



LATVIJAS
UNIVERSITĀTE

TIESĪBU
IEROBEŽOJUMU
PIEĻAUJAMĪBA UN
ATTAISNOJAMĪBA
DEMOKRĀTISKĀ
TIESISKĀ VALSTĪ

LU 81. starptautiskās zinātniskās
konferences rakstu krājums





**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**



TIESĪBU IEROBEŽOJUMU PIEĻAUJAMĪBA UN ATTAISNOJAMĪBA DEMOKRĀTISKĀ TIESISKĀ VALSTĪ

**Latvijas Universitātes
81. starptautiskās zinātniskās
konferences rakstu krājums**

LU Akadēmiskais apgāds

Tiesību ierobežojumu pieļaujamība un attaisnojāmība demokrātiskā tiesiskā valstī.
Latvijas Universitātes 81. starptautiskās zinātniskās konferences tiesību zinātnes rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2023. 432 lpp.

Admissibility and Justifiability of Restrictions of Rights in a Democratic State Governed by the Rule of Law. Article collection in legal science, the 81st international scientific conference of the University of Latvia. Riga: The University of Latvia Press, 2023. 432 p.

Redkolēģijas priekšsēdētājs:

Prof. **Jānis Lazdiņš**, Latvijas Universitāte, Latvija

Redkolēģijas priekšsēdētāja vietnieks:

Prof. **Karlo Amatuči**, Neapoles Federika II universitāte, Itālija

Redkolēģijas locekļi:

Prof. **Jānis Kārklīņš**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Kaspars Balodis**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Sanita Osipova**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Daiga Rezevska**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Ringolds Balodis**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Jautrīte Briede**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Valentija Liholaja**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Ārija Meikališa**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Kristīne Strada-Rozenberga**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Annija Kārklīņa**, Latvijas Universitāte, Latvija

Prof. **Gabriels Tavits**, Tartu Universitāte, Igaunija

Prof. **Aleksei Kelli**, Tartu Universitāte, Igaunija

Prof. **Ramūns Birštons**, Viļņas Universitāte, Lietuva

Prof. **Kristofs Šēve**, Ķīles Altenholcas/Reinfeldas Lietišķo zinātņu universitāte, Vācija

Prof. **Kazunobu Oijama**, Kanagavas Universitāte, Japāna

Doc. **Lučia Mokra**, Bratislavas Universitāte, Slovākija

Asoc. prof. **Anita Rodiņa**, Latvijas Universitāte, Latvija

Asoc. prof. **Kristīne Dupate**, Latvijas Universitāte, Latvija

Asoc. prof. **Inga Kačevska**, Latvijas Universitāte, Latvija

Asoc. prof. **Artūrs Kučs**, Latvijas Universitāte, Latvija

Latviešu valodas redaktore *Ruta Puriņa*

Angļu valodas redaktore *Andra Damberga*

Maketu veidojusi *Ineta Priga*

Visi krājumā ievietotie raksti ir anonīmi recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2023

<https://doi.org/10.22364/juzk.81>

ISBN 978-9934-36-021-3

ISBN 978-9934-36-022-0 (PDF)

SATURS

Priekšvārds	9
-------------------	---

TIESĪBU IEROBEŽOJUMU PIEĻAUJAMĪBA UN ATTAISNOJAMĪBA DEMOKRĀTISKĀ TIESISKĀ VALSTĪ

Uldis Krastiņš

Ieskats Krimināllikuma Vispārīgās daļas attīstības procesā <i>An Insight Into Evolution of the General Part of Criminal Law</i>	12
--	----

ADVOKĀTU LOMA TIESAS PROCESU EFEKTIVIZĀCIJĀ

Egons Rusanovs

Procesuālā disfunkcija Latvijas kriminālprocesā kā konstitucionālo paradigmu nobīde <i>Procedural Dysfunction in Latvian Criminal Proceedings as a Shift in Constitutional Paradigms</i>	24
--	----

TIESĪBU IEROBEŽOJUMU PIEĻAUJAMĪBA UN ATTAISNOJAMĪBA STARPTAUTISKAJĀS PUBLISKAJĀS TIESĪBĀS

Ingus Meimers

Ieguldījumu aizsardzība okupētajās un kara postītajās teritorijās <i>Investment Protection in Occupied and War-Torn Territories</i>	32
--	----

PRIVĀTAUTONOMIJA UN TĀS IEROBEŽOJUMI

Kaspars Balodis

Civillikuma 1415. pants un tā piemērošanas robežas <i>Article 1415 of the Civil Law and Its Scope of Application</i>	44
---	----

Germans Pavlovskis

<i>Pacta sunt servanda</i> principa attīstība romiešu tiesībās <i>Development of Pacta Sunt Servanda Principle in Roman Law</i>	51
--	----

Vadims Mantrovs

Privātās autonomijas ierobežojumi apdrošināšanas līgumtiesībās Latvijā <i>Limitations of Private Autonomy in Insurance Contract Law of Latvia</i>	60
--	----

Lauris Rasnačs

Komerķīlas regulējuma pilnveidošanas iespējas <i>Options for Improvement of Legal Framework Regulating Commercial Pledge</i>	71
---	----

Agris Bitāns

Publiskas personas tiesības uz savu attēlu preses brīvības kontekstā
The Right of a Public Figure to Its Image in the Context of Press Freedom 77

Pauls Zeņķis

Konvertējamās obligācijas un to civiltiesiskās apgrozības ierobežojumi
Convertible Bonds and Restrictions on Their Civil Circulation 93

Aleksandrs Fillers

Atsevišķi problēmjaudājumi saistībā ar līgumu izpildi
Specific Issues Concerning Performance of Contracts 101

Jānis Kārklīšs, Ritvars Pūrmalis

Viedo sistēmu operatoru vainojamības modelis
Intelligent Systems Operators' Culpability Model 109

Erlens Kalniņš

Apbūves tiesības nodibināšanas problemātiskie aspekti
Problematic Aspects of Establishing the Right of Superficies 121

Daina Ose

Pierādījumu iesniegšanas ierobežojumi un pieļaujamība apelācijas instancē
Limitations and Admissibility of Submitting Evidence at the Appellate Instance 135

Jānis Lapsa

Dzīvojamās telpas īres līguma termiņš
Term of the Residential Tenancy Agreement 141

Kristīne Zīle

Testatora gribas ierobežojumi
Restrictions or Boundaries of Testator's Will 150

Alise Reide

Kreditors mantojuma lietā
Creditor in Inheritance Case 158

Zanda Dāvida

Patērētāja lēmuma autonomijas ievērošana digitālajā vidē: pierādīšanas pienākums
Respecting the Consumer Decision Autonomy in the Digital Environment: Burden of Proof 167

Ieva Čudina

Dispozitivitātes principa loma divpusējā prasībā
Role of Dispositive Principle in Actio Duplex 174

Laura Kadīle

Zvērināta notāra pienākums novērtēt rīcībspēju cilvēkiem ar garīga rakstura traucējumiem
Notary's Obligation to Assess the Capacity to Act of People with Mental Disabilities 180

DEMOKRĀTISKA TIESISKA VALSTS – MĒRĶI, UZDEVUMI UN VĒRTĪBAS (TEORIJA, FILOZOFIJA, VĒSTURE, ĒTIKA UN SOCIOLOĢIJAS ASPEKTI)

Diāna Apse

Vajātās baznīcas aspekts ceļā uz demokrātisku tiesisku valsti.

Godināmais bīskaps Boļeslavs Slokāns

Aspect of the Persecuted Church on the Way to a Democratic Legal State.

Venerable Bishop Boļeslavs Slokāns 190

Jānis Pleps

Konstitūcijas pārākuma princips

Principle of Supremacy of Constitution 203

TIESĪBU IEROBEŽOJUMU PIELĀUJAMĪBA UN ATTAISNOJAMĪBA EIROPAS SAVIENĪBAS TIESĪBĀS

Inga Kačevska, Aleksandrs Fillers

Privātautonomijas ierobežojumi starptautiskajās privāttiesībās:

Šķīrējtiesu likuma kontekstā

Limitations of Private Autonomy in Private International Law in

the Context of Arbitration Law 214

Jūlija Terjuhana

Eiropas savienības mākslīgā intelekta akts – izaicinājumi ceļā uz

ES vienoto regulējumu

The EU Artificial Intelligence Act – Challenges on the Way to

the EU Single Regulation 221

LATVIJAS REPUBLIKAS SATVERSMES 8. NODAĻAI “CILVĒKA PAMATTIESĪBAS” – 25

Anita Rodiņa, Annija Kārklīņa

Cilvēka pamattiesības kā būtiska satversmes sastāvdaļa:

ģenēze, nozīme, saturs

Fundamental Human Rights as an Essential Component of
the Constitution of the Republic of Latvia:

Genesis, Meaning, Content 230

Jautrīte Briede

Mazāk ierobežojošs līdzeklis Administratīvajā procesā

Less Restrictive Means in Administrative Procedure 254

Anita Kovaļevska

Faktiskās rīcības seku novēršana tiesību uz efektīvu tiesas aizsardzību
kontekstā

Remedying Consequences of Real Action in the Context of the Right to

Effective Judicial Protection 261

Edvīns Danovskis

Valsts pārvaldes iekārtas likuma nozīme valsts dibinātu augstskolu pārvaldībā

Importance of State Administration Structure Law in Governance of State-Founded Higher Education Institutions 267

Elīna Pankrate

Tiesības uz atlīdzinājumu par publiskas personas nepamatotu privātpersonas tiesību aizskārums

Person's Rights to Compensation for Unjustified Violation of Rights by Public Person 275

Aleksandrs Kužņecovs

Parlamentārās kontroles nozīme pamattiesību aizsardzībā

Significance of Parliamentary Control in Protection of Basic Rights 282

Viktorija Katajeva

Profesionālā dienesta līguma izbeigšana pirms termiņa, pusēm vienojoties: valsts imperatīvās militārās intereses versus cilvēka pamattiesības

Termination of Professional Service Contract by Agreement of Parties Before End of Term: Imperative Military Interests of State Versus Human Rights 289

Sandra Sondore

Covid-19 pandēmijas pieredze pamattiesību ierobežojumu kontekstā – Ministru kabineta 2021. gada 9. oktobra Rīkojuma “Par ārkārtējās situācijas izsludināšanu” Nr. 720 5.3. apakšpunkts

The Experience of COVID-19 Pandemic in Context of Restrictions of Fundamental Human Rights – the Order of the Cabinet of Ministers of Latvia of October 9, 2021 “On Declaring a State of Emergency” No. 720 Sub-Section 5.3 298

**KRIMINĀLTIESĪBU DOKTRĪNA UN TĀS NOZĪME
KRIMINĀLTIESISKO NORMU IZSTRĀDĒ UN PIEMĒROŠANĀ**

Valentija Liholaja

Vai un kā krimināltiesību doktrīna (krimināltiesību zinātne) ietekmē krimināltiesību normu jaunrades procesu un to interpretāciju

Whether and How Doctrine of Criminal Law (Science of Criminal Law) Affects the Creative Process of Criminal Law Norms and Their Interpretation 308

Evija Vīnkalna

Cēloņsakarība kā kriminālatbildības nepieciešamais priekšnosacījums: teorētiskie un praktiskie aspekti

Causal Relationship as a Necessary Prerequisite for Criminal Liability: Theoretical and Practical Aspects 318

Māris Leja

Tiesību normu iztulkošanas metožu nozīme koruptīvo noziegumu sastāvu satūra noskaidrošanā

The Role of Legal Interpretation Methods in Clarification of the Content of Corruption Crimes 326

Elīna Zivtiņa

Izvarošana un seksuāla vardarbība: jēdzienu problemātika un tās aktualitāte

Rape and Sexual Violence: The Terminological Problematics and Topicality Thereof 334

Toms Čevers

Noziedzīga nodarījuma objekta doktrinārā novērtējuma ietekme uz noziedzīgu nodarījumu kvalifikāciju

Impact of Doctrinal Assessment of Object of Criminal Offence on Qualification of Criminal Offences 340

IZMEKLĒŠANA PIRMSTIESAS KRIMINĀLPROCESĀ – PERSONU TIESĪBU NODROŠINĀŠANAS UN IEROBEŽOŠANAS ROBEŽAS

Dāvids Gurevičs

Izmeklēšanas noslēpuma un cietušā tiesību uz informāciju sadursme pirmstiesas kriminālprocesā

Collision Between Secret of Investigation and Victim's Right to Information in Pre-Trial Stage of Criminal Proceedings 352

Oskars Kulmanis

Pušu līdztiesības principa nozīme pirmstiesas izmeklēšanā

The Meaning of Equality of Arms in Pre-Trial Investigation 359

TIESĪBU ZINĀTNES NĀKOTNEI (DOKTORANTU SEKCIJA)

Signe Skutele

Policijas izziņas teorētiskais diskurss un tās īstenošanas problemātika Latvijā starpkaru periodā

The Theoretical Discourse of Police Inquiry and Its Implementation Problematics in the Republic of Latvia During the Interwar Period 370

Dina Gailīte

Juridisko tekstu seniespiedumi latviešu valodā: Latvijas juridiskās kultūras daļa

Ancient Prints of Legal Texts in Latvian Language: Part of Legal Culture of Latvia 378

Zoja Bruģe

Tiesību palīgavotu publicēšanas nepieciešamība demokrātiskā tiesiskā valstī

The Need for Publication of Subsidiary Sources of Law in a Democratic State Governed by the Rule of Law 388

Daira Sergejeva

Noziedzīgi iegūtas mantas institūta izpratne Latvijas teritorijā no XVIII gadsimta līdz XX gadsimta sākumam

Comprehension of the Institute of Criminally Acquired Property in Territory of Latvia from the XVIII Century to the Beginning of the XX Century 395

Iveta Pazare

Satversmes tiesas loma modernās demokrātijas harmonizēšanā
Role of Constitutional Court in Harmonisation of Modern Democracy 403

Jānis Musts

Juridiskā silogisma jēdziens
Notion of Legal Syllogism 410

STUDENTU SEKCIJA

Aleksandra Kristiāna Priede

Eitanāzijas konstitucionalitāte
Constitutionality of Euthanasia 418

Linda Lielbriede

“Saindētā koka augļu” doktrīnas izpratne pierādījumu pieļaujamības
izvērtējumā Latvijas tiesu praksē
*Application of the “Fruit of the Poisonous Tree” Doctrine in the Evaluation
of Evidence Admissibility in Latvian Court Practice* 425

PRIEKŠVārds

2023. gada pirmajā pusē Latvijas Universitātē notika 81. starptautiskā zinātniskā konference. Tajā aktīvi piedalījās Juridiskās fakultātes mācībspēki un studenti. Juridiskās fakultātes konference tika organizēta ar plenārsēdes un 11 sekciju starpniecību, un kopumā tika nolasīti gandrīz 100 referāti. Konferences laikā tika sveikti arī mūsu kolēģi: profesore Valentija Liholaja 80 gadu jubilejā un profesors Uldis Krastiņš 90 gadu jubilejā. Vēlreiz sirsnīgi sveicieni jubilāriem konferences dalībnieku vārdā!

Kopš 2022. gada 24. februāra Eiropā notiek karš. Šis karš ir apskatāms ne tikai kā militārs konflikts, bet arī kā demokrātisku tiesisku valstu vērtību apdraudējums. Ikvienas demokrātiskas valsts pienākums un tiesības tautas interesēs ir sargāt savu vērtību sistēmu. Demokrātija nenozīmē visatļautību. Tāpēc var tikt noteikti tiesību ierobežojumi. Tomēr tiesību ierobežojumiem demokrātiskā tiesiskā valstī jābūt attaisnojamiem un tie pieļaujami tikai sabiedrības kopējo vērtību aizsardzībai. Par tiesību ierobežojumu pieļaujamības un attaisnojāmības aspektiem demokrātiskā tiesiskā valstī plenārsēdē referēja Eiropas Savienības tiesas tiesnese profesore Ineta Ziemeļe, Latvijas Republikas Augstākās tiesas priekšsēdētājs Aigars Strupiņš un profesore Sanita Osipova. Īpašu interesi plenārsēžu dalībniekos izraisīja profesora Ulda Krastiņa referāts par krimināllikuma vispārīgās daļas attīstību.

Starp konferences sekcijām ir jāizceļ “Juridiskā izglītība: izaicinājumi un perspektīvas”. Juridiskā izglītība ir pamats izpratnei par demokrātiskas tiesiskas valsts vērtībām. Lai nodrošinātu vienotu jurista kvalifikācijas standartu, jau divus gadus Latvijā notiek valsts vienotais jurista profesionālās kvalifikācijas eksāmens (turpmāk – kvalifikācijas eksāmens). Par juridiskās izglītības problēmām, risinājumiem un perspektīvām, tostarp analizējot pirmos kvalifikācijas eksāmena rezultātus un norises kārtības pilnveidošanas iespējas, referēja kvalifikācijas eksāmena komisijas priekšsēdētāja, Eiropas Savienības tiesas ģenerāladvokāte Laila Medina un Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes dekāne profesore Kristīne Strada-Rozenberga. Par juridiskās izglītības kvalitāti un tendencēm no jurista prakses pozīcijām ziņoja Latvijas Republikas prokuratūras Ģenerālprokuratūras Darbības kontroles un starptautiskās sadarbības departamenta virsprokurors Aivars Ostapko un Latvijas Zvērinātu advokātu kolēģijas padomes priekšsēdētājs Jānis Rozenbergs. Sekcijas darbā ar referātu piedalījās arī Rīgas Stradiņa universitātes profesors Jānis Grasis, Tartu Universitātes profesors Gabriels Tavits u. c. Pēc referātu noklausīšanās sekoja diskusija, kurā tika atzīta kvalifikācijas eksāmena lietderība, protams, atzīstot tā pilnveidošanas iespējas.

Konferences materiālos apkopotie raksti ir zinātniskas publikācijas, kas veicinās tiesību zinātnes attīstību, noderēs studiju procesa pilnveidošanai un jurista prakses vajadzībām.

Paldies visiem sekciju sēžu vadītājiem, referentiem, konferences materiālos publicēto rakstu autoriem, redkolēģijas locekļiem un konferences norises atbalsta personālam par ieguldīto darbu!

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
profesors Jānis Lazdiņš

**TIESĪBU IEROBEŽOJUMU
PIEĻAUJAMĪBA UN
ATTAISNOJAMĪBA
DEMOKRĀTISKĀ
TIESISKĀ VALSTĪ**

IESKATS KRIMINĀLLIKUMA VISPĀRĪGĀS DAĻAS ATTĪSTĪBAS PROCESĀ

AN INSIGHT INTO EVOLUTION OF THE GENERAL PART OF CRIMINAL LAW

Uldis Krastiņš, *Dr. habil. iur.*

Latvijas Universitātes emeritētais profesors

Summary

The article provides an analysis of several amendments to Chapter II “Criminal Offences” of the General Part of the Criminal Law, which were introduced since its entry into force on 1 April 1999. The article shows the necessity, the process of formation, as well as substantiation of the legal norms, based on the psychological concept approach which is laid down in Section 8 paragraph two of the Criminal Law.

Atslēgvārdi: Krimināllikums, Vispārīgā daļa, noziedzīgs nodarījums, vaina, psiholoģiskā koncepcija

Keywords: Criminal Law, General Part, criminal offence, guilt, psychological concept

Ievads

1998. gada 17. jūnijā Saeima pieņēma Krimināllikumu. Šogad kopš šī nozīmīgā notikuma aprit 25 gadi. Šī raksta mērķis ir parādīt un analizēt Krimināllikuma Vispārīgās daļas II nodaļas “Noziedzīgs nodarījums” vairāku normu grozījumu virzību un satura izmaiņas, kas izdarītas pēc šā likuma stāšanās spēkā 1999. gada 1. aprīlī, un to veikt, balstoties uz vainas psiholoģiskās koncepcijas nostādņēm.

1. nodaļa. Vainas psiholoģiskās koncepcijas izpratne Krimināltiesībās

Katras valsts viens no krimināltiesību pamatjautājumiem ir noziedzīgu nodarījumu izdarījušās personas vaina, ar ko krimināltiesībās saprotam fiziskas personas psihisko attieksmi nodoma vai neuzmanības formā pret viņas izdarīto prettiesisko darbību vai pieļauto bezdarbību un ar to cēloņsakarīgi saistītajām kaitīgajām sekām.¹

¹ Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. Krimināltiesības. Vispārīgā daļa. Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2008, 154. lpp.

Izanalizējot Krimināllikuma (turpmāk arī – KL) Vispārīgās daļas 9. un 10. panta saturu, redzam, ka abas vainas formas ir saistītas tikai ar personas psihisko attieksmi pret noziedzīgo nodarījumu izdarījušās personas darbību vai bezdarbību un kaitīgajām sekām, ja tās paredzētas konkrēta noziedzīgā nodarījuma pazīmju skaitā.

Prettiesiska darbība vai bezdarbība ir katra noziedzīga nodarījuma obligāta pamatpazīme. Tas nozīmē, ka ārpus vainas formu un atsevišķu to veidu formulējumiem paliek personas izdarītā noziedzīgā nodarījuma vairākas, arī obligātas, pazīmes, kas var būt Krimināllikumā paredzētas kā konkrētā noziedzīgā nodarījuma sastāva pazīmes. Tās krimināltiesībās tiek dēvētas par papildpazīmēm. Tādas pazīmes, piemēram, ir nodarījuma izdarīšanas vieta, laiks, veids, īpaša situācija, rīki un līdzekļi, cietušais u. c.

Vainīgā psihiskā attieksme jāvērtē arī pret šāda rakstura noziedzīga nodarījuma obligātajām pazīmēm. Tādu pienākumu uzliek Krimināllikuma 8. panta otrajā daļā noteiktais, ka, nosakot vainas formu, jākonstatē šīs personas psihiskā attieksme pret noziedzīgā nodarījuma objektīvajām pazīmēm.²

Nedaudz par jēdzienu “objektīvās pazīmes”, jo tā izpratne juristu uzskatos ne vienmēr tiek pausta viennozīmīgi. Tiek runāts, ka ar objektīvajām pazīmēm jāsaprot noziedzīga nodarījuma objektīvās puses pazīmes. Manuprāt, tik viennozīmīgi to nevar teikt.

Pirmkārt, KL 8. panta otrajā daļā tā nav pateikts. Ar vārdu “objektīvs” kā īpašības vārdu latviešu valodā saprot objektīvo realitāti, tādu, kas atbilst īstenībai, patiesi.³

Otrkārt, ne visas noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmes, kurām ir objektīvs raksturs, attiecas uz nodarījuma objektīvo pusi. Piemēram, noziedzīga nodarījuma subjekts krimināltiesību teorijā tiek pieskaitīts pie nodarījuma subjektīvās puses pazīmēm, kaut gan nodarījuma subjekts ir objektīva būtne un viņai piemitošās īpašības, t. sk. vecums, arī ir objektīvi esošs. Tāpat objektīvs raksturs ir noziedzīgā nodarījumā cietušā vecumam.

Turpmāk par to, kas izriet no Krimināllikuma 8. panta otrajā daļā teiktā. Personas vaina noziedzīgā nodarījumā un konkrētu noziedzīgu nodarījumu izdarījušās personas psihiskā attieksme pret nodarījuma atsevišķām pazīmēm nav identiski jēdzieni.

Vainas (nodoms, neuzmanība) jēdzienā ir runa par personas psihisko attieksmi pret prettiesisko darbību vai bezdarbību un tās izraisītajām kaitīgajām sekām, bet personas psihiskā attieksme pret nodarījuma papildpazīmēm, piemēram, nodarījuma izdarīšanas veidu (slepkavība, ja tā izdarīta vairāku personu dzīvībai bīstamā veidā – KL 117. panta 3. punkts), norāda uz izdarītās darbības vai pieļautās bezdarbības raksturu un paaugstinātu kaitīgumu.

Iepriekš teiktais nozīmē to, ka Krimināllikuma normā ietvertās noziedzīga nodarījuma papildpazīmes kalpo, lai pilnīgāk atklātu vainīgās personas izdarītās darbības vai bezdarbības saturu un līdz ar to – nodarījuma kaitīgumu, atbilstoši kuram likumdevējs paredzējis krimināltiesiskos ietekmēšanas līdzekļus.

Lai parādītu vainas kā personas psihiskās attieksmes izpausmi pret viņas izdarīto kaitīgo darbību vai pieļauto bezdarbību un tās psihisko attieksmi pret nodarījuma papildpazīmēm apvienojošo nozīmi, krimināltiesību teorijā pastāv tāds jēdziens kā

² Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību: LV likums. Pieņemts 15.10.1998. [14.03.2023.].

³ Latviešu valodas vārdnīca. A-Ž. Rīga: Avots, 1987, 552. lpp.

“noziedzīga nodarījuma subjektīvā puse”; tā ir noziedzīgu nodarījumu izdarījušās personas (nodarījuma subjekta) psihiskā darbība, kas tieši saistīta ar viņas reāli izdarīto (nodarījuma objektīvajām pazīmēm), un tā apvieno vienotā veselā personas psihiskās darbības intelektuālos un gribas procesus virzībā uz noziedzīgā nodarījuma izdarīšanu. Noziedzīga nodarījuma subjektīvā puse atspoguļo saistību starp personas apziņu un gribu un viņas izdarīto nodarījumu.⁴

Tomēr, ievērojot personas izdarītā noziedzīgā nodarījuma objektīvo pazīmju faktiskās atšķirības, arī viņas psihiskā darbība attiecībā pret tām nav vienāda: pret darbību vai bezdarbību un attiecīgi kaitīgajām sekām tā izpaužas divās vainas formās – nodomā vai neuzmanībā (KL 9. un 10. pants), bet pret objektīvajām papildpazīmēm – kā personas psihiskā attieksme zināšanas, apzināšanās un apzināta pieļāvuma veidā. Tādas nostādnes pamatā ir Krimināllikuma 8. pantā otrajā daļā iekļautie nosacījumi.

Zināšana krimināltiesiskā ziņā ir cilvēka psihiskās darbības augstākā pakāpe, kas nepārprotami liecina par viņa izpratni par kāda reālā apstākļa esamību tam inkriminētajā noziedzīgajā nodarījumā.

Savas darbības vai bezdarbības (rīcības) apzināšanās nozīmē to, ka fiziska persona noziedzīga nodarījuma izdarīšanas laikā, balstoties uz dzīves pieredzi, izglītību, profesionālajām iemaņām, intelektuālo līmeni un citām īpašībām, saprot sava nodarījuma faktiskos apstākļus un to, ka viņas rīcība apdraud citas personas likumīgās intereses vai nodara tām reālu kaitējumu.

Apzināts pieļāvums ir tāda fiziskas personas psihiskā darbība, kad viņa apzinās to, ka kāds apstāklis saistībā ar viņas reālo rīcību noteiktos apstākļos ir bijis iespējams, ka tas ir varbūtējs.

Krimināllikuma 8. panta otrās daļas reglamentētie nosacījumi, ka, nosakot noziedzīgo nodarījumu izdarījušās personas vainas formu, jākonstatē šīs personas psihiskā attieksme pret noziedzīgā nodarījuma objektīvajām pazīmēm, balstās uz krimināltiesību teorijā izstrādātajām vainas psiholoģiskās koncepcijas teorētiskajām nostādnēm.

Vainas psiholoģiskā koncepcija uzsvāru liek uz personas iekšējo, subjektīvo attieksmi pret viņas izdarīto nodarījumu, tā kaitīgajām sekām un citiem juridiski nozīmīgiem apstākļiem atšķirībā no vainas vērtējuma koncepcijas aspektā (normatīvā, ētiskā), kuras pamatā ir nosacījums, ka personas vainu par izdarīto noziegumu izvērtē tiesa un izsaka to kā personas negatīvas uzvedības nosodījumu.⁵

Atzīmēšu, ka Latvijas krimināltiesību attīstības vēsturē vainas psiholoģiskās koncepcijas nosacījumi līdz šim nevienā no Latvijas teritorijā spēkā bijušajiem krimināllikumiem nav bijuši formulēti līdz pat brīdim, kad tie tika iekļauti Saeimas 1998. gada 17. jūnijā pieņemtā Krimināllikuma 8. panta otrajā daļā, kas spēkā no 1999. gada 1. aprīļa.

⁴ Vairāk sk.: Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. 2008, 151. lpp.

⁵ Vairāk sk.: Krastiņš U. Vainas psiholoģiskā koncepcija Krimināllikumā. Jurista Vārds, 2020, Nr. 11; Лунеев В. В. Проблемы субъективной стороны преступления. В кн.: Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сборник очерков. Под. ред. Лунеева В. В. М.: Юрайт, 2010, с. 155–156.

2. nodaļa. Grozījumi Krimināllikumā atbilstoši vainas psiholoģiskās koncepcijas nostādnēm

Turpmākais Krimināllikuma grozījumu pārskats un analīze tiks balstīta uz vainas psiholoģiskās koncepcijas nostādnēm un regulējumu šajā likumā.

Krimināllikuma Sevišķajā daļā, jau to pieņemot, tika formulēta virkne noziedzīgu nodarījumu sastāvu, kuros paredzētie nodarījumi tika atzīti par pabeigtiem līdz ar prettiesiskās darbības izdarīšanu vai bezdarbības pieļāvumu (pieļaušanu) neatkarīgi no kaitīgo seku iestāšanās tās rezultātā. Tāda rakstura noziedzīgus nodarījumus krimināltiesībās dēvē par formāla sastāva noziedzīgiem nodarījumiem.

Ministru kabinets 2009. gada 9. janvārī pieņēma Kriminālsodu politikas koncepciju,⁶ uz kuras pamata Tieslietu ministrija izstrādāja likuma projektu par grozījumiem Krimināllikumā, kurā bija paredzēti galvenokārt papildinājumi, kas attiecās uz kriminālsodu sistēmu un to piemērošanu.

Tā kā šajā projektā tika ierosināti Krimināllikuma grozījumi, kas attiecās ne tikai uz kriminālsodu, bet arī uz dažiem citiem Krimināllikuma Vispārīgās daļas normu regulējumiem, piemēram, uz noziedzīgu nodarījumu atkārtotību, tika ierosināts pievērsties vainas un ar to saistītajiem jautājumiem, kas nebija atrisināti, pieņemot šo likumu.

Viens no tādiem bija risinājums par vainas formu formāla sastāva noziedzīgos nodarījumos.

1998. gada 17. jūnijā Saeimas pieņemtā Krimināllikuma 9. pantā sākotnēji bija formulēts nodoma jēdziens: “Noziedzīgais nodarījums atzīstams par izdarītu ar nodomu (tieši), ja persona, kas to izdarījusi, ir paredzējusi nodarījuma sekas un vēlējusies tās (tiešs nodoms) vai, kaut arī šīs sekas nav vēlējusies, tomēr apzināti pieļāvusi to iestāšanos (netiešs nodoms).”

Tāpat nodoms kā noziedzīgu nodarījumu izdarījušās personas vainas forma, tāpat kā neuzmanība (KL 10. pants), tika attiecināts tikai uz noziedzīgiem nodarījumiem, kuri izraisījuši kaitīgās sekas un kuri krimināltiesību teorijā tika klasificēti kā materiāla sastāva nodarījumi.

Republikas juristu vidū izvērās plaša diskusija par noziedzīga nodarījuma seku izpratni krimināltiesībās. Uzvarēja materiālais viedoklis,⁷ un Tieslietu ministrijas ierosinātajā Krimināllikuma grozījumu projektā tika paredzēts tieša nodoma risinājums (KL 9. panta otrajā daļā), kas attiecināms gan uz materiāla, gan formāla sastāva noziedzīgiem nodarījumiem, proti: “Noziedzīgs nodarījums atzīstams par izdarītu ar tiešu nodomu, ja persona apzinājusies savas darbības vai bezdarbības kaitīgumu un to apzināti veikusi vai pieļāvusi vai arī apzinājusies savas darbības vai bezdarbības kaitīgumu, paredzējusi nodarījuma kaitīgās sekas un vēlējusies to iestāšanos.”⁸

Ar vainas psiholoģiskās koncepcijas nostādnēm bija saistīti vēl vismaz divi Krimināllikumā risināmi vainas institūta jautājumi.

⁶ Kriminālsodu politikas koncepcija. Ministru kabineta 2009. gada 9. janvāra rīkojums Nr. 6, <https://likumi.lv/ta/id/186355-par-kriminal sodu-politikas-koncepciju> [aplūkots 14.03.2023.].

⁷ Vairāk sk.: Krastiņš U. Prettiesiska nodarījuma kaitīgo seku divējādā nozīme. Jurista Vārds, 2015, Nr. 33.

⁸ Krimināllikums: LV likums. Pieņemts 17.06.1998. [13.12.2012.].

Krimināllikuma pieņemšanas brīža redakcijā bija iekļauts 25. pants, kas saturēja krimināltiesību svarīgu jēdzienu – noziedzīgu nodarījumu atkārtotību kā vienu no noziedzīgo nodarījumu daudzējādības veidiem (KL 24. panta pirmā daļa).

Krimināllikuma 25. panta pirmajā daļā bija pateikts, ka noziedzīgu nodarījumu atkārtotība ir tad, kad viena persona izdara divus vai vairākus noziedzīgus nodarījumus, kas paredzēti vienā un tajā pašā šā likuma pantā, vai arī divus vai vairākus noziedzīgus nodarījumus, kas paredzēti dažādos šā likuma pantos, ja atbildība par šādu atkārtotību paredzēta šajā likumā.

It kā jau pateikts pietiekami skaidri. Taču likuma piemērošanas praktiskais risinājums konkrētos gadījumos izraisīja neizpratni un bija pretrunā ar vairākām krimināltiesību teorijas nostādnēm.

Pirmkārt, Krimināllikuma 24. panta otrajā daļā bija pateikts, ka atkārtotību neveido noziedzīgs nodarījums, par kuru noņemta vai dzēsta sodāmība likumā noteiktajā kārtībā. Teiktais nozīmē to, ka atkārtotību veido arī noziedzīgs nodarījums, par kuru persona bijusi notiesāta, sodu izcietusi, bet sodāmība par to vēl nav dzēsta vai noņemta likumā noteiktajā kārtībā, kad persona izdarījusi jaunu noziedzīgu nodarījumu KL 25. pantā paredzētajā veidā.

Tāds atkārtotības nosacījums tika stingri ievērots, jo bija nostiprināts vairākos Augstākās tiesas plēnuma lēmumos⁹ un tiesu nolēmumos konkrētās krimināllietās, kaut gan tas bija pretrunā ar krimināltiesībās atzīto *non bis in idem* principu, kas aizliedz personu sodīt divas reizes par vienu un to pašu noziedzīgo nodarījumu.

Risinot noziedzīgu nodarījumu atkārtotības kvalifikāciju, tiesu praksē *non bis in idem* princips tika pārkāpts arī tādos gadījumos, kad atkārtotību veidoja noziedzīgi nodarījumi, no kuriem viens bija smagāks, piemēram, laupīšana (KL 176. pants), bet otrs – zādzība – vieglāk sodāms (KL 175. pants), to kvalificēja atbilstoši atkārtotības pazīmei. Tā kā krimināltiesībās, kvalificējot vairākus noziedzīgus nodarījumus, nav atļauts aptvert smagāko ar vieglāko (konkrētajā gadījumā laupīšanu ar zādzību saskaņā ar atkārtotības pazīmi), tad personu notiesāja atbilstoši reālās kopības nosacījumiem (KL 26. pants), kaut gan, notiesājot personu par divu pastāvīgu noziedzīgu nodarījumu izdarīšanu, abās apsūdzībās tika inkriminēta laupīšana.

Vairāku noziedzīgu nodarījumu kā vienota noziedzīga nodarījuma kvalifikācija saskaņā ar atkārtotības pazīmi kavēja realizēt soda individualizācijas principu par katru izdarīto nodarījumu.

Faktiski varēja veidoties situācija, kad, piemēram, par vairāku vienas personas izdarītu tādu pašu noziedzīgu nodarījumu (zādzību) tiesa nosaka vienu sodu, kaut gan katra atsevišķā nodarījuma izdarīšanas faktiskie apstākļi ir atšķirīgi, un arī cietušie varēja nebūt vieni un tie paši.

Noziedzīgu nodarījumu atkārtotības institūts daļēji ietvēra arī krimināltiesisko recidīvu un noziedzīgu nodarījumu reālo kopību, kas kavēja šo krimināltiesību institūtu konsekventu realizāciju praksē.¹⁰

⁹ Piem., Latvijas Republikas Augstākās tiesas plēnuma 14.12.2001. lēmuma “Likuma piemērošana krimināllietās par svešas mantas nolaupīšanu” Nr. 3, 7.1. punkts. Grām.: Krastiņš U. Augstākās tiesas plēnuma lēmumu krimināltiesību jautājumos apkopojums ar komentāriem mūsdienu skatījumā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2021, 156. lpp.

¹⁰ Vairāk sk.: Krastiņš U. Noziedzīgu nodarījumu sastāvs un nodarījuma kvalifikācija. Teorētiskie aspekti. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2014, 322.–326. lpp.

Lai novērstu iepriekš minēto situāciju, ar 2012. gada 13. decembra likumu, kas spēkā no 01.04.2013.,¹¹ no Krimināllikuma tika izslēgta noziedzīgu nodarījumu atkārtotība (KL 25. pants) gan kā krimināltiesību Vispārīgās daļas institūts (daudzējādības veids – KL 24. pants), gan kā konkrētu noziedzīgu nodarījumu kvalificējoša pazīme no Sevišķās daļas.

Ar iepriekš minēto 2012. gada 13. decembra likumu *non bis in idem* princips normatīvi tika nostiprināts Krimināllikuma 1. panta piektajā daļā.

Attiecīgi tika papildināti: Krimināllikuma 23. pants (Atsevišķs (vienots) noziedzīgs nodarījums), kas attiecas uz vienotu turpinātu noziedzīgu nodarījumu, 26. pants (Noziedzīgu nodarījumu kopība) – par nodarījumu reālo kopību un 27. pants (Noziedzīgu nodarījumu recidīvs) – par vainas formu iepriekš izdarītajam noziedzīgajam nodarījumam.

Izmaiņas Krimināllikuma iepriekš minētajos pantos noziedzīgu nodarījumu atkārtotības institūtu pilnīgi aizstāja ar precīzu noziedzīgu nodarījumu reālās kopības un attiecīgos gadījumos – ar vienota turpināta noziedzīga nodarījuma regulējumu.

3. nodaļa. Vainas forma salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos

Jau pirmajos desmit gados pēc Krimināllikuma spēkā stāšanās izveidojās situācija, kad lielā skaitā Sevišķās daļas normās tika formulēti noziedzīgu nodarījumu sastāvi, kuros paredzētie noziedzīgie nodarījumi tiek saistīti ar smagām sekām vai būtiska kaitējuma rašanos.

Tādās normās joprojām ir formulēti noziedzīgie nodarījumi, kas krimināltiesību teorijā tiek klasificēti kā salikta sastāva nodarījumi, kuri izpaužas kā personas prettiesiska darbība vai bezdarbība, kas cēloņsakarīgi ir izraisījusi kaitīgās sekas, smagu seku vai būtiska kaitējuma veidā.¹²

Salikta sastāva noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijas problēmas radās gadījumos, kad personas psihiskā attieksme saistībā ar viņas faktisko rīcību – darbību vai bezdarbību – bijusi tiša, bet pret tās izraisītajām kaitīgajām sekām atšķirīga – neuzmanības formā. Atbilstoši vainas psiholoģiskās koncepcijas nostādņēm, kas savu nostiprinājumu bija atradusi Krimināllikuma 8. panta otrajā daļā, vajadzēja konstatēt šīs personas psihisko attieksmi pret noziedzīgā nodarījuma visām objektīvajām pazīmēm.

Tik tālu par salikta sastāva noziedzīgiem nodarījumiem bija it kā skaidrs, bet krimināltiesībās un likuma praktiskajā risinājumā vienota viedokļa par to, ar kādu vainas formu tādi noziedzīgi nodarījumi kopumā izdarīti, nebija.

Krimināllikuma 8. panta pirmajā daļā nepārprotami bija pateikts, ka par vainīgu noziedzīgā nodarījumā atzīstama tikai persona, kas to izdarījusi ar nodomu (tīši) vai aiz neuzmanības.

Tātad Krimināllikumā ir skaidri pateikts, ka personas, kas izdarījusi konkrētu noziedzīgu nodarījumu, vaina var izpausties tikai nodoma vai neuzmanības formā. Vēl kāda cita vainas forma noziedzīgā nodarījumā šajā likumā nav paredzēta.

¹¹ Grozījumi Krimināllikumā: LV likums. Pieņemts 13.12.2012. [14.03.2023.].

¹² Par smagām sekām un būtisku kaitējumu sk.: Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību 23. un 24. pantā: LV likums. Pieņemts 15.10.1998. [14.03.2023.].

Bez tā bija jāņem vērā, ka Krimināllikuma 9. un 10. pantā iekļautas šo divu vainas formu un attiecīgi to divu veidu galvenās pazīmes, kuras obligāti tiek saistītas vienīgi ar tās prettiesisko faktisko darbību vai bezdarbību un kaitīgajām sekām, ja tās iekļautas konkrētā noziedzīgā nodarījuma objektīvo pazīmju skaitā; pārējo pazīmju esamība ņemama vērā tikai saistībā ar Krimināllikuma 8. panta otrās daļas nosacījumiem, par ko jau bija pateikts iepriekš.

Bija radusies situācija, kad lielā skaitā Krimināllikuma Sevišķajā daļā paredzētu noziedzīgu nodarījumu nav reglamentēta vainas forma, bet tādu normu praktiskajā lietojumā nebija vienotas prakses.

Nebija strīda par to, ka, piemēram, Krimināllikuma 125. panta trešajā daļā paredzētais salikta sastāva noziedzīgs nodarījums, kas realizējies kā tīša smaga miesas bojājuma nodarīšana, kas vainīgā neuzmanības dēļ bijis par iemeslu cietušā nāvei, atzīstams par tīšu noziedzīgu nodarījumu. Turpretī apzināta darbība vai pieļautā bezdarbība, ar kuru pārkāpti ceļu satiksmes noteikumi un kura izraisījusi cietušā nāvi vai radījusi smagus miesas bojājumus (KL 260. panta 3. daļa (pašreizējā redakcijā – otrā daļa)), atzīstama par izdarītu aiz neuzmanības.

Kad Tieslietu ministrijas Krimināllikuma pastāvīgajā darba grupā sakarā ar Ministru kabineta 2009. gada 9. janvāra “Kriminālsodu politikas koncepcijas” nostādņēm bija izstrādāts apjomīgs Krimināllikuma grozījumu projekts, tika aktualizēts jautājums par vainas formu salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos.

Apspriešanai tika virzīts Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedras krimināltiesību docētāju ierosinājums – Krimināllikuma Vispārīgajā daļā jāiekļauj norma, kurā būtu pateikts, ka noziedzīgs nodarījums, kuru veido ar nodomu (tīši) izdarīta darbība vai bezdarbība, bet kaitīgās sekas iestājušās aiz neuzmanības, kopumā uzskatāms par izdarītu ar nodomu.

LU Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedras docētāju ierosinājums balstījās uz vairāku Eiropas valstu krimināllikumos atrodamo vainas jautājuma regulējumu salikta sastāva noziegumos. Darba grupā ierosinātajam risinājumam atbilstošas normas bija atrodamas Vācijas Federatīvās Republikas Sodu likuma (Kriminālkodeksā) 11. paragrāfa otrajā daļā, Igaunijas Sodu kodeksa 15. panta otrajā daļā, Moldovas Republikas Kriminālkodeksa 19. pantā un Krievijas Federācijas Kriminālkodeksa 27. pantā.¹³

Krimināllikuma grozījumu projektā ierosinātais vainas risinājums salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos tika noformulēts atsevišķā normā un kļuva par plašu apspriešanas priekšmetu ne vien Tieslietu ministrijas darba grupā, bet arī juridiskajās publikācijās.

Galvenais pretestības moments ierosinātajam grozījumam tika saistīts ar Krimināllikuma 260. pantu, kurā paredzēta detalizēta atbildība par ceļu satiksmes noteikumu pārkāpšanu, ja darbība vai bezdarbība izraisījusi kaitīgās sekas – cietušā nāvi vai miesas bojājumus, atsaucoties uz izveidojušos tiesu praksi, esošām un iespējamām situācijām ceļu satiksmē, no kurām transportlīdzekļa vadītājs bieži vien nav varējis izvairīties, aizmirstot vai noklusējot, ka Krimināllikuma 10. panta ceturtajā daļā (Noziedzīga nodarījuma izdarīšana aiz neuzmanības) pateikts, ka

¹³ Vairāk sk.: Krastiņš U. Krimināltiesību teorija un prakse. Viedokļi. Problēmas. Risinājumi (2015–2017). Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 86. lpp.

šajā likumā paredzētais nodarījums nav krimināli sodāms, ja persona neparedzēja, tai nevajadzēja un tā nevarēja paredzēt savas darbības vai bezdarbības kaitīgo seku iestāšanās iespēju.

Tātad runa nav pat par tādu personas psihiskās darbības veidu attiecībā pret kaitīgajām sekām kā apzināta pieļaušana, kas nozīmē, ka tādā gadījumā personas rīcībā vainas nav vispār.

Savu iebildumu pamatojumam tika piemeklēti vēl citi argumenti, kā, piemēram, ka pirms krimināltiesiskā vainas jautājuma risinājuma salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos jāsakārto vainas jautājums administratīvajās tiesībās, kā arī darba tiesiskajās attiecībās sakarā ar amatu un profesiju aizliegumiem personām, kuras notiesātas par tišiem noziedzīgiem nodarījumiem.¹⁴

Te vietā atzīmēt, ka jau tajā laikā, tāpat kā vēlākajos gados, kad disputs par vainas jautājumu risinājumu salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos tika turpināts juridiskajā literatūrā, jautājums par krimināltiesisko regulējumu netika risināts, kaut arī tika atzīts, ka problēma pastāv un lielākā daļa jautājumu par grozījumu saskaņotību ar citām tiesību nozarēm bija atrisināti.¹⁵

Arī citādu problēmas risinājumu valsts vadošās tiesībaizsardzības institūcijas nekad nav ierosinājušas.

Bez ievēribas palikusi arī doma, ka strīdu par vainas formu noziegumā, kas paredzēts KL 260. pantā, varētu atrisināt, sadalot atbildību atkarībā no darbības vai bezdarbības, ar ko pārkāpti ceļu satiksmes noteikumi, kaitīguma smaguma, kā tas izdarīts Vācijas Federatīvās Republikas Sodu likumā (315.c paragrāfa otrā daļa un 222. un 229. paragrāfs) un arī Latvijas 1933. gada Sodu likumā (399. un 437. pants).¹⁶

Un tā vienotu viedokli par vainas formu salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos Tieslietu ministrijas Krimināllikuma pastāvīgajā darba grupā neizdevās panākt. Tomēr ierosinātais grozījums tā sākotnējā redakcijā kopējā Grozījumu Krimināllikumā projekta paketē saskaņā ar Ministru kabineta 2014. gada 23. decembra lēmumu tika nodots izskatīšanai Saeimas Juridiskajā komisijā.

Arī šajā institūcijā nekas nemainījās: Ģenerālprokuratūras un Iekšlietu ministrijas viedoklis palika iepriekšējais, un Saeimas Juridiskā komisija 2015. gada 28. janvārī ar nelielu balsu pārsvaru nolēma priekšlikumu par īpašas normas iekļaušanu Krimināllikuma Vispārīgajā daļā, kurā būtu atrisināts jautājums par vainas formu salikta sastāva noziedzīgā nodarījumā, izskatīšanai Saeimas plenārsēdē nevirzīt.

Tā vietā Saeimas Juridiskā komisija uzņēmās iniciatīvu izstrādāt Krimināllikuma grozījumu projektu, saskaņā ar kuru no Krimināllikuma 260. panta ierosinātu īpaši atsevišķā Sevišķās daļas pantā nodalīt atbildību par darbību, kas izpaudusies transportlīdzekļa vadīšanā apreibinošu vielu ietekmē. Tas tika realizēts. Ar Saeimas 2015. gada 29. oktobra likumu (spēkā no 03.12.2015.)¹⁷ Krimināllikuma Sevišķajā daļā tika iekļauts 262. pants jaunā redakcijā, kurā paredzēta atbildība par transportlīdzekļa vadīšanu alkohola, narkotisko, psihotropo, toksisko vai citu vielu ietekmē.

¹⁴ Vairāk sk.: Krastiņš U. Krimināltiesību teorija un prakse. Viedokļi. Problēmas. Risinājumi (2015–2017). Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 172.–190. lpp.

¹⁵ Vairāk sk.: Krastiņš U. Krimināltiesību teorija un prakse, 172.–190. lpp.

¹⁶ Krastiņš U. Atgriežoties pie Krimināllikuma 260. panta, bet ne tikai... Jurista Vārds, 2017, Nr. 18.

¹⁷ Grozījumi Krimināllikumā: LV likums. Pieņemts 29.10.2015. [14.03.2023.].

Tādējādi tika noteikts, ka Krimināllikuma 262. pantā paredzētais noziedzīgais nodarījums tiek izdarīts tīši (ar nodomu), bet 260. pantā – par tādu pašu seku radīšanu, arī pārkāpjot ceļu satiksmes noteikumus, vainas forma paliek tiesu praksē īstenotā – neuzmanība. Tas nozīmē, ka šis likuma grozījums nekādā mērā neatrisināja problēmu par vainas formu salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos.¹⁸

Tiesu prakse palika nemainīga. Konkrētās lietās tiesas savos nolēmumos vainas pamatošanā, notiesājot personas saskaņā ar KL 260. pantu, dažādi argumentē savu viedokli, bet nemainīgi tiek pausta doma, ka tādi noziedzīgi nodarījumi izdarīti aiz neuzmanības vairumā gadījumu tāpēc, ka kaitīgās sekas iestājušās aiz neuzmanības.¹⁹

Augstākā tiesa, izskatot krimināllietas kasācijas kārtībā lietas, kurās personas notiesātas saskaņā ar KL 260. pantu, jautājumā par vainas formu apstiprina tiesas nolēmtu, jo ne kasācijas protestā, ne cietušā sūdzībā netiek apstrīdēts tiesas nolēmums par vainas formu nodarījumā. Vismaz manā rīcībā tādu ziņu nav.

Atzīmēšanas vērts gan ir Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 2017. gada 15. februāra lēmumā Nr. SKK-24/2017 teiktais, ka darbība vai bezdarbība, ar kuru tiek pārkāpti ceļu satiksmes un transportlīdzekļu ekspluatācijas noteikumi, ir tīša, vainīgajam apzinoties savas darbības vai bezdarbības kaitīgumu.²⁰

Galvenokārt, ņemot vērā, ka katrā noziedzīgā nodarījumā vainas formas noteikšanā izšķirošā loma ir tieši personas prettiesiskajai darbībai vai pieļautajai bezdarbībai, bet cēloņsakarīgi radītās kaitīgās sekas ir izrietošas no tās, Krimināllikuma komentāru Otrās un Trešās daļas autori papildinātajos komentāru izdevumos pauž viedokli, ka vainas forma salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos ir tīša, tas ir, tādi noziedzīgi nodarījumi tiek izdarīti ar nodomu, tajā skaitā arī prettiesiskie nodarījumi visu veidu transportā.²¹

Tātad vienots risinājums vainas jautājumā salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos tā arī nav atrasts. Līdzšinējā pieredze rāda, ka to iespējams atrisināt vienīgi ar Krimināllikuma reglamentāciju.

Ņemot vērā, ka viens no galvenajiem momentiem, iebilstot pret īpašas normas iekļaušanu Krimināllikumā, kurā būtu atrisināts jautājums par vainas formu salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos, arvien vēl ir Krimināllikuma 260. pantā paredzētā noziedzīgā nodarījuma vainas forma, ir jāatgriežas pie iespējamā risinājuma.

Šajā sakarībā ir vērts paskatīties, par ko ir runa Vācijas Federatīvās Republikas Sodu likuma (Kriminālkodeksa) 315.c paragrāfā “Ceļu kustības drošības noteikumu pārkāpšana”, kurā paredzēta atbildība personai, kas, piedaloties ceļu kustībā, vada transportlīdzekli, piemēram, sakarā ar alkoholisko dzērienu vai citu apreibinošu vielu lietošanu un citiem rupjiem kustības drošības noteikumu pārkāpumiem – kad transportlīdzekļa vadītājs neievēro citu tiesības braukt pirmajam, pieļauj apdzīšanas noteikumu pārkāpumu, pārkāpj gājēju pāreju šķērsošanas noteikumus, pārkāpj braukšanas ātrumu ceļa posmos ar samazinātu redzamību, krustojumos, ielās, uz

¹⁸ Judins A. Noziedzīgi nodarījumi pret satiksmes drošību: likuma piemērošanas aktualitātes. Jurista Vārds, 2016, Nr. 51.

¹⁹ Baumanis J. Krimināllikuma blanketajā normā paredzēta noziedzīga nodarījuma vainas forma. Jurista Vārds, 2020, Nr. 44.

²⁰ Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 15.02.2017. lēmums Nr. SKK/24/2017 lietā Nr. 11520037613, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi> [aplūkots 14.03.2023.].

²¹ Krastiņš U., Liholaja V., Hamkova D. Krimināllikuma komentāri. Trešā daļa (XVIII–XXV nodaļa). Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2019, 424.–463. lpp.

dzelzceļa pārbrauktuvēm. Atbildība tādos gadījumos netiek saistīta ar kaitīgo seku rašanos. Savukārt VFR Sodū likuma 222. un attiecīgi 229. paragrāfā paredzēta atbildība par dzīvības atņemšanu aiz neuzmanības un par miesas bojājumiem aiz neuzmanības.²²

Uzskatu, ka Krimināllikumā varētu paredzēt līdzīgu risinājumu atbilstoši Sevišķās daļas normu izvietojuma sistēmai: Krimināllikuma 260. pantā paredzēt atbildību par rupjiem ceļu satiksmes drošības noteikumu pārkāpumiem ar kaitīgajām sekām aiz neuzmanības kā speciālo salikta sastāva normu attiecībā pret vispārējām normām, kas paredz attiecīgi atbildību par nonāvēšanu aiz neuzmanības (KL 123. pants) vai miesas bojājumu aiz neuzmanības (KL 131. pants).²³

Jautājumu par to, kādi ceļu satiksmes negadījumi saistāmi ar rupjiem noteikumu pārkāpumiem, Krimināllikumā varētu risināt divējādā veidā – vai nu tā, kā tas izdarīts VFR Sodū likumā, dodot tādu pārkāpumu uzskaitījumu tajā pašā normā, kurā noteikta atbildība, vai tos norādīt 1998. gada 15. oktobra likumā “Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību”.

Kā liecina līdzšinējā pieredze, tā vai citādi tieši Krimināllikumā ir jāatrisina vainas jautājums salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos.

Kopsavilkums

1. 1998. gada 17. jūnijā Latvijas Republikas Saeimas pieņemtajā Krimināllikumā pirmo reizi Latvijas krimināltiesību vēsturē tika iekļauta norma, kas likumā nostiprināja vainas psiholoģiskās koncepcijas pamatnostādnes (KL 8. panta otrā daļa), paredzot, ka, nosakot noziedzīgu nodarījumu izdarījušās personas vainas formu, jākonstatē šīs personas psihiskā attieksme pret noziedzīgā nodarījuma objektīvajām pazīmēm.
2. Ar tādu noteikumu tika norobežota vainas forma un tās veidi noziedzīgos nodarījumos (nodoms, neuzmanība), ko nosaka attiecībā pret nodarījuma pamatpazīmēm (darbība, bezdarbība, kaitīgās sekas, ja tādas paredzētas likumā), no personas psihiskās attieksmes saistībā ar nodarījuma papildpazīmēm, piemēram, nodarījuma izdarīšanas vieta, rīki, situācija u. tml., kad psihiskā attieksme var izpausties kā zināšana, apzināšanās vai apzināts pieļāvums.
3. Tā kā Krimināllikuma Vispārīgās daļas vairākas normas arī pēc šā likuma pieņemšanas neatbilda vainas psiholoģiskās koncepcijas nostādņēm, ar 2012. gada 13. decembra likumu tika formulēta vainas forma (tiešs nodoms) formāla sastāva noziedzīgos nodarījumos (KL 9. panta otrā daļa), kā arī no Krimināllikuma izslēgts noziedzīgu nodarījumu atkārtotības institūts (KL 25. pants), tā vietā akcentējot noziedzīgu nodarījumu reālās kopības nosacījumus (KL 26. panta trešā daļa).
4. Krimināllikuma Sevišķajā daļā daudzu noziedzīgu nodarījumu sastāvi formulēti tādā veidā, ka tiša darbība vai bezdarbība saistīta ar tās izraisītajām kaitīgajām

²² Krastiņš U., Liholaja V. Salīdzināmās krimināltiesības. Latvija, Austrija, Šveice, Vācija. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2006, 556. un 524. lpp.

²³ Sk.: Krimināllikums 26. panta piektā daļa: LV likums. Pieņemts 17.06.1998. [14.03.2023.]; vairāk: Krastiņš U. Noziedzīga nodarījuma sastāvs un nodarījuma kvalifikācija. Teorētiskie aspekti. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2014, 316.–317. lpp.

sekām, pret kuru iestāšanos personas vainas forma izpaudusies atšķirīgi – neuzmanības formā. Tādi noziedzīgi nodarījumi krimināltiesībās tiek atzīti par salikta sastāva noziedzīgiem nodarījumiem. Krimināllikumā paredzētas tikai divas vainas formas – nodoms un neuzmanība (KL 9. un 10. pants), bet nav noteikta vainas forma salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos.

5. Izvērsusies diskusija par šo problēmu liecināja, ka ne krimināltiesību teorijā, ne tiesu praksē nav iespējams panākt vienotu risinājumu, tāpēc Tieslietu ministrijas Krimināllikuma pastāvīgajā darba grupā tika izstrādāts priekšlikums, ka Krimināllikuma Vispārīgajā daļā iekļaujama atsevišķa norma par to, ka salikta sastāva noziedzīgi nodarījumi ar atšķirīgu vainas formu attiecībā pret prettiesisko darbību vai bezdarbību un tās izraisītajām kaitīgajām sekām atzīstami par izdarītiem ar nodomu (tiši). Priekšlikums tika iekļauts kopējā Krimināllikuma grozījumu projektā, bet 2012. gada 13. decembra likumā tas netika paredzēts, jo Saeimas Juridiskā komisija to nevirzīja izskatīšanai Saeimas plenārsēdē.
6. Tā kā tiesiskā valstī nevar uzskatīt par normālu situāciju, kad Krimināllikumā vairāk nekā pusotram simtam salikta sastāva noziedzīgu nodarījumu ar kaitīgām sekām (t. sk. smagas sekas vai būtisks kaitējums) nav noteikta to izdarītāju vainas forma, kā arī ievērojot to, ka juridiskajā literatūrā un tiesu praksē turpina pastāvēt atšķirīga nostādne jautājumā par vainas formu šādos nodarījumos, uzskatu, ka ir jāatgriežas pie šīs problēmas risinājuma Krimināllikumā.
7. Ņemot vērā, ka, noraidot priekšlikumu par salikta sastāva noziedzīgu nodarījumu vainas formas iekļaušanu Krimināllikuma Vispārīgajā daļā, galvenais iebildums bija pretrunīgā tiesu prakse un izteiktie atšķirīgie viedokļi juridiskajā literatūrā tieši saistībā ar Krimināllikuma 260. pantu, vainas problēmu tādos nodarījumos varētu risināt, paredzot šajā pantā atbildību tikai par rupjiem ceļu satiksmes drošības noteikumu pārkāpumiem atbilstoši kaitīgo seku smaguma pakāpei, bet pārējos gadījumos nodarījumus atkarībā no kaitīgo seku smaguma pakāpes kvalificēt saskaņā ar KL 123. pantu (nonāvēšana aiz neuzmanības) vai kā miesas bojājumu aiz neuzmanības (KL 131. pants), balstoties uz teorētisko nostādni par vispārīgās (KL 123. un 131. pants) un speciālās (KL 260. pants) normas saistības teorētiskajām nostādnēm.
8. To, kādi ceļu satiksmes noteikumu pārkāpumi pieskaitāmi rupjiem pārkāpumiem, varētu paredzēt vai nu tajā pašā KL 260. pantā, vai 1998. gada 15. oktobra likumā “Par Krimināllikuma spēkā stāšanās un piemērošanas kārtību”.

ADVOKĀTU LOMA TIESAS PROCESU EFEKTIVIZĀCIJĀ

PROCESUĀLĀ DISFUNKCIJA LATVIJAS KRIMINĀLPROCESĀ KĀ KONSTITUCIONĀLO PARADIGMU NOBĪDE

PROCEDURAL DYSFUNCTION IN LATVIAN CRIMINAL PROCEEDINGS AS A SHIFT IN CONSTITUTIONAL PARADIGMS

Egons Rusanovs, *Dr. iur. cand.*

Zvērināts advokāts, ZAB “Rusanovs & Partneri”

Summary

The doctrine of the continental European criminal procedure has established that development of procedural settlement of criminal legal relations is affined with the state's constitutional system and should be evaluated through the prism of changes in the nation's political, social, and moral conditions. It is an integral part within the doctrinal and normative development of modern criminal procedural archetypes, as conceptual implementation of the principle of separation of powers occurred in parallel with normative establishment of procedural functions in criminal proceedings. The separation of these functions is the basis for the constitutionally appropriate adoption of regulatory amendments and the practical course of criminal proceedings, protecting the defendant's guarantees of justice.

Atslēgvārdi: kriminālprocesuālās pamatfunkcijas, varas dalīšanas princips, kontinentālās Eiropas kriminālprocesa doktrīna, tiesības uz aizstāvību

Keywords: criminal procedural functions, the principle of separation of powers, continental European criminal procedure doctrine, the right to defence

Ievads

Kontinentālās Eiropas kriminālprocesa doktrīnā pēdējo divu gadsimtu laikā formulēta izpratne, ka krimināltiesisko attiecību procesuālā neregulējuma attīstība ir saistīta ar valsts konstitucionālo iekārtu un vērtējama caur tautas politisko, sociālo un morālo apstākļu pārmaiņu prizmu, šim norisēm kondensējoties valsts pamatlikumā.¹ Tam piemītusi nozīme, doktrināri un normatīvi attīstot mūsdienīgos kriminālprocesuālos arhetipus, šiem procesiem noritot paralēli teorētiskās konstrukcijas par valsts varas dalīšanu konceptuālai implementēšanai nacionāli normatīvajā plaknē. Tādējādi 19. gadsimta kriminālprocesa doktrīna, metodoloģiski pievēršoties

¹ Mittermaier J. A. C. Die Gesetzgebung und Rechtsübung über Strafverfahren nach ihrer neuesten Fortbildung dargestellt und geprüft. Erlangen: Verlag von Ferdinand Enke, 1856, S. 131 ff.

kriminālprocesuālo tiesību analīzei un pilnveidei, savā būtībā ir atvasināma no “mācības par varas trīsdalību” jeb varas dalīšanas teorijas.²

Tas kriminālprocesa doktrīnai piešķir jēgbūtības koncepcijas formu, radot “ideāltipu”, kurā funkcionāli līdzsvarots valsts varas atzaru pārstāvju darbs, vienlaikus ievērojot individuālam piešķirtās konstitucionālās garantijas. Tādējādi kriminālprocesa praktiskā norise raksturojama kā reāla konstitūcijas piemērošana, radot sevišķa rakstura attiecības starp valsti, sabiedrību un individu, kurā balstīts kontinentālās Eiropas kriminālprocesa institucionālās organizācijas koncepts.

1. Procesuālo funkciju nošķiruma izpratne kriminālprocesuālajās attiecībās

Līdztekus valsts varas trīsdalīgajam dalījumam funkcionē arī “valsts–sabiedrības–individuāla” triāde, kuras interešu līdzsvarošana un samērošana ir aktuāla sensitīvākajā to sadursmes krustpunktā – kriminālprocesā.

Ielāgojot, ka par procesuālajām funkcijām mēdz uzskatīt kriminālprocesuālās darbības pamatvirzienus,⁴ “valsts–sabiedrība–individuāls”, būdami vienlīdz svarīgi interešu subjekti, iegūst ko līdzīgu pilnvardevēja lomai iepretim attiecīgo procesuālo funkciju realizētājiem kriminālprocesa praktiskās norises dimensijā, apzīmējot dažādos interešu vektorus, kuru aizsardzības nolūkiem tiek uzsākts kriminālprocess, un raksturojot procesuālo uzdevumu loku, kuru īsteno katra no procesā iesaistītajām personām. Šis subjektu kopums Latvijas mūsdienu kriminālprocesa modeli atspoguļojas trijās līdzās pastāvošajās procesuālo pamatfunkciju koncepcijās: apsūdzības funkcijā, aizstāvības funkcijā un tiesas spriešanas funkcijā, kas nostiprinātas Kriminālprocesa likuma 17. pantā.

Neatbalstot kriminālprocesuālo funkciju iedalījumu pēc to svarīguma,⁵ šāda nošķiruma pamatā nostiprināta ideja par to līdzvērtīgu līdzās esību pat tad, ja savā īstenajā būtībā aizstāvības funkcija korespondē apsūdzības funkcijai.⁶ Līdzvērtīgumam ir jāizpaužas kā iespēju nodrošinājumam īstenot attiecīgās funkcijas realizētājam piešķirtās tiesības, taču pilnvērtīgi tas var funkcionēt, ja normatīvā līmenī tiek atzīts – kriminālprocesā iesaistītās personas savas procesuālās tiesības realizē sacikstes formā. Turklāt izvēle par saciksti kā formu procesuālo tiesību atbilstīgai īstenošanai saistāma ar kriminālprocesuālo funkciju savstarpēju nošķiršanu, jo tieši sacikste novelk nepārprotamas robežas starp kriminālvajāšanas (apsūdzības), iztiesāšanas un aizstāvības funkcijām.

² Mincs P. Ekstraordinārā krimināljustīcija. Grām.: Rusanovs E. Versija par Paula Minca dzīvi un viņa ekstraordināro krimināljustīciju. Rīga: Rusanovs & Partneri, 2021, 15.–31. lpp.

³ Noltenius B. Strafverfahrensrecht als Seismograph der Europäischen Integration. Verfassung, Strafrechtsverfahrensrecht und der Vertrag von Lissabon. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 2010, Vol. 122, No. 3, pp. 604–626.

⁴ Ibid.

⁵ Kriminālprocesa likuma komentāri. A daļa. Zinātniska monogrāfija prof. K. Stradas-Rozenbergas zinātniskā redakcijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2019, 83.–84. lpp.

⁶ Liede A. Latvijas PSR kriminālprocess. Vispārīgā daļa. Tiesu pierādījumi. Rīga: Zvaigzne, 1980, 12.–13. lpp.

“Valsts” savu pilnvarojumu tās interešu pārstāvībai un aizstāvībai pauž kriminālprocesuālajā noregulējumā, kurā publisko jeb valsts apsūdzību tiesā uztur prokurors kā valsts apsūdzētājs.⁷ Patlaban publiskā apsūdzība tiek īstenota visas sabiedrības vārdā un interesēs,⁸ kurpretim, piemēram, padomju kriminālprocesa izpratnē “valsts apsūdzība” nozīmēja gan valsts, gan sabiedrības interešu pārstāvību.⁹ Pievēršot uzmanību likumdevēja izraudzītajam jēdzienam “valsts” apsūdzība, tomēr jākonstatē, ka jau minētas triādes otrajam elementam – “sabiedrībai” – jautājumā par apsūdzības celšanu un uzturēšanu piemīt visnotaļ niecīga loma. Savukārt tas pirmšķietami it kā mudinātu par pareizu pieņemt atziņu, ka Latvijas kriminālprocesa organizācijas modeli “valsts” un “sabiedrības” intereses jau šobrīd vienādojamas tiktāl, ka pēdējai nav nepieciešams atsevišķs tās interešu pārstāvis, jo šo lomu uzņēmusies “valsti” personificējošā prokurora figūra. Centieni mākslīgi nojaukt robežas starp šo divu subjektu nereti pat diametrāli atšķirīgajām interesēm nonāk krasā pretrunā ar konstitucionālisma pamatideju, jo pat izcilākajam valstsvīram, kas atzīst demokrātiju kā pašsaprotamu valsts pārvaldes ideāltipu, nav pa spēkam nevainojamā sinerģijā salāgot sabiedrības nepastāvīgo un daudzveidīgo interešu kopas, nemaz nerunājot par to vienādošanu ar pašas “valsts” interesēm.¹⁰

Lai gan *tīrā* veidā nav iespējams idealizēt prokuratūras kā sabiedrības pārstāvja un interešu nesēja lomu,¹¹ tomēr tamlīdzīgai apziņai ir vēsturiski predisponēta izcelsme, kas saistāma ar 19. gadsimta kriminālprocesa reformu ideju, privātās puses lomu kā kriminālvajāšanas iniciatoru aizvien intensīvāk aizstājot ar prokurora figūru kā pārstāvības ideālu,¹² uzsverot kriminālvajāšanas kā kriminālprocesuālas pamatfunkcijas eksistenci.¹³ Savukārt tai tradicionāli piemīt izpildvaras raksturs,¹⁴ kas procesuālajām attiecībām starp izmeklētāju un apsūdzēto piešķir varas attiecību iedabu.¹⁵

Jautājums par “sabiedrības” iesaisti kriminālprocesā sekmīgi risināts angloamerikāņu tiesību loka valstīs, tās procesuālo nozīmi nostatot uz principiāli citiem pamatiem. Kriminālprocesuālās attiecības starp apsūdzēto un valsti konstruētas, mēģinot līdzsvarot gan procesuāltiesisko garantiju nepieciešamību, gan taisnīguma īstenošanu, bet sabiedriskais elements tiek īstenots, piedaloties prokuroru vēlēšanās vai darbojoties kā zvērīnāto tiesas loceklim.¹⁶ Tomēr šāds kontinentālajam kriminālprocesam svešs sabiedrības interešu pārstāvības modelis arī netiek atzīts par nevainojamu minēto valstu doktrīnā – galvenokārt tāpēc, ka vispārināti “sabiedrības”

⁷ Liede A. Latvijas PSR kriminālprocess. Vispārīgā daļa. Tiesu pierādījumi. Rīga: Zvaigzne, 1970, 129. lpp.

⁸ Kriminālprocesa likuma komentāri. A daļa, 40. lpp.

⁹ Liede A. 1970, 130. lpp.

¹⁰ Manasyan A. Constitutional Stability as an Important Prerequisite for Stable Democracy. Yerevan: Hayrapet, 2020, p. 11.

¹¹ Simonson J. The Place of “The People” in Criminal Procedure. Columbia Law Review, 2019, Vol. 119, No. 1, pp. 249–308.

¹² Ibid.

¹³ Par to sk. arī: Rusanovs E., Lielbriede L. Kriminālvajāšanas jēdziena (ne)izpratne kā sistēmisks Latvijas kriminālprocesa trūkums un disfunkcijas iemesls, <https://juristavards.lv/eseja/281838-kriminalvajasanas-jedziens-neizpratne-ka-sistemisks-latvijas-kriminalprocesa-trukums-un-disfunkcijas/> [aplūkots 19.02.2023.].

¹⁴ Steiker C. Criminal Procedure. In: The Oxford Handbook of the U.S. Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2015, p. 652.

¹⁵ Liede A. 1970, 27. lpp.

¹⁶ Simonson J. 2019, pp. 249–308.

lēmumi ignorē tās daudzpusīgo dabu un piemirst, ka atsevišķām sabiedrības grupām piederīgo indivīdu iesaistīšana kriminālprocesuālajās attiecībās (neatkarīgi no procesuālā statusa) var radīt citādu kriminālprocesuālo attiecību turpmākās atrisināšanas gultni nekā tad, ja tajās top iesaistīts *vidējais aritmētiskais* “sabiedrības” loceklis.¹⁷

Līdz ar to kā pamatpremisa būtu jāpieņem izpratne, ka “sabiedrība” nav homogēna, turklāt tā nevar arī būt neitrāla,¹⁸ tāpēc ir kļūdaini prezumēt, ka prokurors kā valsts apsūdzības uzturētājs ir spējīgs nekļūdīgi un vienlaicīgi aizstāvēt gan valsts, gan sabiedrības aizskartās intereses konkrētajās kriminālprocesuālajās attiecībās. Šis maldīgās prezumpcijas ilgstošā normatīvā un praktiskā atzīšana galvenokārt balstīta lietderīguma apsvērumos, jo resursi lietas izskatīšanai nav neizmeļami, līdz ar to prokuroram uzticētais uzdevums aizstāvēt sabiedrības vērtības daudzos gadījumos patiešām varētu būt derīgākais pieņēmums par procesuālo attiecību konstruēšanu.¹⁹

Vienlaikus kriminālprocesuālās tiesības kā sevišķs konstitucionālās kārtības aspekts leģitimē valsts tiesības iejaukties indivīda brīvību sfērā un regulē “[.] attiecības starp valsti un indivīdu sabiedrībā”,²⁰ kas ir katra pamatlikuma centrālais mērķis,²¹ tai pašā laikā ar vislielāko rūpību attiecoties pret apstākli, ka aizstāvība tomēr ir jāuzskata par “vājāku” nekā “valsts” apsūdzība.²²

Pēdējo divu gadsimtu gaitā šī uzdevuma īstenošana uzticēta tiesu varai, tās funkcionālos pamatvirzienus formulējot šādi: cilvēka tiesību un likumīgo interešu aizsardzība, tiesiskās kārtības nodrošināšana un valsts varas institūciju darbības likumības kontrole, lai tā nepārkāptu savas pilnvaras.²³ Kriminālprocesā īpaši izceļams ir tiesu varas uzdevums raudzīties, vai pienācīgi tiek nodrošinātas indivīda tiesību un brīvību aizsardzības garantijas. Šajā ziņā vērojams šo funkcionālo mērķu saskanīgums ar sabiedrības interesēm, tās pakārtojot apziņai, ka lomā, kas kriminālprocesuālajās attiecībās indivīdam piešķir tiesības uz aizstāvību, var nonākt jebkurš sabiedrības pārstāvis.

Tieši sabiedrības *liberalizēšanās*, apzinoties, ka tās pārstāvjiem var rasties nepieciešamība saņemt efektīvas tiesiskuma garantijas kriminālprocesā, ir kalpojusi par pamatu tiesību uz aizstāvību *konstitucionalizēšanai*, kas kontinentālās Eiropas kriminālprocesā vērojama vismaz kopš 18.–19. gadsimta mijas, salāgojot dažādu valstu konstitucionālo naratīvu nevienādīgumu un indivīda un valsts attiecību dinamiku.²⁴

Lai gan prokuratūra atbilstoši Prokuratūras likuma 1. panta pirmajai daļai uzskatāma par tiesu varas institūciju, raugoties uz šo institūciju no varas dalīšanas teorijas perspektīvas, tiesību doktrīnā pamatoti secināts, ka “[.] viennozīmīgi var noraidīt

¹⁷ Simonson J. 2019, pp. 249–308.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Manasyan A. 2020, p. 13.

²⁰ Niemöller M., Folke Schupperts G. Die Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts zum Strafverfahrensrecht. Archiv des öffentlichen Rechts, 1982, Vol. 107, No. 3, S. 389–498.

²¹ Ibid., S. 390, 406.

²² Kaija S. Kriminālprocesa likuma 18. panta komentārs. Grām.: Kriminālprocesa likuma komentāri. A daļa. Zinātniskā monogrāfija prof. K. Stradas-Rozenbergas zinātniskā redakcijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2019, 87. lpp.

²³ Sk.: Pleps J., Pastars E., Plakane I. Konstitucionālās tiesības. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2021, 569. lpp. Sk. arī: Niemöller M., Folke Schupperts G., S. 411.

²⁴ Manasyan A. 2020, p. 28.

tās pilnīgu piederību tiesu varai”.²⁵ Šai tēzei piemīt aksiomātisks raksturs, līdz ar to Latvijas kriminālprocesa modelī prokuratūra principiāli pieder pie izpildvaras, lai gan, protams, institucionāli un daļēji funkcionāli to var uzskatīt par tiesu varai piederīgu institūciju.²⁶

Jebkurā gadījumā tieši indivīds un valsts kriminālprocesā ir uzlūkojami kā antipodi, kam ikkatrā krimināllietā ir pretējas intereses, savukārt tiesā notiek “[...] strīda izšķiršana starp valsti, kas ceļ apsūdzību un tiecas pierādīt savu tiesību sodīt, un indivīdu, kas to apstrīd”.²⁷ Tādējādi “sabiedrība” un tās interešu pārstāvji kriminālprocesuālajās attiecībās atkarībā no individuālās tiesiskās situācijas tiecas pievienoties vai nu apsūdzības uzturētāja, vai apsūdzētā procesuālajām interesēm, ievērojot apsvērumu, ka no šī procesuālā statusa nav un nevar tikt pasargāts neviens. Tātad – sabiedrība uzskatāma par substanci, kurā notiek abu pārējo antipodu nemitīgā pretstāve, jo starp “sabiedrības” un “indivīda” interesēm pastāv savstarpēja saistība, kas gan liedz tās uzskatīt par ekvivalentām vērtībām, bet vienlaikus arī neļauj tās ik reizi savstarpēji pretnostatīt.

Tādējādi mūsdienu kriminālprocesa konstrukcija “valsts–sabiedrība–indivīds” tās interešu trihotomijas sekmīgai nošķiršanai balstās uz maldīgām premisām. Proti, ka tikai prokuroriem jābūt galvenajiem sabiedrības interešu pārstāvjiem kriminālprocesā un ka sabiedrības intereses kriminālprocesā vienmēr ir pretstatītas apsūdzētā indivīda interesēm. Tomēr nevarētu arī uzskatīt, ka likumdevējs nebūtu radījis pietiekamu procesuāli tiesisko, turklāt vismaz teorētiski funkcionālo ietvaru, kas no šīs intelektuālās kļūdas ļautu izvairīties. Proti, “valsts–sabiedrības–indivīda” pārstāvība tieši korespondē ar kriminālprocesuālo pamatfunkciju īstenotāju uzdevumiem un lomu kriminālprocesā.

2. Advokātu loma procesuālo funkciju realizācijā

Nedz tiesa, nedz prokuratūra nevar uzurpēt “sabiedrības” interešu pārstāvja/aizstāvja lomu, kas raisa jautājumu par to, kāda nozīme šajā procesā tādā gadījumā piemīt advokātiem. Lai gan advokātu darbību Satversme regulē drīzāk intuitīvi vai pat sekundāri, tā ir tikai šķietamība, jo ne visus konvencionālos kriminālprocesa noteikumus var vai vajag konstitucionalizēt.²⁸ Daudz drīzāk uz kriminālprocesu un advokāta lomu tajā būtu jāraugās kā uz konstitucionālo vērtību, likumu un administratīvo noteikumu, un prakses kombināciju,²⁹ kas jo sevišķi izceļ apsūdzētā procesuālās garantijas un to pamatā esošo nevainīguma prezumpciju.³⁰

Latvijas Republikas Advokatūras likumā izraudzītie jēdzieni, advokatūru atzīstot par tiesiskas valsts justīcijas neatņemamu sastāvdaļu, bet advokātus – par tiesu sistēmai piederīgām personām, kas ved lietas klientu uzdevumā, liek atzīt, ka arī advokatūrai kā tiesu sistēmai piederīgai institūcijai ir visnotaļ grūti piedēvēt konkrētu

²⁵ Pleps J., Pastars E., Plakane I. 2021, 577. lpp.

²⁶ Ibid.

²⁷ Liede A. 1970, 141. lpp.

²⁸ Sk. plašāk par šo ideju: Amar R. A. The Future of Constitutional Criminal Procedure. American Criminal Law Review, 1996, Vol. 33, No. 4, pp. 1123–1140.

²⁹ Simonson J. 2019, pp. 249–308.

³⁰ Amar R. A. 1996, pp. 1123–1140.

lomu “sabiedrības” interešu pārstāvības procesā – kaut vai tālab, ka klienta procesuālais statuss attiecīgajā krimināllietā var ietekmēt advokāta spēju vienlīdz dedzīgi aizstāvēt abas interešu kopas. Tamdēļ zvērināts advokāts rikojas ne tikai sava klienta interesēs, bet arī visas justīcijas interesēs, uzturot augstus kriminālistiskās rūpības un tiesiskuma standartus kriminālprocesā,³¹ kas liedz uz aizstāvi raudzīties tikai kā uz sava klienta *alter ego*.³² Šajā ziņā aktuāls ir retoriskais jautājums, kuru savulaik uzdeva arī A. Liede, proti – cik tālu aizstāvis ir pakļauts sava aizstāvamā gribai, it īpaši tad, ja viņu pozīcija lietā atšķiras?³³ Pamatnostādnei jābūt šādai – lai tas nāk par labu aizstāvamajam un nepasliktina viņa stāvokli. Tādējādi advokatūra šīs triādes interešu savstarpējā dalījumā ietilpināma kā vidutājs ar apziņu par nepieciešamību līdzsvarot sabiedrības intereses ar valsts un apsūdzētā interesēm un tiesībām publiski tiesiskajās kriminālprocesuālajās attiecībās.

Ideoloģiskas svārstības visos laikos ir noteikušas to, kādā pakāpē valsts nodrošina apsūdzētā tiesību garantijas,³⁴ savukārt konstitucionālisma ideju raksturo mēģinājumi dinamiski transformēt konstitūciju, no individuālo tiesību kopoju un organizatoriskiem noteikumiem to padarot par objektīvu vērtību kopu.³⁵ Tas principiāli atspoguļo pakāpenisku atteikšanos no dažbrīd jau arhaiskām procesuālajām konstrukcijām, vienlaikus sevī slēpjot neizbēgamu risku, ka modernās kriminālprocesuālās reformas var aizskart ne tikai konstitucionālajā kodolā ietvertās vērtības, bet arī ilgstoši atzītas doktrinārās nostādes.

Šis uzdevums vismaz Latvijā ir uzticēts likumdevējam, kurš rada jaunas procesuālās normas, tomēr, autora ieskatā, tas (jo sevišķi pēdējo gadu laikā) atrodas īpatnos transformatīvos apstākļos – intelektuālā un praktiskā saspīlējumā starp aktīvo un reaktīvo konstitucionālo modeli. Tie veido arī mūsdienu konstitucionālo paradigmu fundamentu, jaunām paradigmām rodoties tajos strīdus punktos, kuru atšķetināšana vairs nav iespējama iepriekš dominējošo paradigmu robežās, – mēģinot aizsargāt sabiedrību un indivīdus pret valsts iejaukšanos un vienlaikus modificēt un uzlabot valsti un sabiedrību.

Individuālajai brīvībai piemīt ievērojama nozīme jebkura tipa konstitucionālajā modelī, tomēr liberālā kriminālprocesa ideja galvenokārt atspoguļojas indivīda tiesībās. Tādējādi kriminālprocesa konstitucionālais raksturs radījis konceptu, ka līdztekus procesuālajiem likumiem funkcionē arī prioritārās procesuālās tiesības, iepretim kurām ir jāizvērtē arī pārējās normas.³⁶ Tālab Kriminālprocesa likuma normatīvie jauninājumi būtu vērtējami caur to prizmu, vai likumdevēja izvēle korespondē reālajām iespējām realizēt aizstāvību šī jēdziena pamatfunkcijas nozīmes izpratnē.

³¹ Sk.: Volzers M. Taisnīguma sfēras. Grām.: Mūsdienu politiskā filosofija. Hrestomātija. Rīga: Zvaigzne ABC, 1998, 408. lpp.

³² Damaška R. M. The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process. New Haven, London: Yale University Press, 1986, p. 143.

³³ Liede A. Latvijas PSR kriminālprocess. Sevišķā daļa. Tiesvedības norise krimināllietās. Rīga: Zvaigzne, 1973, 179. lpp.

³⁴ Damaška R. M. 1986, pp. 8–9.

³⁵ Hailbronner M. Transformative Constitutionalism. The American Journal of Comparative Law, 2017, Vol. 65, No. 3, pp. 527–565.

³⁶ Criminal procedural laws across the European Union – A comparative analysis of selected main differences and the impact they have over the development of EU legislation, Annex I, Country reports. Brussels: Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs, 2018, p. 31, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604977/IPOL_STU\(2018\)604977\(ANN01\)_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604977/IPOL_STU(2018)604977(ANN01)_EN.pdf) [aplūkots 17.02.2023.].

Kopsavilkums

1. Mūsdienu kontinentālās Eiropas kriminālprocesa doktrīnā formulēts varas dalīšanas principā balstīts kriminālprocesa institucionālās organizācijas koncepts, kas funkcionāli līdzsvaro valsts varas atzaru pārstāvju darbu, ievērojot indivīdam piešķirtās konstitucionālās garantijas.
2. Konstitucionāls kriminālprocess nav pašsaprotamība, tāpēc indivīda tiesiskās garantijas ir trausla vērtība, prasot īstenot doktrīnārā analizē balstītu grozījumu pieņemšanas procedūru, kas ļautu izvairīties no krasām tiesisko paradigmu modifikācijām.
3. Tiesības uz aizstāvību ir aizstāvības tiesību piešķirums un apsūdzētā aizstāvības tiesību nodrošinājums, kas kriminālprocesuālās normas prasa izvērtēt iepretim reālajām iespējām realizēt aizstāvību šī jēdziena pamatfunkcijas nozīmes izpratnē.
4. Kriminālprocesa konstrukcija “valsts–sabiedrības–indivīda” interešu trihotomijas sekmīgai nošķiršanai balstās uz maldīgām premisām, kas tikai prokuroriem piedēvē galvenā sabiedrības interešu pārstāvja lomu un tās vienmēr pretstata apsūdzētā interesēm.
5. Advokatūra šīs triādes interešu dalījumā ietilpināma kā vidutājs, kas līdzsvaro sabiedrības intereses ar valsts un apsūdzētā interesēm un tiesībām kriminālprocesuālajās attiecībās.

**TIESĪBU IEROBEŽOJUMU
PIEĻAUJAMĪBA UN
ATTAISNOJAMĪBA
STARPTAUTISKAJĀS
PUBLISKAJĀS TIESĪBĀS**

IEGULDĪJUMU AIZSARDZĪBA OKUPĒTAJĀS UN KARA POSTĪTAJĀS TERITORIJĀS

INVESTMENT PROTECTION IN OCCUPIED AND WAR-TORN TERRITORIES

Ingus Meimers, *Ph.D.*

Zvērināts advokāts, Zvērinātu advokātu biroja MOTION partneris

Summary

As a result of the occupation and annexation of Crimea, Ukrainian investors have filed several investment claims against Russia. These cases have raised, among other things, the question of what investment treaties, if any, are applicable in the occupied territory. In answering this question, the current paper first examines the obligations of the occupier under the law of occupation *vis-à-vis* the investment treaty obligations pertaining to occupied state. Recent arbitral decisions upholding arbitral jurisdiction in the Crimean context suggest that the Russian investment treaty norms are applicable in the occupied territory. The paper then critically examines the interpretation of the term “territory”. It finds that the territorial application of treaties may, without violating other rules of international law, be extended to foreign territories under the effective control of a contracting state. Despite the politically grave consequences that such an interpretation could have for the entrenchment of occupation, independent legal review of measures taken by occupying States is to be welcomed.

Atslēgvārdi: ārvalstu ieguldījumu aizsardzība, militārs konflikts, okupācija, efektīva kontrole

Keywords: protection of foreign investment, military conflict, occupation, effective control

IEVADS

Pasauli ir satricinājis Krievijas Federācijas (turpmāk – KF) 2022. gada 24. februārī uzsāktais karš pret Ukrainu, kas ne vien ir radījis jautājumu par prātam neaptveramajiem kara noziegumiem, kuri šobrīd tiek izmeklēti, viešot cerību par to, ka tiks nodrošināts forums atbildīgo saukšanai pie atbildības, bet arī attiecīgi radījis jautājumu par ārvalstu ieguldījumu aizsardzību. Jāatceras, ka KF pēc būtības lielākie Ukrainas teritorijas sagrābšanas aizsākumi meklējami 2014. gadā, kad tika anektēta Krimas pussala, kuru ANO ĢA¹ neatzina.² Līdz ar to problemātikas, kas skar ārvalstu

¹ ANO Ģenerālā asambleja (angļu val. – *General Assembly of the United Nations*).

² UNGAGA/11493–27 March 2014 “General Assembly Adopts Resolution Calling upon States Not to Recognize Changes in Status of Crimea Region”, <https://press.un.org/en/2014/ga11493.doc.htm> [aplūkots 19.03.2023.].

ieguldījumu aizsardzību okupācijas un militāra konflikta tvērumā tieši attiecībā uz Ukrainu, izcelsme vēsturiski ir senāka.

Kopumā jāatzīmē, ka ārvalstu ieguldītājs neapšaubāmi cieš zaudējumu situācijā, ja teritorija, kurā tas ir veicis ieguldījumu, tiek okupēta. Šādā situācijā ieguldījums var tikt atņemts vai iznīcināts militārajā intervencē kā daļā no aneksijas, kā arī ieguldītājs var ciest no citām darbībām, kas samazina ieguldījuma vērtību.³ Protams, tādos gadījumos ārvalstu ieguldītājs var meklēt savas izcelsmes valsts diplomātiskās aizsardzības kanālus, lai novērstu kaitējumu, taču tajā pašā laikā ar BIT⁴ palīdzību tas var vērsties starptautiskā šķīrējtiesā ar tiešu prasību par zaudējumu atlīdzināšanu. Ukrainas sabiedrības šo jautājumu ir risinājušas, pamatojoties uz 1998. gada Krievijas–Ukrainas BIT.⁵

Formāli “okupēšanas tiesības”, ļoti vienkāršojot šo jēdzienu, ir pagaidu risinājums,⁶ jo okupētājam ir liegts anektēt okupētās teritorijas un tam tās agri vai vēl ir jāatgriež okupētajai valstij.⁷ Tomēr politisks vai militārs risinājums esošā kara apstākļos nav tik ātri sagaidāms, neskatoties uz starptautiskās sabiedrības centieniem panākt ātrāku kara noslēgumu. Līdz ar to agri vai vēl ir jāatbild uz jautājumu par to, ko situācijas labā var darīt ārvalstu ieguldītājs, kura ieguldījums ir kritis lielgabala nežēlastības priekšā.

Konkrētāk, šobrīd praksē atkārtoti ir aktualizēts jautājums par to, kādi ieguldījumu līgumi, ja tādi vispār ir, ir piemērojami okupētajā teritorijā. Atbildot uz šo jautājumu, autors vispirms izvērtēs okupanta pienākumu saskaņā ar okupācijas tiesībām attiecībā pret okupētās valsts ieguldījumu līgumu saistībām. Otrkārt, rakstā tiek kritiski izvērtēta jēdziena “teritorija” interpretācija starptautisko ieguldījumu tiesību izpratnē. Līdz ar to raksta mērķis ir noskaidrot, vai, neskatoties uz okupāciju un teritorijas kontroli ar militāru spēku, okupējošā valsts atbild par okupētajā teritorijā esošu ieguldījumu aizsardzību un ieguldītājam nodarīta kaitējuma atlīdzināšanu.

³ Feilchenfeld E. H. *The International Economic Law of Belligerents Occupations*. Monograph Series of the Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, No. 6. Washington: 1942, pp. 86–87.

⁴ *Bilateral Investment Treaty* (no angļu val. – divpusējs starptautisko ieguldījumu veicināšanas un aizsardzības līgums).

⁵ *Agreement Between the Government of the Russian Federation and the Cabinet of Ministers of the Ukraine on the Encouragement and Mutual Protection of Investments*, 27 November 1998, <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/2233/download> [aplūkots 19.03.2023.].

⁶ Benvenisti E. *The Security Council and the Law on Occupation: Resolution 143 on Iraq in Historical Perspective*. *Israeli Defence Forces Law Review*, 2003, No. 19, p. 20; Sassòli M. *Legislation and Maintenance of Public Order and Civil Life by Occupying Powers*. *European Journal of International Law*, 2005, Vol. 16, No. 4, p. 661; Sassòli M., Bouvier A. A., Quintin A. *How Does Law Protect in War? Cases, Documents and Teaching Materials on Contemporary Practice in International Humanitarian Law*. Vol. 1, *International Committee of the Red Cross 2nd edition*, 2006, p. 186, <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-0739-part-i.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

⁷ Benvenisti E. *The International Law of Occupation*. 2nd edition, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 93; Dinstein Y. *The International Law of Belligerent Occupation*. 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, p. 104; Shaw M. N. *International Law*. 8th edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, p. 390.

1. Okupanta “neizskaramība” pret šķirējtiesas jurisdikciju

Dažādu juridisku līdzekļu izmantošana pret agresorvalsti un okupējošo varu ir tiesību kā kara ieroča izmantošana (angļu val. – *lawfare*)⁸ un tradicionālo militāro līdzekļu aizstāšana, lai sasniegtu operatīvo mērķi.⁹

KF 2014. gada aprīlī veiktā Krimas nelikumīgā aneksija, kam sekoja bruņots konflikts Donbasā, kuru finansēja, atbalstīja (ar militāru, ekonomisku un politisku palīdzību) un *de facto* kontrolēja KF, izraisīja plaša mēroga ieguldījumu atsavināšanu, iznīcināšanu, vērtības samazināšanos zaudējumus okupētajās Krimas un Donbasa teritorijās. Minētais attiecās gan uz privātiem ieguldījumiem, gan uz valstij piederošu uzņēmumu ieguldījumiem. Saskaņā ar Ukrainas Valsts īpašuma fonda datiem vairāk nekā 900 valstij piederošu uzņēmumu zaudēja savus ieguldījumus Krimā un Donbasā.¹⁰

Pēc iebrukuma Krimā Ukraina vairākkārt vērsusies Eiropas Cilvēktiesību tiesā (turpmāk – ECT),¹¹ ierosināti *ad hoc* procesi ITLOS,^{12, 13} ICJ^{14, 15} un Ukraina lūgusi konsultācijas PTO.^{16, 17} Tomēr tikai daži privāti un valstij piederoši uzņēmumi iesniedza prasības pret KF par ieguldījumu ekspropriāciju Krimā un citiem starptautisko ieguldījumu tiesību pārkāpumiem.¹⁸ Piemēram, lietā *Everest Estate LLC v. Russia*

⁸ Dunlap C. J. Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Century Conflicts. Humanitarian Challenges in Military Intervention Conference. Washington, DC, 29 November 2001, <https://people.duke.edu/~pfeaver/dunlap.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

⁹ Dunlap C. J. Lawfare Today: A Perspective. Yale Journal of International Affairs, Winter 2008, p. 146.

¹⁰ <https://www.spfu.gov.ua/en/documents/docs-list/spf-privatization-performance-reports.html?page=6&per-page=10> [aplūkots 19.03.2023.]; sk. arī: Ukraine loses at least \$80 billion since Russia takes Crimea, <https://www.reuters.com/article/uk-ukraine-crisis-crimea-idAFKBN0DE1JW20140428> [aplūkots 19.03.2023.].

¹¹ *Ukraine v. Russian Federation*, App. Nos 20958/14 and 38334/18; *Ukraine and the Netherlands v. Russian Federation*, App. Nos. 8019/16, 43800/14, and 28525/20; *Ukraine v. Russian Federation* (VIII), App. No. 55855/18; *Ukraine v. Russian Federation*, App. No. 10691/21; *Ukraine v. Russian Federation*, App. No. 49537/14.

¹² International Tribunal for the Law of the Sea (no angļu val. – Starptautiskais jūras tiesību tribunāls).

¹³ Dispute Concerning Coastal State Rights in the Black Sea, Sea of Azov, and Kerch Strait (*Ukraine v. the Russian Federation*), Case No. 2017-06, Permanent Court of Arbitration, 2017.

¹⁴ ANO Starptautiskā tiesa (angļu val. – *International Court of Justice*).

¹⁵ Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (*Ukraine v. Russian Federation*), Preliminary Objection, Judgment, I.C.J. Reports 2019, p. 558; Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (*Ukraine v. Russian Federation*), <https://www.icj-cij.org/case/166> [aplūkots 19.03.2023.].

¹⁶ Pasaules Tirdzniecības organizācija (angļu val. – *World Trade Organization*).

¹⁷ Request for Consultations by Ukraine, Russia: Measures Concerning Traffic in Transit, World Trade Organization (WTO) Doc. WT/DS512/1, 14 September 2016; Request for Consultations by Ukraine, Russia: Measures Affecting the Importation of Railway Equipment and Parts Thereof, WTO Doc. WT/DS499/11, 21 October 21 2015; Request for Consultations by Ukraine, Anti-Dumping Measures on Ammonium Nitrate from Russia, WTO Doc. WT/DS493/1, 7 May 2015.

¹⁸ *Aeroport Belbek LLC and Kolomoisky v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-07; *JSC CB PrivatBank and Finilon LLC v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-21; *Lugzor and Others v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-29; *PJSC Ukrnafta v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-34; *Stabil LLC and Others v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-35; *Everest Estate LLC et al. v. Russian Federation* UNCITRAL, PCA Case No. 2015-36, Award, 2 May 2018; *NJSC Naftogaz of Ukraine et al. v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2017-16.

šķirējtiesa 2018. gada 2. maijā apmierināja prasību par 150 miljonu ASV dolāru piedziņu no KF.¹⁹

Tajā pašā laikā līdz šim pret KF nav celta neviena ieguldītāja vai valsts prasība attiecībā uz okupēto Donbasu. Līdzīgi kā Krimas gadījumā, KF saskaņā ar starptautiskajām ieguldījumu tiesībām ir atbildīga par ieguldījumu ekspropriāciju, iznīcināšanu un citiem zaudējumiem Donbasā.

2017. gada februārī divos saistītos šķirējtiesas procesos – *Aeroport Belbek v. Russian Federation* un *PrivatBank and Finilon v. Russian Federation* – PCA²⁰ skatīja ieguldītāju prasības pret KF. Lietā *Aeroport Belbek* prasītāji – privātas lidostas īpašnieks un operators netālu no Sevastopoles – iesniedza prasību 15 miljonu ASV dolāru apmērā, kurā motivēts, ka KF lidostu prettiesiski ekspropriējusi.²¹ Lietā *PrivatBank* galvenais prasītājs bija agrāk lielākā Ukrainas privātā banka; prasībā par vairāk nekā 1 miljardu ASV dolāru tika apgalvots, ka KF ir sagrābusi Ukrainas privāto banku un visus tās aktīvus, tostarp 337 banku filiāles Krimā.²² 2017. gada 24. februārī šķirējtiesa pasludināja divus pagaidu nolēmumus par jurisdikciju, konstatējot, ka tai ir jurisdikcija abos procesos, un ļāva procesam pāriet uz nākamo posmu.²³ Attiecīgi šķirējtiesa atzina, ka tai ir jurisdikcija, piekrītot prasītāju nostājai un secinot, ka okupācijas varu var saukt pie atbildības saskaņā ar BIT par tās rīcību okupētajā teritorijā.²⁴

Jāpaskaidro, ka 1907. gada Hāgas Konvencijas par kara uz sauszemes likumiem un paražām un tās pielikumi: Noteikumu par kara likumiem un paražām uz sauszemes²⁵ (turpmāk – Hāgas noteikumi) 42. pants, kas ir galvenā juridiskā autoritāte okupācijas jomā, paredz, ka teritorija tiek uzskatīta par okupētu, ja tā faktiski atrodas ienaidnieka armijas pakļautībā [efektīvā kontrolē]. Okupācija attiecas tikai uz to teritoriju, kurā šāda vara ir nodibināta un var tikt īstenota. Piemēram, lietā *Armed Activities on the Territory of the Congo* ICJ pārbaudīja, vai Uganda ir okupējusi Kongo Demokrātiskās Republikas Ituri apgabalu, pār kuru Ugandas Tautas aizsardzības spēki īstenoja efektīvu kontroli.²⁶

Praksē arī apspriests jautājums par “vispārējās kontroles”²⁷ jēdzienu šajā kontekstā. Klasisks okupācijas gadījums ietver vienas valsts naidīgas armijas fizisku

¹⁹ *Everest Estate LLC et al. v. The Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-36, PCA Press Release, 9 May 2018, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw9652.pdf> [19.03.2023.].

²⁰ PCA – the Permanent Court of Arbitration (no angļu val. – Pastāvīgā šķirējtiesa).

²¹ *Aeroport Belbek LLC and Mr. Igor Valerievich Kolomoisky v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-07, PCA Press Release, 9 March 2017, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8519.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

²² *PJSC CB PrivatBank and Finance Company Finilon LLC v. Russian Federation*, PCA Case No. 2015-21, UNCITRAL, Partial Award, 4 February 2019.

²³ *Aeroport Belbek LLC and Mr. Igor Valerievich Kolomoisky v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-07, PCA Press Release, 9 March 2017, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8519.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

²⁴ *PJSC CB PrivatBank and Finance Company Finilon LLC v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-21, Partial Award, 4 February 2019.

²⁵ Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907, <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907?activeTab=default> [aplūkots 19.03.2023.].

²⁶ *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)* Judgment, I.C.J. Reports 2005, para. 177.

²⁷ Talmon S. The various control tests in the law of state responsibility and the responsibility of outside powers for acts of secessionist. University of Oxford, Legal research paper series, May 2009, p. 12.

klātbūtni, kas bez piekrišanas īsteno varu (faktisku kontroli) citas valsts teritorijā. Tomēr mūsdienu bruņotajos konfliktos, piemēram, Donbasā līdz esošā kara uzsākšanas brīdim, ir ierasts, ka citas valsts kontroli pār konkrēto teritoriju īsteno ar vietējo militāro vai paramilitāro grupu starpniecību, kuras šī cita valsts apmāca, apriko, finansē, kopumā atbalsta un koordinē. Starptautiskie tribunāli un tiesas izstrādāja “vispārējās kontroles” koncepciju, lai vietējo militāro grupu darbības piedēvētu ārējai (ārvalstu) valstij, kas finansē, atbalsta un koordinē šādas grupas. Piemēram, *Prosecutor v. Dusko Tadić* lietā ICTY²⁸ piemēroja “vispārējās kontroles” koncepciju, lai konstatētu, ka Serbija pietiekami kontrolēja Bosnijā darbojošos militāros spēkus, un tāpēc Serbija, rīkojoties ar savu pilnvaroto personu starpniecību, bija iesaistīta starptautiskā bruņotā konfliktā Bosnijā.²⁹ Arī *Prosecutor v. Blaškić* lietā ICTY balstījās uz vispārējās kontroles koncepciju, lai konstatētu netiešas okupācijas esamību.³⁰

Saskaņā ar ICTY praksi, lai militāras vai paramilitāras grupas darbības piedēvētu valstij, ir jāpierāda, ka valstij ir vispārēja kontrole pār šo grupu ne tikai to aprikojot un finansējot, bet arī koordinējot vai palīdzot vispārēji plānot tās militāras darbības.³¹

Bosnijas genocīda lietā ICJ noraidīja “vispārējās kontroles” testu, ko ICTY piemēroja *Tadić* lietā, norādot, ka šis tests paredz plašāku valsts atbildības apjomu par citu personu izdarītām darbībām, kā tas atspoguļots ARSIWA³² 8. pantā.³³ Bosnijas genocīda lietā ICJ pievienojās savai motivācijai *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua* lietā un piemēroja “efektīvas kontroles” testu, lai konstatētu valsts atbildību attiecībā uz tās kontrolētu militāro vai paramilitāro grupu darbībām ārpus konkrētās valsts robežām un lai šo grupu prettiesiskās darbības piedēvētu kontrolējošajai valstij.³⁴

Lai gan ICTY izmantoja savu “stingras” kontroles testu, ICTY un citas tiesas atkāpās no ICTY lietās veiktajām atziņām. Turpmāk tās piemēroja mazāk stingrus kontroles testus, lai nodrošinātu, ka valstis neizvairās no atbildības par starptautiski prettiesiskām darbībām, ja tās darbojas ar citu personu starpniecību. Kā ICTY Apelācijas palāta norādīja *Tadić* lietā, kontroles pakāpe, kas nepieciešama, lai noteiktu atbildību un valsts atbildību, dažādos apstākļos var atšķirties, skaidrojot, ka starptautisko tiesību prasība, lai valstīm piedēvētu privātpersonu veiktas darbības, ir tāda, ka valstij ir jākontrolē privātpersona. Kontroles pakāpe var atšķirties atkarībā no

²⁸ Dienvidslāvijas kara noziegumu tribunāls (angļu val. – *International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*).

²⁹ *Prosecutor v. Dusko Tadić*, Case No. IT-94-1-A, ICTY, Appeal Judgement dated 15 July 1999, paras 120, 162.

³⁰ *Prosecutor v. Blaškić*, Case No. IT 95-14-T, ICTY, Trial Judgment dated 3 March 2000, para. 149.

³¹ *Prosecutor v. Dusko Tadić*, Case No. IT-94-1-A, ICTY, Appeal Judgement dated 15 July 1999, para. 131.

³² 2001 Articles of Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (no angļu val. – 2001. gada Panti par valsts atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību); ILC 2001 Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. 53 UN GAOR Supp. (No. 10) at 43, U.N. Doc. A/56/83 (2001).

³³ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*) Judgment, I.C.J. Reports 2007, paras 402–404; sk. arī: *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*. Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1986; Talmon S. The various control tests in the law of state responsibility and the responsibility of outside powers for acts of secessionist. University of Oxford, Legal research paper series, May 2009, p. 9.

³⁴ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*) Judgment, I.C.J. Reports 2007, paras 399–401.

katras lietas apstākļiem. Tādējādi apelācijas palāta neizprata, kādēļ starptautiskajām tiesībām visos apstākļos būtu jāpieprasa augsts kontroles pārbaudes sliekšnis.³⁵

ECT savā judikatūrā izmanto līdzīgus un plašākus efektīvas kontroles testus, lai izlemtu, kura valsts ir atbildīga par cilvēktiesību pārkāpumiem konkrētā teritorijā, – suverēna valsts, kurai atņemta efektīva kontrole pār savu teritoriju, vai valsts agresore, kas ieguvusi un īsteno varu pār šo teritoriju. Lai gan ECT neizmanto teritoriālo saikni, tās judikatūra izgaismo valstu atbildību par nevalstisku dalībnieku darbībām ārpus to teritorijas. Piemēram, lietā *Loizidou pret Turciju* ECT piedēvēja Turcijai Ziemeļkipras vietējo iestāžu veiktos cilvēktiesību pārkāpumus, jo Turcija faktiski īstenoja savu vispārējo kontroli pār visu Ziemeļkipras teritoriju.³⁶ Līdzīgas atziņas arīdzan izdarītas citās ECT lietās.³⁷ Piemēram, lietā *Ilascu and Others v. Moldova and Russia* ECT nolēma, ka KF ir atbildīga par cilvēktiesību pārkāpumiem, ko izdarījušas vietējās iestādes Moldovas Piedņestras Republikā, suverēnā Moldovas teritorijā, kas faktiski atrodas vietējās separātistu kustības pakļautībā, kura nevarētu “izdzīvot” bez KF “militārā, ekonomiskā, finansiālā un politiskā atbalsta”.³⁸

No minētā izriet, ka atbildība par darbībām, kas veiktas Ukrainas Donbasa reģionā un Krimas pussalā, ir piedēvējama KF, kurai vienlaikus ir jāatbild par tiem starptautisko tiesību pārkāpumiem, kas likumsakarīgi ir radušies, tai kontrolējot tās militāros un paramilitāros formējumus.

2. BIT teritoriālā piemērošana

Ņemot vērā, ka KF īsteno faktisku kontroli pār Donbasu tieši (ar savu militāro personālu, kas atrodas Donbasā) vai vismaz netieši, līdz esošā kara sākumam izmantojot vispārējo kontroli, ko KF īsteno pār neatzīto Doņeckas Tautas Republiku un Luhaniskas Tautas Republiku pretvalstiskajiem spēkiem, jāapsver, vai Krievijas–Ukrainas BIT teritoriālā piemērošana un vai KF saistības aizsargāt ārvalstu ieguldījumus tās teritorijā ir jāattiecina uz okupēto Donbasu.

Svarīgi aplūkot Krimas lietas, kurās šķīrējtiesas ir paplašinājušas Krievijas–Ukrainas BIT teritoriālo piemērošanu, attiecinot to uz anektēto Krimu. Piemēram, lietā *Ukrnafta v. Russia* un lietā *Stabil v. Russia* divas identiski izveidotās šķīrējtiesas 2017. gada 26. jūnija nolēmumos par šķīrējtiesu jurisdikciju noteica, ka Krievijas–Ukrainas BIT ir piemērojams anektētajai Krimai un KF ir atbildīga par Ukrainas ieguldītāju ieguldījumu aizsardzību Krimā pēc tās aneksijas, ko tā veica.³⁹ Pamatojoties uz pašas KF apgalvojumiem, ka anektētā Krima ir neatņemama KF teritorijas daļa, kā arī balstoties uz Ukrainas rakstiskajiem iesniegumiem, kuros atzīts, ka Krima ir okupēta un atrodas faktiskā KF kontrolē, šķīrējtiesas bija pārliecinātas, ka KF īsteno faktisko kontroli pār Krimu, apvienojot Krimas fizisko okupāciju 2014. gada februārī

³⁵ *Prosecutor v. Dusko Tadić*, Case No. IT-94-1-A, ICTY, Appeal Judgement dated 15 July 1999, para. 117.

³⁶ *Loizidou v. Turkey*, Application No. 15318/89, ECtHR, Judgment, 18 December 1996, para. 56.

³⁷ *Cyprus v. Turkey*, Application No. 25781/94, ECtHR, Judgment, 10 May 2001, para. 77.

³⁸ *Ilascu and Others v. Moldova and Russia*, Application No. 48787/99, ECtHR, Grand Chamber Judgment, 8 July 2004, para. 392.

³⁹ *PJSC Ukrnafta v. The Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-34, and *Stabil LLC and Others v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-35, PCA Press release, 4 July 2017, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw9180.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

un Krimas juridisko inkorporāciju KF 2014. gada martā. Šķīrējtiesas neizskatīja KF veiktās Krimas okupācijas likumību.

Nemot vērā Krievijas–Ukrainas BIT priekšmetu un mērķi – veicināt un aizsargāt ārvalstu ieguldījumus –, šķīrējtiesas plaši interpretēja Krievijas–Ukrainas BIT terminu “teritorija”, lai aptvertu “visu” teritoriju, pār kuru KF īsteno faktisko kontroli (un faktisko jurisdikciju), neatkarīgi no tā, vai KF ir likumīgi vai nelikumīgi okupējusi šo teritoriju. KF varēja īstenot savu faktisko jurisdikciju Krimā, un ar to vien bija pietiekami, lai KF būtu atbildīga par ieguldījumu aizsardzību Krimā saskaņā ar Krievijas–Ukrainas BIT. Šķīrējtiesas norādīja, ka Krievijas–Ukrainas BIT priekšmets un mērķis nepieļauj ierobežojošu termina “teritorija” interpretāciju, kas izslēgtu ieguldījumus, kuri nonākuši līgumslēdzējas valsts teritorijā šīs valsts teritoriālās paplašināšanās rezultātā, neatkarīgi no tā, vai šāda paplašināšanās ir likumīga vai nelikumīga. Konkrētāk, šķīrējtiesas savos nolēmumos pamatoja, ka ārvalstu ieguldījumu atstāšana bez aizsardzības teritorijā, pār kuru KF īsteno ekskluzīvu kontroli [efektīvu kontroli], īpaši apstākļos, kad šī valsts ir ne tikai galvenā šo ieguldījumu saņēmēja valsts, bet arī vienīgā valsts, kas var aizsargāt ārvalstu ieguldījumus, būtu nesaderīga ar Krievijas–Ukrainas BIT priekšmetu un mērķi.⁴⁰

Papildus KF BIT teritoriālās darbības jomas plašai piemērošanai okupētajās teritorijās, pamatojoties uz termina “teritorija” plašu interpretāciju, ieguldītāji var apsvērt arī argumentu, ka KF BIT teritoriālā piemērošana ir jāattiecinā uz jauniegūtajām teritorijām, pamatojoties uz “kustīgu līgumu fronšu” (angļu val. – *moving treaty-frontier*) jeb pārvietojošās līguma robežas noteikumu. Pārvietojošās līguma robežas noteikums, kas ir starptautisko publisko tiesību paražu noteikums, ir kodificēts VCLT⁴¹ 29. pantā un Vīnes Konvencijas par valstu pēctecību attiecībā uz līgumiem (turpmāk – VCST)⁴² 15. pantā. VCLT 29. pantā ir noteikts, ka valsts līgumi ir piemērojami “visā tās teritorijā” jebkurā konkrētā laikā, savukārt VCST 15. pantā valsts līgumu piemērošana tiek attiecināta arī uz jauniegūtajām teritorijām. Proti, ja daļa valsts teritorijas [Donbass, kas ir Ukrainas teritorijas daļa] kļūst par citas valsts teritorijas daļu [KF daļu Donbasa okupācijas rezultātā]: (a) attiecībā uz šo teritoriju [attiecībā uz okupēto Donbasu] vairs nav spēkā iepriekšējās valsts līgumi [Ukrainas līgumi] no valstu pēctecības dienas; un (b) tiesību pārņēmes valsts līgumi [KF līgumi] ir spēkā attiecībā uz teritoriju, uz kuru attiecas valstu pēctecība, [attiecībā uz okupēto Donbasu] no valstu pēctecības dienas, ja vien no līguma neizriet vai citādi nav konstatēts, ka līguma piemērošana šai teritorijai būtu nesaderīga ar līguma priekšmetu un mērķi vai radikāli mainītu tā darbības nosacījumus.

Tomēr jānorāda, ka šāda interpretācija varētu būt problemātiska attiecībā uz KF BIT piemērošanu (pēctecību okupētajās teritorijās), jo VCST 15. panta piemērošanu nepieļauj VCST 6. pants, kurā noteikts, ka VCST ir piemērojams, ja tas ir saskaņā ar starptautiskajām tiesībām un atbilst ANO Statūtos paredzētajam, tajā

⁴⁰ Hepburn J. Investigation: Full Jurisdictional Reasoning Comes to Light in Crimea-Related BIT Arbitration vs. Russia, <https://www.iareporter.com/articles/full-jurisdictional-reasoning-comes-to-light-in-crimea-related-arbitration-everest-estate-v-russia/> [aplūkots 19.03.2023.].

⁴¹ 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties (no angļu val. – 1969. gada Vīnes konvencija par starptautisko līgumu tiesībām); Vienna Convention on the Law of treaties (with annex). UNTS, 1980, Vol. 1155, I-18232.

⁴² Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties, 6 November 1996, <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38518.html> [aplūkots 19.03.2023.].

skaitā tam, ka ANO Statūtos ir aizliegta nelikumīga spēka izmantošana, tostarp nelikumīga ārvalstu teritoriju okupācija, ko veic valstis.

Taču pastāv viedoklis, ka šāds okupēto teritoriju neatzišanas princips un kustīgu līgumu fronšu noteikums būtu jāpiemēro tā, lai atteiktu KF priekšrocības par Krimas nelikumīgu aneksiju. Tomēr tiem nevajadzētu atbrīvot KF no tās pienākumiem aizsargāt ārvalstu ieguldījumus anektētajā Krimā saskaņā ar KF BIT.⁴³

Jāpaskaidro, ka galvenais iemesls, kādēļ tika atteikta īpašumtiesību atzīšana uz nelikumīgi iegūtām teritorijām un izslēgta valsts tiesību pārņemšana attiecībā uz līgumiem šādos gadījumos, bija atņemt valstīm, kas iesaistītas prettiesiskā rīcībā, pārkāpjot citu valstu teritoriālo suverenitāti, jebkādas labumus un tiesības, kas izriet no to prettiesiskās rīcības. Tomēr tas būtu pretrunā pašam neatzišanas principa mērķim, ja šo principu piemērotu otrādi, lai ļautu okupētājvalstij izvairīties no starptautiskajām saistībām un atbildības saskaņā ar tās pašas noslēgtajiem līgumiem, tostarp no BIT izrietošajām starptautiskajām saistībām aizsargāt ārvalstu ieguldījumus arī nelikumīgi okupētajās teritorijās.

Tomēr KF BIT ietekme okupētajā Donbasā netiek atzīta attiecībā uz jebkādiem ieguvumiem un tiesībām, uz kurām KF var potenciāli pretendēt šādā gadījumā. Piemēram, KF nav atļauts apgalvot, ka saskaņā ar tās piemērojamajiem BIT KF ir tiesības nacionalizēt vai eksproprietēt ārvalstu ieguldījumus okupētajā Donbasā, ja šāda nacionalizācija vai ekspropriācija tiek veikta sabiedriskiem mērķiem un ar tūlītēju, atbilstošu un efektīvu kompensāciju. Tajā pašā laikā tas neatbrīvo KF no tās saistībām aizsargāt ārvalstu ieguldījumus okupētajā Donbasā saskaņā ar KF BIT, jo KF ir vienīgā valsts, kas īsteno efektīvu kontroli Donbasā, un vienīgā valsts, kurai ir iespējas aizsargāt ieguldījumus Donbasā.

Šāda KF BIT piemērošana okupētajam Donbasam ir atbalstīta starptautiskajā judikatūrā. Piemēram, ICJ savā 1971. gada konsultatīvajā atzinumā⁴⁴ norādīja, ka šādos gadījumos valsts atbildības pamatā ir tās fiziskā kontrole, ko tā īstenoja pār okupēto teritoriju, nevis suverenitāte vai īpašumtiesību likumība, norādot, ka tas, ka valstij vairs nav tiesību pārvaldīt teritoriju, neatbrīvo to no saistībām un atbildības saskaņā ar starptautiskajām tiesībām pret citām valstīm attiecībā uz tās pilnvaru īstenošanu saistībā ar šo teritoriju. Teritorijas fiziska kontrole, nevis suverenitāte vai īpašumtiesību legitimitāte ir pamats valsts atbildībai par darbībām, kas ietekmē citas valstis.⁴⁵

Visi šie faktiskie elementi bija izpildīti KF iebrukuma gadījumā un Ukrainas teritoriju ieņemšanas gadījumā. Piemēram, Hāgas Apelācijas tiesa noraidīja pieteikumus atcelt šķīrējtiesas nolēmumus divās lietās (*Aeroport Belbek v. Russia* un *Everest Estate v. Russia*), tādējādi pievienojoties lietām *Stabil v. Russia* un *Ukrnafta v. Russia*, kurās nolēmumus par jurisdikciju 2018. gadā apstiprināja Šveices Federālā Augstākā tiesa.⁴⁶ Tiesas piekrita Ukrainas investoriem, ka jurisdikcijas noteikšanai nav

⁴³ Happ R., Wuschka S. Horror Vacui: Or Why Investment Treaties Should Apply to Illegally Annexed Territories. *Journal of International Arbitration*, 2016, Vol. 33, No. 3, pp. 245–268.

⁴⁴ Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1971, p. 16.

⁴⁵ *Ibid.*, para. 118.

⁴⁶ *Stabil LLC and Others v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2015-35, Judgment of Swiss Federal Supreme Court, 16 October 2018, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw16584.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

nepieciešams konstatējums par Krimas suverenitāti un tās pievienošanas KF spēkā esamību. Attiecībā uz teritoriju bija pietiekami, ka KF bija “pastāvīga, ilgtermiņa kontrole” pār Krimu, padarot to atbildīgu par Krimas starptautiskajām attiecībām. Tiesas arī uzskatīja, ka, ņemot vērā to, ka ne Ukraina, ne KF nav veikušas pasākumus, lai izbeigtu 1998. gada Krievijas–Ukrainas BIT, to nolūks joprojām bija veicināt un savstarpēji aizsargāt ieguldījumus, kas veikti otras puses teritorijā. Tā paša iemesla dēļ nebija nozīmes tam, vai puses varēja paredzēt (vai neparedzēt) Krimas aneksijas mēģinājumu jau 1998. gadā. Attiecībā uz jēdzieniem “ieguldījums” un “ieguldītājs” saskaņā ar BIT šajā posmā bija pietiekami, ka attiecīgie ieguldījumi pārkāpuma izdarīšanas laikā atradās KF kontrolētajā teritorijā un ka ieguldītājiem bija tiesības veikt ieguldījumus Krimā saskaņā ar Ukrainas tiesību aktiem.

Hāgas Apelācijas tiesa atcēla vienu spriedumu lietā *Naftogaz of Ukraine v. Russia*.⁴⁷ Tā centās noskaidrot tribunāla secinājumus par jurisdikciju laikā, jo īpaši, vai tribunāla jurisdikcijā bija lemt par ieguldījumiem, kas veikti pirms 1992. gada 1. janvāra, pretēji BIT 12. pantam. Attiecīgi BIT 12. pantā noteikts, ka tas attiecas uz visiem ieguldījumiem, ko vienas līgumslēdzējas puses ieguldītāji veikuši otras līgumslēdzējas puses teritorijā no 1992. gada 1. janvāra.⁴⁸ Šāda pieeja atkārtoti Francijas Apelācijas tiesas lēmumu lietā *Oschadbank v. Russia*,⁴⁹ kuru vēlāk 2022. gadā Francijas Augstākā tiesa atcēla, pamatojoties uz to, ka BIT 12. pants attiecas uz strīda būtību, nevis jurisdikciju. Laiks rādīs, vai Nīderlandes tiesa šajā jautājumā nostāsies Francijas Augstākās tiesas pusē. Līdz šim Ukrainas uzņēmumiem pret KF ir piespriesti 1,3 miljardi ASV dolāru, neskaitot procentus. Piemēram, *Stabil v. Russia* lietā prasītājs ir jau uzsācis spriedumu izpildi.⁵⁰ Lai gan par izpildes procesiem ir maz zināms, ņemot vērā KF centienus apstrīdēt spriedumus, jādoma, ka cīņa par piespriesto summu atgūšanu būs gana sarežģīta un ilga.

KF nesenā iniciatīva izbeigt BIT darbību var vēl vairāk novilcināt šo procesu. KF parlamentā 2022. gada beigās tika iesniegts likumprojekts Nr. 255995-8 par BIT izbeigšanu ar tā sauktajām “nedraudzīgajām valstīm”.⁵¹ Papildus valstīm, kas ieviešanas sankcijas pret KF, šajā sarakstā ir arī Ukraina. Tāpat kā citos BIT, arī Krievijas–Ukrainas BIT ir ietverta turpināmības klauzula, kas pagarina tā piemērošanu uz desmit gadiem pēc līguma izbeigšanas. Ņemot vērā šķērīrtiesu secinājumus Krimas lietās, būs jāapsver, kā BIT darbības izbeigšana no KF puses, ja tā tiks īstenota, ietekmēs jaunu lietu iespējamību.

⁴⁷ *NJSC Naftogaz of Ukraine, PJSC State Joint Stock Company Chornomornaftogaz, PJSC Ukrtransgaz, Subsidiary Company Likvo, PJSC Ukgasvydobuvannya, PJSC Ukrtransnafta, and Subsidiary Company Gaz Ukrainy v. the Russian Federation*, PCA Case No. 2017-16, Judgment of the Hague Court of Appeal, 18 October 2022, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw170957.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Oschadbank v. Russian Federation*, UNCITRAL, PCA Case No. 2016-14, <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw10885.pdf> [aplūkots 19.03.2023.].

⁵⁰ *Stabil LLC v. The Russian Federation* – United States District Court for the District of Columbia Case no 1-22-cv-00983 – Petition to Confirm Arbitration Award – 9 April 2022, <https://www.transnational-dispute-management.com/legal-and-regulatory-detail.asp?key=31079> [aplūkots 19.03.2023.].

⁵¹ Antonovych M. 2022 in Review: Investment Arbitration Amidst War in Ukraine. *Kluwer Arbitration Blog*, 17 February 2023, <https://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2023/02/17/2022-in-review-investment-arbitration-amidst-war-in-ukraine/> [aplūkots 19.03.2023.]; sk. arī: Законопроекты и законы, работа над которыми не завершена, <https://interkomitet.ru/blog/2020/06/21/zakonoproekty-i-zakony-rabota-nad-kotorymi-ne-zavershena/> [aplūkots 19.03.2023.].

Tādējādi ir iespējams, ka papildus jaunām Krimas lietām 2023. gadā tiks iesniegtas prasības, kas saistītas ar dažādiem Ukrainas reģioniem, t. i., pašpasludināto Doņeckas Tautas Republiku un Luhanskas Tautas Republiku, pār kuriem KF, iespējams, ir īstenojusi ilgtermiņa kontroli jau no 2014. gada un kurus KF it kā anektēja 2022. gada 30. septembrī. Tomēr šo prasību izredzes būs atkarīgas no vairākiem faktoriem, tostarp, bet ne tikai no faktiskās kontroles noteikšanas pār šīm teritorijām pārkāpuma brīdī, attiecināšanas, korelācijas starp ieguldījumu aizsardzību un humanitārajām tiesībām un, pats galvenais, no zaudējumu atlīdzināmības.

Citās lietās šķīrējtiesas saskarsies ar izaicinājumu līdzsvarot Ukrainas tiesības iesniegt savu lietu un pretējās puses tiesības uz taisnīgu juridisku risinājumu. Tas pats attiecas uz ekonomiskajām sankcijām: nav zināms, cik dziļi tās skars starptautiskās šķīrējtiesas procesu, un tas būs atkarīgs no sankciju nepārtraukti pieaugošās darbības jomas.

Taču diskusijas labad ir jāatzīmē, ka ieguldījumu līgumu piemērošanai ir nepieciešams atbildēt uz jautājumu kopumā, vai starptautisks līgums turpina darboties bruņota konflikta gadījumā. Pirmkārt, jāņem vērā, ka pastāv prasība pēc stabilitātes un paredzamības attiecībās starp valstīm. Otrkārt, ir jāievēro tas, ka praktiskās un drošības prasības ļauj pielāgot līgumu izpildi atbilstoši konkrētajiem faktiem un ekstraordināru apstākļu maiņai. Ja dominēs pēdējais variants, līgums vai līguma noteikumi tiks vismaz apturēti. Ņemot vērā to, ka starptautiskā sabiedrība dod priekšroku stabilam un paredzamam tiesiskajam regulējumam, ir noteikts augsts sliekšnis attiecībā uz jebkādam novirzēm starptautisko līgumu piemērošanas turpināšanā.⁵²

Kopsavilkums

1. Atbildība par darbībām, kas veiktas Ukrainas Donbasa reģionā un Krimas pussalā, ir piedēvējama KF, kurai vienlaikus ir jāatbild par tiem starptautisko tiesību pārkāpumiem, kas likumsakarīgi ir radušies, tai kontrolējot tās militāros un paramilitāros formējumus.
2. Ņemot vērā tiesu prakses attīstību, tostarp, piemēram, nesenos Hāgas apgabaltiesas un ECT spriedumus, kas apstiprina, ka KF kopš 2014. gada maija vidus ir vispārēja kontrole pār pašpasludināto Doņeckas Tautas Republiku un Luhanskas Tautas Republiku, kā arī secinājumus lietā *Stabil v. Russia*, kuros KF piedēvētas paramilitāras darbības, – šādu strīdu (par KF atbildību par ieguldītājam nodarītu kaitējumu okupētajās teritorijās) izskatīšanas izredzes kļūst mazāk neskaidras.
3. Pareizējā prakse norāda, ka okupētajās teritorijās agresorvalsts atbild par ārvalstu ieguldītājam nodarītu kaitējumu, konstatējot kontroles pār teritoriju faktu. Precīzāk, neskatoties uz militāru konfliktu, BIT mērķis ir veicināt un savstarpēji aizsargāt ieguldījumus, kas veikti citas valsts teritorijā. Neskatoties uz konkrētas teritorijas neatzišanu citas valsts sastāvā, jēdziens “teritorija” starptautisko ieguldījumu tiesību izpratnē ir jātulko tādējādi, ka tas attiecas uz citas valsts teritoriju, kurā otra valsts īsteno efektīvu kontroli.

⁵² Zrilič J. *The Protection of Foreign Investment in Times of Armed Conflict*. Oxford: Oxford University Press, 2019, pp. 234–238.

PRIVĀTAUTONOMIJA UN TĀS IEROBEŽOJUMI

CIVILLIKUMA 1415. PANTS UN TĀ PIEMĒROŠANAS ROBEŽAS

ARTICLE 1415 OF THE CIVIL LAW AND ITS SCOPE OF APPLICATION

Kaspars Balodis, *Dr. jur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras profesors

Summary

According to the Civil Law of Latvia, Article 1415, an impermissible or indecent action, the purpose of which is contrary to religion, laws or good morals, or which is intended to circumvent the law, may not be the subject-matter of a legal transaction; such a transaction is void. Thus, there are four distinctive groups of unlawful transactions: contrary to law, circumventing the law, contrary to good morals, and contrary to religion. The prohibition of unlawful transactions is a restriction of private autonomy. Sometimes transactions have been wrongly considered as unlawful by Latvian courts only because of minor dubious aspects of a transaction. In order to avoid such mistakes, the scope of application of the Article 1415 must be limited to transactions where the subject-matter of a transaction is unlawful.

Atslēgvārdi: prettiesisks darījums, privātautonomijas ierobežojums, darījuma spēkā neesamība

Keywords: illegal transaction, restriction to private autonomy, invalidity of a transaction

Ievads

Civillikuma (turpmāk arī – CL) 1415. pants noteic, ka neatļauta un nepieklājīga darbība, kuras mērķis ir pretējs reliģijai, likumiem vai labiem tikumiem vai kura vērsta uz to, lai apietu likumu, nevar būt par tiesiska darījuma priekšmetu; tāds darījums nav spēkā. Kā redzams no minētā panta satura, tajā ietverti četri darījumu veidi: likumam pretēji darījumi; darījumi, kuri vērsti uz to, lai apietu likumu; labiem tikumiem pretēji darījumi un reliģijai pretēji darījumi. Šīs darījumu grupas pēc savām pazīmēm ir savstarpēji atšķirīgas, kaut arī tām ir samērā daudz kopīga, piemēram, likumam pretējs darījums nereti atbilst arī labiem tikumiem pretēja darījuma pazīmēm. Visiem CL 1415. pantā regulētajiem darījumiem ir vienādas tiesiskās sekas, proti, absolūta spēkā neesamība. Kaut arī kopš 20. gadsimta 90. gadu sākuma, kad pēc Latvijas neatkarības atgūšanas tika atjaunots Civillikums, mūsu zemē ir izveidojusies samērā plaša tiesu prakse CL 1415. panta piemērošanā, šā panta noteikumi nereti tiek pārāk plaši interpretēti, attiecinot tos ne vien uz prettiesiskiem darījumiem, bet arī uz tādiem tiesiskiem darījumiem, kuri patiesībā nav prettiesiski, kaut arī darījuma

dalībniekus, iespējams, vadījuši apšaubāmi motīvi vai mērķi. Šajā rakstā tiek aplūkoti atsevišķi ar prettiesisku darījumu regulējumu saistīti tiesību jautājumi, lai skaidrāk nospraustu CL 1415. panta piemērošanas robežas un sekmētu precīzāku izpratni par prettiesiska darījuma jēdzienu un būtību.

1. Civillikuma 1415. panta noteikumu vispārīgs raksturojums

Noteikumi par prettiesisku darījumu pazīmēm un tiesiskajām sekām, kas ietverti CL 1415. pantā, pieder pie būtiskākajiem privātautonomijas un līgumu brīvības ierobežojumiem civiltiesībās. Senāts ir atzinis, ka iejaukšanās privātautonomijā ir jāveic situācijās, kad, balstoties uz risināmā strīda apstākļu izvērtējumu, tiek konstatēts, ka darījuma priekšmets ir CL 1415. pantā norādītām pazīmēm pretēja rīcība, kura kā satura, tā arī mērķa ziņā nav savienojama ar likuma prasībām vai sabiedrībā valdošiem (vispārpieņemtiem) uzskatiem par godprātīgu rīcību, taisnīgumu, morāles vērtībām.¹

Bez pārspilējuma var teikt, ka prettiesisku darījumu jēdziens ir universāls, jo valstu tiesiskā iekārta nevar atzīt tādus darījumus, kas ir pretrunā ar tiesību normās vai sabiedrības apziņā nostiprinātajiem uzskatiem par to, kāda tiesību subjektu rīcība ir uzskatāma par pieļaujamu. Protams, ka attiecīgā normatīvā regulējuma nianses mēdz atšķirties. Piemēram, saskaņā ar Vācijas civillikuma *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB) 134. § darījums, kas ir pretējs likumiskam aizliegumam, nav spēkā, ja vien likums nenosaka citādi. BGB 138. § pirmā daļa noteic, ka nav spēkā darījums, kas ir pretējs labiem tikumiem. Savukārt likuma apiešana, kā atzīts vācu tiesību doktrīnā, nav universāls darījuma spēkā neesamības pamats, un šāds darījums nav spēkā tikai tad, ja tas secināms no apietās likuma normas satura un mērķa.²

CL 1415. pants ir burtiski pārņemts no Baltijas Civillikuma 2922. panta, nemēģinot to uzrakstīt precīzākā izteiksmes formā. Iespējams, tādēļ CL 1415. pantā kā pirmā prettiesisko darījumu grupa minēti reliģijai pretēji darījumi, kas mūsdienās atkarībā no to konkrētajām izpausmēm būtu atkarībā no situācijas uzskatāmi par pretējiem likumam vai labiem tikumiem.³ Pantā lietotais vārdu savienojums “neatļauta un nepieklājīga darbība” visupirms norāda uz to, ka prettiesisks darījums neatbilst CL 1403. pantā izvirzītajai prasībai, atbilstoši kurai tiesiskais darījums var būt tikai atļautā kārtā izdarīta darbība. Kaut arī vārds “nepieklājīga” pirmšķietami varētu būt saistāms tieši ar labiem tikumiem pretējiem darījumiem, plašākā nozīmē tas raksturo arī citus prettiesiskus darījumus, jo ikviens tiesību normās noteiktam aizliegumam pretējs darījums ir atzīstams par tādu darbību, kuru neklājas veikt.

¹ Augstākās tiesas Civillietu departamenta 24.08.2017. sprieduma lietā SKC-211/2017 9.3. punkts; Senāta Civillietu departamenta 12.03.2020. sprieduma lietā Nr. SKC-189/2020 6.4. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 12.03.2023.].

² Ellenberger J. In: Grüneberg: Bürgerliches Gesetzbuch. 81. Auflage. München: Verlag C. H. Beck, § 134 Rn. 28.

³ Balodis K. Ievads civiltiesībās. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007, 231. lpp.

CL 1415. pantā zināmā mērā neskaidra ir vārda “mērķis” nozīme, kurš lietots attiecībā uz likumam, labiem tikumiem un reliģijai pretējiem darījumiem. Tā kā CL 1415. pants atrodas likuma apakšnodaļā par tiesisku darījumu priekšmetu, tad neatļautas un nepieklājīgas darbības mērķa nozīme ir jāskata kontekstā ar CL 1412. pantu, kurā ietverta tiesiska darījuma priekšmeta legāļdefinīcija. Saskaņā ar CL 1412. pantu par tiesiska darījuma priekšmetu var būt tiklab darbība, kā arī atturēšanās no tās un tiklab darbība, kuras mērķis ir nodibināt vai atdot lietu tiesību, kā arī darbība ar kādu citu mērķi. Civillikumā vārds “mērķis” tiek lietots dažādās nozīmēs, lai raksturotu darījuma juridisko, ekonomisko vai citādu sasniedzamo rezultātu. Piemēram, atbilstoši CL 1511. panta otrajam teikumam līgums šaurākā jeb saistību tiesību nozīmē ir vairāku personu savstarpējs ar vienošanos pamatots gribas izteikums, kura mērķis ir nodibināt saistību tiesību. Saskaņā ar CL 1928. pantu dāvinājumam pievienotā uzlikumā var norādīt, kādam mērķim apdāvinātam jāizlieto saņemtā dāvana. Savukārt CL 2241. pantā teikts, ka sabiedrība ir divu vai vairāk personu apvienošanās uz sabiedrības līguma pamata kopēja mērķa sasniegšanai ar kopīgiem spēkiem vai līdzekļiem.

No CL 1412. panta satura var secināt, ka jēdziens “mērķis” tajā lietots šaurākā nozīmē, ar to saprotot dalībnieku gribēto darījuma tiesisko seku pilnīgu iestāšanos, kas noslēgta līguma gadījumā notiek izpildījuma rezultātā. Turklāt dalībnieku gribētais darījuma mērķis nevar īstenoties, ja nav darbības vai bezdarbības, kas ir darījuma priekšmets un ved uz minēto mērķi. Līdzīga izpratne par darbību kā darījuma priekšmetu un tās mērķi ir attiecināma arī uz CL 1415. pantu. Civiltiesību literatūrā ir uzsvērts, ka ierobežojumi attiecībā uz darījuma priekšmetu CL 1415. pantā ir noteikti nevis atkarībā no darbību ekonomiskā mērķa, bet gan atkarībā no citiem minētajā pantā norādītajiem kritērijiem.⁴ Proti, vērtējot konkrēta darījuma iespējamo prettiesiskumu, primāra ir tieši darījuma priekšmetu veidojošās darbības tiesiskā kvalifikācija. Ja darījuma priekšmetu veidojošā darbība ir pretēja likumam vai labiem tikumiem, tad prettiesisks ir arī sasniedzamais mērķis, kuram jābūt redzamam no aizlieguma satura un kurš nereti sakrīt ar darījuma priekšmetu. Piemēram, saskaņā ar Alkoholisko dzērienu aprites likuma 6. panta otrās daļas pirmo teikumu alkoholiskos dzērienus aizliegts pārdot personām, kuras ir jaunākas par 18 gadiem, un šīs personas nedrīkst tos iegādāties. No šīs aizlieguma veidā formulētās tiesību normas redzams, ka likumam pretēja darījuma priekšmets ir alkoholisko dzērienu nodošana nepilngadīgajam par maksu, kas reizē ir prettiesiskais mērķis, kura sasniegšanu likumdevējs, aizsargājot nepilngadīgo, ir gribējis novērst. Turpretī dalībnieku motīvi, nākotnes nodomi vai ieceres, kas tos pamudinājuši noslēgt darījumu, nav pietiekams iemesls darījuma atzīšanai par prettiesisku un tādēļ spēkā neesošu. Ja, piemēram, persona, kurai ir ieroča atļauja, nopērk šaujamieroci, vēlēdamās to izmantot citas personas nonāvēšanai, šāds pirkuma līgums nebūt nav uzskatāms par prettiesisku un spēkā neesošu CL 1415. panta izpratnē, neraugoties uz konkrētā pircēja ļauno nolūku.

⁴ Torgāns K. CL 1412. p. komentārs. Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Ceturtā daļa. Saistību tiesības. Autoru kolektīvs prof. K. Torgāna vispārīgā zinātniskā redakcijā. Rīga: Mans īpašums, 2000, 28. lpp.

2. Prettiesisku darījumu regulējums citās tiesību normās

CL 1415. pantā ietverti lakoniski pamatnoteikumi par prettiesiskiem darījumiem, taču civiltiesiskajā apgrozībā rodas daudzas tādas tiesiskās situācijas, kuru atrisināšanai nepieciešams īpašs regulējums speciālajās tiesību normās. Par speciālo normu uzskatāms arī CL 1592. panta pirmais teikums, saskaņā ar kuru neviens līgums, kas veicina kaut ko pretlikumīgu, netikumīgu vai negodīgu, nesaista. Šī tiesību norma attiecībā uz līgumiem tikai atkārtoti un precizē to, kas jau noteikts CL 1415. pantā.⁵ Savukārt CL 1553. panta otrajā daļā un 1570. pantā minēti pretlikumīgi un netikumīgi nosacījumi. Attiecībā uz likumam pretējiem darījumiem īpaši norādāms, ka CL 1415. pantā ir minēts tikai šādu darījumu jēdziens un tiesiskās sekas. Vairākas tiesību normas, kurās aizliegti konkrēta veida darījumi, ir meklējamas pašā Civillikumā, piemēram, šā likuma 32.–38. pantā minētie laulību aizliegumi vai aizbildnim noteiktie aizliegumi savam labumam lietot nepilngadīgā mantu (sk. CL 291., 298. p.). Jāatzīmē arī, ka ideja par nepieciešamību samazināt pārmērīgus līgumsodus, kura kopš 2009. gada⁶ nostiprināta CL 1724.¹ pantā, ir cēlusies no atziņas, ka pārmērīgi līgumsodi ir pretrunā labiem tikumiem.⁷

Vairums likumisko aizliegumu ir atrodami normatīvajos aktos ārpus Civillikuma. Daudzi prettiesisku darījumu novēršanai paredzēti privātautonomijas ierobežojumi ir noteikti speciālo civiltiesību jeb speciālo privāttiesību normās, tostarp tādos praktiski nozīmīgos likumos kā Komerclikums, Darba likums un Patērētāju tiesību aizsardzības likums.

Komersantam saskaņā ar Komerclikuma (turpmāk arī – KCL) 4. panta otro daļu ir tiesības brīvi izvēlēties komercdarbības veidus, kas nav aizliegti ar likumu. KCL 29. panta otrajā daļā norādīts, ka firma nedrīkst būt pretrunā ar labiem tikumiem. Viens no KCL 217. panta pirmajā daļā minētajiem iemesliem, kura dēļ tiesa var atzīt sabiedrības ar ierobežotu atbildību dalībnieku lēmumu par spēkā neesošu, ir tāds, ka šis lēmums ir pretrunā ar likumu. Saskaņā ar KCL 286. panta pirmās daļas 1. punktu tiesa var atzīt akcionāru sapulces lēmumu par spēkā neesošu, ja tas ir pretrunā ar sabiedrības mērķiem, publiskajām interesēm vai labiem tikumiem. Savukārt KCL 286. panta pirmās daļas 3. punktā paredzēta iespēja atzīt akcionāru sapulces lēmumu par spēkā neesošu, ja tas ir pretrunā ar likumu vai statūtiem. Minētajām KCL 217. un 286. panta normām ir raksturīgs tas, ka to regulējums atšķirībā no CL 1415. pantā imperatīvi noteiktās prettiesisku darījuma spēkā neesamības ir dispozitīvs un neuzliek tiesai obligātu pienākumu prettiesisku lēmumu atzīt par spēkā neesošu.⁸ Papildus norādāms, ka Komerclikuma pantos ir atrodama virkne normu, kurās nolūkā aizsargāt konkrētas intereses ir tieši noteikts, ka attiecīgā panta noteikumiem pretējas vienošanās nav spēkā. Piemēram, saskaņā ar KCL 86. panta otro daļu nav spēkā pilnsabiedrības biedru vienošanās, kas pretēji šā panta pirmās daļas noteikumiem ierobežo sabiedrības biedru kontroles tiesības.

⁵ Torgāns K. 2000, 120. lpp.

⁶ Grozījumi Civillikumā. Latvijas Vēstnesis, 2009, Nr. 94.

⁷ Sk.: Balodis K. 2007, 224.–225. lpp.

⁸ Sk., piemēram, Augstākās tiesas Civillietu departamenta 14.02.2014. sprieduma lietā Nr. SKC-1622/2014 5.1. punktu un Senāta Civillietu departamenta 30.09.2022. sprieduma lietā Nr. SKC-702/2022 9.1. punktu, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 14.03.2023.].

Būtiskus privātautonomijas ierobežojumus likumisku aizliegumu veidā noteic Darba likums (turpmāk arī – DL), kura galvenais mērķis ir aizsargāt darbinieka tiesiskās intereses. Minētie ierobežojumi darba tiesību literatūrā iedalīti trīs grupās: 1) darba līguma slēgšanas brīvības ierobežojumi, piemēram, diskriminācijas un atšķirīgas attieksmes aizliegums, 2) aizliegums darba līgumā vienoties par noteikumiem, kas salīdzinājumā ar darba tiesību normatīvajiem aktiem pasliktina darbinieka stāvokli, kā arī samazina koplīgumā ietvertās darbinieka garantijas, 3) nodarbināšanas aizliegumi.⁹ Kā uzsvērts Augstākās tiesas judikatūrā, gan diskriminācijas aizliegums (DL 29. panta trešā daļa), gan nelabvēlīgu seku radīšanas aizliegums (DL 9. pants) ir likumiskie aizliegumi, kas saturiski ir pakārtoti Civillikuma 1415. pantā ietvertajam noteikumam, ka neatļauta darbība nevar būt par tiesiska darījuma priekšmetu.¹⁰

Kaut arī katram no Darba likumā minētajiem aizliegumiem ir savas niansas, to sekas ir tādas, ka tiem pretēji darba līgumi vai attiecīgie šo līgumu noteikumi nav spēkā. Piemēram, DL 6. panta pirmajā daļā noteikts, ka nav spēkā darba koplīguma, darba kārtības noteikumu, kā arī darba līguma un darba devēja rīkojumu noteikumi, kas pretēji normatīvajiem aktiem pasliktina darbinieka tiesisko stāvokli.

Patērētāju tiesību aizsardzības likums (turpmāk arī – PTAL) līdzīgi kā Darba likums aizsargā ekonomiski vājāku subjektu, kas konkrētajā gadījumā ir patērētājs. Līdz ar to PTAL ir raksturīgi daudzi privātautonomijas ierobežojumi, kuru mērķis ir aizsargāt patērētāja tiesiskās intereses viņa attiecībās ar preces pārdevēju vai pakalpojumu sniedzēju vai retākos gadījumos – ar preces ražotāju. Likumam pretēju darījuma noteikumu spilgtākais piemērs patērētāju aizsardzības tiesībās ir PTAL 6. pantā aprakstītie netaisnīgie līguma noteikumi. Saskaņā ar minētā panta astoto daļu ražotāja, pārdevēja vai pakalpojuma sniedzēja noslēgtajā līgumā ietvertie netaisnīgie noteikumi nav spēkā no līguma noslēgšanas brīža, bet līgums paliek spēkā, ja tas var pastāvēt arī turpmāk, kad izslēgti netaisnīgie noteikumi. Atbilstoši PTAL 6. panta vienpadsmitajā daļā noteiktajam tiesa, izšķirot strīdu vai veicot citas no ražotāja, pārdevēja vai pakalpojuma sniedzēja un patērētāja noslēgtā līguma izrietošās procesuālās darbības, izvērtē līguma noteikumu un strīda atrisināšanai attiecībā uz patērētāju nepiemēro līgumā ietvertos netaisnīgos noteikumus.

Secināms, ka CL 1415. pants veido pamatu sazarotam, pašā Civillikumā un citos likumos ietvertam prettiesisku darījumu regulējumam, kura normas nepieciešamības gadījumā minētā panta vispārējos noteikumus modificē vai papildina.

⁹ Slaidiņa V., Skultāne I. Darba tiesības. 3. papildinātais un pārstrādātais izdevums. Rīga: Zvaigzne ABC, 2023, 64., 65. lpp.

¹⁰ Augstākās tiesas Civillietu departamenta 14.11.2017. sprieduma lietā Nr. SKC-762/2017 9.3.7. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 14.03.2023.].

3. Atsevišķi Civillikuma 1415. panta piemērošanas robežu noteikšanas jautājumi

Tā kā CL 1415. pants, neraugoties uz tā lakonisko formulējumu, ir saturiski ietilpīgs, tā pareizā izpratnē liela nozīme ir Augstākā tiesas (Senāta) judikatūrai. Aplūkojot spriedumus, kas saistīti ar CL 1415. panta piemērošanu, ir redzams, ka minētā panta piemērošanas prakse, kas izveidojusies gadu gaitā, jau ir pietiekami solīda, kaut gan atsevišķos jautājumos vēl fragmentāra. Kaut arī Senāta prakse dažos CL 1415. panta piemērošanas aspektos nav gluži viendabīga, no tās var izdarīt vairākus secinājumus par šā panta piemērošanas robežām.

Kādā spriedumā 2018. gadā Senāts ir secinājis, ka sabiedrības ar ierobežotu atbildību dalībnieku līgums nav uzskatāms par pretlikumīgu darījumu, jo darījuma priekšmets – rīcība ar kapitāla daļām, tostarp to atsavināšanas kārtība, – nav ar likumu aizliegta darbība.¹¹ Citā Senāta spriedumā ir pamatoti norādīts, ka CL 1415. pants attiecas uz neatļautu darbību ar prettiesisku mērķi, nevis uz jebkuru darbību, kas nav tieši paredzēta likumā, jo privātautonomijas princips pusēm ļauj slēgt arī tādus civiltiesiskus darījumus un uzņemties tādus pienākumus, kādi nav tieši regulēti Civillikumā.¹²

Var piekrist tam, ka, piemērojot CL 1415. pantu, jānoskaidro tieši darījuma priekšmeta iespējama prettiesiskums, un no šī vērtējuma ir atkarīgs, vai darījums ietilpst kādā no pantā minētajām prettiesisku darījumu grupām. Šāda pieeja izriet no atziņas, ka jābūt nopietniem iemesliem, lai iejauktos privātautonomijā, kuru Civillikuma normas nevis ierobežo, bet maksimāli veicina.¹³

Atsevišķos Senāta spriedumos, kuros aplūkoti CL 1415. panta piemērošanas aspekti, ir norādīts, ka darījuma mērķa noskaidrošana nevar aprobežoties tikai ar konstatāciju, ka darījuma priekšmets formāli atbilst likuma prasībām, neiedziļinoties lietas dalībnieku patieso subjektīvo mērķu novērtēšanā.¹⁴ Vienlaikus Senāts ir paudis arī šādu atziņu: lai darījumu atzītu par spēkā neesošu Civillikuma 1415. vai 1592. panta izpratnē, juridiska nozīme piešķirama objektīviem kritērijiem, nevis kāda līdzēja subjektīviem priekšstatiem par darījuma saturu un mērķi.¹⁵ Nav noliedzams, ka dalībnieku subjektīvo mērķu noskaidrošanai noteiktos gadījumos var būt zināma nozīme, vērtējot darījuma iespējamo prettiesiskumu. Galvenā nozīme tomēr ir darījuma priekšmeta izvērtējumam, ko iespējams izdarīt, pamatojoties uz objektīviem kritērijiem.

Senāts arī ir vērsis uzmanību uz citiem CL 1415. panta piemērošanas aspektiem, piemēram, atzinis, ka CL 1. pantam un 1415. pantam ir atšķirīgas funkcijas,

¹¹ Augstākās tiesas Civillietu departamenta 28.09.2018. sprieduma lietā Nr. SKC-207/2018 11.5. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 15.03.2023.].

¹² Augstākās tiesas Civillietu departamenta 18.12.2018. sprieduma lietā Nr. SKC-150/2018 11.8. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 15.03.2023.].

¹³ Sk. Augstākās tiesas Civillietu departamenta 28.09.2018. sprieduma lietā Nr. SKC-207/2018 11.2. punktu, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁴ Sk., piemēram, Senāta 09.12.2021. sprieduma lietā Nr. SKC-52/2021 9.1. punktu, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/465259.pdf> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁵ Augstākās tiesas Civillietu departamenta 24.08.2017. sprieduma lietā SKC-211/2017 9.3. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 15.03.2023.].

piemērošanas jomas un tiesiskās sekas.¹⁶ Dzīvē nav izslēgtas arī tādas situācijas, kurās prettiesiska darījuma dalībnieks rīkojas pretēji labai ticībai. Vienlaikus jāuzsver, ka abu minēto Civillikuma pantu piemērošanas priekšnoteikumi ir pilnīgi atšķirīgi. CL 1415. panta uzdevums ir norādīt, kādas darbības un kādu iemeslu dēļ tiesiskā iekārta nekādos apstākļos nevar atzīt par tiesiskiem darījumiem. CL 1. pantā nostiprinātā labas ticības principa pārkāpuma sekas nav darījuma spēkā neesamība. Ievērojot minēto, nav pamata CL 1. pantu kopā ar CL 1415. pantu piemērot darījuma prettiesiskuma pamatošanai.

Kopsavilkums

1. Civillikuma 1415. pantā ir noteikti darījumu prettiesiskuma kritēriji, jo tiesiskā iekārta nevar atzīt tādus darījumus, kas ir pretrunā ar tiesību normās nostiprinātajiem un sabiedrībā vispārpieņemtajiem uzskatiem par to, kāda tiesību subjektu rīcība atzīstama par tiesiski pieļaujamu. Minētajā pantā ir regulētas četras prettiesisku darījumu grupas: likumam pretēji darījumi; labiem tikumiem pretēji darījumi; uz likuma apiešanu vērsti darījumi un reliģijai pretēji darījumi. Būtiska praktiska nozīme mūsdienās ir pirmajām trijām prettiesisku darījumu grupām. Civillikuma 1415. pants veido pamatu prettiesisku darījumu regulējuma sistēmai pašā Civillikumā un citos likumos.
2. Civillikuma 1415. panta tekstā minēto jēdzienu juridiska analīze liecina par to, ka darījums ir prettiesisks tad, ja pretēja likumam, labiem tikumiem vai uz likuma apiešanu vērsta ir darījuma priekšmetu veidojošā darbība vai bezdarbība, bet darījuma dalībnieku subjektīvo mērķu izvērtējumam, ja tāds konkrētajā gadījumā vispār nepieciešams, ir tikai otršķirīga nozīme. Šāda pieeja palīdz aizsargāt privātautonomiju un novērst minētā panta attiecināšanu uz tādiem darījumiem, kas pēc būtības nav prettiesiski, kaut arī darījuma dalībnieki, iespējams, pamatojušies uz apšaubāmiem motīviem vai mērķiem.
3. Kaut arī visu Civillikuma 1415. pantā regulēto darījumu tiesiskās sekas ir darījuma vai darījuma noteikuma spēkā neesamība, prettiesisko darījumu grupas ir savstarpēji atšķirīgas. Tādēļ tiesai vai citam tiesību piemērotājam ir jānorāda, kurā no minētajām grupām prettiesiskais darījums ietilpst. Proti, vai tas ir pretējs likumam, labiem tikumiem vai vērsts uz to, lai apietu likumu.
4. Civillikuma 1415. panta noteikumi veido patstāvīgu, no citiem likumā paredzētiem darījumu spēkā neesamības vai apstrīdamības gadījumiem atšķirīgu pamatu darījuma atzīšanai par spēkā neesošu. Pretēji juridiskajā praksē dažkārt sastopamajai pieejai darījuma prettiesiskums nevar tikt pamatots, minēto pantu piemērojot kopsakarā ar Civillikuma 1. pantu, jo pēdējam civiltiesiskajās attiecībās ir pavisam citas funkcijas un labas ticības principa pārkāpums neizraisa darījuma spēkā neesamību.

¹⁶ Augstākās tiesas Civillietu departamenta 24.08.2017. sprieduma lietā SKC-211/2017 9.3. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 15.03.2023.].

PACTA SUNT SERVANDA PRINCIPA ATTĪSTĪBA ROMIEŠU TIESĪBĀS

DEVELOPMENT OF *PACTA SUNT SERVANDA* PRINCIPLE IN ROMAN LAW

Germans Pavlovskis, Mg. iur., LL.M.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorants

Summary

The article provides a scientific insight into the sources of Article 1587 of the Civil Law of the Republic of Latvia and their role in the development of *pacta sunt servanda* principle. The article presents an insight into evolvement of pacts in Roman law and during the reception of Roman law, including an assessment of the influence of canon law on the development of the *pacta sunt servanda* principle as a basis of the principle of freedom of contract and its role in overcoming the *numerus clausus* principle in Roman contract law. Finally, an analysis of particular law sources is presented, demonstrating a common approach to the reception of Roman law in the south-west of Germany and the Baltic provinces.

Atslēgvārdi: *pactum nudum*, *pacta sunt servanda*, saistošs spēks, līgumu brīvības princips

Keywords: *pactum nudum*, *pacta sunt servanda*, binding force, freedom of contract

Ievads

Civillikuma¹ (turpmāk – CL) 1587. pants noteic: “Tiesīgi noslēgts līgums uzliek līdzējam pienākumu izpildīt apsolīto, un ne darījuma sevišķais smagums, ne arī vēlāk radušās izpildīšanas grūtības nedod vienai pusei tiesību atkāpties no līguma, kaut arī atlīdzinot otram zaudējumus.” Profesors Kalvis Torgāns savulaik ir vērsis uzmanību uz citētajā pantā ietvertu *pacta sunt servanda* principu, norādot uz tā izcelšanos romiešu tiesībās, kā arī uz šī principa neprecīzu tulkojumu, iztulkojot vārdu *pactum* kā “līgums” (*contractus*), nevis “pakts” (*pactum*) jeb “vienošanās”.²

Jāatzīmē, ka profesora norāde uz *pacta sunt servanda* kā romiešu tiesību principu ir neprecīza. CL 1587. pants bez pārgrozījumiem ir pārņemts no 1864. gada Baltijas

¹ Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937. [03.03.2023. red.].

² Torgāns K. Saistību tiesības. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 56.–57. lpp.

Vietējo likumu kopojuma III daļas³ (turpmāk – Kopojums) 3209. panta. Kopojuma 3209. pants sastāv no a) un b) daļas. Panta a) daļa noteic, ka “tiesīgi noslēgts līgums uzliek līdzējam pienākumu izpildīt apsolīto”, savukārt b) daļa paredz, ka “ne darījuma sevišķais smagums, ne arī vēlāk radušās izpildīšanas grūtības nedod vienai pusei tiesību atkāpties no līguma, kaut arī atlīdzinot otrai zaudējumus”. Šajā rakstā tiks aplūkota vienīgi šī panta a) daļa, tostarp izvērtējot atsevišķus Kopojuma 3209. panta a) daļas avotus.⁴ Ņemot vērā minēto, šajā rakstā, izmantojot vēsturisko un salīdzinošo metodi, tiks aplūkota no paktu izrietošo tiesību aizsardzības idejas vēsturiskā attīstība Kopojuma 3209. panta a) daļas kontekstā. Aplūkojot no paktu izrietošo tiesību aizsardzības attīstības ideju, tiks sniegta līgumu *numerus clausus* jeb izsmēloša uzskaitījuma un līgumu brīvības principa korelācijas analīze.

1. *Pactum* romiešu tiesībās

Kā norāda Ulpiāns,⁵ laba ticība uzliek katram par pienākumu ievērot vienošanos (*conventio*) ne tikai ārpus tiesību sfērā, bet arī tiesību sistēmā. Ulpiāns dēvē vienošanos par virsjēdzienu, kura apakšjēdzieni attiecīgi ir līgums un pakts.⁶ Atbilstoši Ulpiāna viedoklim vienošanās aptver visu, par ko līdzēji, slēdzot līgumu, ir panākuši konsensu (subjektīvais elements), turklāt tiek atzīts, ka nepastāv līguma veids (kā objektīvais elements), kas nesaturētu sevī vienošanos.^{7, 8} Tomēr pats konsenss kā subjektīvais elements nav saistīts ar tiesībām celt prasību. Tikai tad, ja tas atbilst pastāvošā līguma veida objektīvajam elementam (ar zināmiem izņēmumiem attiecībā uz atsevišķiem *ius civile* nepastāvošiem līgumiem, kas bija atzīti saskaņā ar prētoru tiesībām), rodas

³ Сводъ гражданскихъ узаконеній губерній Остзейскихъ, повелѣніемъ государя императора Александра Николаевича составленный. Сводъ мѣстныхъ узаконеній губерній Остзейскихъ. Часть Третія. Законы гражданскіе. Санктпетербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1864.

⁴ Kopojuma 3209. panta a) daļas avoti, kurus ir norādījis tā sastādītājs profesors Frīdrihs Georgs fon Bunge, ir: D. 2, 14, 1; C. 2, 4, 39; Vidzemes Bruņinieku tiesību 81. nodaļa; Igaunijas Bruņinieku un Zemes tiesību Ceturtās grāmatas 1. titula 1. pants; Kurzemes Statūtu 122. paragrāfs; Piltenes Statūtu Otrās daļas 14. titula 1. paragrāfs; Rīgas pilsētas tiesību Otrās grāmatas 24. daļas 3. paragrāfs un Trešās grāmatas 5. daļas 1. paragrāfs.

⁵ D. 2, 14, 1 pr. noteic: “Šī edikta taisnīgums ir balstīts dabiskajās tiesībās. Jo kas vairāk atbilst cilvēku labai ticībai nekā tā izpildīšana, par ko viņi ir vienojušies?” Sk.: Das Corpus Iuris Civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter und herausgegeben von Dr. Carl Ed. Otto, Dr. Bruno Schilling und Dr. Carl Friedrich Ferdinand Sintenis. Erster Band. Zweite, durchaus verbesserte, von Dr. Sintenis besorgte Auflage. Leipzig: Verlag von Carl Focke, 1839, S. 335.

⁶ D. 2, 14, 1, 1-2 noteic: “*Pactum* (pakts) tiek atvasināts no *Pactio*; no tā izceļas arī vārds *Pax* (miers). Un ar *pactio* apzīmē divu vai vairāku personu piekrišanu vienam un tam pašam lēmumam.” Ibid.

⁷ D. 2, 14, 1, 3 noteic: “Izteiciens *Conventio* (vienošanās) ir vispārējs un attiecas uz visu, par ko tie, kas vēlas noslēgt darījumu vai izlīgumu, savstarpēji vienojas. Kā tiek teikts *convenire* par tiem, kuri pulcējas, nākdami no dažādām vietām, tā arī šis vārds attiecas uz tiem, kuri vienojas par vienu un to pašu, izejot no atšķirīgiem dvēseles pamudinājumiem. Vārds “vienošanās” ir tik vispārīgs, ka, ievērojot *Pedija* teikto, nevarētu būt līguma un saistības bez vienošanās neatkarīgi no tā, vai saistība izceļas ar darbību vai ar vārdiem; jo arī stipulācija, kas nodibinās ar vārdiem, ir spēkā neesoša, ja nav vienošanās.” Ibid., S. 335–336.

⁸ Meyer-Pritzl R. *Pactum, convention, contractus*. Zum Vertrags- und Konsensverständnis im klassischen römischen Recht. In: *Pacte, convention, contrat: mélanges en l'honneur du professeur Bruno Schmidlin / Faculté de Droit de Genève*. Ed. par Alfred Dufour, Ivo Rens, Rudolf Meyer-Pritzl et Bénédicte Winiger. Bâle: Helbing et Lichtenhahn, 1998, S. 101–102.

līgums ar prasījuma tiesībām, kas nodibina ne tikai morālisko, bet arī juridisko pienākumu izpildīt apsolīto.⁹

Turpretī jēdziens *pactum* (jeb *pactum nudum* – kaila vienošanās) būtībā apzīmē ar prasību neaizsargājamu, nepatstāvīgu vienošanos, no kuras izceļas tikai ierunas tiesība¹⁰ (piemēram, *pactum adiectum ex intervallo* gadījumā). Citas sekas (prasības, kas izriet no labas ticības, jeb *bonae fidei iudicia*¹¹) varēja tikt nodibinātas tikai tad, ja attiecīgais pakts tika noslēgts kā formālā līguma blakus noteikums (*pactum adiectum in continenti*) līguma noslēgšanas brīdī,¹² kas savukārt jāva pārveidot (tostarp paplašināt), piemēram, pirkuma līguma un attiecīgās prasījuma tiesības saturu.¹³

Tādējādi, lai gan pakts tiesisko seku ziņā tika pretnostatīts līgumam, prētoru tiesību iespaidā jau klasiskajā laikā šis pretnostatījums kļuva arvien mazāk izteikts un, ņemot vērā daudzus jo daudzus izņēmumus (piemēram, izlīgums (*transactio*), ko regulē viens no Kopojuuma 3209. panta a) daļas avotiem,¹⁴ sākotnēji tika uzskatīts vien par paktu, no kura izriet ierunas tiesība, tomēr jau klasiskā laikmeta nogalē tika atzīts par reālkontraktu bez nosaukuma, no kura izriet ar prētoru tiesībām aizsargājama prasība¹⁵), bija iespējams secināt, ka arī no pakta var izcelties prasījuma tiesība – minētais tomēr Senās Romas tiesībās nav ieguvis vispārējā principa spēku.¹⁶ Turklāt pakta nesaistošo spēku bija iespējams apiet ar stipulācijas kā formālā darījuma noslēgšanu, kas tomēr ne vienmēr bija iespējams (tā, piemēram, ir apšaubāma konsensuāllīguma priekšlīguma kā pakta noslēgšanas pieļaujama stipulācijas formā).¹⁷

Līdz ar to ir secināms, ka *pactum* pats par sevi, raugoties no romiešu civiltiesību viedokļa, vai nu bija pakārtots līgumam, vai arī veidoja vienošanos, no kuras

⁹ Meyer-Pritzl R. 1998, S. 108, 111, 113.

¹⁰ D. 2, 14, 7, 4 noteic: “Bet, ja nepastāv nekāds pamats, tad saskaņā ar civiltiesībām no šādas vienošanās nevar izrietēt saistība; tādējādi kaila vienošanās, lai gan nenodibina saistību, tomēr rada ierunas tiesību.” Sk.: Das Corpus Iuris Civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter und herausgegeben von Dr. Carl Ed. Otto, Dr. Bruno Schilling und Dr. Carl Friedrich Ferdinand Sintenis. Erster Band. Zweite, durchaus verbesserte, von Dr. Sintenis besorgte Auflage. Leipzig: Verlag von Carl Focke, 1839, S. 338.

¹¹ Zimmermann R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town, Wetton, Johannesburg: Juta & Co, C. H. Beck, Kluwer, 1992, p. 510.

¹² Дождев Д. В. Римское частное право. 3-е издание, исправленное и дополненное. Москва: Норма, ИНФРА-М, 2020, с. 614–616.

¹³ Zimmermann R. 1992, pp. 509–510.

¹⁴ C. 2, 4, 39 noteic: “Pat ja persona, kas noslēgusi izlīgumu, to nekavējoties nožēlo, izlīgumu nevar atcelt un tiesisko strīdu atjaunot, un ikviens, kurš jūs ir pārliecinājis, ka varat noteiktā termiņā atteikties no izlīguma, ir apgalvojis kaut ko nepatiesu.” Sk.: Das Corpus Iuris Civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter und herausgegeben von Dr. Carl Ed. Otto, Dr. Bruno Schilling und Dr. Carl Friedrich Ferdinand Sintenis. Fünfter Band. Leipzig: Verlag von Carl Focke, 1839, S. 297.

¹⁵ Дождев Д. В. 2020, с. 537.

¹⁶ Kaser M. Das römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die nachklassischen Entwicklungen. Zweite, neubearbeitete Auflage mit Nachträgen zum Ersten Abschnitt. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1975, S. 364.

¹⁷ Wabnitz B. Der Vorvertrag in rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Betrachtung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Rechte durch die Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster, 1962, S. 16–19.

izrietēja vienīgi ierunas tiesība. Vienlaicīgi prētoru tiesības “kā civiltiesību dzīvā balss”¹⁸ pakāpeniski attīstīja un atzina paktu saistošu spēku, tomēr ne tik tālu, lai atzītu *pacta sunt servanda* principa pastāvēšanu romiešu tiesībās.

2. *Pacta sunt servanda* principa attīstība pēc romiešu tiesību “atklāšanas”

Kartāgas 345.–348. gada sinode formulēja principu *Pax servetur, pacta custodi-antur*.¹⁹ Vēlāk šis princips tika ietverts kanonisko tiesību krājumā *Corpus iuris canonici*,²⁰ kas tostarp aptvēra Graciāna dekrētus (*Decretum Gratiani*) un to 1234. gadā publicēto papildinājumu – sv. Raimonda no Penafortas sastādīto *Liber extra* jeb pāvesta Gregora IX dekretālijas (*Decretales Gregorii IX*) piecās grāmatās.²¹ Tādējādi princips *pacta sunt servanda*, kas atspoguļots CL 1587. pantā, ir vienīgi Kartāgas sinodes formulētā principa valodnieciskā pārfrāzēšana, ar kuru kailam paktam tiek piešķirts tāds pats izpildāmības spēks kā līgumam.²²

Vienlaicīgi paša principa *pacta sunt servanda* valodnieciskā sakne ir meklējama prētora vārdos *pacta conventa ... servabo* jeb “es aizsargāšu jūsu vienošanos”.^{23, 24} Ar šo principu, no vienas puses, bezformas apsoliājuma neizpildīšana tika sākotnēji nosodīta kā prettikumiska un, no otras puses, tika pavērts ceļš, lai nākotnē būtu iespējams atteikties no romiešu tiesībās valdošā līgumu *numerus clausus* principa.²⁵

Norādāms, ka Boloņas glosatori pēc romiešu tiesību “atklāšanas” stingri ievēroja romiešu tiesībās attīstītā līgumu *numerus clausus* principu. Glosatori izveidoja jaunu

¹⁸ D. 1, 1, 8. Sk.: Das Corpus Iuris Civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter und herausgegeben von Dr. Carl Ed. Otto, Dr. Bruno Schilling und Dr. Carl Friedrich Ferdinand Sintenis. Erster Band. Zweite, durchaus verbesserte, von Dr. Sintenis besorgte Auflage. Leipzig: Verlag von Carl Focke, 1839, S. 223.

¹⁹ Minētais princips, kas ir tulkojams kā “miers ir jāsaglabā, vienošanās ir jāizpilda”, tika pārņemts pāvesta Gregora IX dekretālijās jeb 1234. gada *Liber Extra* titulā *De pactis*. Sk.: Landau P. *Pacta sunt servanda*. Zu den kanonistischen Grundlagen der Privatautonomie. In: Ascheri M., Ebel F., Heckel M., Padoa-Schioppa A., Pöggeler W., Ranieri F., Rütten W. (Hrsg.). “Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquert”. Festschrift für Knut Wolfgang Nörr. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2003, S. 458.

²⁰ Sk.: *Corpus iuris canonici*. Editio Lipsiensis secunda. Post Aemilii Ludouici Richter curas ad librorum manu scriptorum et editionis romanae fidem recognouit et adnotatione critica. Instruxit Aemilius Friedberg. Pars secunda. *Decretalium collectiones*. Unveränderter Nachdruck der 1879 in Leipzig bei B. Tauchnitz erschienenen Ausgabe. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1959, S. 203–204.

²¹ Краснокурский В. А. Мѣстное гражданское право губерній прибалтійскихъ и привислянскихъ. Посobie к лекціямъ. 2-ое издание. Москва: Типографія Императорскаго Московскаго Университета, 1910, с. 21; Osipova S. Viduslaiku tiesību spogulis. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2004, 195.–196., 257. lpp.

²² Landau P. 2003, S. 458.

²³ D. 2, 14, 7, 7 noteic: “Prētors saka: “Es aizsargāšu jūsu vienošanās, ja vien tās nav noslēgtas ļaunā nolūkā un nav pretrunā ar likumiem, plebiscītiem, Senāta lēmumiem, dekrētiem, princepu ediktiem un ja tās nav vērstas uz to noteikumu apiešanu.”” Sk.: Das Corpus Iuris Civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter und herausgegeben von Dr. Carl Ed. Otto, Dr. Bruno Schilling und Dr. Carl Friedrich Ferdinand Sintenis. Erster Band. Zweite, durchaus verbesserte, von Dr. Sintenis besorgte Auflage. Leipzig: Verlag von Carl Focke, 1839, S. 340.

²⁴ Schlosser H. Europäische Rechtsgeschichte. Privat- und Strafrecht von der Spätantike bis zur Moderne. 4., überarbeitete und erweiterte Auflage. München: C. H. Beck, 2021, S. 111.

²⁵ *Ibid.*, S. 110–111.

jēdzienu klasifikāciju, kā virsjēdzienu norādot *pactum*, savukārt kā apakšjēdzienus izdalot *pactum nudum* un *contractus*. Pie tam jēdzieni *contractus* un *pactum vestitum* (ietērpts pakts) tika savstarpēji pielīdzināti. Iepretim glosatoriem kanonistu pārstāvis no Boloņas *Huguccio*, kuru dažkārt dēvē par viduslaiku dižāko kanonistu,²⁶ balstoties uz kristīgo grēka izpratni, vēl 1188. gadā vispārīgi formulēja *pacta sunt servanda* principu.²⁷ Lai gan secinājums par konkrētu gadskaitli var tikt apšaubīts, tostarp norādot uz šī principa pakāpenisku attīstību kanoniskajās tiesībās, tomēr pietiekami droši var apgalvot, ka tas, ko mūsdienās apzīmē kā līgumu brīvības principu, tika radīts laika posmā no 12. gadsimta vidus līdz 13. gadsimta vidum.²⁸

Tādējādi princips, ka vienošanās saista, pamatojoties tikai uz konsensu, jeb konsensuālisma princips tika nodibināts klasiskajā kanonisko tiesību periodā. Kanoniskās tiesības šajā periodā skāra praktiski ikviena cilvēka dzīvi un aptvēra gandrīz visus iespējamus dzīves jautājumus, tostarp līgumattiecības. Šis pieejas motīviem bija reliģisks skaidrojums, jo *Huguccio* apgalvoja, ka Dievs nedara atšķirību starp to, ko kristietis saka, un to, ko viņš zvēr. “Bet jūsu runai jābūt: jā, jā! Nē, nē! Kas vairāk par to, ir no ļauna.”²⁹ Rūpēs par dvēseļu glābšanu kanonisti un teologi vienprātīgi formulēja principu, ka visas vienošanās saista. Tādējādi baznīcas tiesās kreditors varēja celt prasību arī pret tādu parādnieku, kurš nav izpildījis savas saistības no kailas vienošanās.³⁰

Tomēr laicīgajā jurisprudencē *pacta sunt servanda* princips tik ātri neguva atbalstu. Tā, piemēram, legisti (laicīgās jurisprudences pārstāvji) vēl 15. gadsimtā izveidoja neviennozīmīgi vērtējamu tiesību institūtu *pactum geminatum*, ar ko apzīmēja divus pēc kārtas noslēgtus kailos paktus ar vienādu saturu, kas, pateicoties secīgai noslēgšanai, varēja iegūt līguma jeb ietērtā pakta spēku.³¹ Vienlaikus, neskatoties uz legistu pretestību, *pactum nudum* ieguva izpildāmības spēku vēl viduslaiku tirdzniecības tiesībās, ko vismaz daļēji atbalstīja arī viens no ievērojamākiem postglosatoriem – *Baldus de Ubaldis* –, tostarp atsaucoties uz tiesu praksi, kurā kailo pakto izpildāmība nostiprinājās kā paraža.³²

Neskatoties uz minēto, vēl 16. gadsimta sākumā humānisti ievēroja romiešu tiesību līgumu *numerus clausus* principu un neatzina kailo pakto saistošu spēku (tostarp, lai nepieļautu vieglprātīgu saistību rašanos). Tikai vēlāk 16. gadsimta gaitā kanonisko tiesību ietekmē sāka izzust robeža starp līgumu un kailo pakto, pilnībā atzīstot no pēdējā izrietošas prasījuma tiesības, kas tika nostiprināts arī vairākos partikulāro tiesību aktos. Kā pirmie piemēri šajā ziņā būtu minamas 1520. gada

²⁶ Pennington K., Müller W. P. The Summa decretorum of Huguccio. In: The History of Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX. W. Hartmann and K. Pennington (eds). Washington D. C.: CUA Press, 2008, p. 143.

²⁷ Landau P. 2003, S. 459, 462–464.

²⁸ Alexandrowicz P. *Pacta sunt servanda*: Canon Law and the Birth and Dissemination of the Legal Maxim. In: Bulletin of Medieval Canon Law. New Series. Vol. 38. An Annual Review. Washington D. C.: The Catholic University of America Press, 2021, p. 197.

²⁹ Mt. 5:37.

³⁰ Decock W. Christian contract law and the morality of the market: a historical perspective. In: Cochran R. F. Jr., Moreland M. P. (ed.). Christianity and Private Law. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021, p. 150; Blūzma V. Romas valsts un tiesības. Kanoniskās tiesības viduslaikos: lekcijas ārvalstu tiesību vēsturē. Rīga: EKA, 2002, 55. lpp.

³¹ Zimmermann R. 1992, p. 513.

³² Landau P. 2003, S. 459, 472.

Freiburgas Breisgavā pilsētas tiesības vai 1555. gada Virtembergas Zemes tiesības.³³ Tā 1520. gada Freiburgas Breisgavā pilsētas tiesību Otrā traktāta 6. titula 8. paragrāfs³⁴ noteic:

Wer bedechtlich zusagt der sol es halten. Welcher dem andern etwas mit Bedachtlichkeit zusagt / es sig mit blossen Worten / oder andern Zusagungen / die wort syent wie sy wollen / So sol der ihen der zugesagt hat / sin zusagen halten / und mag mit recht darzu gezwungen werden / dan es gepürt sich meschlicher erberkeit / das ma glauben halte / es wer dan das zusagen vmb unerlich sachen.

Tam, kurš kaut ko apzināti apsola, tas ir jāizpilda. Kas otram kaut ko apzināti saka vai nu ar kailiem vārdiem, vai ar citiem vārdiem jeb tādiem vārdiem, kādus viņi paši ir izvēlējušies; tam, kurš kaut ko ir teicis, ir jāpilda dotais vārds, un to var piespiest darīt ar likumu, jo cilvēciskais godīgums prasa saglabāt ticību, citādi būtu par apsolījumu par negodīgām lietām.

Savukārt Virtembergas Zemes tiesību³⁵ Otrās daļas 23. titula 1. paragrāfs noteic:

Welcher dem andern ettwas bedächtlich verspricht, es seye mit blossen Worten, oder andern Zusagungen, derselbig soll sein Verspruch und Zusag zuhalten, oder auff des andern Theils gebürliches ansuchen, unnd klagen, mit Recht darzu angehalten werden.

Tam, kurš citam apzināti kaut ko apsola, vienalga, vai ar kailiem vārdiem vai citādā veidā, ir pienākums ievērot savu apsolījumu, vai arī tas pēc citas puses atbilstoša pieprasījuma un prasības var tikt tiesiski piespiests to ievērot.

No minētā ir redzams, ka Vācijas dienvidrietumos 16. gadsimta gaitā tika atzīts tādu vienošanos saistošs spēks, kuras tika noslēgtas ar kailiem vārdiem un neatbilda kāda formālā romiešu tiesībās atzītā līguma vai arī ietērtā pakta objektīvajām pazīmēm. Vēlāk *pacta sunt servanda* princips, atšķirīgi to pamatojot, izplatījās visā Eiropas teritorijā,³⁶ kļūstot par pamatu līgumu brīvības principam.

3. *Pacta sunt servanda* princips Vietējās tiesībās

Ir jāatzīmē, ka jau 14. gadsimtā arī Livonijas teritorijā līdztekus ģermāņu tiesību recepcijai bija vērojami romiešu un kanonisko tiesību recepcijas pirmsākumi,³⁷ tomēr

³³ Landau P. 2003, S. 459, 472–473.

³⁴ Nüwe Stattrechten und Statuten der loblichen Statt Fryburg im Pryßgow gelegen. Verf. Joannes Udalricus Zasius. [b. v.]; [b. i.], [b. g.], S. 39.

³⁵ Das württembergische Landrecht von 1. Juni 1610. Neue, mit Paragraphenzahlen versehene Ausgabe, unter Zugrundlegung der ersten Ausgabe vom Jahr 1610 und mit Benützung der betreffenden Archival-Urkunden besorgt von Dr. Chr. H. Riecke. Mit Stereotypen gedruckt. Stuttgart: Verlag der J. B. Metzler'schen Buchhandlung, 1842, S. 198.

³⁶ Landau P. 2003, S. 473.

³⁷ Краснокутский В. А. 1910, с. 21; Osipova S. 2004, 195.–196., 257. lpp.

īpašu intensitāti tā ieguva 17. gadsimtā ar Piltenes un Kurzemes Statūtu pieņemšanu. 1617. gada Kurzemes Statūtu³⁸ 122. paragrāfs noteic:

Pacta ac Transactiones omnes, modo non sint turpes et illicitae, aut fraudulentae, vel dolo, vi, metuve extortae, per omnia servantur, ex quibus etiam nudis promissionibus et pactis adversus violatorem pactorum et promissionum actio et exceptio dari debet ad id quod interest, pactis non satisfactum fuisse.

Alle Verträge und Verhandlungen, wenn sie nicht schändlich und unerlaubt, auf Betrug gegründet, oder durch List, Gewalt oder Furcht erzwungen sind, sollen ohne Ausnahme gültig seyn; auch soll aus selbigen, wären es auch nur bloße Zusagen und Versprechungen, wider denjenigen, der denselben entgegen gehandelt hat, Klage und Einrede auf den Werth dessen, was dadurch entbehrt worden ist, daß den Verträgen kein Gnüge geschehen, gestattet werden.

Visas vienošanās un sarunas/izlīgumi, ja tās nav nepiedienīgas un neatļautas, balstītas krāpšanā vai panāktas ar viltu, spaidiem vai aiz bailēm, ir spēkā bez izņēmumiem; turklāt arī no kailiem apsoliījumiem izceļas tiesības celt prasību un ierunu pret to, kurš ir rikoļies pretēji tiem, par vērtības atlīdzināšanu, kas būtu iegūta no vienošanās.

Saskaņā ar minēto normu Kurzemes Statūti tiesisko seku ziņā pielīdzina līgumus un paktus (vienošanās), tomēr romiešu tiesību iespaidā paredz vienīgi prasījuma tiesības par radušos zaudējumu atlīdzināšanu, nevis par līguma izpildīšanu.³⁹ Līdztekus Kurzemes Statūtu 122. paragrāfam uzmanība būtu jāpievērš arī tiem radniecīgo 1611. gada Piltenes Statūtu Otrās daļas 14. titulam ar nosaukumu *Von Pacten und Verträgen* jeb “Par paktiem un līgumiem”.⁴⁰ Piltenes Statūtu Otrās daļas 14. titula 1. paragrāfs noteic:

Alle ehrliche Verträge soll man halten, obgleich hernach andere Urkunden gefunden werden, daraus einem Theil mehr Recht als dem andern zusteht. Verträge aber, so wider die göttlichen Gesetze sind, ist niemand zu halten schuldig, sondern soll sie durchaus nicht halten.

Visi godīgi līgumi ir jāievēro, pat ja vēlāk tiek atrasti citi dokumenti, no kuriem vienai pusei ir vairāk tiesību nekā otrai. Tomēr nevienam nav pienākuma ievērot līgumus, kas ir pretrunā ar Dieva likumiem, tos ne pie kādiem apstākļiem nedrīkst ievērot.

³⁸ Statuta Curlandica, seu Jura et Leges in usum Nobilitatis Curlandicae et Semigallicae, de Anno MDCXVII. Kurländische Statuten, oder Rechte und Gesetze für den Adel in den Herzogthümern Kurland und Semgallen, vom Jahre 1617. Uebersetzt von Heinrich Ludwig Birkel. Mitau: gedruckt bey J. F. Steffenhagen und Sohn, 1804, S. 96–97.

³⁹ Sk.: Pavlovskis G. Aizdevuma līguma priekšlīguma regulējuma mijiedarbība ar apstākļu izmaiņu klauzulu. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 193.–194. lpp.

⁴⁰ Die Quellen des Curländischen Landrechts. Herausgegeben von Dr. Carl von Rummel. Band I. Lief. 4. Piltensche Ordnungen und Statuten, Nachtrag zur 3. Lieferung. Dorpat: Verlag von Franz Kluge, 1850, S. 57.

Visbeidzot, arī Igaunijas Bruņinieku un Zemes tiesību Ceturtās grāmatas 1. titula 1. pants⁴¹ paredz, ka:

Alle Verträge in Sachen, die nicht wider Gottes Wort, Recht und gute Sitten laufen, und darinnen man sich keines beweislichen Betrugs gebraucht, ist man an allen Seiten zu halten schuldig. Und da jemand wider aufgerichtete und vollgezogene Verträge handelt, der ist dem königlichen Landgerichte in zweyhundert Rheinische Goldgulden verfallen, und muß nichts weniger dem Verträge in allen Puncten nachkommen

Visi līgumi lietās, kas nav pretrunā ar Dieva vārdu, tiesībām un labiem tikumiem un kuros nav pielietota pierādāma krāpšana, ir pilnībā jāievēro. Un, ja kāds rīkojas pretēji noslēgtajiem un izpildītajiem līgumiem, tad viņam ir jāmaksā karaļa Zemes tiesai divsimt Reinas zelta guldeņi un viņam ir jāievēro līgums visos tā punktus.

Pie tam, neskatoties uz minēto, atbilstoši Igaunijas Bruņinieku un Zemes tiesību Ceturtās grāmatas 1. titula 2. pantam⁴² līdzējs, kuram ar līguma neizpildīšanu tika nodarīti zaudējumi, bija tiesīgs prasīt to atlīdzināšanu. Tādējādi ir redzams, ka Vietējās tiesības pilnībā pārņēma kanoniskajās tiesībās attīstījušos skatījumu uz pakta saistošo spēku, piešķirot tiem tādu pašu izpildāmību kā formāliem līgumiem, attiecīgi piešķirot līdzējiem vai nu prasījuma tiesību par līguma izpildi, vai prasījuma tiesību par zaudējumu atlīdzināšanu. Turklāt šāda vienošanās, kā tas ir skaidri redzams no Piltenes Statūtu Otrās daļas 14. titula 1. paragrāfa un Igaunijas Bruņinieku un Zemes tiesību Ceturtās grāmatas 1. titula 1. panta, nevar būt spēkā, ja tās saturs ir pretējs dievišķajam likumam. Minētais ir izskaidrojams ar apsvērumu, ka tas, kas ir spēkā tāpēc, lai nepieļautu grēku – dotā vārda neturēšanu –, pats par sevi nedrīkst būt vērsts uz grēka izdarīšanu. Minētais ir atspoguļots Kopoījuma 2922. pantā⁴³ un tā avotos, kas daļēji sakrīt ar Kopoījuma 3209. panta a) daļas avotiem.

Nobeigumā ir nepieciešams atzīmēt, ka tas vien, ka attiecīgais tiesību krājums izmanto vārdu *Vertrag* jeb *līgums*, apskatāmajā gadījumā nenozīmē, ka ar to tiek aptverts vienīgi romiešu *contractus*, ko skaidri pierāda Kurzemes Statūtu 122. paragrāfa oriģinālteksts latīņu valodā, kas, pretēji vācu tulkojumam, izmanto vārdu kopu *pacta ac transactiones* un kas ir izskaidrojams ar attiecīgā laika juridiskās terminoloģijas nepilnībām.⁴⁴

Tādējādi ir secināms, ka arī Vietējās tiesībās relatīvi agri, t. i., jau 17. gadsimtā, sekojot romiešu tiesību recepcijai un attīstībai Vakareiropas zemēs, tika pārvarēts

⁴¹ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Landrechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen herausgegeben durch Johann Philipp Gustav Ewers. Dorpat: in der Meinshausenschen Buchhandlung, 1821, S. 320.

⁴² Ibid.

⁴³ Atbilst CL 1415. pantam.

⁴⁴ Piem., krievu juridiskajā terminoloģijā šī problēma bija aktuāla vēl 20. gadsimta sākumā. Ievadot Digestu tulkojuma izdevumu, profesors Leonīds Kofanovs norāda, ka profesors Ivans Pereterskis, kura Digestu tulkojums veido aptuveni 30 procentus no tā kopējā apjoma, ir sniedzis neadekvātu vārda *pactum* tulkojumu, iztulkojot to kā *līgums*, līdz ar to attiecīgais vārds bija aizvietojams ar vārdu *vienoššanās*. Citādi tāds noteikums kā *ne ex pacto actio nascitur* (D. 2, 14, 7, 5) būtu jāiztulko kā “no līguma prasība neizceļas”, kā dēļ analizējamais noteikums zaudētu savu jēgu. Sk.: Дигесты Юстиниана. Перевод с латинского. Отв. ред. Л. Л. Кофанов. Том I. Книги I-IV. Второе издание, исправленное. Москва: Статут, 2008, с. 20.

romiešu tiesību formālisms un ir notikusi atteikšanās no romiešu līgumtiesībās valdošā *numerus clausus* principa, priekšroku dodot *pacta sunt servanda* principam un līdztekus nodibinot līgumu brīvības principu, kas tomēr tika pakļauts zināmiem saturiskiem ierobežojumiem, kuri izrietēja no reliģijas un morāles.

Kopsavilkums

1. Senās Romas romiešu tiesības nepazīna *pacta sunt servanda* principu, tieši pretēji – romiešu līgumtiesībās par valdošo tika uzskatīts līgumu *numerus clausus* princips. *Pactum* pats par sevi, raugoties no romiešu civiltiesību viedokļa, vai nu bija pakārtots formālajam līgumam, vai arī veidoja vienošanos, no kuras izrietēja vienīgi ierunas tiesība. Vienlaicīgi prētoru tiesības pakāpeniski attīstīja un atzina paktu saistošu spēku, tomēr ne tik tālu, lai atzītu *pacta sunt servanda* principa pastāvēšanu.
2. Pēc romiešu tiesību “atklāšanas” laicīgās jurisprudences pārstāvji turpināja ievērot romiešu tiesībās pastāvošo līgumu *numerus clausus* principu, vienlaicīgi pielīdzinot līguma jēdzienam paktus, kuru saistošs spēks tika atzīts prētoru tiesībās. Savukārt pretēju ceļu ir gājušas kanoniskās tiesības, kuru pārstāvji, balstoties uz kristīgā grēka izpratni, ir attīstījuši *pacta sunt servanda* principu, atzīstot visas vienošanās par saistošām un tādējādi veidojot pamatu mūsdienu līgumu brīvības principam. Kanoniskajās tiesībās attīstījusies pieeja 16. gadsimtā sāka nostiprināties arī Vakareiropas zemju laicīgajās tiesībās.
3. Baltijas provincēs ir notikusi ģermāņu, romiešu un kanonisko tiesību recepcija, kas sevišķi aktīvi norisinājās 17. gadsimtā. No Piltenes un Kurzemes Statūtu, kā arī no Igaunijas Bruņinieku un Zemes tiesībām, kuru attiecīgie noteikumi ir par pamatu CL 1587. pantam, izriet arī kailu paktu saistošs spēks, tādējādi pielīdzinot pēdējo spēku līgumu spēkam, kas savukārt apliecina Vietējo tiesību atteikšanos no romiešu līgumtiesībās valdošā *numerus clausus* principa un līgumu brīvības principa nostiprināšanos, vienlaicīgi nosakot šī principa saturiskus ierobežojumus.

PRIVĀTĀS AUTONOMIJAS IEROBEŽOJUMI APDROŠINĀŠANAS LĪGUMTIESĪBĀS LATVIJĀ

LIMITATIONS OF PRIVATE AUTONOMY IN INSURANCE CONTRACT LAW OF LATVIA

Vadims Mantrovs, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras docents

Summary

The present article explores the application of private autonomy underlying private law and its limitations in insurance contract law in Latvia. The article deals with overview of private autonomy in Latvian insurance contract law with a special focus on the principle of freedom of contracts as the main expression of private autonomy. At the beginning, the article analyses general application of private autonomy in insurance contract regulation. The article further discusses four elements of the principle of freedom of contracts, such as the choice for conclusion of contract, the choice of contractual party, the choice of the contents of contract, and the choice of the contract's form from the point of their limitation in insurance contract regulation. The article does not limit discussion with general insurance contract law but also pays attention to special insurance types, such as motor insurance, marine insurance, and various insurance types of the instances in which compulsory insurance is envisaged in Latvia. Likewise, the discussion covers not only Latvian national legal acts but also considers European Union law in the field of insurance law. The article finishes with the conclusion summarising the discussion reflected in the article.

Atslēgvārdi: privātā autonomija, līgumu brīvības princips, apdrošināšanas līgums, apdrošinātājs, apdrošinājuma ņēmējs

Keywords: private autonomy, the principle of freedom of contracts, insurance contract, insurer, policyholder

Ievads

Privātā autonomija (jeb privātautonomija) viscaur caurstrāvo privātās tiesības un kalpo kā kritērijs privāto tiesību nošķiršanai no publiskām tiesībām, kas ir Latvijas tiesību literatūrā vispāratzīts tiesību iedalījums un tā nošķiršanas kritērijs.¹ Latvijas

¹ Sk., piemēram, Balodis K. Ievads civiltiesībās. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007, 21. lpp.; Danovskis E. Publisko un privāto tiesību dalījuma nozīme un piemērošanas problēmas Latvijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2015, 65. lpp.; Mantrovs V. Šķirkļis "Privātās tiesības". Nacionālā enciklopēdija, <https://enciklopedija.lv/skirklis/160619-priv%C4%81t%C4%81s-ties%C4%ABas>. [aplūkots 23.05.2023.]

tiesību literatūrā norādīts, ka ar privāto autonomiju saprot to, ka tiesību subjekti var brīvi, pēc savas izvēles un ieskatiem veidot savstarpējās tiesiskās attiecības.² Šāda privātās autonomijas izpratne ir atbilstoša līgumtiesību raksturam, taču nepilnīga no privāto tiesību viedokļa kopumā, ņemot vērā to, ka Latvijā tiek atzīti vienpusēji gribas izteikumi, tostarp vienpusēji tiesiski darījumi.³ Līdz ar to precīzāk būtu norādīt uz tiesību subjektam piemērotās subjektīvās tiesības izlietošanu pēc savas izvēles un ieskatiem, bet ar atrunu, ka tas notiek likuma robežās, proti, subjektīvās tiesības izlietošana atļauta tiktāl, ciktāl to neierobežo imperatīvās likuma normas.⁴ Vienlaikus Latvijas tiesību literatūrā pamatoti atzīts, ka privātā autonomija nav absolūta un tiek pakļauta dažāda veida un rakstura ierobežojumiem, kas noteikti ar likumu.⁵

Līdz šim Latvijas tiesību literatūrā maz aplūkota privātās autonomijas darbība un tās raksturs, jo sevišķi no tās ierobežojumu viedokļa atsevišķu līgumu gadījumā. Vairāk šie ierobežojumi skatīti no līgumu brīvības principa viedokļa, piemēram, patērētāju aizsardzības tiesībās.⁶ Tai pašā laikā līgumu brīvības principa ierobežojumu raksturojumā parasti apdrošināšanas tiesību joma netiek atsevišķi norādīta vai vērtēta, nepelnīti atstājot šo jomu no līgumu brīvības principa ierobežojumu viedokļa bez padziļināta vērtējuma.⁷ Tāpēc šī raksta mērķis ir izpētīt privātās autonomijas darbību apdrošināšanas līgumā kā atsevišķā saistību tiesību līguma veidā, priekšplānā izvirzot līgumu brīvības principa kā privātās autonomijas galvenās izpausmes piemērošanu apdrošināšanas līgumtiesībās. Raksta tēmas novitāte saistīta ar privātās autonomijas darbības izpēti atsevišķa līguma – apdrošināšanas līguma – regulējuma gadījumā, pētot tā īpatnības sasaistē ar šī konkrētā līguma veida būtību un raksturu. Apdrošināšanas līguma izvēle par pētāmo tēmu saistīta ar šī līguma specifisko raksturu un regulējuma daudzšķautņaino raksturu, tostarp no publisko tiesību normu ietekmes viedokļa. Kā iepriekš pamatoti norādījis prof. K. Balodis, līgumu brīvības principa saturs dažādās civiltiesību apakšnozarēs ir atšķirīgs.⁸ Šo secinājumu var pilnībā attiecināt uz katru saistībtiesisku līgumu, jo sevišķi apdrošināšanas līgumu.

Raksta struktūra ir šāda. Raksta sākumā sniegts vispārīgs privātās autonomijas darbības raksturojums un tālāk aplūkota līgumu brīvības principa darbība tieši apdrošināšanas līguma gadījumā. Rakstā veikta izpēte aptver gan vispārīgo, gan speciālo apdrošināšanas līguma regulējumu Eiropas Savienības un Latvijas normatīvajos aktos, jo sevišķi saistībā ar līgumu brīvības principa darbību apdrošināšanas līgumtiesībās. No piemērojamo normatīvo aktu viedokļa prof. K. Torgāns pamatoti aizrādījis: kaut gan līgumu brīvības principa (un plašāk runājot, – privātās autonomijas) regulējums sastopams arī Eiropas Savienības tiesībās, tomēr galvenā loma šī

² Balodis K. 2007, 21. lpp.

³ No normatīvā regulējuma viedokļa sk., piemēram, Civillikuma 1452. pantu; no tiesību doktrīnas viedokļa sk.: Balodis K. 2007, 169. lpp.

⁴ Sal.: Danovskis E. 2015, 65. lpp.

⁵ Balodis K. 2007, 21.–22. lpp.; Danovskis E. 2015, 65.–66. lpp.

⁶ Torgāns K. Līgumu brīvība un valsts regulējošā iedarbība. Grām.: Torgāns K., Kārklīņš J., Bitāns A. Līgumu un deliktu problēmas Eiropas Savienībā un Latvijā. Prof. K. Torgāna zinātniskā redakcijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2017, 77.–84. lpp.

⁷ Turpat, 55.–76. lpp. (ar izņēmumu attiecībā uz speciālo tiesībspēju, kas raksturota raksta 2.2. apakšnodalā); Balodis K. 2007, 177. lpp.; Danovskis E. 2015.

⁸ Balodis K. 2007, 176. lpp.

principa ierobežošanai ir nacionāliem normatīviem aktiem.⁹ Šāda situācija vērojama arī apdrošināšanas līgumtiesībās, kas redzams no tā normatīvā akta pieņēmēja – Eiropas vai Latvijas likumdevēja –, kas paredzējis privātās autonomijas ierobežojumus līdzējiem apdrošināšanas līgumā.

1. Privātās autonomijas darbības raksturojums apdrošināšanas līgumtiesībās

Privātās autonomijas darbība apdrošināšanas līgumtiesībās raksturojuma no apdrošinājuma ņēmēja un apdrošinātāja kā abu līdzēju **ekonomiskās nevienlīdzības** viedokļa, kas jo sevišķi izpaužas tā, ka tieši apdrošinātājs nosaka apdrošināšanas līguma saturu, kuru apdrošinājuma ņēmējam ir mazas iespējas ietekmēt. Kaut gan līgumtiesības pamatojas uz līdzēju vienlīdzības principu, šāds princips apdrošināšanas līgumtiesībās nedarbojas, jo apdrošinātājs ir profesionālis apdrošināšanas jomā ar nesamērojami lielāku resursu (finanšu, zināšanu, cilvēcisko utt.) apjomu nekā apdrošinājuma ņēmējs.¹⁰ Šāda situācija automātiski diktē nepieciešamību ierobežot privāto autonomiju apdrošināšanas līgumtiesībās no tiesību sociālās funkcijas un sabiedrības intereses nodrošināšanas viedokļa, atzīstot to, ka apdrošinājuma ņēmējs neatkarīgi no tiesību subjekta veida (patērētājs vai nepatērētājs, komersants vai nekomersants) ir ekonomiski vājākā puse. Tas nozīmē, ka apdrošināšanas līgumtiesību regulējuma priekšmets saistīts ar privātās autonomijas ierobežošanu tādā veidā, lai starp apdrošināšanas līguma līdzējiem pastāvošo ekonomisko nevienlīdzību izlīdzinātu ar tiesiskiem līdzekļiem līdzīgi, kā tas ir patērētāju gadījumā.

Tomēr privātās autonomijas ierobežošana apdrošināšanas līgumtiesībās Eiropas Savienībā (turpmāk – ES) ir pilnībā atkarīga no nacionālā likumdevēja, jo apdrošināšanas līgumtiesību regulējuma saskaņošana (harmonizācija) ES līmenī cieta neveiksmi.¹¹

Atšķirībā no vairuma Eiropas valstu, tostarp no abām pārējām Baltijas valstīm, Latvijā privātā autonomija apdrošināšanas līgumtiesībās **pastāv daudz lielākā mērā**. Šāda situācija skaidrojama ar modernu pieeju izmantošanas trūkumu Latvijas apdrošināšanas līgumtiesību regulējumā, kā rezultātā apdrošināšanas līguma noteikumi atstāti lielā mērā pašu līdzēju (faktiski – apdrošinātāja) ziņā. Tādēļ Apdrošināšanas līguma likumā (turpmāk – ALL) ietvertais vispārīgais apdrošināšanas līguma regulējums visai maz aizsargā apdrošinājuma ņēmēju un apdrošināto personu. Tā

⁹ Torgāns K. 2017, 48. lpp.

¹⁰ No šīs situācijas konstatējami izņēmumi. Pirmkārt, pārapdrošināšanas līgums, kuru savā starpā noslēdz apdrošinātāji vai apdrošinātājs ar pārapdrošinātāju, kuri visi ir profesionāli (pār)apdrošināšanas jomā (par pārapdrošināšanas līgumu Latvijā un prasījumiem, kas no tā izriet, sk.: Mantrovs V. Prasības, kas izriet no pārapdrošināšanas līguma [sakarā ar Latvijas Republikas likumu “Grozījumi Civilprocesa likumā”]. Jurista Vārds, 2020, Nr. 48, 14.–16. lpp.). Otrkārt, apdrošināšanas starpnieku slēgtais apdrošināšanas līgums ar apdrošinātāju. Taču arī abos šajos gadījumos līgumu nosaka (pār)apdrošinātājs.

¹¹ Par Eiropas Komisijas izstrādāto direktīvas priekšlikumu apdrošināšanas līgumtiesību saskaņošanai sk., piemēram, Merkin R., Rodger A. EC Insurance Law. London and New York: Longman, 1997, pp. 37–42; McGee A. The Single Market in Insurance: Breaking Down the Barriers. Dartmouth: Ashgate, 1998, pp. 79–93.

ALL neparedz tostarp anketas principu;¹² netaisnīgu līguma noteikumu regulējumu attiecībā uz nepatērētājiem;¹³ ierobežo tiešās prasības piemērošanas jomu (pēc būtības paredzēta vien OCTA līguma gadījumā un tāpat ir pat ar šaurāku piemērošanas jomu nekā Vācijas regulējumā);¹⁴ formālu apdrošināšanas atlīdzības atteikuma pamatu regulējumu.¹⁵ Līdz ar to var teikt, ka *ius vigilantibus scriptum est* uzvaras gājiens turpinās Latvijā apdrošināšanas līgumtiesībās, kurās pastāvošo privāto autonomiju likumdevējs ir ierobežojis visai maz. Šajā saistībā jānorāda, ka Senās Romas tiesībām tieši bija raksturīgs tas, ka tās bija maz paredzētas privātās autonomijas ierobežošanai un tām nebija atsevišķu individuālu aizsardzības funkcijas.¹⁶ Latvijas apdrošināšanas līgumtiesības izmanto šo pašu pieeju, neskatoties uz to, ka iepriekš pieminētie gadījumi Eiropā un arī pārējās Baltijas valstīs regulēti daudz mūsdienīgāk un ierobežotāk attiecībā pret apdrošinātāju, daudz lielākā mērā nodrošinot apdrošinājuma ņēmēja un apdrošinātās personas aizsardzību.

Par privātās autonomijas nozīmīgāko izpausmi kalpo **līgumu brīvības princips**, kuram ir četras izpausmes, kā līguma noslēgšanas brīvība, līdzēja izvēles brīvība, līguma satura izvēles brīvība un līguma formas izvēles brīvība.¹⁷ Šo līgumu brīvības principa izpausmju regulējums ir ietverts kā vispārīgo līgumtiesību regulējumā, tā arī speciālajā regulējumā attiecībā uz atsevišķiem saistību tiesību līgumiem, tostarp apdrošināšanas līgumu. Tāpēc tālāk rakstā aplūkots katra no līgumu brīvības principa izpausmēm atsevišķi tiktāl, ciktāl to pieļauj raksta apjoms. Līgumu brīvības principa izpausme apdrošināšanas līgumtiesībās skatāma no divu skatpunktu viedokļa: no vispārīgās apdrošināšanas līgumtiesību viedokļa, kas attiecas uz visiem apdrošināšanas veidiem un skar ALL regulējumu, un no speciālā apdrošināšanas līgumtiesību regulējuma viedokļa, kas ietverts citos normatīvos aktos (jo sevišķi OCTA likumā,¹⁸ Jūras kodeksā un normatīvos aktos, kuros paredzēta obligātā apdrošināšana). Tāpat atsevišķi ierobežojumi izriet no apdrošināšanas uzraudzības un apdrošināšanas izplatīšanas regulējuma.

¹² Sk.: Mantrovs V. Apdrošināšanas tiesības. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2018, 123. lpp. Kaut šajā monogrāfijā vērtēts iepriekšējā likuma regulējums, izdarītās atziņas izmantojamas arī mūsdienās, jo ALL ietvertais regulējums apskatāmā gadījumā palicis nemainīgs.

¹³ Patērētāju gadījumā piemērojams Patērētāju tiesību aizsardzības likuma 5. un 6. pants. Jāņem vērā, ka vienlaikus ALL neparedz *contra proferentem* iztulkošanas normu nepatērētāju gadījumā iepriekš sastādītos līgumos. Taču Senāts ir šo trūkumu novērsis, *expressis verbis* atzīstot šīs iztulkošanas normas piemērošanu arī gadījumā, ja apdrošinājuma ņēmējs ir nepatērētājs (sk. šī raksta 4. nodaļu).

¹⁴ Mantrovs V. Tiešā prasība apdrošināšanas līgumtiesībās un tās regulējuma pilnveides nepieciešamība Latvijā. Grām.: Latvijas Republikas Satversmei – 100. Latvijas Universitātes 80. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022, 82.–93. lpp.

¹⁵ Mantrovs V. 2018, 73.–74. lpp.; Mantrovs V. Apdrošināšanas atlīdzības izmaksas atteikuma regulējums Latvijā. Grām.: Centrālās un Austrumeiropas juridiskās tradīcijas un juridiskās identitātes jautājumi. Latvijas Universitātes 76. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2018, 113.–114. lpp. Kaut abas šīs publikācijas attiecas uz iepriekšējo likuma regulējumu, tajās izdarītās atziņas izmantojamas arī mūsdienās, jo ALL ietvertais regulējums apskatāmā gadījumā palicis nemainīgs.

¹⁶ Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford: Oxford University Press, 1996, p. 258.

¹⁷ Torgāns K. Saistību tiesības. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 39. lpp.; Balodis K. 2007, 177. lpp.

¹⁸ Sauszemes transportlīdzekļu īpašnieku civiltiesiskās atbildības obligātās apdrošināšanas likums.

2. Līguma noslēgšanas brīvība

Līguma noslēgšanas brīvība nozīmē civiltiesību subjekta brīvību izvēlēties slēgt līgumu vai to neslēgt. Apdrošināšanas līgumtiesībās līguma noslēgšanas brīvības ierobežojums saistās ar situāciju, kad līdzējam ir pienākums noslēgt apdrošināšanas līgumu. Šādi gadījumi nav paredzēti ALL ietvertajā vispārīgajā apdrošināšanas līguma regulējumā, taču tie paredzēti speciālajā regulējumā citos normatīvos aktos. Šo ierobežojumu var skatīt no abu apdrošināšanas līguma līdzēju perspektīvas viedokļa.

2.1. Apdrošinātājam noteiktie ierobežojumi

No apdrošinātāja perspektīvas viedokļa līguma noslēgšanas brīvība saistās ar tiem gadījumiem, kad apdrošinātājs nevar atteikt noslēgt apdrošināšanas līgumu. Latvijas apdrošināšanas līgumtiesībās šāds **gadījums ir tikai viens** un tas noteikts obligātās sauszemes transportlīdzekļu vadītāju civiltiesiskās atbildības apdrošināšanas (OCTA) līguma noslēgšanā. Atbilstoši OCTA likumam viens no apdrošinātāja pienākumiem saistīts ar to, ka tas nevar atteikties noslēgt OCTA līgumu. Šāds pienākums pamatojas uz OCTA likuma 17. panta pirmo daļu, kura noteic, ka apdrošinātājs nedrīkst atteikties noslēgt sauszemes transportlīdzekļu īpašnieku civiltiesiskās atbildības obligātās apdrošināšanas līgumu. Nereti tomēr praksē OCTA līguma noslēgšana ir saistīta ar apdrošinātāja prasību uzreiz samaksāt apdrošināšanas prēmiju. Šāda apdrošinātāju prasība tomēr ir pretrunā ar iepriekš norādīto apdrošinātāja pienākumu, līdz ar to apdrošinātājam jānoslēdz OCTA līgums neatkarīgi no tā, vai prēmija samaksāta līguma noslēgšanas brīdī. No līgumu klasifikācijas viedokļa OCTA līgums ir konsensuāls līgums un stājas spēkā ar vienošanās noslēgšanu.¹⁹ Tai pašā laikā no OCTA likuma viedokļa prēmijas nesamaksāšana rada apdrošinātājam gan prasījumu pret apdrošinājumaņēmēju par tās samaksu,²⁰ gan regresa prasījumu pret transportlīdzekļa īpašnieku vai turētāju (līzīngā gadījumā).²¹

2.2. Apdrošinājumaņēmējam noteiktie ierobežojumi

No apdrošinājumaņēmēja viedokļa līguma noslēgšanas brīvība ir ierobežota situācijā, kad ir paredzēta **obligātā apdrošināšana**. Šāds ierobežojums vispārīgi regulēts Apdrošināšanas un pārāpdrošināšanas likuma 6. panta pirmajā daļā, kas noteic, ka apdrošināšana ir brīvprātīga, izņemot gadījumus, kad likumā ir noteikts citādi. Šajā normā ietvertais formulējums “kad likumā ir noteikts citādi” nozīmē gadījumus, kad likums nosaka obligāto apdrošināšanu. Salīdzinājumam – pārāpdrošināšana ir brīvprātīga no līguma noslēgšanas brīvības viedokļa,²² taču nepieciešama no apdrošināšanas uzraudzības viedokļa, jo sevišķi finanšu uzraudzības perspektīvas. Jāņem vērā, ka abas šīs normas ir līgumiskas, kaut ietvertas Apdrošināšanas un pārāpdrošināšanas likumā, kas paredzēts apdrošināšanas uzraudzības reglamentācijai, nevis ALL ietvertajā vispārīgajā apdrošināšanas līguma regulējumā.

¹⁹ OCTA likuma 14. panta piektā daļa.

²⁰ OCTA likuma 14. panta sestā daļa.

²¹ OCTA likuma 41. panta pirmās daļas 2. punkta a) apakšpunkts.

²² Apdrošināšanas un pārāpdrošināšanas likuma 6. panta otrā daļa.

Jāņem vērā, ka obligātās apdrošināšanas gadījumā īpatnība ir tā, ka apdrošinājumaņēmējam nav vispārēja pienākuma noslēgt apdrošināšanas līgumu. Taču, ja apdrošinājumaņēmējs pats vai esot apdrošinātā statusā vēlas veikt noteiktu darbību, kuras īstenošanas gadījumā paredzēta obligātā apdrošināšana, apdrošinājumaņēmējam ir pienākums obligāti noslēgt apdrošināšanas līgumu. Kā norādīts tiesību literatūrā, obligātās apdrošināšanas gadījumi Latvijā ir paredzēti vairāk nekā 20 gadījumos un visi tie attiecas uz civiltiesiskās atbildības apdrošināšanu un noteikti speciālās normās citos normatīvos aktos, jo ALL neparedz nevienu obligātās apdrošināšanas gadījumu.²³ Interesanti, ka obligātās apdrošināšanas regulējumā nav paredzēts paša apdrošinātāja pienākums noslēgt obligātās apdrošināšanas līgumu (izņemot OCTA līgumu, kas raksturots raksta iepriekšējā apakšnodaļā). Piemēram, pēdējais Latvijā ieviestais obligātās apdrošināšanas gadījums noteikts attiecībā uz zvērinātiem advokātiem. Zvērinātu advokātu civiltiesiskās atbildības apdrošināšanas regulējumā vien paredzēts, ka tiek slēgts grupas apdrošināšanas līgums, taču nav paredzēts nevienu apdrošinātāja pienākums šāda veida līgumu noslēgt.²⁴

3. Līdzēja izvēles brīvība

Līdzēja izvēles brīvība saistās ar to, ka jebkurš civiltiesību subjekts līgumiskās attiecības nodibināšanai var izvēlēties līdzēju, ar kuru slēgt konkrēto līgumu. Šis izpaušmes piemērošana apdrošināšanas līgumu tiesībās aplūkojama no divu skatpunktu viedokļa, proti, apdrošinātāja perspektīvas un apdrošinājumaņēmēja perspektīvas, kuri abi ir līdzēji apdrošināšanas līgumā. Jebkura apdrošināšanas līguma noslēgšanā piedalās vienīgi divi šie līdzēji, proti, apdrošinātājs un apdrošinājumaņēmējs, kā tas tieši norādīts likumā.²⁵ Tāpēc apdrošināšanas līguma gadījumā nevajadzētu jaukt līdzējus ar citiem tiesību subjektiem, kuri nav līdzēji, taču piedalās līguma izpildē. Piemēram, ja līgums ir noslēgts par labu trešajai personai īpašuma apdrošināšanā, apdrošinājumaņēmējs un apdrošinātais būs dažādas personas, taču apdrošinātais šādā situācijā nav uzskatāms par līdzēju.²⁶ Līdzīgi var teikt par labuma guvēju īpašuma apdrošināšanas līgumā – tā ir persona, kurai izmaksājama apdrošināšanas atlīdzība.²⁷

3.1. Apdrošinātājam noteiktie ierobežojumi

No apdrošinājumaņēmēja viedokļa apdrošinātājs var slēgt apdrošināšanas līgumu ar jebkuru apdrošinājumaņēmēju, kurš uzskatāms par civiltiesību subjektu. Šis civiltiesību subjekts līgumu slēdz pats, ja izpilda rīcībspējas prasību, vai caur savu likumisko vai līgumisko pārstāvi. Taču arī apdrošinājumaņēmējam **var tikt noteikti ierobežojumi** sevišķos gadījumos, piemēram, apdrošinātājs var būt saistīts ar līdzēja ierobežojumiem, kuri noteikti sankciju regulējumā.²⁸ Tas nozīmē: ja apdrošinājuma

²³ Mantrovs V. 2018, 43.–52. lpp.

²⁴ Latvijas Republikas Advokatūras likuma 114. panta pirmā daļa.

²⁵ ALL 1. panta pirmās daļas 7. punkts.

²⁶ ALL 1. panta pirmās daļas 12. punkta a) apakšpunkts.

²⁷ ALL 1. panta pirmās daļas 20. punkts.

²⁸ Latvijā sankciju regulējums vispārīgi noteikts Starptautisko un Latvijas Republikas nacionālo sankciju likumā, kas piemērojams kopsakarā ar atbilstošiem Eiropas Savienības un nacionāliem normatīviem aktiem.

ņēmējs pakļauts sankcijām un līdz ar to viņam nevar sniegt apdrošināšanas pakalpojumus, tad apdrošinātājs nevar slēgt apdrošināšanas līgumu ar šādu personu.

3.2. Apdrošinājuma ņēmējam noteiktie ierobežojumi

No apdrošināšanas līgumtiesību viedokļa līguma noslēgšanas brīvība ir ierobežota tādā veidā, ka apdrošinājuma ņēmējs var noslēgt līgumu vienīgi ar tām personām, kuras ir **saņēmēju licenci** (iepriekšēju atļauju apdrošināšanas maksātspējas II direktīvas²⁹ terminoloģijā) apdrošināšanas pakalpojumu sniegšanai konkrētā apdrošināšanas veidā. Šāds ierobežojums nozīmē, ka apdrošinātāja gadījumā ir pamats runāt par vienu no speciālās tiesībspējas gadījumiem attiecībā uz apdrošināšanas pakalpojumu sniegšanu.³⁰ Līdzīgi var norādīt uz pārapdrošināšanu, kurā apdrošinātājs var apdrošināt riskus vienīgi ar tādu līdzēju, kas ir saņēmis licenci apdrošināšanas vai pārapdrošināšanas darbības veikšanai.³¹ Tāpēc šajā saistībā prof. K. Torgāns pamatoti norādījis uz speciālās tiesībspējas nepieciešamību apdrošināšanas jomā, kas attiecas ne vien uz apdrošināšanas uzraudzību, bet arī uz apdrošināšanas izplatīšanu.³²

4. Līguma satura izvēles brīvība

Līguma satura izvēles brīvība saistās ar apdrošināšanas līguma līdzēju brīvību noteikt līguma saturu ar nosacījumu, ka līguma saturs nenonāk pretrunā ar imperatīvajām likuma normām. Kaut gan no līguma satura izvēles brīvības viedokļa būtu pamats runāt par abiem līdzējiem, tomēr apdrošināšanas līgumtiesībās tas ir citādi. Apdrošināšanas līgumu vienmēr iepriekš sastāda apdrošinātājs, un parasti tas ir tipveida līgums, retos gadījumos (parasti specifisku objektu vai risku apdrošināšanā) individuālam gadījumam sastādīts līgums. Šādā gadījumā ir pamats runāt par privāti noteiktiem ierobežojumiem saistībā ar līguma saturu, šajā gadījumā – no apdrošinātāja puses.

Latvijas apdrošināšanas līgumtiesībām **nav raksturīgi iejaukties** apdrošināšanas līguma satura izvēles brīvībā, taču ar atsevišķiem izņēmumiem. Šādi izņēmumi noteikti vispārīgā apdrošināšanas līguma regulējumā, piemēram, attiecībā uz apdrošināšanas līguma saturu³³ un paredzot īpašas satura prasības dzīvības apdrošināšanas līgumam.³⁴ Tāpat šādas prasības ietvertas speciālajā apdrošināšanas līguma regulējumā, kas attiecas uz obligāto apdrošināšanu, uz ko ir tieša norāde pašā ALL.³⁵ Piemēram, jau pieminētā zvērinātu advokātu civiltiesiskās atbildības apdrošināšanas gadījumā likums nosaka atsevišķus apdrošināšanas līguma noteikumus kā minimālo

²⁹ Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2009/138/EK (2009. gada 25. novembris) par uzņēmējdarbības uzsākšanu un veikšanu apdrošināšanas un pārapdrošināšanas jomā (Maksātspēja II) (pārstrādāta redakcija). Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis, 2009, L 335, 1./155. lpp.

³⁰ Apdrošināšanas un pārapdrošināšanas likuma 4. panta pirmā daļa.

³¹ Turpat.

³² Torgāns K. 2018, 40. lpp.

³³ ALL 8. panta otrā daļa.

³⁴ ALL 59. pants.

³⁵ ALL 8. panta trešā daļa.

apdrošinājuma summu noteiktu termiņu apdrošināšanas atlīdzības prasījuma piešķiršanai un minimālo termiņu grupas apdrošināšanas līgumam.³⁶

Atsevišķas prasības ietvertas arī apdrošināšanas uzraudzības regulējumā, piemēram, attiecībā uz apdrošināšanas produkta informācijas dokumenta nepieciešamību un tā saturu.³⁷ Saistībā ar apdrošināšanas uzraudzības regulējumu jānorāda, ka līguma satura izvēles brīvības ierobežojumus nevajadzētu sajaukt ar informācijas sniegšanas pienākumu.³⁸ Šis informācijas sniegšanas pienākums neietekmē līguma saturu, bet attiecas uz likumā paredzētās informācijas sniegšanu apdrošinājumaņēmējam par plānoto apdrošināšanas līgumisko attiecību, kas attiecas tostarp uz informāciju par apdrošināšanas līguma saturu.³⁹

Līdz ar to apdrošināšanas līguma saturu (ņemot vērā likumdevēja gribu imperatīvo līguma noteikumu paredzēšanā, tostarp iepriekš raksturotos izņēmumus) nosaka apdrošinātājs, kas izmanto iepriekš sastādītus (parasti – tipveida) līgumus. Apdrošinājumaņēmējam, kurš parasti ir neprofesionālis finanšu jomā un bieži vien patērētājs vai mazais vai vidējais saimnieciskās darbības veicējs, tikpat kā nav iespēju ietekmēt līguma saturu. Tādēļ līguma satura izvēles brīvība apdrošināšanas līguma noslēgšanā apdrošinājumaņēmējam ir visai nosacīta, bet būtiska nozīme ir iepriekš sastādītu līguma noteikumu regulējumam.

Līguma satura izvēles brīvības ierobežojums attiecībā uz iepriekš sastādītu līgumu normatīvi tieši noteikts vienīgi gadījumā, ja apdrošinājumaņēmējs ir patērētājs, gan saistībā ar netaisnīgiem līguma noteikumiem, gan neskaidriem vai neprecīziem līguma noteikumiem.⁴⁰ Vienlaikus tiesu praksē līguma iztulkošanas normu *contra proferentem* (burtiski no latīņu val. – pret radītāju), ko piemēro neskaidra vai neprecīza līguma noteikuma tulkošanā, Latvijas tiesas pieļāvušas izmantot arī nepatērētāju gadījumā, kā tas ir bijis kredītriska apdrošināšanas līguma iztulkošanas lietā. Kā norādījis Senāts šajā lietā,

*[v]ar piekrist, ka puses ir noslēgušas sarežģītas struktūras līgumu, taču tajā ietverti noteikumu saturs, tostarp pušu tiesības un pienākumi, kā arī atbildība par līguma noteikumu nepildīšanu ir skaidri formulēti un nav divējādi saprotami [...]. Līdz ar to kā nepamatoti noraidāmi kasācijas sūdzības argumenti, ka līguma noteikumi ir neskaidri, tādēļ, tos interpretējot, bija jāpiemēro *contra proferentem* princips un apdrošinātājai, kura sagatavojusi un tulkojusi līguma noteikumus, vajadzēja izteikties konkrētāk, lai nerastos strīdi par lietoto vārdu un definīciju izpratni.⁴¹*

³⁶ Latvijas Republikas Advokatūras likuma 114. panta trešā un ceturtā daļa kopsakarā ar Ministru kabineta 2021. gada 27. aprīļa noteikumiem Nr. 269 “Noteikumi par advokātu grupas apdrošināšanas līguma minimālo apdrošinājuma summu un apdrošināšanas līguma obligātajiem nosacījumiem”.

³⁷ Komisijas iestenošanas regula (ES) 2017/1469, ar ko nosaka apdrošināšanas produkta informācijas dokumenta standartizētu noformējumu, un ar to saistītie Finanšu un kapitāla tirgus komisijas 2020. gada 18. jūnija noteikumi Nr. 78 “Apdrošināšanas produkta informācijas dokumenta noformējuma un satura prasību normatīvie noteikumi”.

³⁸ Apdrošināšanas un pārprodrošināšanas izplatīšanas likuma IV nodaļa (Apdrošināšanas un pārprodrošināšanas izplatītāja un klienta attiecības).

³⁹ Apdrošināšanas un pārprodrošināšanas izplatīšanas likuma 34.–35. pants.

⁴⁰ Patērētāju tiesību aizsardzības likuma 5. un 6. pants.

⁴¹ Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 08.10.2014. spriedums lietā Nr. SKC-33/2014, <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/2947>.

Kā redzams no šī Senāta sprieduma fragmenta, Senāts bija gatavs piemērot līguma iztulkošanas normu *contra proferentem*, ja būtu konstatējamas šaubas līguma noteikuma iztulkošanā, ko konkrētajā lietā Senāts nekonstatēja. Kaut gan šajā lietā bija publicētas tiesnešu atsevišķās domas, tomēr to autori arī apstiprināja šīs iztulkošanas normas piemērošanu, norādot uz dažādi tulkojamu līguma noteikumu pretēji Senāta viedoklim.⁴² Vēlākā tiesu praksē Senāts *expressis verbis* apstiprināja iztulkošanas normas *contra proferentem* piemērošanu gadījumā, ja apdrošinājuma ņēmējs ir nepatērētājs.⁴³

5. Līguma formas izvēles brīvība

Līguma formas izvēles brīvība nozīmē līdzējiem apdrošināšanas līgumā brīvi noteikt to formu, kādā viņi vēlas noslēgt apdrošināšanas līgumu.⁴⁴ Latvijas likumdevējs ir ļāvis apdrošināšanas līguma līdzējiem izvēlēties pašiem to formu, kādā tie vēlas noslēgt apdrošināšanas līgumu, jo likumdevējs **nav paredzējis** apdrošināšanas līgumam rakstiskas formas prasību,⁴⁵ tostarp speciālos apdrošināšanas veidos un obligātajā apdrošināšanā.⁴⁶ Tas nozīmē, ka apdrošināšanas līgumu var noslēgt jebkurā formā, ne vien rakstiskā, bet arī mutiskā vai elektroniskā formā.

Latvijas apdrošināšanas praksē tomēr apdrošināšanas līgumu reti kad noslēdz mutiski (nemaz nerunājot par noslēgšanu ar konkludentām darbībām). Parasti apdrošināšanas līgums tiek slēgts rakstiskā vai elektroniskā formā. Pēdējā gadījumā, ja apdrošinājuma ņēmējs ir patērētājs, vienlaikus tiek noslēgts distances līgums par finanšu pakalpojuma sniegšanu, šajā gadījumā – apdrošināšanas pakalpojuma sniegšanu.⁴⁷

Vienlaikus rakstiskas formas kā līguma būtiskas sastāvdaļas⁴⁸ neesamību apdrošināšanas līguma gadījumā **nevajadzētu sajaukt** ar apdrošinātāja pienākumu izsniegt apdrošināšanas polisi.⁴⁹ Šāda pienākuma neizpilde no apdrošinātāja puses nebūt nenozīmē, ka apdrošināšanas līgums, kas nav noslēgts rakstiskā formā, nav spēkā, jo apdrošināšanas līgumu, kā norādīts iepriekš, var noslēgt jebkurā formā.⁵⁰

⁴² Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta tiesnešu Andas Vītolas, Aigara Strupiša, Ļubovas Kušnires, Valerijana Jonikāna, Vandas Cīrules, Aivara Keiša 2014. gada 2. decembra atsevišķās domas lietā Nr. SKC-33, <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/2947>.

⁴³ Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 22.12.2017. spriedums lietā Nr. SKC-278/2017, 10.4. apakšpunkts, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/339096.pdf>.

⁴⁴ Civillikuma 1473. pants.

⁴⁵ Jeb, Civillikuma vārdiem runājot, likums nav prasījis apdrošināšanas līgumam rakstisku formu kā šī līguma būtisku sastāvdaļu (Civillikuma 1483. panta 1. punkts).

⁴⁶ Sk. arī: Mantrovs V. 2018, 127.–129. lpp.

⁴⁷ Patērētāju tiesību aizsardzības likuma 10. pants kopsakarā ar atbilstoši Ministru kabineta noteikumiem.

⁴⁸ Civillikuma 1483. panta 1. punkts.

⁴⁹ ALL 19. pants. Šāds pienākums paredzēts arī speciālajā regulējumā, piemēram, OCTA līguma gadījumā (OCTA likuma 8. panta pirmā daļa).

⁵⁰ Šāds noteikums nav paredzēts vispārīgā apdrošināšanas līguma regulējumā, kas ietverts ALL, bet paredzēts speciālajā regulējumā, teiksim, OCTA līguma gadījumā (OCTA likuma 8. panta otrā daļa). Sk. arī: Mantrovs V. 2018, 128. lpp.

Tāpat rakstiskas formas kā līguma būtiskas sastāvdaļas neesamība **būtu jānošķir** no situācijas, kad obligātās apdrošināšanas gadījumā likumā noteikts pienākums apdrošinājumaņēmējam iesniegt apdrošināšanas polisi uzraudzības iestādēm.

Piemēram, saskaņā ar Rūpnieciskā īpašuma institūciju un procedūru likuma 134. panta 1.¹ daļu profesionālā patentpilnvarnieka civiltiesiskās atbildības apdrošināšanas līguma termiņa izbeigšanās gadījumā Patentu valdei jāiesniedz civiltiesiskās atbildības apdrošināšanas līguma kopija. Tas nozīmē, ka pat gadījumā, kad apdrošināšanas līgums nav noslēgts rakstiski un tāpēc nav iespējams izpildīt šādu likuma prasību, tas nepadara konkrēto apdrošināšanas līgumu par spēkā neesošu. Tas vienīgi liedz konkrētam apdrošinātajam izpildīt likumā paredzēto pienākumu iesniegt apdrošināšanas polisi uzraudzības iestādei, šajā gadījumā – Patentu valdei.

Līdzīgi var teikt par būvspeciālista civiltiesiskās atbildības apdrošināšanu, kuras gadījumā normatīvi noteikts pienākums būvspeciālistam par apdrošināšanas polises iesniegšanu būvniecības ierosinātajam.⁵¹ Taču apdrošināšanas polises neesamība vai neiesniegšana būvniecības ierosinātajam neietekmē apdrošināšanas līguma spēku, turklāt administratīvi tiesiskā atbildība būvspeciālistam nav paredzēta par apdrošināšanas polises neesamību, bet gan par apdrošināšanas līguma nenoslēgšanu.⁵²

Salīdzinājumam – jūras apdrošinājumā iespējams iesniegt “apdrošinātāja izsniegtu dokumentu, kurš apliecina apdrošināšanas līguma esamību”, bet ne pašu līgumu.⁵³ Šāds noteikums vien apliecina to, ka rakstiskas formas prasība apdrošināšanas līgumam Latvijas tiesībās nav paredzēta.

Šajā saistībā jāņem vērā, ka pati apdrošināšanas polises iesniegšana uzraudzības iestādei *per se* nenozīmē, ka apdrošināšanas līgums ir stājies spēkā, jo apdrošināšanas līgums ir savdabīgs reāllīgums, kura gadījumā nepieciešama apdrošināšanas prēmijas (pilnībā vai daļā) samaksa.⁵⁴ Tomēr parasti normatīvie akti, kas paredz obligāto apdrošināšanu, tostarp iepriekšējā rindkopā norādītais Rūpnieciskā īpašuma institūciju un procedūru likums, šādu aspektu neņem vērā un nepieprasa iesniegt dokumentu par apdrošināšanas prēmijas samaksu vai atbilstošu apdrošinātāja apstiprinājumu līguma spēkā esamībai. Taču no šīs situācijas pastāv arī izņēmumi. Tā zvērināta notāra vai zvērināta tiesu izpildītāja civiltiesiskās atbildības apdrošināšanā paredzēts pienākums iesniegt uzraudzības iestādei “maksājuma uzdevuma kopiju” par apdrošināšanas prēmijas samaksu.⁵⁵ Būtu ieteicams šādu noteikumu ieviest arī citos obligātās apdrošināšanas gadījumos (izņemot OCTA līgumu, kas ir konsensuāls līgums).

⁵¹ Ministru kabineta 2014. gada 19. augusta noteikumi Nr. 502 “Noteikumi par būvspeciālistu un būvdarbu veicēju civiltiesiskās atbildības obligāto apdrošināšanu”, 42. punkts.

⁵² Būvniecības likuma 27. pants.

⁵³ Jūras apdrošinājuma 56.¹ panta trešā daļa.

⁵⁴ ALL 13. pants.

⁵⁵ Notariāta likuma 28. panta pirmā daļa, Tiesu izpildītāju likuma 38. panta pirmā daļa.

Kopsavilkums

1. Raksts aptver privātās autonomijas darbības izpēti apdrošināšanas līgumtiesībās, uzmanību pievēršot gan tās darbībai kopumā, gan ierobežojumiem līguma brīvības principam kā nozīmīgākai privātās autonomijas izpausmei.
2. Rakstā secināts, ka privātā autonomija Latvijas apdrošināšanas tiesībās kopumā neņem vērā to, ka starp apdrošinātāju un apdrošinājumaņēmēju pastāv ekonomiskā nevienlīdzība, kas nozīmē uz apdrošinātāju vērstu privātās autonomijas ierobežojumu nepieciešamību apdrošinājumaņēmēja kā ekonomiski vājākās puses aizsardzībai. Tomēr pašlaik Latvijā to kavē nodrošināt modernu pieeju trūkums apdrošināšanas līgumtiesību regulējumā. Arī ALL pieņemšana pirms pieciem gadiem nekādas izmaiņas šajā situācijā neieviesa.
3. Arī līgumu brīvības principa gadījumā Latvijas likumdevējs ir bijis diezgan pretimnākošs apdrošināšanas līguma līdzējiem (faktiski apdrošinātājam), paredzot vien dažus izņēmumus no līguma brīvības principa. Šajā gadījumā jo sevišķi svarīgi ir pieminēt līguma noslēgšanas brīvības ierobežojumus obligātajā apdrošināšanā attiecībā uz apdrošinājumaņēmēju; apdrošinājumaņēmēja pienākumu slēgt līgumu vienīgi ar apdrošinātāju, proti, personu, kura saņēmusi licenci konkrētā apdrošināšanas veida īstenošanai, pastāvot speciālai tiesībspējai; un ierobežojumus līguma satura izvēles brīvībai.

KOMERČĪLAS REGULĒJUMA PILNVEIDOŠANAS IESPĒJAS

OPTIONS FOR IMPROVEMENT OF LEGAL FRAMEWORK REGULATING COMMERCIAL PLEDGE

Lauris Rasnačs, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras docents

Summary

Although the regulation and very existence of commercial pledge as one of the types of registered pledge in Latvia have certain benefits for legal transactions and economy in general, several issues may be identified in respect to the commercial pledge regulations in Latvia. These issues are mainly related to attempts to avoid detention rights, which other persons may have over the property, which sometimes actually and sometimes allegedly is pledged to the other person under the commercial pledge, as well as uncertainties related to the scope of the pledged property. Within this article, the author analyses these issues and proposes solutions to them mainly in the form of several amendments to the Latvian Commercial Pledge Law (*Komerčķīlas likums*).

Atslēgvārdi: komerčķīla, reģistrēta ķīla, nodrošinājums, tiesisks darījums, lietu kopība

Keywords: commercial pledge, registered pledge, collateral, legal transaction, aggregation of property

Ievads

Komerčķīlu mēdz dēvēt par kustamu lietu hipotēku tā iemesla dēļ, ka tā neparedz ieķīlātās lietas nodošanu ķīlasņēmēja valdījumā.¹ Tas ļauj komerčķīlasdevējam turpināt izmantot ieķīlāto lietu savai saimnieciskajai darbībai, tajā pašā laikā izmantojot šo lietu par saistību izpildes nodrošinājumu,² piemēram, saņemot kredītu. Šī komerčķīlas iezīme ir būtiska priekšrocība,³ salīdzinot, piemēram, ar rokas ķīlu, kuras gadījumā atbilstoši Civillikuma 1340. pantam⁴ ķīlasdevējs nodod ieķīlāto kustamo lietu ķīlasņēmēja valdījumā. Tādējādi komerčķīlu var uzskatīt par komercdarbībā būtisku tiesisku instrumentu. To apstiprina arī ekonomiska rakstura pētījumi, kuros tiek

¹ Rozenfelds J. Lietu tiesības. 3. labotais un papildinātais izdevums. Rīga: Zvaigzne ABC, 2004, 184. lpp.

² Rozenfelds J. Legal Framework of Commercial Pledge in Latvia. Tiesību efektīvas piemērošanas problemātika. Latvijas Universitātes 72. konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 23. lpp.

³ Turpat, 13. lpp.

⁴ Latvijas Republikas Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937.

norādīts uz fiksēto aktīvu un nodarbinātības pieaugumu vairākās valstīs, ieskaitot Latviju, pēc komercķīlu un citu līdzīgu instrumentu tiesiskā regulējuma reformas.⁵

Papildus ieķīlātās lietas nenodošanai ķīlas ņēmēja valdījumā komercķīlas līdzība ar hipotēku ir konstatējama arī apstākļi, ka atbilstoši Komerckķīlas likuma 9. panta otrajai daļai,⁶ lai komercķīla iegūtu spēku pret trešajām personām, tā ir jāreģistrē komercķīlu reģistrā.

Rakstot par komercķīlas regulējumu, profesors Jānis Rozenfelds pieminēja arī Baltijas Civillikumā paredzēto ģenerālhipotēku (*hypotheca legalis generalis* – lat.) un speciālhipotēku (*hypotheca legalis specialis* – lat.), kuru sakarā bija konstatējamas tādas problēmas kā visai liela tiesiskā neskaidrība par ieķīlājuma esamību, kas ģenerālhipotēkas gadījumā pastāvēja pat parādniekam, kā arī visai liela paļaušanās uz parādnieka godaprātu, respektīvi, ka parādnieks nenoklusēs speciālhipotēkas esamību.⁷

Jāteic, ka, par spīti reģistrācijai komercķīlas reģistrā, komercķīla vismaz atbilstoši Latvijā esošajam regulējumam ir neviļus “mantojusi” daļu šo ģenerālhipotēkas un speciālhipotēkas problēmu situācijās, kurās ir runa par komercķīlas ietekmi uz tiesiskajām attiecībām ar trešajām personām. Turpmāk šajā darbā autors aplūkos šīs problēmas, kā arī piedāvās to risinājumus.

1. Komerckķīlas ietekme uz citu personu īstenotu aizturējuma tiesību

Komerckķīlas likuma 40. pants paredz komercķīlas prioritāti pār aizturējuma tiesību, ko īsteno citas personas un kas šīm personām ir uz komercķīlas priekšmetā ietilpstošajām lietām saskaņā ar Civillikuma 1734., 1735., 1736., 1737., 1738., 1739. un 1740. pantu. Minētā Komerckķīlas likuma norma noteic, ka trešās personas nevar izlietot šādu aizturējuma tiesību pret komercķīlas ņēmēju un aizturētā manta nekavējoties jāizdod komercķīlas ņēmējam, tiklīdz izdarīts ieraksts par pieteikuma par komercķīlas tiesību izlietošanu pievienošanu komercķīlas reģistrācijas lietai. Kā autors ir novērojis praksē, komercķīlas devēji šo noteikumu mēdz izmantot arī negodprātīgi jeb, kā starpkaru periodā mēdza teikt, “nelietīgiem veikaliem”, lai apietu agrāk izlietotas aizturējuma tiesības. Turklāt no minētās Komerckķīlas likuma normas netop skaidrs, vai tajos gadījumos, ja runa ir par Komerckķīlas likuma 399. pantā⁸ vai arī Jūras kodeksa⁹ 131. pantā un 212. panta otrajā daļā paredzēto aizturējuma tiesību izlietošanu, sekas ir tādas pašas kā citu aizturējuma tiesību izlietošanas gadījumā vai tomēr citādākas.

Komerckķīlas likuma 40. pantā ir skaidri noteikts, ka tiesiskās sekas saistībā ar aizturējuma tiesību – aizliegums izmantot šo tiesību vai arī aizturētās lietas izdošanas pienākums – iestājas, tiklīdz izdarīts ieraksts par pieteikuma par komercķīlas tiesību izlietošanu pievienošanu komercķīlas reģistrācijas lietai. Tomēr šī norma neregulē to, kāda nozīme piešķirama apstāklim, kurā brīdī ir izlietota aizturējuma tiesība un kurā brīdī ir reģistrēta ar šo aizturējuma tiesību potenciāli konkurējoša komercķīla. Šāda

⁵ Campello M., Larrain M. Enlarging the Contracting Space: Collateral Menus, Access to Credit, and Economic Activity. *The Review of Financial Studies*, February 2016, Vol. 29, Issue 2, p. 352.

⁶ Komerckķīlas likums: LV likums. Pieņemts 21.10.1998.

⁷ Rozenfelds J. 2004., 184. lpp.

⁸ Komerckķīlas likums: LV likums. Pieņemts 13.04.2000.

⁹ Jūras kodekss: LV likums. Pieņemts 29.05.2003.

tiesiskā neskaidriība būtiski apdraud intereses personām, kuras labticīgi izlieto aizturējuma tiesību apstākļos, ka vismaz aizturējuma tiesības izlietošanas brīdī komerčķīļu reģistrā nav ieraksta, no kura varētu secināt, ka aizturētā lieta ir ieķīlāta. Risinot šo neskaidriību, autors piedāvā ievērot Komerčķīlas likuma 9. panta otrajā daļā noteikto vispārīgo principu, ka komerčķīla rada tiesiskas sekas trešajām personām tikai ar to brīdi, kad komerčķīla ierakstīta komerčķīļu reģistrā. Tādējādi autors piedāvā risināt minēto neskaidriību, Komerčķīlas likuma 40. pantā precizējot, ka aizturējuma tiesību ir aizliegts izlietot un aizturētā lieta ir jāizdod komerčķīlasņēmējam tad, ja attiecīgā komerčķīla ir reģistrēta komerčķīļu reģistrā pirms aizturējuma tiesības izlietošanas. Protams, izņēmums būtu pieļaujams un arī noteicams Komerčķīlas likumā, ka, ja trešā persona nav labticīga, t. i., tā ir zinājusi par ķīlu jau pirms ķīlas ierakstīšanas komerčķīļu reģistrā,¹⁰ šai trešajai personai ir aizliegts izlietot aizturējuma tiesību un aizturētā lieta ir jāizdod komerčķīlasņēmējam no brīža, kad trešā persona zināja par attiecīgās lietas ieķīlājumu.

Pārejot pie jautājuma, kādēļ Komerčķīlas likuma 40. pantā nav norādes par Komerčķīlikuma 399. pantā, kā arī Jūras kodeksa 131. pantā un 212. panta otrajā daļā paredzēto aizturējuma tiesību, jāpiemin, ka Komerčķīlas likuma 40. pantā ietvertās norādes par Civillikumā paredzētajiem aizturējuma tiesības izlietošanas gadījumiem nav mainītas kopš Komerčķīlas likuma pieņemšanas 1998. gada 21. oktobrī. Norma ir grozīta vienreiz – 2014. gada 14. jūnijā,¹¹ tomēr minēto uzskaitījumu veiktie grozījumi nav skāruši. Kā liecina 2014. gada 14. jūnija grozījumu anotācija,¹² uzskaitījuma papildināšana ar Komerčķīlikuma 399. pantu un Jūras kodeksa 131. pantu un 212. panta otro daļu nav apsvērta. Šādi apstākļi vedina domāt, ka nedz 2003. gada 1. augustā, stājoties spēkā Jūras kodeksam, nedz 2010. gada 1. janvārī, stājoties spēkā Komerčķīlikuma D daļai “Komerčdarījumi” ar tajā ietvertu 399. pantu, likumdevējs nav aizdomājies, ka arī šajā pantā paredzēto aizturējuma tiesību izlietošana var būt pretrunā ar komerčķīlas izlietošanu. Tomēr tas nemaina apstākli, ka no tiesiskās noteiktības viedokļa Komerčķīlas likuma 40. pantā būtu ieteicams precizēt, kāda ir komerčķīlas izlietošanas ietekme uz Komerčķīlikuma 399. pantā un Jūras kodeksa 131. pantā un 212. panta otrajā daļā paredzētajām aizturējuma tiesībām.

2. Lietu kopības nākamās sastāvdaļas kā komerčķīlas priekšmets

No vienas puses, tiesiskās noteiktības trūkumu nevar pārmest Komerčķīlas likuma 3. panta trešajai daļai, kas noteic: *komerčķīla, kuras priekšmets ir lietu kopība, aptver gan šīs kopības jau esošās, gan arī nākamās sastāvdaļas, ja vien nav skaidri redzams, ka komerčķīlas devēja nodoms bijis ieķīlāt vienīgi šīs lietu kopības sastāvu, kāds tas bijis ķīlas tiesības nodibināšanas laikā*. Tomēr, no otras puses, jautājums par ieķīlātā lietu kopībā ietilpstošu nākotnes sastāvdaļu atsavināšanu ir bijis arī Senāta skatītas lietas¹³ viens no problēmjautājumiem, tādējādi vedinot uz pārdomām par iespējamu tiesību normu precizēšanu. Šajā sakarā izvērtēšanas vērti varētu būt divi precizējumi.

¹⁰ Zelechowski L. Securitization of patents and trade marks: the Polish perspective in comparative perspective. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, August 2009, Vol. 4, Issue 8, p. 533.

¹¹ Grozījumi Komerčķīlas likumā: LV likums. Pieņemts 12.06.2014.

¹² <https://titania.saeima.lv/LIVS11/SaeimaLIVS11.nsf/0/69CE22BD35EB478FC2257B87002D6B97?OpenDocument#b> [aplūkots 11.03.2023.].

¹³ Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 15.11.2017. spriedums lietā Nr. SKC – 316/2017.

Pirmkārt, ir lietderīgi uzsvērt, ka Senāta skatītajā lietā, kurā 2017. gada 15. novembrī tika pieņemts spriedums lietā SKC – 316/2017, bija runa par ieķīlātajā lietu kopībā ietilpstošām prasījuma tiesībām par apdrošināšanas atlīdzības izmaksu. Igaunijas Komerčķīlas likuma 9. panta pirmajā daļā¹⁴ šajā ziņā ir *expressis verbis* noteikts, ka prasījuma tiesības par apdrošināšanas atlīdzības izmaksu, ja ir apdrošināta ar komerčķīlu ieķīlāta lieta, ietilpst komerčķīlas priekšmetā. Tiesiskās noteiktības apsvērumu dēļ būtu ieteicams apsvērt šādas normas iekļaušanu arī Latvijas Komerčķīlas likumā.

Otrkārt, ievēribu pelna Komerčķīlas likuma 3. panta trešajā daļā noteiktais vispārējais princips, ka par ieķīlātām uzskatāmas arī ieķīlātās lietu kopības nākotnes sastāvdaļas, *ja vien nav skaidri redzams, ka komerčķīlas devēja nodoms bijis ieķīlāt vienīgi šīs lietu kopības sastāvu, kāds tas bijis ķīlas tiesības nodibināšanas laikā*. No šī noteikuma izriet divi aspekti. Pirmais – personai, kas vēlas nopirkt vai citādi iegūt īpašumā lietas no komerčķīlas devēja, kurš ir ieķīlājis lietu kopību, faktiski ir jāvadās no prezumpcijas, ka attiecīgās lietas ir ieķīlātas kā daļa no lietu kopības arī tad, ja komerčķīlas devējs šīs lietas ir ieguvis īpašumā pēc komerčķīlas reģistrācijas, ja vien attiecīgā lieta nav komerčķīlas devēja parasti ražojamā vai pārdodamā lieta parastos apmēros¹⁵ vai arī *ja nav skaidri redzams, ka komerčķīlas devēja nodoms bijis ieķīlāt vienīgi to lietu kopības sastāvu, kāds tas bijis ķīlas tiesības nodibināšanas laikā*, kas faktiskā situācijā būtu “skaidri redzams” vien retos gadījumos, uz ko ir norādījis arī profesors Jānis Rozenfelds.¹⁶ Diezin vai varētu apgalvot, ka šāda prezumpcija būtu pretrunā citām Komerčķīlas likuma normām, it sevišķi Komerčķīlas likuma 34. panta otrajai daļai. Tomēr vienlaikus secināms, ka šī prezumpcija rada trešajām personām paaugstinātu rūpības pienākumu, slēdzot darījumus ar komerčķīlas devēju, un attiecīgi var potenciāli samazināt civiltiesisko apgrozību. Šāds paaugstināts rūpības pienākums noteiktos gadījumos var būt pretrunā prasībai, ka ieķīlātajai lietai (vai lietu kopībai) jābūt noteiktai iespējami skaidri.¹⁷

Otru aspektu var saistīt ar apsvērumu, ka diezin vai visos gadījumos tam, lai nodrošinātu, ka ieķīlātās lietas vērtība nav mazāka par ar ķīlu nodrošināto prasījumu, būtu nepieciešama arī ieķīlātās lietu kopības nākotnes sastāvdaļu ieķīlāšana. Iespējams, ka šo vērtību jau pietiekami nodrošina lietu kopības sastāvs komerčķīlas nodibināšanas laikā. Ja tā, tad ieķīlātās lietu kopības nākotnes sastāvdaļu prezumēta ietilpināšana komerčķīlas priekšmetā nesamērīgi ierobežo komerčķīlas devēja tiesības rīkoties ar šīm nākotnes sastāvdaļām, piemēram, tās ieķīlājot atsevišķi vai atsavinot.

Lai mazinātu minētos šķēršļus komercietiskajai apgrozībai un nesamērīgu komerčķīlas devēja tiesību ierobežojumu, autors piedāvā Komerčķīlas likuma 3. panta trešajā daļā noteikt, ja vien šajā likumā nav noteikts citādāk, ka lietu kopības iespējamās nākotnes sastāvdaļas ir ieķīlātas visas lietu kopības ietvaros, ja tas ir tieši norādīts komerčķīlas reģistrācijas pieteikumā.

¹⁴ Igaunijas Komerčķīlas likums. Tulkojums angļu valodā pieejams: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/527012015013/consolide> [aplūkots 11.03.2023.].

¹⁵ Sal. sk. Komerčķīlas likuma 34. panta otro daļu.

¹⁶ Rozenfelds J. Collateral in Public Register as a Security of Private Debt. Juridiskā zinātne / Law, 2019, No. 12, p. 138, <https://journal.lu.lv/jull/article/view/143/127> [aplūkots 11.03.2023.].

¹⁷ Josipović T. The Rail Protocol and Croatian Secured Transactions Law. Uniform Law Review, August 2007, Vol. 12, Issue 3, p. 496.

3. Prasības komercķīlas reģistrācijai

Kā norādīts tiesību doktrīnā, nodrošinātu darījumu gadījumā (arī komercķīlai kalpojot par nodrošinājumu) būtiska nozīme ir nodrošinājuma reģistrācijas formālo prasību perfekcijai.¹⁸ Atbilstoši Komerķīlas likuma 14. panta pirmās un otrās daļas noteikumiem komercķīlas reģistrācijas pieteikumu komercķīlas devējs paraksta privātā kārtā, nevēršoties pie zvērināta notāra. Šajā ziņā Latvijas Komerķīlas likuma prasības atšķiras no Igaunijas Komerķīlas likuma 16. panta pirmās daļas noteikumiem, kas paredz, ka komercķīlas reģistrācijas pieteikumu apliecina zvērināts notārs un arī pieteikuma reģistra iestādē iesniedz zvērināts notārs. Arī citos gadījumos Igaunijas Komerķīlas likums noteic notariālas formas prasības. Piemēram, lai mainītu reģistrēto komercķīlu secību, Igaunijas Komerķīlas likuma 23. panta pirmā daļa prasa iesniegt notariāli apliecinātu līgumu starp komercķīlas ņēmējiem ar vienošanos par attiecīgo komercķīlu secības maiņu. Ja šī secības maiņa skar arī citus komercķīlu ņēmējus, minētā Igaunijas Komerķīlas likuma norma prasa iesniegt notariāli apliecinātas piekrišanas no šiem citiem komercķīlas ņēmējiem. Salīdzinājumam – Latvijas Komerķīlas likuma 27. panta trešajā un ceturtajā daļā ir runa par privātā kārtā noslēgtu komercķīlas ņēmēju vienošanos par pirmtiesības maiņu, kā arī par privātā kārtā parakstītu citu komercķīlas ņēmēju piekrišanām.

Protams, notariāla apliecinājuma vai, precīzāk, notariāla akta formas prasības noteikšana komercķīlas reģistrācijas, izmaiņu un izlietošanas dokumentiem palielinātu komersantu izdevumus un, iespējams, tādā veidā mazinātu komercķīlas lietošanas iespējas. Šī iemesla dēļ šādas formas noteikšana prasa dziļāku izvērtējumu un, autora ieskatā, komersantu, Uzņēmuma reģistra, zvērinātu notāru un citu tieslietu lietpratēju diskusiju.

Tomēr nevar noliegt, ka notariāla akta formas noteikšana minētajiem dokumentiem uzlabotu darījumu drošību un mazinātu iespējas komercķīlas izmantot negodprātīgiem mērķiem, piemēram, citu personu prasījumu un tiesību apiešanai. Jāņem vērā, ka Notariāta likuma 87.³ panta pirmā daļa¹⁹ aizliedz zvērinātiem notāriem taisīt notariālus aktus, kuri aizliegti ar likumu vai kuru saturs ir acīmredzamā pretrunā ar likumiem, kas aizsargā pārvaldes kārtību, sabiedrības tikumību vai personas godu. Savukārt šī paša panta trešā daļa noteic: ja zvērinātam notāram rodas šaubas par darījuma atbilstību likumam, patērētāju tiesību aizsardzības noteikumiem vai dalībnieku patieso gribu, viņam šīs šaubas jāapspriež ar darījuma dalībniekiem. Šie noteikumi, kas zvērinātam notāram jāievēro, un darbības, kas jāveic, taisot notariālu aktu, varētu palīdzēt mazināt vēl vienu juridiskajā praksē dažkārt sastopamu negatīvu parādību, proti, neskaidrus noteikumus par to, kuras tieši lietas ir ieķīlātas ar attiecīgo komercķīlu. Šādi neskaidri noteikumi var radīt riskus ne vien komercķīlas devējam un ņēmējam, bet arī trešajām personām, kuras sev par pārsteigumu var atklāt, ka bez viņu piekrišanas ir ieķīlāta tām piederoša manta.²⁰

¹⁸ Dahan F., McCormack G. International Influences and the Polish Law on Secured Transactions: Harmonisation, Unification or What? *Uniform Law Review*, August 2002, Vol. 7, Issue 3, p. 728.

¹⁹ Notariāta likums: LV likums. Pieņemts 01.06.1993.

²⁰ Šādas situācijas tiesiskie aspekti ir vērtēti, piemēram, Latvijas Republikas Senāta Administratīvo lietu departamenta 28.02.2019. spriedumā lietā Nr. SKA-240/2019.

Kopsavilkums

1. Komerčķilas likuma 40. pantā būtu jāprecizē, ka aizturējuma tiesību ir aizliegts izlietot un aizturētā lieta ir jāizdod komerčķilas ņēmējam tad, ja attiecīgā komerčķila ir reģistrēta komerčķīlu reģistrā pirms aizturējuma tiesības izlietošanas.
2. Papildus tam Komerčķilas likuma 40. pantā būtu ieteicams precizēt, kāda ir komerčķilas izlietošanas ietekme uz Komerčķikuma 399. pantā un Jūras kodeksa 131. pantā un 212. panta otrajā daļā paredzētajām aizturējuma tiesībām.
3. Ieteicams apsvērt Komerčķilas likuma papildināšanu ar normu, kas līdzinātos Igaunijas Komerčķilas likuma 9. panta pirmajā daļai, kas *expressis verbis* noteic, ka prasījuma tiesības par apdrošināšanas atlīdzības izmaksu, ja ir apdrošināta ar komerčķīlu ieķilāta lieta, ietilpst komerčķilas priekšmetā.
4. Komerčķilas likuma 3. panta trešo daļu būtu ieteicams izteikt jaunā redakcijā, norādot, ja vien šajā likumā nav noteikts citādāk, ka lietu kopības iespējamās nākotnes sastāvdaļas ir ieķilātas visas lietu kopības ietvaros, ja tas ir tieši norādīts komerčķīlas reģistrācijas pieteikumā.
5. Lai nodrošinātu lielāku trešo personu tiesību aizsardzību un darījumu drošību, ierosināms uzsākt diskusiju par notariāla akta formas prasību noteikšanu komerčķīlu reģistrācijai, komerčķīlu izmaiņu reģistrācijai un komerčķīlas tiesību izlietošanas dokumentiem.

PUBLISKAS PERSONAS TIESĪBAS UZ SAVU ATTĒLU PRESES BRĪVĪBAS KONTEKSTĀ

THE RIGHT OF A PUBLIC FIGURE TO ITS IMAGE IN THE CONTEXT OF PRESS FREEDOM

Agris Bitāns, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes lektors

Summary

The article is dedicated to the scope of protection of the right of public figure to its own image in conjunction with the freedom of press. Since the approaches to the matter in hand differ not only between US and Europe, but also amongst the EU countries, there is systemic inconsistency regarding the *right of publicity (publicity right)* and the *right to personality (personality right)*.

Latvia needs to introduce appropriate legal term analogical to *publicity right*, which describes the right of an individual be protected against unauthorised use of person's likeness (photo or video) with a commercial or an otherwise public purpose.

Despite the fact that public figures have less protection from press, it is very important to establish proper balance between public interests and private interests, since an individual, even if he or she is a public figure, does not forfeit all the privacy or individual protection.

Atslēgvārdi: privātums, publiska persona, ārējais izskats, personiskās tiesības, aizsardzība

Keywords: privacy, public figure, likeness, personality rights, protection

Ievads

Diskusijas par *paprazzi* darbības ētisko un tiesisko pusi atjaunojas, kad sabiedrība saskata preses pārāk lielo iejaukšanos personu privātajā dzīvē, piemēram, saistībā ar Kembridžas hercogienes, Lielbritānijas prinča Viljama sievas Ketrīnas Midltones (*Catherine, Duchess of Cambridge; Catherine Elizabeth "Kate" Middleton*) fotogrāfiju, kas uzņemtas viņai saūļojoties¹ vai neveiksmīgā

¹ Sk., piem., Itāļu žurnāls tomēr publicējis Ketrīnas atklātos foto. <http://apollo.tvnet.lv/zinas/italu-zurnals-tomer-publicejis-ke-trinas-atklatos-foto/553963> [aplūkots 06.06.2013.]. Itāļu tenku žurnāls izdod speciālizdevumu par Kembridžas hercogienes fotogrāfijām. <http://apollo.tvnet.lv/zinas/italu-tenku-zurnals-izdod-specializdevumu-par-kembridzas-hercogienes-fotografijam/531238> [aplūkots 06.06.2013.]. Francijas tiesa aizliedz jēlkādu Keitas Midltones saūļošanās foto publicēšanu. <http://nra.lv/pasaule/79898-francijas-tiesa-aizliedz-jelkadu-keitas-midltones-saulosanas-foto-publicesanu.htm> [aplūkots 06.06.2013.]. Austrālijas žurnāls publicē Midltones bikini bildes. <http://www.diena.lv/izklaide/izklaide/australijas-zurnals-publice-midltones-bikini-bildes-13994308> [aplūkots 06.06.2013.]. Eksperti: Ielaušanās Midltones privātajā telpā nav ētiska. <http://unity.lv/lv/news/711514/> [aplūkots 06.06.2013.].

situācijā,² publicēšanu dažos izdevumos, vai kad slavenību mednieki ir iesaistīti negadījumos, piemēram, princeses Diānas nāvi izraisošā negadījumā.³

Vienlaikus slavenības noslēdz līgumus par savu fotogrāfiju publicēšanu pret atlīdzību, piemēram, aktieris M. Duglass (*M. Douglas*) bija noslēdzis līgumu par viņa un K. Zetas-Džonsas (*C. Zeta-Jones*) 2000. gada novembrī Ņujorkā notikušo kāzu fotogrāfiju publicēšanu izdevumā *OK!* par 1 miljonu sterliņu mārciņu.⁴

Darba mērķis ir izpētīt publisku personu (slavenību) personiskās tiesības uz savu attēlu (ārējo izskatu) un noteikt privātautonomijas robežas saistībā ar preses brīvību.

1. Tiesības uz ārējo izskatu (attēlu)

Personas ārējā izskata, t. sk. tās attēla, aizsardzība visbiežāk tiek nodrošināta ar privāttiesībām. Beļģijā tiesības uz attēlu pārklājas ar vispārīgām **privātuma tiesībām un autortiesībām**, izejot ārpus privātuma.⁵ Arī Īrijā tiesības uz savu attēlu pamatojas uz autortiesībām un privātuma aizsardzību.⁶ Francijā personas ārējā izskata aizsardzība iziet ārpus privātuma sfēras,⁷ piemēram, Franču CK (*Code Civil*) 9. pantā paredzētās vispārīgās tiesības uz personas aizsardzību ietver arī tiesības uz savu attēlu,⁸ tādēļ Francijas tiesas aizsargā personu pret tās attēla uzņemšanu bez pašas personas piekrišanas.⁹ Austrijā bez autortiesībām tiek atzītas arī fotografējamās vai attēlojamās personas **personiskās tiesības**.¹⁰

Indijā tiesas atzinušas, ka personas izskata lietošana reklāmas vai arī nereklāmas nolūkā bez personas piekrišanas ir atzīstams par personas **privātuma pārkāpumu**.¹¹ Arī Japānā tiesības uz attēlu izriet no privātuma tiesībām un tās vairāk balstās uz tiesību doktrīnu par deliktu, kur tiek vērtēts, vai veids un apstākļi, kādos attēls ir uzņemts vai publicēts, rada vidusmēra jūtīgam cilvēkam ciešanas.¹² ECT ir atzinusi,

² Sk., piem.: *Bild* publicējis foto, kurā redzama Keitas Midltones kaila pēcpuse. <http://www.focus.lv/dzive/aprindas/foto-bild-publicejis-foto-kura-redzama-keitas-midltones-pecpuse> [aplūkots 16.06.2014.]. Keita Midltonē jau atkal nonākusi skandāla epicentrā. http://sejas.tvnet.lv/slavenibas/511905-keita_midltonē_jau_atkal_nonakusi_skandala_epicentra [aplūkots 16.06.2014.].

³ Sk., piem.: Pasaule sēro par Diānu. *Dienas Bizness*, 25.08.1997. Traģiski gājusi bojā princese Diāna. *Diena*, 01.09.1997. Niknums par Diānas nāvi vērsas pret presi. *Diena*, 02.09.1997. Vaino *paparazzi*, ātrumu un alkoholu. *Diena*, 03.09.1997. Pasaka ar bēdīgām beigām. *Fokuss*, 8.–14.09.1997. Policija: Fotogrāfi apzināti aizkavējuši palīdzību Diānai. *Diena*, 12.09.1997. Franču fotogrāfiem, kas izsekoja princesi Diānu, draud jaunas apsūdzības. <http://www.delfi.lv/archive/print.php?id=1441912> [aplūkots 20.06.2001.].

⁴ Hooper D. Hello Michael and Catherine: Goodbye privacy. *The European Lawyer*, May 2003, Issue 2, p. 18.

⁵ *International Privacy, Publicity and Personality Law*. General Editor Henry M. London: Reed Elsevier Ltd., 2001, p. 61.

⁶ *Idid.*, p. 113.

⁷ *Ibid.*, p. 152.

⁸ Blackshaw I. Protecting the images of sporting celebrities. *The European Lawyer*, March 2004, Issue 36, p. 13.

⁹ Hooper D. 2003, p. 17.

¹⁰ *International Privacy, Publicity and Personality Law 2001*, p. 42.

¹¹ *Ibid.*, p. 247.

¹² *Ibid.*, pp. 283–284.

ka privātās dzīves koncepts attiecas arī uz personas attēlu.¹³ Arī ASV tiesības uz savu attēlu izriet no privātuma tiesībām. Tiek atzīts, ka personas attēlu uz iepakojuma nevar izmantot, bet ilustrēt rakstu ar šīs personas attēlu var. Publicitātes tiesības nodrošina divus atšķirīgus mērķus – personas aizsardzību pret cieņas aizskārumu vai pret kaitējumu no neatļautas identitātes izmantošanas un aizsargā personas mantiskās intereses, sevišķi attiecībā uz slavenību identitāti.¹⁴

Francijā personas izskata (*likeness*) publicēšana var tikt atzīta arī par noziegumu saskaņā ar Soda likumu (*Penal Code art. 368–372*). Personas fotogrāfijas aizsardzība pret publicēšanu civiltiesiskā vai krimināltiesiskā kārtā ir atkarīga no tā, vai vieta ir bijusi publiska vai privāta un vai personas veiktā darbība ir ārpus personas privātās sfēras.¹⁵ Tāpat tiesas atzīst par prettiesisku citas personas fotografēšanu bez tās piekrišanas, pat ja nav plānota fotogrāfijas tālāka publicēšana, un šis noteikums attiecas arī uz slavenībām, ciktāl viņas nav iesaistītas publiskās vai profesionālās darbībās.¹⁶

Privātās sfēras pārkāpums tiek atzīts gadījumos, kad fotogrāfiju uzņemšana notiek ar teleobjektīvu palīdzību vai slēptā veidā¹⁷ vai kad tiek parādīta slavenību vai publisku personu iepirkšanās veikalā, kafejnīcā vai apmeklējot, piemēram, Anonīmo alkoholiķu grupas pasākumu.¹⁸

Personas tiesības uz savu attēlu tiek attiecinātas arī uz

- foto montāžu, ja tā ir gan reālistiska, gan kolāža un ja tam nav tiesiska attaisnojuma;¹⁹
- manipulāciju ar fotogrāfiju;
- izskata ielikšanu vēlamajā kontekstā.²⁰

Kā var redzēt, tiesības uz savu attēlu (ārējo izskatu) dažādās valstīs tiek regulētas atšķirīgi. ASV atzīst vairāk ekonomisko, Eiropa – nemantisko interesi. Eiropā nemantisko interešu aizsardzība var dot pamatu tiesību aizsardzībai neatkarīgi no tā, vai subjekts ir slavenība vai nav, savukārt ASV pat slavenībām netiek nodrošināta nekomerciāla rakstura privātuma tiesību aizsardzība.²¹

¹³ Sk.: Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights. Right to respect for private and family life, home and correspondence. Council of Europe/European Court of Human Rights, 2019, pp. 34–35; ECT lēmumu *Schüssel v. Austria*, No. 42409/98, 21 February 2002, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Sch%FCssel%20%7C%20v.%20%7C%20Austria&sessionid=59998406&skin=hudoc-en> [aplūkots 05.08.2006.].

¹⁴ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 113.

¹⁵ Personality Rights in European Tort Law. Part of The Common Core of European Private Law. Brügge-meier G., Ciacchi A. (eds), O'Callaghan P. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, p. 18.

¹⁶ Ibid., p. 16.

¹⁷ Hooper D. 2003, p. 18.

¹⁸ Tomlinson H. The struggle between privacy and freedom. The European Lawyer, October 2004, Issue 42, pp. 70–71; The Protection of Personality Rights against Invasions by Mass Media. Koziol H., Warzilek A. (eds). Wien: Springer Wien New York, 2005, pp. 151–154.

¹⁹ Piem., Austrijā, sk.: International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 44.

²⁰ Piem., Nīderlandē, sk.: Ibid., p. 319.

²¹ Greek C. International Personality Rights and Holographic Portrayals. Indiana International and Comparative Law Review, 2017, Vol. 27 (247), pp. 265–266.

2. Publicitātes tiesības un to saturs

Attiecībā uz personu, t. sk. publisku personu, slavenu personu – slavenību (angļu val. – *celebrities*),²² tiesībām, kuras tiek izmantotas masu medijos vai komerciālā veidā, ārvalstīs tiesu praksē un doktrīnā pastāv specifisks regulējums. Piemēram, Francijā tiek aizsargāts plaši pazīstamu personu ārējais izskats (*likeness*) ar lielu komerciālu vērtību pret fotogrāfijas komerciālu izmantošanu, piemēram, reklāmā vai preču katalogā.²³ Itālijas Augstākā Civiltiesā (*Corte di Cassazione*)²⁴ atzina, ka slavenu personu attēlu izmantošana reklāmas nolūkam bez attēlotās personas vēlākas piekrišanas rada personas individuālo ekskluzīvo tiesību par sava ārēja izskata aizskārumu. Sporta zvaigznēm, līdzīgi kā citām, tiek atzīta leģitīma interese kontrolēt savas personas un slavas, kas ir ļoti vērtīgs un pieprasīts aktīvs, komerciālo izmantošanu.²⁵ Tiesību literatūrā šīs personiskās tiesības tiek apzīmētas ar terminu *publicity rights*. *Right of publicity* vispārīgi tiek definētas kā personas tiesības kontrolēt savas identitātes komerciālo izmantošanu, un tas pirmo reizi tika atzīts 1953. gadā ASV.²⁶

Austrālijā²⁷ un Austrijā²⁸ *publicity rights* tiek skaidrotas kā intelektuālā īpašuma tiesības. Savukārt Kanādā²⁹ un Japānā³⁰ – kā izņēmuma lietu tiesība. Indijā šīs tiesības ietver lietu tiesības kā komerciālu personas identitātes vērtību, negodprātīgu konkurenci un intelektuālā īpašuma tiesības.³¹ Arī Itālijas Augstākā civiltiesā slavenību tiesības uz savu attēlu aizsardzību pamatoja ar Autortiesību likumu.³²

Nīderlandes tiesas jau 1959. gadā sakarā ar to, ka Autortiesību likuma 21. pants ir attiecināms ne tikai uz nemateriālo interesi, atzina slavenību tiesības uz savu attēlu izmantošanu masu informācijas līdzekļos, nosaucot to par finansiālo interesi (*financial interest*)³³ vai komerciālo interesi (*commercial interest*).³⁴ Komerciālā interese tiek atzīta personām, kurām ir (1) noteikta popularitāte, (2) kas iegūta saistībā ar to nodarbošanos un (3) kas var tikt komerciāli izmantota.³⁵ Šādām personām ir iebilduma tiesības, ja (1) to ārējais izskats tiek izmantots kāda komerciāla produkta tirdzniecībai, (2) personas attēls tiek izmantots šī produkta reklāmā, un (3) šīs personas attēla izmantošanai būtu jāvienojas par atlīdzību.³⁶

²² Par slavenību jēdzienu sk. 2. nodaļu, kā arī: Eihmane E. Publiskā interese un personu statuss. Jurista Vārds. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 47 (450).

²³ Hooper D. 2003, p. 18.

²⁴ Blackshaw I. 2004, p. 13.

²⁵ The Law of Privacy and the Media. Tugendhat M., Christie I. (eds). Oxford: University Press, 2002, p. 100, 3.66; Blackshaw I. 2004, p. 12.

²⁶ Resta G. Personnalité, Persönlichkeit, Personality. Comparative Perspectives on the Protection of Identity in Private Law. European Journal of Comparative Law and Governance, 2014, Vol. 1, Issue 3, p. 221.

²⁷ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 32–34.

²⁸ Ibid., pp. 41–42.

²⁹ Ibid., p. 88.

³⁰ Boundy C. Publicity rights – Recognising the law as well as the individual. http://www.iln.com/bullet_iln_three_one/fladgate_articles.htm [aplūkots 01.04.2005.].

³¹ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 244.

³² Blackshaw I. 2004, p. 13

³³ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 316–317.

³⁴ Ibid., pp. 323–325.

³⁵ Ibid., p. 324.

³⁶ Ibid., pp. 324–325.

Jānorāda, ka nepastāv terminoloģiska konsekvence attiecībā uz personas tiesību uz savu attēlu (izskatu) apzīmēšanu. Lielbritānijā, Austrālijā, ASV, Beļģijā, Brazīlijā, Itālijā tiek atzītas personas tiesības uz *publicity right* un *personality right*.³⁷ *Publicity right* doktrīnā tiek attiecinātas uz attēla ekonomisko izmantošanu.³⁸ Literatūrā attiecībā uz ASV tiesībām uz attēlu tiek norādīts, ka *publicity right* ir privātuma tiesību apakškopa,³⁹ kas tomēr jānošķir no *the right to privacy*.⁴⁰

Tādās valstīs kā Argentīna, Austrija, Īrija, Somija, Šveice un Vācija personas tiesības uz attēlu tiek apzīmētas kā *personality right*,⁴¹ *publicity right* attiecinot uz vārdu un biogrāfiju, piemēram, Vācijā.⁴² Savukārt tādās valstīs kā Kanāda un Francija personas tiesības uz attēlu (tā komerciālu izmantošanu) tiek apzīmētas kā *publicity right*,⁴³ *personality right* attiecinot uz vārdu un biogrāfiju, piemēram, Francijā.⁴⁴

Ar *publicity rights* visbiežāk tiek saprastas personas tiesības uz savas identitātes komerciālu izmantošanu, nosakot kad, kur un kā personas identitāte tiks izmantota.⁴⁵ Japānā ar to saprot ekskluzīvas tiesības izmantot un kontrolēt ekonomisku vērtību, kas ir saistīta ar kāda spējām piesaistīt sabiedrības uzmanību.⁴⁶ Šīs tiesības sakarā ar to ekonomisko būtību **nebeidz pastāvēt arī pēc personas nāves**.⁴⁷ Jautājums ir tikai par šo tiesību pastāvēšanas ilgumu – vai ir piemērojama analogija ar autortiesību aizsardzības ilgumu pēc autora nāves vai arī šīs tiesības tiek aizsargātas tik ilgi, kamēr tās ir komerciāli lietojamas.⁴⁸ ASV tikai dažās pavalstīs publicitātes tiesības beidzas ar personas nāvi, bet lielākajā pavalstu daļā publicitātes tiesības tiek aizsargātas 70 gadus pēc personas nāves ar mantinieku starpniecību.⁴⁹ Vācijā tiesības uz attēlu turpinās pēc nāves vismaz 10 gadus.⁵⁰

Publicity rights kalpo diviem mērķiem: 1) aizsargāt peronu no ciešanām, satraukuma un cieņas zaudēšanas, kas var rasties sakarā ar neatļautu personas identitātes izmantošanu; 2) aizsargāt personas, sevišķi slavenību, mantiskās intereses attiecībā uz savas identitātes valdījumu.⁵¹ ASV attiecībā uz šo tiesību pārkāpumu ir jāpierāda: 1) ka atbildētājs ir izmantojis prasītāja identitāti; 2) ka atbildētājs piesavinājās prasītāja identitāti savam komerciālam vai citādam labumam; 3) piekrišanas trūkums; 4) aizskārums rezultāts.⁵² Lai gan tas rada risku attiecībā uz runas brīvību, publicitātes

³⁷ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 35–36, 61–62, 68, 69–70, 251–252, 265–266, 477, 449, 476.

³⁸ Ibid., pp. 266, 477, 449, 476; The Law of Privacy and the Media, 2002, pp. 99–103, 3.65–3.76; Tweed P. Privacy and Libel Law: The Clash with Press Freedom, Sussex: Bloomsbury Professional, 2012, pp. 113, 117.

³⁹ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 476.

⁴⁰ Tweed P. 2012, p. 117.

⁴¹ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 15–16, 42, 112–113, 128–130, 165–166, 432–433.

⁴² Ibid., p. 183.

⁴³ Ibid., pp. 88, 152.

⁴⁴ Ibid., p. 144.

⁴⁵ Ibid., p. 244.

⁴⁶ Ibid., p. 289.

⁴⁷ The Law of Privacy and the Media, 2002, pp. 139–132, 4.55.

⁴⁸ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 291.

⁴⁹ Ibid., p. 479.

⁵⁰ The Protection of Personality Rights against Invasions by Mass Media, 2005, pp. 164, 165.

⁵¹ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 476.

⁵² Ibid., p. 477.

tiesības tiek atzītas par privātuma paveidu, kas ierobežo neatļautu personas vārda, izskata vai citu indivīda identitātes aspekta lietošanu.⁵³ Doktrīnā tiek atzīts, ka personas identitātes aizsardzība pret komerciālo izmantošanu balstās uz personas autonomiju, kas nodrošina personas ekonomisko un personisko interešu aizsardzību.⁵⁴

Francijā *publicity right* tiek aizsargātas nevis ar konkrētu likumu, bet ar tiesu praksi, kura attīstījās kopš 19. gadsimta. Šo tiesību bāzei ir vairākas teorijas: 1) privātuma aizsardzības attīstība; 2) tiesības uz īpašumu; 3) personiskuma tiesību paveids; 4) mantošanas tiesības un pat 5) autortiesības.⁵⁵

Tā kā šīs tiesības ir ekskluzīvas tiesības, tad tās sava rakstura dēļ ir ļoti tuvas intelektuālā īpašuma tiesībām.⁵⁶ Aizsardzība neaprobežojas tikai ar **seju**, jo aizsargā gan **ķermeņa formu**, gan jebkura tā **atpazīstamu detaļu (daļu)**.⁵⁷ Šo tiesību būtība tiek aplūkota negatīva pienākuma veidā, t. i., kā aizliegums citas personas izskata radīšanai un izplatīšanai bez šīs personas piekrišanas.⁵⁸ Taču pastāv daži izņēmumi: 1) kad attēls (bilde) ir uzņemta nejausi sabiedriskā vietā; 2) kad tas ir saistīts ar aktuāliem notikumiem un tiek publicēts drīz pēc notikuma; 3) kad tas ir saistīts ar publisku tiesas sēdi; 4) kad tas ir saistīts ar publiskas personas (*public figure*), piemēram, politiķa, mākslinieka, sportista u. tml., attēlojumu tās publiskajā dzīvē.⁵⁹ Tomēr ir jānorāda, ka *publicity rights* ir tikušas atzītas, piemēram, sacīkšu zirgiem Japānā sakarā ar īsto sacīkšu zirgu attēlu prettiesisku izmantošanu datorspēlē.⁶⁰

Francijā, sniedzot ziņas par publiskiem notikumiem, ir pieļaujams parādīt personas attēlu no publiska notikuma vietas, piemēram, demonstrācijas.⁶¹ Tiesa atzina attēla publicēšanu par tiesisku – kur nofotografētā persona bija attēlota lielveikalā normālā pozā vai sinagogā lūgšanu pozā, taču tiesa atzina par prettiesisku nevīžīgi apģērbta tūrista bildes publicēšanu, lai parādītu, cik nabadzīgi ģērbjas francūži ceļojot.⁶²

Vācijā tiesības uz attēlu tiek atzītas kā vispārīgo personisko tiesību veids, kam piemērojamas autortiesības.⁶³ Tas skaidrojams ar to, ka sākotnēji tiesības uz attēlu bija nemantiska rakstura, kas pēc 2000. gada tiesu praksē mainījās pēc Marlēnas Dītrihas mantinieku celtajām prasībām.⁶⁴ Slavenību attēlam var būt liela komerciāla nozīme. Piemēram, futbola vārtsargs Oliveris Kāns uzvarēja tiesas procesu sakarā ar viņa vārda un attēla neatļautu izmantošanu datorspēlē.⁶⁵

⁵³ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 476.

⁵⁴ Bass E. A Right in Search of a Coherent Rationale – Conceptualizing Persona in a Comparative Context: The United States Right of Publicity and German Personality Rights. University of San Francisco Law Review, Winter, 2007, Vol. 42, No. 3, pp. 802–806.

⁵⁵ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 152.

⁵⁶ Ibid., p. 153.

⁵⁷ Ibid., p. 153.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid., p. 291.

⁶¹ Ibid., pp. 140, 153–154.

⁶² Ibid., pp. 153–154.

⁶³ Ibid., p. 164.

⁶⁴ The Protection of Personality Rights against Invasions by Mass Media, 2005, pp. 162–163.

⁶⁵ Sporta Avīze, 20.–26.01.2004, Nr. 3 (422).

Lielbritānijā attiecībā uz personas ārējo izskatu un citām viņas atšķirīgām pazīmēm izmanto gan *right of publicity (publicity right)*, gan *right to personality (personality right)*. *Publicity right* attiecas uz visiem indivīdiem, bet sevišķi uz slavenībām, un tās izmanto pret to identitātes vai darbības komerciālās vērtības piesavināšanos. Lai arī nav likuma, kas regulētu *publicity rights*, šo tiesību aizsardzība izriet no vispārēja principa – ko ir vērts kopēt, to ir vērts aizsargāt (*what is worth copying is worth protecting*). Šīs tiesības tiek atzītas par absolūtām tiesībām, kuru aizsardzības gadījumā nav nepieciešams pierādīt zaudējumu esamību vai piesavināšanos (*passing off*). Pretstatā *personality right*, kas ir vairāk personiskas intelektuāla īpašuma tiesības, *publicity right* ir finansiālas tiesības, kas ir mantojamas, un tās tiek aizsargātas 50 gadus pēc personas nāves.⁶⁶ Anglijas apelācijas tiesa lietā *Irvine v. Talksport Ltd* apliecināja vēlmi aizsargāt personas attēla komerciāli vērtīgu izmantošanu.⁶⁷ Piemēram, 1993. gadā princese Karolīna (*Princess Caroline*) saņēma kā kompensāciju 36 000 sterliņu mārciņu par savu un savu bērnu fotogrāfiju uzņemšanu un publiskošanu. Sāra Fērgusone (*Sarah Ferguson*) saņēma kompensāciju 70 000 sterliņu mārciņu par izmejošām (*toe-sucking*) fotogrāfijām.⁶⁸

Kā to ir atzinusi ECT, tad arī publiskām personām ir tiesības uz savu attēlu nublicēšanu, ja attēlos ir personas, kas nepilda oficiālas funkcijas valstī, attēli pauž tikai detaļas par tās personisko dzīvi.⁶⁹

Papildus vēl ir jānodala tiesības uz aizmirstību (tiesības uz anonimitāti), kad personai var būt leģitīma interese neatklāt informāciju par sevi – savu vārdu, adresi. Piemēram, kāda sieviete no Ņūhempšīras štata ASV, kura bija vinnējusi 560 miljonus dolāru (455 miljonus eiro) *Powerball* loterijā personiskās drošības dēļ vēlējas aizliegt publiski atklāt viņas vārdu un adresi.⁷⁰ Tāpat publiskām un ne tikai publiskām personām ir tiesības uz aizmirstību (*the right to oblivion or right to be forgotten*⁷¹).

Tā kā *publicity rights* kontekstā tiek runāts par populāras (atpazīstamas) personas ārējā izskata komerciālu un arī nekomerciālu publisku izmantošanu, lai personas individualitāti sasaistītu ar informācijas izplatīšanu sabiedrībai, t. i., publicēšanu, tad **latviešu valodā šīs tiesības būtu apzīmējamās ar terminu “publicitātes tiesības”⁷²** un šāds termins būtu ieviešams arī Latvija tiesību doktrīnā. **Publicitātes tiesības ir personiskas tiesības, kuras raksturojas kā izņēmuma tiesības uz sava ārējā izskata vai citādu savas individuālās (oriģinālās) personības izpausmes aizsardzību pret nepamatotu komerciālu vai citādu publisku izmantošanu, t. sk. publicēšanu masu informācijas līdzekļos.** Neatkarīgi no publicitātes tiesībām katram indivīdam pastāv **personiskās tiesības uz aizsardzību pret tās attēla (izskata)**

⁶⁶ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 447, 449.

⁶⁷ Hooper D. 2003, p. 17.

⁶⁸ Ibid., p. 18.

⁶⁹ Sk. ECT spriedumu *Von Hannover v. Germany* lietā No. 59320/00. 28 July 2005, § 64, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61853> [aplūkots 02.05.2006.].

⁷⁰ Amerikāniete, kas loterijā laimēja \$560 miljonus, cīnās par anonimitāti. http://www.tvnet.lv/zinas/arvalstis/777094-amerikaniete_kas_loterija_laimeja_560_miljonus_cinas_par_anonimitati [aplūkots 19.03.2018.].

⁷¹ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 4, 59; The Law of Privacy and the Media 2002, p. 66 (2.56).

⁷² Svešvārdu vārdnīca. Baldunčika J. redakcijā. Rīga: Jumava, 1999, 644. lpp.; Latviešu literārās valodas vārdnīca. 6. sējums. Rīga: Zinātne, 1987, 419. lpp.; Latviešu valodas vārdnīca. Otrais izdevums. Rīga: Avots, 1998, 653. lpp.

prettiesisku izmantošanu nekomerciālam mērķim vai nepublikā nolūkā un pat fiksāciju (fotografēšanu, filmēšanu).

3. Publicitātes tiesības Latvijas tiesiskajā regulējumā

Latvijā nav atsevišķa likuma par publicitātes tiesību aizsardzību, tomēr tiek atzītas tiesības uz attēlu, lai arī nav skaidrs šo tiesību uz attēlu juridiskais raksturs un trūkst vienotas pieejas personas tiesībām uz savu attēlu. Faktiski šīs tiesības aizsardzība var tikt nodrošināta ar vairāku likumu vai tiesību palīdzību.

Vispirms publicitātes tiesībām aizsardzība var tikt nodrošināta kā personas datu aizsardzība, jo attēls ir dati (informācija par personu (individu)) (neatkarīgi no to fiksācijas un reproducēšanas veida), kas ir derīgi tieši vai netieši indivīda identifikācijai un ļauj piekļūt šiem datiem un veikt to apstrādi.⁷³ Ir autori, kas norāda, ka personas tiesības uz savu attēlu izriet no privātuma,⁷⁴ un personas attēla publicēšana ir atzīstama par tiesību uz privāto dzīvi pārkāpumu.⁷⁵

Tāpat attiecībā uz savu attēlu var tikt piemērots Autortiesību likums,⁷⁶ piemēram, 4. pants un 29. pants, lai arī pamatā tiek regulētas personu, kas fiksē šo attēlu, autortiesības.⁷⁷ Papildus šajā likumā tiek atzīta nepieciešamība iegūt profesionālā vidutāja piekrišanu viņa fotogrāfijas izmantošanai,⁷⁸ un tas nav saistīts ar autortiesībām.

Ar likuma "Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem"⁷⁹ 7. pantu ir noteikta nepublicējamā informācija, kas attiecas arī uz nepamatotu iejaukšanos personu personiskajā dzīvē (ceturtā daļa), aizliegumu publicēt informāciju, kura aizskar fizisko personu godu un cieņu un ceļ tam neslavu (piektā daļa), kā arī ir aizliegts bez Bērnu tiesību aizsardzības likumā minēto personu un iestāžu piekrišanas publicēt 1) informāciju, kas var būt par pamatu prettiesiskas darbības rezultātā cietuša bērna interešu (privātuma, identitātes un reputācijas) apdraudējumam (astotās daļas 1. punkts), un 2) prettiesiskas darbības rezultātā cietuša bērna attēlu (astotās daļas 2. punkts).

Reklāmas likums⁸⁰ nosaka tiešu aizliegumu izmantot reklāmā fiziskās personas attēlu vai citādu identificējošu apzīmējumu (4. panta otrās daļas 4. punkts un 6. punkts).

Arī Kriminālprocesa likums⁸¹ noteic, ka bez aizrurētā vai aizdomās turētā piekrišanas nedrīkst publikot plašsaziņas līdzekļos procesuālo darbību laikā ar foto, video

⁷³ Sk. Vispārīgās datu aizsardzības regulas preambulas 26. paragrāfa 4. punkta 1. lpp.; Eiropas Padomes 1981. gada 28. janvāra Konvencijas par personu aizsardzību attiecībā uz personas datu automātisko apstrādi 2. p.

⁷⁴ Sk., piem.: Balodis K. Ievads civiltiesībās. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007, 126. lpp.; Vai iespējams aizsargāt savu attēlu. Jurista Vārds, 2007, Nr. 30 (483); Kovaļevska A. Mans attēls – mans īpašums? <http://www.politika.lv/temas/cilvektiesibas/4839/> [aplūkots 23.02.2006.]; Kovaļevska A. Personas tiesības uz savu attēlu. http://www.tiesibsargs.lv/lat/petijumi_un_viedokli/petijumi/?doc=84 [aplūkots 05.08.2006.].

⁷⁵ Kovaļevska A. 2005.

⁷⁶ Autortiesību likums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2000, Nr. 148/150 (2059/2061).

⁷⁷ Sk., piem., Autortiesību likuma 1. panta 20. punktu, 4. panta 9. punktu, 25. panta, 53. panta pirmās daļas 3. punktu.

⁷⁸ Sk. likuma 67.⁴ panta pirmās daļas 6. punktu un 67.⁵ panta ceturtās daļas 5. punktu.

⁷⁹ Likums "Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem": LR likums. Ziņotājs, 1991, Nr. 5.

⁸⁰ Reklāmas likums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2000, Nr. 7 (1918).

⁸¹ Kriminālprocesa likums: LR likums. Latvijas Vēstnesis, 2005, Nr. 74.



Attēls. Jura Utāna radītā pastmarka, kurā tika izmantoti pārveidoti Latvijas hokeja līdzjutēju attēli bez attēloto personu piekrišanas

vai cita veida tehniskajiem līdzekļiem fiksētu viņa attēlu, ja vien tas nav nepieciešams noziedzīgā nodarījuma atklāšanai (63. panta otrā daļa, 66. panta otrā daļa). Līdzīgs regulējums ir piemērots arī attiecībā uz cietušo (97. panta devītā daļa) un liecinieku kriminālprocesā (110. panta ceturtnā daļa). Pirms izmeklēšanas darbības norises gaitas attēla ieraksta fiksācijas izmeklēšanas darbības veicējam par to ir jāinformē personas, kuras piedalās izmeklēšanas darbībā (143. pants).

Papildus ir jānorāda, ka virknē likumu ir regulēta fotografēšana, filmēšana un fotogrāfiju vai nofilmētā materiāla izmantošana.⁸²

Arī tiesu prakse atzīst fotogrāfijas prettiesisku publicēšanu kā kaitējumu, kuru var kvalificēt dažādi, ņemot vērā publicēšanas veidu un aizskartās tiesiskās intereses, un tā var tikt atzīta kā iejaukšanās privātajā dzīvē (privātumā), goda un cieņas aizskārums, autortiesību vai īpašuma tiesību aizskārums u. c.⁸³ Tiesas atzīst tiesības uz aizsardzību pret fotogrāfijas prettiesisku publicēšanu, pamatojoties gan uz Civillikuma 1635. pantu, gan 2352.¹ pantu.

Personas attēla izmantošana pretēji tās gribai var nodarīt kaitējumu. Kā piemēru var minēt Jura Utāna radīto pastmarku (sk. attēlu), kurā tika izmantoti pārveidoti Latvijas hokeja līdzjutēju attēli bez attēloto personu piekrišanas. Pastmarkā attēlotām personām bija iebildumi pret šādu rīcību, jo, neskatoties uz pārveidotiem attēliem, tās bija atpazīstamas un to attēlojums pastmarkā radīja nepareizu priekšstatu par šīm personām.⁸⁴

Doktrīnā tiek runāts par publicitātes tiesībām kā *sui generis* tiesībām, kuras nodrošinot kā slavenību, tā arī publiski neatpazīstamu personu izskata aizsardzību.⁸⁵ Tiesības uz savu attēlu nav saistītas tikai ar privātumu, autortiesībām, īpašuma tiesībām⁸⁶ vai arī ar kādu citu tiesību jomu. **Tiesības uz savu attēlu ir vienas no personiskajām tiesībām, kas ir saistītas ar personas autonomiju attiecībā uz tās**

⁸² Kovaļevska A. 2005, 27.–30. lpp.

⁸³ Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 20.04.2011. spriedums lietā Nr. SKC–161/2011, 9. punkts. <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/3189> [aplūkots 30.03.2012.].

⁸⁴ Fanu pastmarka izraisa tās varoņa sašutumu. Diena, 22.04.2004.

⁸⁵ Bass E. 2007, pp. 802–806.

⁸⁶ Piem., Šveicē – International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 433.

ārējo individuālo izskatu. Šo tiesību aizsardzības objekts ir personas ārējā izskata autonomija. Līdzīgi kā personas ķermeniskā neaizskaramība, arī tiesības uz ārējo individuālo izskatu satur savu specifisku interesi – personas ārēja izskata neaizskaramību. Tās sevī ietver tiesības uz patstāvīgu (1) sava izskata (apzinātu vai neapzinātu) veidošanu, (2) sava izskata attēlojumu un (3) sava izskata izmantošanu. Tas, ka personas prettiesiska attēla izmantošanas gadījumā var tikt piemēroti dažādi tiesību aizsardzības līdzekļi, nemazina šo tiesību uz attēlu pastāvīgo raksturu. Tātad personas tiesības uz individuālo izskatu ir **atsevišķas personiskās tiesības. Tiesību un likumu pamatmērķis ir nodrošināt personas ārējā individuālā izskata neaizskaramību.** To, ka personas tiesības uz ārējo izskatu var tikt aizsargātas ar dažādām tiesībām atkarībā no tā, kādos apstākļos tika veikta personas ārējā izskata fiksācija, tā izmantošana un kādas sekas tā radījusi, **nemaina šo tiesību pamataizsardzības būtību.** Jo tiesiskā aizsardzība ir jānodrošina personai pret komerciālu un publisku izmantošanu, un uz to attiecas publicitātes tiesības, kā arī pret nekomerciālu vai privātu izmantošanu, pat pret prettiesisku indivīda izskata fiksāciju, un uz to attiecas personiskās tiesības.

Attiecīgi **publicitātes tiesības ir visu indivīdu, bet pamatā publisku personu (slavenību) sui generis tiesības pret to ārējā izskata (identitātes) prettiesisku komerciālu un publisku izmantošanu, t. sk. publicēšanu masu informācijas līdzekļos.** Neatkarīgi no publicitātes tiesībām katram indivīdam pastāv **personiskās tiesības uz aizsardzību pret tā attēla (izskata) prettiesisku izmantošanu nekomerciālam mērķim vai nepubliskā nolūkā un pat fiksāciju** (fotografēšanu, filmēšanu).

4. Publiskas personas jēdziens un tā tiesību saturs

Lai varētu runāt par publisku personu tiesību uz attēlu aizsardzības ierobežojumiem, ir jānoskaidro publiskas personas jēdziens un tā saturs. Atbilstoši Eiropas Padomes Parlamentārās asamblejas rezolūcijas Nr. 1165 “Par privātuma tiesībām”⁸⁷ 7. punktam par publiskām personām (*public figures*) tiek atzīstas personas, kuras ir kļuvušas atpazīstamas vai izpelnījušās sabiedrības uzmanību tāpēc, ka tās:

- (1) ieņem valstiskus amatus un/vai izmanto valsts resursus vai
- (2) spēlē lomu sabiedriskajā dzīvē politikā, ekonomikā, mākslā, sociālajā sfērā, sportā vai jebkurā citā jomā.

Ierēdņi un to kandidāti vai citas personas ar nozīmīgu sociālu statusu ir skaidrs piemērs tam, ka, kļūstot par publiskām personām, tās kļūst savā veidā par publisku īpašumu.⁸⁸ Publiska persona tiek definēta arī kā persona, kura sakarā ar savu sasniegumu (veikumu), slavu un popularitāti, dzīvesveidu vai pieņemot nodarbošanos (profesiju) vai aicinājumu, kas izrausa leģitīmu sabiedrības interesi par viņas darbību, uzvedību vai personību (tēlu), kļūst par “publiski nozīmīgu personu”. Vienā vārdā tā ir slavenība (*celebrity*), kura saskaņā ar savu brīvu gribu ir izvīrījusi sevi

⁸⁷ Resolution 1165 (1998) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on the right to privacy, <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta98/eres1165.htm> [aplūkots 02.05.2006.].

⁸⁸ Post R. The Social Foundations of Privacy: Community and Self in the Common Law Tort. California Law Review, October, 1989, Vol. 77, No. 5, p. 997.

sabiedrības apskatam.⁸⁹ Bez valsts amatpersonām šo personu lokā ietver personas, kuras ir sasniegušas noteiktu reputācijas līmeni sabiedrības acīs, kā, piemēram, aktieri, beisbola spēlētāji, bokseri vai izklaidētāji (*entertainer*), kā arī citas personas, kā slaveni izgudrotāji un atklājēji, kara varoņi un pat vienkārši karavīri, brīnumbērni un arī dižciltīgas ložas valdnieki. Īsi sakot, jebkurš, kas nokļūst pozīcijā, kurā sabiedrības uzmanība koncentrējas uz viņu kā personu.⁹⁰

Tiek izdalīti vairāki publisku personu veidi, kas ietekmē arī ar tām saistīto tiesību un ierobežojumu apjomu.

Publiskas personas tiek iedalītas atkarībā no tā, kādā veidā tās kļuvušas par publisku personu. Visbiežāk tās ir t. s. brīvprātīgas publiskas personas (*voluntary public figures*), kuras ir brīvprātīgi nostādījušas sevi publiskam apskatam, uzņemoties sabiedrisku aktivitāti vai ieņemot prominentu lomu institūcijās vai darbībās ar vispārēju ekonomisku, kulturālu, sociālu vai līdzīgu sabiedrisku interesi, vai pasniedzot sevi vai savu darbu sabiedriskai apspriešanai.⁹¹ Sabiedrībā var veidoties jauni publisku personu veidi. Šobrīd pie šādām personām var pieskaitīt jaunu personu grupu – *influencerus*.⁹²

Tiek atzīts, ka šīs publiskās personas noteiktos gadījumos zaudē vismaz savas tiesības uz privātumu, kā pamatojums tam tiek norādīti trīs iemesli: 1) viņas ir meklējušas publicitāti un tai piekritušas, tāpēc nevar sūdzēties par to; 2) šo personu personība un darbība jau ir kļuvušas publiskas un nevar ilgāk tikt attiecinātas uz privātām darīšanām; 3) masu informācijas līdzekļiem ir konstitucionāli garantēta privilēģija informēt sabiedrību par to, kas kļūst par sabiedrības intereses lēģitīmu tēmu (jautājumu).⁹³

Taču ir atklāts jautājums par to, vai šīs brīvprātīgās publiskās personas ir atteikušās no visām tiesībām uz savas privātās informācijas pasargāšanu.⁹⁴ Publiskās personas saglabā tiesības uz savas dzīves nepubliskiem aspektiem, tomēr sabiedrība saglabā tiesības vērot (pētīt) arī šos aspektus, ja tie ir saistīti ar publiskās darbības nozīmīguma novērtēšanu.⁹⁵

Attiecīgi tiek izdalītas arī **absolūti publiskas personas** (*figures of contemporary society "par excellence"*) un **relatīvi publiskas personas** (*"relatively" public figures*).⁹⁶ Piemēram, noteikta amata vai pozīcijas ieņemšana pašsaprotami padara šo personu par publisku un arī sniedz maksimāli plašu iespēju iejaukties šīs personas privātumā. Savukārt citu personu privātuma un arī publicitātes tiesību aizsardzība var mainīties atkarībā no tā, kādos apstākļos tā kļuvusi par publisku personu.

Indivīdi tiek iedalīti arī **absolūti vēsturiskajās personās** (kuras neatkarīgi no notikuma ir sabiedrības uzmanības centrā, t. i., prominentas personas, kas ir

⁸⁹ Prosser W. Privacy. California Law Review, August 1960, Vol. 48, No. 3, p. 410.

⁹⁰ Ibid., pp. 410–411.

⁹¹ Post R. 1989, p. 997.

⁹² Kas ir influenceris, un kā viņš pelna? www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/kas-ir-influenceris-un-ka-vins-pelna.a424283/ [aplūkots 15.03.2023.]; Influenceriem un blogieriem izdomāts jauns, latviskāks nosaukums. <https://nra.lv/latvija/357999-influenceriem-un-blogieriem-izdomats-jauns-latviskaks-nosaukums.htm> [aplūkots 15.03.2023.].

⁹³ Prosser W. 1960, p. 411.

⁹⁴ Post R. 1989, p. 998.

⁹⁵ Ibid., p. 1001.

⁹⁶ Sk. ECT spriedumu *Von Hannover v. Germany* lietā No. 59320/00, 24 June 2004, § 73.

iesaistītas politikā, mākslā, sportā u. tml., piem., karaliskās ģimenes locekļi, valstu vadītāji, slaveni mākslinieki vai futbola zvaigznes⁹⁷) un **relatīvi vēsturiskajās personās** (kuras zaudē savu anonimitāti saistībā ar noteiktu notikumu, un šo personu attēlu publicēšana ir aprobežota tikai saistībā ar šo konkrēto notikumu).⁹⁸ Tomēr attiecībā uz absolūti vēsturiskām personām tiesiskais stāvoklis nav nemainīgs – tiesības izmantot pagātnē absolūti vēsturiskas personas attēlu attiecās tikai uz tiem notikumiem, kuros tā spēlēja nozīmīgu lomu.⁹⁹ Vācijas Konstitucionālā tiesa atzina, ka sabiedrības interese par noziedzniekiem ir ierobežota laikā un tā mazinās pēc nozieguma izdarīšanas.¹⁰⁰ Savukārt bērniem tiek noteikta papildu aizsardzība savām personiskuma tiesībām.¹⁰¹

Gan tiesību teorija, gan tiesu prakse izdala arī t. s. **piespiedu publiskas personas** (*involuntary public figures*), kuras kļūst par publiskām personām bez to piekrišanas vai apstiprinājuma tāpēc, ka tās bija iesaistītas publiskos notikumos, piemēram, noziegumā, katastrofās vai negadījumos.¹⁰² Tātad arī parasti cilvēki var zaudēt tiesības uz privātumu, piemēram, ja viņi ir izdarījuši noziegumu, kurš izraisīja sabiedrības interesi, vai, tieši otrādi, ir novērsuši nozīmīgu noziegumu.¹⁰³ Tomēr šīs personas kļūst par publiskām personām **uz laiku** (*season*), kamēr viņas atgriežas pie pilntiesīgas un mierīgas dzīves un beidz apmierināt sabiedrības interesi, līdzīgi kā interesi par vadītājiem, varoņiem, neliešiem un upuriem.¹⁰⁴

Publiskas personas zaudē tiesības uz savu privātumu tikai ierobežotā apjomā, un preses privilēģija ziņot par notikumiem vai sabiedrību interesējušiem jautājumiem ir ierobežota. Slavenībām neapšaubāmi ir tiesības uz aizsardzību pret sava vārda vai ārējā izskata piesavināšanos reklāmas vajadzībām vai produkcijas pārdošanai, piemēram, Austrijas imperatoram bija tiesības iebilst pret sava vārda piešķiršanu apdrošināšanas sabiedrībai,¹⁰⁵ kā arī ir tiesības uz aizsardzību pret nepatiesu vai izdomātu publisku paziņojumu vai pret fotogrāfijas publicēšanu ar netiešu mājienu, kurš pasniedz to nepatiesā gaismā sabiedrības priekšā.¹⁰⁶ Slavenībām, neskatoties uz sabiedrības leģitīmu interesi par slavenību personību, tiek aizsargātas privātas seksuālās attiecības, tiesības neteikt neko par ceļu satiksmes negadījuma izraisītāju un cietušo.¹⁰⁷

Personas noteiktos apstākļos ir tiesīgas arī atsaukt savu atteikumu no privātuma, t. i., aicināt nepievērst uzmanību masu informācijas līdzekļiem. Tiesību teorijā un praksē atzīst gadījumus, kad publiska persona atgriežas pie likumīgas un neizteiksmīgas dzīves, kādu ved citi, tad šāda persona vairs nav sabiedrības intereses objekts.¹⁰⁸

⁹⁷ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 167.

⁹⁸ Ibid., p. 167.

⁹⁹ Ibid., p. 169.

¹⁰⁰ Ibid., p. 170.

¹⁰¹ Ibid., p. 169.

¹⁰² Post R. 1989, p. 1001.

¹⁰³ Prosser W. 1960, p. 413.

¹⁰⁴ Ibid., pp. 413–414.

¹⁰⁵ Ibid., p. 415.

¹⁰⁶ Ibid., p. 416.

¹⁰⁷ Ibid., pp. 416–417.

¹⁰⁸ Post R. 1989.

5. Publicitātes tiesību sabalansētība ar preses brīvību

Privātums bieži nonāk kolīzijā ar citu konstitucionālu tiesību – preses brīvību. Un attiecībā uz publiskām personām tam ir sevišķa nozīme, jo publiskām personām ir augstāks tolerances līmenis pret iejaukšanos viņu privātajā dzīvē.

ASV tiesas ir atzinušas leģitīmu sabiedrības interesi par slavenību personību un ar tām saistīto privāto un publisko informāciju.¹⁰⁹ No vienas puses, preseī ir dota privilēģija sniegt tālāku publicitāti par jau esošām publiskām personām. No otras, notiek ziņu un citu sabiedrības interesi izraisošu tēmu publiskošana. Pirmais primāri darbojas uz personām, kurām publicitāte jau ir dota, otrajā – notikumi, fakti vai cita tematika. Tās tomēr acīmredzami ir vienas un tās pašas lietas dažādas fāzes.¹¹⁰

Nīderlandē notiek publicitātes tiesību interešu sabalansēšana ar izteiksmes brīvību (*freedom of expression*).¹¹¹ Argentīnā personas attēlu var izmantot brīvi zinātnes, izglītības un kultūras vajadzībām.¹¹² Īrijā var brīvi publicēt personu bildes, kuras ir uzņemtas publiskā vai privātā vietā, ja tas notiek bez iekļūšanas īpašumā.¹¹³ Itālijā tiek pieļauts izņēmums no personas izņēmuma tiesībām uz sava portreta publiskošanu attiecībā uz slavenību attēlu publicēšanu, ja tas saistīts ar publisku notikumu un notiek tikai tad, ja tas ir lietots godprātīgi (*fair use*) ar informatīvu nolūku.¹¹⁴ Arī ASV attiecībā uz slavenībām un publiskām personām darbojas godprātīgas lietošanas princips,¹¹⁵ jo ir jābūt loģiskam sakaram starp publisku personu un sabiedriskās intereses jautājumu.¹¹⁶

Apskatot sabiedrības leģitīmu interesi (*legitimate public or general interest*), tiesas norāda uz diviem priekšnoteikumiem – (1) prasītāja sociālais statuss (publiska vai nepubliska persona) un (2) sniedzamās informācijas sociālais nozīmīgums.¹¹⁷

Attiecībā uz sniedzamās informācijas sociālo nozīmīgumu tiek uzsvērti ziņu būtiska loma sabiedrības dzīvē. Ziņas ir sabiedriski sociāls fenomens, un ziņu ierobežošana attiecīgi nozīmē arī sabiedrības ierobežošanu.¹¹⁸ Jānorāda, ka nav viennozīmīgi skaidra definējuma vai robežas, kad informācija kļūst par sabiedriski nozīmīgu. Piemēram, ASV, ņemot vērā sabiedrībai kā elektorātam atvēlēto nozīmīgu lomu, sabiedrība ir tiesīga iegūt visu informāciju, kas ir nepieciešama informētai valdīšanai (*informed governance*), t. sk. politiskai.¹¹⁹ Vienlaicīgi, atsaucoties uz sabiedrības uzticamības teoriju (*theory of public accountability*), tiek pieļauta arī tīri personīgas informācijas par personām, kuras nav iesaistītas valsts pārvaldē kā sabiedriski nozīmīgas, publicēšana, piemēram, raksta publicēšana par brīnumbērna tālāko dzīvi.¹²⁰ Tomēr paša notikuma īpatnība vai sevišķums pats par sevi ne vienmēr tiek atzīts par leģitīmu sabiedrības

¹⁰⁹ Prosser W. 1960, pp. 416–417.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 410.

¹¹¹ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 321–323, 325.

¹¹² *Ibid.*, p. 17.

¹¹³ *Ibid.*, pp. 62–63.

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 266.

¹¹⁵ Piem., ziņu jaunums, mākslas darbā, parodija, nejauša izmantošana un *first sale* doktrīna. International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 480–482.

¹¹⁶ Prosser W. 1960, p. 414.

¹¹⁷ Post R. 1989, p. 997.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 998.

¹¹⁹ *Idid.*, pp. 999, 1004.

¹²⁰ *Ibid.*, pp. 1000–1001.

interesi. Lai gan kāds fakts ir sabiedrības dabiskas ziņkārības vērts, taču sabiedrības legītīma interese nenozīmē **vienīgi ziņkārību**, kas tiesiski nepubliciskus tematus padara par publiskās intereses objektu. Šajā sakarā notiek atsaukšanās uz kopienas (sabiedrības) tikumiem un paražām, kad nepubliciski jautājumi kļūst par sabiedrības legītīmas intereses objektu. Tāpat, lai gan tiek norādīts uz nepieciešamību pakļaut informācijas pasniegšanu pieklājības noteikumiem, šī prasība ne vienmēr tiek ievērota tiesu praksē.¹²¹

Publicējot attēlus saistībā ar negatīvu publikāciju, tiek nodalīti gadījumi, kad tas ir veikts par publiski zināmām personām vai citām personām. Piemēram, Austrijā tiesas ir noteikušas: ja attēlotās personas identitāte kļūst vizuāli zināma plašakai sabiedrībai, tikai publicējot attēlu, tad tas noved pie lieka (nevajadzīga) “apkaunojoša efekta” (*pillory effect*). Līdz ar to šādas personas attēla publicēšana ir pieļaujama tikai tad, ja sabiedrības intereses prevalē pār indivīda interesēm.¹²² Līdzīgi tiek vērtēta arī personu attēlu izmantošana personām, kas ir zināmas ierobežotai sabiedrības daļai. Personu, kuras regulāri tiek eksponētas sabiedrībai, attēlu izmantošanai ir informatīva vērtība, ja attēls ir saistīts ar attēlotās personas publiskām aktivitātēm.¹²³ Savukārt, ziņojot par jaunākajiem notikumiem, personas privātās dzīves fotogrāfiju izmantošanas atbilstība ir izlemjama katrā gadījumā individuāli, taču nekādā gadījumā tas nav attaisnojams ar vēlmi apmierināt ziņkārību un radīt sensāciju.¹²⁴ Bez tam situācijā, kad attēlam nav informatīvas vērtības, pavadošo apgalvojumu patiesumam nav nozīmes, savukārt, ja publikācijai ir informatīva vērtība, tad pavadošais teksts tiek vērtēts. Gadījumos, kad apgalvojums ir nepatiess vai godu aizskarošs, priekšroka tiek dota attēlotās personas interesēm.¹²⁵ Ja attēlotā persona ir publiski zināma savas darbības dēļ, tad tās attēlu publicēšana parasti nav atzīstama par personas likumīgu interešu aizskarošu. Savukārt politiķu un citu publiski pazīstamu personu attēlu publicēšana saistībā ar noniecinošām ziņām var tikt ierobežota, piemēram, attēla publicēšana saistībā ar notikumu, ar kuru attēlotai personai nav nekāda sakara.¹²⁶

Francijā no publiskām personām tiek pieprasīts pieņemt, ka tās var būt galvenie subjekti fotogrāfijā vai filmā, ilustrējot to publisko dzīvi.¹²⁷ Tiek prezumēts, ka tās ir devušas piekrišanu savu attēlu publicēšanai, tomēr šādai publicēšanai ir jābūt saistītai ar informatīvu un nevis publicitātes vai komerciālās izmantošanas mērķi.¹²⁸ Attiecībā uz ziņojumiem par personas privāto dzīvi, t. sk. arī attiecībā uz publiskām personām, jānorāda, ka attēla izmantošana ir prettiesiska un var tikt sodīta arī krimināltiesiski.¹²⁹

Vācijas Autortiesību likums paredz izņēmumus, kad personas attēls var tikt izplatīts vai publicēts bez personas piekrišanas: (1) vēsturiska satura bildes; (2) personas, kas ir piederīgas ainavai vai citam apvidum; (3) persona, kas piedalās sapulcēs, parādēs vai līdzīgos notikumos; (4) bildes, kuras nav veidotas pēc pasūtījuma, bet kuru izplatīšana vai publiska prezentēšana kalpo augstākās mākslas interesei.¹³⁰ Tomēr

¹²¹ Post R. 1989, p. 1006.

¹²² International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 45.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ibid., p. 154.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 166.

arī šiem izņēmumiem ir izņēmumi – attēlotās personas leģitīma interese¹³¹ vai ja tas aizskar mirušās personas ģimeni, tādējādi veidojot līdzsvaru starp indivīda leģitīmo interesi par vispārīgajām personiskuma tiesībām un sabiedrības informatīvo interesi.¹³² Attiecībā uz attēla vēsturisko saturu Vācijas tiesas ir noteikušas vairākus principus. Par vēsturisku kontekstu atzīst jebkuru notikumu, kas kādu iemeslu dēļ rada sabiedrības interesi – zināšanu slāpes, turklāt šādai interesei nav jāpastāv nākotnē.¹³³

Eiropas Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 8. pants nosaka tiesības uz personas privātās un ģimenes dzīves respektēšanu, savukārt 10. pants nosaka tiesības uz politisku, komerciālu un māksliniecisku izteiksmes brīvību. Tiesību teorijā un praksē ir aktuāls jautājums par šo divu fundamentālo tiesību konkurenci. Līdzīgi kā citas tiesības, arī tiesības uz privātumu nav absolūtas. Tas nozīmē, ka likumā tieši minētajos gadījumos vai pastāvot leģitīmai interesei personas privātums var tikt tiesiski aizskarts, piemēram, izteiksmes brīvības tiesības.

Tiesības uz izpausmes brīvību var tikt aizsargātas ar privātumu, ja izteiksmes brīvība ir paredzēta privāti un ne publiski. Piemēram, aizliegums publicēt personas fotogrāfiju saistībā ar ziņām, ja fotogrāfija nav degradējoša vai apmelojoša, vai neatlāj subjekta privātās dzīves detaļas, tiek atzīts par Eiropas Cilvēktiesību konvencijas 10. panta pārkāpumu.¹³⁴

Apkopojot iepriekš minēto, ir pamats secināt, ka, līdzīgi kā ar privātuma tiesībām, arī **tiesības uz personas ārējā izskata neaizskaramību ir primāri aizsargājamas, izņemot, ja to aizsardzība nav tiesiski aprobežota**, piemēram, ar uzskatu un izteiksmes brīvību. Tātad personas neaizskaramība **ir primāra un tās aizsardzība tiek nodrošināta kā primāra interese, taču tiesības uz uzskatu un izteiksmes brīvību ir šāds tiesisks izņēmums**. Apliecinājumu tam mēs varam atrast sistēmiskā Eiropas Cilvēku tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas iztulkojumā, jo konvencijas 8. pants ir pirms 10. panta. Arī Satversmē 96. pants ir pirms 100. panta, tādējādi apliecinot personas aizsardzības primāro mērķi.

Pie šāda secinājuma nonāca Lielbritānijas Lordu palāta *Campbell v. MGN Ltd* lietā, izskatot jautājumu par konvencijas 8. panta un 10. panta konkurenci attiecībā uz Naomi Kempbelas slēpti fotografētās bildes publicēšanu, kad viņa atgriezās no anonīmo narkomānu ārstēšanas vietas.¹³⁵ Līdzīgu pozīciju ieņem arī Kanādas Augstākā tiesa, kura, vispārīgi aizsargājot privātumu, norādīja, ka preses brīvība nedod žurnālistam lielākas tiesības uz izteiksmes brīvību, kādu vispārīgi bauda sabiedrība.¹³⁶

Arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir norādījusi savos spriedumos (piemēram, *Neves v. Portugal* un *Tammer v. Estonia*¹³⁷ lietā), ka personas privātās dzīves aizsardzība nevar tikt atzīta par konvencijas 10. panta pārkāpumu. Līdz ar to **masu**

¹³¹ Tas attiecas uz bildēm, kas ir uzņemtas slepeni vai negaidīti privātā vietā, arī publiskās vietās, kurās persona nepastāv kā sabiedrības daļa, piem., restorānā, viesnīcā, telefonbūdiņā, persona veic privāta rakstura darbības ārpus trešo personu acīm, bildes uzņemtas ziņkārības vai sensācijas iemeslu dēļ. Sk.: International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 168.

¹³² International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 167.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ The Law of Privacy and the Media 2002, p. 59 (2.36).

¹³⁵ Telford P. Towards the Tort of Invasion of Privacy, International Legal Practitioner. IBA, November 2004, Vol. 29, No. 3, pp. 213–214.

¹³⁶ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, pp. 74–75.

¹³⁷ The Law of Privacy and the Media 2002, pp. 34–35 (1.70–1.71).

informācijas līdzeklim vai žurnālistam ir jāpierāda leģitīmas intereses esamība, kad, izplatot kādu informāciju, var tikt aizskartas vai ir aizskartas citas personas tiesības uz savu attēlu. Žurnālista subjektīva interese vai ziņkārība nav pietiekams pamats šādas leģitīmas intereses konstatēšanai.

Vārda brīvības un personas attēla neaizskaramības jomā būtu ļoti uzmanīgi jāizmanto analogija ar ASV tiesu praksi, jo tur ir atšķirīga nostāja līdzsvara noteikšanā, kas ir izskaidrojama ar ASV Konstitūcijas pirmo papildinājumu.¹³⁸

Kopsavilkums

1. Personas tiesības uz ārējo izskatu (attēlu) tiek atzītas ļoti plaši valstu normatīvajā regulējumā vai tiesu praksē. Šobrīd nav izveidojusies vienota izpratne par šo tiesību saturu un sistēmu civiltiesībās.
2. Personas tiesības uz individuālo izskatu ir atsevišķas personiskās tiesības, kuru pamatmērķis ir nodrošināt personas ārējā individuālā izskata neaizskaramību.
3. Tiesiskā aizsardzība ir jānodrošina personai kā pret komerciālu vai publisku tās ārējā izskata izmantošanu, tā arī pret nekomerciālu vai privātu izmantošanu, pat pret prettiesisku indivīda izskata fiksāciju. Uz pirmo gadījumu attiecas publicitātes tiesības un uz otro – personiskās tiesības. Personas tiesības uz ārējo izskatu var tikt aizsargātas ar dažādām tiesībām atkarībā no tā, kādos apstākļos tika veikta personas ārējā izskata fiksācija, tā izmantošana un kādas sekas tā radījusi.
4. Publicitātes tiesības ir visu indivīdu, bet pamatā publisku personu (slavenību) *sui generis* tiesības pret tās ārējā izskata (identitātes) prettiesisku komerciālu un publisku izmantošanu, t. sk. publicēšanu, masu informācijas līdzekļos. Šis personisko tiesību apzīmējums būtu atbilstoši jālieto Latvijas tiesību doktrīnā un juridiskajā literatūrā.
5. Neatkarīgi no publicitātes tiesībām katram indivīdam pastāv personiskās tiesības uz aizsardzību pret tā attēla (izskata) prettiesisku izmantošanu nekomerciālam mērķim vai nepubliskā nolūkā un pat fiksāciju (fotografēšanu, filmēšanu).
6. Publiskām personām pastāv lielāka iespēja tikt aizsargātām pret to ārējā izskata komerciālo izmantošanu, vienlaicīgi publiskām personām pastāv mazāka aizsardzība pret to ārējā izskata (attēla) izmantošanu bez saskaņojuma masu informācijas līdzeklī sakarā ar augstu sabiedrības leģitīmo interesi.
7. Vērtējot atbilstošu līdzsvaru starp publisku personu interesēm par savu ārējā izskata autonomiju un sabiedrības informatīvajām interesēm, ir jāņem vērā vēsturiski atšķirīgā pieeja ASV un Eiropā.
8. Līdzīgi kā ar privātuma tiesībām, arī tiesības uz personas ārējā izskata neaizskaramību ir primāri aizsargājamas, izņemot, ja to aizsardzība nav tiesiski aprobežota, piemēram, ar uzskatu vai izteiksmes brīvību. Attiecīgi personas neaizskaramība ir primāra un tās aizsardzība tiek nodrošināta kā primāra interese, savukārt tiesības uz preses brīvību ir šāds tiesisks izņēmums.

¹³⁸ International Privacy, Publicity and Personality Law 2001, p. 456; The Social Foundations of Privacy: Community and Self in the Common Law Tort. California Law Review, October, 1989, Vol. 77, No. 5, p. 999.

KONVERTĒJAMĀS OBLIGĀCIJAS UN TO CIVILTIESISKĀS APGROZĪBAS IEROBEŽOJUMI

CONVERTIBLE BONDS AND RESTRICTIONS ON THEIR CIVIL CIRCULATION

Pauls Zeņķis, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras lektors, doktors

Summary

A bond is a debt security, under which its issuer undertakes to repay to the bondholder the principal of the bond and the interest (the coupon) at a specified point in time, that is to be considered as the extinguishing of bonds. There are several types of bonds: bonds issued by the public sector, bonds issued by capital companies, publicly available bonds, private bonds, convertible bonds, subordinated bonds, exchangeable bonds, etc. A convertible bond is a bond that its holder is entitled to swap for the issuer's shares within a specified term. Thus, a convertible bond is a debt security that can be converted into equities, in accordance with the conversion rules. After the conversion of convertible bonds, the holder of the bonds becomes a shareholder of the bond issuer.

Atslēgvārdi: konvertējamās obligācijas, parāda vērtspapīri, kapitāla vērtspapīri

Keywords: convertible bonds, debt securities, equity securities

Ievads

Atbilstoši Finanšu instrumentu tirgus likuma¹ 1. panta pirmās daļas 43. punktam obligācija ir “parāda vērtspapīrs” jeb “pārvedams vērtspapīrizēts parāds”. Tādējādi obligācija kā parāda vērtspapīrs apliecina tās izdevēja (emitenta) saistības pret šīs obligācijas turētāju (obligacionāru).² Obligācijā pamatā ietilpst divi prasījumi – prasījums par obligācijas nominālvērtības (aizdevuma pamatsummas) atmaksu un kupona (procentu) samaksu.

Vienlaikus obligācijām ir vairāki veidi – publiskā apgrozībā esošas obligācijas, privātā apgrozībā esošas obligācijas, nodrošinātas un nenodrošinātas obligācijas, kā arī konvertējamās obligācijas, subordinētās obligācijas, apmaināmās obligācijas un

¹ Finanšu instrumentu tirgus likums: LV likums. Pieņemts 20.11.2003. [04.03.2023. red.].

² Zeņķis, P. Obligāciju veidu un civiltiesiskās apgrozības attīstība. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 183.–190. lpp.

citas. Tādējādi arī obligācijā ietilpstošie prasījumi ir atkarīgi no tā, par kāda veida obligāciju ir runa.

Šī raksta mērķis ir sniegt ieskatu konvertējamā obligāciju jēdzienā, tajās ietvertu prasījumu būtībā, kā arī konvertējamā obligāciju emisijas kārtībā, atklājot būtiskākās konvertējamā obligāciju atšķirības iepretim citu veidu obligācijām.

1. Konvertējamā obligācija

1.1. Konvertējamās obligācijas jēdziens

Konvertējamās obligācijas legāldefinīcija sniegta Komerclikuma³ 244. panta pirmajā daļā. Minētā tiesību norma noteic, ka konvertējamā obligācija ir tāda obligācija, kuru obligacionārs noteiktā termiņā ir tiesīgs apmainīt pret emitenta akcijām. Turklāt atbilstoši Komerclikuma 244. panta trešajai daļai kopš 2002. gada 15. marta, kad spēkā stājās 2002. gada 14. februārī pieņemtie Grozījumi Komerclikumā,⁴ apmainīt pret emitenta akcijām var ne vien konvertējamā obligāciju, bet arī citus vērtspapīrus, kas satur līdzvērtīgas tiesības.

Lai arī konvertējamās obligācijas šī raksta izstrādes brīdī nav sastopamas starp *Nasdaq Riga* biržā tirgotajiem parāda vērtspapīriem,⁵ šādas obligācijas vispārīgi nav uzskatāmas par tādu obligāciju veidu, kas praksē netiktu lietots. Tieši pretēji, konvertējamās obligācijas ir pasaulē plaši izmantots finanšu instruments.⁶ Konvertējamā obligāciju nozīmību starp citiem vērtspapīriem apliecina arī tas, ka pirms 2007. gada finanšu krīzes pasaulē kopumā bija emitētas konvertējamās obligācijas vairāk nekā 350 miljardu ASV dolāru apmērā,⁷ pašreiz sasniedzot jau divreiz lielāku jeb teju 700 miljardu ASV dolāru apmēru.⁸

Vienlaikus jāpatur prātā, ka konvertējamās obligācijas, tāpat kā cita veida obligācijas, var emitēt arī privātā kārtā,⁹ bez nodoma tās tirgot biržā. Kā tas redzams no publiski pieejamās informācijas, tad papildu finansējuma piesaistei vēsturiski konvertējamās obligācijas privātā kārtā, piemēram, ir emitējusi gan Latvijas nacionālā

³ Komerclikums: LV likums. Pieņemts 13.04.2000. [04.03.2023. red.].

⁴ Grozījumi Komerclikumā: LV likums. Pieņemts 14.02.2002. [04.03.2023. red.].

⁵ Obligācijas. Nasdaq Riga, <https://nasdaqbaltic.com/statistics/lv/bonds> [aplūkots 04.03.2023.].

⁶ Burlacu R., Jimenez-Garces S. Why do firms issue callable convertible bonds? A critique of the “backdoor equity financing” theory. *Journal of Banking & Finance*, 2022, Vol. 144, p. 106636, <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2022.106636> [aplūkots 26.02.2023.].

⁷ Batten J. A., Khaw K. L.-H., Young M. R. Convertible Bond Pricing Models. *Journal of Economic Surveys*, 2014, Vol. 28, No. 5, pp. 775–803, <https://doi-org.datubazes.lanet.lv/10.1111/joes.12016> [aplūkots 26.02.2023.].

⁸ Convertible indices. Refinitiv, Global Issuance Statistics November 2021, <https://www.refinitiv.com/en/financial-data/indices/convertible-indices> [aplūkots 05.03.2023.]. Outlook 2022: Global convertible bonds, <https://www.schroders.com/en-us/us/wealth-management/insights/outlook-2022-global-convertible-bonds/> [aplūkots 05.03.2023.].

⁹ Korkeamaki T., Michael T. B. Where Are They Now? An Analysis of the Life Cycle of Convertible Bonds. *The Financial Review*, 2013, Vol. 48, No. 3, pp. 489–509, <https://onlinelibrary-wiley-com.datubazes.lanet.lv/doi/10.1111/fire.12012> [aplūkots 26.02.2023.].

lidsabiedrība *Air Baltic Corporation AS*,¹⁰ gan atkritumu apsaimniekošanas jomā zināmā sabiedrība *AS CleanR Grupa*.¹¹

Komerclikuma 244. panta pirmās daļas pirmais teikums paredz, ka: *Sabiedrība var emitēt konvertējamas obligācijas, kuras obligacionārs noteiktā termiņā ir tiesīgs [autora izcēlums] apmainīt pret šīs sabiedrības akcijām*. Tādējādi obligāciju konversija ir iespējama, tikai pamatojoties uz obligacionāra vēlmi konvertējamās obligācijas konvertēt pret emitenta akcijām. Tiesību doktrīnā atzīts, ka obligacionāra lēmums par konversiju ir uzskatāms par vienpusēju gribas izteikumu.¹²

Konversijas tiesības kreditors ir tiesīgs īstenot saskaņā ar konvertējamo obligāciju emisijas noteikumiem,¹³ ievērojot tajos noteikto termiņu (konversijas termiņš), konvertējot viņam piederošas konvertējamās obligācijas pret kapitāla vērtspapīriem (akcijām),¹⁴ kas piešķir dalības tiesības emitentā. Tiesību doktrīnā atzīts, ka parasti konversijas tiesības tiek izlietotas, tuvojoties konversijas termiņam, tādējādi obligacionāram pasargājoties no iespējamām akciju vērtības svārstībām. Tomēr, tā kā viņam pieder arī konversijas tiesības, kuru izlietošana var būt visnotaļ izdevīga, konvertējamās obligācijas kupons (procentu likme) un tādējādi arī ienesīgums ir salīdzinoši zemāks iepretim citu veidu obligācijām.¹⁵

Mazāki kupona maksājumi obligacionāriem samazina emitenta izmaksas par šādiem vērtspapīriem,¹⁶ tādēļ tieši kupona salīdzinoši zemāks apmērs iepretim citu veidu obligācijām ir tas, kas konvertējamo obligāciju emisiju padara pievilcīgu emitenta acīs.¹⁷ Vienlaikus ieguldījums konvertējamās obligācijās neietilpst emitenta pamatkapitālā.¹⁸

Obligacionāram nav pienākuma veikt obligāciju konversiju, un tas var izvēlēties turpināt saņemt fiksētus ienākumus noteiktā kupona (procentu) apmērā līdz pat konvertējamās obligācijas dzēšanas termiņam.¹⁹ Tādējādi līdz brīdim, kamēr obligacionārs nav izlietojis konversijas tiesības, viņam kā ikvienam citam obligacionāram ir vien tiesības uz konvertējamās obligācijas nominālvērtības atmaksu un kupona (procentu), ja tāds paredzēts, saņemšanu.

Ievērojot minēto, secināms, ka savā būtībā konvertējamā obligācija, gluži kā cita veida obligācijas, ir parāda vērtspapīrs. Vienlaikus, tā kā konvertējamā obligācija

¹⁰ Administratīvās apgabaltiesas 25.10.2010. spriedums lietā Nr. A42688408, 6.1. punkts; Zemgales apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 13.12.2017. spriedums lietā Nr. CA-0126-17/7.

¹¹ AS CleanR Grupa. Registration No. 40103799972. LEI: 984500048F64895F8O65. Terms of the notes issue, p. 56., p. 60, https://nasdaqbaltic.com/statistics/lv/issuer_documents/download/1509 [aplūkots 05.03.2023.].

¹² Meier-Hayoz A., Von der Crone H. C. Wertpapierrecht. 3., überarbeitete Auflage. Bern: Stämpfli Verlag, 2018, S. 303–304.

¹³ Saulietis A., Kokorevičs G. Obligāciju ekonomiskā un juridiskā daba. Jurista Vārds, 2013, Nr. 50, 6.–13. lpp.

¹⁴ Habersack M. In: Goette W., Habersack M., Kalss S. (red.). Münchener Kommentar zum Aktiengesetz. 5. Auflage. München: C. H. Beck, 2021, § 221, Rn. 24, 31; Koch J. In: Hüffer U. (Begr.), Koch J. (Bearb.). Aktiengesetz. 16. Auflage. München: C. H. Beck, 2022, § 221, Rn. 4, 6.

¹⁵ Meier-Hayoz A., Von der Crone H. C. 2018, S. 303–304.

¹⁶ Mobious M. Bonds. An Introduction to the core concepts. Singapore: John Wiley & Sons Singapore Pte. Ltd., 2012, p. 61.

¹⁷ Batten J. A., Khaw K. L.-H., Young M. R. 2014, pp. 775–803.

¹⁸ Ģenerālvokātes Verikas Trstenjakas (*Verica Trstenjak*) 2008. gada 4. septembrī sniegtie secinājumi lietā Nr. C-338/06 *Eiropas Kopienu Komisija pret Spānijas Karalisti*, 73. punkts.

¹⁹ Mobious M. Bonds 2012, p. 61.

obligacionāram piešķir arī tiesības konvertēt šo parāda vērtspapīru pret tā emitenta akcijām, tieši šī obligacionāram piešķirtā tiesība uz obligāciju konversiju ir tā, kas konvertējamo obligāciju atšķir no cita veida obligācijām. Tādējādi jāsecina, ka konvertējamā obligācija ir parāda vērtspapīrs, kuru iespējams konvertēt par kapitāla vērtspapīru saskaņā ar konversijas noteikumiem.

Par konvertējamo obligāciju paveidu var tikt uzskatītas nosacīti konvertējamās obligācijas (vācu val. – *bedingte Pflichtwandelanleihe*; angļu val. – *contingent convertible (CoCo) bond*). Atšķirībā no klasiskām konvertējamām obligācijām nosacīti konvertējamo obligāciju konversija akcijās ir atkarīga nevis no obligacionāra lēmuma (gribas izteikuma), bet gan no iepriekš definētā nosacījuma (notikuma) iestāšanās, kas faktiski tiek uzskatīts par atliekošo nosacījumu. Tam iestājoties, obligacionārs kļūst par akcionāru, savukārt no konvertējamām obligācijām iegūtais kapitāls – par emitenta pašu kapitālu.²⁰ Tiek atzīmēts, ka šādi nosacījumi parasti ir saistīti ar emitenta akciju vērtības negatīvu attīstības tendenci.²¹ Līdz ar to ieguldītājs, iegādājoties šādas obligācijas, uzņemas zināmu risku, kas savukārt tiek atlīdzināts ar augstākām procentu (kupona) likmēm.²²

Tāpat ārvalstīs praksē sastopamas arī reversās un obligāti konvertējamās obligācijas.²³ Reverso konvertējamo obligāciju gadījumā tiesība konvertēt konvertējamās obligācijas pret emitenta akcijām ir nevis obligacionāram, bet gan pašam emitentam.²⁴ Tādējādi reverso konvertējamo obligāciju gadījumā konversija notiek, pamatojoties nevis uz obligacionāra, bet emitenta vienpusēju gribas izpaudumu. Savukārt obligāti konvertējamās obligācijas nekad netiek dzēstas, izmaksājot konvertējamās obligācijas nominālvērtību naudā. Kā jau to liecina šo obligāciju nosaukums, šīs obligācijas dzēšanas termiņā vienmēr tiek konvertētas emitenta akcijās.²⁵ Minētais, pēc autora domām, gan nenozīmē, ka obligāti konvertējamo obligāciju konversija notiek neatkarīgi no obligacionāra un emitenta gribas. Proti, emitents, jau emitējot, bet obligacionārs jau iegādājoties šādas obligāti konvertējamās obligācijas, izsaka savu gribu, iestājoties obligāti konvertējamo obligāciju dzēšanas termiņam, šīs obligācijas konvertēt emitenta akcijās.

1.2. Konvertējamo obligāciju emisija

Ja vien emitenta statūti neparedz ierobežojumus, lēmumu par obligāciju emisiju pieņem emitenta valde. Tomēr valde neatkarīgi no statūtu noteikumiem nav tiesīga lemt par konvertējamo obligāciju emisiju. Kā to noteic Komerclikuma 245. panta 2.¹ daļa, lēmumu par konvertējamo obligāciju emisiju pieņem akcionāru sapulce. Pēc autora domām, šāda lēmuma par konvertējamo obligāciju emisiju pieņemšanas kārtība saistāma tieši ar konvertējamā obligācijā ietverto obligacionāra tiesību šo

²⁰ Meier-Hayoz A., Von der Crone H. C. 2018, S. 309–310.

²¹ Batten J. A., Khaw K. L.-H., Young M. R. 2014, pp. 775–803.

²² Schoutens W., Spiegeleer J. D. The Handbook of Convertible Bonds. Pricing, Strategies and Risk Management. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd., 2011, p. 18.

²³ Batten J. A., Khaw K. L.-H., Young M. R. 2014, pp. 775–803.

²⁴ Schoutens W., Spiegeleer J. D., Van Hulle C. The Handbook of Hybrid Securities. Convertible Bonds, CoCo Bonds, and Bail-in. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd., 2014, p. 66.

²⁵ Fabozzi Rank J. Bond markets, analysis, and strategies. 9th edition. [B. v.]: Pearson, 2014, p. 431.

konvertējamo obligāciju konversijas ceļā no parāda vērtspapīra konvertēt pret kapitāla vērtspapīru.

Ja obligacionārs īsteno tā tiesības un vēlas konvertējamo obligāciju konvertēt pret emitenta akcijām, tas netieši ietekmē arī pārējo emitenta akcionāru tiesības. Proti, emitentam rodas jauni akcionāri, tāpēc iespējamas arī izmaiņas esošo emitenta akcionāru procentuāli piederošo emitenta akciju īpatsvarā attiecībā pret kopējo emitenta pamatkapitāla apmēru, kas secīgi var mainīt arī esošo akcionāru ietekmi. Šo iemeslu dēļ, autora ieskatā, konvertējamo obligāciju emisijas lēmuma pieņemšanas kārtība atšķiras no citu obligāciju emisijas lēmuma pieņemšanas kārtības, minēto lēmuma pieņemšanu no emitenta valdes pilnvaru apjoma nododot emitenta akcionāru sapulcei.

Turklāt atbilstoši Komerclikuma 284. panta otrajai daļai līdztekus lēmumam par grozījumu izdarīšanu statūtos, pamatkapitāla izmaiņām, sabiedrības reorganizāciju, sabiedrības darbības izbeigšanu un citiem lēmumiem arī lēmums par konvertējamo obligāciju emisiju ir pieņemams ar ne mazāk kā trīs ceturtdaļām no klātesošo balsstiesīgo akcionāru balsīm, ja statūtos nav noteikts vēl lielāks nepieciešamais balsu skaits šādu lēmumu pieņemšanai. Tādējādi, kā atzinusi Satversmes tiesa, minētā tiesību norma aizliedz akcionāriem pašiem noteikt kārtību, kādā tiek pieņemts lēmums par konvertējamo obligāciju emisiju,²⁶ jo, ņemot vērā, ka šie lēmumi tieši attiecas uz sabiedrības aktīviem un ir būtiski, jo var ietekmēt ikviena akcionāra īpašumtiesību apjomu,²⁷ likumdevējs ir tieši noteicis, ka jautājums par konvertējamo obligāciju emisiju akcionāru sapulcē ir izlemjams tikai ar kvalificēto balsu vairākumu.²⁸

1.3. Konvertējamo obligāciju pirmtiesības

Pēc autora domām, tā kā gadījumā, ja obligacionārs īsteno tā tiesības un vēlas konvertējamo obligāciju konvertēt pret emitenta akcijām, tas netieši ietekmē arī pārējo emitenta akcionāru tiesības. Atbilstoši Komerclikuma 246. panta pirmajai daļai konvertējamo obligāciju emisijas gadījumā emitenta esošajiem akcionāriem ir noteiktas pirmtiesības iegūt konvertējamās obligācijas. Būtiski norādīt, ka atbilstoši Komerclikumam pirmtiesības iegūt konvertējamās obligācijas to emisijas gadījumā ir tikai emitenta akcionāriem.

Eiropas Savienības Tiesas lietā C-338/06 tika izskatīts strīds Eiropas Kopienas Komisijas prasībā pret Spānijas Karalisti par nepareizu Padomes Otrās direktīvas 77/91/EEK²⁹ ieviešanu. Spānijas Karalistes Akciju sabiedrību likums³⁰ 158. panta

²⁶ Par Komerclikuma 142. panta otrās daļas un 284. panta otrās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 105. pantam: Latvijas Republikas Satversmes tiesas 04.02.2009. spriedums lietā Nr. 2008-12-01. 9. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2009, Nr. 21.

²⁷ Tihonovs V. Ieskats akciju piederības jautājumā. Jurista Vārds, 2012, Nr. 21 (270).

²⁸ Kurzemes apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 18.10.2016. spriedums lietā Nr. C32307615, 5. punkts.

²⁹ Padomes Otrā direktīva par to, kā vienādošanas nolūkā koordinēt nodrošinājumus, ko saistībā ar akciju sabiedrību veidošanu un to kapitāla saglabāšanu un mainīšanu dalībvalstis prasa no sabiedrībām Līguma 58. panta otrās daļas nozīmē, lai aizsargātu sabiedrību dalībnieku un trešo personu intereses. Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis, 1977, L 26.

³⁰ Real Decreto Legislativo 1564/1989, de 22 de diciembre, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley de Sociedades Anónimas. [1989. gada 22. decembra Karaļa dekrētlukums Nr. 1564/1989, ar kuru ir grozīts Akciju sabiedrību likums.] <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1989-30361> [aplūkots 18.02.2023.].

pirmajā daļā un 293. panta otrajā daļā paredzēja, ka pirmtiesības akciju un konvertējamo obligāciju emisijas gadījumā ir ne vien akcionāriem, bet arī konvertējamo obligāciju obligacionāriem, kuri iepriekšējo emisiju laikā ir izmantojuši konvertējamās obligācijas noteiktās tiesības tās konvertēt pret akcijām. Šādu pirmtiesību piešķiršanu arī konvertējamo obligāciju obligacionāriem Spānijas Karaliste pamatoja ar apstākli, ka tādējādi tiek aizsargāti konvertējamo obligāciju obligacionāri kā iespējamie akcionāri.³¹

Vienlaikus, kā Eiropas Savienības Tiesa atzinusi lietā C42/95, Padomes Otrās direktīvas 77/91/EEK mērķis ir nodrošināt efektīvu akcionāru aizsardzību, ļaujot tiem emitenta pamatkapitāla palielināšanas laikā izvairīties no to līdzdalības vājināšanas emitenta pamatkapitālā.³² Jāpatur prātā, ka konvertējamo obligāciju obligacionāri par akcionāriem kļūst tikai pēc obligāciju konversijas. Tādējādi tikai ar šo brīdi tie ir tiesīgi baudīt arī akcionāriem noteiktās tiesības, tai skaitā pirmtiesības jaunu emitenta akciju un konvertējamo obligāciju iegūšanā.

Tiesību doktrīnā pausts pamatots viedoklis, ka akcionāru pirmtiesības viennozīmīgi tiek ierobežotas, ja citām personām ir tiem līdzvērtīgas tiesības.³³ Savukārt, kā atzinusi ģenerālvokāte Verika Trstenjaka (*Verica Trstenjak*), akcionāru procentuālās līdzdalības emitenta pamatkapitālā samazināšana un līdz ar to arī akcionāru tiesību pasliktināšanās risks ir attaisnojams tikai tad, ja konvertējamo obligāciju turētāji izpilda nosacījumus par konvertējamo obligāciju konvertēšanu akcijās.³⁴

Līdz ar to Eiropas Savienības Tiesa lietā C-338/06 atzina, ka pirmtiesību noteikšana konvertējamo obligāciju emisijas gadījumā ne vien akcionāriem, bet arī esošajiem konvertējamo obligāciju obligacionāriem nesasniegta Otrās direktīvas mērķi – aizsargāt akcionāru tiesības uz to līdzdalību emitenta pamatkapitālā.³⁵ Minēto iemeslu dēļ Eiropas Savienības Tiesa arī atzina, ka konvertējamo obligāciju obligacionāriem nav pirmtiesību arī emitenta jauno akciju iegūšanai. Šādas tiesības ir vienīgi akcionāriem.³⁶

Tai pašā laikā Eiropas Savienības Tiesa minētajā lietā atzina, ka konvertējamo obligāciju obligacionāri var tikt nostādīti prioritārākā stāvoklī attiecībā pret trešajām personām.³⁷ Proti, konvertējamo obligāciju obligacionāriem var tikt noteiktas pirmtiesības gan konvertējamo obligāciju emisijas, gan pat emitenta akciju emisijas gadījumā. Vienīgais ierobežojums ir nepieļaut situāciju, kurā pirmtiesību īstenošanai konvertējamo obligacionāru obligacionāri konkurē ar akcionāriem.³⁸ Tādējādi konvertējamo obligāciju obligacionāriem pirmtiesības emitenta emitēto vērtspapīru iegūšanā var tikt noteiktas pakārtoti akcionāru pirmtiesībām uz šo vērtspapīru iegūšanu.

³¹ EST 18.12.2008. spriedums lietā C-338/06 *Eiropas Komisija pret Spānijas Karalisti*, 37. punkts.

³² EST 19.11.1996. spriedums lietā C-42/95 *Siemens AG un Henrijs Nolds*, 19. punkts.

³³ Grechenig K. Discriminating Shareholders through the Exclusion of Pre-emption Rights? The European Infringement Proceeding against Spain (C-338/06). UC Berkeley: Berkeley Program in Law and Economics, 2009, <https://escholarship.org/uc/item/1102f5kp> [aplūkots 04.03.2022.].

³⁴ Ģenerālvokātes Verikas Trstenjakas (*Verica Trstenjak*) 2008. gada 4. septembrī sniegtie secinājumi lietā Nr. C-338/06 *Eiropas Kopienų Komisija pret Spānijas Karalisti*, 76.–77. punkts.

³⁵ EST 18.12.2008. spriedums lietā C-338/06 *Eiropas Komisija pret Spānijas Karalisti*, 45. punkts.

³⁶ *Ibid.*, 46. punkts.

³⁷ *Ibid.*, 40. punkts.

³⁸ Sīkāk sk.: Ģenerālvokātes Verikas Trstenjakas (*Verica Trstenjak*) 2008. gada 4. septembrī sniegtie secinājumi lietā Nr. C-338/06 *Eiropas Kopienų Komisija pret Spānijas Karalisti*, 83. punkts.

Proti, tikai tādā gadījumā, ja akcionāri nav izmantojuši savas pirmtiesības, akcijas un konvertējamās obligācijas prioritāri var tikt piedāvātas konvertējamo obligāciju obligacionāriem pirms to piedāvāšanas ikvienai trešajai personai.³⁹

Norādāms, ka secīga emitēto akciju iegūšanas pirmtiesību piešķiršana citām personām pēc tam, kad sākotnēji iespēja savas pirmtiesības īstenot ir dota akcionāriem, ir paredzēta, piemēram, arī Vācijas Federatīvās Republikas Akciju sabiedrību likuma⁴⁰ 187. panta pirmajā daļā⁴¹ un Austrijas Republikas Akciju sabiedrību likuma⁴² 154. panta pirmajā daļā.⁴³

Vienlaikus kopš 2017. gada 13. jūlija, kad spēkā stājās 2017. gada 15. jūnijā pieņemtie Grozījumi Komerclikumā,⁴⁴ emitenta akcionāru pirmtiesības iegādāties konvertējamās obligācijas var atcelt ar konvertējamo obligāciju emisijas noteikumiem, ja ievērota Komerclikuma 253. panta otrajā daļā noteiktā kārtība. Kā to grozījumu pamatojumā norādījusi Tieslietu ministrija, šāda kārtība atvieglo sabiedrībai iespēju piesaistīt trešās personas kā investorus ārpus esošo sabiedrības akcionāru loka.⁴⁵

Visbeidzot, lai arī Komerclikuma 246. panta pirmā daļa noteic akcionāru pirmtiesības iegādāties sabiedrības emitētās konvertējamās obligācijas, akcionāriem tomēr nav pirmtiesību iegūt tādas sabiedrības akcijas, kas emitētas, lai tās konvertētu pret iepriekš emitētajām konvertējamām obligācijām. Kā to noteic Komerclikuma 253. panta pirmās daļas 1. teikums, tad, palielinot pamatkapitālu Komerclikuma 261.¹ panta otrajā daļā paredzētajos gadījumos (tai skaitā atbilstoši 1. punktam – jaunu akciju emisija pret konvertējamām obligācijām), akcionāriem nav pirmtiesību. Tādējādi, ja akcionāri iepriekš nav ieguvuši konvertējamās obligācijas, tiem vēlāk nav pirmtiesību iegūt tādas sabiedrības akcijas, kuras emitētas, lai tās konvertētu pret iepriekš emitētajām konvertējamām obligācijām.

Kopsavilkums

1. Savā būtībā konvertējamā obligācija, gluži kā cita veida obligācijas, ir parāda vērtspapīrs. Tomēr, tā kā konvertējamā obligācija obligacionāram piešķir arī tiesības konvertēt šo obligāciju (parāda vērtspapīru) pret emitenta akcijām (kapitāla

³⁹ EST 18.12.2008. spriedums lietā C-338/06 *Eiropas Komisija pret Spānijas Karalisti*, 39.–40. punkts.

⁴⁰ Aktiengesetz [Vācijas Federatīvās Republikas Akciju sabiedrību likums], <https://www.gesetze-im-inter.net.de/aktg/index.html> [aplūkots 18.02.2023].

⁴¹ Vācijas Federatīvās Republikas Akciju sabiedrību likuma 187. panta pirmā daļa noteic: *Rechte auf den Bezug neuer Aktien können nur unter Vorbehalt des Bezugsrechts der Aktionäre zugesichert werden* [Tiesības iegādāties jaunas akcijas var tikt garantētas, tikai ievērojot akcionāru parakstīšanās tiesības].

⁴² Aktiengesetz [Austrijas Republikas Akciju sabiedrību likums], <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002070> [aplūkots 18.02.2023].

⁴³ Austrijas Republikas Akciju sabiedrību likuma 154. panta pirmā daļa noteic: *Rechte auf den Bezug neuer Aktien können nur unter Vorbehalt des Bezugsrechts der Aktionäre (§ 153) zugesichert werden* [Tiesības parakstīties uz jaunām akcijām var tikt garantētas, tikai ievērojot akcionāru parakstīšanās tiesības (153. pants)].

⁴⁴ Grozījumi Komerclikumā: LV likums. Pieņemts 15.06.2017. [04.03.2023. red.].

⁴⁵ Tieslietu ministrijas 2016. gada 7. decembra vēstule Nr. 1-11/4397 Latvijas Republikas Saeimas Tautsaimniecības, agrārās, vides un reģionālās politikas komisijas priekšsēdētājam par priekšlikumiem likumprojektam "Grozījumi Komerclikumā" (Nr. 749/Lp12) pirms otrā lasījuma, 1.–2. lpp., <https://titania.saeima.lv/LIVS12/SaeimaLIVS12.nsf/0/572E508C659112C6C2258082004B2689?OpenDocument> [aplūkots 11.02.2023.].

vērtspapīru), šī obligacionāram piešķirtā konversijas tiesība ir tā, kas konvertējamo obligāciju atšķir no cita veida obligācijām. Tādējādi konvertējamās obligācijas ir parāda vērtspapīrs, kuru iespējams konvertēt par kapitāla vērtspapīru.

2. Par konvertējamo obligāciju paveidu var tikt uzskatītas nosacīti konvertējamās obligācijas. Atšķirībā no klasiskām konvertējamām obligācijām nosacīti konvertējamo obligāciju konversija akcijās ir atkarīga nevis no obligacionāra lēmuma (gribas izteikuma), bet gan no iepriekš definētā nosacījuma (notikuma) iestāšanās, kas faktiski tiek uzskatīts par atliekošo nosacījumu. Šim nosacījumam iestājoties, obligacionārs kļūst par akcionāru, savukārt no konvertējamām obligācijām iegūtais kapitāls – par emitenta pašu kapitālu.
3. Konvertējamo obligāciju obligacionāri par akcionāriem kļūst tikai pēc obligāciju konversijas. Tikai ar konversijas brīdi tie ir tiesīgi baudīt arī akcionāriem noteiktās tiesības, tai skaitā pirmtiesības jaunu emitenta akciju un konvertējamo obligāciju iegūšanā.

ATSEVIŠĶI PROBLĒMJAUTĀJUMI SAISTĪBĀ AR LĪGUMU IZPILDI

SPECIFIC ISSUES CONCERNING PERFORMANCE OF CONTRACTS

Aleksandrs Fillers, *Dr. iur., LL.M.*

Rīgas Juridiskās augstskolas docents, Latvijas Universitātes pasniedzējs

Summary

The article analyses two topics that have been rarely discussed in Latvian legal literature. Firstly, like most continental legal systems, the Latvian Civil Law recognizes the so-called *exceptio non adimpleti contractus*. This is a defence that allows a party to a contract to withhold its performance, if the counterparty does not perform its part of the contract. The article analyses how this defence applies, if the counter-performance is provided but turns out to be defective. Secondly, the article deals with the problem of creditor's default (*mora creditoris*). The Latvian Civil Law provides an option for the debtor to terminate the original obligation, if the object of the contract is tangible and the creditor refuses to accept it. The debtor can deposit the object or sell it. However, it does not contain a similar rule for other types of obligations, most notably – services. The article suggests a solution that would grant the debtor an “exit strategy” in case of creditor's default.

Atslēgvārdi: *exceptio non adimpleti contractus*, kreditora nokavējums, divpusēji līgumi, atkāpšanās no līguma

Keywords: *exceptio non adimpleti contractus*, creditor's default, synallagmatic contracts, avoidance of contract

Ievads

Šī raksta mērķis ir apskatīt divus problēmjaucējumus, kas ir saistīti ar līgumu izpildi un līgumpārkāpumu sekām. Pirmā raksta daļa ir veltīta *exceptio non adimpleti contractus* (“ieruna sakarā ar līguma neizpildi”) analīzei. Civillikumā (turpmāk – CL) šī ieruna ir kodificēta CL 1591. pantā. Saskaņā ar CL 1591. pantu, “[j]a ceļ prasību par divpusēja līguma izpildīšanu, prasītājam vai nu jāpiesola pienācīgs izpildījums, vai jāpierāda, ka viņš no savas puses līgumu jau izpildījis. Pretējā gadījumā pret viņu var celt līguma neizpildīšanas ierunu, ja vien no pašas līgumiskās attiecības rakstura neizriet, ka atbildētājam pienākas papriekš izpildīt”. Šī norma atspoguļo no romiešu tiesībām pārņemto *non adimpleti contractus* ierunu.¹

¹ Синайский В. Основы гражданского права. Выпуск II. Рига: Вальтерс и Рапа, 1926, с. 160. Lai gan šī ieruna ir būtiska arī tiesas procesā, tomēr uz to var atsaukties arī ārpus tiesvedības procesa. Šajā rakstā tiek apskatīta tieši šīs ierunas nozīme ārpus tiesvedības procesa.

No CL 1591. panta izriet, ka sinalagmātiskā līgumā katra no pusēm var atteikties sniegt izpildījumu, ja pretējā puse nav gatava dot pretizpildījumu. Tomēr šis ierunas izmantošana var būt būtiska arī tad, kad viena puse ir sniegusi izpildījumu, bet šim izpildījumam ir trūkumi. Šādā situācijā rodas pamatots jautājums: vai otrai līguma pusei ir jādod pretizpildījums? Šajā rakstā autors apskatīs šo jautājumu attiecībā uz trim tipiskiem sinalagmātiskiem līgumiem: pirkumu, nomu/īri (turpmāk – noma) un uzņēmuma līgumu.

Raksta otrajā daļā autors apskatīs citu ar līguma izpildi saistītu jautājumu: kādos gadījumos parādnieks var izbeigt līgumu, ja kreditors neveic darbības, kas ir nepieciešamas, lai parādnieks varētu sniegt izpildījumu?² Parādnieku nevar vienkārši piespiest samierināties ar situāciju, kurā tas turpina būt saistīts, bet saistību izpildīt nevar. Jau pašā CL ir iestrādāts mehānisms, kas ļauj parādniekam izbeigt šo viennozīmīgi nepatīkamo stāvokli. Tomēr šis regulējums nav pilnīgs un prasa dziļāku izstrādi, kas arī ir autora mērķis.

1. *Exceptio non adimpleti contractus* piemērošana neatbilstošam izpildījumam

CL 1591. pants kodificē *non adimpleti contractus* ierunu, taču var rasties pamatots jautājums: kā šī ieruna darbojas gadījumos, kad viena puse izpildījumu ir sniegusi, bet šim izpildījumam ir trūkumi? Pirmskara doktrīnā tika izteikts vispārīgs apgalvojums, ka šajā gadījumā otra puse nevar atteikties veikt samaksu, bet var ieturēt samērīgu daļu no samaksas.³ Autora mērķis ir izvērtēt, kāds īsti risinājums piemērojams trim tipiskiem sinalagmātiskiem līgumiem: pirkumam, noma un uzņēmuma līgumam.

Attiecībā uz pirkumu CL satur speciālu normu, kas norāda uz izpildījumu secību. CL 2033. pants noteic, ka pircējam ir jāmaksā pirmajam un tikai tad pārdevējam ir pienākums nodot lietu. Tātad šeit ieruna varētu būt tikai pārdevējam, ja samaksa netiek dota. Tāpēc Krievijas impērijas Valdošais senāts bija lēmis, ka gadījumā, ja pārdevējs pieprasa no pircēja samaksu, pēdējais nevar atsaukties uz *non adimpleti contractus* ierunu, bet var tikai celt pretpasību par lietas nodošanu.⁴

Taču šī atziņa nesniedz atbildi uz jautājumu, kā pircējs var rīkoties, ja pārdevēja izpildījumā ir aplēpti trūkumi, bet samaksa vēl nav veikta. Piemēram, gadījumā, ja puses ir vienojušās par citu izpildījuma secību: sākumā lieta un pēc tam samaksa. Atbilde ir atrodama CL 1628. pantā, kas paredz, ka prasījumi, kas lietas ieguvējam rodas sakarā ar lietas trūkumiem, ir izlietojami arī ierunas formā. Tiesību literatūrā

² CL 1658. pants ļoti šauri definē kreditora nokavējumu kā saistības izpildījuma nepieņemšanu vai kreditora prombūtni. Par kreditora nokavējumu būs runa arī citos gadījumos, kad kreditora līdzdarbība ir nepieciešama, lai parādnieks varētu izpildīt saistību. Piemēram: 1) pasūtītājs neļauj uzņēmējam iekļūt dzīvoklī, kuru tas uzņēmis remontēt; 2) aizdevējs atsakās norādīt bankas kontu, uz kuru parādniekam būtu jāpārskaita nauda; 3) CL 1838. panta otrajā daļā norādītais gadījums, kad kreditors atsakās izdot kvīti; 4) CL 1841. pantā norādītais gadījums, kad kreditors atsakās atdot parāda aktu.

³ Буковский В. Сводъ гражданских узаконеній губерній Прибалтійских. Томъ II. Рига: Типография Г. Гемпель и Ко., 1914, с. 1263.

⁴ Буковский 1914, с. 1664.

šīs ierunas ir tikušas pielīdzinātas *exceptio non adimpleti contractus*.⁵ Tātad pircējs, kurš pēc lietas saņemšanas, bet pirms samaksas ir atklājis apslēptu trūkumu, var – pēc brīvas izvēles – atteikties maksāt vispār vai atteikties maksāt pilnu maksu. Tomēr autora skatījumā, ja pircējs informē pārdevēju, ka pilnībā atsakās veikt samaksu, tad tas ir jātulko kā atkāpšanās no līguma sakarā ar apslēptiem trūkumiem, kas dod pārdevējam tiesības atprasīt nodoto lietu. Savukārt, ja pircējs vienīgi atsakās maksāt daļu no pirkuma maksas, tāds atteikums nenozīmētu, ka pārdevējam būtu tiesības atprasīt nodoto lietu.

Neapšaubāmi, ka ierunas izmantošana ir attaisnojama tikai tādos gadījumos, kad pircējs varētu izmantot arī attiecīgo prasījumu. Tāpēc, piemēram, pircējs nevar atteikties vispār maksāt, ja tikusi pārdota mazvērtīga lieta (CL 1621. pants). Tāpat, ja abas puses ir komersanti, tad pircējs nevarēs izmantot minētās ierunas, ja tas nav laikus informējis pārdevēju par preces trūkumiem saskaņā ar Komerclikuma 411. pantu. Turklāt pircējam ir jāievēro saīsinātie noilguma termiņi minētajiem prasījumiem,⁶ jo noilgums attiecas arī uz ierunām.⁷

Attiecībā uz nomas līgumu pirmskara Senāts norādīja: ja nomas līgumā ir paredzēts, ka nomas objekts tiek nodots nomniekam tikai pēc samaksas, tad līdz samaksas brīdim iznomātājs var atsaukties uz CL 1591. pantu (tolaik – Baltijas Vietējo likumu kopojuma (turpmāk – BVLK) 3213. pantu).⁸ Tomēr, ja īpašas norunas par avansu nav, tad nomniekam nav jāmaksā nomas maksa līdz brīdim, kad iznomātājs ir nodevis nomas objektu.⁹ Tādā gadījumā iznomātājs nevar izmantot CL 1591. panta ierunu. Turklāt pēc pirmskara Senāta prakses, kad nomas objekts jau esot nodots, bet iznomātājs neievērojot kādus nomas līguma noteikumus, nomnieks nevarot ieturēt nomas maksu, bet varot vienīgi prasīt zaudējumu atlīdzību.¹⁰

Autors nepiekrīt šādam tiesas secinājumam. Autors skatījumā CL normu teleoloģiska interpretācija tomēr ļautu nomniekam atteikties maksāt nomas maksu vai vismaz tās daļu arī gadījumos, kad nomas objekts jau ir nodots nomniekam. Saskaņā ar CL 2135. pantu, ja lietai izrādās tādi trūkumi, kuri uzmanīgam iznomātājam vai izīrētājam nevarētu palikt apslēpti, tad viņam pilnīgi jāatlīdzina zaudējumi, kas no tiem radušies nomniekam vai īrniekam. Savukārt jau nākamais CL 2136. pants – kopsakarībā ar CL 2147. un 2148. pantu – paredz: ja lietošanas aprobežojums vai kavējums ir bijis nejaušs, iznomātājam ir samērīgi jānolaiž īres maksa.¹¹

Skaidrojot šīs normas (to BVLK redakcijā), profesors Erdmans norādīja uz to atšķirīgām piemērošanas sfērām. Proti, gadījumā, ja ir konstatējama iznomātāja vaina, nomnieks nevarot prasīt maksas samazinājumu, bet tikai zaudējumu atlīdzību,

⁵ Буковскій 1914, c. 1289.

⁶ Sk. CL 1633. un 1634. pantu.

⁷ Sk. CL 1910. pantu.

⁸ (XII) Izvilkumi no Latvijas Senāta Civīlā kasācijas departamenta spriedumiem. Sastādījuši Konradi F. un A. Valters. Rīga: Grāmatrūpnieks, 1935/1936, 259. lpp.

⁹ Буковскій 1914, c. 1750.

¹⁰ (XIII) Izvilkumi no Latvijas Senāta Civīlā kasācijas departamenta spriedumiem. Sastādījuši: senātors F. Konradi un Rīgas apgabaltiesas loceklis A. Valters. Tieslietu Ministrijas Vēstneša pielikums. [B. v.]: Tieslietu ministrijas izdevums, 1936/1937, 704. lpp. Sk. arī: Буковскій 1914, c. 1264.

¹¹ CL 2136. otrajā teikumā ir paredzēts izņēmums, kad iznomātājam nav pienākuma nolaist nomas maksu.

tos iepriekš pierādot.¹² Autora skatījumā šāds risinājums ir nepamatots. Izmantojot *argumentum a minore ad maius*, var pamatot, ka, ja nomas objekts nav pienācīgi lietojams iznomātāja vainas dēļ, tad nomniekam vēl jo vairāk ir pieejams prasījums (un attiecīgi arī ieruna) par nomas maksas samazinājumu. Pretējā gadījumā nāktos atzīt, ka situācijā, kad ēkā ir iespēris zibens un tā ir būtiski bojāta, nomnieks varētu nemaksāt nomas maksu (vai maksāt tās daļu), bet, ja ēku būtu aizdedzinājis pats iznomātājs, tad nomniekam maksa būtu jāmaksā.¹³ Tomēr vienlaikus, ņemot vērā, ka CL 2136., 2147. un 2148. pants precīzi nosaka, kādos gadījumos nomas objekta trūkums ir pietiekami nopietns, lai attaisnotu ierunas izmantošanu, šie kritēriji būtu pēc analogijas jāizmanto arī tad, kad objekta trūkumi nav radušies nejaši. Un tikai šajos gadījumos nomnieks varētu izlietot savu ierunu.¹⁴

Attiecībā uz uzņēmuma līgumu CL ietver normu par izpildījuma secību, bet tieši neregulē jautājumu par apslēptiem trūkumiem. Tā CL 2223. panta pirmās daļas pirmajā teikumā ir noteikts, ka, “[t]iklīdz pasūtījums izpildīts un atzīts par labu, pasūtītājam jāsamaksā uzņēmējam norunātā maksa”. Tātad pasūtītāja pienākums maksāt par pasūtījumu rodas tikai tad, kad tas pasūtījumu ir pieņēmis un atzinis par labu esam.¹⁵

CL 2223. panta burtiska izpratne nozīmē būtisku atkāpšanos no CL 1591. panta, piešķirot tikai pasūtītājam *non adimpleti contractus* ierunu, – pasūtītājs varētu atteikties maksāt līdz brīdim, kad pasūtījums tiek atzīts par labu esam. 19. gadsimta tiesu praksē tika atzīts, ka CL 2223. pantam atbilstošā BVLK norma bija jāizprot tādējādi, ka tā liedzot prasīt samaksu, ja pasūtītājs ir tiesiski pamatoti atteicies pieņemt pasūtījumu.¹⁶ Tomēr vienlaikus uzņēmējs varot atteikties pasūtījumu nodot, ja viņam pretim netiek sniegta samaksa.¹⁷ Šāds risinājums atbilst arī citu valstu tiesībās paredzētam principam – uzņēmējs nodod pasūtījumu pirmais, tomēr maksājums tiek izdarīts tieši pēc tā pieņemšanas.¹⁸

Minētajos gadījumos var atkal rasties jautājums, vai pasūtītājs var atteikties maksāt, ja tas atzinis izpildījumu par labu esam, bet vēlāk tajā atklājušies apslēpti trūkumi? Citu valstu praksē risinājumi ir dažādi. Šveicē tiek uzskatīts, ka pasūtītājs var izmantot tiesības uz līguma atcelšanu vai cenas samazinājumu sakarā ar lietas trūkumiem, kas attiecīgi ļauj arī pilnībā vai daļēji ieturēt samaksu.¹⁹ Savukārt Vācijā pasūtītājs var ieturēt daļu no maksas par pasūtījumu.²⁰

CL tieši nenosaka, ko darīt šādā gadījumā. Pieejas varētu būt dažādas. Pirmkārt, varētu pamatoties uz pirmskara doktrīnas vispārīgo atziņu, ka, reaģējot uz

¹² Эрдман К. Обязательственное Право Губерній Прибалтійскихъ. Рига: Издание почетного мирового судьи Ф. Э. Камкина, 1908, с. 402. Sk. arī: Буковскій 1914, с. 1753–1755.

¹³ Literatūrā var atrast arī viedokli, ka attiecībā uz nomas līgumu likumdevējs ir izsmeļoši noteicis gadījumus, kad nomnieks var atteikties maksāt nomu. Un starp tiem nav gadījuma, kad iznomātāja vainas dēļ nomas objekts nav lietojams. Sk.: Буковскій 1914, с. 1264.

¹⁴ Šis risinājums būtu attiecināms arī uz gadījumiem, kad jau nomas līguma izpildes laikā iznomātāja vainas dēļ rodas nomas objekta lietošanas aprobežojumi.

¹⁵ Lēvensons Z. Uzņēmuma līgums. Rīga: Rota, 1938, 31. lpp.; Буковскій 1914, с. 1854.

¹⁶ Буковскій 1914, с. 1855.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Thévenoz L., Werro F. (ed.). Commentaire Romand: Code des obligations I. Bâle: Helbing, 2012, p. 2282.

¹⁹ Ibid., p. 2283; Tercier P., Bieri L., Carron B. Les contrats spéciaux. 5e éd. Genève: Schulthess, 2016, p. 564.

²⁰ Dannemann G., Schulze R. German Civil Code: Volume I. Books 1–3: §§ 1–1296. Article-by-Article Commentary. München: C. H. Beck, 2020, p. 1179.

nekvalitatīvu izpildījumu, tā saņēmējs nevar atteikties veikt samaksu, bet var ieturēt tās samērīgu daļu.²¹ Šī atziņa tika piemērota līdzīgā kontekstā kādā 19. gadsimta Baltijas tiesas spriedumā, kurā bija tieši norādīts: ja pasūtījums nav izpildīts kvalitatīvi, pasūtītājs nevar pilnībā atteikties par to maksāt, bet var tikai ieturēt daļu no samaksas.²²

Otrkārt, varētu atzīt, ka vismaz gadījumos, kad uzņēmuma līgums ir saistīts ar ķermeniskas lietas pagatavošanu vai uzlabošanu, uz to būtu attiecināmas CL normas par atbildību par lietu trūkumiem. Tiesību literatūrā ir norādīts, ka tiešā veidā to izdarīt nevar, jo uzņēmuma līgums nav atsavinājuma līgums.²³ Vienlaikus ir arī izteikts viedoklis, ka *de lege ferenda* normām par lietas trūkumiem būtu jābūt attiecināmām arī uz uzņēmuma līgumu.²⁴ Ja, izmantojot analogiju, šāds risinājums tiktu akceptēts *de lege lata*, tad būtu piemērojams arī CL 1628. pants. Tādā gadījumā varētu atzīt, ka, reaģējot uz neapbilstošu izpildījumu, pasūtītājs varētu pilnībā atteikties maksāt samaksu vai maksāt tikai tās daļu.

Treškārt, varētu atzīt, ka, nepastāvot skaidram regulējumam, būtu jāpiemēro CL 1591. pantā nostiprinātais vispārīgais princips – pasūtītājs var ieturēt samaksu (pilnā apmērā), ja pasūtījumam atklājas būtiski trūkumi. To netieši var pamatot arī ar CL 2229. panta otro daļu, kas ļautu pasūtītājam vienpusēji atkāpties no līguma, ja uzņēmējs ir patvaļīgi pārgrozījis plānu. Pēc būtības šajā normā ir runa tieši par neatbilstoša pasūtījuma izpildīšanu.²⁵

Tomēr autora skatījumā vispareizākā pieeja būtu kompromiss starp šiem risinājumiem. Saskaņā ar CL 1663. pantu tikai būtisks nokavējums ļauj parādniekam prasīt līguma atcelšanu. Līdz ar to autora piedāvātais risinājums būtu šāds: ja izpildījuma trūkumi ir būtiski un, piemērojot CL 1663. pantu pēc analogijas,²⁶ ļautu pasūtītājam atkāpties no līguma, tad pasūtītājs varētu arī pilnībā atteikties veikt samaksu. Savukārt, ja trūkumi nav tik būtiski, pasūtītājs varētu vien atteikties maksāt pilnu samaksu. Turklāt ir jāuzsver, ka CL normas par uzņēmuma līgumu paredz gadījumus, kad uzņēmējs neatbild par neatbilstoši izpildītu vai nepabeigtu pasūtījumu (piem., 2225., 2226. un 2227. pants). Šādos gadījumos pasūtītājam nevar būt ierunas tiesību. Tāpat pasūtītājs nevar atteikties maksāt vai ieturēt daļu no samaksas, ja atklātais trūkums ir pavisam maznozīmīgs, jo šajā gadījumā pasūtītājs, atsaucoties uz ierunu, ļaunprātīgi izmantotu savas tiesības, kas būtu pretrunā ar labas ticības principu.²⁷

²¹ Буковский 1914, с. 1263.

²² Ibid.

²³ Torgāns K. Komentārs Civillikuma 1589. pantam. Grām.: Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Saistību tiesības (1401.–2400. p.). Sagatavojis autoru kolektīvs prof. K. Torgāna zinātniskajā redakcijā. Rīga: Mans īpašums, 1998, 531. lpp.

²⁴ Lēvensons Z. 1938, 27. lpp.

²⁵ Sk.: Torgāns K. 1998, 534. lpp.

²⁶ Runa varētu būt par analogiju tajā ziņā, ka izpildījums ir dots, tādēļ nav konstatējams izpildīšanas novilcinājums.

²⁷ Papildus šādu risinājumu var pamatot, salīdzinot CL 1613. pantu, 2136. panta otro teikumu un 2147. panta 3. un 4. punktu. Tomēr šeit ir jāprecizē, ka ieruna par maksas samazinājumu nebūs pieejama tikai tad, ja trūkums ir pavisam nenozīmīgs. Citos gadījumos ierunu varēs izmantot. Līdzīgs risinājums tiek minēts arī Vācijas tiesībās, kur ieruna par maksas samazinājumu tiek uzskatīta par īpaši atbilstošu, ja izpildījuma trūkumi nav pietiekami būtiski, lai izbeigtu līgumu. Sk.: Dannemann G., Schulze R. 2020, p. 1179.

2. Vienpusēja līguma izbeigšana kreditora nokavējuma gadījumā

CL nav vispārīgi regulēts jautājums, kādos gadījumos puse var atkāpties no līguma sakarā ar otras puses pārkāpumu. Šķietami šāds regulējums ir atrodams CL 1589. pantā, taču minētā norma nevieš skaidrību pēc būtības, bet atsaucas uz citiem gadījumiem, kad atkāpšanās ir pieļaujama. Savukārt konkrētās likuma normas ir atrodamas dažādās CL nodaļās. Viens no gadījumiem, kad vienpusēja atkāpšanās no līguma ir aktuāla, ir saistīts ar kreditora nokavējumu jeb *mora creditoris*.

Saskaņā ar vispārīgo principu pats fakts, ka kreditors nav pieņēmis parādnieka izpildījumu, tam neliedz to vēlāk atkal pieprasīt.²⁸ Tas tomēr nenozīmē, ka parādniekam ir vienkārši jāsamierinās ar kreditora nokavējumu un jāgaida, kad kreditors izlems pieprasīt izpildījumu. CL pat ir atrodamas normas, kas mēģina aizsargāt šādu parādnieku.

CL daļēji regulē šo jautājumu CL 1837. pantā^{29, 30} un noteic, ka parādnieks var nodot lietu notāram glabāšanā.³¹ Glabāšanas izdevumus parādnieks varēs piedzīt no nokavējušā kreditora.³² Savukārt, ja izpildījuma priekšmetu nevar nodot notāram glabāt viņa paša īpašību dēļ, tad parādniekam ir jāinformē kreditors, ka parādnieks gatavojas saistības objektu pārdot. Ja kreditors arī pēc aicinājuma izpildījumu nepieņem, parādnieks var pārdot šo priekšmetu uz kreditora rēķina (CL 1837. panta otrā daļa).

Šeit ir jānorāda uz šīs normas būtisku trūkumu. CL tipiski dominē normas, kas pielāgotas "lietu ekonomikai". Proti, darījumiem, kuru objekts ir kāda kustama vai nekustama lieta. Līdz ar to CL 1837. pantā ir aizklāts robs: ko darīt gadījumā, ja darījuma priekšmets ir pakalpojums?³³ Šajā gadījumā būtu jārikojas *mutatis mutandis*³⁴ pēc analogijas ar CL 1837. pantu. Proti, arī pakalpojuma sniedzējam kreditora nokavējuma gadījumā atbrīvoties no saistības, par to iepriekš skaidri un nepārprotami

²⁸ VII Izvilkumi no Latvijas Senāta Civilā kasācijas departamenta spriedumiem. Sastādījuši: senators F. Konradi un Rīgas apgabaltiesas loceklis A. Walter. Autoru izdevums, [b. v.], 1931, 38. lpp.

²⁹ Šis nav vienīgais pants, kas regulē šo jautājumu. CL 1841. panta trešā daļa attiecas uz īpašu kreditora nokavējuma gadījumu, kad kreditors atsakās atdot parādniekam parāda aktu.

³⁰ Parādnieka rīcības iespējas kreditora nokavējuma gadījumā regulē arī speciālie likumi. Piemēram, Komerclikuma 408. pantā ir ietverts speciāls regulējums komerciāla pirkuma gadījumā, kas ļauj pārdēvējam pārdot precī, ja pircējs to nepieņem. No Komerclikuma 408. panta piektās daļas izriet, ka šis īpašais mehānisms ir papildinošs un neaizvieto CL paredzētos mehānismus.

³¹ Lai arī CL tieši nenoteic, ka parādniekam ir jāinformē kreditors par to, ka izpildījuma objekts ir nodots notāram, tomēr šāds pienākums izrietēs no CL 1. panta. Parādniekam, kas rīkojas labā ticībā, ir jāinformē kreditors par to, kur atrodams izpildījuma objekts.

³² Tas izriet no CL 1664. panta (un 1837. panta otrās daļas), kurā ir paredzēta kreditora atbildība par zaudējumiem, kas radušies nokavējuma rezultātā.

³³ Interesanti, ka līdzīgi robi ir arī Eiropas līgumu tiesību principos un Kopējā modeļa projektā. Sk.: Jansen N., Zimmermann R. Commentaries on European Contract Laws. Oxford: Oxford University Press, 2018, p. 1067.

³⁴ Burtiska analogija šajā gadījumā nav iespējama. CL 1837. p. nedod parādniekam tiesības tiešā veidā izbeigt saistību. Drīzāk saistība tiek aizvietota ar citu – nodošanu notāram. Bet, nododot lietu notāram, parādnieks veic substitūtzpildījumu. Arī ja, lietu pārdodot, nauda paliek pāri, parādnieka sākotnējā saistība pārvēršas naudas saistībā. Ja kreditors atsakās pieņemt arī naudas izpildījumu, nauda ir jānodod notāram. Tikai tad, ja lieta tiek pārdota un visa ieņemtā nauda tiek izmantota parādnieka izdevumu (vai zaudējumu) segšanai, saistība tiek izbeigta. Tātad parādnieka intereses tiek aizsargātas, izmantojot substitūtzpildījuma institūtu. Pakalpojuma gadījumā substitūtzpildījums parasti nebūs iespējams.

informējot kreditoru un dodot pēdējam saprātīgu laiku, lai izpildījumu pieņemtu. Ja kreditors nepārtrauc nokavējumu, parādnieks var paziņot par līguma izbeigšanu.³⁵

Apskatīsim dažus piemērus, kad šāds risinājums varētu būt nepieciešams. Persona ir pasūtījusi savu portretu, bet, kad mākslinieks viņu informē par savu gatavību to uzgleznot, pasūtītājs atsakāt pozēt. Vai arī pasūtītājs atsakās ielaist dzīvokli uzņēmēju, kuram pēc līguma šis dzīvoklis ir jāremontē. Šajos gadījumos parādniekam ir jābūt iespējai informēt kreditoru, ka gadījumā, ja viņš turpinās izvairīties no izpildījuma pieņemšanas un nepieņems to saprātīgā laikā, parādnieks līgumu izbeigs. Pēc termiņa notecējuma parādnieka paziņojums izbeigs attiecīgo saistību.

Doktrinālai skaidrībai ir vērts norādīt, ka iepriekš literatūrā līdzīgs risinājums ir daļēji pamatots ar citu normu. Komentējot CL 1589. pantu, profesors Torgāns ir norādījis, ka “[t]iesība atkāpies no līguma var izrietēt no līguma rakstura, piemēram, ja kreditors nerada līgumā vai likumā noteiktus priekšnoteikumus parādnieka darbībai. Būvniecības līgumu būvētājs nevar pildīt, ja viņam netiek uzrādīts zemes gabals būvēšanai”.³⁶ Šis piemērs nav precīzs. Profesora Torgāna minētajā piemērā ir runa tieši par kreditora nokavējumu, kas nekādā veidā nav saistāma ar kāda līguma īpašu raksturu, bet var izpausties dažādos līgumos. Arī Digestas, kas minētas starp BVLK 3211. panta (CL 1589. pantam analogiska norma) avotiem, liek saprast, ka kreditora nokavējums nav pieskaitāms pie gadījumiem, kad atkāpšanās tiesība izrietētu no līguma rakstura.³⁷

Papildus ir jāatzīmē, ka CL 1588. panta attiecināšanai uz kreditora nokavējumu ir arī praktisks trūkums. Šāda konstrukcija ļautu parādniekam ar vienkāršu paziņojumu atkāpties no līguma. Tādā gadījumā nebūtu skaidrs, kādēļ situācijā, ja līguma priekšmets ir lietas nodošana, lietu var pārdot tikai pēc iepriekšējā aicinājuma. Piemērojot autora piedāvāto interpretāciju, tiek panākts kreditoram saudzīgāks risinājums: parādnieks nevar uzreiz paziņot, ka atkāpjas no līguma. Parādniekam ir jāaicina kreditors saistības izpildījumu pieņemt saprātīgā laikā, skaidri norādot, ka, ja tas netiks darīts, parādnieks no līguma atkāpsies. Un tikai pēc šī termiņa parādnieks var paziņot par atkāpšanos. Tātad atkāpšanās nevar būt nekavējoša.

³⁵ Var rasties jautājums, vai ir nepieciešams otrais (galīgais) paziņojums. Attiecībā uz lietām CL 1837. panta otrajā daļā ir paredzēts, ka parādnieks aicina kreditoru pieņemt izpildījumu, bet pēc tam lietu pārdod (bez atkārtota paziņojuma). Tomēr šajā gadījumā tieši lietas pārdevums skaidri demonstrē parādnieka gribu sākotnējo saistību izbeigt. Ja līgums nav par lietas došanu, šī griba būtu jānodemonstrē citā veidā, lai nodrošinātu tiesisko noteiktību. To var panākt ar galīgo atkāpšanās paziņojumu. Arī Šveices Saistību tiesību kodeksa 95. pantā tiek paredzēts līdzīgs mehānisms – parādnieks aicina kreditoru pieņemt izpildījumu saprātīgā laikā, bet, ja tas to nedara, parādnieks paziņo par līguma izbeigšanu. Thévenoz L., Werro F. (eds). 2012, p. 715.

³⁶ Torgāns K. 1998, 119. lpp.

³⁷ Sk. norādi uz Digestām: Нолькен А. М. Свод гражданских узаконений губерний Прибалтийских (Часть III). Петроград: Издание Юридического книжного склада «Право», 1915, с. 602. Šajās Digestās ir runa par iespēju vienpusēji izbeigt prekāriju, pilnvarojuma līgumu un sabiedrības līgumu. No šīm Digestām var secināt, ka vienpusēji var izbeigt tādus līgumus, kas ir balstīti īpašā personu uzticībā.

Kopsavilkums

1. *Non adimpleti contractus* ieruna var tikt izmantota, ja līguma izpildījumam ir apslēpti trūkumi. Tomēr tās izmantošana atšķiras dažādos līgumos. Pirkuma līgumā tā var izpausties gan kā atteikums maksāt pirkuma maksu, gan arī kā atteikums maksāt tās daļu. Tomēr pirmajā gadījumā tas vienlaikus nozīmēs arī pircēja vēlmi atcelt līgumu. Tādā gadījumā pircējam būs pienākums atdot lietu. Savukārt, ja pircējs ietur tikai daļu no maksas, lietu tas var paturēt.
2. CL tieši norāda uz atsevišķiem gadījumiem, kad nomnieks var ieturēt nomas maksājumus sakarā ar lietas trūkumiem. Tomēr nevar piekrist uzskatam, ka neizpildes ieruna nebūtu izmantojama, ja nomas objekta trūkumi nav radušies nejauši. Vismaz CL 2136., 2147. un 2148. pantā aprakstītajās situācijās pēc analogijas nomnieks var izmantot *non adimpleti contractus* ierunu arī tad, ja trūkumi radušies iznomātāja vainas dēļ.
3. Arī uzņēmuma līgumā pasūtījumam var būt apslēpti trūkumi. Šajā gadījumā CL nedod skaidru atbildi par *non adimpleti contractus* ierunas izmantošanu. Autora ieskatā, pasūtītājs var atteikties maksāt pilnu maksu par sniegto pakalpojumu. Un tikai gadījumā, ja trūkumi ir tik būtiski, ka parādniekam zudusi interese līguma objektā, tas var pilnībā atteikties par to maksāt, tādējādi arī izsakot gribu līgumu izbeigt.
4. CL tieši neparedz risinājumu gadījumā, kad kreditors atsakās pieņemt parādnieka izpildījumu, kas nav vērsti uz ķermeniskas lietas nodošanu. Autora skatījumā šādā gadījumā parādniekam rodas iespēja izbeigt līgumu, iepriekš skaidri un nepārprotami informējot kreditoru, ka tam ir pienākums saprātīgā laikā izpildījumu pieņemt. Ja tas netiek darīts, parādnieks var paziņot par līgumiskas attiecības izbeigšanu.

VIEDO SISTĒMU OPERATORU VAINOJAMĪBAS MODELIS

INTELLIGENT SYSTEMS OPERATORS' CULPABILITY MODEL

Jānis Kārklīšs, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras profesors

Ritvars Purmalis, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorants

Summary

The purpose of this article is to provide a general overview of the conceptually supported view within European Union so far on the applicability of civil liability to operators and users of artificial intelligence-driven systems in the event that an artificial intelligence-driven system has caused negative consequences (damage) to another person's legally protected interests. At the same time, particular attention will be paid to issues related to the standard of "due diligence" that must be carried out by intelligent system operators and the possibility to apply (and rebut) the presumption of causation, if the necessary preconditions can be established under the provisions stipulated by the currently proposed regulatory framework. It is undeniable that the use of such systems makes it possible to optimize the performance of a myriad of tasks and to monitor them more effectively as it would be possible, for example, with human supervision, but one thing is clear – there must be certainty about the way in which the allocation of the applicable civil liability takes place, that decision-making bodies of the European Union have committed to ensure, similar to what was done with the General Data Protection Regulation regarding the integrity and limits of processing of personal data within the borders of European Union.

Atslēgvārdi: mākslīgā intelekta vadīta sistēma, viedo sistēmu operators, vainojamības modelis, cēloniskais sakars, pierādīšanas standarts

Keywords: artificial intelligence-driven system, intelligent system operator, fault-based liability, causation, standard of proof

Ievads

Ir vairāki iemesli, kādēļ ir jo īpaši svarīgi normatīvā līmenī regulēt mākslīgā intelekta vadītu sistēmu izmantošanu, nosakot skaidru piemērojamās atbildības sadalījumu gadījumā, ja šādas sistēmas darbības rezultātā ir nodarīts kaitējums. Pirmkārt,

ir nepieciešams nodrošināt ikvienas personas tiesību uz privātuma aizsardzību. Proti, mākslīgā intelekta vadītas sistēmas kļūst arvien attīstītākas un integrētākas mūsu ikdienas dzīvē, tām ir piekļuve aizvien lielākam personas datu apjomam, kas tiek izmantots to darbības nodrošināšanai. Turklāt šādām sistēmām pieejamais datu kopums ir kā pamats turpmāko iespējamo lēmumu pieņemšanai, kuriem turklāt var būt tieša vai netieša ietekme uz konkrētas personas dzīvi, piemēram, nosakot attiecīgās personas kredītspēju vai arī priekšlaicīgi nosakot, vai attiecīgā persona būs piemērota ieņemamā amata pienākumu izpildei u. c. Līdz ar to, ja ar atbilstošu “spēles noteikumu” starpniecību netiek regulēta šādu sistēmu izstrādes un lietošanas kārtība, jau sākotnēji bez ievēribas tiek atstāts, ka mākslīgā intelekta vadītai sistēmai pieejamais datu kopums (ar augstāku un zemāku iespējamības pakāpi) var tikt interpretēts (apstrādāts) nepareizi vai arī izmantots ļaunprātīgos nolūkos, tādējādi nodarot iepriekš neparedzamu kaitējumu kādai konkrētai personai. Otrkārt, ir nepieciešams nodrošināt, ka šāda veida sistēmu izstrādē tiek ievērotas konkrētas prasības, lai tās būtu iespējami drošas un to darbība būtu caurredzama. Minētais sekmētu noteiktību jautājumos, kas ir saistīti ar mākslīgā intelekta vadītu sistēmu izstrādi un to atbilstību sagaidāmiem kvalitātes standartiem, tādējādi veicinot sabiedrības uzticēšanos kopumā. Treškārt, ir jo īpaši svarīgi ieviest noteiktību šādu sistēmu operatoru atbildības konstatēšanas metodoloģijā, lai tā rezultātā, no vienas puses, tiktu līdzsvarotas ar mākslīgā intelekta vadītu sistēmu darbību saistīto personu, lietotāju un citu trešo personu tiesiskās intereses, savukārt, no otras, – nepamatoti neierobežotu turpmāku tehnoloģisko progresu.

Minētais cita starpā saskan arī ar publiskas aptaujas datiem, no kuriem izriet, ka civiltiesiskās atbildības regulējums un tā atšķirības starp Eiropas Savienības dalībvalstīm ir viens no primārajiem iemesliem, kas ierobežo vai attur uzņēmumus to sniegtajos pakalpojumos ieviest šāda veida sistēmas.¹ Raksta mērķis ir sniegt vērtējumu par mākslīgā intelekta vadītu sistēmu (viedo sistēmu) operatoru civiltiesiskās atbildības noteikšanu vairojamības modeļa ietvarā, īpašu uzmanību pievēršot diviem dokumentiem – Eiropas Komisijas 2021. gadā izsludinātajam priekšlikumam regulai ar nosaukumu “Mākslīgā intelekta akts”² un 2022. gada izskaņā publicētam priekšlikumam direktīvai ar nosaukumu “Mākslīgā intelekta direktīva”.³ Ar šiem aktiem cita starpā ir paredzēts noteikt kārtību, kādā mākslīgā intelekta vadītas sistēmas operatoram ir pienākums cietušajai personai izpaust tās rīcībā esošo informāciju par kaitējumu nodarījušās sistēmas darbību, kā arī par to, kādā veidā būtu piemērojama mākslīgā intelekta vadītas sistēmas operatora vairojamības prezumpcija gadījumā, ja noteiktas prasības no minētās sistēmas operatora puses netiek izpildītas.

¹ European Commission. European enterprise survey on the use of technologies based on artificial intelligence. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020, <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/publication/documents/2020-09/european-enterprise-survey-and-ai-executive-summary.pdf> [aplūkots 01.03.2023.].

² European Commission. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council. Laying down harmonised rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts: COM(2021)206, Brussels, 2021, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206> [aplūkots 01.03.2023.].

³ European Commission. Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council. On adapting non-contractual civil liability rules to artificial intelligence (Artificial Intelligence Liability Directive): COM(2022)496, Brussels, 2022, https://commission.europa.eu/system/files/2022-09/1_1_197605_prop_dir_ai_en.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

Lasītājiem par pārsteigumu vēlamies norādīt, ka raksta ievada pirmo rindkopu nav sarakstījuši ne šī raksta autori, ne arī kāds cits cilvēks, bet gan tehnoloģija, kas balstīta mākslīgā intelekta koncepcijā (liela daļa šo tekstu tagad pārlasis vēlreiz ar lielāku uzmanību). Ievada sākums pirmo reizi Latvijas tiesību literatūras vēsturē ir radīts, izmantojot šādu tehnoloģiju, proti, GPT-3⁴ sistēmas pašģenerēto atbildi uz autoru jautājumu par to, kādēļ no juridiskās noteiktības viedokļa ir svarīgi regulēt mākslīgā intelekta vadītu sistēmu darbību. Vienlaikus pēc sākotnējās atbildes saņemšanas autori GPT-3 sistēmai adresēja pakārtoto jautājumu, lūdzot GPT-3 sistēmu izskaidrot, vai pati GPT-3 sistēma ir spējīga apzināties sniedzamo atbilžu saturu, kas tiek ģenerēta atbilstoši platformas lietotāja sniegtajiem ievaddatiem (t. i., lietotāja uzdotajam jautājumam). Tika saņemta šāda atbilde, kas tiek citēta šeit netulkotā veidā, lai lasītājiem uzskatāmi demonstrētu mākslīgā intelekta izmantotos jēdzienus un no tiem veidotās domas dziļumu: *As a machine learning model, GPT-3 does not have consciousness or self-awareness. It does not have the ability to perceive its environment, have emotions, or experience consciousness. GPT-3 is a software that was trained on a large dataset of text, it can generate text based on patterns and information in the data it was trained on. When it receives a prompt, it processes the input and generates text based on the patterns and information it has learned. It does not have the ability to understand the input or have an opinion about the responses it generates. It is important to remember that GPT-3 is a tool, it can be used to do many things, but it does not have feelings, consciousness, or intentions. It can be used for a wide range of applications, but it's important to use it responsibly and consider the ethical and societal implications of its use.*

Šajā sakarā autori ikvienu šo rindu lasītāju aicina uzdot sev jautājumu par to, vai, viņaprāt, šāda satura pašģenerētas atbildes ir izturējušas t. s. Alana Tēringa (*Alan Turing*) testu.⁵ Neatkarīgi no lasītāju vērtējuma ir redzams, ka uz mākslīgā intelekta balstīti tehnoloģiskie risinājumi arvien biežāk ienāk mūsu sadzīvē, kas savukārt tiesību zinātniekiem un likumdevējiem liek meklēt optimālākos veidus, kā šo sarežģīto jomu regulēt, ievērojot visu pušu pamatotās tiesiskās intereses, vienlaikus neveicinot šo tehnoloģisko attīstības procesu bremsēšanos.

1. Iestrādes vienotam regulējumam

Apzinoties, ka Eiropas Savienības Padome jau 2020. gadā publicēja tās secinājumus par nepieciešamību rast risinājumu mākslīgā intelekta vadītu sistēmu nepārredzamībai, sarežģītībai, neprognozējamības pakāpei un daļēji autonomai darbībai,⁶ kā arī

⁴ OpenAI izstrādātā GPT-3 sistēma, <https://openai.com/api/> [aplūkota 01.03.2023.].

⁵ Tēringa testā (t. s. "imitācijas spēles") tiek pārbaudīta mašīnas spēja demonstrēt uzvedību, kas ir līdzvērtīga cilvēka uzvedībai vai īpaši neatšķirama no tās. Savulaik A. Tēringa bija ierosinājis, ka viens novērotājs (cilvēks) varētu paralēli rakstveidā noturēt saziņu gan ar cilvēku, gan mašīnu, kas ir aprīkota ar spēju pašģenerēt atbildes uz novērotāja uzdotajiem jautājumiem. Novērotājam vienīgi būtu zināms, ka viens no diviem sarunas dalībniekiem ir mašīna, bet novērotājam to nebūtu iespējams jebkādi identificēt, jo novērotāja noturētā saziņa ar sarunas dalībniekiem notiktu vienīgi rakstveidā (piem., izmantojot datora tastatūru un monitoru, kurā tiek atspoguļotas atbildes). Gadījumā, ja novērotājs nespēj droši atšķirt sarunas dalībniekus (t. i., otru cilvēku no mašīnas), iespējams atzīt, ka mašīna ir izturējusi Tēringa testu.

⁶ Eiropas Savienības Padome. Prezidentvalsts secinājumi – Pamattiesību harta saistībā ar mākslīgo intelektu un digitālajām pārmaiņām, 11481/20, 2020, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11481-2020-INIT/lv/pdf> [aplūkoti 01.03.2023.].

Eiropas Parlamenta rezolūciju saturu mākslīgā intelekta jomā par ētiku,⁷ atbildību,⁸ autortiesībām,⁹ šādu sistēmu lietošanas iespējamību krimināllietās¹⁰ un izglītības, kultūras un audiovizuālajā nozarē,¹¹ ir vienīgi likumsakarīgi, ka Eiropas Savienības institūcijas ir turpinājušas līdzdarboties izvērtējumā par to, kādā veidā un ar kādu juridisku instrumentu starpniecību būtu pamatoti regulēt attiecīgās nozares turpmāku attīstību. Secīgi 2022. gadā noslēdzās Eiropas Komisijas 2020. gadā publicētajā “baltajā grāmatā”¹² pausto ierosinājumu publiskā apspriede,¹³ kas savukārt ir bijusi pamats jau raksta ievaddaļā minētās “Mākslīgā intelekta direktīvas”¹⁴ izstrādei.

Lai novērstu iespējamus pārpratumus, jāņem vērā: lai arī “Mākslīgā intelekta akts” un “Mākslīgā intelekta direktīva” ir savstarpēji saistīti, tiem ir atšķirīgs piemērošanas tvērums un jautājumu loks, uz kuriem tos ir paredzēts attiecināt. Proti, ar “Mākslīgā intelekta aktu” pamatā ir paredzēts ieviest saskaņotus noteikumus par mākslīgā intelekta vadītu sistēmu laišanu tirgū, tajā skaitā aptverot jautājumu loku, kas ir attiecināmi uz pieļaujamajām mākslīgā intelekta vadītu sistēmu “riska” kategorijām,¹⁵ kritērijiem, kurus nepieciešams ievērot šādu sistēmu izstrādātājiem un to lietotājiem, kā arī šādām sistēmām izvirzāmajām atbilstības prasībām un cilvēku virsvadību kopumā. Savukārt ar “Mākslīga intelekta direktīvu” starpniecību ir paredzēts harmonizēt Eiropas Savienības dalībvalstu ārpuslīgumiskās (delikttiesiskās) atbildības regulējumu, kas būtu piemērojams gadījumos, kad kaitējuma radītājs ir mākslīgā intelekta vadīta sistēma. Tā, piemēram, ar “Mākslīgā intelekta direktīvu” ir paredzēts ieviest vienotus noteikumus par pierādījumu izprasīšanas kārtību no šādu sistēmu operatoriem nodarīta kaitējuma gadījumā, kā arī par iespējamību prezumēt šādu sistēmu operatoru vainojamību gadījumā, ja izpildās konkrēti priekšnoteikumi, kas attaisno vainojamības prezumpcijas

⁷ Eiropas Parlamenta 2020. gada 20. oktobra rezolūcija ar ieteikumiem Komisijai par mākslīgā intelekta, robotikas un saistīto tehnoloģiju ētisko aspektu satvaru, 2020/2012(INL), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0275_LV.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

⁸ Turpat.

⁹ Eiropas Parlamenta 2020. gada 20. oktobra rezolūcija par intelektuālā īpašuma tiesībām saistībā ar mākslīgā intelekta tehnoloģiju attīstību, 2020/2015(INI), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0277_LV.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

¹⁰ Eiropas Parlamenta ziņojuma projekts par mākslīgo intelektu krimināltiesībās un policijas un tiesu iestāžu īstenoto mākslīgā intelekta izmantošanu krimināllietās, 2020/2016(INI), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0405_LV.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

¹¹ Eiropas Parlamenta ziņojuma projekts par mākslīgo intelektu izglītības, kultūras un audiovizuālajā nozarē, 2020/2017(INI), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0238_LV.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

¹² Eiropas Komisija. Baltā grāmata par mākslīgo intelektu. Eiropas pieeja – izcilība un uzticēšanās. COM(2020), Brisele, 2020, https://commission.europa.eu/system/files/2020-03/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_lv.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

¹³ European Commission. Liability rules for Artificial Intelligence – The Artificial Intelligence Liability Directive (AILD), https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13601-Liability-rules-for-Artificial-Intelligence-The-Artificial-Intelligence-Liability-Directive-AILD_en [aplūkots 01.03.2023.].

¹⁴ European Commission. Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council. On adapting non-contractual civil liability rules to artificial intelligence (Artificial Intelligence Liability Directive): COM(2022)496, Brussels, 2022, https://commission.europa.eu/system/files/2022-09/1_1_197605_prop_dir_ai_en.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

¹⁵ Tā, piemēram, saskaņā ar Mākslīgā intelekta akta II sadaļas “Aizliegta mākslīgā intelekta prakse” 5. pantu ir aizliegta “[...] tādas AI [mākslīgā intelekta vadītas sistēmas – autoru piebilde] sistēmas laišana tirgū, nodošana ekspluatācijā vai lietošana, kura izmanto subliminālus paņēmienus, lai būtiski iespaidotu personas uzvedību tādā veidā, kas šai vai citai personai rada vai var radīt fizisku vai psiholoģisku kaitējumu”, u. c.

piemērošanu. Pirms pievērsties turpmākam izvērtējumam par “Mākslīgā intelekta direktīvas” ietekmi uz Eiropas Savienības dalībvalstu ārpuslīgumiskās atbildības regulējuma piemērošanas metodiku, jāņem vērā pašas direktīvas ievaddaļā atzīto.

Proti, kā tas minēts “Mākslīgā intelekta direktīvas” ievaddaļā, attiecīgās direktīvas izstrāde ir saistāma ar to, ka “[...] pašreizējie valstu pieņemtie atbildības noteikumi, jo īpaši attiecībā uz atbildību par vainu, nav piemēroti, lai izskatītu prasības par saukšanu pie atbildības par kaitējumu, ko radījuši MI [mākslīgā intelekta vadītu sistēmu – autoru piebilde] iespējoti ražojumi un pakalpojumi. Saskaņā ar šādiem noteikumiem cietušajiem ir jāpierāda kaitējumu nodarījušās personas nelikumīga [neatļauta – autoru piebilde] darbība vai bezdarbība [...], taču mākslīgā intelekta īpašo iezīmju, piemēram, sarežģītības, autonomijas un nepārredzamības (tā sauktais “melnās kastes efekts”) dēļ cietušajiem var būt sarežģīti vai pārmērīgi dārgi identificēt atbildīgo personu un pierādīt, ka ir konstatējami priekšnoteikumi, lai prasība par saukšanu pie atbildības būtu sekmīga [...], jo īpaši gadījumos, kad tiek prasīta kompensācija, cietušajiem varētu rasties ļoti augstas sākotnējās izmaksas un tie varētu saskarties ar ievērojami garāku tiesvedības procesu salīdzinājumā ar lietām, kurās nav iesaistīts MI [mākslīgā intelekta vadītas sistēmas – autoru piebilde]”.

No minētā savukārt atzīstams, ka “Mākslīgā intelekta direktīvas” pamatmērķis ir saistāms, t. sk. ar atvieglotu noteikumu attiecināšanu uz pierādījumu iegūšanas veidu un kārtību tām personām, kas pirmšķietami ir cietušas no mākslīgā intelekta vadītas sistēmas nodarīta kaitējuma. Tomēr jāņem vērā, ka prezumpciju par mākslīgā intelekta vadītas sistēmas operatora vainojamību (un cēloniskā sakara esamību, kas rakstā tiks aplūkots vēlāk) nav paredzēts piemērot pēc noklusējuma visos dzīves gadījumos (vismaz pagaidām), bet vienīgi tad, kad ir izpildījušies konkrēti priekšnoteikumi, kas šādas vainojamības prezumpcijas piemērošanas iespējamību attaisno.

2. Viedo sistēmu operatoru vainojamības modelis

Kā zināms, vispārējā atbildības modelī (t. i., atbildībā par vainu) tieši ar vainas pakāpju analīzi un izvērtējumu par personas īstenotās rīcības atbilstību saprātīgas personas standartam tiek noteikts, vai personas īstenotā rīcība atbilst prasītajai rūpībai, kādu objektīvi bija nepieciešams ievērot. Norādāms, ka minētais prasītās rūpības standarts ir atrodams tieši tiesību normās vai arī tas izriet no tiesību principiem, sistēmas.¹⁶ Tā, piemēram, gadījumā, ja ir konstatējams, ka personas īstenotā rīcība neatbilst saprātīgas personas standartam¹⁷ un tā ir cēloniskā sakarā ar citai personai nodarītu kaitējumu, tad attiecīgajai personai ir pamats piemērot civiltiesisko atbildību par tās rīcības rezultātā nodarīto kaitējumu. Tādējādi var piekrist norādei, ka

¹⁶ Kārklīšs J. Vainas, prettiesiskas rīcības un atbildības ideja privāttiesībās. Latvijas Universitātes žurnāls. Juridiskā zinātne. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2015, Nr. 8, 156. lpp.

¹⁷ Jēdziens “saprātīgas personas standarts” kā ģenerālklauzula katrā dzīves situācijā tiesību normu piemērotājam ir jāpiepilda ar saturu. Saprātīgas personas standartu kā uzvedības mērauklu ir iespējams izmantot, piemēram, lai sniegtu atbildi uz jautājumu, vai un kādā veidā konkrēta persona ir ievērojusi tiesību normā noteiktā pienākuma izpildi, kas savukārt, neskatoties uz tiesību normā noteiktā pienākuma izpildi, ir rezultējies ar kaitējuma nodarīšanu citai personai. Sk. sīkāk: Torgāns K., Kārklīšs J., Bitāns A. Līgumu un deliktu problēmas Eiropas Savienībā un Latvijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2017, 111., 289. lpp.; sk. arī: Cees van Dam. European Tort Law. 2nd edition, Oxford: University Press, 2013, p. 234.

vainojamības koncepta galvenais izpētes objekts ir personas neatļauta uzvedība, kura cēloniski saistāma ar negatīvu seku radīšanu citas personas ar likumu aizsargātajām interesēm (mantiskajiem un nemantiskajiem labumiem).¹⁸

Ja minēto būtu paredzēts attiecināt uz viedo sistēmu operatoru prasītās rūpības standarta noteikšanu, rodas pamatots jautājums – kā šādu standartu noteikt?¹⁹ Varētu iedomāties, ka šādu sistēmu operatoru prasītā rūpība būtu saistāma ar jau citviet izskanējušajām norādēm par šādu sistēmu caurredzamību, izskaidrojāmību, noteikta līmeņa drošumu, cilvēku virsvadību u. c.²⁰ Zināmu noteiktību šajos jautājumos paredzēts ieviest ar jau rakstā pieminēto Mākslīgā intelekta aktu, ko Eiropas Komisija secīgi ir izstrādājusi kā alternatīvu sākotnējam Eiropas Parlamenta ierosinājumam par “mākslīgajam intelektam piemērojamo civiltiesiskās atbildības režīmu”.²¹ Vienlaikus, lai arī ar Mākslīgā intelekta aktu nav paredzēts regulēt jautājumus par civiltiesiskās atbildības piemērošanu viedās sistēmas nodarīta kaitējuma gadījumā, jāņem vērā, ka jau no Mākslīgā intelekta akta ievaddaļā raksturotā regulējuma mērķa ir iespējams gūt priekšstatu ne tikai par nākotnē izvirzāmo prasību kopumu, ko būs nepieciešams ievērot konkrētas viedās sistēmas laišanai Eiropas Savienības vienotajā tirgū vai šādu sistēmu izmantošanai konkrēta pakalpojuma sniegšanai,²² bet arī, piemēram, par šādām sistēmām izvirzāmajām īpašībām, īpaši akcentējot šādu sistēmu “drošumu” un “atbilstību tiesību aktiem par pamattiesībām”, kā arī šādu sistēmu “uzticamību” u. c.²³ Tādējādi atzīstams, ka, lai arī Mākslīgā intelekta akta noteikumi tiešā tekstā neparedz veidu un kārtību, kādā ir nosakāma viedās sistēmas operatora civiltiesiskā atbildība, minētais noteikumu kopums varētu tikt izmantots, lai noteiktu viedo sistēmu operatoriem izvirzāmā prasītās rūpības standarta robežas, kas savukārt būtu attiecināms uz šādu sistēmu operatoriem.²⁴

¹⁸ Brants E. Vainas un tās pakāpju nozīme civiltiesiskās atbildības kontekstā. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 2022, 7. lpp.

¹⁹ Kārklīņš J., Purmalis R. Mākslīgais intelekts un civiltiesiskā atbildība. Grām.: Starptautisko un Eiropas Savienības tiesību piemērošana nacionālajās tiesās. Latvijas Universitātes 78. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2020, 246. lpp.

²⁰ European Commission. Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. Brussels, 2019, pp. 15–20, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d3988569-0434-11ea-8c1f-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF> [aplūkots 01.03.2023.].

²¹ European Parliament. Report with recommendations to the Commission on a civil liability regime for artificial intelligence: 2020/2014(INL). Brussels, 2020, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0276_LV.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

²² Tā, piemēram, Mākslīgā intelekta akta III sadaļas 2. nodaļa “Prasības augsta riska AI [mākslīgā intelekta – autoru piebilde] vadītām sistēmām” nosaka prasības pēc riska pārvaldības sistēmas, šādu sistēmu darbības pārredzamības, cilvēka virsvadības u. c., vienlaikus arī Mākslīgā intelekta akta III sadaļas 5. nodaļa “Standarti, atbilstības novērtēšana, sertifikāti, reģistrācija” paredz pasākumu kopumu, kas veicams pirms augsta riska mākslīgā intelekta vadītas sistēmas ekspluatēšanas Eiropas Savienībā.

²³ European Commission. Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council. Laying down harmonised rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts: COM(2021)206, Brussels, 2021, p. 3, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206> [aplūkots 01.03.2023.].

²⁴ Tā, piemēram, ar Mākslīgā intelekta akta 13. pantu “Pārredzamība un informācijas sniegšana lietotājiem” ir paredzēts noteikt pienākumu nodrošināt šādu sistēmu darbību pārredzamību. Savukārt saskaņā ar Mākslīgā intelekta akta 14. pantu “Cilvēka virsvadība” ir paredzēts noteikt, ka augsta riska mākslīgā intelekta vadītas sistēmas ir nepieciešams projektēt un izstrādāt tādējādi, lai nodrošinātu cilvēku spēju īstenot efektīvu pārraudzību pār šādu sistēmu darbību u. c.

Saistībā ar minēto vietā būtu pakavēties pie plānotās Mākslīgā intelekta direktīvas, kuras mērķis ir atsevišķā daļā harmonizēt Eiropas Savienības dalībvalstu privāto tiesību regulējumu jautājumos, kas ir saistāmi ar civiltiesiskās atbildības konstatēšanu viedo sistēmu nodarīta kaitējuma gadījumā. Uzreiz gan jābilst, ka ar Mākslīgā intelekta direktīvas starpniecību nav paredzēts ieviest atsevišķu, īpaši niansētu regulējumu viedo sistēmu operatoru civiltiesiskās atbildības noteikšanai (kā to bija paredzēts īstenot ar Eiropas Parlamenta ierosinājumu par “mākslīgajam intelektam piemērojamo civiltiesiskās atbildības režīmu”). Tomēr, neskatoties uz minēto, ar Mākslīgā intelekta direktīvas starpniecību ir paredzēts harmonizēt noteikumu kopumu, kas būtu attiecināms uz tādiem civiltiesiskās atbildības piemērošanas priekšnoteikumiem kā vainojamība un cēloniskais sakars.

Proti, kā tas izriet no Mākslīgā intelekta direktīvas 3. panta pirmās daļas, tad dalībvalsts tiesām ir piešķirama kompetence pieņemt lēmumu izprasīt (t. i., nodrošināt) viedās sistēmas darbību raksturojošu informāciju gadījumā, ja tiesā ar šādu lūgumu ir vērsusies cietusi persona, kurai šādu informāciju sākotnēji nav sniedzis viedās sistēmas operators vai arī tās lietotājs. Savukārt gadījumā, ja viedās sistēmas operators vai lietotājs, pret kuru tiek celta prasība par nodarīta kaitējuma kompensēšanu, neizpilda šādu valsts tiesas rīkojumu par pierādījumu izprasīšanu, tad atbilstoši Mākslīgā intelekta direktīvas 3. panta piektajai daļai ir iespējams prezumēt viedās sistēmas operatora vai lietotāja vainojamību saistībā ar nodarīto kaitējumu. Turklāt, kā tas izriet no Mākslīgā intelekta direktīvas paskaidrojošās sadaļas, tad iespējamība prezumēt viedās sistēmas operatora vai lietotāja vainojamību ir saistāma ar nolūku rast “[...] efektīvus līdzekļus, kā identificēt iespējamās atbildīgās personas un prasībai svarīgus pierādījumus [...] tajā pašā laikā šādi līdzekļi palīdz izslēgt kļūdaini identificētus iespējamus atbildētājus un tādējādi ietaupīt laiku un izmaksas iesaistītajām pusēm un samazināt tiesām izskatāmo lietu skaitu”.²⁵

Vienlaikus jābilst, ka šāda pieeja lielā mērā atbilst tam, ka tieši viedās sistēmas operatora vai lietotāja “varas sfērā” atrodas informācija par strīdīgiem apstākļiem (t. i., tie, kas ir saistāmi ar viedās sistēmas darbību, kura ir radījusi kaitējumu), kas tādējādi no cietušā interešu aizsardzības viedokļa attaisno iespējamību prezumēt operatora vainojamību, ko savukārt viedās sistēmas operators ir tiesīgs atspēkot. Turklāt arī no taisnīguma principa pierādīšanas smagumu, kas gulstas uz prasītāju, lielā mērā var samazināt, bet dažreiz pat pārcelt uz atbildētāju.²⁶ Lai arī saskaņā ar Mākslīgā intelekta direktīvas noteikumiem, izpildoties konkrētiem priekšnoteikumiem, ir paredzēts noteikt iespējamību prezumēt viedo sistēmu operatoru un lietotāju vainojamību, tas neizslēdz minēto sistēmu operatoru un lietotāju spēju tiesvedībā pierādīt (t. i., atspēkot pieņēmumu par vainojamību), ka to rīcībā saistībā ar nodarīto kaitējumu nav konstatējama nedz neuzmanība, nedz ļauns nolūks. Vienlaikus gan jānorāda, ka vainas prezumpcijas modelis pieļauj situāciju, ka iespējamais tiesību pārkāpējs nav spējīgs atspēkot prezumpciju, kas var novest pie civiltiesiskās atbildības iestāšanās, lai gan patiesībā operatora darbībās nav konstatējama ne neuzmanība, ne

²⁵ European Commission. Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council. On adapting non-contractual civil liability rules to artificial intelligence (Artificial Intelligence Liability Directive): COM(2022)496, Brussels, 2022, p. 12, https://commission.europa.eu/system/files/2022-09/1_1_197605_prop_dir_ai_en.pdf [aplūkots 01.03.2023.].

²⁶ Bukovskis V. Civilprocesa mācības grāmata. Rīga: E. Pīpiņa un J. Upmaņa grāmatu un nošu spiestuve, 1933, 342. lpp.

nodoms (tātad persona ir darbojusies, ievērojot saprātīgas personas standartu), taču tas vienkārši nespēj to pierādīt civilprocesuālajā kārtībā.

No minētā savukārt atzīstams, ka viedo sistēmu operatoru (un lietotāju) civiltiesiskās atbildības piemērošanas kontekstā arī turpmāk īpaša uzmanība būs pievēršama jautājumiem par ģenerālklausulas – saprātīgas personas standarta – piepildīšanu ar saturu un ar to saistītu objektīvi pierādītu faktu konstatāciju. Turklāt, kā tas ir atzīts tiesu praksē, tad atklāta (nenoteikta) juridiska jēdziena satura piepildīšanai izmantojami dažādi tiesību avoti, tostarp normatīvie akti un tiesu prakse, kā arī ārpus tiesību normām esoši avoti, piemēram, morāle, sociālās vērtības, lietu dabiskā kārtība u. c.²⁷ Līdzīgi arī tiesību doktrīnā uzsvērts, ka, piemēram, ģenerālklausulu satura piepildīšanā būtiska nozīme var būt tiesību doktrīnā un judikatūrā paustajām atziņām, kas katrā ziņā var dot zināmas vadlīnijas tiesību piemērotājam taisnīga nolēmuma pieņemšanai.²⁸ Saistībā ar minēto norādāms, ka ģenerālklausulas konkretizācijā varētu tikt izmantots ne tikai Mākslīgā intelekta akts un tajā ietvertais noteikumu kopums par šādām sistēmām izvirzāmajām drošības prasībām u. c., bet arī, piemēram, Eiropas Komisijas ekspertu grupas (HLEG) relatīvi nesenā pagātnē izdarītie secinājumi, kas publicēti materiālā “Ēikas vadlīnijas uzticamam mākslīgajam intelektam”,²⁹ u. c. Tāpat arī centienos konkretizēt “saprātīgas personas standartu” tvērumu viedo sistēmu operatoru (un lietotāju) rīcības izvērtējuma kontekstā ir iespējams izmantot jau Eiropas deliktu tiesību principos³⁰ norādītos kritērijus, kas cita starpā aptver personas īstenotās rīcības bīstamību, darbības veicēja prezumējamās zināšanas, nodarītā aizskāruma paredzamību, drošības pasākumu vai alternatīvu darbību veikšanas iespējamību u. c. Secīgi minētie avoti ir izmantojami kā pieturas punkti gadījumā, kad ir veicams izvērtējums par viedās sistēmas operatora (un lietotāja) uzvedību kā vienu no vairojamības konceptā ietilpstošajiem kritērijiem, lai secinātu, vai īstenotā uzvedība pārkāpj saprātīgas personas uzvedības standartu, un, ja jā, tad – vai tā ir cēloniski saistīta ar nodarīto kaitējumu citas personas ar likumu aizsargātajām interesēm.

Vienlaikus jāņem vērā, ka iespējamība prezumēt viedās sistēmas operatora (un lietotāja) vairojamību nav vienīgais, ko ir paredzēts harmonizēt starp visām Eiropas Savienības dalībvalstīm. Proti, kā tas izriet no šī brīža piedāvātā Mākslīgā intelekta direktīvas 4. panta satura, ir paredzēts, ka, iestājoties konkrētiem priekšnoteikumiem, Eiropas Savienības dalībvalstu tiesām būs iespējams prezumēt cēlonisko sakaru starp

²⁷ Sk.: Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 27.05.2014. spriedums lietā Nr. SKC-102/2014, 10. punkts.

²⁸ Neimanis J. Ievads tiesībās. Rīga: zv. adv. J. Neimanis, 2004, 70.–72. lpp.

²⁹ Tā, piemēram, “uzticamu” mākslīgā intelekta vadītu sistēmu raksturo tādas pazīmes (principi) kā cilvēka virsvadība, tehniskā noturība, drošums, privātums, atbilstoša datu pārvaldība, pārredzamība un tehniskā izskaidrojama, sk. sīkāk: European Commission. Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology. Ethic Guidelines for trustworthy AI. Brussels, 2019, p. 14, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d3988569-0434-11ea-8c1f-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF> [aplūkots 01.03.2023.]; līdzīgi arī saskaņā ar Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) 2019. gadā publicēto ieteikuma rakstu par “mākslīgo intelektu” atzīts, ka mākslīgā intelekta vadītām sistēmām un to darbībai ir jābūt pārredzamai un izskaidrojamai, tas ir, tādai, lai būtu iespējams nodrošināt cilvēku virsvadību un atbilstošu pārraudzību, sk. sīkāk: OECD Legal instruments. Recommendation for the Council on Artificial Intelligence: OECD/LEGAL/0449, 2019, Article 1.3., <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449> [aplūkots 01.03.2023.].

³⁰ Principles of European Tort Law. Art. 4:102, <http://www.egtl.org/docs/PETL.pdf> [aplūkots 01.03.2023.].

viedās sistēmas operatora (un lietotāja) īstenoto rīcību un tās rezultātā nodarīto kaitējumu citas personas ar likumu aizsargātajām interesēm. Tomēr, pirms pievērsties turpmākam izvērtējumam par cēloniskā sakara prezumēšanas iespējamību atbilstoši Mākslīgā intelekta direktīvā noteiktajam, sākotnēji norādāms uz jau tiesību doktrīnā pausto viedokli, ka cēloniskā sakara prezumpcija (un tās piemērošana) ir attaisnojama arī zinātniskās vai faktoloģiskās nenoteiktības gadījumos, kad, piemēram, kaitējums nav radies saistībā ar konkrētu personas rīcību (t. i., piemēram, aktīvu viedās sistēmas operatora īstenotu pārraudzību pār viedās sistēmas darbību u. c.), bet gan saistībā ar tās atbildības sfērā ietilpstošu rīcības rezultātu vai lietu īpašību dēļ (t. i., piemēram, viedās sistēmas operatora pienākumu nodrošināt šādas sistēmas paredzamību u. c.).³¹ Vienlaikus uzsvērts, ka personām, kuras izmanto lietas vai resursus, lai gūtu mantisku vai personisku labumu, ir nepieciešams atbildēt par tiesību aizskārumpu un apdraudējumu, kas rodas tā rezultātā.³² Saistībā ar minēto atzīstams, ka apsvērumi par “zinātnisko vai faktoloģisko” nenoteiktību tiešā veidā ir attiecināmi uz viedajām sistēmām, tā ka tām ir raksturīga zināma neparedzamības³³ pakāpe.

Savukārt, ja raugās uz Mākslīgā intelekta direktīvas 4. pantā noteikto, tad ir paredzēts, ka Eiropas Savienības dalībvalstu tiesas, lai piemērotu atbildības noteikumus kaitējuma kompensācijas prasībai, varēs prezumēt cēloniskā sakara esamību starp atbildētāja rīcību un mākslīgā intelekta vadītās sistēmas radīto iznākumu vai mākslīgā intelekta vadītās sistēmas nespēju radīt iznākumu (t. i., ar to saistīto kaitējumu), ja: (a) prasītājs būs pierādījis atbildētāja vainojamību (vai arī nacionālā tiesa to būs prezumējusi saskaņā ar Mākslīgā intelekta direktīvas 3. panta piektajā daļā noteikto), (b) ir pamatoti atzīstams, ka atbildētāja vainojamība ir ietekmējusi mākslīgā intelekta vadītās sistēmas darbību, (c) prasītājs ir pierādījis, ka mākslīgā intelekta vadītās sistēmas darbība ir radījusi kaitējumu. Skaidrības labad norādāms, ka cēloniskā sakara prezumpcija pamatā būs attiecināma tikai un vienīgi uz tādām mākslīgā intelekta vadītām sistēmām, kuras saskaņā ar Mākslīgā intelekta akta noteikumiem būs kvalificējas kā “augsta” riska sistēmas, jo, kā tas izriet no Mākslīgā intelekta direktīvas 4. panta piektās daļas, tad cēloniskā sakara prezumpcijas attiecināšana uz tādām mākslīgā intelekta vadītām sistēmām, kas nav “augsta” riska sistēmas, būs iespējama vienīgi gadījumā, ja, nacionālās tiesas ieskatā, būs atzīstams, ka cietušajai personai (prasītājam) cēlonības pierādīšana radīs pārmērīgu slogu, kas nav savienojams ar tās tiesisko interešu efektīvu realizāciju.

Minētais uzskatāmi ilustrē, ka cēloniskā sakara prezumpcija (tāpat kā prezumpcija par viedās sistēmas operatora (vai lietotāja) vainojamību) nav piemērojama pēc noklusējuma visos dzīves gadījumos, bet gan vienīgi situācijās, kad ir izpildījušies konkrēti likumā paredzēti priekšnoteikumi. Proti, kā tas izriet no Mākslīgā intelekta direktīvas noteikumu savstarpējā kopsakara, cēloniskā sakara prezumpcijas piemērošanas iespējamība pamatā ir atkarīga no tā, vai kaitējumu cietusi persona (prasītājs) būs pierādījusi viedās sistēmas operatora (vai lietotāja) vainojamību, vai arī gadījumā, ja minētās sistēmas operators vai lietotājs (atbildētājs) nebūs nodrošinājis attiecīgās

³¹ Kubilis J. Latvijas deliktu tiesību modernizācijas galvenie virzieni. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 2016, 182. lpp.

³² Koziol H. Basic Questions of Tort Law from a Germanic Perspective. Vienna: Sramek Verlag Kg, 2012, p. 136; sk. arī: Kubilis J. 2016, 182. lpp.

³³ Turner J. Robot Rules: Regulating Artificial Intelligence. Palgrave Macmillan, 2018, p. 56; sk. arī: Kārklīņš J., Purmalis R. 2020, 245. lpp.

nacionālās tiesas pieprasījuma izpildi par informācijas atklāšanu par attiecīgās viedās sistēmas darbību (sal. ar Mākslīgā intelekta direktīvas 3. panta piekto daļu).

Vienlaikus, kā tas izriet no Mākslīgā intelekta direktīvas 4. panta otrās daļas un trešās daļas, tad prasījumos par kaitējuma kompensāciju, kas ir vērsta pret “augsta” riska mākslīgā intelekta vadītas sistēmas operatoru (vai lietotāju), ir definēti papildu kritēriji (pazīmes), kurām izpildoties ir atzīstams, ka attiecīgās personas ir “vainojamas” par viedās sistēmas darbības rezultātā nodarīto kaitējumu. Tādējādi cietušajai personai (prasītājam) sākotnēji jāpierāda, ka, piemēram, mākslīgā intelekta vadītas sistēmas operators nav nodrošinājis šādas sistēmas projektēšanu un izstrādāšanu tā, lai tā atbilstu Mākslīgā intelekta akta 13. pantā noteiktajām pārredzamības prasībām,³⁴ vai arī to, ka šādas sistēmas lietotājs mākslīgā intelekta vadītā sistēmā ir ievadījis tādus tā kontrolē esošus ievaddatus, kuri nav atbilstoši šādas sistēmas paredzētajam izmantošanas nolūkam saskaņā ar Mākslīgā intelekta akta 29. panta trešo daļu,³⁵ u. c. Tādējādi atzīstams, ka, lai arī no vienas puses ar cēloniskā sakara prezumēšanu ir paredzēts “atvieglot” pierādīšanas nastu, kas gulstas uz kaitējuma cietušo personu (prasītāju), tas jebkurā gadījumā neizslēdz nepieciešamību konstatēt konkrētu priekšnoteikumu iestāšanos, lai varētu tikt prezumēta cēlonība starp viedās sistēmas operatora (vai lietotāja) īstenoto rīcību un viedās sistēmas darbības rezultātā nodarīto kaitējumu citai personai.

Saistībā ar minēto diskutabls ir jautājums par to, cik ļoti šādu papildu kritēriju izvērzišana veicina šādas prezumpcijas piemērošanas iespējamību kopumā. Proti, lai arī Mākslīgā intelekta direktīvas pamatmērķis ir saistāms ar atvieglotu noteikumu radīšanu iespējamajiem prasītājiem (t. i., atvieglot uz tiem attiecināmo pierādīšanas pienākumu), šādas prezumpcijas piemērošanas iespējamība var tikt liegta, ja atbilstoši Mākslīgā intelekta direktīvas 4. panta ceturtajai daļai viedās sistēmas operators (vai lietotājs) kā atbildētājs pierāda, ka cietušās personas (prasītāja) rīcībā ir “pietiekami pierādījumi un zinātība”, lai pati cietusī persona kā prasītājs varētu pierādīt cēlonību starp viedās sistēmas operatora (vai lietotāja) īstenoto rīcību un viedās sistēmas darbības rezultātā nodarīto kaitējumu.

Pagaidām ir pārāgri spriest par to, kādu ietekmi uz vēl izskatāmām lietām varētu atstāt šādu atbildētāja iebildumu paušana, kā arī par to, kas aptveras ar apzīmējumu “pietiekami pierādījumi”. Cik “pietiekami” ir pietiekami? Turklāt nevar izslēgt, ka šādu atbildētāja paustu iebildumu gadījumā teorētiski varētu nonākt pie slēdziena, kas nebūtu savienojams ar Mākslīgā intelekta direktīvas mērķi. Proti, ja reiz viedās sistēmas operators pierāda, ka cietušās personas rīcībā ir “pietiekami pierādījumi un zinātība”, lai attiecīgā persona varētu pierādīt cēlonības esamību starp viedās sistēmas operatora rīcību un cietušajai personai nodarīto kaitējumu, tad, lai arī tādējādi tiktu izslēgta cēloniskā sakara prezumēšana, faktiski paša atbildētāja sniegtie iebildumi varētu tikt interpretēti kā netieša cēlonības atzīšana. Tomēr jāņem vērā, ka šāds normu piemērošanas rezultāts nebūtu savienojams ar Mākslīgā intelekta direktīvas

³⁴ Mākslīgā intelekta akta 13. panta pirmā daļa noteic, ka “Augsta riska AI [mākslīgā intelekta – autoru piebilde] sistēmas projektē un izstrādā tā, lai nodrošinātu, ka to darbība ir pietiekami pārredzama, lai lietotāji varētu interpretēt sistēmas iznākumus un tos pienācīgi izmantot. Ir jānodrošina atbilstošs pārredzamības veids un pakāpe, lai panāktu atbilstību attiecīgajiem lietotāja un sagādātāja pienākumiem, kas noteikti šīs sadaļas 3. nodaļā”.

³⁵ Mākslīgā intelekta akta 29. panta trešā daļa noteic, ka “[...] ciktāl lietotājs īsteno kontroli pār ievaddatiem, lietotājs nodrošina, lai ievaddati būtu atbilstoši, ņemot vērā augsta riska AI sistēmai paredzēto nolūku”.

jēgu un būtību, jo šādiem atbildētāja iebildumiem pret iespējamās cēloniskā sakara prezumpcijas piemērošanu būtu jāaprobežojas tikai un vienīgi ar konstatējumu (norādi), ka prasītājs ir pietiekami kompetents (zinošs), lai pats spētu pierādīt apstākļu kopumu, kas liecina par cēloniskā sakara esamību ar prasītājam nodarīto kaitējumu. Tādējādi gadījumā, ja prasītājs atbilstoši tā rīcībā esošajiem resursiem vai zinātnībai objektīvi, bet, abstrakti vērtējot, ir apveltīts ar kompetenci pierādīt cēlonības esamību, nebūtu pamata cēloniskā sakara prezumpcijas piemērošanai. Savukārt situācijā, kad prasītājam nepiemīt attiecīgā kompetence (piem., nav pieejamas tehniskās informācijas, kas raksturo viedās sistēmas darbību u. c., kā arī nav nepieciešamās zinātnības attiecīgajā jomā), tas būtu pamats, lai saskaņā Mākslīgā intelekta direktīvas noteikumiem tiktu piemērota cēloniskā sakara prezumpcija, kuru (cēlonisko sakaru) atbildētājs savukārt būtu tiesīgs atspēkot.

Tādējādi atklāts paliek jautājums, vai turpmākā likumdošanas procesā nav ieviešami papildinājumi Mākslīgā intelekta direktīvā ietvertajā regulējumā par cēlonības prezumēšanas iespējamību un viedo sistēmu operatoru (un lietotāju) spējam iebilst pret šādas prezumpcijas piemērošanu. Pavisam iespējams, minētais būtu atrisināms ar redakcionālu precizējumu ieviešanu Mākslīgā intelekta direktīvas tekstā, konkrēti nosakot, ka iespējama atbildētāja iebildumu paušana pret cēloniskā sakara prezumpcijas piemērošanu jebkurā gadījumā nav saistāma ar tādas informācijas atklāšanu, kas tieši vai netieši liecinātu par noteiktu apstākļu sakritumu (t. i., cēlonību) saistībā ar prasītājam nodarīto kaitējumu, bet gan kā atbildētāja norāde, ka: 1) prasītāja rīcībā ir “pietiekama informācija” (precizējot attiecīgā informācijas kopuma absolūto “minimumu”); 2) prasītājs ir apveltīts ar nepieciešamo “zinātnību” (precizējot, vai šāda zinātnība ir attiecināma uz izpratni par attiecīgās sistēmas tehniskajiem parametriem un darbības specifiku vai ar to ir aptverts kas cits).

Vienlaikus atsevišķi izvērtējams, kā šāda cēlonības prezumpcijas piemērošana būtu īstenojama procesuāli, ņemot vērā to, ka līdzšinējā Mākslīgā intelekta direktīvas redakcija vienīgi noteic, ka dalībvalsts tiesas būs tiesīgas prezumēt cēlonības esamību, ja būs iestājušies konkrēti priekšnoteikumi, bet nenosaka, vai iztiesājošās tiesas sastāvam par šādu konstatējumu būtu nepieciešams pieņemt kādu atsevišķu procesuālu nolēmumu, un, ja būtu, tad kādu? Un vai šādu tiesas nolēmumu būs iespējams pārsūdzēt, un, ja būs, tad kādā kārtībā? Minētās nianšes nenoliedzami ir turpmākas diskusijas vērtas un vienlaikus precizējamās turpmākā likumdošanas procesā, tādējādi ieviešot noteiktību tajā, vai saistībā ar šādu cēlonības prezumpcijas piemērošanu (un iespējamību vēlāk to nepiemērot saistībā ar atbildētāja paustiem pamatotiem iebildumiem) būs nepieciešams ieviest papildinājumus Civilprocesa likumā. Vienlaikus, kā zināms, Latvijas civiltiesībām nav raksturīga iespējama prezumpciju “atmešana” gadījumā, ja lietas dalībnieks, uz kuru ir attiecināma konkrēta normatīvajā aktā noteikta prezumpcija, ir paudis iebildumus par šādas prezumpcijas piemērošanas iespējamību.

Kopsavilkums

1. Mākslīgā intelekta akts ir atzīstams par vērā ņemamu iestrādni gaidāmajam regulējumam, ar kura starpniecību cita starpā plānots viedo sistēmu operatoriem (un lietotājiem) noteikt izvīrājamo pienākumu kopumu, lai mākslīgā intelekta

- vadītas sistēmas varētu tikt brīvi laistas Eiropas Savienības vienotajā tirgū un izmantotas konkrēta pakalpojuma sniegšanai.
2. Lai arī Mākslīgā intelekta akts neregulē jautājumus, kas skartu civiltiesiskās atbildības piemērošanas metodiku mākslīgā intelekta vadītas sistēmas nodarīta kaitējuma gadījumā, noteikumi par mākslīgā intelekta vadītu sistēmu “drošību”, “caurredzamību”, “uzticamību” u. c. ir izmantojami, lai definētu viedo sistēmu operatoriem izvirzāmā “prasītās rūpības” standarta robežas, kas savukārt būtu attiecināms uz šādu sistēmu operatoriem.
 3. Viedo sistēmu operatoru “prasītās rūpības” standarta konkretizācijā ir iespējams izmantot jau materiālā “Ētikas vadlīnijas uzticamam mākslīgajam intelektam” paustās atziņas, vienlaikus tās aplūkojot kopsakarā ar tādiem Eiropas deliktu tiesību principos norādītiem kritērijiem kā “īstenotās rīcības bīstamība”, “darbības veicēja prezumējamās zināšanas” u. c.
 4. Lai arī ar Mākslīgā intelekta direktīvas starpniecību nav paredzēts ieviest atsevišķu, īpaši niansētu regulējumu viedo sistēmu operatoru civiltiesiskās atbildības noteikšanai (kā to bija paredzēts īstenot ar Eiropas Parlamenta ierosinājumu par “mākslīgajam intelektam piemērojamo civiltiesiskās atbildības režīmu”), tomēr ar minētās direktīvas starpniecību ir paredzēts harmonizēt izpratni par viedās sistēmas operatora (un lietotāja) vainojamības (t. sk. cēloniskā sakara) konstatēšanu.
 5. Cēloniskā sakara prezumēšana mākslīgā intelekta vadītas sistēmas nodarīta kaitējuma gadījumā izņēmuma veidā ir pieļaujama, lai rastu taisnīgu līdzsvaru starp iesaistīto pušu tiesiski aizsargātajām interesēm. Šāda izņēmuma prezumpcija ir pamatota, ņemot vērā, ka tieši viedās sistēmas operatora (vai lietotāja) “varas sfērā” atrodas informācija par strīdīgiem apstākļiem, kuri ir saistāmi ar viedās sistēmas nodarīto kaitējumu, kas savukārt dod iespēju viedās sistēmas operatoram šādu prezumpciju atspēkot.
 6. Cēloniskā sakara prezumpcija pamatā būs attiecināma tikai un vienīgi uz tādām mākslīgā intelekta vadītām sistēmām, kas saskaņā ar Mākslīgā intelekta akta noteikumiem būs kvalificējas kā “augsta” riska sistēmas. Savukārt attiecībā uz tādām mākslīgā intelekta vadītām sistēmām, kas nebūs uzskatāmas par “augsta” riska sistēmām, cēloniskā sakara prezumpcija būs piemērojama vienīgi gadījumos, kad atbilstoši nacionālās tiesas ieskatiem būs atzīstams, ka cietušajai personai cēlonības pierādīšana varētu radīt pārmērīgu slogu, kas tādējādi nebūtu savienojams ar attiecīgās personas efektīvu tiesisko interešu realizāciju.
 7. Ievērojot pašreizējo Mākslīgā intelekta direktīvas noteikumu saturu, viedās sistēmas operatoram, atspēkojot cēloniskā sakara prezumpciju, var nākties atklāt tādus apstākļus un informāciju, no kuras teorētiski varētu secināt “netiešu cēlonības atzīšanu”, kas savukārt nav savienojama ar Mākslīgā intelekta direktīvas noteikumu jēgu un būtību. Tāpēc likumdevējam jāapsver jautājums par iespējamu izmaiņu ieviešanu Mākslīgā intelekta direktīvā ietvertajā izteiksmē par veidu un kārtību, kādā viedās sistēmas operators varētu oponentam iespējama cēloniskā sakara prezumpcijas piemērošanai, lai tādējādi neveidotos situācija, kurā viedās sistēmas operatora oponenta pret cēloniskā sakara prezumpcijas piemērošanu satuvinātos ar netiešu cēlonības atzīšanu.

APBŪVES TIESĪBAS NODIBINĀŠANAS PROBLEMĀTISKIE ASPEKTI

PROBLEMATIC ASPECTS OF ESTABLISHING THE RIGHT OF SUPERFICIES

Erlens Kalniņš, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras docents

Summary

The article examines the main conditions and limitations for the establishment of the right of superficies, providing an evaluation about certain problematic aspects thereof from the perspective of comparative law, as well as exploring the right of superficies institute regarding the possibility to attribute such right to a building that has already been constructed, thereby ensuring such building's further usage and at the same time recognizing that such building is to be deemed as an essential part of the respective right to superficies that has been granted.

Atslēgvārdi: apbūves tiesība, būve kā apbūves tiesības būtiska daļa, apgrūtinātais zemes gabals, esošas būves iekļaušana apbūves tiesības sastāvā

Keywords: right of superficies, building as an integral part of the right of superficies, encumbered land parcel, inclusion of an existing building into the right of superficies

Ievads

[1] Civillikuma (turpmāk – CL) 1129.¹–1129.⁹ panta noteikumi par apbūves tiesību, kuri stājās spēkā 2017. gada 1. janvārī un ar kuriem tika aizstāts t. s. “brīvprātīgā dalītā īpašuma” regulējums,¹ ir spēkā jau vairāk nekā sešus gadus, un šajā laika posmā apbūves tiesības institūts praksē ticis izmantots salīdzinoši bieži.²

Daudzi apbūves tiesības regulējuma aspekti ir līdzīgi vai pat identiski šī institūta regulējumam citās ģermāņu tiesību sistēmas valstīs, t. i., apbūves tiesības

¹ Sk. likuma “Par atjaunotā Latvijas Republikas 1937. gada Civillikuma ievada, mantojuma tiesību un lietu tiesību daļas spēkā stāšanās laiku un piemērošanas kārtību” 14. panta pirmās daļas 5. punktu, kas bija spēkā līdz 2016. gada 31. decembrim; sk. arī: Senāta 07.07.2021. spriedums lietā Nr. SKC-824/2021 (C31464314), 19. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots: 17.03.2023.].

² Laika posmā no 2017. gada 1. janvāra līdz 2023. gada 17. martam pilnīgi vai daļēji apmierināti kopumā 2707 nostiprinājuma lūgumi par apbūves tiesības ierakstīšanu zemesgrāmātā, <https://dati.ta.gov.lv/MicroStrategy/asp/> [aplūkots 17.03.2023.].

regulējumam Vācijas Mantojamās apbūves tiesības likumā³ (turpmāk – Vācijas ErbbauRG), Šveices Civillkodeksa⁴ (turpmāk – Šveices ZGB) 779.–779.l pantā, Austrijas Apbūves tiesības likumā⁵ (turpmāk – Austrijas BauRG) un Igaunijas Lietu tiesību likuma⁶ 241.–255.¹ paragrāfā. Taču apbūves tiesības regulējumam Latvijā ir arī savas īpatnības, kuras nav raksturīgas šīs tiesības regulējumam minētajās ārvalstīs.

Raksta uzdevums ir noskaidrot apbūves tiesības juridisko raksturu, tās nodibināšanas galvenos nosacījumus un ierobežojumus, kā arī no salīdzinošo tiesību viedokļa novērtēt atsevišķus apbūves tiesības nodibināšanas problemātiskos aspektus, īpašu uzmanību pievēršot iespējai nodibināt apbūves tiesību jau esošas būves izmantošanai.

1. Apbūves tiesības divējālais raksturs

[2] Saskaņā ar CL 1129.¹ panta pirmo daļu “apbūves tiesība ir ar līgumu piešķirta mantojama un atsavināma lietu tiesība celt un lietot uz sveša zemes gabala nedzīvojamu ēku vai inženierbūvi kā īpašniekam šīs tiesības spēkā esamības laikā”. Minētā panta otrajā daļā noteikts, ka “apbūves tiesībai piemērojami noteikumi, kas attiecas uz nekustamām lietām, izņemot pirkuma tiesību un izpirkuma tiesību”. Turklāt atbilstoši CL 1129.³ pantam apbūves tiesība tiek nodibināta ar tās ierakstīšanu zemesgrāmatā, un Zemesgrāmatu likuma 55.¹–55.³ pantā ietverti īpaši noteikumi apbūves tiesības ierakstīšanai zemesgrāmatā.

[2.1] Tādējādi, no vienas puses, apbūves tiesība ir līgumiski nodibināma terminēta lietu tiesība uz svešu lietu, kas piešķir apbūves tiesīgajam tiesisku iespēju “celt un lietot uz sveša zemes gabala nedzīvojamu ēku vai inženierbūvi kā īpašniekam”, un šī tiesība iegūst liettiesisku spēku ar brīdi, kad tā ierakstīta zemesgrāmatā. No otras puses, apbūves tiesība kā bezķermeniska lieta (sk. CL 841. pantu) juridiskās fikcijas ceļā ir pielīdzināta patstāvīgam nekustamam īpašumam, kas saskaņā ar likumu ierakstāms atsevišķā zemesgrāmatas nodaļījumā, t. i., apbūves tiesības nodaļījumā (sk. CL 1129.³ pantu, Zemesgrāmatu likuma 29., 55.¹ un 55.² pantu). Turklāt “uz apbūves tiesības pamata uzceltā nedzīvojamā ēka (inženierbūve) ir uzskatāma par apbūves tiesības būtisku daļu” (CL 1129.¹ panta trešā daļa), proti, apbūves tiesības spēkā esības laikā šāda būve ietilpst apbūves tiesības kā nekustama īpašuma sastāvā.⁷

Tas nozīmē, ka apbūves tiesībai ir divējāds raksturs, jo apbūves tiesība kā lietu tiesība uz svešu zemes gabalu vienlaikus ir patstāvīgs nekustams īpašums, kura sastāvā ietilpst uz apbūves tiesības pamata uzceltā būve, kas ir nesaraucjami saistīta ar šo tiesību. Ņemot vērā apbūves tiesības divējādo raksturu, tā vienmēr ir “dubulti” jāieraksta zemesgrāmatā: 1) kā “lietu tiesība uz svešu lietu” apbūves tiesība ir jānostiprina

³ Gesetz über das Erbbaurecht (ErbbauRG), <https://www.gesetze-im-internet.de/erbbau/index.html> [aplūkots 17.03.2023.].

⁴ Schweizerisches Zivilgesetzbuch (ZGB), https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de [aplūkots 17.03.2023.].

⁵ Baurechtsgesetz (BauRG), <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001732> [aplūkots 17.03.2023.].

⁶ Law of Property Act (Asjaõigusseadus), <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/510072014007/consolide> [aplūkots 17.03.2023.].

⁷ Sal.: Sinaiskis V. Saimniecības tiesību lietiskās normas. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1935, Nr. 4, 709.–710. lpp.

apgrūtinātā zemes gabala nodalījumā, savukārt 2) kā “nekustams īpašums” apbūves tiesība ir jāieraksta atsevišķā zemesgrāmatas nodalījumā.⁸

[2.2] Atbilstoši Zemesgrāmatu likumam apbūves tiesību nostiprina zemesgrāmatā, to ierakstot apgrūtinātā zemes gabala nodalījuma III daļas 1. iedaļā kā “lietu tiesību, kas apgrūtināta nekustamo īpašumu” (sk. Zemesgrāmatu likuma 17. panta 1. punkta a) apakšpunktu), un norādot 1) apbūvei nodoto zemes gabalu (tā kadastra apzīmējumu un platību), 2) apbūves tiesības termiņu, 3) apbūves tiesīgo, kā arī izdarot 4) atzīmi par apbūves tiesības nodalījuma atvēršanu, norādot šī nodalījuma numuru (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.¹ panta pirmo daļu).

Vienlaikus apbūves tiesību kā patstāvīgu nekustamo īpašumu ieraksta jaunatklātā apbūves tiesības nodalījumā, ierakstot tajā ziņas saskaņā ar Zemesgrāmatu likuma prasībām par nodalījumiem un nodalījuma I daļas 1. iedaļā norādot 1) vārdus “apbūves tiesība”, 2) šīs tiesības termiņu, 3) apbūvei nodotā zemes gabala kadastra apzīmējumu un platību, 4) ēku (būvi), kas veido apbūves tiesības būtisku daļu, un tās kadastra apzīmējumu, kā arī 5) apgrūtinātā zemes gabala īpašnieku (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.² panta pirmo daļu).

Abi minētie nodalījumi ir sasaistīti arī tādējādi, ka, mainoties apbūves tiesīgajam, apgrūtinātā zemes gabala nodalījumā izdara grozījumus par apbūves tiesīgo, bet, mainoties apgrūtinātā zemes gabala īpašniekam, apbūves tiesības nodalījumā izdara grozījumus par zemes gabala īpašnieku (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.¹ panta otro daļu un 55.² panta otro daļu). Citiem vārdiem, apgrūtinātā zemes gabala nodalījumā ir ierakstāms katrreizējais apbūves tiesīgais, savukārt apbūves tiesības nodalījumā – katrreizējais zemes gabala īpašnieks.

2. Būve kā “apbūves tiesības būtiska daļa”

[3] CL 1129.¹ panta trešajā daļā imperatīvi noteikts, ka “uz apbūves tiesības pamata uzceltā nedzīvojamā ēka (inženierbūve) ir uzskatāma par apbūves tiesības būtisku daļu”.

[3.1] Tas nozīmē, ka ar apbūves tiesības nodibināšanu tiek laužts CL 968. pantā nostiprinātais aksesijas princips jeb “būves un zemes gabala vienotības princips”, atbilstoši kuram uz zemes gabala uzcelta un cieši ar to savienota būve atzīstama par zemes gabala sastāvdaļu.⁹ Proti, apbūves tiesības spēkā esības laikā uz šīs tiesības pamata uzceltā būve ietilpst apbūves tiesības kā galvenās lietas sastāvā un ir ar to nesaraujami saistīta (veido tiesisku vienību). Līdz ar to būve seko apbūves tiesības liettiesiskajam liktenim: būvi nav iespējams atsavināt vai apgrūtināt atsevišķi no apbūves tiesības un, atsavinot vai apgrūtinot apbūves tiesību (sk. CL 1129.⁵ pantu), šāds atsavinājums vai apgrūtinājums imperatīvi attiecas arī uz apbūves tiesības sastāvā ietilpstošo būvi.

⁸ Sal.: Gaier R. (Red.). Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Bd. 9. Sachenrecht (§§ 854–1296). WEG. ErbbauRG. 8. Aufl. München: Verlag C. H. Beck, 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 5, § 14, Rn. 1.

⁹ Sal.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 4; Vieweg K., Werner A. Sachenrecht. 8. Aufl. München: Verlag Franz Vahlen, 2018, § 16, Rn. 63; Schmid J., Hürlimann-Kaup B. Sachenrecht. 5. Aufl. Zürich, Basel, Genf: Schulthess, 2017, N 901, 1368; Hrubesch-Millauer S., Graham-Siegenthaler B., Roberto V. Sachenrecht. 5. Aufl. Bern: Stämpfli Verlag, 2017, N 08.102; Binder M. Sachenrecht. Wien: Verlag Österreich, 2003, Rn. 10/1.

Vienīgi pēc apbūves tiesības izbeigšanās attiecīgā būve, kas pirms tam ietilpa apbūves tiesības sastāvā un bija juridiski nodalīta no apgrūtinātā zemes gabala, “kļūst par zemes gabala būtisku daļu” (sk. CL 1129.⁹ panta pirmo daļu), un tā rezultātā atjaunojas CL 968. pantā nostiprinātā aksesijas principa iedarbība (līgumā par apbūves tiesības piešķiršanu var būt pielīgts apbūves tiesīgā pienākums nojaukt attiecīgo būvi, sk. CL 1129.⁹ panta trešo daļu). Apbūves tiesības izbeigšanās gadījumā tās sastāvā bijušo būvi pievieno attiecīgā zemes gabala nodalījumam un slēdz apbūves tiesības nodalījumu (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.³ pantu).

[3.2] Raksturojot apbūves tiesības nodibināšanas tiesiskās sekas, Vācijas, Šveices un Austrijas tiesību doktrīnā atzīts, ka apbūves tiesīgais iegūst atsevišķu (t. i., no īpašuma tiesības uz apgrūtināto zemes gabalu nošķirtu) īpašuma tiesību uz to būvi, kas ietilpst apbūves tiesības sastāvā, un šī īpašuma tiesība ir nedalāmi saistīta ar apbūves tiesību. Citiem vārdiem, apbūves tiesības spēkā esības laikā tās sastāvā ietilpstošās būves īpašnieks ir apbūves tiesīgais, kuram pēc vispārīgā principa ir visas īpašnieka pilnvaras un pienākumi. Vienlaikus apbūves tiesīgais ir apgrūtinātā (apbūvei nodotā) zemes gabala lietotājs (servitūta izlietotājs).¹⁰ Tādējādi apbūves tiesīgajam ir divējāds stāvoklis: attiecībā uz apgrūtināto zemes gabalu viņš ir servitūta izlietotājs, savukārt attiecībā uz būvi, kas ietilpst apbūves tiesības sastāvā, apbūves tiesīgais ir īpašnieks.¹¹

Šādu juridisko koncepciju atspoguļo arī CL regulējums. Proti, apgrūtinātā zemes gabala īpašnieka pienākums ir “atļaut apbūves tiesīgajam lietot apbūvei nodoto zemes gabalu, ciktāl tas nepieciešams apbūves tiesības izlietošanai” (CL 1129.⁶ panta pirmā daļa). Savukārt apbūves tiesīgais, izlietojot viņam piešķirto apbūves tiesību, ir tiesīgs lietot apbūvei nodoto zemes gabalu tā apbūvēšanai un būves izmantošanai, un viņam ir “pienākums kā krietnam un rūpīgam saimniekam rūpēties par apbūvei nodoto zemes gabalu un atbildēt kā īpašniekam pret visām trešajām personām” (CL 1129.⁴ panta pirmā daļa). Vienlaikus apbūves tiesīgajam ir tiesiska iespēja “celt un lietot uz sveša zemes gabala nedzīvojamu ēku vai inženierbūvi kā īpašniekam”, proti, apbūves tiesības spēkā esības laikā viņš juridiski ir uzskatāms par apbūves tiesības sastāvā ietilpstošās būves īpašnieku (sk. CL 1129.¹ panta pirmo un trešo daļu).

Apbūves tiesīgajam pēc vispārīgā principa ir visas likumā paredzētās būves īpašnieka pilnvaras, tostarp viņš ir tiesīgs ne tikai “celt un lietot” attiecīgo būvi, bet arī šo būvi, piemēram, pārbūvēt, atjaunot, restaurēt, nojaukt un uzcelt no jauna, ciktāl līgumā par apbūves tiesības piešķiršanu nav nolīgts citādi. Vienlaikus apbūves tiesīgajam ir likumā paredzētie īpašnieka privāttiesiskie un publiski tiesiskie pienākumi, piemēram, pienākums uzturēt būvi tādā stāvoklī, lai no tās nerastos kaitējums citām personām (sk. CL 1084. panta pirmo daļu), pienākums atbildēt par patvaļīgas būvniecības seku novēršanu (sk. Būvniecības likuma 19. panta trešo daļu), pienākums maksāt nekustamā īpašuma nodokli par apbūves tiesības sastāvā ietilpstošo būvi (sk. likuma “Par nekustamā īpašuma nodokli” 2. panta 2.¹ un vienpadsmito daļu).

[3.3] Atbilstoši CL 1129.¹ panta pirmās un trešās daļas gramatiskajai nozīmei vienīgi tā būve, kas “uzcelta uz apbūves tiesības pamata”, ir uzskatāma par apbūves tiesības kā nekustama īpašuma (galvenās lietas) būtisku daļu un atrodas apbūves tiesīgā

¹⁰ Sk.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 4; Vieweg K., Werner A. 2018, § 16, Rn. 63; Hrubesch-Millauer S., Graham-Siegenthaler B., Roberto V. 2017, N 08.102; Iro G. Sachenrecht. 6. Aufl. Wien: Verlag Österreich, 2016, Rz. 17/4.

¹¹ Sk.: Schmid J., Hürlimann-Kaup B. 2017, N 1368 ff.

īpašumā. Turklāt apbūves tiesības sastāvā jāietilpst vismaz vienai būvei, kas uzcelta, izlietojot apbūves tiesību, un bez šādas būves pati apbūves tiesība “nav atzīstama par pilnīgu” (sk. CL 854. pantu),¹² jo atbilstoši šīs tiesības būtībai apbūvei nodotais zemes gabals kalpo tādas būves celšanai un lietošanai, kas ir juridiski nodalīta no minētā zemes gabala, veido nodibinātās apbūves tiesības būtisku daļu un šīs tiesības spēkā esības laikā pieder apbūves tiesīgajam kā īpašniekam.

Pēc būvdarbu pabeigšanas un pieņemšanas ekspluatācijā būve, kas uzcelta uz apbūves tiesības pamata, ierakstāma apbūves tiesības nodalījumā kā šīs tiesības būtiska daļa, norādot kadastra apzīmējumu (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.² panta pirmās daļas 4. punktu). Taču nav izslēgta iespēja ierakstīt apbūves tiesības nodalījumā arī “jaunbūvi” kā šīs tiesības būtisku daļu, ja atbilstoši būvniecību regulējošo normatīvo aktu prasībām ir izbūvēts vismaz nulles cikls un attiecīgā jaunbūve ir reģistrēta Nekustamā īpašuma valsts kadastra informācijas sistēmā (turpmāk – Kadastra informācijas sistēma) kā kadastra objekts (sk. Nekustamā īpašuma valsts kadastra likuma 1. panta 6. un 13. punktu, Ministru kabineta 2012. gada 10. aprīļa noteikumu Nr. 263 “Kadastra objekta reģistrācijas un kadastra datu aktualizācijas noteikumi” 29., 29.³ un 32.² punktu).

3. Apbūves tiesības sastāvā ietilpstošās būves veids

[4] Saskaņā ar CL 1129.¹ panta pirmo daļu apbūves tiesību iespējams nodibināt vienīgi “nedzīvojamās ēkas” vai “inženierbūves” celšanai un lietošanai uz sveša zemes gabala, no kā loģiski izriet, ka ir izslēgta iespēja uz apbūves tiesības pamata celt un lietot “dzīvojamo māju”. Taču šāds vienkāršs loģisks slēdziens pilnībā neatspoguļo minētā ierobežojuma tvērumu.

[4.1] Šajā ziņā jāņem vērā, ka būvju iedalījums “dzīvojamās mājās”, “nedzīvojamās ēkās” un “inženierbūvēs” paredzēts Ministru kabineta 2018. gada 12. jūnija noteikumos Nr. 326 “Būvju klasifikācijas noteikumi”. Saskaņā ar šo noteikumu pielikumā iekļauto būvju klasifikāciju (pēc lietošanas veida) “nedzīvojamās ēkas” ir, piemēram, viesnīcu ēkas, biroju ēkas, vairumtirdzniecības un mazumtirdzniecības ēkas, satiksmes un sakaru ēkas, rūpnieciskās ražošanas ēkas un noliktavas, ēkas plašizklaides pasākumiem, izglītības iestāžu ēkas, ārstniecības vai veselības aprūpes iestāžu ēkas, sporta ēkas, lauksaimniecības nedzīvojamās ēkas. Savukārt inženierbūves ir, piemēram, transporta būves (tostarp autoceļi, sliežu ceļi, lidlauku skrejceļi), kompleksās būves rūpnieciskās ražošanas uzņēmumos (tostarp vēja elektrostacijas), citas inženierbūves (tostarp sporta laukumi un tribīnes, peldbaseini, mūra žogi, laukumi, kas saistīti ar transporta infrastruktūru). Kā izriet no minēto noteikumu 8. punkta, arī tādā ēkā, kuras galvenais lietošanas veids ir “nedzīvojamā ēka”, var būt dzīvojamo telpu grupas. Līdz ar to varētu pieļaut, ka atbilstoši CL 1129.¹ panta pirmajai daļai uz apbūves tiesības pamata ir iespējams celt un lietot arī tādu nedzīvojamo ēku, kurā ir viena vai vairākas dzīvojamo telpu grupas (dzīvojamās telpas). Tomēr šādu

¹² Sk.: Ose D. Apbūves tiesību izpratne un to piemērošanas problēmas. Grām.: Centrālās un Austrumeiropas juridiskās tradīcijas un juridiskās identitātes jautājumi. Latvijas Universitātes 76. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2018, 104. lpp.

iespēju izslēdz papildu ierobežojumi, kas paredzēti būvniecības un kadastra objektu reģistrācijas normatīvajā regulējumā.

Proti, ja ēku paredzēts būvēt uz apbūves tiesības pamata, projektēšanas uzdevumā kā plānotās telpu grupas norāda vienīgi nedzīvojamās telpas, turklāt institūcija, kura pilda būvvaldes funkcijas, atsaka izdot būvatļauju vai akceptēt būvniecības ieceri, ja ēkai, kuru būvē, atjauno, restaurē vai pārbūvē uz apbūves tiesības pamata, paredz dzīvojamo telpu grupas (dzīvojamās telpas) vai arī maina ēkas vai telpu grupas nedzīvojamo lietošanas veidu uz dzīvošanai atbilstošu lietošanas veidu (sk. Ministru kabineta 2014. gada 2. septembra noteikumu Nr. 529 "Ēku būvnoteikumi" 15. un 48.¹ punktu). Savukārt Kadastra informācijas sistēmā reģistrē uz apbūves tiesības pamata celtu nedzīvojamo ēku vai inženierbūvi vienīgi tad, ja tajā nav projektēta neviena dzīvojamo telpu grupa, turklāt šādā būvē apbūves tiesības spēkā esības laikā Kadastra informācijas sistēmā neregistrē dzīvojamo telpu grupu, jau reģistrētai telpu grupai neaktualizē lietošanas veidu uz dzīvojamo telpu grupu, kā arī nemaina būves galveno lietošanas veidu, ja tā rezultātā būve kļūtu par "dzīvojamo māju" (sk. Ministru kabineta 2012. gada 10. aprīļa noteikumu Nr. 263 "Kadastra objekta reģistrācijas un kadastra datu aktualizācijas noteikumi" 28.¹ un 86.¹ punktu).

Tādējādi atbilstoši CL 1129.¹ panta pirmajai daļai ir izslēgta iespēja uz apbūves tiesības pamata celt un lietot ne tikai "dzīvojamo māju", bet arī tādu "nedzīvojamo ēku" vai "inženierbūvi", kurā ir vismaz viena dzīvojamo telpu grupa (dzīvojamā telpa).

[4.2] Minētais ierobežojums likumprojekta Nr. 665/Lp11 "Grozījumi Civillikumā" anotācijā pamatots ar to, ka apbūves tiesības regulējums īpaši nepieciešams atsevišķās teritorijās, kurās ir ierobežota zemes gabalu atsavināšana, piemēram, ostās un speciālajās ekonomiskajās zonās. Tāpat šāds regulējums noderīgs tādu būvju celšanai, kuras tehniskās attīstības dēļ tiek pārbūvētas salīdzinoši neilgā laikā (dažu gadu laikā), piemēram, degvielas uzpildes stacijas, angāra tipa ēkas. Līdzīgi arī vairāku citu veidu nedzīvojamās ēkas (rūpnīcas, darbnīcas, termināļi) tehniski noveco un tiek nojauktas vai būtiski pārbūvētas daudz ātrāk un biežāk nekā dzīvojamās mājas. Savukārt dzīvojamo māju celšana un lietošana uz apbūves tiesības pamata nav attaisnojama.¹³

Salīdzinājumam jānorāda, ka Vācijas, Šveices, Austrijas un Igaunijas tiesībās tamlīdzīgs ierobežojums nav paredzēts, proti, atbilstoši šo valstu tiesiskajam regulējumam apbūves tiesību iespējams nodibināt arī "dzīvojamās mājas" celšanai un lietošanai uz sveša zemes gabala. Tā, raksturojot apbūves tiesības praktisko nozīmi, Vācijas un Austrijas juridiskajā literatūrā primāri uzsverts, ka mūsdienās apbūves tiesībai ir būtiska sociāla nozīme, lai apmierinātu un atvieglotu sabiedrības locekļu (it īpaši – jauno ģimeņu) vajadzību pēc ģimenes mājokļiem. Nav nepieciešams kapitāls, lai iegādātos apbūves gabalu, vienīgi jāizdara regulāri atlīdzības maksājumi par apbūves tiesības piešķiršanu, turklāt parasti apbūves tiesība ir spēkā vairākus gadu desmitus (uz šādas tiesības pamata uzceltās dzīvojamās mājas nereti kalpo divām vai trijām paaudzēm). Apbūves tiesības jaunām ģimenēm parasti piešķir baznīcas, nodibinājumi (fondi), citas vispārēja labuma organizācijas, arī vietējās pašvaldības, turklāt apbūves tiesību iespējams piešķirt pat tad, ja attiecīgais zemes gabals (piemēram, kā

¹³ Likumprojekta Nr. 665/Lp11 "Grozījumi Civillikumā" anotācija, <http://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/4B7311843C72AEBCD2257B6C0032308A?OpenDocument> [aplūkots 17.03.2023.]

baznīcai piederošs nekustamais īpašums) nevar tikt atsavināts.¹⁴ Protams, apbūves tiesībai ir nozīme arī gadījumos, kad būvniecības mērķim ir laika ziņā aprobežots raksturs, taču būves cēlējam un lietotājam ir vēlme iegūt liettiesisku stabilitāti.¹⁵

[5] Juridiskajā literatūrā izteikts viedoklis, ka apbūves tiesību nav iespējams nodibināt uz tādu būvi, kas atbilstoši Nekustamā īpašuma valsts kadastra likuma 16. panta 2. punktam nav atzīstama par “nekustamā īpašuma objektu”, tostarp uz žogu, mūri, dzelzceļa uzbērumu, gulšņiem, sliedēm un citām ietaisēm, kas saistītas ar zemes vienību, piebilstot, ka šādos gadījumos ir izmantojama nevis apbūves tiesība, bet gan citas likumā paredzētās lietu tiesības uz svešu lietu, piemēram, servitūta tiesība.¹⁶

Šis viedoklis prasa precizējumu, jo apbūves tiesības – kā zemesgrāmatā ierakstīta nekustamā īpašuma – sastāvā var ietilpt kā viena, tā arī vairākas tādas ar zemes gabalu saistītas būves, kurām nosakāms lietošanas veids un kuras reģistrētas Kadastra informācijas sistēmā kā patstāvīgi “kadastra objekti”, piešķirot kadastra apzīmējumu (sk. Nekustamā īpašuma valsts kadastra likuma 1. panta 2. un 6. punktu, 63. pantu, Ministru kabineta 2012. gada 10. aprīļa noteikumu Nr. 263 “Kadastra objekta reģistrācijas un kadastra datu aktualizācijas noteikumi” 28. un turpmākos punktus). Citiem vārdiem, apbūves tiesības nodalījumā kā apbūves tiesības būtisku daļu iespējams ierakstīt ikvienu uz apbūves tiesības pamata uzceltu nedzīvojamo ēku vai inženierbūvi, kas ir uzskatāma par kadastra objektu Nekustamā īpašuma valsts kadastra likuma 1. panta 6. punkta izpratnē.¹⁷

Līdz ar to zemesgrāmatā kā apbūves tiesības būtisku daļu iespējams ierakstīt arī tādu žogu, mūri vai dzelzceļu, kas reģistrēts Kadastra informācijas sistēmā, apbūves tiesības nodalījuma I daļas 1. iedaļā norādot attiecīgo inženierbūvi un tās kadastra apzīmējumu (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.² panta pirmās daļas 4. punktu).

4. “Zemes gabals, uz kuru attiecas apbūves tiesība”

[6] CL 1129.² panta pirmajā un trešajā daļā paredzēts, ka, “piešķirot apbūves tiesību, jānoteic zemes gabals, uz kuru attiecas apbūves tiesība”, un “apbūvei nepieciešamais zemes gabals tiek noteikts, ievērojot būvniecības un citu likumu prasības”. Savukārt turpmākajās normās šāda zemes gabala apzīmēšanai jau tiek lietots termins “apbūvei nodotais zemes gabals” (sk. CL 1129.⁴ pantu, 1129.⁶ pantu un 1129.⁸ panta pirmo daļu).

[6.1] Juridiskajā literatūrā izteikts viedoklis, ka CL 1129.² panta pirmajā daļā lietotais formulējums “Piešķirot apbūves tiesību, jānoteic zemes gabals, uz kuru attiecas apbūves tiesība”, ir lieks, jo var radīt maldīgu priekšstatu, ka apbūves tiesība var arī neapgrūtināt visu zemes gabalu, bet tikai kādu tā daļu, par ko puses vienojas,

¹⁴ Sk.: Prütting H. Sachenrecht. 36. Aufl. München: Verlag C. H. Beck, 2017, Rn.880; Vieweg K., Werner A. 2018, § 16, Rn. 61; Binder M. 2003, Rn. 10/1; sk. arī: Sinaiskis V. 1935, 709. lpp.

¹⁵ Sk.: Binder M. 2003, Rn. 10/1.

¹⁶ Sk.: Ose D. 2018, 104. un 106. lpp.

¹⁷ Sk. arī: Tieslietu ministrijas skaidrojums: Apbūves tiesība un brīvprātīgā dalīta īpašuma pastāvēšana pēc 01. 01. 2017., <https://www.tm.gov.lv/lv/skaidrojums-apbuves-tiesiba-un-brivpratiga-dalita-ipasuma-pastavesana-pec-01012017> [aplūkots 17.03.2023.].

papildus uzsverot, ka apbūves tiesība apgrūtinā visu zemes gabalu kā zemesgrāmatā ierakstītu hipotekāro vienību, nevis kādu šīs vienības daļu.¹⁸

Šādu viedokli acīmredzami ietekmējis apbūves tiesības regulējums Igaunijas tiesībās, jo Igaunijas Lietu tiesību likuma 241. paragrāfa pirmajā daļā ir tieši noteikts, ka uz nekustamo īpašumu iespējams nodibināt tikai vienu apbūves tiesību. Arī atbilstoši Vācijas ErbbauRG 1. paragrāfa pirmajai daļai un Austrijas BauRG 5. paragrāfa otrajai daļai apbūves tiesība apgrūtinā visu zemes gabalu kā nekustamo īpašumu (hipotekāro vienību), ar šo tiesību nav iespējams apgrūtināt vienīgi kādu daļu no zemes gabala,¹⁹ tāpēc uz vienu un to pašu zemes gabalu nav iespējams nodibināt vairākas atsevišķas apbūves tiesības.²⁰

Turpretī Šveices tiesību doktrīnā atzīts, ka atbilstoši Šveices ZGB 779. pantam uz vienu un to pašu zemes gabalu (kā hipotekāro vienību) ir iespējams nodibināt vairākas apbūves tiesības, kas katra apgrūtinā savu noteiktu daļu no zemes gabala platības.²¹

[6.2] Ja runā par Latvijas tiesībām, tad CL 1129.¹–1129.⁹ panta noteikumi neierobežo iespēju nodibināt apbūves tiesību uz zemes gabala daļu.²² Vēl vairāk, no CL 1129.² panta pirmās un trešās daļas sistēmiskā kopsakara ar Zemesgrāmatu likuma 55.² panta pirmās daļas 3. punktu un kadastra objektu reģistrācijas normatīvo regulējumu izriet, ka apbūves tiesību iespējams nodibināt ne tikai uz visu atsevišķā zemesgrāmatas nodalījumā ierakstīto zemes gabalu (kā hipotekāro vienību), bet arī uz šāda zemes gabala “reāli neatdalītu daļu” (sal. Zemesgrāmatu likuma 62. panta ceturto daļu), t. i., uz “zemes vienību” vai “zemes vienības daļu”, kas reģistrēta Kadastra informācijas sistēmā kā kadastra objekts, piešķirot kadastra apzīmējumu²³ (sk. Nekustamā īpašuma valsts kadastra likuma 1. panta 2., 11. un 12. punktu, 63. pantu).²⁴

Līdz ar to uz vienu zemes gabalu – kā atsevišķā zemesgrāmatas nodalījumā ierakstītu nekustamo īpašumu (hipotekāro vienību) – iespējams nodibināt vairākas apbūves tiesības tādējādi, ka katra no šīm apbūves tiesībām apgrūtinā savu konkrētu zemes vienību vai zemes vienības daļu, kura reģistrēta Kadastra informācijas sistēmā kā kadastra objekts un kuru pietiekami identificē tai piešķirtais kadastra apzīmējums.²⁵ Katra šādi piešķirta apbūves tiesība ir 1) nostiprināma apgrūtinātā zemes gabala zemesgrāmatas nodalījumā, šī nodalījuma III daļas 1. iedaļā norādot

¹⁸ Sk.: Rozenfelds J. Apbūves tiesības regulējums Latvijā – grozījumi Civillikumā. Jurista Vārds, 2016, Nr. 2 (905), 9. lpp.

¹⁹ Sk.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 31 f; Binder M. 2003, Rn. 10/4; Iro G. 2016, Rz. 17/4.

²⁰ Sk.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 39.

²¹ Sk.: Kren Kostkiewicz J. et al. ZGB Kommentar. 3. Aufl. Zürich: Orell Füssli Verlag, 2016, Art. 779, N 9.

²² Salīdzinājumam jānorāda uz CL 1297. pantu, kurā tieši paredzēts aizliegums nodibināt ķīlas tiesību (hipotēku) uz nekustama īpašuma daļu.

²³ Sk. arī: Senāta 29.10.2020. lēmums lietā Nr. SKC-1079/2020 (-), 9. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots: 17.03.2023.].

²⁴ Ministru kabineta 2012. gada 10. aprīļa noteikumu Nr. 263 “Kadastra objekta reģistrācijas un kadastra datu aktualizācijas noteikumi” 23. punktā (kas regulē “zemes vienības daļas” reģistrāciju Kadastra informācijas sistēmā) citstarp paredzēts, ka “apbūves tiesības ierakstīšanai zemesgrāmatā pievieno mērnieka sagatavotu grafisko materiālu, kurā attēlota plānotā zemes vienības daļa un norādītas koordinātas Latvijas 1992. gada ģeodēziskajā koordinātu sistēmā, kas izteikta kā Merkatora transversālās projekcijas plaknes koordinātas (LKS-92 TM), vai zemes vienības daļas kadastrālās uzmērīšanas dokumentus”.

²⁵ Sal.: Ose D. 2018, 105.–106. lpp.

ar kadastra apzīmējumu identificēto zemes vienību vai zemes vienības daļu (un tās platību), kuru apgrūtināta konkrētā apbūves tiesība, un vienlaikus tā ir 2) ierakstāma savā atsevišķā apbūves tiesības nodalījumā, šī nodalījuma I daļas 1. iedaļā norādot apgrūtinātās zemes vienības vai zemes vienības daļas kadastra apzīmējumu un platību (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.² panta pirmās daļas 3. punktu).

[7] Kā atzina Senāts, CL 1129.¹–1129.⁹ panta noteikumi neliedz iespēju nodibināt apbūves tiesību uz tādu zemes gabalu (zemes vienību, zemes vienības daļu), uz kura jau atrodas zemes gabala īpašniekam piederošas būves, proti, tādas būves, kas ir cieši savienotas ar apgrūtināto zemes gabalu un atzīstamas par tā sastāvdaļām (sk. CL 968. pantu). Šī Senāta atziņa, ņemot vērā konkrētās lietas apstākļus, pamatota ar to, ka uz apgrūtināmā zemes gabala atrodas nevis ēkas, kuru uzturēšanai nepieciešama noteikta zemes gabala platība, bet gan inženierbūves, t. i., ostas piestātne, celtņa sliežu ceļš, dzelzceļa pievedceļi un segums, kuru lietošana var būt nepieciešama komercdarbības veikšanai ostas teritorijā. Turklāt apbūves tiesība paredzēta konkrētu, līgumā par tās piešķiršanu norādītu būvprojektu realizācijai, kuru īstenošana nav iespējama bez seguma lietošanas.²⁶

Būtiski norādīt, ka šī apbūves tiesības nodibināšanas juridiskā aspekta aktualitāti ostu teritorijās apliecina arī likumdevēja rīcība, minēto Senāta atziņu nostiprinot normatīvajā regulējumā, t. i., Ostu likuma 4. panta 6.³ daļā (spēkā no 2022. gada 27. aprīļa), taču vienlaikus neierobežojot tās piemērošanas jomu vienīgi ar norādi uz “inženierbūvēm” un paredzot, ka “ostas teritorijā apbūves tiesību var nodibināt uz zemi, uz kuras atrodas zemes īpašniekam piederošas ēkas (būves), ciktāl tas nepieciešams apbūves tiesības izlietošanai”.

Kaut arī minētā norma tieši attiecas uz iespēju ar apbūves tiesību apgrūtināt tādu ostas teritorijā esošu zemes gabalu, kura sastāvā ietilpst nedzīvojamās ēkas vai inženierbūves, nav acīmredzamu šķēršļu tam, lai šajā normā paredzēto principiālo iespēju neattiecinātu arī uz citām teritorijām.²⁷ Vienlaikus jāņem vērā, ka šādā gadījumā arī pēc apbūves tiesības nodibināšanas attiecīgās būves paliek apbūvei nodotā zemes gabala sastāvā (sk. CL 968. pantu), respektīvi, netiek ierakstītas apbūves tiesības nodalījumā kā apbūves tiesības būtiskas daļas. Tajā pašā laikā minētās būves kopā ar apbūvei nodoto zemes gabalu atrodas apbūves tiesīgā lietošanā (sk. CL 1129.⁶ panta pirmo daļu), un apbūves tiesības spēkā esības laikā apbūves tiesīgā pienākums ir rūpēties par apbūvei nodoto zemes gabalu un tā sastāvā esošajām būvēm, tostarp “atbildēt kā īpašniekam pret visām trešajām personām”, kā arī nest visas uz apbūvei nodotā zemes gabala un tā sastāvā esošajām būvēm guļošās nastas, apgrūtinājumus un minēto objektu uzturēšanai vajadzīgos izdevumus (sk. CL 1129.⁴ pantu).

5. Iespēja nodibināt apbūves tiesību jau esošas būves izmantošanai

[8] No CL 1129.¹ panta pirmās un trešās daļas gramatiskās nozīmes izriet, ka nodibināšanas brīdī apbūves tiesība var attiekties vienīgi uz tādu būvi, kas vēl tiks “celta uz apbūves tiesības pamata” (sk. arī Zemesgrāmatu likuma 55.² panta pirmās

²⁶ Sk.: Senāta 29.10.2020. lēmums lietā Nr. SKC-1079/2020 (-), 8. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots: 17.03.2023.].

²⁷ Sk. arī: Rozenfelds J. 2016, 10. lpp.

daļas 4. punktu, Nekustamā īpašuma valsts kadastra likuma 7. panta 2.¹ daļu), un ka apbūves tiesības spēkā esības laikā vienīgi šāda būve ir uzskatāma par apbūves tiesības būtisku daļu, respektīvi, ietilpst šī nekustamā īpašuma sastāvā un pieder apbūves tiesīgajam kā īpašniekam.

[8.1] Taču, ja strikti ievēro minēto normu gramatisko iztulkojumu, atbilstoši kuram apbūves tiesību var nodibināt vienīgi jaunas būves celšanai un lietošanai, rodas loģisks jautājums, vai šāds iztulkojums pārmērīgi neierobežo privāttiesisko apgrozību, izslēdzot juridisku iespēju nodibināt apbūves tiesību jau esošas būves izmantošanai, šādu būvi iekļaujot apbūves tiesības sastāvā.

Tā, piemēram, var būt situācijas, kad apbūves tiesību ir lietderīgi nodibināt, lai uz šīs tiesības pamata veiktu jau esošas būves atjaunošanu, restaurāciju vai pārbūvi un lai apbūves tiesības spēkā esības laikā apbūves tiesīgais ar īpašnieka tiesībām un pienākumiem lietotu šo būvi kā apbūves tiesības sastāvdaļu. Minētais varētu būt īpaši aktuāls, lai sakārtotu un apgrozībā atgrieztu publiskai personai piederošas būves, kas ir pilnībā vai daļēji sagruvušas vai nonākušas tādā stāvoklī, ka ir bīstamas vai bojā ainavu, kā arī lai attīstītu degradētās teritorijas ar pamestu apbūvi. Tāpat iespējamās situācijas, kad zemes gabala īpašnieks ir ieinteresēts nodot jau esošu būvi citas personas ekskluzīvā lietošanā uz ilgāku laiku, vienlaikus nevēloties turpmāk kā īpašnieks atbildēt, piemēram, par kaitējumu citām personām, kas radies no būves tās nepienācīgas uzturēšanas dēļ (sk. CL 1084. panta pirmo daļu un 1635. pantu), jo pēc apbūves tiesības nodibināšanas par šādu kaitējumu atbild apbūves tiesīgais kā šīs tiesības sastāvā ietilpstošās būves īpašnieks.

Salīdzinājumam jānorāda, ka, piemēram, Vācijas, Šveices, Austrijas un Igaunijas tiesībās tamlīdzīgs ierobežojums nav paredzēts. Proti, iespēja nodibināt apbūves tiesību ne tikai jaunas būves celšanai un lietošanai, bet arī jau esošas būves izmantošanai, kā rezultātā attiecīgā būve nonāk apbūves tiesības sastāvā un apbūves tiesīgā īpašumā, paredzēta Vācijas ErbbauRG 1. paragrāfa pirmajā daļā un 12. paragrāfa pirmajā daļā,²⁸ Šveices ZGB 779. panta pirmajā daļā²⁹ un Austrijas BauRG 1. paragrāfa pirmajā daļā.³⁰ Minētais izriet arī no Igaunijas Lietu tiesību likuma 241. paragrāfa pirmās un piektās daļas. Tādējādi šo ārvalstu tiesiskais regulējums neierobežo iespēju apbūves tiesības nodibināšanas ceļā juridiski nodalīt no apgrūtinātā zemes gabala jau esošu būvi, to iekļaujot šīs tiesības sastāvā un nododot apbūves tiesīgā īpašumā uz apbūves tiesības spēkā esības laiku.

[8.2] Ņemot vērā minēto, arī CL 1129.¹ panta pirmās daļas norma būtu iztulkojama paplašināti, proti, ka apbūves tiesība ir ar līgumu piešķirta mantojama un atsavināma lietu tiesība "celt vai lietot" uz sveša zemes gabala nedzīvojamu ēku vai inženierbūvi kā īpašniekam šīs tiesības spēkā esības laikā. Tas savukārt nozīmē, ka CL 1129.¹ panta trešās daļas norma ir attiecīgi piemērojama arī apbūves tiesības piešķiršanas brīdī jau esošai būvei, kas atbilstoši līgumam par apbūves tiesības piešķiršanu tiek iekļauta apbūves tiesības sastāvā.

Saskaņā ar šādu pieeju, kas vairāk atbilst privāttiesiskās apgrozības vajadzībām un teritorijas attīstības interesēm, apbūves tiesību iespējams nodibināt ne tikai jaunas būves celšanai un lietošanai, bet arī jau esošas būves izmantošanai, to iekļaujot

²⁸ Sk.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 10, 17, § 12, Rn. 7; Prütting H. 2017, Rn. 874.

²⁹ Sk.: Kren Kostkiewicz J. et al. 2016, Art. 675, N 5, Art. 779, N 1.

³⁰ Sk.: Binder M. 2003, Rn. 10/4; Iro G. 2016, Rz. 17/4.

apbūves tiesības sastāvā kā šīs tiesības būtisku daļu (sk. CL 1129.¹ panta trešo daļu), respektīvi, to juridiski nodalot no apbūvei nodotā zemes gabala un tādējādi piešķirot apbūves tiesīgajam liettiesisku iespēju lietot šo būvi kā īpašniekam apbūves tiesības spēkā esības laikā (sk. CL 1129.¹ panta pirmo daļu).

Turklāt Latvijas normatīvajā regulējumā jau ir paredzēta iespēja nodibināt apbūves tiesību esošas būves izmantošanai, pārjaunojot zemesgrāmatā ierakstītu nomas lūgumu, kurā paredzēta nomnieka tiesība celt uz viņam iznomātā zemes gabala nedzīvojamu ēku vai inženierbūvi kā patstāvīgu īpašuma objektu (sk. likuma "Par atjaunotā Latvijas Republikas 1937. gada Civillikuma ievada, mantojuma tiesību un lietu tiesību daļas spēkā stāšanās laiku un piemērošanas kārtību" 33. panta ceturto daļu).

[9] Ja atzīst, ka atbilstoši Latvijas tiesībām ir iespējams nodibināt apbūves tiesību ne tikai jaunas būves celšanai un lietošanai, bet arī jau esošas būves izmantošanai, tad kā vienā, tā otrā gadījumā jāpiemēro CL 1129.¹ panta trešās daļas imperatīvā norma.

[9.1] Tas nozīmē, ka būve, kas ar līgumu par apbūves tiesības piešķiršanu tikusi iekļauta šīs tiesības sastāvā, apbūves tiesības spēkā esības laikā ir juridiski nodalīta no apbūvei nodotā zemes gabala un atrodas apbūves tiesīgā īpašumā ne tikai tad, ja šāda būve tiek uzcelta uz apbūves tiesības pamata, bet arī tad, ja šāda būve jau ir pastāvējusi apbūves tiesības piešķiršanas brīdī.³¹

Tādējādi būve, kas uzcelta pēc apbūves tiesības nodibināšanas, ar būvdarbu uzsākšanu nonāk apbūves tiesīgā īpašumā (ja būve uzcelta pēc apbūves tiesības piešķiršanas, taču pirms apbūves tiesības ierakstīšanas zemesgrāmatā, īpašuma iegūšana notiek vienlaikus ar apbūves tiesības ierakstīšanu zemesgrāmatā). Savukārt tad, ja apbūves tiesības sastāvā iekļautā būve jau ir pastāvējusi apbūves tiesības piešķiršanas brīdī, šī būve nonāk apbūves tiesīgā īpašumā ar brīdi, kad apbūves tiesība tiek ierakstīta zemesgrāmatā. Proti, otrajā gadījumā ar apbūves tiesības ierakstīšanas zemesgrāmatā brīdi attiecīgā būve tiek juridiski nodalīta no apbūvei nodotā zemes gabala un kļūst par apbūves tiesības būtisku daļu.³²

[9.2] Ja apbūves tiesība tiek dibināta jau esošas būves izmantošanai, tad, nostiprinot apbūves tiesību apgrūtinātā zemes gabala nodalījumā, vienlaikus ir jāizdara ieraksts par attiecīgās būves "atdalīšanu" no zemes gabala (sal. Zemesgrāmatu likuma 15. panta 2. punkta a) apakšpunktu) un "pievienošanu" jaunatklātajam apbūves tiesības nodalījumam (sal. Zemesgrāmatu likuma 55.³ panta pirmo daļu), kurā savukārt šī būve jāieraksta kā apbūves tiesības būtiska daļa, norādot kadastra apzīmējumu (sk. Zemesgrāmatu likuma 55.² panta pirmās daļas 4. punktu).

Ja uz apbūvei nodotā zemes gabala atrodas vairākas patstāvīgas būves, apbūves tiesība var attiekties uz vienu, vairākām vai visām šīm būvēm. Tomēr vienīgi tās būves, kuras iekļautas apbūves tiesības sastāvā un ierakstītas apbūves tiesības nodalījumā kā šīs tiesības būtiskas daļas, apbūves tiesības spēkā esības laikā ir juridiski nodalītas no zemes gabala un pieder apbūves tiesīgajam kā īpašniekam. Savukārt pārējās būves, kuras atrodas uz apbūvei nodotā zemes gabala, bet nav iekļautas apbūves tiesības sastāvā, paliek zemes gabala sastāvdaļas un turpina piederēt zemes gabala īpašniekam (sk. CL 968. pantu),³³ taču vienlaikus minētās būves – kā apbūvei

³¹ Sal.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 27, § 12, Rn. 3 ff.

³² Sal.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 12, Rn. 4, 7; Kren Kostkiewicz J. et al. 2016, Art. 675, N 5.

³³ Sal.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 17.

nodotā zemes gabala sastāvdaļas – uz apbūves tiesības pamata ir tiesīgs lietot apbūves tiesīgais (sk. CL 1129.⁶ panta pirmo daļu).

[9.3] Apbūves tiesības nodibināšana jau esošas būves izmantošanai pēc būtības nozīmē šīs būves “atsavināšanu uz laiku”. Proti, ar apbūves tiesības nodibināšanu (ierakstīšanu zemesgrāmatā) šīs tiesības sastāvā iekļautā būve tiek juridiski nodalīta no apbūvei nodotā zemes gabala, apbūves tiesības spēkā esības laikā tā pieder apbūves tiesīgajam kā īpašniekam un vienīgi pēc šīs tiesības izbeigšanās būve atkal juridiski savienojas ar zemes gabalu un “atgriežas” zemes gabala īpašnieka īpašumā.

Šim aspektam ir būtiska nozīme, ar apbūves tiesību apgrūtinot publiskai personai piederošu zemes gabalu, jo saskaņā ar Publiskas personas finanšu līdzekļu un mantas izšķērdēšanas novēršanas likuma 3. panta 2. punktu publiskas personas “manta atsavināma un nododama īpašumā vai lietošanā citai personai par iespējami augstāku cenu”. Turklāt šobrīd minētā likuma 6.⁵ pantā tiešā veidā ir paredzēta iespēja piešķirt apbūves tiesību vienīgi uz “neapbūvētu” zemes gabalu, kas pieder publiskai personai (sk. arī Ministru kabineta 2018. gada 19. jūnija noteikumus Nr. 350 “Publiskas personas zemes nomas un apbūves tiesības noteikumi”).

Tāpēc būtu nepieciešams izdarīt atbilstošus grozījumus speciālajā normatīvajā regulējumā, kas piemērojams publiskai personai piederoša zemes gabala apgrūtināšanai ar apbūves tiesību, tostarp paredzot īpašus noteikumus, atbilstoši kuriem nosakāma maksa par apbūves tiesības piešķiršanu tad, ja šī tiesība tiek nodibināta tādas jau esošas būves izmantošanai, kas atrodas uz apbūvei nodotā zemes gabala un tiek iekļauta apbūves tiesības sastāvā, tādējādi to nododot apbūves tiesīgā īpašumā uz laiku, kamēr ir spēkā apbūves tiesība.

[10] Iespēja nodibināt apbūves tiesību jau esošas būves izmantošanai neatceļ CL 1129.¹ panta pirmajā daļā paredzēto būves veida ierobežojumu, atbilstoši kuram ir izslēgta iespēja uz apbūves tiesības pamata celt un lietot ne tikai “dzīvojamo māju”, bet arī tādu “nedzīvojamo ēku” vai “inženierbūvi”, kurai ir vismaz viena dzīvojamo telpu grupa (sk. šī raksta 4.1. punktu). Proti, arī tad, ja apbūves tiesību paredzēts nodibināt jau esošas būves izmantošanai, tai jābūt vai nu “nedzīvojamai ēkai”, vai arī “inženierbūvei” (bez dzīvojamo telpu grupām).

Tajā pašā laikā minētā ierobežojuma pārāk strikta ievērošana nebūtu attaisnojama tad, ja, piemēram, apbūves tiesības piešķiršanas mērķis ir īstenot šīs tiesības sastāvā iekļaujamās būves pārbūvi, mainot tās lietošanas veidu. Proti, no Ministru kabineta 2014. gada 2. septembra noteikumu Nr. 529 “Ēku būvnoteikumi” 15. un 48.¹ punkta un Ministru kabineta 2012. gada 10. aprīļa noteikumu Nr. 263 “Kadastra objekta reģistrācijas un kadastra datu aktualizācijas noteikumi” 28.¹ un 86.¹ punkta normām izriet aizliegums tādu būvi, kura ietilpst apbūves tiesības sastāvā, pārveidot par dzīvojamo māju vai šādas būves atsevišķas telpu grupas (telpas) pārveidot par dzīvojamām telpām (sk. arī šī raksta 4.1. punktu). Taču, izdarot slēdzienu par pretējo, minētās normas neizslēdz iespēju nodibināt apbūves tiesību tādas būves izmantošanai, kas šīs tiesības piešķiršanas brīdī ir klasificēta kā “dzīvojamā māja”, lai atbilstoši līgumam par apbūves tiesības piešķiršanu un konkrētajai būvniecības iecerei (būvprojektam) uz apbūves tiesības pamata veiktu būves pārbūvi, kuras rezultātā būve pilnībā atbildīs iepriekš minētajam ierobežojumam.

Citiem vārdiem, ja apbūves tiesības piešķiršanas mērķis ir īstenot šīs tiesības sastāvā iekļaujamās būves pārbūvi atbilstoši līgumā norādītajai būvniecības iecerei (būvprojektam), kuras rezultātā būve pilnībā atbildīs CL 1129.¹ panta pirmās daļas

prasībām, tad nav pamata liegt iespēju nodibināt apbūves tiesību arī tādas jau esošas būves izmantošanai, kuras līdzšinējais galvenais lietošanas veids saskaņā ar Kadastra informācijas sistēmas datiem ir dzīvojamā māja, lai nodibinātās apbūves tiesības izlietošanas un paredzētās būvniecības īstenošanas rezultātā būvi padarītu atbilstošu minētajām prasībām un lai apbūves tiesības spēkā esības laikā tā tiktu lietota kā nedzīvojamā ēka vai inženierbūve.

[11] Visbeidzot, iespēja nodibināt apbūves tiesību jau esošas būves izmantošanai aktualizē arī jautājumu par to, vai pastāv iespēja nodibināt tādu apbūves tiesību, kuras sastāvā ietilpst vienīgi daļa no būves, kas atrodas uz sveša zemes gabala.

Vācijas, Šveices un Austrijas tiesībās valda vienprātība par to, ka būvei kā apbūves tiesības būtiskai daļai jābūt ne tikai cieši savienotai ar zemes gabalu, bet arī pietiekami patstāvīgai. Turklāt apbūves tiesībai jāattiecas uz šādu būvi visā tās sastāvā, tāpēc juridiski nav pieļaujama apbūves tiesības aprobežošana ar būves daļu, it īpaši – ar ēkas stāvu (sk. Vācijas ErbbauRG 1. paragrāfa trešo daļu, Šveices ZGB 675. panta otro daļu, Austrijas BauRG 1. paragrāfa trešo daļu).³⁴ Šāds ierobežojums ir paredzēts arī Igaunijas Lietu tiesību likuma 241. paragrāfa trešajā daļā. Kā atzīts Šveices tiesu praksē, apbūves tiesības piešķiršanas priekšnoteikums ir būves pietiekama būvnieciska un funkcionāla patstāvība, jo apbūves tiesīgā pilnvarās ietilpst arī tiesība pilnībā nojaukt viņa īpašumā esošo būvi un to uzcelt no jauna. Tāpēc būves sastāvs un izmantošana nedrīkst būt atkarīga no citas būves un tās īpašnieka tādējādi, ka apbūves tiesības sastāvā ietilpstošās būves nojaukšana izraisītu blakus esošās būves sabrukšanu vai arī nebūtu īstenojama bez blakus esošās būves īpašnieka piekrišanas (tā, piemēram, nav iespējama apbūves tiesība uz pusi no tādas dvīņu garāžas, kas būvnieciski un funkcionāli veido vienotu būvi).³⁵

Līdzīgi ir jāiztulko un jāpiemēro arī CL 1129.¹ panta noteikumi, pieļaujot iespēju nodibināt apbūves tiesību jau esošas, Kadastra informācijas sistēmā reģistrētas būves izmantošanai visā tās sastāvā, taču nepieļaujot iespēju nodibināt tādu apbūves tiesību, kuras sastāvā ietilpst vienīgi daļa no būves, tostarp vienīgi atsevišķs ēkas stāvs vai telpu grupa (neraugoties uz to, ka attiecīgā telpu grupa ir reģistrēta Kadastra informācijas sistēmā kā atsevišķs kadastra objekts, sk. Nekustamā īpašuma valsts kadastra likuma 1. panta 6. un 10. punktu). Citiem vārdiem, būves daļas ietilpšana apbūves tiesības sastāvā neatbilstu šīs tiesības kā atsevišķā zemesgrāmatas nodalījumā ierakstīta patstāvīga nekustamā īpašuma juridiskajai būtībai un CL 1129.¹ panta jēgai.

Kopsavilkums

1. Ņemot vērā būvniecības un kadastra objektu reģistrācijas normatīvo regulējumu, atbilstoši CL 1129.¹ panta pirmajai daļai ir izslēgta iespēja uz apbūves tiesības pamata celt un lietot ne tikai “dzīvojamo māju”, bet arī tādu “nedzīvojamo ēku” vai “inženierbūvi”, kurā ir vismaz viena dzīvojamo telpu grupa (dzīvojamā telpa).

³⁴ Sk.: Gaier R. 2023, ErbbauRG § 1, Rn. 11, 16 ff.; Kren Kostkiewicz J. et al. 2016, Art. 675, N 8, Art. 799, N 5 ff; Binder M. 2003, Rn. 10/4.

³⁵ Sk.: Schmid J., Hürlimann-Kaup B. 2017, N 1377; Hrubesch-Millauer S., Graham-Siegenthaler B., Roberto V. 2017, N 08.105.

2. Uz vienu un to pašu zemes gabalu kā patstāvīgu nekustamo īpašumu (hipotekāro vienību) iespējams nodibināt vairākas apbūves tiesības tādējādi, ka katra no šīm apbūves tiesībām apgrūtinā savu konkrētu minētā zemes gabala sastāvā esošu “zemes vienību” vai “zemes vienības daļu”, kas reģistrēta Kadastra informācijas sistēmā kā kadastra objekts, piešķirot kadastra apzīmējumu. Turklāt apbūves tiesību iespējams nodibināt, apgrūtinot tādu zemes gabalu (zemes vienību, zemes vienības daļu), kura sastāvā jau ietilpst nedzīvojamās ēkas vai inženierbūves, tās neiekļaujot apbūves tiesības sastāvā (t. i., neierakstot apbūves tiesības nodalījumā kā šīs tiesības būtiskas daļas), taču nododot apbūves tiesīgā lietošanā kā apbūvei nodotā zemes gabala sastāvdaļas.
3. Privāttiesiskās apgrozības un teritorijas attīstības interesēm atbilstošāks ir tāds CL 1129.¹ panta pirmās un trešās daļas (paplašināts) iztulkojums, atbilstoši kuram apbūves tiesību iespējams nodibināt ne tikai jaunas būves celšanai un lietošanai, bet arī jau esošās būves izmantošanai, šo būvi juridiski nodalot no apbūvei nodotā zemes gabala un iekļaujot apbūves tiesības sastāvā (t. i., ierakstot apbūves tiesības nodalījumā) kā šīs tiesības būtisku daļu. Tā kā otrajā gadījumā pēc būtības ir runa par attiecīgās būves “atsavināšanu uz laiku”, nepieciešams izdarīt atbilstošus grozījumus normatīvajā regulējumā, kas piemērojams publiskai personai piederošai zemes gabala apgrūtināšanai ar apbūves tiesību, tostarp paredzot īpašus noteikumus, atbilstoši kuriem nosakāma maksa par apbūves tiesības piešķiršanu jau esošās būves izmantošanai, kas tiek iekļauta apbūves tiesības sastāvā un nodota apbūves tiesīgā īpašumā uz laiku, kamēr ir spēkā apbūves tiesība.
4. Ja apbūves tiesības piešķiršanas mērķis ir īstenot šīs tiesības sastāvā iekļaujamās būves pārbūvi, kuras rezultātā šī būve pilnībā atbildīs CL 1129.¹ panta pirmās daļas prasībām kā “nedzīvojamā ēka” vai “inženierbūve” (bez dzīvojamo telpu grupām), nav pamata liegt iespēju nodibināt apbūves tiesību arī tādas jau esošās būves izmantošanai, kas šīs tiesības piešķiršanas brīdī ir klasificēta kā “dzīvojamā māja”, lai nodibinātās apbūves tiesības izlietošanas un paredzētās būvniecības īstenošanas rezultātā konkrētā būve tiktu padarīta atbilstoša minētajām prasībām un apbūves tiesības spēkā esības laikā tiktu lietota kā nedzīvojamā ēka vai inženierbūve.
5. Atbilstoši CL 1129.¹ panta jēgai juridiski nav pieļaujama tādas apbūves tiesības nodibināšana jaunas būves celšanai un lietošanai vai jau esošās būves izmantošanai, kuras sastāvā ietilptu vienīgi daļa no būves, tostarp vienīgi atsevišķs ēkas stāvs vai telpu grupa.

PIERĀDĪJUMU IESNIEGŠANAS IEROBEŽOJUMI UN PIELAUJAMĪBA APELĀCIJAS INSTANCĒ

LIMITATIONS AND ADMISSIBILITY OF SUBMITTING EVIDENCE AT THE APPELLATE INSTANCE

Daina Ose, Dr. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras docente

Summary

Submission and assessment of evidence is one of the elements of the right to a fair trial, which must be ensured when reviewing a case in the court of first instance, as well as in cases provided for by law and to a certain extent in the appeal instance. Submission of evidence at the appeal instance is permitted only in exceptional cases, and under the condition that its non-submission at the first instance did not depend on the will of the parties to the case. Studying court practice shows that it is currently not possible to change the existing regulation of the law and refuse to present new evidence at the appeal instance. This would leave an undesirable impression on the court's duty to find a more correct and fair solution to disputes, as well as violate the rights of persons to a fair trial.

Atslēgvārdi: pierādījumi, tiesības uz taisnīgu tiesu, apelācijas instance

Keywords: evidence, right to a fair trial, appeal

Bez pierādījumu iesniegšanas un pierādīšanas procesa realizēšanas nav iedomājama neviena tiesvedības lieta, kurā tiek izskatīts civiltiesiskais strīds vai tiek konstatēti noteikti juridiskie fakti. Pierādījumu iesniegšana un novērtēšana ir viens no tiesību uz taisnīgu tiesu elementiem,¹ kura nozīmīgums ir vērtēts gan judikatūrā, gan juridiskajā literatūrā.

Pierādījumu iesniegšana ir katra lietas dalībnieka pienākums, ja persona aktīvi vēlas aizsargāt savas tiesības vai ar likumu aizsargātās intereses. Tiesību doktrīnā ir nostiprinājies uzskats, ka pierādīšanas pienākums ir pierādīšanas smaguma sadalīšana starp pusēm, pieņemot, ka katra puse ir ieinteresēta noskaidrot tiesas priekšā tos faktiskos apstākļus, uz kuriem tā pamato savus prasījumus.² Tā kā šis pieņēmums ir balstīts uz civilprocesam raksturīgo sacīkstes principu un dispozitivitātes principu, tad pušu izvēle pierādījumu iesniegšanā nevar būt patvaļīga, bet tai ir jābūt realizētai

¹ Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 136. lpp.

² Bukovkis V. Civilprocesa mācības grāmata. Rīga: autora izdevums, 1933, 340. lpp.

tikai tādā procesuālā kārtībā, kāda tā ir nostiprināta Civilprocesa likumā³ (turpmāk arī – CPL). Pierādījumu iesniegšanas sasaiste ar sacīkstes principu nepieļauj pierādījumu iesniegšanu jebkurā tiesvedības stadijā, bet gan pēc iespējas ātrāk, sagatavojot lietu iztiesāšanai, bet izņēmuma gadījumos pieļaujot pierādījumu iesniegšanu arī lietas iztiesāšanas stadijā, skatot lietu pēc būtības. Šāda pierādījumu iesniegšanas kārtība ir vērsta uz procesuālajām darbībām pirmajā instancē.

Eiropas Padomes rekomendācija R (84) 5 “Civilprocesa principi, kas paredzēti tiesiskuma darbības uzlabošanai” noteic, ka “tiesas procesam parasti vajadzētu sastāvēt no ne vairāk kā divām tiesas sēdēm, pirmā no tām varētu būt iepriekšējā lietas izskatīšana ar sagatavošanās raksturu, un otrajā notiktu pierādījumu izskatīšana, argumentu uzklauššana un, ja iespējams, sprieduma pieņemšana. Tiesai vajadzētu nodrošināt, lai visi otrajai tiesas sēdei nepieciešamie pasākumi tiek veikti pienācīgā laikā, un nedrīkstētu pieļaut nekādu atlikšanu, izņemot tad, ja atklājas jauni fakti, vai citos ārkārtējos un svarīgos apstākļos”.⁴ Vērtējot šīs rekomendācijas praktisko piemērošanu, ir atzīts, ka tā nosaka kritērijus tiesas spriešanas uzlabošanai, izmantojot elastīgākus un ātrākus tiesas procesus, nosaka nepieciešamību grozīt tos noteikumus, ar kuriem iespējams manipulēt vai kurus var ļaunprātīgi izmantot, tādējādi panākot kavēšanos, un nosaka nepieciešamību palielināt tiesu lomu procesa vadīšanā.⁵

Latvijas Civilprocesa likuma regulējums pierādījumu iesniegšanai ir paredzējis salīdzinoši elastīgas procedūras, lai vienlaikus nodrošinātu pēc iespējas pilnīgāku pierādījumu iesniegšanu lietā pirmajā instancē, savlaicīgu tās izskatīšanu un efektīvu tiesneša iesaistīšanos procesu vadīšanā, tostarp paziņojot pusēm par pierādījumu iesniegšanas nepieciešamību.

Saskaroties noteiktām pušu interesēm, civillietā īpaša loma ir piešķirta ne tikai efektīvai procesu vadīšanai, bet arī pušu un citu lietas dalībnieku godprātīgai savu tiesību un pienākumu izmantošanai.

Savukārt tiesas pienākums, skatot civiltiesisko strīdu, ir patiesības noskaidrošana. Bez savlaicīgas un pietiekamas pierādījumu iesniegšanas patiesības noskaidrošana nav iespējama. Uz nepieciešamību noskaidrot patiesību savulaik ir norādījis arī tiesību zinātnieks V. Bukovskis, uzsverot, ka, “lai gan pierādījumus iesniedz vai uz tiem atsaucas katra no pusēm, tiesai tomēr jāraugās uz tiem kritiski, jānoskaidro to objektīvā vērtība un jācensas noskaidrot patiesos, faktiskos lietas apstākļus, kam gala rezultātā jānoved pie patiesības”.⁶ Patiesības noskaidrošana ir katras civillietas virsmērķis, lai taisītu lietas apstākļiem atbilstošu un taisnīgu spriedumu.

Civilprocesam raksturīgais sacīkstes princips, kā arī līdztiesības princips rada priekšnoteikumus, lai puses, godprātīgi ievērojot procesuālās tiesības un pienākumus, ļautu tiesai noskaidrot iespējamo patiesību un taisīt taisnīgu spriedumu lietā.

Jautājums par pierādījumu iesniegšanu civillietā vienmēr ir bijis komplicēts. Tas lielā mērā ir saistīts ar pušu dispozitivitātes principu, kas ļauj pašiem lietas

³ Civilprocesa likums. LR likums. Pieņemts 14.10.1998. [29.03.2023. red.].

⁴ Eiropas Padomes Ministru komitejas 1984. gada 28. februāra rekomendācija Nr. R (84) 5 “Civilprocesa principi, kas paredzēti tiesiskuma darbības uzlabošanai”, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804e19b1> [aplūkots 03.03.2023.].

⁵ “Labās prakses” par laika vadību tiesvedībā apkopojums. CEPEJ (2006)13, Strasbūra, 2006. gada 8. decembris, <https://rm.coe.int/eiropas-tiesu-sistemu-efektivitates-komisija-cepej-labas-prakses-par-l/16807477d1> [aplūkots 03.03.2023.].

⁶ Bukovskis V. 1933, 332.–333. lpp.

dalībniekiem izvēlēties viņu rīcībā esošos labākos pierādīšanas līdzekļus, kuri nodrošinātu tiesai pietiekamu ticamību par pierādāmiem apstākļiem. Pierādīšanas pienākums jeb nasta ir noteikta CPL 93. panta pirmajā daļā, ietverot pierādīšanas standarta minimālās prasības, proti, kas tiesā kaut ko apgalvo, tam tas ir jāpierāda vismaz līdz saprātīgai ticamības pakāpei. Katrai procesuālajai darbībai jābūt veiktai likumā noteiktā attiecīgā procesuālajā stadijā, ievērojot attiecīgās stadijas mērķus un uzdevumus. Tas nozīmē, ka ne tikai tiesnesim, bet arī lietas dalībniekiem, godprātīgi realizējot savas procesuālās tiesības, procesuālā darbība jāveic atbilstošā laikā un pienācīgā kārtībā, lai nevilcinātu lietas virzību un ļautu pabeigt skatīt lietu pēc būtības samērīgā termiņā ar atbilstošu nolēmumu.

Latvijas civilprocess, līdzīgi kā tas ir noteikts arī citās Eiropas valstu jurisdikcijās, pieļauj, ka, no vienas puses, tiek norādīti termiņi, kuros lietas dalībniekiem ir jāiesniedz lietā visi pierādījumi, lai uzsāktu lietas izskatīšanu pēc būtības, no otras puses, skatot lietu pēc būtības, sacīkstes principa ietvaros, lietas dalībniekiem joprojām saglabājas tiesības iesniegt jaunus pierādījumus un pieteikt tiesai jaunus lūgumus.

Civillietā tiesas sprieduma taisīšana notiek, kad pabeigta lietas izskatīšana pēc būtības, prezumējot, ka līdz attiecīgajai procesa stadijai ir iesniegti un izvērtēti visi nozīmīgie pierādījumi lietā. Lai mazinātu negodprātību tādu lietas dalībnieku rīcībā, kuri cenšas novilcināt taisnīga sprieduma taisīšanu un savlaicīgu lietas izskatīšanu, apzinot prakses problēmu, likumdevējs gandrīz pirms desmit gadiem pastiprināja ierobežojumu iesniegt jaunus pierādījumus apelācijas instancē, ja šos pierādījumus varēja iesniegt, skatot lietu pēc būtības pirmajā instancē. Taču, kā redzams no normu redakcijām, jaunu pierādījumu iesniegšana apelācijas instancē nekad nav bijusi kā absolūtais aizliegums. Likumdevējs ir pieļāvis un arī tiesu praksē ir nostiprinājis, ka, pastāvot dažādām dzīves situācijām, lietas dalībnieku zināšanām par procesa virzību vai sacīkstes principa nozīmi civilprocesā, kā arī nevis tikai formāli, bet arī taisnīgai civillietas izskatīšanai pēc būtības, jaunu pierādījumu iesniegšana apelācijas instancē ir jāsaglabā, uzliekot tiesai pienākumu vērtēt katrā vienā gadījumā iesniegto pierādījumu nozīmību lietā. Tā, piemēram, kāda sprieduma motīvu daļā tiek norādīts, ka "Civilprocesa likuma 430. panta ceturtnā daļa neparedz apelācijas instances tiesā pieņemt jaunus pierādījumus, ja bijusi iespēja tos iesniegt pirmās instances tiesā, taču, ņemot vērā, ka pirmās instances tiesas procesuālo normu pārkāpums novedis pie lietas nepareizas izspriešanas, Civillietu tiesu kolēģija atzīst, ka apelācijas sūdzībai pievienotie pierādījumi pieņemami kā nepieciešami civillietas taisnīgai izskatīšanai pēc būtības un vērtējami atbilstoši Civilprocesa likuma 97. un 430. pantam".⁷

Judikatūrā ir atzīts, ka atteikšanās pieņemt jaunus pierādījumus apelācijas instancē ir vērtējama kā procesuālā sankcija pret lietas dalībnieka negodprātīgu rīcību,⁸ skatot lietu pirmajā instancē. Tāpēc var piekrist atziņai, ka pierādījumu nepieņemšana nevar būt pašmērķis un tā nevar tikt izmantota, lai ierobežotu personas tiesības uz taisnīgu tiesu. Katram ierobežojumam ir jābūt pamatotam un izvērtētam. Ja lietas dalībnieks ir piekritis, ka var pabeigt skatīt lietu pēc būtības pirmās instances tiesā, tad šāda piekrišana arī nevar tikt dota formāli, neapzinoties sekas.

⁷ Rīgas apgabaltiesas 03.12.2014. spriedums lieta Nr. C33355214, Nr. CA-3435-14/5, <https://www.elieta.lv/web/aplūkots.05.03.2023.>

⁸ Augstākās tiesas Civillietu departamenta 20.11.2018. spriedums lietā Nr. C33491515, SKC-646/2018, <https://www.elieta.lv/web/aplūkots.05.03.2023.>

Kopsakarā ar tiesas pienākumu, kurš nostiprināts CPL 93. panta ceturtajā daļā, proti, ja tiesa atzīst, ka par kādu no faktiem, uz kuriem pamatoti puses prasījumi vai iebildumi, nav iesniegti pierādījumi, tā paziņo par to pusēm un, ja nepieciešams, nosaka termiņu pierādījumu iesniegšanai, likumdevējs ir radījis mehānismu, lai visi lietā nozīmīgie apstākļi un iesniegtie pierādījumi tiktu izvērtēti pirmajā instancē.

Sekojojot prakses attīstībai gandrīz desmit gadu garumā, kopš ir veikti grozījumi CPL 430. panta ceturtajā daļā, vērā ņemama ir atziņa, ka nav pieļaujama ne tikai apelācijas sūdzības grozīšana vai papildināšana pēc apelācijas sūdzības iesniegšanai paredzētā termiņa notecēšanas, bet arī jaunu pierādījumu iesniegšana apelācijas instances tiesā, tomēr, ja ir pastāvējuši objektīvi attaisnojošie apstākļi, kuri nav atkarīgi no lietas dalībnieku gribas, apelācijas instances tiesai šādos gadījumos iesniegtie jaunie pierādījumi ir jāpieņem,⁹ jāvērtē to nozīme un ietekme uz lietas taisnīgu risinājumu. Neapšaubāmi, šāda pieeja palielina apelācijas instances tiesnešu darba apjomu, pamatojot no jauna iesniegto pierādījumu pievienošanu vai nepievienošanu lietas materiāliem. Taču tādai pieejai ir arī sabiedrību audzinošs raksturs, radot izpratni par procesa vešanu un lietas izskatīšanas kārtību.

Jaunu pierādījumu pieļaujamība apelācijas instancē, pastāvot objektīviem apstākļiem, kuri radījuši šķērslī šo pierādījumu iesniegšanai vai vērtēšanai, skatot lietu pirmajā instancē, ir vispār izplatīta prakse Eiropas valstu regulējumā. Tā, piemēram, Vācijas Civilprocesa likuma¹⁰ 531. § noteic, ka jaunus faktus vai pierādījumus, kas vēl nav apspriesti pirmajā tiesvedībā, var izmantot tikai noteiktos gadījumos. Tas ir iespējams gadījumos, kad pirmās instances tiesa šos pierādījumus neuzskatīja par svarīgiem vai ja tie iepriekš netika iesniegti procesuālas kļūdas dēļ.

Jaunus pierādījumus nevar izmantot apelācijas kārtībā, ja puse tos iepriekš nav iesniegusi savas nolaidības dēļ vai ja pirmās instances tiesa to pamatoti izslēdza no pierādījumu iesniegšanas. Līdzīgi apsvērumi jaunu pierādījumu iesniegšanas pieļaujamībai apelācijas instancē ir ietverti arī Igaunijas Civilprocesa likuma¹¹ 652. §, paredzot iespēju iesniegt jaunus pierādījumus, ja tie ir tikuši atstāti bez ievēribas pirmās instances tiesā vai arī ir bijuši šķēršļi šī pierādījuma iesniegšanai pirmajā instancē, vai par šiem pierādījumiem uzzināja tikai pēc lietas izskatīšanas pirmajā instancē. Turklāt svarīgs ir ne tikai apelācijas instances tiesas vērtējums saistībā ar šāda pierādījuma pieļaujamību apelācijas instancē, bet arī civiltiesiskā strīda pretējas puses dota piekrišana jauna pierādījuma pievienošanai.

Eiropas Civilprocesa noteikumu¹² (*Model European Rules of Civil Procedure*) 168. pants sniedz rekomendācijas par pierādījumu iesniegšanu apelācijas instancē, nosakot, ka jaunu pierādījumu iesniegšana ir pieļaujama tikai tad, ja tos nevarēja iesniegt pirmajā instancē vai tie tika kļūdaini noraidīti, vai tos nevarēja iesniegt tādu iemeslu dēļ, kuri atrodas ārpus puses kontroles.

⁹ Senāta 21.07.2021. Rīcības sēdes lēmums lietā Nr. C30803519, SKC-925/2021, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs> [aplūkots 05.03.2023.].

¹⁰ Zivilprozessordnung [Vācijas Civilprocesa likums], <https://dejure.org/gesetze/ZPO> [aplūkots 05.03.2023.].

¹¹ Tsviivilkohtumenetluse seadustik [Igaunijas Civilprocesa likums], <https://www.riigiteataja.ee/akt/109042021017> [aplūkots 07.03.2023.].

¹² Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure, https://www.eu.oceanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/200925-eli-unidroit-rules-e.pdf [aplūkots 07.03.2023.].

Pamatojoties uz aplūkotojām regulējumiem, ir redzama kopēja tendence, ka jaunu pierādījumu iesniegšana apelācijas instancē ir pieļaujama tikai tad, ja pastāv noteikti un no pušu gribas neatkarīgi apstākļi, kuri traucēja vai bija šķērslis šo pierādījumu vērtēšanai pirmajā instancē. Vienlaikus ir jāuzsver, ka normatīvajā regulējumā nav pieļaujams absolūts aizliegums tiesai pieņemt jaunus pierādījumus apelācijas instancē. Katrs puses lūgums par jaunu pierādījumu pievienošanu lietai ir jāvērtē, analizējot ne tikai formālos pievienošanas kritērijus, bet arī attiecīgās puses sniegtos pamatojumus un nozīmīgumu taisnīgai lietas izskatīšanai. Turklāt tiesību uz taisnīgu tiesu ietvaros, tiesai pievienojot vai atsakot pievienot jaunus pierādījumus apelācijas instancē, sprieduma motīvu daļā ir jānorāda attiecīgās darbības veikšanas apsvērumi.

Kā piemēru var minēt Lietuvas praksi. Arī Lietuvas Civilprocesa likums¹³ paredz līdzīgu regulējumu, kāds tas ir Latvijas Civilprocesa likumā, ierobežojot, bet nevis formāli atsakot pievienot jaunus pierādījumus apelācijas instancē izskatāmajās lietās.

Taču salīdzinājumā ar Latvijas spriedumiem Lietuvas tiesu spriedumos¹⁴ ir redzama plašāka argumentācija jaunu pierādījumu pievienošanai vai atteikumam pievienot lietai apelācijas instancē.

Plašāka argumentācija ir nepieciešama ne tikai, lai paši lietas dalībnieki apzinātos savas pieļautās kļūdas, bet arī sabiedrības kopējai izglītošanai.

Pētot Latvijas tiesu praksē taisītos nolēmumus,¹⁵ kuros ir ietverta norāde par lietas dalībnieku pieteikto lūgumu lemt par jaunu pierādījumu iesniegšanu apelācijas instancē, ir vērojama skaidri izteikta tendence, ka šāds lūgums tiek noraidīts ar formālo norādi par jaunu pierādījumu nepieņemšanu apelācijas instancē. Tā, piemēram, spriedumos bieži ir sastopama frāze: "Apelācijas instances tiesā, iesniedzot [pierādījumu], puse nav norādījusi, kāpēc šāds pierādījums netika iesniegts pirmās instances tiesā, līdz ar to saskaņā ar Civilprocesa likuma 430. panta ceturto daļu ir pamats to nepieņemt."¹⁶ Tas nozīmē, ka pats lietas dalībnieks ir iesniedzis jaunus pierādījumus, nespējot pamatot to neiesniegšanas šķēršļus pirmās instances tiesā. Tādējādi atteikums šos pierādījumus pievienot lietai apelācijas instancē ir vērtējams kā procesuālā sankcija par negodprātīgu tiesību izmantošanu arī tādos gadījumos, kad lietas dalībnieks nav pienācīgā kvalitātē sagatavojies lietas izskatīšanai pirmās instances tiesā, proti, nav pietiekamā apjomā realizējis procesuālās tiesības, kuras izriet no sacikstes principa un dispozitivitātes principa. Tādējādi, tikai iepazīstoties ar tiesas nolēmumu, lietas dalībnieks izprata savas pasīvās rīcības sekas un saredzēja iespēju apelācijas instancē veikt tās darbības, kuras bija jārealizē pirmās instances tiesā. Jāņem vērā, ka nokavētām darbībām atpakaļgaita tiesvedības procesā nav paredzēta, izņemot likumā norādītos gadījumos, kad ir būtiski aizskartas personas tiesības uz taisnīgu tiesu tiesas vai tiesneša rīcības rezultātā (CPL 427. pants).

¹³ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso [Lietuvas Civilprocesa kodekss], <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.162435> [aplūkots 07.03.2023.].

¹⁴ Sk.: Lietuvas Apelācijas tiesas 04.02.2020. nolēmums civillietā Nr. 2A-479-450/2020 vai Lietuvas Augstākās tiesas 02.12.2016. nolēmums civillietā Nr. 3K-3-1-701/2016, <https://eteismai.lt> [aplūkots 07.03.2023.].

¹⁵ Latvijas tiesu portāla e-pakalpojumu vietne. Anonimizētie nolēmumi, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>.

¹⁶ Sk.: Kurzemes apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 20.01.2023. spriedums lietā Nr. C69236122, lietas arhīva Nr. CA-0021-23; sk.: Vidzemes apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 28.10.2022. spriedums lietā Nr. CA-0225-22/11, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi> [aplūkots 07.03.2023.].

Pētot tiesu nolēmumus, vienlaikus tika apzināti arī tādi gadījumi, kad, pastāvot noteiktiem apstākļiem, apelācijas instances tiesa ir pieņēmusi un vērtējusi jaunus pierādījumus lietā. Apkopojot tiesu spriedumos minētos jaunu pierādījumu pieņemšanas gadījumus apelācijas instancē, tika konstatēts, ka:

- nebija iespējams pierādījumu savlaicīgi iesniegt, jo pierādījums radās pēc pirmās instances tiesas sprieduma taisīšanas;
- noticis Civilprocesa likuma 93. panta ceturrtās daļas pārkāpums – tiesa nav informējusi puses par pierādījumu trūkumu;
- apelācijas sūdzībai atkārtoti pievienots lietā jau esošais pierādījums, kuru pirmās instances tiesa spriedumā nav vērtējusi, bet tā nozīme ir atkārtoti argumentēta apelācijas sūdzībā;
- apelācijas sūdzība pamatota ar tiesas pienākumu noskaidrot patiesību lietā, norādot, ka tiesai ir pienākums jebkurā situācijā nonākt pie pareizākā un taisnīgākā strīdus risinājuma, konkrētajā gadījumā tas nav iespējams bez apelācijas sūdzībai pievienoto pierādījumu vērtēšanas;
- pirmajā instancē paliek neizlemts uz vēlāku laiku atlikts jautājums par liecinieka nopratināšanu.

Tādējādi norādītie gadījumi atbilst tam, kas CPL 430. panta ceturrtās daļas saturā ir saprotams ar vārdiem “attaisnojoši iemesli”, proti, no personas gribas neatkarīgi gadījumi. Ņemot vērā pierādījumu nozīmi civiltiesiskā strīda taisnīgai izskatīšanai un to, ka praksē nav iespējams pilnībā izslēgt tādu apstākļu pastāvēšanu, kas ietekmē taisnīgu strīda risinājumu, atteikties pilnībā no jaunu pierādījumu iesniegšanas apelācijas instancē nav pieļaujams.

Kopsavilkums

1. Savlaicīga un pietiekama pierādījumu iesniegšana ir katra lietas dalībnieka pienākums, ja persona aktīvi vēlas aizsargāt savas tiesības vai ar likumu aizsargātās intereses.
2. Jaunu pierādījumu iesniegšana apelācijas instancē ir pieļaujama procesuāla darbība, ja pierādījumi, skatot lietu pirmajā instancē, netika iesniegti no personas gribas neatkarīgu iemeslu dēļ vai netika ņemti vērā un vērtēti tiesas spriedumā.
3. Eiropas valstu normatīvajā regulējumā ir nostiprinājies vienots uzskats par gadījumiem, kad ir pieļaujama jaunu pierādījumu iesniegšana apelācijas instancē, lai ievērotu personu tiesības uz taisnīgu tiesu. Savukārt aktuālie tiesu prakses gadījumi liecina, ka attiecīga regulējuma saglabāšana normatīvajos aktos ir nepieciešama, lai tiesa nonāktu pie pareizākā un taisnīgākā strīdu risinājuma.

DZĪVOJAMĀS TELPAS ĪRES LĪGUMA TERMIŅŠ

TERM OF THE RESIDENTIAL TENANCY AGREEMENT

Jānis Lapsa,¹ *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes lektora p. i.,
zvērētais advokāts

Summary

Residential tenancy agreement must be signed for a certain period of time, and the law does not prevent agreeing on the extension of the contract.

The terms of the rental agreement must comply with the existing practice in civil law circulation and they cannot be excessively short or long.

At the end of the transition period from open-ended rental agreements to fixed-term rental agreements, amendments to the law should be considered, as is the case elsewhere in foreign countries, allowing open-ended rental agreements with the right of unilateral withdrawal by either party within a reasonable period of time. Thus, the private autonomy of individuals to choose to enter into open-term residential rental agreements would not be restricted.

It is necessary to make amendments to the Transitional Provisions of the Law, setting a single end date (December 31, 2036 or another date chosen by the legislator) for the transition of open-ended rental agreements to fixed-term rental agreements.

Atslēgvārdi: īres līgums, termiņš, pagarināšana

Keywords: lease agreement, term, extension

Referāta (raksta) mērķis ir sniegt ieskatu jautājumā par dzīvojamās telpas īres līguma termiņu, salīdzinot ar iepriekšējo regulējumu un ārvalstu regulējumu, izvirzīt problēmjautājumus un sniegt priekšlikumus iespējamiem normatīvo aktu grozījumiem.

2021. gada 1. maijā spēkā stājās ilgi gaidītais Dzīvojamo telpu īres likums² (turpmāk tekstā – Likums), kas aizstāja 1993. gadā pieņemto likumu “Par dzīvojamo telpu īri”.³

Iepriekšējā likumā bija paredzēti gan terminēti, gan beztermiņa īres līgumi, bet, pieņemot Likumu, notika izšķiršanās, atsakoties no beztermiņa īres līgumiem. Izšķiršanās pamatā bija apstākļi, ka beztermiņa īres līgumi bija teju bezgalīgi (ņemot vērā arī ģimenes locekļu tiesības pārslēgt līgumu īrnieka nāves gadījumā ar tādiem pašiem

¹ Likumprojekta “Dzīvojamo telpu īres likums” izstrādes darba grupas dalībnieks; Tieslietu ministrijas Civilprocesa likuma grozījumu pastāvīgās darba grupas dalībnieks.

² Dzīvojamo telpu īres likums: LV likums. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 65A.

³ Likums “Par dzīvojamo telpu īri”: LV likums. Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 1993, Nr. 7.

noteikumiem, ieskaitot termiņu) un no tiem izīrētājs nekādi nevarēja atteikties, kas savukārt bija pretēji Civillikuma⁴ 2166. panta⁵ noteikumiem, ka nekustamā īpašuma īres līgumu, kurš slēgts uz nenoteiktu laiku, var uzteikt sešus mēnešus iepriekš. Līdz ar to tika nolemts, ka turpmāk nebūs beztermiņa īres līgumu un paliks tikai termiņēti, nosakot pārejas posmu beztermiņa līgumu transformācijai par termiņētiem.⁶

Visbeidzot, Likuma 9. pantā “Dzīvojamās telpas īres līguma termiņš” ietvertā norma ir lakoniska: “Dzīvojamās telpas īres līgumu slēdz uz noteiktu termiņu”, kas tomēr rada jautājumus, un ir saskatāmas atsevišķas problēmas Likuma piemērošanā un strīdu izšķiršanā.

1. Tiesību normas pieņemšanas vēsture

Darbs pie Likuma atkārtoti aizsākās 2016. gadā.⁷ Sākotnējā Likuma likumprojektā (turpmāk – Likumprojekts) līguma termiņa jautājums tika formulēts šādi:

6. pants. Īres līguma termiņi

(1) Īres līgumu slēdz uz noteiktu laiku.

(2) Īres līguma termiņam izbeidzoties, īrnieka pienākums ir atbrīvot dzīvojamo telpu.⁸

Turpinoties darbam pie Likumprojekta, paredzamā tiesību norma tika vairākkārt precizēta šādā redakcijā:

6.(7). pants. Īres līguma termiņi

(1) Īres līgumu slēdz uz noteiktu laiku, kas nav ilgāks par 10 gadiem.

(2) Īres līguma termiņu nevar pagarināt. Īres līguma termiņam izbeidzoties, īrnieka pienākums ir atbrīvot dzīvojamo telpu, izņemot gadījumu, ja īrnieks un izīrētājs ir vienojies par jauna īres līguma noslēgšanu.⁹

7. pants. Īres līguma termiņi

(1) Īres līgumu slēdz uz noteiktu laiku, kas nav ilgāks par 10 gadiem.

⁴ Civillikums: LV likums. Valdības Vēstnesis, 1937, Nr. 41.

⁵ 2166. Uz nenoteiktu laiku noslēgts nekustama īpašuma nomas vai īres līgums izbeidzas, ja nav norunāts citādi, tikai pēc iepriekšēja sešu mēnešu uzteikuma, ko katra puse var izdarīt pēc savas gribas. Ja līguma priekšmets ir lauku saimniecība, tad šim uzteikumam jānotiek sešus mēnešus pirms saimniecības gada beigām. Saimniecības gads iesākas un nobeidzas 23. aprīlī. Īres līgumi uz nenoteiktu laiku, ar mēneša vai nedēļas īres maksu, uzteicami mēnesi vai nedēļi iepriekš.

⁶ Sk. Dzīvojamo telpu īres likuma Pārejas noteikumu 2.–5., 7. punktu. Sk. arī: Lapsa J. Dzīvojamās telpas īres līgums: subjekti, priekšmets, termiņš, forma, īres maksa un saistītie maksājumi. Jurista Vārds, 2021, Nr. 43 (1205), 13.–21. lpp.

⁷ Jau iepriekš Ekonomikas ministrija bija izstrādājusi likumprojektu “Dzīvojamo telpu īres likums”, kas tika izsludināts Valsts sekretāru sanāksmē 2013. gada 19. decembrī, tomēr tas tika atsaukts 2014. gada 10. jūlijā, sk. arī: <https://tap.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40309801> [aplūkots 07.03.2023.].

⁸ Ekonomikas ministrijas likumprojekts uz 14.03.2016. (nav publicēts).

⁹ Ekonomikas ministrijas likumprojekts uz 30.05.2016. un uz 12.08.2016. (nav publicēts).

- (2) Īres līguma termiņu nevar pagarināt. Īres līguma termiņam izbeidzoties, īrnieka pienākums ir atbrīvot dzīvojamo telpu, izņemot gadījumu, ja īrnieks un izīrētājs ir noslēdzis jaunu īres līgumu.¹⁰

Turpinot darbu tālāk, Ekonomikas ministrija 2017. gada 12. oktobrī Valsts sekretāru sanāksmē¹¹ izsludināja Likumprojektu, kur termiņa jautājums tika formulēts šādi:

7. pants. Īres līguma termiņi

- (1) Īres līgumu slēdz uz noteiktu laiku, tā termiņu nosakot līgumā.
- (2) Īres līguma termiņu nevar grozīt. Īres līguma termiņam izbeidzoties, īrnieka, viņa ģimenes locekļu un dzīvojamā telpā iemitināto citu personu (turpmāk – citas iemitinātās personas) pienākums ir atbrīvot dzīvojamo telpu, izņemot gadījumu, ja īrnieks un izīrētājs ir noslēdzis jaunu īres līgumu.

Likumprojekts tika izskatīts Ministru kabinetā 2018. gada 3. maijā un 12. Saeimā iesniegts 2018. gada 11. maijā. Darbs pie Likumprojekta turpinājās 13. Saeimā, kas Likumu pieņēma. Pirmajā lasījumā “termiņa jautājums” pieņemts atbilstoši sākotnējai Ekonomikas ministrijas redakcijai, kas tika iesniegta Valsts sekretāru sanāksmē, bet Likumprojekta otrajā lasījumā pēc Saeimas Juridiskā biroja priekšlikuma tika piedāvāts izslēgt paredzamā 7. panta otrās daļas pirmo teikumu *Īres līguma termiņu nevar grozīt*, bet otrās daļas otro teikumu pārlīkt pie īrnieka un citu personu pienākumiem, taču šis priekšlikums netika atbalstīts.¹²

Tomēr Likumprojekta trešajā lasījumā Saeimas Juridiskā biroja priekšlikums, kas pirms tam tika atbalstīts arī Saeimas Valsts pārvaldes un pašvaldības komisijā, guva Saeimas atbalstu un Likums noteic jau iepriekš minēto, ka *dzīvojamās telpas īres līgumu slēdz uz noteiktu termiņu*.

2. Terminēta līguma pagarināšanas iespējamība

Kā redzams, Likuma 9. pantu pieņemot, tika noraidītas idejas, ka tos nevar grozīt, kā arī pagarināt, tas ierobežotu līguma slēdzēju – izīrētāja un īrnieka – gribas brīvību.

Jautājumā par to, ka Likumā nevar ietvert tiesību normu, kas paredz, ka līguma termiņu “nevar grozīt”, var piekrist, bet līguma “pagarināšanas” jautājuma neietveršana tiesību normā (Likumā) var radīt nevajadzīgus strīdus.

Domājams, ka līguma “pagarināšanas” jautājuma neietveršana bija saistīta ar iepriekšējā likumā “Par dzīvojamo telpu īri” noteiktajiem gadījumiem, kad īrnieks varēja prasīt līguma pagarināšanu, ja tas ir ticis pielīgts, un kad izīrētājs varēja atteikt līguma pagarināšanu, kas radīja ļoti daudz strīdu tiesā.

¹⁰ Ekonomikas ministrijas likumprojekts uz 16.11.2016. (nav publicēts).

¹¹ <https://tap.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40438759> [aplūkots 06.03.2023.].

¹² <https://titania.saeima.lv/LIVS13/saeimalivs13.nsf/0/1D4137C0D5ADFBA4C22585F3002CEF77?OpenDocument> [aplūkots 06.03.2023.], sk. arī: <https://titania.saeima.lv/LIVS13/saeimalivs13.nsf/0/F59DD-B50577AB841C22585F3002DA125?OpenDocument> [aplūkots 06.03.2023.].

Tāpat šī kārtība, kad, termiņam notekot, līguma pagarināšana it kā nav iespējama (ir jāslēdz jauns līgums) un ir jāatbrīvo dzīvojamā telpa, tika saistīta ar paredzamajiem un tagad jau spēkā stājušiem grozījumiem Civilprocesa likumā,¹³ lai varētu piemērot saistību bezstrīdus piespiedu izpildīšanas kārtību, izliekot īrnieku.¹⁴

Likums noteic, ka gadījumā, ja līguma termiņš iestājas, īrnieka pienākums ir atbrīvot īrēto dzīvojamo telpu, izņemot gadījumu, kad īrnieks par šīs telpas turpmāku lietošanu noslēdzis jaunu dzīvojamās telpas īres līgumu.¹⁵

Proti, ja ir noslēgts līgums uz konkrētu termiņu, tad, termiņam notekot, īrniekam un attiecīgi pārējām personām, kas dzīvo dzīvojamajā telpā, tā ir jāatbrīvo. Savukārt, ja abi līguma slēdzēji grib turpināt īres attiecības, tad jau pirms termiņa notecējuma pusēm būtu jāvienojas par jauna īres līguma noslēgšanu ar jauniem noteikumiem. Tas izslēgtu šos dažādos strīdus attiecībā uz līguma termiņiem un to pagarināšanu.¹⁶

Tomēr Likumā nav tieša aizlieguma līgumā ietvert līguma “pagarināšanas” jautājumu. Likuma 8. panta “Dzīvojamās telpas īres līguma noteikumi” otrā daļa paredz, ka *dzīvojamās telpas īres līgumā var ietvert arī citus noteikumus, par kuriem izīrētājs un īrnieks vienojušies*, kas neliedz vienoties arī par līguma pagarināšanu.

Līdz ar to līguma slēdzējiem, slēdzot līgumus, ir pilnīga rīcības brīvība iekļaut arī šādus noteikumus, kas, tāpat kā līdz šim, veidos nevienlīdzīgu līguma slēgšanas praksi un attiecīgi arī tiesu praksi.¹⁷

Turklāt no praktiskā viedokļa ir saprotams, ka gadījumā, ja īres līgums noslēgts uz 5 gadiem, termiņš notek un puses vienojas vēl par 5 gadiem, visbiežāk tiks slēgts nevis jauns līgums, bet vienošanās par līguma termiņa pagarinājumu. Tāpat, jau slēdzot īres līgumu, līguma slēdzējiem jau sākotnēji, iespējams, var būt interese par turpmākām attiecībām, it sevišķi, ja tiek slēgts īstermiņa līgums, piemēram, uz 1 vai 2 gadiem.

Līdz ar to līguma pagarināšanas punkta iekļaušanai līgumā jāpievērš pastiprināta uzmanība, jo tas var liegt Civilprocesa likumā paredzētās saistību bezstrīdus piespiedu izpildīšanas kārtības piemērošanas iespēju. Proti, lai šo bezstrīdus kārtību piemērotu, līgumam jāsaturskaidra norāde, ka līgums netiks pagarināts, piemēram, *Īres līgums tiek slēgts uz termiņu līdz 2022. gada 31. decembrim*. Tas var tikt papildināts ar punktiem *Īres līgums nevar tikt pagarināts un Īrniekam jāatbrīvo dzīvojamā telpa līguma izbeigšanas dienā*.

Ja līgumā tiks ietverti punkti, piemēram, *Īrniekam ir tiesības prasīt līguma pagarināšanu, ja ..., Īres līgums var tikt pagarināts* u. tml., tas var radīt strīdus, kas izskatāmi prasības tiesvedības kārtībā.¹⁸

¹³ Civilprocesa likums: LV likums, <http://likumi.lv/doc.php?id=50500> [aplūkots 07.03.2023.].

¹⁴ Sk.: Lapsa J. 2021, 13.–21. lpp.

¹⁵ Dzīvojamo telpu īres likums. 17. pants. Īrnieka pienākumi

(1) *Īrnieka pienākumi ir šādi:*

[..]

8) *atbrīvot īrēto dzīvojamo telpu, dzīvojamās telpas īres līgumam izbeidzoties, izņemot gadījumu, kad īrnieks par šīs telpas turpmāku lietošanu noslēdzis jaunu dzīvojamās telpas īres līgumu vai tiesa ir apmierinājusi īrnieka pieteikumu par bezstrīdus piespiedu izpildīšanas apturēšanu;*

[..]

¹⁶ Sk.: Lapsa J. 2021, 13.–21. lpp.

¹⁷ Turpat.

¹⁸ Turpat.

3. Ārvalstu normatīvais regulējums attiecībā uz īres līguma termiņiem

Salīdzināšanai tiek sniegts ieskats ārvalstu normatīvajos aktos attiecībā uz pastāvošiem dzīvojamās telpas īres līgumu termiņiem.

Piemēram, Igaunijas Republikā šos jautājumus noteic Igaunijas Saistību tiesību likuma¹⁹ 3. daļas 15. nodaļas noteikumi, kas paredz gan terminētus, gan beztermiņa līgumus. Terminētiem līgumiem nav noteikts maksimālais vai minimālais laiks, savukārt beztermiņa dzīvojamās telpas īres līgumu var uzteikt jebkurš no līguma slēdzējiem 3 mēnešus iepriekš.²⁰

Lietuvas Republikā īres jautājumus, t. sk. termiņus, nosaka Lietuvas Civilkodeksa²¹ 31. nodaļas noteikumi, kas paredz gan terminētus, gan beztermiņa līgumus.²²

Līdzīgi arī Polijas Republikas Civillikuma²³ 18. nodaļa paredz terminētus un beztermiņa īres līgumus, turklāt beztermiņa īres līgumu var uzteikt jebkurš no līguma slēdzējiem, ievērojot pielīgtos uzteikuma termiņus. Ja tādu nav, uzteikuma termiņš ir atkarīgs no īres maksas maksāšanas biežuma, piemēram, ja īres maksa maksājama katru mēnesi, uzteikuma termiņš ir viens mēnesis.²⁴

Savukārt Somijas Republikā ir savs Dzīvojamo telpu īres likums,²⁵ kura 4. pants paredz terminētus un beztermiņa īres līgumus.

Vācijas Federatīvās Republikas Civillikuma²⁶ noteikumi arī paredz terminētus un beztermiņa īres līgumus.²⁷

Kā redzams, pieminētajos ārvalstu likumos pastāv beztermiņa īres līgumi, kas jaunajā Likumā nav paredzēti. Tādējādi Likums ierobežo personu privātautonomiju izvēlēties slēgt arī beztermiņa dzīvojamās telpas īres līgumus.

4. Īres līguma iespējamie termiņi

Likuma izstrādes gaitā tika risināts jautājums arī par konkrētu termiņa noteikšanu Likumā, proti, par minimālo un maksimālo termiņa noteikšanu. Par maksimālo termiņu bija idejas par 10–15 gadiem, tomēr šis ierosinājums darba procesā neguva atbalstu un Likumā tikai atsevišķos gadījumos ir noteikts maksimālais termiņš 10 gadi. Proti, Likuma 16. panta trešā daļa noteic, ka 10 gadu maksimālais īres līguma termiņš var būt, ja īrnieka ģimenes loceklis pārslēdz īres līgumu īrnieka nāves

¹⁹ Law of Obligations Act [Igaunijas Saistību tiesību likums], <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/504102021001/consolide/current> [aplūkots 09.03.2023.].

²⁰ Igaunijas Saistību tiesību likuma 312. panta pirmā daļa.

²¹ The Lithuanian Civil Code [Lietuvas Civilkodekss], <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495> [aplūkots 09.03.2023.].

²² Lietuvas Civilkodeksa 6.582. panta pirmā daļa.

²³ Ustawa z dnia 23.04.1964 r. Kodeks cywilny [Polijas Civillikums], <http://www.przepisy.gofin.pl/przepisy,4,9,9,204,,20230101,ustawa-z-dnia-23041964-r-kodeks-cywilny1.html> [aplūkots 09.03.2023.].

²⁴ Polijas Civillikuma 673. pants.

²⁵ Laki asuinhuoneiston vuokrauksesta [Somijas Dzīvojamo telpu īres likums], <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1995/19950481> [aplūkots 09.03.2023.].

²⁶ Bürgerliches Gesetzbuch [Vācijas Civillikums], https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ [aplūkots 09.03.2023.].

²⁷ Vācijas Civillikuma 573. pants, 575. pants.

gadījumā. Tāpat īres līguma termiņš nevar būt ilgāks par 10 gadiem, kad līgumu slēdz pašvaldība kā izīrētājs (Likuma 32. panta pirmā daļa), savukārt Likuma Pārejas noteikumos ir noteikts 10 gadu termiņš, kas attiecas uz beztermiņa īres līgumu transformēšanu uz terminētiem īres līgumiem.

Nenosakot maksimālo termiņu Likuma 9. pantā, nevar izslēgt iespēju, ka joprojām būs noslēgti līgumi ar, iespējams, fiktīvu raksturu uz 50 vai uz 100 gadiem, kas atkal neatbilst īres līguma rakstura būtībai.²⁸

Saprotams, ka mūsu šodienas mainīgajos dzīves apstākļos īres līgumu slēgšanā praksē retāk slēdz ilgtermiņa līgumus (tas parasti saistīts ar īrnieka ieguldījumu dzīvojamā telpā), visbiežāk novērotais līgumu termiņš ir 1–2 gadi (jauniem īres līgumiem, kas tiek slēgti brīvā tirgū). Tas saistīts gan ar nespēju paredzēt īrnieka maksāspēju ilgtermiņā, gan ar īres līguma uzticības raksturu²⁹ kopumā, gan ar īrnieka mobilitāti.

Atbilstoši Likuma 2. panta trešās daļas 4. punkta noteikumiem Likums neattiecas uz dzīvojamo telpu īslaicīgu (sezonaļu) lietošanu atpūtas un tūrisma vajadzībām. Ar to saprotama dzīvojamo telpu nodošana īstermiņā ar *Airbnb* vai *Booking* starpniecību, tāpat dzīvokļa izīrēšana komandējuma vai atpūtas vajadzībām.

Likumam pēc būtības ir jāregulē tādas dzīvojamo telpu īres attiecības, kas tomēr paredz zināmu stabilitāti, jo runa ir par mājokli, kas ir viena no cilvēka pamatvajadzībām, un saprotams, ka to nemaina ļoti bieži, jo tas saistīts ar piesaisti darbam, skolai u. tml.

5. Beztermiņa īres līgumu iespējamība un risinājumi to gadījumā

Kā jau iepriekš minēts, atteikšanās no beztermiņa īres līgumiem bija viena no galvenajām novitātēm jaunajā Likumā. Gadījumos, kad ne izīrētājs, ne īrnieks neprasa beztermiņa īres līguma grozīšanu atbilstoši Likuma noteikumiem (ieskaitot termiņa noteikšanu), atbilstoši Likuma Pārejas noteikumu 5. punktam beztermiņa īres līgumi izbeidzas 2036. gada 31. decembrī.

Lai gan šī atteikšanās no beztermiņa īres līgumiem kopumā uzskatāma par pamatotu, ņemot vērā vēsturiskos apstākļus, domājams, ka nākotnē pie atkārtotas beztermiņa īres līgumu ieviešanas (respektējot arī līguma slēdzēju brīvas izvēles tiesības un ārvalstu normatīvo regulējumu) varētu atgriezties.

Beztermiņa īres līgumu izbeigšanai tad būtu piemērojams Civillikuma 2166. pantā noteiktais, ka nekustamā īpašuma īres līgumu, kurš slēgts uz nenoteiktu laiku, var uzteikt sešus mēnešus iepriekš. Tāpat nav izslēgtas situācijas, ka izīrētājs un īrnieks, slēdzot līgumu tagad, pēc Likuma spēkā stāšanās, līgumu sastāda atbilstoši Likuma noteikumiem, izņemot termiņu. Proti, nevis noteic terminētu īres līgumu, bet par termiņu neko neizsakās (tā nav būtiska līguma sastāvdaļa, tāpēc nevar runāt, ka līgums būtu uzskatāms par nenoslēgtu vai atzīstams par spēkā neesošu) vai ieraksta līgumā, ka līgums tiek slēgts uz nenoteiktu laiku. Tad arī šajā gadījumā būtu jāpiemēro Civillikuma 2166. panta noteikumi, kas atbilstu arī Likuma 2. panta otrās daļas

²⁸ Lapsa J. 2021, 13.–21. lpp.

²⁹ Sk. arī: Lapsa J. Dzīvojamās telpas īres līguma subjekti. Jurista vārds, 2020, Nr. 41 (1151), <https://juristavards.lv/doc/277365-dzivojamas-telpas-ires-liguma-subjekti/> [aplūkots 08.03.2023.].

nosacījumiem, ka *dzīvojamo telpu īres tiesiskajām attiecībām, ciktāl tās neregulē šis likums, piemērojams Civillikums un citi normatīvie akti.*

Papildus jāatzīmē, ka, slēdzot beztermiņa īres līgumus, līguma slēdzēji var pielīgt arī citu uzteikuma termiņu, kas var būt gan mazāks, gan lielāks par Civillikuma 2166. pantā noteiktajiem 6 mēnešiem.

6. Likuma Pārejas noteikumu darbība īres līgumu termiņu jautājumā

Likuma Pārejas noteikumu 2.–7. punkts attiecībā uz beztermiņa īres līgumu pāreju uz terminētiem līgumiem nodala gadījumus, vai mainās dzīvojamās telpas īpašnieks (izīrētājs); vai tiek celta prasība par īres līguma ierakstīšanu zemesgrāmatā vai prasība par Likuma 8. panta noteikumu izpildi. Kopumā šie noteikumi ir savstarpēji pretrunīgi un neskaidri, vienā gadījumā nosakot, ka beztermiņa īres līgumi tiek pārveidoti par terminētiem uz noteiktu termiņu (2036. gada 31. decembris), bet citos gadījumos līguma beigu termiņa noteikšanu atstājot izlemt tiesai (uz laiku līdz 10 gadiem, bet ne ilgāk kā līdz 2036. gada 31. decembrim), nedodot nekādus kritērijus konkrēta termiņa noteikšanai.³⁰

Saprotams, ka strīdus gadījumos izīrētājs varētu gribēt īsu līguma termiņu, piemēram, 1 gads, bet īrnieks atsauksies uz Likumā ietverto maksimālo termiņu – 10 gadi. Jāņem vērā, ka likumdevējs Likuma Pārejas noteikumu 5. punktā ir paredzējis, ka *tādu dzīvojamās telpas īres līgumu termiņš, kuri līdz 2026. gada 31. decembrim nav grozīti vai par kuriem līdz 2026. gada 31. decembrim nav celta prasība tiesā, ir 2036. gada 31. decembris.*

No vienas puses, nav nekādu kritēriju un argumentu, lai pastāvošam beztermiņa īres līgumam, ja strīds izskatāms tiesā, noteiktu mazāk par 10 gadiem (vai maksimālo termiņu – 2036. gada 31. decembris). No otras puses, likumdevējs uzlicis šo nastu tiesai, kas paredz zināmu tiesas brīvību.

Iespējamais risinājums strīdus situācijās varētu būt tiesas aktīvā pozīcija (tiesa gan, neaizmirstot par Civilprocesa likumā ietverto sacīkstes principu) – noskaidrot prāvnieku gribu un argumentāciju par iespējamo termiņu, dzīvojamās telpas lietošanas apstākļus kopumā (vēsturiskie apstākļi, darbs, skola u. tml.).

Tā, piemēram, Rīgas Pārdaugavas tiesas 2022. gada 14. marta spriedumā civillietā Nr. C68491421³¹ ir noteikusi īres līguma termiņu – 5 gadi. Prasītājs (izīrētājs) lūdzis tiesu noteikt īres līguma termiņu uz vienu gadu, bet īrnieks – uz 10 gadiem. Tiesa spriedumā norādīja, ka viens gads, tiesas ieskatā, nav atzīstams par taisnīgu un samērīgu prasījumu attiecībā pret īrnieku, savukārt atbildētāja (īrniece) paskaidrojumos norādījusi, ka īres līguma termiņš nosakāms 10 gadi, taču vienlaicīgi atbildētāja (īrniece) atzinusi *par iespējamu un tiesiski pamatotu, ka tiesa līguma termiņu nosaka ne mazāku kā 5 gadi.*

Šeit var piekrist sprieduma motivācijai šajā daļā, jo ir noskaidrota prāvnieku griba un argumenti. Tomēr kritiski vērtējama tiesas papildu argumentācija, ka *tiesa ņem vērā pandēmijas rezultātā izveidojušos nestabilo situāciju nekustamo īpašumu un*

³⁰ Lapsa J. 2021, 13.–21. lpp.

³¹ Rīgas Pārdaugavas tiesas 14.03.2022. spriedums civillietā Nr. C68491421, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/475963.pdf> [aplūkots 08.03.2023.].

īres tirgū un tādējādi atzīst, ka īres līguma termiņš nosakāms 5 gadi, kas nodrošinās īrnieka tiesības uz zināmu laiku saglabāt esošo dzīves vietu un būs pietiekams laika sprīdis, lai izraudzītos citu mājokli, kā arī vienlaicīgi pārmērīgi neierobežos izīrētāja kā dzīvokļa īpašnieka Civillikuma 927. pantā noteikto tiesību aprobežojumu.

Lai gan tiesu prakse Likuma piemērošanā tikai attīstās, strīdi par termiņu nav saprotami gadījumos, kad tiek prasīts noteikt jaunu īres maksu, kas ir līdzīga tirgus cenai brīvā tirgū, kā pieminētajā spriedumā. Strīdi starp izīrētāju un īrniekiem galvenokārt ir par īres maksas apmēru, kas gadu desmitiem bieži vien nesedza uzturēšanas izmaksas un nenesa peļņu, un attiecīgi termiņa jautājums ir sekundārs.

Domājams, ka grozījumu izdarīšana Likuma Pārejas noteikumos, nosakot vienotu beigu termiņu beztermiņa īres līgumu pārejai uz terminētiem (2036. gada 31. decembris vai cits datums pēc likumdevēja izvēles), izslēgtu strīdus tiesās jautājumā par dzīvojamās telpas īres līguma termiņu.

7. Īres līguma izbeigšanās, notekot termiņam

Ja ir noslēgts terminēts īres līgums un, termiņam notekot, īrniekam kopā ar citām iemitinātām personām dzīvojamā telpa jāatbrīvo, nav nepieciešams sevišķs izīrētāja paziņojums. Ja īrnieks dzīvojamo telpu neatbrīvo, izīrētājam ir tiesības celt negatoro prasību ar prasījumu par dzīvojamās telpas atbrīvošanu, lūdzot izlikt personas, kas atrodas dzīvojamā telpā bez tiesiska pamata, un ievēdot prasītāju (izīrētāju) valdījumā.³²

Šāds regulējums noteic daudz aktīvāku īrnieka rīcību, tuvojoties īres līguma beigu termiņam. Proti, jāsaprot, vai ir vēlme turpināt īres līguma attiecības ar izīrētāju, vai izīrētājs tam piekrīt, un savlaicīgi jāvienojas par īres līguma pagarināšanu vai jauna īres līguma noslēgšanu.

Nav pieļaujama situācija, ka, piemēram, iestājoties īres līguma beigu termiņam, nav līguma slēdzēju vienošanās par līguma pagarināšanu vai jauna īres līguma noslēgšanu; īrnieks telpas neatbrīvo, izīrētājs uzreiz arī to neprasa, un tad vēl tiek izsniegts īres maksas rēķins, kuru īrnieks apmaksā, tādējādi izraisot strīdu par īres faktisko attiecību pastāvēšanu atbilstoši Civillikuma 1488. panta noteikumiem.³³

Civillikuma 1488. pants tiesai ir jāpiemēro izņēmuma gadījumā,³⁴ kad ir acīmredzama izīrētāja vēlme turpināt īres līguma attiecības un izpildās visi tiesību normā paredzētie noteikumi. Izīrētāja rēķina izsniegšana pēc līguma termiņa beigām, ja īrnieks vēl nav atbrīvojis dzīvojamās telpas, pati par sevi neliecina par izīrētāja izteikto gribu turpināt īres tiesiskās attiecības, jo nu jau bijušajam īrniekam, lietojot bez tiesiska pamata dzīvojamās telpas, tāpat ir jāmaksā atlīdzība izīrētājam par telpu lietošanu un saņemtajiem pakalpojumiem.

³² Sk. arī: Lapsa J. 2021, 13.–21. lpp. Sk. arī: Lapsa J. Nekustamā īpašuma atbrīvošanas civilprocesuālais regulējums. Jurista Vārds, 2018, Nr. 4 (1010), <https://juristavards.lv/doc/272068-nekustama-ipasuma-atbrivosanas-civilprocesualais-regulejums/> [aplūkots 07.03.2023.]. Sk. arī: Grūtups A., Kalniņš E. Civillikuma komentāri. Trešā daļa. Lietu tiesības. Īpašums. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002, 184., 188. lpp.

³³ Sk. arī: Lapsa J. 2021, 13.–21. lpp.

³⁴ Lapsa J. Likumprojekta "Dzīvojamo telpu īres likums" svarīgākie aspekti. Jurista Vārds, 2018, Nr. 23 (1029), 18.–19. lpp.

Kopsavilkums

1. Dzīvojamās telpas īres līgumi slēdzami uz noteiktu termiņu, un Likums neliedz vienoties par līguma pagarināšanu.
2. Īres līguma termiņiem ir jāatbilst pastāvošai praksei civiltiesiskajā apgrozībā, tie nevar būt pārmērīgi īsi vai gari.
3. Beidzoties pārejas posmam no beztermiņa īres līgumiem uz terminētiem īres līgumiem, apsverama ir grozījumu izdarīšana Likumā, kā tas ir citur ārvalstīs, pieļaujot beztermiņa īres līgumus ar jebkuras puses vienusējās atkāpšanās tiesībām saprātīgā termiņā. Tādējādi netiktu ierobežota personu privātautonomija izvēlēties slēgt arī beztermiņa dzīvojamās telpas īres līgumus.
4. Nepieciešama grozījumu izdarīšana Likuma Pārejas noteikumos, nosakot vienotu beigu termiņu (2036. gada 31. decembris vai cits datums pēc likumdevēja izvēles) beztermiņa īres līgumu pārejai uz terminētiem īres līgumiem.

TESTATORA GRIBAS IEROBEŽOJUMI

RESTRICTIONS OR BOUNDARIES OF TESTATOR'S WILL

Kristīne Zīle, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras lektore, Augstākās tiesas tiesnese

Summary

The testator's freedom in expressing his/her will *per se* is indisputable, however, this right of the testator is not absolute. The law grants the right to those entitled to the preferential share to claim their preferential share in case the testator has left them nothing or has left less than they are entitled to. The article analyses some aspects of the separation of the preferential share. For example, inclusion of inheritance or legatee in the preferential share, specifically considering the cases where some portion of the inheritance is located outside of Latvia, as well as the applicability of obligation to add-in what has been previously received in cases where the preferential share is claimed.

Atslēgvārdi: testaments, mantojums kā nedalāma kopība, neatņemamās daļas tiesīgie, neatņemamā daļa, iepriekšēji saņemtā pievienojums

Keywords: last will, an estate as the whole, persons entitled to preferential share or forced heirship, preferential share or compulsory portion, additions to what has been received previously (addition of previously received)

Saskaņā ar Latvijas Civillikuma (turpmāk – CL)¹ 389. pantu acinājuma pamati ir mantojuma atstājēja tiesīgi izteikta griba vai likums, savukārt savu gribu mantojuma atstājējs var izteikt testamentā vai mantojuma līgumā. Līgumiskai mantojuma tiesībai ir priekšroka pret testamentāro, un kā pirmajai, tā otrajai ir priekšroka pret likumisko, bet visi trīs mantojuma tiesību veidi var pastāvēt arī kopīgi.

Kaut arī tiesību doktrīnā mantojuma līgums ir atzīts par visstabilāko mantošanas pamatu,² nenoliedzami populārāks ir testaments.³ “Vēsturiski mantošana uz likuma pamata ir vissenākā, kā tas vērojams pie visām senajām tautām. Bet Romā samērā agri parādījās testamentārie novēlējumi; drīz testaments kļuva par galveno mantošanas

¹ Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937. Pieejams: Civillikums (likumi.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

² Čakste K. Civiltiesības. Rīga: Zvaigzne ABC, 2011, 35. lpp.; Krauze R., Gencs Z. Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Mantojuma tiesības (382.–840. p.). Rīga: Mans Īpašums, 1997, 183. lpp.

³ Reide A. Mantojuma līguma sekas un to juridiskā daba. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021. Pieejams: juzk.79.24_Reide.pdf (lu.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

pamatu romiešu tiesībās, atstājot otrā vietā mantošanu uz likuma pamata, kas izskaidrojams ar stipri attīstīta romiešu privātīpašuma ietekmi.⁴

“No visiem juridiskajiem aktiem, kurus cilvēks izdara dzīvs būdams, visvairāk izplatītais sabiedrībā un arī vispopulārākais ir testaments. [...] Bet reizē ar to jāsaka, ka grūti būs atrodams otrs juridisks akts, kas būtu vairāk komplicēts, strīdīgs un mazāk saprotams pēc savas uzbūves, kā taisni testaments, un neviens no cilvēka radītiem aktiem neierosina tik daudz strīdu, šaubu un iztulkojumu kā testaments.”⁵ Testēšanas (testamenta taisīšanas) brīvība ir viena no personas personiskajām tiesībām, kuras nevar tikt ierobežotas arī gadījumā, ja personai tiek ierobežota rīcībspēja,⁶ un ir ticis atzīts, ka “tiesiskā apziņa testēšanas tiesības uzskata par neatņemamām cilvēka tiesībām, un, liekas, neviena balss nepacelsies par šo tiesību iznīcināšanu”.⁷

Neapstrīdot testatora testēšanas brīvību un tiesības brīvi izvēlēties mantiniekus, legatārus, substitūtus, pēcmantniekus, noteikt uzlikumus un citus ierobežojumus, vispirms ir jāpatur prātā, ka CL 422. pants uzliek par pienākumu testatora neatņemamās daļas tiesīgajiem atstāt viņu neatņemamās daļas. Bez tam “mantojuma atstājējam ir tiesības pēc saviem ieskatiem rīkoties ar savu mantu, tostarp noteikt testamentā kādu ierobežojumu (Civillikuma 418. un 600. pants), tomēr šis testatora tiesības nav absolūtas”.⁸ Tas nozīmē, ka ar pēdējās gribas rīkojumu mantiniekiem var uzlikt pienākumu ievērot testamentā noteikto tiktāl, ciktāl tas ir faktiski un tiesiski iespējams, respektīvi, testatora griba ir ievērojama tiktāl, ciktāl testamenta nosacījumi atbilst likuma prasībām. Tomēr šī raksta mērķis ir analizēt tikai vienu no testatora gribas privātautonomijas ierobežojumiem – neatņemamās daļas izdalīšanas atsevišķus aspektus.

Ideja, ka mantojuma atstājējs nedrīkst atstāt mantinieku bez neatņemamās daļas, pastāvēja jau romiešu tiesībās.⁹ Laika gaitā tika izstrādāti noteikumi, ka mantojuma atstājējs ar testamentu nedrīkst atstumt neatņemamās daļas tiesīgo (lat. val. – *heredes necessarii*), savukārt, ja tas noticis, tad atstumtajam bija tiesības par to sūdzēties (lat. val. – *querela inofficiosi testamenti*)¹⁰ un izprasīt savu daļu. “Puses (domāts – testatora – autores piezīme) gribas autonomijas un ģimenes locekļu aizsardzība vienmēr ir bijusi viena no būtiskākajām mantošanas tiesību problēmām. Risinājumi, kādi ir ieviesti dažādu valstu jurisdikcijās, būtiski atšķiras [...]. Tradicionāli civiltiesībās

⁴ Kalniņš V. Romiešu civiltiesību pamati. Rīga: Zvaigzne, 1977. 176. lpp.

⁵ Bukovskis V. Testamenta spēku apstrīdošu prasības sūdzību juridiskā konstrukcija. Latvijas Universitātes Raksti. Rīgā, 1930, 201. lpp.

⁶ 2013. gada 1. janvārī spēkā stājās apjomīgi grozījumi Civillikumā un saistītajos likumos, izpildot 27.12.2010. Satversmes tiesas spriedumu lietā Nr. 2010-38-01 “Par Civillikuma 358. panta un 364. panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 96. pantam” un ieviešot jaunu rīcībspējas regulējumu, tādējādi nodrošinot Civillikuma atbilstību cilvēktiesību standartiem personām ar invaliditāti. Sīkāk sk. likumprojekta “Grozījumi Civillikumā” (Grozījumi Civillikumā: LV likums. Pieņemts 29.11.2012. Latvijas Vēstnesis, 2012, Nr. 200) anotāciju. Pieejams: <https://titania.saeima.lv/LIVS11/SaeimaLIVS11.nsf/0/F81AEAE4B081B277C225794A00253F71?OpenDocument#b> [aplūkots 18.03.2023.].

⁷ Rotbergs A. Testēšanas brīvības ierobežojumi. Rīga: Latviju kultūra, 1935, 3. lpp.

⁸ Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 21.10.2019. spriedums lietā Nr. C31280716, SKC-277/2019. Pieejams: Trešā nodaļa. TESTAMENTĀRĀ MANTOŠANA (418.–638. pants) (at.gov.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

⁹ Sk., piemēram, Rotbergs A. 1935, 4. lpp.; Kalniņš V. 1977, 184.–185. lpp.; Lange V. Neatraidāmi mantinieki pēc jaunā civillikuma. Rīga: [b. i.], 1937, 6. lpp.

¹⁰ Griesel J. Aktuelle Probleme der Pflichtteilsergänzung. 1. Aufl. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2018, S. 24.

neatņemamās daļas tiesīgo (arī – neatraidāmo mantinieku – autores piezīme) tiesībām ir centrālā loma mantojuma tiesību regulējumā. Anglosakšu tiesībās uzsvars vairāk tiek likts uz testamentāro brīvību, kamēr atsevišķu ģimenes locekļu (un dažreiz citu piederīgo) aizsardzība parasti tiek nodrošināta ar mazāk striktiem mehānismiem.”¹¹

Ir atzīts,¹² ka CL ir nostiprināta t. s. materiālā neatņemamās daļas tiesīgo sistēma, jo CL 422. pants nekad nav uzlicis par pienākumu testatoram iecelt neatņemamās daļas tiesīgos arī par testamentārajiem mantiniekiem, vienīgi kopā ar CL 788. pantu piešķir tiem tiesības pēcāk izprasīt sev pienākošos daļu, jo viņiem ar testamentu nav novēlēts nekas no mantojuma vai novēlēts mazāk nekā neatņemamā daļa. Tātad, ja testators, taisot testamentu, saviem neatņemamās daļas tiesīgajiem¹³ nav atstājis viņu neatņemamās daļas vai arī tiem novēlējis mazāk par šīm daļām, tad viņiem ir prasības tiesības par neatņemamās daļas izdošanu vai papildināšanu saskaņā ar CL 423. panta otro daļu un CL 788. pantu, un te vairs nav nozīmes testēšanas brīvībai, par ko minēts iepriekš. “Tiesības uz neatņemamo daļu (vācu val. – *das Pflichtteilsrecht* – pienākuma jeb obligātās daļas tiesības – autores piezīme) ir testēšanas brīvības labojums.”¹⁴ Un, atzīstot tiesības uz neatņemamo daļu par visredzamāko testēšanas brīvības ierobežojumu,¹⁵ noteikumi par to ir pastāvīgs diskusiju objekts, uzskatot šīs tiesības pat par antikonstitucionālu testamentārās brīvības ierobežojumu.¹⁶ Protams, neatņemamās daļas izprasīšana ir neatņemamās daļas tiesīgo tiesība, bet ne pienākums.

Saskaņā ar CL 425. pantu neatņemamā daļa ir puse no tās mantojuma daļas vērtības, kādu neatņemamās daļas tiesīgais manto pēc likuma, un neatņemamā daļā ieskaita tiklab to, ko testators atstājis mantiniekam kā mantojumu vai legātu, kā arī to, kas saņemts testatora dzīves laikā, ja uz saņemto attiecas pievienojuma pienākums (757. un turpm. p.). Tādējādi likums uzliek par pienākumu neatņemamās daļas tiesīgajam sev piekritošajā, bet izprasāmajā neatņemamajā daļā vispirms ieskaitīt to, ko viņš ir saņēmis kā mantojumu vai legātu, vai arī ieskaitīt to, uz ko attiecas iepriekšēji saņemtā pievienojums. Norādāms, ka attiecībā uz mantojumu, kas ieskaitāms neatņemamajā daļā, nav nozīmes, vai tas saņemts saskaņā ar mantojuma līgumu, testamentu vai likumiskās mantošanas kārtībā, jo visi trīs mantošanas pamati var pastāvēt kopīgi (CL 389. panta trešā daļa). Svarīgs ir apstāklis, ka mantotais ir mazāk nekā neatņemamās daļas tiesīgajam piekritošā neatņemamā daļa.

¹¹ Bonomi A. Testamentary Freedom or Forced Heirship? In: M. Anderson and E. Arroyo i Amanyuelas (eds). The Law of Succession: Testamentary Freedom. European Perspectives, Amsterdam, 2011. p. 27.

¹² Damane L., Zile K. Mantojuma tiesību problēmjautājumu aktualizācija. Jurista Vārds, 2009, Nr. 2 (555). Pieejams: <http://www.juristavards.lv/?menu=doc&id=186180> [aplūkots 18.03.2023.]; Damane L. Notariālais akts kā mantisko un nemantisko tiesību garant. Promocijas darbs. Rīga: [b. i.], 2012. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/5092/20200-Linda_Damane_2012.pdf?sequence=1. [aplūkots 18.03.2023.]; Zile K. Neatņemamās daļas tiesīgā jēdziens, tiesību un pienākumu saturs Civillikumā. Grām.: Jurisprudence un kultūra: pagātnes mācības un nākotnes izaicinājumi. Latvijas Universitātes 5. starptautiskā zinātniskā konference, veltīta Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 95. gadadienai. 2014. gada 10.–11. novembris. Pieejams: [Jur-konf-5_2014_Jur-Culture-Chall.pdf](http://www.jur.konf-5_2014_Jur-Culture-Chall.pdf) (lu.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

¹³ CL 423. panta pirmā daļa: Neatņemamās daļas tiesīgie ir laulātais un lejupejie, bet, ja nav lejupejo, kas pārdzīvojuši mantojuma atstājēju, tad laulātais un tuvākās pakāpes augšupējie.

¹⁴ Prof. Dr. Mathias Schmoeckel. Erbrecht. 5. Auflage. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2019, S. 89.

¹⁵ Röthel A. Law of Succession and Testamentary Freedom in Germany. In: M. Anderson and E. Arroyo i Amanyuelas (eds), The Law of Succession: Testamentary Freedom. European Perspectives, Amsterdam, 2011, p. 162.

¹⁶ Röthel A. 2011, p. 162.

CL 425. panta otrās daļas noteikuma par mantojuma vai legāta ieskaitīšanu neatņemamajā daļā piemērošanai nevajadzētu būt problemātiskai gadījumā, ja mantojums atrodas tikai Latvijā. Taču nav šaubu, ka mantojuma atstājējam manta var būt palikusi ne tikai Latvijā, bet arī ārvalstīs. Un prakse rāda, ka šādos gadījumos CL 425. panta otrās daļas piemērošana var kļūt sarežģīta.

Kopš 2015. gada 17. augusta Latvijā ir spēkā un ir piemērojama Eiropas Parlamenta un Padomes Regula (ES) Nr. 650/2012 par jurisdikciju, piemērojamiem tiesību aktiem, nolēmumu atzīšanu un izpildi un publisku aktu akceptēšanu un izpildi mantošanas lietās un par Eiropas mantošanas apliecības izveidi (turpmāk – Regula).¹⁷ Atbilstoši Regulas preambulas 37. punktā noteiktajam juridiskās noteiktības labad un lai izvairītos no mantošanas sadrumstalotības, būtu jāreglamentē mantošana kopumā, proti, viss ipašums, kas veido daļu no mantojuma, neatkarīgi no mantas veida un neatkarīgi no tā, vai manta atrodas kādā citā dalībvalstī vai trešajā valstī. Tādējādi Regula uzsver un akcentē mantojumu kā vienotu un nedalāmu masu, bet zvērīnāts notārs atbilstoši Regulā noteiktajam, vedot mantojuma lietu, ir tiesīgs lemt arī par tiem mantojuma atstājēja aktīviem, kas atrodas trešajās valstīs vienā mantojuma lietā. Attiecīgi secināms, ka gadījumā, kad mantojuma lieta tiek vesta saskaņā ar Regulas noteikumiem, arī CL 425. panta otrās daļas piemērošanai nebūtu jārada problēmas.

Tomēr atsevišķos gadījumos praksē ir izraisījušies strīdi par mantojuma masas nedalāmību situācijā, kad mirušā atstātais mantojums atrodas vairākās valstīs, bet Regula sava temporālā tvēruma (atbilstoši Regulas 83. panta pirmajam punktam Regulu piemēro tādu personu mantojumam, kuras mirst 2015. gada 17. augustā vai vēlāk) dēļ nav piemērojama. Savukārt ar mantojuma masas nedalāmības principu ir cieši saistīts arī jautājums par neatņemamās daļas izdalīšanu.

Mantojums ir kopība, kurā ietilpst visa kustamā un nekustamā manta, kā arī citiem atdodamās tiesības un saistības, kas mantojuma atstājējam piederējušas viņa nāves laikā, neaprobežojot mantojuma masu ar konkrētu mantas atrašanās vietu vienā valstī (CL 382. pants), mantojuma tiesība pastāv uz visu mantisko attiecību kopību (CL 384. pants). Tātad – mantojums ir mirušajam piederējušās mantas, tiesību un saistību kopums. CL 382. pants nemin, ka personas mantojuma masai var piederēt tikai vienā konkrētā valstī esoša manta. Attiecīgi secināms, ka mantojuma masas kā kopības definēšanai nav nozīmes tam, vai manta atrodas vienā vai vairākās valstīs, visur un jebkur esoša mirušajam piederējuši manta, tiesības un saistības pieder viņa mantojuma masai kā kopībai. Arī Augstākās tiesas praksē vairākkārt ir atzīts mantojuma kā nedalāmas kopības jēdziens. Piemēram, Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta 2011. gada 14. decembra spriedumā lietā Nr. SKC – 317/2011¹⁸ izskatāmais pamatjautājums bija par to, vai mantinieki saskaņā ar CL 16. pantu¹⁹ ir pieņēmuši mantojumu Latvijā, jo mantojums sastāvēja no mantas Latvijā un Amerikas Savienotajās Valstīs. Senāts atzina par pareizu apelācijas instances tiesas secinājumu, ka mantojuma pieņemšana, kas notikusi CL noteiktajā kārtībā ārpus

¹⁷ Eiropas Parlamenta un Padomes Regula (ES) Nr. 650/2012 par jurisdikciju, piemērojamiem tiesību aktiem, nolēmumu atzīšanu un izpildi un publisku aktu akceptēšanu un izpildi mantošanas lietās un par Eiropas mantošanas apliecības izveidi: ES regula. Pieejama: EUR-Lex - 32012R0650 - EN - EUR-Lex (europa.eu) [aplūkota 18.03.2023.].

¹⁸ Nav publicēts.

¹⁹ CL 16. pants: Mantojuma tiesības uz mantojumu, kas atrodas Latvijā, apspriežamas pēc Latvijas likuma.

Latvijas, tiesisko seku ziņā pielīdzināma mantojuma pieņemšanai Latvijā. Ar šāda secinājuma izdarīšanu tiek atzīta mantojuma kā vienotas nedalāmas kopības būtība, atbilstoši kurai ar nāves brīdi katrai personai rodas tikai viena tiesību un saistību kopība, kas kā nedalāma un vienota nav ierobežota teritoriāli. “Civillikuma 16. pants neizslēdz mantinieka tiesības Latvijā atklājušos mantojumu pieņemt ārpus Latvijas, un neatkarīgi no mantojuma pieņemšanas vietas šī gribas izteikuma sekas attiecas arī uz Latvijā atklājušos mantojumu. Ņemot vērā Civillikuma 382. un 699. panta noteikumus, mantojuma pieņemšanas darbības, kas izdarītas vienā valstī, ir attiecināmas uz visu mantojumu kopumā.”²⁰ Proti, ja tiesa neatzītu vienotas un nedalāmas mantojuma kopības būtību, kas nav un nevar būt ierobežota teritoriāli, tiesa nevarētu būt izdarījusi secinājumu, ka mantojuma pieņemšana vienā valstī nozīmē arī mantojuma pieņemšanu otrā valstī. Līdz ar to, piemērojot CL 425. panta otro daļu un ņemot vērā CL 382. pantā nostiprināto mantojuma kā nedalāmas kopības principu, neatņemamajā daļā ir ieskaitāma arī tāda mantojuma daļa, kas no mirušā mantota ārpus Latvijas, jo, “novērtējot, vai neatņemamās daļas tiesīgais ir “palicis neievērots” vai “bez likumiska iemesla atstumts”, ir jāņem vērā mantojuma daļa, par kuru šis mantinieks ārvalstī uz tur esošo mantu ir iecelts par testamentāro mantinieku”,²¹ un tas nav pretrunā ar CL 16. pantu. “Civillikuma 16. pantā vienpusīgi ietvertā starptautisko privāttiesību kolīziju norma noteic vienīgi piesaistes kritēriju valstij, kuras materiāltiesiskais regulējums tiks piemērots mantojuma tiesībās uz mantojumu, kas atrodas Latvijā. Šī norma nepārgroza Latvijas materiāltiesisko regulējumu un tiesiskajā sistēmā pastāvošo izpratni par mantojumu kā nedalāmu kopumu, neatkarīgi no mantas atrašanās vietas.”²² Līdz ar to, ja mantojuma atstājēja mantojums atrodas gan Latvijā, gan ārpus Latvijas un neatņemamās daļas tiesīgais kā mantojumu vai legātu ir saņēmis mirušajam piederējušo, bet ārpus Latvijas esošo mantu, tad tā ir ieskaitāma viņam piekritošajā neatņemamajā daļā, ja saskaņā ar CL 425. panta pirmo daļu kā mantojums vai legāts saņemtais nesastāda pilnu neatņemamo daļu, tādējādi aizskarot neatņemamās daļas tiesīgā tiesības.

CL 757. pants paredz, ka pārdzīvojušam laulātam un visiem lejupējiem, kas uz kaut kāda pamata grib mantot no mirušā laulātā vai no kopējā augšupējā, tas viss, ko viņi dabūjuši no mantojuma atstājēja, tam dzīvam esot, pirms mantojuma masas dalīšanas jāpievieno tai vai arī jāieskaita savās mantojuma daļās. Iepriekšēji saņemta pievienojuma institūta “pamatā ir taisnīguma un vienlīdzības princips “izlīdzināties” un tas attiecas uz mantojuma atstājēja pēcnācējiem. Ja kāds pēcnācējs, mantojuma atstājējam dzīvam esot, ir jau saņēmis daļu mantojuma, un ja viņš vēlas mantot, tad viņa pienākums bija vai nu pievienot mantojuma masai visu iepriekš saņemto, vai arī ieskaitīt to savā mantojuma daļā”.²³ Tiesību doktrīnā skaidrots, ka ir jāpieņem,

²⁰ Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 21.12.2021. spriedums lietā Nr. C71145519, SKC-320/2021. Pieejams: Sestā nodaļa. MANTOJUMA PIEŅĒMŠANA UN IEGŪŠANA (687.–714. pants) (at.gov.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

²¹ Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 22.12.2022. spriedums lietā Nr. C33608317, SKC-109/2022. Pieejams: Trešā nodaļa. TESTAMENTĀRĀ MANTOŠANA (418.–638. pants) (at.gov.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

²² Turpat.

²³ Krauze R., Gencs 1997, 319. lpp.; sk. arī Augstākās tiesas Senāta 05.06.2002. spriedumu lietā Nr. SKC-347. Pieejams: Žurnāls: Par nekustamā īpašuma piederību mantojuma masai – Jurista Vārds (juristavards.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

ka “mantojuma atstājējs [...] vēlas, lai viņu [mantojuma atstājēja pēcnācēju] dalība mantojumā ir līdzīga. Ja nu kāds pēcnācējs, mantojuma atstājējam dzīvam esot, ir jau saņēmis daļu mantojuma, tad arī, ja pēc mantojuma atstājēja nāves viņš vēlas mantot, viņam ir pienākums “izlīdzināties” [...] ar pārējiem mantiniekiem, vai nu pievienojot mantojuma masai iepriekš saņemto, vai arī ieskaitot to savā mantojuma daļā”.²⁴

CL 425. panta otrā daļa paredz iepriekšēji saņemtā pievienojumu arī neatņemamajai daļai jeb tā ieskaitīšanu neatņemamajā daļā.

No Civillikuma 757.–765. pantā ietvertā regulējuma un judikatūras atziņām izriet, ka iepriekš saņemtā pievienojuma institūta mērķis ir nodrošināt, lai mantojuma sadales gaitā tiek ņemts vērā mantojuma atstājēja dzīves laikā piešķirtais mantiski novērtējama labums lejupejiem.²⁵

Saskaņā ar CL 763. pantu, ja mantojuma atstājējs nav tieši noteicis citādi, tas, ko lejupejie dabūjuši no augšupējiem ēdienam, miteklim, apģērbam, kopšanai, audzināšanai un izglītošanai obligātoriskās skolās, nav jāpievieno. “Atbilstoši racionāla likumdevēja principam un tiesību sistēmas vienotības principam likumdevējs pieņem savstarpēji saskaņotas tiesību normas, kas harmoniski darbojas visas tiesību sistēmas ietvaros.”²⁶ CL 4. pants noteic, ka likuma noteikumi iztulkojami vispirms pēc to tieša jēguma; vajadzības gadījumā tie iztulkojami arī pēc likuma sistēmas, pamata un mērķa, un, beidzot, arī pēc analogijas. Tādējādi, lai sasniegtu iepriekšēji saņemtā pievienojuma institūta mērķi un mantojumu sadalītu taisnīgi un vienlīdzīgi, CL 763. pants jātulko kopsakarā ar CL 177. un 179. pantu. Uz to tieši norāda CL 763. pantā lietotās izdevumus raksturojošās pazīmes (ēdiens, mitekļis, apģērbs, kopšana, audzināšana un izglītošana), kuras pilnībā atbilst CL 177. panta ceturtajā daļā norādītajām tiesību normas pazīmēm, kas raksturo vecāka pienākumu uzturēt bērnu.

Proti, atbilstoši CL 177. pantam līdz pilngadības sasniegšanai bērns ir vecāku aizgādībā. Aizgādība ir vecāku tiesības un pienākums rūpēties par bērnu. Savukārt “rūpes” par bērnu ietver arī bērna aprūpi. Ar bērna aprūpi jāsaprot bērna uzturēšana, t. i., ēdiena, apģērba, mājokļa un veselības aprūpes nodrošināšana, kā arī viņa izglītošana. Savukārt saskaņā ar CL 179. pantu vecāku pienākums ir samērā ar viņu mantas stāvokli uzturēt bērnu. Šis pienākums gulstas uz tēvu un māti līdz laikam, kad bērns pats var sevi apgādāt. Ievērojot minēto, secināms, ka vecākiem ir noteikts obligāts pienākums uzturēt bērnu līdz brīdim, kad bērns pats var sevi apgādāt. Judikatūrā skaidrots, ka jēdziens “bērns pats var sevi apgādāt” interpretējams tādējādi, “ka bērns, kurš mācās vidējās vai augstākās mācību iestādes dienas nodaļā un nav

²⁴ Dāle K. Iepriekšēji saņemtā pievienojums. Rīga, 1938, 4. lpp.

²⁵ Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 22.12.2022. spriedums lietā Nr. C33608317, SKC-109/2022. Pieejams: Trešā nodaļa. TESTAMENTĀRĀ MANTOŠANA (418.–638. pants) (at.gov.lv) [aplūkots 18.03.2023.]. Sk. arī Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 15.04.2021. spriedumu lietā Nr. C33624616, SKC-16/2021. Pieejams: Septītā nodaļa. LĪDZMANTINIEKU SAVSTARPĒJĀS ATTIECĪBAS UN MANTOJUMA DALĪŠANA (715.–765.pants) [aplūkots 18.03.2023.].

²⁶ Satversmes tiesas 28.09.2020. gada sprieduma lietā Nr. 2019-37-0103 “Par Enerģētikas likuma 42.³ panta pirmās daļas (redakcijā, kas bija spēkā līdz 2016. gada 7. martam) atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 64. un 105. pantam un Ministru kabineta 2016. gada 9. februāra noteikumu Nr. 85 “Dabasgāzes piegādes un lietošanas noteikumi” 98. punkta, 99.2. apakšpunkta un 100. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 64. un 105. pantam un Enerģētikas likuma 42.³ panta pirmajai daļai (redakcijā, kas bija spēkā līdz 2016. gada 7. martam)” 26.4. punkts. Pieejams: 2019-37-0103_Spriedums.pdf (tiesa.gov.lv) [aplūkots 19.03.2023.].

vecāks par 24 gadiem, ir uzskatāms par nespējīgu sevi apgādāt, līdz ar to vecākiem ir pienākums uzturēt bērnu. Turpretī, ja bērns ir vecāks par 24 gadiem un turpina mācīties, tad pieņemams, ka bērns spēj sevi apgādāt un vecākiem vairs nav pienākums uzturēt bērnu”.²⁷ Secīgi, kā atzīts tiesu praksē, finansiāls vecāka atbalsts vienam bērnam laikā, kad bērni paši sevi jau ir varējuši apgādāt, ir ieskaitāms iepriekšēji saņemtā pievienojumā mantojumā. Proti, mantojuma atstājējas dzīves laikā dotie naudas līdzekļi meitai un tās ģimenei nekustamā īpašuma būvniecībai un būvmateriālu iegāde ir vērtējama kā materiālais devums, kuru “nolūks bija palīdzēt vecākajai meitai ar ģimeni nostabilizēties patstāvīgajā dzīvē, kas vērtējams kā iepriekš saņemtā pievienojums viņas mantojumam”.²⁸

Līdz ar to ir pamats secinājumam, ka CL 763. pantā “paredzētais izņēmums no iepriekš saņemtā pievienojuma saistīts ar tādiem izdevumiem, kurus mantojuma atstājējs taisījis, izpildot no ģimenes tiesiskajām attiecībām izrietošu pienākumu pret leļupējiem, citiem vārdiem, šie izdevumi nevar tikt uzskatīti par tādu papildu sniegto mantisko labumu, uz ko būtu attiecināms iepriekš saņemtā pievienojums”.²⁹

Lai arī ir saprotams iepriekšēji saņemtā pievienojuma pienākuma mērķis, tomēr vai tiešām ļoti plašu laika posmu aptverošais CL 757. pantā lietotais “viss tas, ko viņi dabūjuši no mantojuma atstājēja tam dzīvam esot” ir jēgpilns, ja būtībā uz to ir attiecināms viss mantojuma atstājēja mūžs, izņemot CL 763. pantā minēto ierobežojumu? Tāpēc pozitīvi vērtējami Civillikuma Mantojuma tiesību modernizācijā plānotie grozījumi arī CL 757. pantā, kas paredzētu zināmu laika ierobežojumu, par kuru pievienojums jāizdara, – no publiski pieejamās informācijas redzams, ka pēc sākotnējās ieceres tie varētu būt pēdējie 5 gadi no mantojuma atkļāšanās brīža.³⁰ Tāpat atzinīgi vērtējama arī ideja grozījumos sasaitīt CL 763. pantu ar CL 179. pantu, jo, kā jau minēts iepriekš, CL 763. pantā lietotās izdevumus raksturojošās pazīmes pilnībā atbilst CL 177. pantā minētajam vecāku pienākumam uzturēt bērnu.

Tāpat ir skaidrs, ka būtu grozāms CL 763. pantā lietotais jēdziens “obligatoriskās skolas”, kas acīm redzami saprotams kā obligātās izglītības laiks, kas šobrīd saskaņā ar Vispārējās izglītības likumu ir pamatizglītība, kuru īsteno no 1. līdz 9. klasei.³¹ Tiesību doktrīnā ir skaidrots, ka “tā nu arī ikvienam pēcnācējam, kas būs gājis vidusskolā vai pat augstskolā, daloties ar saviem līdzmantiniekiem, kas būs palikuši tēva mājās, būs, ja viņš gribēs piedalīties mantojumā, jāpievieno mantojuma masai viss tas, kas izlietots mācībām vidusskolā, kā arī studijām augstskolā”.³²

²⁷ Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 07.01.2015. spriedums lietā Nr. SKC-1478/2015. Pieejams: Otrā nodaļa. VECĀKU UN BĒRNU SAVSTARPĒJĀS TIESĪBAS UN PIENĀKUMI (146.–205. pants) (at.gov.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

²⁸ Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu tiesu palātas 04.03.2014. spriedums lietā Nr. C04352505. Pieejams: Anonimizets_nolemums_217344.pdf [aplūkots 18.03.2023.].

²⁹ Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 22.12.2022. spriedums lietā Nr. C33608317, SKC-109/2022. Pieejams: Trešā nodaļa. TESTAMENTĀRĀ MANTOŠANA (418.–638. pants) (at.gov.lv) [aplūkots 18.03.2023.].

³⁰ Sīkāk sk. likumprojekta “Grozījumi Civillikumā” projektu. Pieejams: Likumprojekts “Grozījumi Civillikumā” (mk.gov.lv) [aplūkots 19.03.2023.].

³¹ Vispārējās izglītības likums: LV likums. Pieņemts 10.06.1999. Pieejams: Vispārējās izglītības likums (likumi.lv) [aplūkots 19.03.2022.].

³² Dāle K. 1938, 16. lpp.

Papildinot minēto, ir atzīts, ka “nav pievienojami izdevumi lejupējā izglītošanai likumā noteiktajā obligātajā mācību laikā”.³³

Tomēr, ja plānots saskaņot CL 763. pantā lietotās izdevumu pazīmes (ēdiens, mitekļis, apģērbs, kopšana, audzināšana un izglītošana) ar CL 179. pantu, tad loģiski būtu arī attiecībā uz izglītības ieguves izdevumiem paredzēt, ka iepriekšēji saņemtā pievienojuma pienākums neattiecas uz izdevumiem par vidējās pakāpes izglītības iegūšanu neatkarīgi no tā, vai tā ir iegūta vispārējās vidējās vai profesionālās vidējās izglītības programmā.

Kopsavilkums

1. Lai arī testatora testēšanas brīvība savā ziņā ir neierobežota, tomēr CL 422. pants kopsakarā ar CL 788. pantu paredz neatņemamās daļas tiesīgo tiesības uz neatņemamo daļu, ja testators, izmantojot savu testēšanas brīvību, neatņemamās daļas tiesīgajiem nav atstājis pat viņu neatņemamās daļas vai atstājis mazāk par tām.
2. Mantojuma masas kā kopības definēšanai nav nozīme tam, vai manta atrodas vienā vai vairākās valstīs, visur un jebkur esoša mirušajam piederējusī manta, tiesības un saistības pieder viņa mantojuma masai kā kopībai, un līdz ar to, izpildot CL 425. panta otrās daļas prasības, neatņemamajā daļā, kas tiek izprasīta Latvijā, ir ieskaitāms arī mantojums vai legāts, kuru neatņemamās daļas tiesīgais saņēmis no mirušā ārpus Latvijas atstātā mantojuma.
3. Modernizējot CL ietvertu iepriekšēji saņemtā pievienojuma institūtu un domājot par grozījumiem, būtu jāņem vērā, ka:
 - 3.1. CL 763. pants jātulko kopsakarā ar CL 177. un 179. pantu, un jāatzīst, ka CL 763. pantā lietotās izdevumus raksturojošās pazīmes (ēdiens, mitekļis, apģērbs, kopšana, audzināšana un izglītošana) pilnībā atbilst CL 177. panta ceturtajā daļā norādītajām tiesību normas pazīmēm, kas raksturo vecāka pienākumu uzturēt bērnu;
 - 3.2. CL 763. pantā lietotais jēdziens “obligatoriskās skolas” būtu saskaņojams ar CL 177. un CL 179. pantā paredzēto vecāku pienākumu uzturēt bērnu, un jānoteic, ka iepriekšēji saņemtā pievienojuma pienākums neattiecas uz izdevumiem par vidējās pakāpes izglītības iegūšanu.

³³ Krauze R., Gencs Z. 1997, 324. lpp.

KREDITORS MANTOJUMA LIETĀ

CREDITOR IN INHERITANCE CASE

Alise Reide, Mg. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras lektore, doktorante

Summary

According to Article 382 of the Latvian Civil Law that includes the principle of universal succession, an estate is the whole and it comprises all immovable and movable property, as well as transferable rights and obligations. Thus, a person involved in an inheritance case might also be a creditor who has an interest to receive a fulfilment of an obligation either from the estate as the whole based on Article 383 or an heir, if the heir has accepted the inheritance based on Article 705 of the Latvian Civil Law. Therefore, the author reveals the meaning of the term “creditor” in the inheritance case and analyses the most important rights and duties of the creditor in the inheritance case.

Atslēgvārdi: kreditors, mantojums, mantojuma lieta, kreditora pretenzija

Keywords: creditor, inheritance, inheritance case, creditor’s claim

Ievads

Atbilstoši Civillikuma (turpmāk – CL) 382. pantā ietvertajam universālās sukcesijas principam mantojuma masā kā kopībā ietilpst ne tikai kustamā un nekustamā manta, bet arī citiem atdodamās tiesības un saistības, kas piederējušas mantojuma atstājējam.¹ Kā norādīts judikatūrā: “Ievērojot no CL 382. panta izrietošo mantojuma atstājēja mantisko attiecību kontinuitātes principu, nav pieļaujams, ka ar mantojuma atstājēja nāvi izbeigtos kādas viņa tiesības vai pienākumi, kas pēc savas tiesiskās dabas var tikt mantoti.”² Līdz ar to mantojuma lietā iesaistītās personas var būt arī kreditori, kuri vēlas saņemt savas saistības apmierinājumu no mantojuma masas, pamatojoties uz CL 383. pantu, vai no mantinieka, ja tas mantojumu ieguvis, pamatojoties uz CL 705. panta pirmo daļu. Tādēļ šī raksta mērķis ir raksturot kreditora jēdzienu, atklājot tā daudzveidību tiesu praksē, kā arī analizēt nozīmīgākās kreditora tiesības un galvenos pienākumus mantojuma lietā.

¹ Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937. [aplūkots 21.01.2023.].

² Augstākās tiesas Senāta 17.05.2018. spriedums lietā Nr. SKC-1065/2018, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2018> [aplūkots 27.01.2023.].

1. Kreditora jēdziens

Tiesību doktrīnā skaidrots, ka “persona, kurai ir tiesība prasīt saistības izpildījumu, ir kreditors”.³ Kreditors mantojuma lietā var būt persona, kurai ir prasījuma tiesība pret mantojuma atstājēju vai mantojuma masu, pamatojoties uz CL 383. pantu, vai mantinieku, ja attiecīgajā mantojuma lietā ir mantinieks, kas pieņēmis un ieguvis mantojumu, pamatojoties uz CL 705. panta pirmo daļu. Piemēram, ja mantojuma masā ir nekustamais īpašums, kuram ir nekustamā īpašuma nodokļa parāds, tad attiecīgā nodokli administrējošā iestāde kā kreditors var vērst prasījumus pret mantojuma masu kā juridisku personu, kuru pārstāv mantojuma masas aizgādnieks.⁴ Tiesu praksē atzīts, ka mantojuma masas juridiskās personas statuss aizsargā arī mantojuma atstājēja kreditorus, kas var vērst savus prasījumus pret mantojumu kā tiesību subjektu, tādēļ nekustamā īpašuma nodokļa maksātājs nekustamā īpašuma mantošanas procesā var būt mantojuma masa, norādot: “Pirms notariālā akta par apstiprināšanu mantojuma tiesībās sastādīšanas (mantojuma apliecības izdošanas) nekustamā īpašuma nodokļa maksātājs par mantojuma sastāvā ietilpstošo nekustamo īpašumu ir mantojuma masa, kas var iegūt tiesības un uzņemt saistības, tostarp apmierināt kreditoru prasījumus. Persona, kas iesniegusi notāram iesniegumu par mantojuma pieņemšanu, kamēr tā kā mantojuma atstājēja tiesību pārņēmējs – mantinieks – nav iestājies viņa vietā, nav atzīstama par mantojumā nekustamā īpašuma tiesisko valdītāju, tāpēc šai personai līdz mantojuma apliecības saņemšanai nevar uzlikt pienākumu maksāt nekustamā īpašuma nodokli par periodu pirms tās apstiprināšanas mantojuma tiesībās.”⁵

Kreditors var būt ne tikai persona, kurai uzreiz ir konkrēts prasījums par naudas atmaksu (piemēram, aizdevuma līguma gadījumā vai situācijā, kad persona segusi mantojuma atstājēja apbedīšanas izdevumus⁶), jo kreditora statuss mantojuma lietā var izrietēt no visdažādākajiem prasījumiem – piemēram, prasījums par ceļa servitūta nodibināšanu,⁷ prasījums par neatņemamās daļas⁸ vai iegāta izdošanu,⁹ pārdzīvojušā

³ Torgāns K. Saistību tiesības. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 16. lpp.

⁴ Gencs Z. Mantošana. Zinātniski praktiskais komentārs. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002, 59.–60. lpp.

⁵ Senāta 27.03.2020. spriedums lietā Nr. SKA-733/2020, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2020> [aplūkots 27.01.2023.].

⁶ Krauze R., Gencs Z. Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Mantojuma tiesības (382.–840. pants). Rīga: Mans Īpašums, 1997, 226. lpp.

⁷ Augstākās tiesas 04.07.2017. spriedums lietā Nr. SKC-229/2017, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2017> [aplūkots 30.02.2023.].

⁸ Tiek skaidrots: “Kopš 2014. gada 1. jūlija spēkā esošais regulējums piešķir neatņemamās daļas tiesīgajiem tiesības uz naudas prasījumu, kas ir puse no likumiskās mantošanas kārtībā mantojamās daļas apmēra, un ar to faktiski definē neatņemamās daļas tiesīgo kā kreditoru, kuram ir tiesības uz naudas saņemšanu [...]” Rīgas apgabaltiesas 27.09.2021. spriedums lietā Nr. C30749819, 17.4. apakšpunkts (atsauce uz: Zile K. Neatņemamās daļas tiesīgā jēdziens, tiesību un pienākumu saturs Civillikumā. Grām.: Jurisprudence un kultūra: pagātnes mācības un nākotnes izaicinājumi. Rīga: Latvijas Universitāte, 2014, 630. lpp.), <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/461963.pdf> [aplūkots 14.03.2023.]. Sk. arī Rīgas apgabaltiesas 01.12.2022. spriedumu lietā Nr. C29495819, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/498068.pdf> [aplūkots 14.03.2023.].

⁹ Augstākās tiesas 19.12.2017. spriedums lietā Nr. SKC-345/2017, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2017> [aplūkots 02.02.2023.].

laulātā daļas nodalīšanu¹⁰ vai paternitātes fakta konstatēšanu. Minētais apstiprināts arī judikatūrā: “[Pers. A] kā prasītāja ir atzīstama par kreditoru attiecībā pret [pers. B] mantojuma masu. Ne jau tas apstāklis, vai prasītāja ir vai nav atzīta par [pers. C] meitu, bet gan prasītājai piemītošās tiesības lūgt konstatēt paternitātes faktu un secīgi – atzīt mantojuma tiesības – ir par pamatu prasītājas kā kreditoras attiecībai pret [pers. B] mantojuma masu.”¹¹ Tādējādi secināms, ka kreditors mantojuma lietā var būt jebkura persona, kurai ir prasījuma tiesība pret mantojuma atstājēju, mantojuma masu vai mantinieku.

2. Kreditora tiesības

Lai nodrošinātu iespēju kreditoram saņemt saistības izpildījumu, normatīvais regulējums kreditoram piešķir vairākas tiesības mantojuma lietā. Raksta turpinājumā tiks analizētas, autore ieskatā, nozīmīgākās kreditora tiesības – uzsākt mantojuma lietu, uzaicināt mantiniekus, lūgt nodibināt mantojuma apsardzību un aizgādību.

Tiesība uzsākt mantojuma lietu, pamatojoties uz Notariāta likuma (turpmāk – NL) 294. pantu, ir ne tikai mantiniekam, substitūtam, pēcmantiniekam, testamenta izpildītājam, mantojuma aizgādnim, bet arī personām, kas pieteikušas pretenzijas uz mantojumu kā legatāri vai kreditori.¹² Judikatūrā skaidrots: “Mantojuma lietas uzsākšana nav tikai mantinieku ekskluzīva tiesība, šādas tiesības ir arī mantojuma atstājēja kreditoriem. Minētais tieši izriet no NL 294. un 295. panta, kā arī ir nepārprotami secināms no CL 697. panta.”¹³ Tātad situācijā, kad neviens no mantiniekiem nav uzsācis mantojuma lietu, kreditoram ir tiesības ierosināt mantojuma lietu, vērsties pie zvērināta notāra un iesniegumā mantošanas iesniegumu par mantojuma atklāšanās izsludināšanu, pamatojoties uz NL 251. panta 7. punktu. Mantojuma lietas uzsākšana ir priekšnoteikums pārējo tiesību realizācijai, kā, piemēram, aizgādības nodibināšanai mantojumam un mantojuma aizgādņa iecelšanai, lai aizgādnis varētu realizēt mantojumam kā juridiskai personai piemītošās tiesības un izpildīt saistības pret kreditoriem.¹⁴

Saskaņā ar NL 301. pantu kreditoram ir tiesība uzaicināt mantiniekus izteikt savu gribu par mantojuma pieņemšanu, ja mantinieki to nav izteikuši, atsaucoties uz CL 697. pantu. Mantinieki var nebūt izteikuši gribu gadījumā, ja mantojuma lieta vēl nav ierosināta, gan arī gadījumā, ja mantojuma lieta jau ir uzsākta. Tādēļ iesniegums par mantojuma atklāšanās izsludināšanu (NL 251. panta 7. punkts) un iesniegums par

¹⁰ Senāta 14.06.2022. rīcības sēdes lēmums lietā Nr. SKC-664/2022, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2022> [aplūkots 05.02.2023.].

¹¹ Senāta 2022. gada lēmums lietā Nr. SKC-[B]/2022, 10.3. apakšpunkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2022> [aplūkots 03.02.2023.].

¹² Notariāta likums: LV likums. Pieņemts 01.06.1993. [aplūkots 21.01.2023.].

¹³ Senāta 2022. gada lēmums lietā Nr. SKC-[B]/2022, 10.2. apakšpunkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2022> [aplūkots 03.02.2023.].

¹⁴ Senāta 2022. gada lēmums lietā Nr. SKC-[B]/2022, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2022> [aplūkots 03.02.2023.].

mantinieku uzaicināšanu (NL 251. panta 8. punkts) ir atsevišķi lūgumi, kas pastāv neatkarīgi viens no otra, bet var arī tikt apvienoti. Ja zvērināts notārs ir saņēmis iesniegumu par izsludināšanu (t. sk., ja to ir lūdzis kreditors), notārs izsludina mantojuma atklāšanas oficiālajā izdevumā "Latvijas Vēstnesis". Sludinājumā aicināti pieteikties visi, kuriem kā mantiniekiem, kreditoriem vai kā citādi ir kādas tiesības uz mantojumu (NL 297. pants). Šāds sludinājums uzskatāms par publisku uzaicinājumu, kas adresēts neidentificētam personu lokam. Tādēļ tas nošķirams no mantinieku uzaicināšanas ar zvērināta notāra individuālu rakstisku paziņojumu, piemēram, nosūtot ierakstītu vēstuli konkrētajam mantiniekam,¹⁵ CL 697. panta kontekstā (NL 301. pants). Tātad mantinieku uzaicināšana ir atsevišķa procesuālā darbība, kuru iespējams realizēt vienīgi tad, ja šādu lūgumu zvērinātam notāram piesaka attiecīgie subjekti – kreditors vai legatārs (CL 697. pants) vai, piemēram, substitūts vai pēcmantnieks (698. pants)¹⁶ – un ja iesniegumā par mantinieku uzaicināšanu ir norādīti konkrēti mantinieki un viņu dzīvesvietas adreses.¹⁷ Judikatūrā skaidrots: "Saskaņā ar Civillikuma 697. pantu kreditora uzaicinājuma gadījumā mantnieka klusēšana un noteiktas atsauksmes nesniegšana par mantojuma atraidīšanu ir atzīstama par mantojuma pieņemšanu un nevar radīt sekas, kas iestātos mantojuma atraidīšanas gadījumā."¹⁸

Lai gan tiesu praksē atzīts, ka "[z]vērināta notāra aicinājums izteikt gribu par mantojuma pieņemšanu vai atraidīšanu ir būtisks procesuālais instruments, lai mantojuma lietā noskaidrotu iespējamo mantinieku loku un attieksmi pret mantojuma pieņemšanu",¹⁹ tomēr jāpiekrīt tiesību praktiķu secinātajam, ka "CL 697. pantā iekļautajai prezumpcijai notariālajā procesā nav efektīva realizācijas mehānisma".²⁰ Proti, neskatoties uz to, ka CL 697. pants imperatīvi paredz, ka mantojums ir uzskatāms par pieņemtu, šī "uz likuma balstīta prezumpcija nedod iespēju zvērinātam notāram izsniegt mantojuma apliecību personai, kas nav izteikusi gribu par mantojuma pieņemšanu".²¹ Atbilstoši procesuālajam regulējumam mantojuma apliecību zvērināts notārs var izsniegt tikai tad, kad kāds no mantiniekiem pieprasa

¹⁵ Noteikumi par mantojuma reģistra un mantojuma lietu vešanu: Ministru kabineta 2008. gada 4. augusta noteikumi Nr. 618, 14. nodaļa. Latvijas Vēstnesis, 2008, Nr. 130.

¹⁶ Tiesu praksē ir atzīts, ka CL 698. pantā ir ietverts tikai piemērveida subjektu uzskaitījums, tādēļ tiesības lūgt uzaicināt mantiniekus ir ne tikai substitūtam vai pēcmantniekam, bet arī legatāram, līdzmantiniekam un arī personai, kurai piekristu mantojums, ja pirms viņas mantot aicinātais mantojumu atraidītu. Sk.: Augstākās tiesas 02.08.2016. lēmums lietā Nr. SKC-2078/2016, 7.1. apakšpunkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2016> [aplūkots 28.02.2023.].

¹⁷ Latvijas Zvērinātu notāru padome. Civillikuma Mantojuma tiesību daļas tiesiskā regulējuma problēmjautājumi un to modernizācijas nepieciešamība. Rīga, 2017, 37.–38. lpp., <https://www.tm.gov.lv/lv/nozares-politika/petijumi> [aplūkots 25.02.2023.].

¹⁸ Senāta 30.05.2019. spriedums lietā Nr. SKC-178/2019, 7.2. apakšpunkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2019> [aplūkots 21.02.2023.].

¹⁹ Augstākās tiesas 02.08.2016. lēmums lietā Nr. SKC-2078/2016, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2016> [aplūkots 28.02.2023.].

²⁰ Latvijas Zvērinātu notāru padome 2017, 40. lpp.

²¹ Zīle K. Atsevišķi mantojuma pieņemšanas problēmjautājumi. Grām.: Konstitucionālās vērtības mūsdienu tiesiskajā telpā I. Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 6. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2016, 504. lpp.

mantojuma apliecības izsniegšanu, un mantojuma tiesībās var apstiprināt tikai tos mantiniekus, kuri noteiktajā termiņā un kārtībā izteikuši gribu pieņemt mantojumu un pierādījuši savas mantojuma tiesības.²² Līdz ar to kreditoram būs jāceļ prasība tiesā pret mantinieku, lai saņemtu saistības izpildījumu, atsaucoties uz CL 697. panta prezumpciju.

Pamatojoties uz CL 659. panta pirmo daļu, kreditoram ir piešķirta tiesība lūgt zvērinātu notāru nodibināt apsardzību mantojumam, iesniedzot iesniegumu par mantojuma apsardzību saskaņā ar NL 251. panta 9. punktu. Mantojuma apsardzība ir tiesību instruments, ar kura palīdzību iespējams saglabāt mantojumu masu gadījumā, ja pastāv draudi mantinieku, legatāru vai kreditoru tiesiskajām interesēm un tiesībām.²³ Lai arī materiālā tiesību norma (CL 659. panta pirmā daļa) vispārīgi uzskaita subjektus, kuri tiesīgi lūgt nodibināt mantojuma apsardzību (mantinieks, mantojuma aizgādnis, testamenta izpildītājs, mantojuma atstājēja kreditors vai cita ieinteresētā persona), procesuālā tiesību norma (NL 289. pants) šo subjektu loku sašaurina, nosakot, ka mirušās personas mantu apsargāt var lūgt tikai mantinieks, mantojuma aizgādnis, testamenta izpildītājs, mirušās personas darbavietas administrācija un kreditori. Turklāt attiecībā uz kreditoriem NL 289. panta 4. punkts paredz, ka mantojumu apsargāt var tikai attiecībā uz tādām kreditoru pretenzijām, kas nodrošinātas vai piespriestas ar tiesas spriedumu, un apsargājama ir tikai tā mantojamās mantas daļa, ar kuru pietiek minēto pretenziju apmierināšanai. Tādējādi secināms, ka ne visi kreditori var lūgt apsargāt mantojuma atstājēja mantu, turklāt apsargājamās mantojamās mantas daļa ir aprobežota ar kreditora pretenziju apmēru.

NL 292. pants paredz trīs mantojuma apsardzības līdzekļus – nekustamā īpašuma, glabātavas vai iesaiņojumu aizzīmogošana, nekustamā īpašuma vai kustamās mantas apķīlāšana, naudas līdzekļu apķīlāšana. Zvērināts notārs aicina zvērinātu tiesu izpildītāju veikt nepieciešamās darbības mantojuma apsardzībai, norādot arī attiecīga mantojuma apsardzības līdzekļa piemērošanu. Izņēmuma gadījumā arī bāriņtiesa var gādāt par mantojuma apsardzību.²⁴ Mantojuma apsardzība un aizgādība ir atšķirīgi tiesību institūti,²⁵ tomēr nereti mantojuma lietā tie tiek piemēroti līdztekus, lai visplašākajā mērā aizsargātu ne tikai mantinieku, bet arī kreditoru intereses.

Atbilstoši CL 660. pantam zvērināts notārs pēc mantinieka lūguma vai CL 659. pantā norādītajos gadījumos, saņemis attiecīgu paziņojumu, nodibina aizgādību mantojumam un par to paziņo bāriņtiesai izpildīšanai. Pirmšķietami varētu secināt, ka tiesības lūgt nodibināt mantojuma aizgādību ir tikai mantiniekiem. Tomēr normā ietvertā atsauce uz CL 659. pantu aptver arī CL 659. panta pirmajā daļā uzskaitītos subjektus. Ja, pamatojoties uz CL 659. panta pirmo daļu, kreditors ir tiesīgs lūgt nodibināt mantojuma apsardzību, tad arī kreditors ir tiesīgs lūgt nodibināt mantojuma aizgādību, pamatojoties uz CL 660. pantu, un iesniegt zvērinātam notāram iesniegumu par aizgādības nodibināšanu mantojumam saskaņā ar NL 251. panta

²² Noteikumi par mantojuma reģistra un mantojuma lietu vešanu: Ministru kabineta 2008. gada 4. augusta noteikumi Nr. 618, 102. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2008, Nr. 130.

²³ Latvijas Zvērinātu notāru padome 2017, 129. lpp.

²⁴ Bāriņtiesu likums: LV likums, 85. pants. Pieņemts 22.06.2006. [12.01.2023.].

²⁵ Senāta 22.02.2019. lēmums lietā Nr. SKA-1002/2019, 7. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2019> [aplūkots 23.02.2023.].

10. punktu. To apstiprina arī judikatūra: “Mantojuma lietu zvērināts notārs uzsāk pēc tam, kad saņemts mantošanas iesniegums (Notariāta likuma 250., 251. pants) un, iesniedzot zvērinātam notāram mantošanas iesniegumu par mantojuma atklāšanās izsludināšanu, mantinieku uzaicināšanu un aizgādības nodibināšanu mantojumam, kreditors uzsāk mantojuma lietu, kuras ietvaros mantojumam var tikt nodibināta aizgādība un iecelts aizgādnis.”²⁶

Tiesību doktrīnā norādīts, ka mantojuma aizgādības mērķis ir mantojuma pārvaldīšana un pārstāvēšana, kamēr mantinieki nav apstiprināti mantojuma tiesībās. Mantojums kā juridiska persona (CL 383. pants) var darboties ar savu reprezentantu – mantojuma aizgādni, kamēr mantojuma atstājēja vietā nav iestājies viņa tiesību pārņēmējs – mantinieks.²⁷ Judikatūrā aizgādības institūts atzīts kā mehānisms mantojuma atstājēja un kreditoru tiesisko attiecību un no tā izrietošo saistību izpildes noregulēšanai, norādot: “Aizgādības institūts dod iespēju noregulēt starp mantojuma atstājēju un kreditoru savulaik nodibinātās tiesiskās attiecības un no tām izrietošo saistību izpildi. Tātad mantojuma masas aizgādņim ne tikai ir tiesības, bet arī pienākums iestāties celtajā prasības lietā mirušās personas vietā, lūgt atjaunot tiesvedību lietā, lai strīdu izšķirtu pēc būtības, attiecīgi atzīstot vai arī noraidot saistības pastāvēšanu.”²⁸

Lai arī ir pausts viedoklis, ka prasību pret mantojuma masu varētu celt bez aizgādības nodibināšanas un aizgādņa iecelšanas,²⁹ tam nevar piekrist, jo mantojuma masai kā jebkurai juridiskai personai ir nepieciešams tās pārstāvis, lai tas realizētu mantojumam piemītošās tiesības un izpildītu saistības. Judikatūrā skaidrots: “lai mantojuma masa varētu piedalīties tiesvedības procesā, tai ir nepieciešams pārstāvis, kuru savukārt nevar iecelt, neuzsākot mantojuma lietu. Aizgādības nenodibināšana un aizgādņa neiecēšana neatceļ mantojuma masas juridisko personību, taču bez šīs procedūras mantojuma masa, kā juridiska persona nevar realizēt savas tiesības.”³⁰ Tādēļ, ja kreditors vēlas tiesas ceļā saņemt saistības izpildījumu un vērst prasījumus pret mantojuma masu, tad kreditoram sākotnēji ir jāvēršas pie zvērināta notāra, jāuzsāk mantojuma lieta un jālūdz nodibināt aizgādību mantojumam. Turklāt, ievērojot CL 661. pantā noteikto, kreditoram ir arī tiesības izraudzīties mantojuma masas aizgādni un ieteikt to bāriņtiesai apstiprināšanai.³¹ Bāriņtiesa, pamatojoties uz notariālo aktu par aizgādības nodibināšanu mantojumam, iecel aizgādni

²⁶ Senāta 2022. gada lēmums lietā Nr. SKC-[B]/2022, 10.2. apakšpunkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2022> [aplūkots 03.02.2023.].

²⁷ Gencs Z. Civillikuma komentāri. Otrā daļa. Mantojuma tiesības (655.–840. pants). Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2012, 42.–43. lpp.

²⁸ Senāta 01.03.2018. spriedums lietā Nr. SKC-58/2018, 7.4. punkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2018> [aplūkots 25.02.2023.].

²⁹ Snipe A., Šlitke N. Mantojuma masa kā lietas dalībnieks civilprocesā. Jurista Vārds, 2015, Nr. 43, 12.–13. lpp.

³⁰ Senāta 2022. gada lēmums lietā Nr. SKC-[B]/2022, 10.1. apakšpunkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2022> [aplūkots 03.02.2023.].

³¹ Minētais apstiprināts arī tiesu praksē. Sk.: Rīgas pilsētas Vidzemes priekšpilsētas tiesas 11.11.2021. spriedums lietā Nr. C30587421, <https://www.tiesas.lv/nolemumi/pdf/464925.pdf> [aplūkots 27.02.2022.].

mantojumam,³² kuru izvēlas saskaņā ar CL 355. un 661. pantu, un pārliecinās, vai izraudzītajai personai ir nepieciešamās spējas un īpašības aizgādņa funkciju veikšanai.³³ Bāriņtiesas lēmums par konkrētas personas iecelšanu vai atteikums iecelt personu par mantojuma aizgādni ir administratīvais akts, kuru var pārsūdzēt administratīvajā rajona tiesā.³⁴ Līdz ar to, ja kreditoram ir tiesības izvirzīt aizgādņa kandidātu, tad kreditoram ir arī tiesības pārsūdzēt bāriņtiesas lēmumu par konkrētas personas iecelšanu par mantojuma aizgādni (ja ir vairāki mantinieki vai kreditori un katrs ieteicis savu mantojuma aizgādņa kandidātu), kā arī bāriņtiesas lēmumu, ar kuru atteikts attiecīgu personu iecelt par mantojuma aizgādni.

3. Kreditora pienākumi

Kreditoram mantojuma lietā ir divi galvenie pienākumi. Pirmkārt, kreditoram ir pienākums iesniegt zvērinātam notāram kreditora pretenziju, kas procesuāli tiek izdarīts, iesniedzot rakstisku iesniegumu zvērinātam notāram.³⁵ Attiecībā uz kreditoru pretenzijām zvērināts notārs izpilda t. s. “pastkastītes funkciju”. Proti, zvērināts notārs tikai pieņem kreditoru pretenziju un iepazīstina ar to mantiniekus (ja tādi ir), bet zvērināts notārs nepārbauda kreditora pretenziju pamatotību un arī mantojuma apliecībā tās nenorāda.³⁶

Otrkārt, kreditoram ir pienākums kreditora pretenziju iesniegt zvērināta notāra uzaicinājumā (sludinājumā par mantojuma atklāšanos) noteiktajā termiņā, ja mantojuma lieta ir uzsākta. Saskaņā ar NL 297. pantu sludinājumā zvērināts notārs uzaicina pieteikties visus, kuriem kā mantiniekiem, kreditoriem vai kā citādi ir kādas tiesības uz mantojumu. Ja likumā nav noteikts citādi, uzaicinājuma termiņš nosakāms pēc zvērināta notāra ieskatiem, bet tas nedrīkst būt īsāks par trim mēnešiem no uzaicinājuma publicēšanas dienas.³⁷ Zvērināts notārs sludinājumā norāda informāciju par to, ka termiņā nepieteiktās kreditoru pretenzijas tiks dzēstas. Minētā procesuālā

³² Judikatūrā tiek skaidrota bāriņtiesas un zvērināta notāra kompetenču nodalīšana mantojuma aizgādības nodibināšanā: “Jautājums, vai pār mantojumu ir nodibināma aizgādība, ir vienīgi notāra kompetencē. Šāds notāra lēmums par aizgādības nodibināšanu vai atteikšanos nodibināt aizgādību (ja notārs atzīst, ka tam nav pamata) nav pārbaudāms administratīvā procesa kārtībā. Savukārt bāriņtiesas kompetencē ir vienīgi izpildīt notāra lēmumu (notariālo aktu) par aizgādības nodibināšanu un iecelt mantojumam par aizgādni ar tam nepieciešamajām spējām apveltītu konkrētu personu.” Sk. Senāta 22.02.2019. lēmums lietā Nr. SKA-1002/2019, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2019> [aplūkots 23.02.2023.].

³³ Bāriņtiesu likums: LV likums, 40. pants. Pieņemts 22.06.2006. [12.01.2023.].

³⁴ Piemēram, sk.: Administratīvās rajona tiesas Rīgas tiesu nama 25.11.2022. spriedums lietā Nr. A420209622, <https://www.tiesas.lv/nolemumi/pdf/491947.pdf> [aplūkots 27.02.2022.].

³⁵ Noteikumi par mantojuma reģistra un mantojuma lietu vešanu. Ministru kabineta 2008. gada 4. augusta noteikumi Nr. 618, 79. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2008, Nr. 130.

³⁶ Turpat, 84., 85. punkts. Sk. arī: Senāta 22.02.2018. lēmums lietā Nr. SKC-631/2018, <https://www.tiesas.lv/nolemumi/pdf/347040.pdf> [aplūkots 28.02.2023.].

³⁷ Senāta 09.02.2023. rīcības sēdes lēmums lietā Nr. SKC-382/2023, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/498531.pdf> [aplūkots 14.03.2023.].

norma ietver CL 705. panta otrajā daļā nostiprināto preklūziju³⁸ – uzaicinājumā norādītajā termiņā nepieteiktās kreditoru pretenzijas dzēš, izdodot mantojuma apliecību vai Eiropas mantošanas apliecību vai taisot aktu par mantojuma lietas izbeigšanu (atzīstot mantojumu par bezmantinieka mantu).

Gan juridiskajā literatūrā, gan arī tiesu praksē vairākkārt aktualizēts jautājums, vai CL 705. panta otrā daļa ir visu kreditoru bieds. Proti, vai visiem kreditoriem ir pienākums pieteikt savu pretenziju uzaicinājuma termiņā.³⁹ Atbilde uz šo jautājumu ir rodama judikatūrā. Atzīts, ka CL 705. panta otrajā daļā paredzētās tiesiskās sekas nav attiecināmas uz nodrošinātajiem (hipotekārajiem) kreditoriem, jo “uzaicinājuma spēks neattiecas uz mantiniekam zināmiem kreditoru prasījumiem, par kādiem, pamatojoties uz zemesgrāmatu publisko raksturu, uzskatāmi zemesgrāmatā ierakstītie hipotekārie prasījumi”.⁴⁰ Turklāt tiek skaidrots, ka CL 705. panta otrās daļas pareizā piemērošanā vispārīgi ir jāvērtē mantinieka informētība par konkrētā kreditora (t. sk. arī nenodrošinātā kreditora) prasījumu pret mantojuma atstājēju neatkarīgi no kreditora pretenzijas pieteikšanas mantojuma lietā, jo šīs tiesību normas “tiesiskās sekas ir attiecināmas uz tiem gadījumiem, kad kreditors, kurš mantojuma lietā nav pieteicis pretenziju, mantiniekam nav bijis zināms”.⁴¹ Līdz ar to secināms, ka šobrīd zvērināta notāra uzaicinājuma termiņā kreditora pretenzija jāiesniedz tikai tiem kreditoriem, kuru prasījumi mantiniekam nav zināmi (piemēram, nav nodrošināti ar hipotēku vai komercķilu vai nav pieteikti pirms uzaicinājuma⁴²). Autores ieskatā, lai sekmētu tiesisko noteiktību un lieki nenoslogotu tiesas, izšķirot jautājumu par to, vai konkrētais nenodrošinātais kreditors mantiniekam ir bijis zināms, atbalstāma iecere normatīvajā regulējumā precizēt, ka “sludinājumā nepieteiktās kreditoru, kuru prasījumi nav nodrošināti ar hipotēku vai komercķilu, pretenzijas tiks dzēstas un saistību tiesības, kas netiek pieteiktas kā pretenzijas sludinājumā par mantojuma atklāšanos noteiktajā termiņā, izbeidzas. Tādējādi padarot likumdevēja gribu nepārprotamu, ka kreditoriem, kuru prasījumi nav nodrošināti ar hipotēku vai komercķilu, savi prasījumi noteiktā termiņā jāpiesaka, citādkā tie tiks dzēsti”.⁴³

³⁸ Preklūzija ir “sevišķs nosacījums, ka kreditoru, kas uzaicinājuma termiņā nebūs pieteicis savas tiesības vai prasības uz atstāto mantojumu, atzīs par tādu, kas zaudējis šīs tiesības vai atteicies no iebildumiem”. Augstākās tiesas 26.05.2017. lēmums lietā Nr. SKC-168/2017, 7.4. apakšpunkts, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2017> [aplūkots 11.03.2023.].

³⁹ Zīle K. Mantojuma pieņemšanas sekas. Grām.: Tiesību efektīvas piemērošanas problemātika. Latvijas Universitātes 72. zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 178.–180. lpp.; Zīle K. 2016, 505.–507. lpp.; Latvijas Zvērinātu notāru padome 2017, 68.–79. lpp.; Augstākās tiesas 22.01.2016. lēmums lietā Nr. SKC-1119/2016, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2016> [aplūkots 12.03.2023.].

⁴⁰ Augstākās tiesas 23.11.2017. spriedums lietā SKC-381/2017, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2017> [aplūkots 12.03.2023.].

⁴¹ Augstākās tiesas 15.11.2018. lēmums lietā SKC-1341/2018, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2018> [aplūkots 12.03.2023.].

⁴² Bukovskis V. Civilprocesa mācības grāmata. Rīga: autora izdevums, 1933. Atkārtoti izdots 2015, 699. lpp.

⁴³ Likumprojekta “Grozījumi Civillikumā” sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojums (anotācija), https://tapportals.mk.gov.lv/legal_acts/72746a83-7dae-4985-a60c-e1c866e1ddb5# [aplūkots 11.03.2023.].

Kopsavilkums

1. Kreditors mantojuma lietā var būt jebkura persona, kurai ir prasījuma tiesība, kas vērsama pret mantojuma atstājēju vai mantojuma masu, pamatojoties uz CL 383. pantu, vai mantinieku, ja attiecīgajā mantojuma lietā mantinieks ir un ja tas ir pieņēmis un ieguvis mantojumu, pamatojoties uz CL 705. panta pirmo daļu.
2. Lai nodrošinātu iespēju kreditoram saņemt savu saistības izpildījumu, normatīvais regulējums kreditoram piešķir vairākas tiesības mantojuma lietā – uzsākt mantojuma lietu, uzaicināt mantiniekus izteikt gribu par mantojuma pieņemšanu, lūgt nodibināt mantojuma apsardzību un aizgādību, tostarp izvirzīt mantojuma aizgādņa kandidātu bāriņtiesai apstiprināšanai, kā arī pārsūdzēt bāriņtiesas lēmumu par konkrētas personas iecelšanu vai atteikumu iecelt par mantojuma aizgādni.
3. Normatīvie tiesību akti noteic, ka kreditoram ir pienākums iesniegt zvērinātam notāram kreditora pretenziju notāra uzaicinājumā (sludinājumā par mantojuma atklāšanos) noteiktajā termiņā, lai netiktu piemērota CL 705. panta otrajā daļā nostiprinātā preklūzija, tomēr judikatūrā atzīts, ka šāda pienākuma nav mantiniekam zināmajiem kreditoriem – kā nodrošinātajiem, tā arī nenodrošinātajiem kreditoriem. Lai sekmētu tiesisko noteiktību un mazinātu tiesu noslodzi, atbalstāma iecere normatīvi precizēt, ka tikai nodrošinātajiem kreditoriem (t. i., tiem, kuru prasījumi nodrošināti ar hipotēku vai komerčķīlu) kreditora pretenzijas iesniegšana nav obligāta.

PATĒRĒTĀJA LĒMUMA AUTONOMIJAS IEVĒROŠANA DIGITĀLAJĀ VIDĒ: PIERĀDĪŠANAS PIENĀKUMS

RESPECTING THE CONSUMER DECISION AUTONOMY IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: BURDEN OF PROOF

Zanda Dāvida, *Dr. iur. cand.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras pasniedzēja,
doktorante

Summary

In the last decade, the digitalization of the consumer market has given opportunities to performer of commercial practices to effectively influence the autonomy of the consumer's decision. The digital economy has developed many different types of commercial practices that nudge consumers to make transactional decisions that are contrary to their interests, such as dark patterns. Currently, the most important legal instrument for the protection of consumer decision autonomy in the European Union is the regulation of the prohibition of unfair commercial practices. However, the new challenges reduce the effectiveness of regulation. The article analyses one of the current legal problems – the compliance of the burden of the proof model with the reality of the digital environment. The article argues that the model is not suitable for ensuring a high level of protection of consumer decision autonomy in the digital economy, therefore the regulation of the unfair commercial practices' prohibition should be changed radically.

Atslēgvārdi: patērētāja autonomija, negodīga komercprakse, digitālais tirgus, pierādīšanas pienākums

Keywords: autonomy of consumer decision, unfair commercial practice, digital market, burden of proof

Ievads

Pēdējā desmitgadē uz patērētājiem orientētā tirgus digitalizācija ir devusi iespējas komercprakses īstenotājiem efektīvi ietekmēt patērētāja lēmuma autonomiju. Digitālajā ekonomikā ir attīstījies liels skaits dažādu komercprakses veidu, kas mudina patērētājus pieņemt tādus lēmumus par darījuma veikšanu, kuri ir pretēji

viņu interesēm,¹ piemēram, maldinošie modeļi. Pētījumi pierāda, ka negodīga tehnoloģiskā komercprakse ir atrodamā gan personalizētos piedāvājumos,² gan ranžēšanas meklēšanas rezultātos,³ gan sarunbotu komunikācijā ar patērētājiem⁴ un citās tirgvedības izpausmēs. Tas rada jaunus riskus un negatīvas sekas patērētājiem, kur viens no aktuālākajiem riskiem patērētājiem ir komercprakses īstenotāju iespēja ārēji negatīvi ietekmēt patērētāja lēmuma autonomiju. Pašlaik nozīmīgākais juridiskais instruments patērētāja lēmuma autonomijas aizsardzībai Eiropas Savienībā (turpmāk – ES) ir negodīgas komercprakses aizlieguma regulējums.⁵ Tomēr jaunie izaicinājumi mazina minētā regulējuma, tas ir, Negodīgas komercprakses direktīvas⁶ (turpmāk – NKD), kas Latvijā pārņemta Negodīgas komercprakses aizlieguma likumā⁷ (turpmāk – NKAL), efektivitāti augstas patērētāja lēmuma autonomijas aizsardzības nodrošināšanai digitālajā vidē. Līdz ar to aktuāls ir jautājums, vai NKD vēl joprojām ir atbilstoša, lai augstā līmenī aizsargātu patērētājus digitālajā vidē. Lai gan patērētāja lēmuma autonomijas aizsardzību ietekmē dažādi juridiskie aspekti, šajā rakstā atbilde uz minēto jautājumu tiek meklēta pierādīšanas pienākuma modeļa atbilstībā digitālās vides realitātei. Raksts apobē daļu no autores promocijas darba par patērētāja lēmuma autonomiju digitālajā vidē izpētes rezultātiem, kas ir izvirzīti aizstāvēšanai Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorantūras studijās.

1. Patērētāja lēmuma autonomija

Patērētāju tiesību aizsardzības likuma (turpmāk – PTAL) 4. panta pirmajā daļā ir nostiprināts patērētāja brīvas gribas un izvēles princips.⁸ Minētais princips ir plašāka tvēruma nekā Civillikuma (turpmāk – CL) 1404. un 1427. pantā ietvertais brīvas gribas princips. Proti, CL Saistību tiesību daļā gribas izteikums ir saistīts

¹ Piemēram, European Commission. Behavioural study on unfair commercial practices in the digital environment: dark patterns and manipulative personalisation. Final report, 2022, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/606365bc-d58b-11ec-a95f-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-257599418> [aplūkots 27.01.2023.]; Competition and Markets Authority. Online Choice Architecture. How digital design can harm competition and consumers. Discussion paper, 2022, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1066524/Online_choice_architecture_discussion_paper.pdf [aplūkots 27.01.2023.].

² Davida Z. Consumer Rights and Personalised Advertising: Risk of Exploiting Consumer Vulnerabilities. SOCRATES. Rīga Stradiņš University Faculty of Law Electronic Scientific Journal of Law. Rīga: RSU, 2020, No. 1(16), pp. 76–86.

³ European Commission. Notice: Guidance on the interpretation and application of Directive 2005/29/EC of the European Parliament and of the Council concerning unfair business-to-consumer commercial practices in the internal market, 2021/C 526/01. OJ C 526, 29.12.2021., pp. 91–93.

⁴ Davida Z. Chatbots by business vis-à-vis consumers: a new form of power and information asymmetry. In: Globalization and its Socio-Economic Consequences 2021. Zilina: SHS Web Conferences, 2021, Vol. 129, Article No. 05002.

⁵ Reich N. et al. European Consumer Law. Second edition. Cambridge: Intersentia, 2014, p. 77.

⁶ Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2005/29/EK (2005. gada 11. maijs), kas attiecas uz uzņēmēju negodīgu komercpraksi iekšējā tirgū attiecībā pret patērētājiem un ar ko groza Padomes Direktīvu 84/450/EEK un Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvas 97/7/EK, 98/27/EK un 2002/65/EK un Eiropas Parlamenta un Padomes Regulu (EK) Nr. 2006/2004 (“Negodīgas komercprakses direktīva”). Pieņemta 11.05.2005. [28.05.2022. red.].

⁷ Negodīgas komercprakses aizlieguma likums: LR likums. Pieņemts 22.11.2007. [02.03.2023. red.].

⁸ Patērētāju tiesību aizsardzības likums: LR likums. Pieņemts 18.03.1999. [01.03.2023. red.].

ar tiesisku darījumu slēgšanu, taču patērētāju tiesībās tas attiecas arī uz personas atturēšanos noslēgt darījumu. Latvijas tiesību literatūrā pamatā ir pētīta brīvas gribas nozīme tiesiska darījuma noslēgšanā.⁹ Iespējams, tāpēc juridiskajā praksē bieži vien var konstatēt pārdevēju un pakalpojumu sniedzēju neizpratni par to, ka to īstenotā komercprakse var ietekmēt patērētāja lēmumu par darījuma veikšanu, tātad arī radīt tiesiskās sekas pat tad, ja patērētājs komercprakses ietekmes rezultātā nolemj noslēgt darījumu, tas ir, neizteikt CL 1404. un 1427. pantā ietverto gribu. NKD 2. panta k) apakšpunkts definē patērētāja “lēmumu veikt darījumu”, paredzot, ka tas ir

jebkurš patērētāja pieņemts lēmums par to, vai, kā un pēc kādiem noteikumiem veikt pirkumu, vai veikt pilnus vai daļējus maksājumus, paturēt produktu vai no tā atbrīvoties, vai attiecībā uz to izmantot līgumtiesības, neatkarīgi no tā, vai patērētājs nolemj rīkoties vai no rīcības atturēties.

Minētā definīcija ir jātulko plaši, aptverot plašu patērētāju lēmumu kopumu,¹⁰ tai skaitā lēmumu neieņādāties precī un lēmumu neieiet veikalā.¹¹ Patērētāja lēmuma autonomijas koncepts ir viena no patērētāja brīvas gribas un izvēles principa izpausmes formām. Līdz ar to NKD un NKAL ir piemērojams kopā ar patērētāja brīvas gribas un izvēles principu, tātad PTAL 4. panta pirmo daļu. Papildu patērētāja lēmuma autonomijas aizsardzības juridiskais pamats izriet arī no Eiropas un Latvijas konstitucionālajām tiesībām, tāpēc to aizsardzību nebūtu pamatoti aprobežot tikai ar patērētāju ekonomisko interešu aizsardzību kā šauri privāttiesisku jautājumu.¹²

ES tiesību literatūrā “patērētāja lēmuma autonomija” tiek definēta dažādi.¹³ Līdz ar to autore savā promocijas darbā izvirza aizstāvēšanai šādu jēdziena skaidrojumu –

patērētāja lēmuma autonomija ir patērētāja tiesības pieņemt uz informāciju balstītu un ārēji negatīvi neietekmētu lēmumu par rīcību saistībā ar darījumu.

Minētais definējums kā saturiskās robežas tiek lietots arī šajā rakstā. Turpmāk rakstā tiek analizēta negodīgas tehnoloģiskās komercprakses jēdziena nozīme patērētāju tiesību aizsardzības kontekstā un pētīta tās ietekme uz patērētāja lēmuma autonomiju.

⁹ Sk., piemēram, Balodis K. Ievads civiltiesībās. Rīga: Zvaigzne ABC, 2008, 152.–161. lpp.; Kadile L. Gribas izpauduma nozīme tiesiska darījuma noslēgšanā. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 199.–205. lpp.

¹⁰ European Commission. Notice, p. 31.

¹¹ EST 19.12.2013. spriedums lietā C-281/12 *Trento Sviluppo*, 35., 36. un 38. punkts.

¹² Šīs tēzes pamatojumu sk.: Davida Z. Negodīgas komercprakses aizlieguma regulējuma izaicinājums – patērētāja lēmuma autonomijas nosargāšana digitālajā vidē. Grām.: Tiesību zinātnes uzdevumi, nozīme un nākotne tiesību sistēmās I. Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 7. starptautiskā zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019, 108.–117. lpp.; aizstāvēšanai minētā tēze ir ietverta Z. Dāvidas promocijas darbā “Patērētāja lēmuma autonomija” (izstrādes stadijā).

¹³ Piemēram, Mik E. The Erosion of Autonomy in Online Consumer Transactions. In: Law, Innovation and Technology, 2016. 22 April, No. 8 (1), pp. 4–6; Susser D., Roessler B., Nissenbaum H. Online Manipulation: Hidden Influences in a Digital World. Georgetown Law Technology Review, 2019, Vol. 4/1.

2. Negodīgas tehnoloģiskās komercprakses ietekme uz patērētāja lēmuma autonomiju

Eiropas Savienības un Latvijas tiesībās ir atrodamī dažādi negodīgas komercprakses digitālajā vidē jēdziena definējumi, taču līdz šim tam nav nostiprinājies vienots un visaptveroši atzīts definējums. Lai novērstu ES tiesību literatūrā lietoto jēdzienu dažādību, autore savā promocijas darbā izvirza aizstāvēšanai jēdzienu “tehnoloģiskā komercprakse”, kas

ir uz patērētāju datiem balstīta darbība vai bezdarbība pārdevēju vai pakalpojumu sniedzēju attiecībās ar patērētājiem, kuras mērķis, izmantojot tehnoloģiskus rīkus, ir ietekmēt patērētāju lēmumus par darījuma veikšanu digitālajā vidē.¹⁴

Būtiski ir norādīt, ka šajā jomā svarīgs ir arī jēdziens “digitālā komercprakse”, kas atsevišķos gadījumos ir sastopams tiesību piemērotāju praksē. Tomēr minētais termins negodīgas komercprakses aizlieguma regulējumā lietoto “komercpraksi” saista ar komercprakses īstenošanas vidi, tas ir, digitālo vidi, pilnvērtīgi neatklājot komercprakses ietekmi uz patērētāja lēmuma autonomijas jautājuma izpratni digitālajā vidē. Secināms, ka jēdzienā “tehnoloģiskā komercprakse” izmantotā vārdkopa raksturo uz patērētājiem vērstu, sistemātiskas datu apstrādes principos balstītu tirgvedību, kuras mērķis ir patērētāja lēmuma ietekmēšana, un jēdziens “tehnoloģisks” mūsdienu ES un Latvijas zinātniskajā literatūrā un praksē pamatā tiek lietots saistībā ar digitāliem rīkiem un digitālām sistēmām. Līdz ar to šis jēdziens ir pilnvērtīgāks patērētāja lēmuma autonomijas koncepta izpratnei. Ņemot vērā minēto, rakstā, analizējot digitālajā vidē izmantoto komercpraksi, autore lieto jēdzienu “tehnoloģiskā komercprakse”.

Patērētāju un pārdevēju / pakalpojumu sniedzēja starpā esošo spēku nevienlīdzība ir tikpat sena kā patērētāju tirgus.¹⁵ Līdz ar to ES patērētāju tiesību aizsardzības normatīvo aktu ieviestā sistēma ir balstīta uz ideju, ka patērētājs salīdzinājumā ar pārdevēju / pakalpojuma sniedzēju atrodas vājākā pozīcijā gan attiecībā uz iespēju risināt sarunas, gan attiecībā uz informētības līmeni.¹⁶ Tādējādi arī NKD palīdz līdzsvarot šo pušu starpā valdošo ekonomisko, juridisko un profesionālo spēku nevienlīdzību. Tomēr digitalizācijas attīstība pēdējās desmitgadēs ir būtiski mainījusi pušu nelīdzsvarotības stāvokli digitālajā tirgū par sliktu patērētājiem. Tas saistīts ar to, ka tehnoloģiskajā komercpraksē lietotie digitālie rīki un sistēmas (piemēram, algoritmi, mākslīgais intelekts u. c.) dod iespēju komercprakses īstenošanai veikt visaptverošu patērētāju uzraudzību¹⁷ un

¹⁴ Vairāk par tehnoloģisko komercpraksi sk., piemēram, Dāvida Z. Patērētāju tiesību aizsardzības izaicinājumi digitalizācijas laikmetā: tehnoloģiskais totalitārisms. Grām.: Starptautisko un Eiropas Savienības tiesību piemērošana nacionālajās tiesās. Latvijas Universitātes 78. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2020, 295.–302. lpp.

¹⁵ Lippi M., Contissa G., Jabłonowska A. et al. The Force Awakens: Artificial Intelligence for Consumer Law. Journal of Artificial Intelligence Research, 2020, Vol. 67, p. 171.

¹⁶ EST 14.03.2013. spriedums lietā Nr. C-415/11 *Aziz*; EST 14.06.2012. spriedums lietā Nr. C-618/10 *Banco Espanol de Credito SA*.

¹⁷ Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York: PublicAffairs, 2019.

profilēšanu,¹⁸ kas bieži vien tiek izmantota, lai mudinātu patērētājus pieņemt tādas lēmumus par darījumu, kas ir pretēji viņu interesēm. Piemēram, maldinošajos modeļos (angļu val. – *dark patterns*) tiek izmantots mākslīgais intelekts.¹⁹ Šogad arī Latvijā pirmo reizi juridiski saistošā dokumentā ir fiksēts maldinošu modeļu izmantošanas fakts pret Latvijas (šajā gadījumā arī pret Lietuvas) patērētājiem. Tādējādi interesants ir pagaidu noregulējums, ko 2023. gada 1. februārī pieņēma Latvijas patērētāju tiesību uzraudzības iestāde, secinot, ka komercprakses īstenotājs, digitālajā vidē reklamējot, piedāvājot un pārdodot paaugstinātas maksas satura un maksas abonēšanas pakalpojumus, ir izmantojis maldinošus modeļus. Tādējādi komercprakses īstenotājs ir panācis ar patērētājiem līgumu noslēgšanu un abonēšanas maksas saņemšanu situācijās, kad patērētāji abonēšanas līguma noslēgšanas faktu nav apzinājušies, un to, ka maksas abonēšanas pakalpojums ir pieslēgts, uzzinājuši, tikai saņemot rēķinu no mobilo sakaru operatora.²⁰ Pētījumi pierāda, ka negodīgu tehnoloģisko komercpraksi spēj atpazīt galvenokārt tikai tie patērētāji, kuriem ir izglītība par šo tēmu vai arī kuri strādā attiecīgajā jomā.²¹ Tādējādi negodīgas tehnoloģiskās komercprakses izmantošana, ja salīdzina ar klasiskajā tirgū izmantoto komercpraksi, paaugstina risku patērētājiem neatpazīt šīs prakses digitālajā tirgū. Savukārt tas rada labvēlīgus apstākļus, lai negodīgi ietekmētu patērētāja lēmuma autonomiju, tādējādi liedzot patērētājiem pieņemt brīvus un uz informāciju balstītus lēmumus par darījumiem digitālajā vidē. Nevēlama tehnoloģiskā komercprakse var negatīvi ietekmēt patērētāju ekonomiskās intereses, radīt privātuma aizskārumu, psiholoģisku un pat fizisku kaitējumu, kas rada sabiedrības konceptuālu neuzticību digitālai ekonomikai. Jau tagad prakse skaidri liecina, ka digitālo rīku izmantošana personalizētās reklamās bieži vien netišām var diskriminēt mazākumtautības vai nelabvēlīgākā situācijā esošos patērētājus, piemēram, piedāvājot neizdevīgākas cenas vai darījuma noteikumus, kā arī izmantot patērētāju mazaizsargātību, piemēram, piedāvājot pielāgotas tiešsaistes azartspēļu reklāmas patērētājiem ar noslieci uz atkarībām.²² Līdz ar to būtiski ir uzraudzības iestādēm un patērētājiem dot efektīvus rīkus, lai pārliecinātos par lietotās prakses godīgumu un atbilstību normatīvo aktu prasībām. Tādējādi turpmāk rakstā tiek apskatīts viens no iespējamajiem risinājumiem, kas, autores ieskatā, veicinātu godīgas tehnoloģiskās komercprakses izmantošanas attīstību digitālajā tirgū un vairotu sabiedrības uzticību un atbalstu digitālajam tirgum.

¹⁸ European Commission. Behavioural study on unfair commercial practices in the digital environment: dark patterns and manipulative personalisation. Final report, 2022, p. 19, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/606365bc-d58b-11ec-a95f-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-257599418> [aplūkots 07.02.2023.].

¹⁹ CMA. Algorithms: How they can reduce competition and harm consumers, 2021, <https://www.gov.uk/government/publications/algorithms-how-they-can-reduce-competition-and-harm-consumers/algorithms-how-they-can-reduce-competition-and-harm-consumers#conclusions> [aplūkots 07.02.2023.].

²⁰ Patērētāju tiesību aizsardzības centra 01.02.2023. Lēmums par pagaidu noregulējumu un negodīgas komercprakses izbeigšanu. Nr. 1-pk., https://registri.ptac.gov.lv/sites/default/files/izraksts_sia_sms_solutions_01.02.2023.pdf [aplūkots 02.03.2023.].

²¹ European Commission. Behavioural study on unfair commercial practices in the digital environment: dark patterns and manipulative personalization, 2022, April, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/606365bc-d58b-11ec-a95f01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-257599418> [aplūkots 02.03.2023.].

²² European Parliament. Artificial Intelligence (AI): new developments and innovations applied to e-commerce. Challenges to the functioning of the Internal Market, 2020, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/648791/IPOL_IDA\(2020\)648791_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/648791/IPOL_IDA(2020)648791_EN.pdf) [aplūkots 02.03.2023.].

3. Viena no problēmām un tās iespējama risinājums

Pētījumi pierāda, ka lielākā daļa ES patērētāju uzskata, ka komercprakses īsteno-tāji izmanto digitālos rīkus, lai ietekmētu patērētāju lēmumus sev par labu. Tādējādi, patērētāju ieskatā, spēkā esošie tiesību akti ir jāmaina vai arī jāievieš jauns regulē-jums, kas stiprinātu patērētāju tiesības attiecībā uz tehnoloģisko komercpraksi.²³ Līdz ar to secināms, ka šobrīd patērētāji digitālajā vidē nejūtas pietiekoši droši un raizējas par savu lēmumu autonomijas pilnvērtīgas aizsardzības esamību.

Būtiskus šķēršļus augstas patērētāju lēmuma autonomijas aizsardzībai rada pašlaik NKD un NKAL ietvertais pierādīšanas pienākuma modelis, kas uzliek par pienākumu negodīgas tehnoloģiskās komercprakses īstenošanu pierādīt patērētājam vai uzraudzības iestādei. Taču ne patērētājiem, ne uzraudzības iestādēm faktiski nav iespējams piekļūt informācijai par digitālā biznesa modeļa darbības principiem, ja vien pats komercprakses īsteno-tājs labprātīgi ar to nedalās. Vienlaikus individuāliem patērētājiem, patērētāju organizācijām un patērētāju tiesību uzraudzības iestādēm šobrīd nav pieejami tādi digitālie rīki, kas palīdzētu tikpat efektīvi uzraudzīt teh-noloģiskās komercprakses godīgumu digitālajā vidē.²⁴ Minētais apliecina to, cik tie-siski sarežģītā situācijā pašlaik atrodas patērētāji un uzraudzības iestādes. Savukārt reaģēt spējīgas uzraudzības trūkums un patērētāju nespēja pilnvērtīgi aizsargāt sava lēmuma brīvību digitālajā vidē būtiski mazina NKD un NKAL spēju nodrošināt efektīvu patērētāja lēmuma autonomijas aizsardzību digitālajā vidē. Labs piemērs pozitīvām izmaiņām tiesiskajā vidē ir normatīvie akti par diskrimināciju. Piemēram, darba tiesiskajās attiecībās saskaņā ar Darba likuma 29. pantu, ja darbinieks norāda uz apstākļiem, kas varētu būt par pamatu viņa tiešai vai netiešai diskriminācijai, darba devēja pienākums ir pierādīt, ka tas nav pārkāpis diskriminācijas aizlieguma principu.²⁵ Minētās apgrieztās pierādīšanas pienākuma ieviešana atrisināja daudzas juridiskas problēmas, ko izraisīja pušu atšķirīgās juridiskās zināšanas un pušu spēku nevienlīdzība, tai skaitā nevienlīdzība attiecībā uz informācijas pieejamību darba tiesiskajās attiecībās. Līdzīga pierādīšanas pienākuma sistēma būtu lietderīga un efektīva arī negodīgas tehnoloģiskās komercprakses gadījumos, jo tieši pats komerc-prakses īsteno-tājs vislabāk zina, kā darbojas tā izmantotie digitālie rīki, kā tas ievāc un apstrādā patērētāju datus, kāds ir tā digitālais biznesa modelis un tā darbības principi. Parasti šos faktus un informāciju negodīgas tehnoloģiskās komercprakses gadījumā komercprakses īsteno-tājs ir ieinteresēts neatklāt. Bez tam pašlaik esošais pierādīšanas pienākuma normatīvais regulējums likumiski atļauj šo informāciju noklusēt un neizpaust. Tādējādi ir rosināms modernizēt NKD un NKAL ietvērto pierādīšanas pienākuma modeli, tehnoloģiskās komercprakses godīguma esamības pierādīšanas pienākumu uzliekot komercprakses īsteno-tājiem.²⁶

²³ Sk., piemēram, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/648791/IPOL_IDA\(2020\)648791_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/648791/IPOL_IDA(2020)648791_EN.pdf), pp. 10, 18.

²⁴ Lippi M., Contissa G., Jabłonowska A. et al. 2020, p. 183.

²⁵ Vairāk sk., piemēram, Dupate K. Latvijas tiesu prakse diskriminācijas aizlieguma pārkāpuma lietās darba tiesiskajās attiecībās, 2007, https://www.tiesibsargs.lv/wp-content/uploads/2022/07/latvijas_tiesu_prakse_diskriminācijas_aizlieguma_parkapuma_lietas_darba_tiesiskajas_attiecibas_1501068372.pdf [aplūkots 02.03.2023.].

²⁶ Aizstāvēšanai minētā tēze ir ietverta Z. Dāvidas promocijas darbā "Patērētāja lēmuma autonomija" (izstrādes stadijā).

Kopsavilkums

1. Pētījumi un prakse pierāda, ka tehnoloģiskā komercprakse tiek izmantota, lai mudinātu patērētājus pieņemt tādas lēmumus, kas ir pretēji viņu interesēm. Vienlaikus patērētāju aptaujas apliecina, ka patērētāji nejūtas pietiekoši droši digitālajā vidē, netic, ka tehnoloģiskā komercprakse pret viņiem vienmēr tiek izmantota godīgi, un uzskata, ka komercprakses īstenotāji to izmanto, lai ietekmētu patērētāju lēmumus par labu komercprakses īstenotāju interesēm.
2. Tādējādi viens no būtiskākajiem riskiem patērētājiem ir komercprakses īstenotāju iespējas izmantot tādu tehnoloģisko komercpraksi, kas ārēji negatīvi ietekmē patērētāja lēmuma autonomiju. Šobrīd nozīmīgākais ES patērētāja lēmuma autonomiju aizsargājošais normatīvais akts, tas ir, NKD (kas Latvijā pārņemts ar NKAL), nespēj nodrošināt efektīvu patērētāja lēmuma autonomijas aizsardzību digitālajā vidē.
3. Lai gan NKD ieviestie patērētāja lēmuma autonomijas aizsardzības līdzekļi ir skatāmi kompleksi, praksē būtiskas problēmas rodas saistībā ar NKD ietverto pierādīšanas pienākuma modeļa piemērotību digitālās vides specifikai.
4. Papildu bažas par godīgas digitālās tirgvedības nodrošināšanas krīzes rašanos vieš EK pētījumi un likumdošanas priekšlikumi. Tajos nopietni netiek diskutēts par nepieciešamību konceptuāli modernizēt pierādīšanas pienākuma regulējumu. Proti, jau tagad ir ieviesti un arī tuvākajā nākotnē tiek plānots ieviest regulējumu, kas aizliedz dažādu negodīgu tehnoloģisko komercpraksu izmantošanu, bet patērētājiem, patērētāju organizācijām un uzraudzības iestādēm netiek paredzēts pilnvērtīgs un efektīvs regulējums šo praksu izmantošanas pierādīšanai un apkarošanai.
5. Tādējādi ir rosināms modernizēt NKD ietverto pierādīšanas pienākuma regulējumu, ieviešot apgriezto pierādīšanas modeli. Proti, tehnoloģiskās komercprakses godīguma esamības pierādīšanas pienākumu uzliekot komercprakses īstenotājiem.

DISPOZITIVITĀTES PRINCIPA LOMA DIVPUSĒJĀ PRASĪBĀ

ROLE OF DISPOSITIVE PRINCIPLE IN *ACTIO DUPLEX*

Ieva Čudina, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

Civil Procedure Law contains the right of the plaintiff to bring an action and the right of the defendant to bring a counterclaim. The legal doctrine also distinguishes *actio duplex* claim, which is regarded as a claim that may be joined by the defendant without a counterclaim. Such a situation competes with the dispositive principle in civil procedure. The aim of the study is to examine the role of the dispositive principle in *actio duplex* claim and find out how it harmonizes with the court's obligation to respect the limits of the claim.

Atslēgvārdi: civilprocess, divpusēja prasība, dispozitivitātes princips

Keywords: civil procedure, *actio duplex* claim, the dispositive principle

Ievads

Atbilstoši Satversmes tiesas spriedumos paustajām atziņām no Latvijas Republikas Satversmes 92. panta izriet valsts pienākums izveidot juridisku mehānismu, ar kura palīdzību ikviena persona, kuras tiesības vai likumiskās intereses ir aizskartas, spētu panākt efektīvu savu tiesību aizsardzību. Šāds efektīvs juridisks mehānisms vienlaikus ir tiesību uz taisnīgu tiesu nodrošināšanas garants.¹

Saskaņā ar likuma "Par tiesu varu"² 30. pantu tiesas kompetence ir saistīta ar tai piekritīgo lietu izskatīšanu likumā noteiktā procesuālā kārtībā.

Civillietu izskatīšanas procesuālā kārtība noteikta Civilprocesa likumā,³ kas paredz, ka savu aizskarto vai apstrīdēto civilo tiesību vai ar likumu aizsargāto interešu aizsardzībai prasītājam ir tiesības celt tiesā prasību, bet atbildētājam pretprasību.

¹ Latvijas Republikas Satversmes 92. pants: tiesības uz taisnīgu tiesu. Satversmes tiesas judikatūra. Autoru kolektīvs. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2020, 13. lpp.

² Likums "Par tiesu varu": LV likums. Pieņemts 15.12.1992. [17.12.2020. red.].

³ Civilprocesa likums: LV likums. Pieņemts 14.10.1998. [01.10.2022. red.].

Ar Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 2021. gada 8. jūnija spriedumu lietā SKC-542/2021⁴ ir aktualizēta iepriekš Latvijas Republikā tikai tiesību doktrīnā norādītā divpusējās prasības loma un ietekme uz tiesvedības procesu.

Par divpusēju prasību uzskatāma tāda prasītāja celta prasība, kuras apmierināšanas rezultātā strīds starp pusēm tiek atrisināts arī atbildētāja interesēs, atbildētājam neceļot pretprasību. Attiecīgi tiesa var piespriest kādu izpildījumu gan par labu prasītājam no atbildētāja, gan par labu atbildētājam no prasītāja, lai gan tieši prasījums par izpildījumu atbildētāja labā prasībā nav izteikts.

Šāda pieeja, ka lietas dalībniekam tiesvedības rezultātā ir iespēja iegūt sev kādu labumu, lai gan tā iegūšanai tiesai netiek izvirzīts attiecīgs prasījums, pirmšķietami norāda uz būtisku atkāpi no dispozitivitātes principa tā klasiskajā izpratnē.

Līdz ar to autore, izmantojot analīzes metodi, pētīs divpusējās prasības lomu civilprocesā, analizējot dispozitivitātes principa lomu un tiesas pienākumu ievērot prasījuma robežas.

1. Dispozitivitātes princips vispārējā kārtībā celtas prasības gadījumā

Vispārējā kārtībā celtai prasībai tiek piemēroti likumā “Par tiesu varu” un Civilprocesa likumā noteiktie tiesību principi, kā arī speciālais princips civillietās – dispozitivitātes princips.

Ar dispozitivitātes principu tiek saprastas personīgās iniciatīvas tiesības, prāvnieku personīga autonomija.⁵

Skaidrojot dispozitivitātes principu, tiek norādīts, ka tas ir pušu brīvās rīcības princips, kas ir civilprocesa pamatnoteikums. Procesuālo darbību izdarīšana vai neizdarīšana, tostarp arī prasības tiesības izmantošana, atkarīga vienīgi no puses subjektīviem ieskatiem. Prasības tiesvedībā dispozitivitātes princips nozīmē likumā noteiktās iespējas pusēm rīkoties ar savām materiālajām un procesuālajām tiesībām un to aizsardzības līdzekļiem pēc saviem subjektīviem ieskatiem. Šis princips nosaka civilprocesa virzību visās tā stadijās, sākot no lietas ierosināšanas un beidzot ar izpildu tiesvedību.⁶

No dispozitivitātes principa izriet, ka “puses var noteikt procesa sākumu, priekšmetu un beigas”,⁷ ka “civilprocess nevar sākties un turpināties bez puses gribas”.⁸ Savukārt atbildētājs, realizējot dispozitivitātes principu, var izvēlēties, kāda rakstura iebildumus pret prasību celt un vai celt.⁹

⁴ Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 08.06.2021. spriedums lietā Nr. C30434016, SKC-542/2021, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2021> [aplūkots 01.05.2023.].

⁵ Bukovskis V. Civilprocesa mācības grāmata. Rīga: autora izdevums, 1933, 233.–234. lpp.

⁶ Līcis A. Prasības tiesvedība un pierādījumi. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2003, 55.–56. lpp.

⁷ Gomille C. Zivilprozessrecht. Vorlesung im Wintersemester 2020/2021 (Professor Dr. Christian Gomille). Universität des Saarlandes, https://www.uni-saarland.de/fileadmin/upload/lehrstuhl/gomille/Allgemein_Team_Ver%C3%B6ffentlichungen/GOMILLE_ZPO_WS2020-2021_gesamt.pdf [aplūkots 12.03.2023.].

⁸ Bukovskis V. 1933, 233.–234. lpp.

⁹ Minnig Y. Prozessrechtliche Überlegungen zur antizipierten Abstandserklärung in Erbteilungsprozessen, https://www.ziv.unibe.ch/unibe/portal/fak_rechtwis/c_dep_private/ziv/content/e7688/e50302/e84414/e248082/e1031296/Minnig_ZZZ2019_Abstandserklaerung_ger.pdf [aplūkots 27.03.2022.].

Faktiski dispozitivitātes princips iezīmē pušu rīcības brīvības saturu, bet sacīkstes princips ir metode, ar ko to realizē.¹⁰

Satversmes tiesa ir norādījusi, ka pušu dispozitivitāte ir viena no cilvēktiesību izpausmēm, kas nepieciešama personiskās brīvības īstenošanai.¹¹

Tādēļ uzskatāms par pamatotu dispozitivitātes principa tvērumu saistīt ar privātās autonomijas principu, respektīvi, tiek uzskatīts, ka dispozitivitātes princips privātās autonomijas principu, kas ir priekšplānā materiālajās privāttiesībās, pārceļ uz civilprocesu. Attiecīgi saskaņā ar dispozitivitātes principu pusēm ir kontrole pār tiesvedību. Piemēram, prasītājs izlemj, vai prasība vispār tiks celta, kurā brīdī un par ko. Dispozīcijas principa svarīgākā ietekme ir tāda, ka tiesai ir saistoši pušu priekšlikumi (*ne eat iudex ultra petitem partium*): tiesa var piespriest pusei ne vairāk, kā tā lūdz, un ne mazāk, kā otra puse ir piekritusi. Lai gan saskaņā ar dispozitivitātes principu tiesa var atkāpties no puses lūgumiem, t. i., daļēji tos noraidīt, tiesa nedrīkst piešķirt tiesisko aizsardzību citā formā, nekā lūgts. No minētā tiek izdarīts secinājums, ka dispozitivitātes principu var stingri piemērot tikai pietiekami konkretizētās prasībās.¹²

Minētais norāda uz lietas dalībnieka prekluzīvām tiesībām iniciēt tiesvedības procesu, noteikt tā ritējumu un noslēgumu.

Savukārt tiesas pienākums ir raudzīties, lai savas procesuālās tiesības un pienākumus puse realizētu atbilstoši likuma prasībām, un nepieļaut tādas darbības, kas neatbilst likuma noteikumiem. Tomēr attiecībā uz tiesas iniciatīvu civilprocesā pastāv šādi galvenie ierobežojumi: 1) prasības un pretprasības celšanas tiesības ir tikai pusēm. Tiesnesis ierosina civillietu pēc to personu pieteikuma, uz kurām šī lieta attiecas (Civilprocesa likuma 6. panta pirmā daļa); 2) tiesa nedrīkst noteikt prasības priekšmetu un pamatu; 3) tiesa spriedumu var taisīt, nepārsniedzot prasījuma robežas (Civilprocesa likuma 192. pants). Ar jēdzienu “prasījuma robežas” ir jāsaprot ne tikai prasības priekšmets, bet arī prasības pamats.¹³

Vienlaikus tiek atzīts, ka tiesneša iniciatīva nedrīkst runāt pretim dispozitivitātes principam, it īpaši nedrīkst ierobežot puses tiesību patstāvīgi rīkoties ar procesa gaitu, piespiest pusi lietot tādus procesuālus aizstāvēšanās līdzekļus, kurus puse nevēlas lietot, vai arī pret puses gribu patstāvīgi lietot šos aizstāvēšanās līdzekļus. Taču jautājumā par patiesības noskaidrošanu tiesa nekādā ziņā nav vienaldzīga skatītāja, kas pasīvi uztver tikai to, ko puses tai piedāvā. Civilprocesuālie principi nerada šķēršļus taisnīguma nodrošināšanai civillietu izskatīšanā. Ja tomēr tiesību piemērotājs nonāk pie pretēja secinājuma, tad, visticamāk, viņa slēdziens balstās uz tādu šo principu izpratni, kas neatbilst iepriekš paustajām atziņām. Gan sacīkstes, gan dispozitivitātes princips ir demokrātiskas tiesiskas valsts civilprocesa principi, un kā tādi tie nevar nonākt pretrunā demokrātiskas tiesiskas valsts tiesību mērķim – taisnīgumam.¹⁴

Tādēļ pamatoti tiek uzsvērts, ka tiesas pasivitāte tiesvedības gaitā ir tikai šķietama, un sacīkstes princips tiek ietekmēts ar tiesas pienākumu noskaidrot patiesību

¹⁰ Vēbere L. Tiesneša loma civilprocesuālajā sacīkstē. Jurista Vārds, 2022, Nr. 41 (1255), 30.–32. lpp.

¹¹ Satversmes tiesas 17.01.2005. spriedums lietā Nr. 2004-10-01, 8.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2005, Nr. 9.

¹² Ammann D. Die Erbteilungsklage im schweizerischen Erbrecht. Zürich: Dike Verlag AG, 2020, 315.–316. lpp., 322. lpp.

¹³ Līcis A. 2003, 56.–58. lpp.

¹⁴ Laviņš A. Pārdomas par Satversmes prasībām tiesnesim. Jurista Vārds, 2018, Nr. 20 (1026), 26.–31. lpp.

civiltiesiskajā strīdā un pušu dispozitivitātes principu, ciktāl pusēm ar likumu ir piešķirtas tiesības ietekmēt pašu procesu un tā gaitu. Tiesas pienākums noskaidrot patiesību, pušu sacikste un pušu dispozitivitāte ir savstarpēji saistīti un cits citu ietekmējoši principi, kuru realizācijas robežas galvenokārt noteic Civilprocesa likuma regulējums. Tiesai patiesība ir jānoskaidro strīda robežu un izvirzīto prasījumu ietvarā.¹⁵

Minētais norāda uz to, ka vispārējā kārtībā celtas prasības gadījumā tiesa lemj par to, vai celtā prasība ir pierādīta un apmierināma tajā izteikto prasījumu, faktisko apstākļu un tiesiskā pamatojuma robežās.

2. Dispozitivitātes princips divpusējā prasībā

Iepriekš aplūkotā dispozitivitātes principa izpausme vispārējā kārtībā celtas prasības un pretprasības gadījumā ir nenoliedzama. Savukārt, vērtējot dispozitivitātes principa lomu divpusējā prasībā, ir jāpievēršas šī principa izpausmes atsevišķām niansēm.

Jāņem vērā, ka civilprocess veido vienotu publiski tiesisku attiecību sistēmu. Līdz ar to privātpersonai ir tiesības savas aizskartās, ierobežotās vai apstrīdētās tiesības aizstāvēt nevis tādā kārtībā, kādā tā vēlas vai kādu subjektīvi uzskata par lietderīgāko, bet gan tādā kārtībā, kādu noteicis likumdevējs. Dispozitivitātes un privātautonomijas princips nav interpretējams tādējādi, ka no tā būtu atvasināmas personas tiesības aizstāvēt savas aizskartās civilās tiesības tādā veidā, kas nav paredzēts likumā.¹⁶

Tā kā civiltiesiskie strīdi risināmi civilprocesuālajā kārtībā, kas noteikta tiesiskajā regulējumā, tad arī uz divpusēju prasību ir attiecināmi Civilprocesa likumā un likumā "Par tiesu varu" noteiktie tiesību principi, kā arī dispozitivitātes princips.

Tiesība līdztekus prasībai un pretprasībai vērsties tiesā ar divpusēju prasību uzskatāma par efektīvu tiesību aizsardzības līdzekli, jo ļauj starp pusēm pastāvošu strīdu pilnīgi atrisināt vienā tiesvedībā, vienā celtā prasībā.

Tiesību doktrīnā, raksturojot divpusēju prasību, norādīts, ka visiem lietas dalībniekiem ir vienādas lomas, katrs no viņiem var būt prasītājs vai atbildētājs,¹⁷ ka divpusējā prasībā atbildētāja iebildumi pārsniedz Civilprocesa likuma 74. panta ceturtajā daļā paredzētās aizstāvības robežas pret prasītāja celto prasību un ka ar tiesas spriedumu no prasītāja par labu atbildētājam var tikt piešķirtas kādas tiesības un pienākumi bez pretprasības celšanas.¹⁸ Attiecīgi divpusējas prasības gadījumā tiesai izvērtēšanai nodotās tiesiskās attiecības nevar tikt izvērtētas, neietekmējot arī atbildētāja tiesisko stāvokli, un nav nozīmes tam, kura no strīdā iesaistītajām pusēm ir izvēlējusies pirmā vērsties tiesā.¹⁹

Materiālās tiesību normas norāda uz lietu kategorijām, kurās var tikt celta divpusēja prasība. Par tādām ir atzīstamas tās materiālo tiesību normās, kas satur tiesai

¹⁵ Ose D. Sacikstes principa robežas un mijiedarbība ar citiem civilprocesa principiem. Jurista Vārds, 2022, Nr. 41 (1255), 10.–13. lpp.

¹⁶ Satversmes tiesas 01.11.2012. spriedums lietā Nr. 2012-06-01, 13.3.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2012, Nr. 174.

¹⁷ Prasība (*actio*) – Latvijas Senāta prakse un komentāri, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/tiesu-prakses-apkopojumi/civiltiesibas> [aplūkots 11.03.2023.].

¹⁸ Grūtups A., Kalniņš E. Civillikuma komentāri. Trešā daļa. Lietu tiesības. Īpašums. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002, 277.–279. lpp.

¹⁹ Ammann D. 2020, S. 265–267.

piešķirtas tiesības pašai noteikt konkrētā strīda izšķiršanas kārtību. Piemēram, saskaņā ar Civillikuma²⁰ 182. pantu noteikt saskarsmes tiesību izmantošanas kārtību; saskaņā ar Civillikuma 1075. pantu noteikt kopīpašuma izbeigšanas veidu, kā arī saskaņā ar Civillikuma 77., 89., 91., 109. pantu noteikt laulāto kopīgās mantas sadali.

Tiesu praksē,²¹ atsaucoties uz tiesību doktrīnu, tiek atzīts, ka prasība par kopīpašuma izbeigšanu ir divpusēja prasība, taču vienlaikus ir novērojama tāda tiesas rīcība, kas neatbilst rīcībai, kāda sagaidāma divpusējas prasības celšanas gadījumā, t. i., ka atbildētājam tiek piešķirtas tiesības celt pretprasību, un gadījumos, kad prasītājs ir norādījis konkrētu kopīpašuma izbeigšanas veidu, uzskatīts par nepieciešamu izvērtēt arī citus, prasības pieteikumā neietvertus kopīpašuma izbeigšanas variantus.

Paskaidrojot minēto, norādāms, ka materiālajās tiesībās nostiprinātā prasības divpusējā dabas izpausme civilprocesā atkarīga no prasītāja izdarītās izvēles, vai prasību celt, to formulējot kā divpusēju prasību, vai ne. Attiecīgi ir nošķiramas prasības, kurās prasītājs, ceļot prasību, lūdz tiesai konkrētu kopīpašuma izbeigšanas, saskarsmes kārtības noteikšanas vai laulāto kopīgās mantas sadales veidu, no tām prasībām, kurās tikai norādīts prasības priekšmets, bet konkrēta izbeigšanas, kārtības vai sadales veida noteikšana atstāta tiesas ziņā.

Tādējādi tikai prasības, kurās prasītājs nav norādījis konkrētu strīda risinājuma veidu, ir uzskatāmas par divpusējām prasībām, kurās atbildētāja paustie pretprasījumi tiek ņemti vērā bez pretprasības celšanas, jo tikai tādās prasībās prasītājs ir nodevis tiesai izdarīt izvēli par konkrētā strīda atrisināšanas veidu. Tieši šāda divpusējas prasības uzlūkošana atbilst dispozitivitātes un sacīkstes principam, jo ļauj prasītājam izvēlēties, kādus un ar ko pierādītus prasījumus tiesai izvirzīt – vispārīgus, ļaujot tiesai noteikt atbilstošāko strīda risinājumu, vai konkrētus, citus risinājumus izslēdzošus prasījumus.

Norādei par dispozitivitātes principa stingru piemērošanu tikai pietiekami konkretizētās prasībās ir būtiska nozīme tieši divpusējas prasības kontekstā. Divpusējas prasības celšanas brīdī prasītāja personīgā autonomija izpaužas tiesībās noteikt skatāmās lietas tvērumu. Prasītāja izdarītā izvēle ietekmē atbildētāja tiesības. Attiecīgi divpusējas prasības gadījumā dispozitivitātes princips izpaužas tādējādi, ka prasītājs, ceļot prasību, izdara izvēli prasības pieteikumā ietvert prasījumus, tos formulējot šauri vai plaši.

Secīgi prasībai divpusējo dabu piešķir ne vien materiālajās tiesībās ietvertās prasītāja tiesības celt prasību tiesā par konkrēto prasības priekšmetu, bet galvenokārt prasītāja izdarītā izvēle par tiesai izvirzītajiem prasījumiem.

Prasītājam, izdarot izvēli sašaurināt tiesai izvirzītos prasījumus līdz konkrētam strīda risinājuma veidam, tiesai, nodrošinot tiesības uz taisnīgu tiesu, nav pamata paplašināt prasījuma robežas un uzlūkot šādu prasību kā divpusēju prasību.²²

²⁰ Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937. [01.01.2023. red.].

²¹ Sk.: Latvijas Republikas Senāta Civillietu departamenta 08.06.2021. spriedums lietā Nr. C30434016, SKC-542/2021; 03.02.2022. spriedums lietā Nr. C33327619, SKC-53/2022; 07.04.2022. spriedums lietā Nr. C33571116, SKC-177/2022, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/civillietu-departaments/klasifikators-pec-lietu-kategorijam/civillikums/tresa-dala-lietu-tiesibas-841-1400pants/tresa-nodala-ipasums-927-1129pants/piekta-apaksnodala-ipasuma-aprobezojumi-1067-1129pants> [aplūkots 01.05.2023.].

²² Čudina I. Divpusēja prasība Latvijas Republikas Civilprocesa likumā. Latvijas Republikas Satveršmei – 100. Latvijas Universitātes 80. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022, 150.–157. lpp.

Vērtējot dispozitivitātes principa izpausmi divpusējā prasībā, vērā ņemama ir atziņa, ka dispozitivitātes princips nenoteic procesuālās tiesības un pienākumus, bet nodrošina to realizācijas vai izpildes izvēli, jo dispozitivitātes princips paredz tiesības izvēlēties īstenot savas procesuālās tiesības un izvēlēties savu procesuālo tiesību īstenošanas apjomu, un tikai tad, kad civilprocesa subjektam likums piešķir noteiktas tiesības, rodas tiesības uz izvēli. Izvēles tiesības seko procesuālajām tiesībām. Ja reiz Civilprocesa likums piešķir procesuālās tiesības personai, attiecīgā persona bauda dispozitivitātes principa priekšrocības. Tiesības izvēlēties prasības pamatu, priekšmetu un prasījumus nešaubīgi ir uzskatāmas par dispozitivitātes principa izpausmēm, kuru ievērošanai piešķirama būtiska nozīme.²³

Tieši šīm izvēles tiesībām ir būtiskākā nozīme – šīs prasītājam piešķirtās tiesības izvēlēties prasības pieteikuma saturā ietverto prasījumu formulējumu atbilst dispozitivitātes principam, kas attiecīgi tiesai jāievēro, izskatot konkrēto prasību.

Līdz ar to šāda prasītāja izdarītā izvēle ir respektējama. Neraugoties uz materiālajās tiesību normās paredzēto tiesas izvēles brīvību, jāņem vērā, ka prasības pieteikumā iekļauto prasījumu tvērums izriet no dispozitivitātes principa un prasītājam piešķirtajām tiesībām tādējādi paust savu brīvo gribu.

Kopsavilkums

1. Prasītājam, izmantojot dispozitivitātes principa piešķirtās tiesības, ir izvēles tiesības celt prasību kā divpusēju vai vispārējā kārtībā skatāmu prasību. Prasībai divpusējo dabu piešķir tieši prasītāja izdarītā izvēle par tiesai izvirzītajiem prasījumiem.
2. Dispozitivitātes principa pamatā ir lietas dalībniekam piešķirta prekluzīva izvēles tiesība. Tieši lietas dalībnieka izdarīta izvēle prasības pieteikumā ietvert konkrētu prasījumu vai prasījumu formulēt atbilstoši divpusējai prasībai, t. i., atstājot izvēli tiesas ziņā, norāda uz tiesas pienākumu saskaņā ar dispozitivitātes principu respektēt izdarīto izvēli. Pretēja tiesas rīcība uzskatāma par dispozitivitātes principa pārkāpumu.
3. Divpusējas prasības gadījumā ir nepieciešams atkāpties no dispozitivitātes principa tā klasiskajā izpratnē, jo divpusējā prasībā tiesa var piespriest atbildētājam par labu no prasītāja kādu labumu, atbildētājam neceļot pretprasību.

²³ Osis M. Dispozitivitātes princips prasības tiesvedībā. Konstitucionālās vērtības mūsdienu tiesiskajā telpā I. LU Juridiskās fakultātes 6. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2016, 491.–500. lpp.

ZVĒRINĀTA NOTĀRA PIENĀKUMS NOVĒRTĒT RĪCĪBSPĒJU CILVĒKIEM AR GARĪGA RAKSTURA TRAUCĒJUMIEM¹

NOTARY'S OBLIGATION TO ASSESS THE CAPACITY TO ACT OF PEOPLE WITH MENTAL DISABILITIES

Laura Kadile, *Dr. iur. cand.*

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes pētniece

Summary

This article focuses on the legal obligation of notaries to assess the capacity of persons before concluding a notarial act. In particular, it examines how legal doctrine and case law reveal the procedure for complying with this obligation in Latvia, focusing on the possible challenges of assessing the capacity of persons with mental disabilities. The German legal framework concerning this topic is also addressed. The key idea proposed by the article is that compliance with the obligation should not be declaratory, thereby jeopardising the protection of mentally disabled persons in a legal transaction. It is necessary to establish a mechanism for the assessment of capacity to act in order to ensure that the obligation to assess capacity is implemented in a consistent manner.

Atslēgvārdi: zvērināts notārs, notariāls akts, rīcībspējas novērtēšana, garīga rakstura traucējumi

Keywords: sworn notary, notarial act, assessment of capacity to act, mental disability

Ievads

Lai pasargātu tiesiska darījuma slēdzējus vai noteiktos gadījumos – arī trešās personas no tiesiskiem trūkumiem darījumu noslēgšanā, pastāv zvērinātu notāru institūts. Caur notariāta institūtu tiek realizēta valsts uzraudzība pār privāttiesiskajās attiecībās īstenojamo pamattiesību ievērošanas pienākumu, kā arī likumīgu attiecību aizsardzību no valsts perspektīvas.² Personu privāttiesiskajās attiecībās notariālajam aktam jāspēj garantēt tiesisko drošību, tāpēc rīcībspējas novērtēšana ir obligāts nosacījums arī zvērinātam notāram pirms notariāla akta taisīšanas. Gadījumos, ja pārbaudāma ir personu ar garīga rakstura traucējumiem rīcībspēja, pastāv personas tiesību un tiesisko interešu apdraudējuma risks, tāpēc nepieciešams noskaidrot, vai

¹ Raksts izstrādāts saskaņā ar projektu “LU doktorantūras kapacitātes stiprināšana jaunā doktorantūras modeļa ietvarā” Nr. 8.2.2.0/20/I/006.

² Osipova S. Latvijas notariāta funkcijas un tā sniegtās juridiskās palīdzības pieejamība, to izvērtējums, https://www.tm.gov.lv/sites/tm/files/202001/Documents/lv_documents_petijumi_osipova_petijums_07022009_final.doc [aplūkots 26.02.2023.].

spēkā esošais tiesību regulējums paredz skaidru un vienotu kārtību notāra profesionālā pienākuma izpildei, lai garantētu minēto personu tiesisko aizsardzību.

1. Rīcībspējas novērtēšanas pienākums

Rīcībspēja ir vispārīgs personas statusu raksturojošs faktors, kas balstās pieņēmumā, ka pilngadīga persona tiesiskos darījumos ir apveltīta ar spējām paust savu gribu. Civillikuma 1405. pantā³ noteiktās spējas tiek atzītas par obligātu tiesiska darījuma noslēgšanas priekšnoteikumu un sastāvdaļu. Tādēļ rīcībspējas noteikšana un konstatēšana atzīstama par obligātu apstākļos, ja tiesiska darījuma dalībnieks vēlas piedalīties civiltiesiskajā apgrozībā.

Notariāta likuma 83. pants noteic, ka, taisot notariālu aktu, zvērināts notārs pārbauda darījuma dalībnieku identitāti, rīcībspēju un pārstāvības tiesības.⁴ Tātad rīcībspēja ir notariāla akta taisīšanas priekšnoteikums. Tādēļ zvērināta notāra pienākums pirms notariālā akta taisīšanas ir spēt to novērtēt, tostarp personām, kuru spējas paust savu gribu ir ierobežotas, piemēram, garīga rakstura traucējumu dēļ.

Sistēmiski interpretējot tiesību normu ar Notariāta likuma 87.¹ pantu,⁵ notāram noskaidrojama arī dalībnieku griba un darījuma noteikumi, turklāt skaidri un nepārprotami pierakstot personu paziņojumu, kā arī iepazīstinot dalībniekus ar iespējamām darījuma tiesiskajām sekām. Iepriekš minēto pierakstu veikšana vērsta uz dalībnieku papildu aizsardzību, proti, lai likuma nezināšana vai pieredzes trūkums netiktu izmantots darījuma dalībniekiem par ļaunu. Tātad, lai pārliecinātos par to, vai darījuma dalībniekam tiesiska darījuma noslēgšanas būtība un sekas ir skaidras un saprotamas, pirms tiesiska darījuma parakstīšanas notāram ir pienākums to nolasīt dalībnieka vai dalībnieku priekšā. Tādēļ notariālais akts tiek parakstīts tikai pēc tam un tikai tādos apstākļos, ja notariālā akta dalībnieks ir spējīgs paziņot notāram, ka noslēdzamā notariālā akta saturs, tā juridiskā nozīme viņam vai viņai ir saprotama. Turklāt apliecinot, ka notariālais akts atbilst arī pašu dalībnieku gribai.

No minētajām tiesību normām ir redzams, ka tiesiska darījuma dalībnieku rīcībspējas izvērtējums un arī darījuma dalībnieku gribas noskaidrošana ietilpst notāra ikdienas pienākumos.

2. Spēju novērtēšana personām ar garīga rakstura traucējumiem

Apstākļos, ja personas rīcībspēja tiesiska darījuma noslēgšanas brīdī nav ierobežota likumā noteiktajā kārtībā, darījuma dalībnieks, neskatoties uz to, var atrasties tādos apstākļos, kādos sava fiziskā vai garīgā stāvokļa dēļ pats nav spējīgs saprast vai vadīt savas darbības – kā pavisam, tā arī daļēji. Citastarp tas var notikt zināmu garīga rakstura traucējumu dēļ. Tā, piemēram, Latvijas Republikas Augstākās tiesas

³ Civillikuma 1405. pants noteic: “lai darījumam būtu tiesīgs spēks, ir vajadzīgs, lai tā dalībniekiem būtu tiesībspēja un rīcībspēja šā darījuma taisīšanai; pretējā gadījumā darījums nav spēkā.” 2012. gada 29. novembra likums “Grozījumi Civillikumā”: LV likums. Pieņemts 29.11.2012. [07.05.2023. red.], 81. pants.

⁴ Notariāta likums: LV likums. Pieņemts 01.06.1993. [20.02.2023. red.], 83. pants.

⁵ Turpat, 87.¹ pants.

praksē vienā no tiesas spriedumiem ir secināts, ka tikai tā apstākļa dēļ, ka līgums ticis noslēgts notāra klātbūtnē, nevar izslēgt iespēju, ka persona varēja nesaprast līguma patieso jēgu un kļūdīties sava vecuma vai pastāvošās situācijas dēļ.⁶ Apstākļos, ja rīcībspējīga persona tiesisku darījumu taisījusi, atrodoties nesamaņas stāvoklī vai nespējot saprast savas darbības nozīmi, vai nespējot savu darbību vadīt, tas atzīstams par spēkā neesošu.⁷ Tādējādi rīcībspēja jāvērtē, piepildot ar saturu ģenerālklausulu “saprast savas darbības nozīmi vai spēt savu darbību vadīt”.

Šeit norādāms, ka, sastādot notariālo aktu, notāram ir iespēja pārbaudīt tikai darījuma dalībnieku publiski pieejamo jeb oficiālo rīcībspējas statusu. Attiecīgi – noteikt, vai rīcībspēja personai nav tikusi ierobežota ar spēkā stājušos tiesas spriedumu. Notāram, pārbaudot Iedzīvotāju reģistru un Nederīgo dokumentu reģistru, ir jāpārlicinās par reģistrā iekļauto informāciju saistībā ar notariālā akta dalībnieka rīcībspējas ierobežojumu.⁸ Apstākļos, ja noteikta informācija ir pieejama, notāram jāpārlicinās, kādā apjomā rīcībspēja personai ir ierobežota un vai nepastāv šķēršļi konkrētās darbības veikšanai.

Ikdienā noslēdzamos notariālos aktos ne notāram, ne arī pārējiem tiesiska darījuma dalībniekiem lielākoties nepastāv šaubas par kāda no darījuma dalībniekiem gribu noslēgt darījumu vai spējām saprast savas rīcības nozīmi un sekas. Šaubu neesamība par notariālā akta būtību un atbilstību personas gribai parasti konstatējama, ievērojot personas uzvedību un savstarpējo komunikāciju.⁹ Tomēr arī ikdienā vien personas ārēji novērtējamais fiziskais stāvoklis, padziļināti nenoskaidrota personas ārējā uzvedība ne vienmēr atbildīs personas iekšējai gribai. Tādējādi ne vienmēr ārēji objektīvi redzamais gribas izpaudums sakrīt ar personas subjektīvo gribu.

Iepriekš minētais būtu sistēmiski jāaplūko ar Notariāta likumā postulēto pienākumu vērtēt ikvienas personas rīcībspēju un dalībnieku gribu. Tātad pirmšķietami arī tādu personu rīcībspēju, kuru ārējā uzvedība vai izskats nevarētu radīt aizdomas par jebkāda veida ierobežotām spējām un traucējumiem. Pretējā gadījumā likumā ietverta prasību notārs izpildītu vien formāli vai neizpildītu nemaz. Šāds secinājums sakņojas arī tiesu praksē. Proti, kādā no lietām tiesa atzina, ka notāre, balstoties vien uz savu iekšēju pārliecību, kas attiecīgajā lietā pirms darījuma parakstīšanas nespēja radīt šaubas par personas spēju traucējumiem vai ierobežojumu, nav ievērojusi no Notariāta likuma 83. panta izrietošo prasību, kas paredz zvērinātas notāres pienākumu vērtēt rīcībspēju.¹⁰ Iepriekš minētajā lietā vienpusējā darījumā turklāt nebija ietverta atruna par to, ka notāre personas rīcībspēju būtu pārbaudījusi vai izskaidrojusi darījuma saturu, kas attiecīgajā lietā paredzēja plašu tiesību un pienākumu apmēru.

Iepriekš minētais ļauj secināt, ka praksē var pastāvēt situācijas, kad notārs pienākumu pārbaudīt personas rīcībspēju neizpilda pilnvērtīgi un pēc būtības, bet gan tikai formāli. Šāda pieeja visupirms apdraud tiesiskā darījuma dalībnieka intereses, īpaši tad, ja personas spējas ir traucētas. Personas tiesiska darījuma uztveres spējas nedrīkst tikt balstītas tikai un vienīgi uz notāra iekšējo pārliecību, attiecīgās dienas

⁶ Augstākās tiesas Civillietu tiesu palātas 19.08.1999. spriedums lietā Nr. PAC-368.

⁷ Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937. [02.02.2023. red.], 1408. pants

⁸ Notariāta likums: LV likums. Pieņemts 01.06.1993. [15.03.2023. red.], 75. panta ceturtdā daļa.

⁹ Kurzemes rajona tiesas Saldū 03.01.2020. spriedums lietā Nr. C-0014-20/18.

¹⁰ Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 20.09.2017. spriedums lietā Nr. CA-2066-17/32.

noskaņojumu vai pat intuīciju. Turklāt, ievērojot apstākli, ka Latvija kā vienīgā Eiropas Savienības dalībvalsts un latīņu tipa notariāta valsts nodrošina notariāta pakalpojumus attālināti, šādos apstākļos rīcībspējas novērtējuma nozīme ir jo vairāk būtiska.¹¹

Tomēr bez jau iepriekš minētā gadījuma, kad ārēji personai rīcībspēja *a priori* nav ierobežota, jāaplūko vēl kāda situācija. Proti, notārs, vērtējot personas rīcībspēju, pretēji iepriekš minētajam gadījumam, var balstīties vien uz vispārējo garīgo veselības stāvokli. Proti, personas gara darbības traucējumu stāvoklis personai ir atzīstams par fakta jautājumu.¹² Personas rīcībspēju nav pieļaujams noteikt, tikai pamatojoties uz personas ārējo izskatu vai pirmšķietamiem veselības traucējumiem. Šādu pienākumu uzliek ANO Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām.¹³ Tikai tādēļ vien, ka tiesisks darījums sastādīts notāra klātbūtnē, tas nav atzīstams par spēkā esošu, izslēdzot jebkādu iespēju tā spēkā esamību apšaubīt. Attiecīgi nedrīkst *a priori* uzskatīt, ka notāram pastāvējusi iespēja par dalībnieka spējām pārliecināties nekļūdīgi, novēršot visas iespējamās šaubas.

Neskatoties uz iepriekš minēto, kā arī apkopojot rakstā veikto tiesu nolēmumu izpēti, ir atzīstams, ka atsevišķās lietās notariāls apliecinājums personas rīcībspēju garantē jau pirmšķietami, neveicot padziļinātāku izpēti par to, vai un kā šādas spējas personai tika novērtētas. Piemēram, vienā no lietām tiesa, atsaucoties uz Civillikuma 1431. pantu,¹⁴ atzinusi, ka apstākļos, ja persona ir parakstījusi līgumu notāra klātbūtnē, tad pēc būtības persona savu patieso un brīvo gribu ir paudusi. Turklāt arī devusi piekrišanu pašam līguma saturam.¹⁵ Vēl precīzāks secinājums izriet no kāda Rīgas apgabaltiesas sprieduma, kurā atzīts, ka notariāls apliecinājums garantē ne vien to, ka paraksts ir autentisks, bet arī to, ka paraksttiesīgā persona ir bijusi rīcībspējīga.¹⁶ Turklāt notariālais apliecinājums garantē, ka zvērināta notāra, neitrālas un neieinteresētas valsts amatpersonas klātbūtnē izdarītais paraksts ir labprātīgs un pēc pašas personas brīvas gribas.¹⁷ Tieši zvērināta notāra kā tiesu sistēmai piederīgas personas amata pienākumu pildīšanā ir pamats paļauties uz rīcības tiesiskumu un šo amatpersonu neieinteresētību.¹⁸

Tomēr tiesu nolēmumi jautājumā par rīcībspējas pirmšķietamu pastāvēšanu nav viendabīgi. Proti, fakts vien, ka paraksts ticis veikts pie notāra, nespēj apliecināt, ka darījuma dalībnieks ir spējīgs savas darbības nozīmi saprast apstākļos, ja ārsta eksperta slēdziens tomēr liecina par pretējo.¹⁹ Līdz ar to darījumu dalībnieku spējas saprast savas darbības vai tās vadīt atbilstošos apstākļos var tikt apšaubītas,

¹¹ Latvijas notāru pakalpojumi pieejami attālināti, <https://www.latvijasnotars.lv/articles/latvijas-notaru-pakalpojumi-pieejami-attalinati> [aplūkots 13.04.2022.].

¹² Kurzemes rajona tiesas Saldū 03.01.2020. spriedums lietā Nr. C-0014-20/18.

¹³ Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām. Parakstīta Ņujorkā 18.07.2008. [11.03.2023. red.].

¹⁴ Civillikuma 1431. pants noteic, ka "akta parakstīšana, vienalga, vai tas attiecas uz pašu parakstītāju vai trešo personu, uzskatāma par piekrišanu šim aktam, ja tā saturs parakstītājam bijis zināms un ja viņam tajā tiesiskā darījumā, uz kuru akts attiecas, ir personīga interese un ierunas tiesība". Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937. [02.02.2023. red.], 1408. pants.

¹⁵ Kurzemes apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 19.03.2020. spriedums lietā Nr. C69261118.

¹⁶ Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 11.05.2018. spriedums lietā Nr. CA-0927-18/20.

¹⁷ Augstākās tiesas Senāta 14.12.2017. spriedums lietā Nr. SKC-189/2017.

¹⁸ Augstākās tiesas Civillietu tiesu palātas 23.03.2015. spriedums lietā Nr. C06055011.

¹⁹ Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 26.02.2020. spriedums lietā Nr. C30650913; Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 11.06.2020. spriedums lietā Nr. C04249414.

neskatoties uz to, ka tiesisks darījums noslēgts kā notariāls akts. Proti, prezumpciju par notariālā akta augsto ticamību ir iespējams atspēkot.

Autore turpmāk rakstā padziļināti vērtēs to, kādā kārtībā un ar kādām metodēm notārs nosaka personas gribu, kā arī pārliecinās praksē par to, vai personai piemīt likumā minētā rīcībspēja.

3. Rīcībspējas novērtēšanas praktiskie aspekti un izaicinājumi

Vērtējot tiesu nolēmumos ietvertu argumentāciju, ir redzams, ka personas griba tiek noskaidrota kā savstarpējās komunikācijas ceļā, tā arī balstoties uz pašas personas sniegto informāciju zvērinātam notāram vai viņa palīgam. Līdztekus komunikācijai tiek vērtēti un gūta pārliecība par atbilstību Civillikuma 1409. pantā ietvertajiem priekšnoteikumiem. Proti, jāvērtē personas iespējama atrašanās nesamaņas stāvoklī vai stāvoklī, kādā persona nespēj saprast savas darbības nozīmi un nespēj savu darbību vadīt.²⁰ Kādā no lietām notāra spēju novērtējums aplūkots kopsakarā ar darījuma dalībnieku tiesībām uzdot jautājumu pirms darījuma parakstīšanas, kā arī notāra sniegto skaidrojumu. Attiecīgi notāra pārliecība par darījuma dalībnieces rīcībspēju un spējām saprast savu darbību nozīmi nav apšaubāma, jo zvērināts notārs pirms darījuma parakstīšanas sniedzis precīzu darījuma būtības skaidrojumu. Šāda atziņa izriet no tiesas secinājumiem.²¹ Tātad, ja notārs darījuma dalībniekam precīzi izskaidrojis darījuma būtību, rīcībspējas novērtējums atzīstams par atbilstošu likumā postulētajam pienākumam.²² Papildus tam pieminēšanas vērts ir spriedums, kurā tiesa darījuma spēkā esamībai nepieciešamās spējas interpretē kā novērtētas apstākļos, ja zvērināts notārs darījuma dalībniekam iepriekš ir devis iespēju pārliecināties par darījuma saturu, lūdzis skaidrot darījuma būtiskās sastāvdaļas, kā arī uzdot nepieciešamos jautājumus.²³

Autores ieskatā, vairākos tiesu nolēmumos paustie secinājumi, kā arī izpratne par to, kā tiek novērtēta personas rīcībspēja, ir nepareiza. Atliek vien iedomāties gadījumus, kad darījumu noslēgtu persona, kurai piemīt spēja komunicēt un sniegt atbildes uz notāra jautājumiem,²⁴ spēja izlasīt darījuma tekstu, bet nepiemīt spējas pavisam vai kaut vai daļā izprast to, kādas tiesiskās sekas tiesisks darījums ietver. Piemēram, persona nespēj izprast tiesiska darījuma satura nozīmi, ievērojot savu veselības stāvokli.²⁵ Šādas varētu būt personas ar garīga rakstura traucējumiem vai personas ar vecuma demenci.

Šeit rodas diskusija par to, vai un ciktāl likumā ietvertais pienākums pārbaudīt personas rīcībspēju ir izpildāms katrā gadījumā individuāli. Vēl jo vairāk attiecībā uz personām, kurām piemīt zināmi spēju traucējumi. Proti, ir vairāk nekā skaidrs, ka notārs nav apveltīts ar speciālām zināšanām fiziskas personas spēju klīniskam novērtējumam. Kā atzīts tiesu praksē, personas spējas saprast un vadīt savu darbību,

²⁰ Rīgas pilsētas Latgales priekšpilsētas tiesas 30.12.2020. spriedums lietā Nr. C29304020.

²¹ Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 27.04.2016. spriedums lietā Nr. C28378313.

²² Augstākās tiesas 02.02.2016. lēmums lietā SKC-1406/2016; Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 15.06.2016. gada spriedums lietā Nr. C33393412.

²³ Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 27.04.2016. spriedums lietā Nr. C28378313.

²⁴ Sal. skatīt: Kurzemes rajona Saldū tiesas 03.01.2020. spriedums lietā Nr. C-0014-20/18.

²⁵ Zemgales apgabaltiesas 17.04.2019. spriedums lietā Nr. C15234515.

attiecīgi to, vai personai nepiemīt kādi gara darbības traucējumi, psihiski traucējumi, kas ietekmē viņu patiesās gribas esamību,²⁶ ir mediķu speciālistu kompetence.²⁷ Tomēr atšķirīga argumentācija pausta apgabaltiesas spriedumā, kurā norādīts, ka zvērināta notāra pienākums nav diagnosticēt personas psihisko stāvokli tādēļ, lai pildītu zvērināta notāra pienākumu. Proti, noteiktas eksperta zināšanas, specializējoties personas psiholoģiskā stāvokļa izpētē, nebūt nav nepieciešamas.²⁸ Turklāt, aplūkojot Latvijā spēku zaudējušā 1974. gada 28. jūnija likumu “Par valsts notariātu”,²⁹ secināms, ka rīcības spējas novērtēšana tika deleģēta ārstniecības personām.³⁰ Iepriekš minētais rosina domāt, ka šādos apstākļos rīcības spēju vērtē ārstniecības persona, kas ir apveltīta ar speciālām zināšanām, tostarp personas iekšējās gribas izvērtēšanā un ģenerālklauzulas piepildīšanā ar konkrētu saturu.

Tā, piemēram, arī Vācijā tiek diskutēts, kā pilnvērtīgi un kvalitatīvi izpildāms notāra pienākums vērtēt rīcības spēju, ņemot vērā, ka notārs spēju novērtējumu var pamatot tikai ar savu pieredzi un juridisko kompetenci. Kā atzīts Vācijas tiesību doktrīnā, rīcības spējas esamība vai tās pilnīga neesamība³¹ īpaši nozīmīga ir apstākļos, ja darījuma dalībnieks atrodas sarežģītā spēju atpazīšanas situācijā. Piemēram, demences gadījumā vai atrodoties ārstniecības iestādē.

Nepastāvot ne vienotai kārtībai, ne vadlīnijām šāda pienākuma izpildei, pastāv varbūtība, ka notariālā akta taisīšanas brīdī zvērināts notārs rīkojies vienīgi saskaņā ar saviem subjektīviem pieņēmumiem, kā arī pieejamo informāciju reģistros par rīcības spējas ierobežojumiem un aizgādības nodibināšanu.³² Pastāvot iespējai notariālo aktu šādā gadījumā apstrīdēt, ir acīmredzami, ka zināmai un pamatnosacījumos vienotai rīcības spējas noteikšanas kārtībai būtu jāpastāv, vēl pirms notariālais akts ir ticis noslēgts. Šādos apstākļos var secināt, ka pēc būtības zvērināta notāra pienākums pārbaudīt tiesiska darījuma dalībnieku rīcības spēju nav izpildāms.

Situācijās, kad zvērinātam notāram nav metožu šādu spēju novērtēšanai, var tikt atzīts, ka zvērināts notārs pēc būtības par personas rīcības spēju nemaz nav pārliecinājies, personas spējas vērtējot *post factum*. Apstākļos, ja šāds pārkāpums tiktu pieļauts, tad būtu atzīstams par būtisku,³³ piešķirot tiesības par iepriekš minēto zvērināta notāra rīcību iesniegt sūdzību likumā noteiktajā kārtībā.

Neskatoties uz to, ka Notariāta likuma regulējums neparedz rīcību apstākļos, ja notāram likumā noteiktais pienākums novērtēt rīcības spēju nav izpildāms, tomēr, interpretējot tiesību normu, notariāla akta taisīšana šādā situācijā notāram būtu jāatsaka. Šāda kārtība, piemēram, nostiprināta Vācijas Notariāta likumā. Atbilstoši šā likuma

²⁶ Vidzemes apgabaltiesas Valmierā Civillietu tiesas kolēģijas 31.10.2017. spriedums lietā Nr. C05031811.

²⁷ Limbažu rajona tiesas 27.02.2017. spriedums lietā Nr. C-0041-17.

²⁸ Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 26.02.2020. spriedums lietā Nr. C30650913.

²⁹ Par valsts notariātu: LPSR likums. Grām.: Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Likums par valsts notariātu. Rīga: Liesma, 1974.

³⁰ Atbilstoši 1974. gada 28. jūnija likuma “Par valsts notariātu” 17. pantam notariāli apliecinātiem dokumentiem pielīdzināja testamenta un pilnvaras izdošanu, ko ārstniecības procesā iesaistītās personas apliecināja, pacientam atrodoties ārstniecības iestādē. No iepriekš minētā izriet, ka arī iepriekš izvērtēto personas rīcības spēju.

³¹ Atbilstoši Vācijas Civillikuma (Bürgerliches Gesetzbuch (BGB)) 104. paragrāfa otrajai daļai pieļaujams personas pilnīgas rīcības nespējas stāvoklis jeb rīcībnespēja. Sk. Vācijas BGB 104. paragrāfu, https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_104.html [aplūkots 15.03.2023.].

³² Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 26.02.2020. spriedums lietā Nr. C30650913.

³³ Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 25.02.2020. spriedums lietā Nr. C-0006-20/6.

11. paragrāfam, ja notāram rodas pārlicība, ka personai rīcībspēja nepiemīt, tam ir pienākums notariālā akta taisīšanu atteikt. Atteikuma gadījumā notāram ir pienākums fiksēt protokolā visas šaubas par ierobežotajām personas spējām. Tomēr apstākļos, ja notārs, vērtējot personas spējas, nonāk pie secinājuma, ka personas veselības stāvoklis ir smags, arī par šo apstākli notāram ir pienākums izdarīt atzīmi protokolā.

Salīdzinot ar tiesību normām Latvijā, kas neparedz spēju novērtēšanas kārtību, kā arī kārtību, kādā notāram jārikojas apstākļos, ja notārs konstatējis personas rīcībspējas ierobežojumu, piemēram, garīga rakstura traucējumus, aplūkojams Vācijas Notariāta likums. Proti, Notariāta likuma 11. paragrāfā ietvertās prasības.³⁴ Atbilstoši Vācijas tiesību regulējumam notārs katrā individuālā gadījumā spēju novērtējumu veic savas rīcības brīvības ietvaros.

Tomēr notārs ievēro atsevišķus apstākļus, kas varētu radīt nepieciešamību spējas pārbaudīt atkārtoti. Šādi apstākļi, piemēram, ir darījuma dalībnieka iepriekš pārdzīvots insults vai tāds veselības stāvoklis, kas bijis par pamatu darījuma apliecināšanas brīdī atrasties ārstniecības iestādē. Turklāt tiesu praksē ticis atzīts, ka notārs citastarp ņem vērā darījuma dalībnieka jebkuru slimību, kas var ierobežot personas rīcībspēju, iepretim dalībnieka fiziskai invaliditātei, kas var būt vien pirmšķietama.³⁵ Notāra šaubas turklāt nedrīkst būt par pamatu notāram atteikt personas rīcībspējas vērtēšanu. Šādos apstākļos notārs pēc būtības atteiktos pildīt savus publiskos pienākumus.³⁶ Šādā gadījumā turklāt apsverams, vai šaubu gadījumā notāram nebūtu piešķiramas pilnvaras pieprasīt papildu pierādījumus, piemēram, medicīnisko novērtējumu.³⁷

Līdz ar to, kā tas izriet arī no Vācijas tiesību prakses, notārs novērtēšanu var sākt vien komunikācijas ceļā. Tomēr papildu spēju novērtējums un izmeklēšana nepieciešama apstākļos, ja sarunas ceļā notārs konstatē zināmus rīcībspējas traucējumus.³⁸ Šeit būtiski izcelt, ka attiecībā uz lēmumu, ko notārs pieņem pēc rīcībspējas novērtēšanas, notārs pilda vien “notikuma liecinieka”, bet ne eksperta lomu. Iepriekš minētais ņemams vērā arī gadījumā, ja lēmums vērtējams tiesvedībā kā pierādījums attiecībā uz personas spējām noslēgt tiesisku darījumu.³⁹

Kopsavilkums

1. Rīcībspēja ir juridisks priekšnoteikums, ko zvērinātam notāram ir pienākums novērtēt darījuma dalībniekiem pirms notariāla akta taisīšanas katrā gadījumā individuāli.
2. Notariāta likumā nostiprinātā pienākuma izpildei nav paredzēta ne vienota kārtība, kādā personas rīcībspēja novērtējama, ne noteiktas vadlīnijas, lai šāds

³⁴ Beurkundungsgesetz (Vācijas Notariāta likums), 11. paragrāfs, https://www.gesetze-im-internet.de/beckrg/___11.html [aplūkots 15.03.2023.].

³⁵ Hammas Augstākās tiesas (Vācija) 08.07.2015. spriedums lietā Nr. 11 U 180/14.

³⁶ Vupertāles apgabaltiesas (Vācija) 19.10.2020. spriedums lietā Nr. 9 T 132/20.

³⁷ Šāda prakse pastāv Kanādā. Sk.: Does a notary have to verify a person's capacity?, <https://www.cmq.org/en/the-chambre-and-your-protection/faq/does-a-notary-have-to-verify-a-persons-capacity/> [aplūkots 15.03.2023.].

³⁸ Vupertāles apgabaltiesas (Vācija) 19.10.2020. spriedums lietā Nr. 9 T 132/20.

³⁹ Meier M. S., Horst D. Handbuch Betreuungsrecht. Heidelberg: C. F. Müller, 2016, S. 456.

pienākums būtu pilnvērtīgi izpildāms, tāpēc spēju pārbaude un tādējādi arī tiesību normā ietvertais pienākums atzīstams par neskaidru.

3. Nedrīkst pieļaut, ka pienākums novērtēt rīcībspēju tiek izpildīts deklarātīvi, formāli, pirmšķietami un balstoties vien uz personas vispārējo veselības stāvokli. Nepieciešams izstrādāt vienotas komunikācijas vadlīnijas attiecībā uz kārtību, kādā novērtējama personas rīcībspēja. Apstākļos, ja tiesisks darījums tiek noslēgts ārstniecības iestādē, vadlīnijām ir jāgarantē, kādā kārtībā zvērinātam notāram novērtējamas speciālā tiesību subjekta, proti, pacienta, spējas.
4. Vērtējot tiesību normas interpretāciju tiesu praksē, secināms, ka spēkā esošais tiesību regulējums nespēj garantēt cilvēku, kura spējas saprast savas darbības nozīmi vai spēt savu darbību vadīt ir ierobežotas, piemēram, pamatojoties uz garīga rakstura traucējumiem, efektīvu tiesiskās aizsardzības nodrošināšanu viņu tiesībām.

**DEMOKRĀTISKA TIESISKA
VALSTS – MĒRĶI, UZDEVUMI
UN VĒRTĪBAS
(TEORIJA, FILOZOFIJA,
VĒSTURE, ĒTIKA UN
SOCIOLĒGIJAS ASPEKTI)**

VAJĀTĀS BAZNĪCAS ASPEKTS CEĻĀ UZ DEMOKRĀTISKU TIESISKU VALSTI. GODINĀMAIS BĪSKAPS BOĻESLAVS SLOSKĀNS

ASPECT OF THE PERSECUTED CHURCH ON THE WAY TO A DEMOCRATIC LEGAL STATE. VENERABLE BISHOP BOĻESLAVS SLOSKĀNS

Diāna Apse, Dr. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Tiesību teorijas un vēstures zinātņu katedras docente

Summary

The purpose of the article is to commemorate the late Venerable Bishop Boļeslavs Sloskāns, to examine and analyse some of his most important practices and activities in service, as well as the significance of his spiritual legacy and works in the context of the succession of the persecuted church and the Latvian state. These aspects are considered in connection with the intrusion of a foreign power into the church, subjecting it to destruction, the position of the clergy in relations with the power in the process of sovietisation of the church, providing support to the faithful, earning recognition of the entire nation with their works. Only a church that is secure and strong in its identity can offer its balanced and reasonable vision of our shared values, which a democratic modern society and the state expect from it. In periods of upheavals, it is the power of the personality's authority, its spiritual richness and maturity that is decisive in the defense of human dignity and democratic values.

Atslēgvārdi: valsts, baznīca, baznīcas vajāšana, demokrātiska valsts, vērtības

Keywords: state, church, persecution of the church, democratic state, values

Ievads

Raksta mērķis – pieminēt mūžībā aizgājušo godināmo bīskapu Boļeslavu Sloskānu, aplūkot un analizēt viņa atsevišķus svarīgākos dzīves un darbības veidus kalpošanā un viņa atstātā garīgā mantojuma un darbu nozīmi vajātās baznīcas un Latvijas valsts pēctecības kontekstā. Tas aplūkots kopsakarā ar svešas varas ielaušanos baznīcā, pakļaujot to iznīcībai, garīdzniecības nostāju attiecībās ar varu baznīcas sovietizācijas procesā, sniedzot atbalstu ticīgajiem, ar saviem darbiem izpelnoties visas tautas atzinību. Satricinājumu periodos tieši personības autoritātes spēks, tās garīgā bagātība un briedums ir noteicošais cilvēka cieņas un demokrātisko vērtību aizstāvēībā. Satversme nosaka valsts un baznīcas savstarpējo attiecību konstitucionālos pamatus, kā arī garantē ikviena tiesības uz domas, apziņas un reliģiskās pārliecības

brīvību. Satversmes simtgades jubilejas svinībās Latvijas Valsts prezidents Egils Levits aicināja uz diskusiju, lai runātu par valsts, baznīcas un sabiedrības attiecībām mūsdienu demokrātiskā tiesiskā valstī. Satversmes ievads palīdz lokalizēt Latvijas un latviešu tautas ģeopolitisko, vēstures un kultūras telpu. Satversmes ievada piektajā rindkopā noteikts, ka mūsu identitāti Eiropas kultūrtelpā veido gan latviskās un lībiskās tradīcijas, gan latviskā dzīvesziņa un latviešu valoda, gan arī eiropeskā pieredze, vispārcilvēciskās un kristīgās vērtības. Satversmes 99. pants velk robežu starp valsti un baznīcu, kas apliecina mūsdienu demokrātiskas tiesiskas valsts laicīgo raksturu. Vienlaikus tas, ka valsts un baznīca ir atdalītas viena no otras, nemazina Satversmē noteiktās cilvēka pamattiesības uz domas, apziņas un reliģiskās pārliecības brīvību. Diskusija tika rīkota sadarbībā ar Latvijas Republikas vēstniecību pie Svētā Krēsla (pirms simts gadiem stājās spēkā konkordāts starp Latvijas Republiku un Svēto Krēslu) un žurnālu "Jurista Vārds", kura īpašais laidniens 2022. gada 13. decembrī tika veltīts valsts un baznīcas attiecībām no juridiskā skatpunkta.

Savā identitātē droša un spēcīga baznīca piedāvā savu redzējumu par mūsu kopējām vērtībām, ko mūsdienu demokrātiskā sabiedrība no tās sagaida. Baznīca var samērot mūsu šodienu ar augstāku patiesību. Baznīcas pamatfunkcija laicīgas valsts kontekstā ir vērtību dialogs ar valsti, lai arī no savas puses sekmētu vērtību īstenošanos sabiedrībā.¹

"Satversmes attīstība grozījumu ceļā ir attālinājusies no Satversmes sapulces nostājas. Tāpat arī pārsteidzoši, ka ticības jautājumos visskeptiskākais un sekulārākais konstitucionālais vairākums Latvijas valsts iekārtā bijis pirms simts gadiem – satversmes sapulcē lemjot par Satversmi."² Kāpēc? Vēl nav pieredzes par padomju represijām, asiņainajiem Baigā gada notikumiem, deportāciju noziegumiem un tam sekojošo gadu baisajiem nodarījumiem saistībā ar baznīcas pārstāvju un ticīgo vajāšanām Latvijā. Tas atstāja neizdzēšamas pēdas paudžu vēsturiskajā atmiņā un apziņā kā grūti un gudri dziedējamās rētas.

Latvijā ir valsts un baznīcas mērenās atdalītības modelis (ticības mācība skolās, laulību slēgšana baznīcās). Valstis, kur pastāv šis modelis, netiek apšaubīts valsts aizliegums iejaukties reliģisko organizāciju iekšējās lietās un pēdējo aizliegums iejaukties valsts lietās – valsts un baznīcas ir institūcijas ar diviem pilnīgi dažādiem uzdevumiem. Latvijas gadījumā starptautiskā līgumā (2. p.) Romas Katoļu baznīcai Latvijā tiek atzīta publiskā tiesībsubjektība un pat tiek noteikts, ka katoļu baznīcas institūcijām Latvijas Republikā, kurām saskaņā ar kanoniskajām tiesībām ir publisko tiesību juridiskās personas statuss, ir tāds statuss arī saskaņā ar Latvijas Republikas likumiem.³

Pirmais konkordāta noslēgšanas process vainagojās panākumiem, kas piepildīja solījumus, kuri Latgales sabiedrībai tika doti jau 20. gadsimta sākumā, sapņojot par demokrātiskas un brīvas Latvijas nākotni, kur Romas Katoļu baznīcai ir juridisks statuss, bet katoļticīgajiem – reliģiskā brīvība.⁴ "Šāda līguma noslēgšana mudināja valsti tiesiski regulēt attiecības arī ar citām reliģiskajām konfesijām, kas tradicionāli bija pārstāvētas tās teritorijā. 2002. gadā ratificēts jauns Līgums starp Latvijas Republiku un Svēto Krēslu, kas labāk atbilst mūsdienu situācijai un vietējās katoļu

¹ Levits E. Valsts un baznīca Satversmē. Jurista Vārds, 2022, Nr. 50 (1264), 9. lpp.

² Pleps J. Ticības lietas un Satversme. Jurista Vārds, 2022, Nr. 50 (1264), 14. lpp.

³ Balodis R. Baznīcas atdalītība no valsts. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. 99. pants. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 342. lpp.

⁴ Runce I. Latvijas un Svētā Krēsla noslēgtais konkordāts Latgales jautājuma perspektīvā. Jurista Vārds, 2022, Nr. 50 (1264), 27. lpp.

kopienas vajadzībām. Šādi valsts no savas puses vēlreiz atzina Katoļu Baznīcas pozitīvo ieguldījumu nācijas reliģiskajā, morāles attīstībā un socializācijas procesā.”⁵

Vajātās baznīcas un valsts attiecību kontekstā smagos brīvību apdraudējumu gadījumos robežas starp valsti (nepārtrauktības aspektā) un baznīcu sāk pārklāties. Valsts (sveša okupācijas vara) baznīcā ienāk pat ļoti vardarbīgā veidā. Baznīcai ir īpaša nozīme tautas apziņas pārslēgšanai uz gaismu. Tumsa nevar atzīt gaismu. To var tikai gaisma. Šai pārslēgšanai nepieciešams pieticīgs, Dieva izvēlēts līderis, kas apzinās situācijas nopietnību, meklē un atrod risinājumus, pazemīgi kalpojot Dievam, savai tautai un tēvzemei par godu. Baznīca izdzīvoja padomju režīma vajāšanas, pateicoties atsevišķu garīdznieku, priesteru, draudžu locekļu – spēcīgu personību – darbībai. Tādu personību kā godināmais bīskaps Boļeslavs Sloškāns.

Te vietā līdzība. Kontemplācija par diviem karapulkiem līdzenumā, no kuriem vienu izriko ļaunais gars, bet otru pulcina Jēzus, kas mudina veikt pašam savu izvēli, proti, kuram aicinājumam veltīt savu dzīvi. Ar visām sajūtām kontemplējamais naratīvs palīdz izprast garīgo realitāti, kas ieskauj ikvienu cilvēku.⁶

Ja kāds ir patiesi aicināts kalpot Dievam, viņa rīcība seko izmainītai sirdij. Viņš bija trešais brālis, kurš stājās Garīgajā seminārā, bet līdz galam tuvākmīlestībā gāja tikai Boļeslavs. Bīskapa Boļeslava Sloškāna nozīme visai pasaulei atklājas arī divās filmās: “Bīskaps saskaņā ar Dieva sirdi” (franču valodā) un “Lūgšana Krustā” (latviešu valodā), abas balstītas liecībās.⁷

1. Boļeslava Sloškāna priesterības izvēle, kalpošana un pārbaudījumi Padomju Krievijā

Boļeslavs Sloškāns (1893–1981) ir simbols cilvēka un viņa tautas kopīgiem likteņģriežiem: lielāko grūtību pārvarēšanā un ticības kalngala sasniegšanā ceļā uz brīvību un savu valsti. Viņš dzimis tālaika Vitebskas guberņas Rēzeknes apriņķa Stirnienes pagastā, studējis Pēterpilī, kļuva par priesteri. 1917. gadā, redzot baisās kristiešu vajāšanas, tomēr nolemj palikt Pēterpilī. Pāvests liek viņu slepeni iesvētīt par bīskapu. Viņu iesvēta bīskaps M. d’Erbinji 1926. gadā Maskavā, Sv. Ludviga franču draudzes baznīcā, piešķirot viņam Cilitānas titulārbīskapa nosaukumu. Bīskapa Sloškāna izvēlētā devīze ir *Hostija pro fratribus* – “Upuris par brāļiem”, viņš kalpo Mogiļevas diecēzē Baltkrievijā. Čeka viņu nepatiesi apsūdz (ar provokatīva aģenta palīdzību bīskapa mājās noslēpj dokumentus, kuru dēļ viņu apsūdz militārā spiegošanā), un 1927. gada 17. septembrī viņu arestē. Gan savā personīgajā, gan kalpošanas dzīvē pieturos pie principa visu darīt atklāti, jo viss slepenais kļūst atklāts, saka bīskaps Sloškāns. 1928. gada februārī bez tiesas procesa un sprieduma viņam tiek piespriesti trīs gadi spaidu darbos Solovku koncentrācijas nometnē, pēc diviem mēnešiem bīskapu

⁵ Volohovs M. Konkordāts Satversmes vienaudzis. Jurista Vārds, 2022, Nr. 50 (1264), 20. lpp.

⁶ Svētceļnieka piezīmes. Ignācija Lojolas autobiogrāfija. Tulkojis un komentējis Jānis Priede. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 173. lpp.

⁷ Sk. plašāk: “Bīskaps saskaņā ar Dieva sirdi” – filma par bīskapu Boļeslavu Sloškānu / LR1 / Latvijas Radio, <https://lr1.lsm.lv/lv/raksts/pari-mums-pashiem/biskaps-saskana-ar-dieva-sirdi-filma-par-biskappu-boleslavu-slos.a162327/> [aplūkots 14.03.2023.]. Filma “Lūgšana Krustā”, <https://www.youtube.com/watch?v=OAGDZEMNhg> [aplūkots 13.03.2023.].

piemeklē kāju paralīze un kurlums. Beidzoties soda izciešanai 1930. gada oktobrī, viņš atgriežas Mogiļevā. Pēc astoņām dienām seko otrais arests, pēc mēneša – deportācija uz Sibīriju (Sverdlovska, Irkutska, Krasnojarska, Jeņisejska, Turuhanska). Seši gadi septiņpadsmit dažādos briesmīgos padomju cietumos un izsūtījums uz Solovku salām un Sibīriju, kur viņš piedzīvo spīdzināšanas, badu, aukstumu, pārcilvēcīgu darbu.⁸

Īpaši svarīga loma katoļu baznīcai Krievijā bija tādēļ, ka, uzturot saikni ar Vatikānu, baznīcai nepārtrūka sakari ar Rietumu pasauli, daļa Krievijas iedzīvotāju saglabāja saikni ar Rietumu vērtībām. Tieši bīskapa Boļeslava Sloškāna turēšanās pie katoļticības un tās vērtībām bija viņa represēšanas patiesie iemesli. Līdz 1922. gadam Krievijā tika iznīcināti 800 pareizticīgo garīdznieku. Katru gadu likvidēja dažādu konfesiju draudzes un arestēja vairākus tūkstošus garīdznieku, mūku, mūķeņu, parastu ticīgo. Viņi masveidā tika ievietoti 1922. gadā nodibinātajā Solovku noietnē Baltās jūras salās. Tur ieslodzīja arī Boļeslavu Sloškānu. Spīdzinot viņu, čekisti centās panākt viņa atzišanos spiegošanā pret PSRS.⁹

Sātaniski bija izveidot koncentrācijas noietni klosterī! Piedzīvotais ļaunums Anzeras salā sasniedza augstāko punktu, ko piedzīvoja bīskaps Boļeslavs Sloškāns.

Bīskaps Sloškāns cieta sāpes kristiešu šķelšanās dēļ. Viņš noietnēs neiedomājamā saspīestībā, slepenībā katru dienu celebrēja Svēto Misi, dažreiz uz savām krūtīm kopā ar citiem priesteriem ar dažām maizes drupatām un skārda konservu kārbā izspīestām rozīņu sulas pilitēm.¹⁰ Vēlāk Beļģijā 1953. gada Ziemassvētku sprediķī viņš teica: “Vēlos savās domās kontemplēt visus kristiešus, kas pieņem svētos dievišķos noslēpumus Ziemassvētku liturģijas laikā briesmīgās realitātes priekšā: dzelzs aizkars, kas atdala brīvo kristīgo pasauli no baznīcas klusumā, no katakombu baznīcas. Krievija! Lūk, jau 36 gadus kristīgā ticība ir nicināta un valdības kontrolēta... Es vēlētos apmeklēt savus brāļus Kristus priesterībā, neskatoties uz konfesiju atšķirībām.”¹¹ Viņš lūdza par ticīgajiem un kristiešu cilvēcisko cieņu.

1933. gada 5. janvārī seko pavēle pārvietot viņu uz Maskavu, 15. janvārī seko pratināšana Lubjankas cietumā. 20. janvārī bīskaps Sloškāns satiek Latvijas vēstnieku Maskavā Dr. Alfrēdu Bilmani, kas nodod Svētā tēva svētību un bīskapa Jāzepa Rancāna sveicienus. Vēstnieks apgalvo, ka Svētais tēvs liek bīskapam Sloškānam pamest PSRS.¹²

Boļeslavs Sloškāns ar Latvijas valsts palīdzību tika apmainīts pret kādu komunistu spiegu (Andreju Stachovski) 1933. gadā. Viņš vēlējās atgriezties pie sava ganāmpulka Baltkrievijā. Tikai paklausības vārdā viņš atstāja Padomju Savienību, patiesībā pret savu gribu. Vēlāk pāvests Pijs XI atklāja viņam, ka nekad tādu pavēli nav devis un tas, ka viņš tika atbrīvots, acīmredzot bija Dieva providence.¹³ Pāvesta vārds un autoritāte bija izmantota bez paša pāvesta ziņas. Tēvs Vērenfrīds van Strātens savā liecībā informēja: “Kad baznīcas diplomāts, lai panāktu bīskapa atbrīvošanu, nepatiesi

⁸ Godināmā bīskapa Boļeslava Sloškāna biogrāfija. In brevi. Grām.: Bīskaps Boļeslavs Sloškāns – gaisma šodienas pasaulei. B. v., Stirnienes draugu biedrība, 2020, 15.–18. lpp.

⁹ Jansons R. Boļeslavs Sloškāns vēstures griežos. Turpat, 46.–47. lpp.

¹⁰ Van Kalsters S. Ardīevas Beļģijai un bīskapa B. Sloškāna atgriešanās Dzimtenē. Turpat, 53. lpp.

¹¹ Boļšakova N. Patiesības un labuma liecinieki – bīskaps Boļeslavs Sloškāns un virspriesteris Aleksandrs Meņs. Turpat, 50. lpp. Sk. arī: Христианос-ХVII. Рига: Международный Благотворительный Фонд им. А. Меня, 2008, с. 175–177, 179–180.

¹² Godināmā bīskapa Boļeslava Sloškāna biogrāfija. In brevi. Turpat, 15.–16. lpp.

¹³ Jerumanis A. M. Godināmā bīskapa B. Sloškāna piemērs – “Viņš bija svēts cilvēks!” (K. Bricis). Grām.: Bīskaps Boļeslavs Sloškāns – gaisma šodienas pasaulei. B. v., Stirnienes draugu biedrība, 2020, 110. lpp.

paziņoja, ka pāvests izsaucot viņu uz Romu, viņš paklausīja ar asiņojošu sirdi. Bet Romā pāvests Pijš XI šo sava nuncijs nepatieso paziņojumu atsauc un apstiprināja principu, saskaņā ar kuru Baznīcas ganam vienmēr jāpaliek pie sava ganāmpulka. Kad pēc vairākiem gadiem tika pieļauts izņēmums šajā noteikumā, bīskaps man savu noslēpumu atklāja, atļaudams man to izpaust tikai pēc viņa nāves.”¹⁴

Izšķiroša nozīme B. Sloškāna atgriešanai dzimtenē bija bīskapam J. Rancānam. Tas uzskatāmi redzams procesuālajā lietas virzībā arhīva materiālos. J. Rancāns raižējies par B. Sloškāna veselību.¹⁵ Bīskaps J. Rancāns kā vienīgo iespējamo risinājumu bīskapa B. Sloškāna atgriešanai dzimtenē nolēma piesaukt pāvesta autoritāti, citādi Sloškāns izsūtījumā būtu miris.¹⁶

Sūtnis A. Bīlmanis (1932. gadā norīkots darbam Maskavā) uzsvēra arī bīskapa B. Sloškāna atgriešanas Latvijā formālos aspektus. Viņš akcentēja J. Rancāna prasības pamatotību, jo B. Sloškāns bija pēc tautības latvietis un viņa vecāki, citi tuvinieki dzīvo Latvijā.¹⁷ Pilsonības jautājums aktualizējās 1924. gadā. Lai varētu palikt pie savas draudzes, B. Sloškāns atsacījās no tikko iegūtās Latvijas pilsonības un palika Pēterpilī, jo tur strādāja par kapelānu.¹⁸ Viņš paliek haosa, bada un kanibālisma aptvertajā padomju valstī pie sava ganāmpulka.

Latvijas sūtnis Maskavā A. Bīlmanis bīskapam Sloškānam bija teicis: “Rīt jūs brauksiet uz Rīgu. Svētais Tēvs Jūs svētī. Jums viņam jāpaklausa. Es domāju, ka jums jāuzticas man, kā oficiālajam mūsu valdības pārstāvim.”¹⁹

Jāpiekrīt pētniecei Diānai Golubeckai, ka A. Bīlmanis to darīja, J. Rancāna mudināts, līdz galam nenojauzdams, ka bīskapam B. Sloškānam nav pāvesta apstiprinājuma atstāt PSRS teritoriju. To bīskaps J. Rancāns sūtnim netika izpaudis.

Mums pagaidām vēl nav zināma bīskapa Rancāna rīcības motivācija, tādēļ varam tikai izteikt hipotēzes, bet jācer, ka viņš rīkojās, kādu labu nodomu vadīts. Neraugoties uz bīskapa Rancāna lomu šajā notikumā, bīskaps B. Sloškāns un bīskaps J. Rancāns visu turpmāko dzīvi veiksmīgi un cieņpilni sadarbojās Latvijas baznīcas un latviešu labā.²⁰

¹⁴ Golubecka D. Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumenti par Latvijas valdības lomu bīskapa B. Sloškāna atgriešanā dzimtenē. Turpat, 117. lpp. Baznīcas kanoniskie likumi noteica, ka garīdzniekam jāpaliek pie savas draudzes un ir liegts atstāt savas draudzes kaut kādu blakus apstākļu dēļ, vēl mazāk – personisku interešu dēļ. Sloškāna lietas sarakstē nav Svētā Krēsla (Vatikāna) notas vai cita dokumenta, kas apstiprinātu pāvesta piekrišanu, ka bīskaps var atstāt savu ganāmpulku un atgriezties Dzimtenē.

¹⁵ Jerumanis J. Upuris par brāļiem. Bīskaps Boļeslavs Sloškāns. Atmiņu sakopojums. Rīga, 1993, 48.–55. lpp. Bīskaps rakstīja, ka 1928. gadā Anzeras salā nomira 70% ieslodzīto; 16 stundu smags darbs aukstumā, badojoties, nakti bieži pavadot nomodā, veicot naktsarga pienākumus.

¹⁶ Golubecka D. 2020, 131. lpp.

¹⁷ Turpat, 132. lpp.

¹⁸ Šeperss L. Patiesība un piedošana. Ievadvārdi. Grām.: Bīskaps Boļeslavs Sloškāns – gaisma šodienas pasaulei. B. v., Stirnienes draugu biedrība, 2020, 26. lpp.

¹⁹ Jerumanis J. 1993, 105. lpp.

²⁰ Jerumanis P. M. bīskapa Sloškāna beatifikācijas procesa postulātors. Sloškāna izbraukšana no PSRS, <https://katolis.lv/2017/07/sloskana-izbrauksana-no-psrs/> [aplūkots 08.03.2023.]. “Pateicoties Vatikāna slepeno arhīvu publicēšanai, kā arī zinātniskam pētījumam, kas pavisam nesen tika veikts pēc postulācijas pieprasījuma, bīskapa B. Sloškāna beatifikācijas procesa *actor* (virzītāji) Mehelenes-Briseles arhidiecēzē Beļģijā var sniegt jaunu informāciju par godināmā bīskapa izbraukšanu no PSRS 1933. gadā. Šī informācija vēl vairāk apstiprina līdz kādai pašatdevei godināmais bīskaps bija *Hostia pro fratribus* gans, kas atdeva savu dzīvi par viņam uzticēto ganāmpulku. Jebkurā gadījumā ir pienācis laiks attaisnot nuncijs A. Dzekīni, jo viņš nekad nav piedalījies bīskapa Sloškāna “izvilksanā” no PSRS pret godināmā bīskapa un paša pāvesta Pija XI gribu. Tieši šī iemesla dēļ un ar augstu Baznīcas amatpersonu atbalstu beatifikācijas procesa postulācija vēlas šo informāciju darīt pieejamu plašai publikai.”

J. Rancāna galvenais nodoms bija izglābt bīskapa B. Sloškāna dzīvību un palīdzēt viņam atgriezties tēvzemē.

2. Bīskapa B. Sloškāna darbība starpkaru Latvijā un brīvajā pasaulē

Boļeslavs Sloškāns atgriezās tēvzemē, un katrā stacijā ticīgā tauta viņu sveica ar ziediem. Sekoja bīskapa Sloškāna ilggadīga kalpošana jauno priesteru sagatavošanā Latvijā, vēlāk trimdā, kur tika gatavoti priesteri un laju jaunatne kalpošanai Latvijā. Izdevās arī nodrošināt bīskapu pēctecību okupētajā Latvijā.²¹

Starpkaru Latvijas laiks ir piepildīts. Darbs no 1934. gada Rīgas Garīgajā seminārā. Būdam Teoloģijas fakultātes Morālteoloģijas katedras profesors, viņš lasīja kursus morālē un askēzē. Bīskaps Boļeslavs Sloškāns atgādināja, ka ļaunums neatkāpjas. Viņi (komunisti) nāks atkal. Viņš jaunus priesterus mācīja, kā izturēt necilvēcīgos apstākļos un turpināt kalpošanu.

Baigo 1941. gadu, kā atmiņās liecina Leonards Latkovskis, bīskaps pārļaida Daugavpili, kur valkāja tikai civilās drēbes.²² Vācu okupācijas laikā tika vadīti dievkalpojumi, vizitētas baznīcas visā Latvijā.

Vācu armijai atkāpjoties, bīskaps nebēga, bet tika aizvests ar varu. Kopā ar katoļu bīskapiem Antoniju Urbšu, Jāzepu Rancānu, luterāņu un pareizticīgo bīskapu visiem nekavējoties tika likts sagatavoties deportēšanai uz Vāciju. Tika dotas trīs stundas laika. Gestapo pārstāvis A. Urbšam teicis: “Jūs neesat brīvs. Jums jāpilda gestapo pavēle: atstāt pilsētu un doties uz Vāciju!” Pēc garā ceļa katoļu garīdznieki apmetās Altetingas ciema kapucīņu klosteri Bavārijā.²³

Bīskapi J. Rancāns un B. Sloškāns, A. Urbšs trimdā informēja par Latvijas okupāciju un aneksiju franču, amerikāņu un citu valstu presi. Viņi tikās ar diplomātiem un valstsvīriem, skaidrojot okupācijas sekas (baznīcas īpašumu konfiskācijas, baznīcu skolu slēgšanas, izsūtīšanas uz Sibīriju, ticīgo vajāšanas, vēlēšanu rezultātu viltošanas), aizstāvēja Latvijas valsts intereses, konferencēs informēja par baznīcas vajāšanām aiz dzelzs priekškara, veicināja Latvijas neatkarības atjaunošanu un gatavību atjaunot baznīcas dzīvi brīvajā Latvijas valstī. Viņi iedvesmoja dzimteni no tālienes.²⁴

B. Sloškāna un J. Rancāna darbs tandēmā bija viens otru papildinošs. J. Rancāns aktīvi iesaistījās politikā. Veiksmīgākais mēģinājums veidot trimdas valdību notika 1947. gada 26. aprīlī Eslingenē. Latvijas Centrālās padomes sastāvā ietilpstošo Latvijas 4. Saeimā pārstāvēto lielāko partiju vadītāji trimdā, kuri uzskatīja Latvijas Republikas Satversmi par spēkā esošu un darbojošos, parakstīja aktu par Valsts prezidenta pienākumu izpildītāju, kurā konstatēja, ka “saskaņā ar Latvijas Satversmes 16. un 52. pantu Saeimas priekšsēža un Valsts prezidenta funkcijas pārgājušas uz Saeimas priekšsēdētāja otro biedru bīskapu J. Rancānu”.²⁵ Atbalstu šādai amata nodošanai

²¹ Golubecka D. 2020, 134. lpp. Pēc bīskapa P. Stroda nāves Latvijai tika konkrēts jauns bīskaps J. Vaivods Vatikāna II koncila laikā, 1964. gada 18. novembrī, kad kardinālam P. Marellam konsekrēšanas procedūrā asistēja J. Rancāns un B. Sloškāns.

²² Kursīte J. Boļeslava Sloškāna pārbaudījumu ceļš. Grām.: Bīskaps Boļeslavs Sloškāns – gaisma šodienas pasaulei. B. v., Stirnienes draugu biedrība, 2020, 75. lpp.

²³ Turpat, 76. lpp.

²⁴ Golubecka D. 2020, 134. lpp.

²⁵ Bīskaps Jāzeps Rancāns. Dzīve un darbs. Red. H. Tichovskis. Greensboro: Astra, 1973, 187.–188. lpp.

bīskapam J. Rancānam pauda trimdā esošie senatori.²⁶ Kā prezidenta vietas izpildītājs J. Rancāns tikās ar citu valstu diplomātiem, pārstāvēt Latvijas valsts intereses līdz 1951. gadam, kad izceļoja uz ASV.²⁷

Lēnprātība un miermīlība iespaidoja Boļeslava Sloškāna garīgos padomus, lai problēmas vienmēr risinātu satīcīgā veidā. Viņš uzsvēra, cik ļoti sāp viņa sirds, kad tautieši paši sevi iznīcina, cits citu apkarodami. Bīskaps Boļeslavs Sloškāns izteica savas bažas par sabiedrības sašķelšanos, ko veicina savstarpējs naid starp politiskām partijām, negatīvi vērtēja arī nemitīgo rīvēšanos starp baltiešiem un latgaliēšiem. Viņš arī lūdza, lai starp Latvijas bīskapiem nerastos nekādas domstarpības, bet valdītu viena sirds un viena dvēsele. Bīskaps ļoti izjuta arī vienotības nepieciešamību starp kristīgām konfesijām. Viņš lika saprast, ka upurē sevi par kristiešu vienotību, uzsverot, ka tikai miera Dievs var dāvēt sadarbību. Bīskaps Sloškāns bija kļuvis pazīstams ar savu iestāšanos par labu Krievijai, Baltkrievijai un Latvijai, lai brīvā pasaulē neaizmirstu tās tautas, kas bija zem komunisma jūga, lai neaizmirstu baznīcu, kas cieš klusumā. Viņš iedvesmoja pazīstamo tēvu Vērenfrīdu van Strātenu nodibināt organizāciju *Kirche in Not* ("Baznīca spaidos") un palīdzēt baznīcai, kas ir aiz dzelzs aizkara. Kā latvietis, Latgales bērns viņš vienmēr bija atvērts universālai dimensijai. Viņš nekad neaizmirs Baltkrieviju, savu diecēzi, par kuru viņš lūdās un upurējās visu mūžu.²⁸

1947. gadā viņš varēja pārcelties uz dzīvi Beļģijā. Lēvenā (bij. Luvēna) viņš nodibināja un vadīja katoļu priesteru semināru. Ar neatlaidīgiem pūliņiem viņam izdevās Zedelgemas noņemtnē no angļu gūsta atbrīvot virkni latviešu karavīru, motivējot to ar viņu vēlmi stāties un mācīties Garīgajā seminārā.²⁹ Bīskaps B. Sloškāns uzsvēra, ka semināristi tiek gatavoti darbam brīvajā Latvijā. Jaunos priesterus viņš nosūtīja darbā pie visā pasaulē izkļiedētajiem latviešiem. 20. gs. 90. gados jaunākie no viņiem (A. Smelters, A. Justs, Ā. A. Brumanis) atgriezās Latvijā un bija aktīvi kalpojumā. B. Sloškāns sacīja: "Kad Latvija būs atkal brīva, Garīgajā seminārā būs vajadzīgi profesori."³⁰ Lūdzot palīdzību no Beļģijas valdības, bīskaps B. Sloškāns atbalstīja apmēram 40 latviešu studijas Lēvenas Katoļu universitātē. Viņš atbalstīja arī baltkrievu studentus.³¹

1952. gadā pāvests Pījs XII viņu iecēla par apustulisko vizitatoru krieviem un baltkrieviem, 1953. gadā – arī kā atbildīgo par latviešiem un igauņiem trimdā. Viņš

²⁶ Senatoru atzinums. Kučs A. u. c. Latvijas valsts tiesību avoti. Valsts dibināšana – neatkarības atjaunošana: dokumenti un komentāri. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2015, 230.–233. lpp. Sk. arī: Pleps J. Bīskaps Rancāns un Satversme. Valsts prezidenta vietas izpildīšana. Jurista Vārds, 2009, Nr. 9, 22.–28. lpp. Vācijā Latvijas Centrālās padomes ierosinātā Latvijas parlamentāriešu konference 1947. gada 19.–20. augustā Bad-Dicenbahā deklarēja, ka Latvijas Republikas Satversme joprojām ir spēkā. Bīskaps Jāzeps Rancāns 1973, 207. lpp. Pret amata uzticēšanu J. Rancānam iebilda K. Ulmaņa bijušie ministri, diplomātiskais dienests un daudzas trimdas organizācijas. Sk. arī: Deksnis E. B., Beķere K. Latviešu trimdas loma valsts neatkarības idejas uzturēšanā (1945–1991). Grām.: Nepārtrauktības doktrīna Latvijas vēstures kontekstā. Autoru kolektīvs prof. T. Jundža zinātniskajā vadībā. Latvijas Rīga: LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs, 2017, 237.–238. lpp.

²⁷ Bīskaps Jāzeps Rancāns 1973, 43. lpp.

²⁸ Jerumanis A. M. 2020, 109.–110. lpp.

²⁹ Kursīte J. 2020, 77. lpp.

³⁰ Golubecka D. Bīskaps Boļeslavs Sloškāns – jaunatne un latviešu nacionālā identitāte. Grām.: Bīskaps Boļeslavs Sloškāns – gaisma šodienas pasaulei. B. v., Stirnienes draugu biedrība, 2020, 99. lpp.

³¹ Jerumanis J. 1933, 160. lpp.

bija Minskas un Mogiļevas diecēzes apustuliskais administrators, kalpoja krieviem un latviešiem Rietumos. Bija Vatikāna II koncila tēvu vidū. B. Sloskāns ietver sevī tiltu starp tautām, Austrumiem un Rietumiem, starp pagātņi un nākotni.³²

Trimdā bīskaps B. Sloskāns veicināja laikrakstu un žurnālu “Dzimtenes Balss”, “Gaisma” un garīgo grāmatu izdošanu latviešu valodā, aicinot redakcijai iesūtīt rakstus, sekoja līdzī arī žurnāla “Dzeive” rakstu kvalitātei. 1956. gadā pēc bīskapa iniciatīvas ar viņa ievadvārdiem tiek izdota grāmata “Svētā Terēze no Bērna Jēzus. Kādas dvēseles stāsts” u. c.³³

Par kopējo latviešu vienotāju trimdā tika izvēlēta latviešu valoda, jo no reliģijas viedokļa Latvija bija daudzkonfesionāla valsts ar labām ekumenisma tradīcijām. B. Sloskāns aicināja priesterus 18. novembrī vienmēr celebrēt Svēto Misi par Latviju, gatavojot priesterus nākotnes darbam Latvijā. Katru gadu bīskapu gana raksti tika publicēti diasporas laikrakstos latviešu valodā.³⁴ Lai saglabātu latvietību un vienotību trimdā, kā arī turpinātu padziļināt katolisko identitāti, bīskaps aicināja studentus iestāties Latvijas katoļu studentu apvienībā “Dzintars”. Par apvienības biedriem kļuva semināristi un laju studenti, kas ar bīskapa atbalstu studēja Lēvenas Katoļu universitātē.³⁵ Bīskaps uzsvēra, ka, kalpojot tēvijai, mēs izpildām Dieva gribu.

1933. gadā jau Lizjē, Francijā, viņš raudot lūdzās par visām Padomju Savienības tautām. “Pēc Mises viņš uzkāpa kancelē un aizkustinātā ļaužu puļā priekšā izklāstīja drausmīgo postu, kas valda Padomju Savienībā, un cik nepieciešami ir Eiropai, visai civilizācijai un visai pasaulei aizstāvēties ar dedzīgām lūgšanām no boļševiku posta.” Nenoliedzami, ka atbilstoši gan Rietumu, gan Krievijas vēsturnieku vērtējumam vislielākā kristiešu vajāšana pēc romiešu laika vajāšanām ir notikusi padomju varas laikā.³⁶

Pāvests Pījs XI lūdza bīskapam Boļeslavam Sloskānam uzrakstīt savas atmiņas par ieslodzījuma vietās piedzīvoto. Tapa viņa cietuma dienasgrāmata “Dieva liecinieks” par cietumiem, Solovku salu soda koloniju un deportācijām uz Sibīriju. Izdota piecus gadus pēc viņa nāves franču valodā 1986. gadā.³⁷

Liecina teoloģijas maģistrs Hermanss: “Pēc tam, kad es biju celebrējis savu pirmo Svēto misi, bīskaps Sloskāns man vaicāja, vai esmu nofotografējis kopā ar saviem vecākiem. Viņš parādīja vienīgo piemiņas lietiņu – apdzeltējušu fotogrāfiju, kur kā jauns ordinēts priesteris ir kopā ar saviem vecākiem. Tēvs nomira pirmais, māte – 1944. gadā astoņdesmit gadu vecumā. Boļeslavs Sloskāns nesa sevī smagu cilvēcisku pārdzīvojumu, saistītu ar savu ģimeni. Viņa astoņdesmitgadīgo māti kopā ar vienu no brāļiem komunisti dzīvus sadedzināja pašas mājā. Māsu izsūtīja, jo viņa atklāti apliecināja savu ticību. No baltās elles viņa atgriezās, bet drīz mira. Pats par savu dzīvi bīskaps nekā nestāstīja.”³⁸

³² Šeperss L. 2020, 26. lpp

³³ Golubecka D. 2020, 103. lpp.

³⁴ Turpat, 102. lpp.

³⁵ Golubecka D. 2020, 100. lpp.

³⁶ Jerumanis A. M. 2020, 111. lpp.

³⁷ Témoin de Dieu chez les sans – Dieu: journal de prison de mgr Boleslas Sloskans du bagne des îles Solovki à la déportations en Sibérie. Aide a l'église ne detresse, 1986.

³⁸ Van Kalsters, Hansens D. Hermansa J. liecība. Grām.: Bīskaps Boļeslavs Sloskāns. Vajātās Baznīcas simbols. Bīskapa B. Sloskāna fonds – Luvēna, 1996, 93. lpp.

Bīskaps Boļeslavs Sloškāns mūžībā aizgāja absolūtā gaišumā, skatot *Salve Regina*. Dieva acīs taisnīgā nāvei ir liela vērtība. Liecina māsa Agnese: “Viņa vaibsti apskaidrojās, seja kļuva vizmojoši balta kā sniegs, tā mirdzēja vēl neredzētā spožumā. Viņš atvēra acis un vērsa tās uz debesīm .. Tā bija Lielā sestdiena!”³⁹

Daudziem vajāšanās cietušiem latviešu kristiešiem viņa vārds un piemiņa joprojām ir dzīvi, jo viņš iemiesoja un uzturēja gan pretošanās garu komunistiskajiem apspiedējiem, gan cerību uz atbrīvošanos, gan arī ticību uz Dievu, kurš nekad nepamet savu tautu, bet ved to cauri tuksnesim uz dzīvības pilnbriedu. “Saņemot sava godātā bīskapa mirstīgās atliekas, lai guldītu tās viņa paša beidzot brīvību atguvušajā dzimtajā zemē, bija skaidri redzams, kā šie apspiestie cilvēki gadiem ilgi turējušies pie mazas cerības liesmiņas, ko tik dzīvi iemiesoja šī vienkāršā un svētā cilvēka persona...”⁴⁰

Pēc komunistiskās impērijas sabrukuma bīskapa mirstīgās atliekas tika pārvestas uz Latviju un svinīgi apglabātas Aglonas bazilikas kriptā.

3. Baznīcas vajāšana okupētajā tēvzemē. Konfesiju pieredze. Liecības

Padomju režīma īstenotā politika pret baznīcu 1945.–1947. gadā sākotnēji bija “izzinoša”, vēlāk – iznīcinoša. Pēc Otrā pasaules kara baznīca atradās pastāvīgā PSKP un valdības kontrolē. 1943. gada oktobrī PSRS tika izveidota padome, kas pārzināja pareizticīgās baznīcas reliģijas lietas, bet 1944. gada 19. maijā PSRS Tautas komisāru padome (turpmāk – TKP) pieņēma lēmumu valdības paspārnē izveidot Reliģijas kultu lietu padomi (turpmāk – RKLP), kuras uzdevums bija uzturēt sakarus starp PSRS valdību un reliģisko apvienību vadītājiem. Tika paredzēts ar padomes starpniecību ieviest PSRS likumdošanu reliģijas jautājumos un kontrolēt reliģisko apvienību darbību (dok. Nr. 66, 67). 1944. gadā izveidoja PSRS TKP RKLP pilnvarotā institūciju Latvijas PSR, par tās vadītāju 1944. gada augustā kļuva Krievijas latvietis Voldemārs Šeškens.⁴¹ Metropolīts Antonijs Springovičs mēģināja pilnvaroto pārliecināt, ka reliģijas jautājumos katoļiem pilnībā jāpakļaujas dogmām un Romas Katoļu baznīcas kanoniskajiem likumiem. Ņemot vērā to, ka šie likumi nekādā gadījumā nepieļauj baznīcu, lūgšanu namu un liturģiskā inventāra atsavināšanu un nodošanu laju pārziņā, ne arhibīskaps, ne bīskapi nevar piekrist pilnvarotā rīkojumam. To neņēma vērā.

Bīskapam A. Springovičam bija svarīgi saglabāt baznīcu, draudzes bezcerīgajā okupācijas situācijā, iecelt bīskapu pēcnieku, jo viņš bija jau cienījamā vecumā. Bija

³⁹ Van Kalsters, Hansens D. Māsa Agneses liecība. Bīskapa B. Sloškāna fonds – Luvēna, 1996, 98. lpp.

⁴⁰ Op de Beeck. Garīgā apcere. Keizersbergas abatija, Gazet van Antwerpen, 1993.

⁴¹ Ārvalstu arhīvu dokumenti par okupācijas režīmu politiku Latvijā. 1940–1968. Dokumentu krājums. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2008, 277. lpp. Tas, ka PSRS valdība kara laikā bija spiesta sadarboties ar baznīcu un pirmajos pēckara gados bija jāreķinās ar sabiedroto viedokli, ietekmēja valdības attieksmi pret baznīcu un garīdzniekiem. Kopumā pirmajos pēckara gados salīdzinājumā ar 20. gs. 20. gadiem Krievijā vērojama iecietība pret reliģiskajām konfesijām, vilcināšanās veikt radikālus pasākumus. Par to liecina draudžu reģistrācijas kampaņa, ko uzsāka 1945. gadā un kas ieilga līdz 1949. gadam. Atsaucoties uz Krievijas PFSR Tautas komisāru padomes 1918. gada 28. janvāra dekrētu un Vissavienības Centrālās izpildkomitejas un Tautas komisāru padomes 1929. gada 8. aprīļa lēmumu, lai reģistrētu draudzi, bija nepieciešams divdesmit ticīgo iesniegums. Pēc tam slēdza līgumu ar draudzes komiteju par baznīcas un kulta priekšmetu nodošanu beztermiņa lietošanā. Visilgāk reģistrācijai pretojās Romas Katoļu baznīca (sk. dok. Nr. 66, 67, 70–72).

nepieciešama izcila diplomātija. Saprotot, ka ārējās formas maiņa varētu notikt kultūrvēsturisko izmaiņu dēļ, nedrīkstēja pieļaut baznīcas satura nomaiņu. Padomju režīms manipulēja ar konfesijām Latvijā.

Faktiski visu laiku mēģināja veidot sāncensību starp luterāņu un katoļu baznīcu, sākotnēji vairāk atbalstot katolisko baznīcu, bet vēlāk pārceļot svaru kausus vairāk luteriskās baznīcas virzienā. Šī sāncensība bija vajadzīga, lai ar šīm baznīcām zemiski manipulētu. Vēsturiski okupācijas sākumā, A. Springoviča valdīšanas laikā, RKLP pilnvarotais Voldemārs Šeškens vairāk atbalstīja katolisko baznīcu (pieļāuj, ka viņam bija personīgas simpātijas, jo viņš pats bija ar saknēm Latgalē), ko vēlāk arī viņam pārmeta okupācijas vara, sakot, ka viņš neorientējoties Latvijā notiekošajā, jo viņš zinot tikai to, ko viņam stāsta Springovičs.⁴² Katoļu baznīcas tālaika “priekšrocības” vairāk saistāmas nevis ar kādu izstrādātu padomju varas politiku, bet ar bīskapa A. Springoviča stratēģiju sarunās ar okupācijas varas pārstāvjiem.

1948. gada vidū A. Springovičs bija spiests pakļauties norādījumam par draudžu reģistrāciju. RKLP un tās pilnvarotais Latvijā pirmajos pēckara gados vislielāko uzmanību pievērsa Romas Katoļu baznīcai. Saikne ar Vatikānu katoļu baznīcai piešķīra īpašu stāvokli un līdz ar to pievērsa arī okupācijas režīma īpašu uzmanību. Svarīgs faktors bija arī metropolīta A. Springoviča lielā autoritāte katoļticīgo iedzīvotāju vidū, un viņš bija viens no retajiem konfesiju vadītājiem, kurš pēc kara bija palicis Latvijā. Kopš 1945. gada RKLP darbība bija vērsta uz to, lai meklētu iespējas izveidot augstāko garīdznieku grupu, kura ne tikai deklaratīvi paziņotu par savu gatavību sadarboties ar padomju varu, bet arī sarautu attiecības ar Vatikānu un Padomju Savienībā izveidotu autokefālu katoļu baznīcu (dok. Nr. 69). Taču RKLP nācās atzīt, ka šī plāna īstenošana jāatliek. Pasākumus RKLP pilnvarotais kārtoja ar garīdzniekiem pārrunu ceļā, raktiski norādījumi vai rīkojumi netika doti. Šādu taktiku piekopa tādēļ, lai nebūtu lietisku pierādījumu, ka valsts jaucas baznīcas iekšējās lietās. PSRS Reliģijas kultu lietu padomes instrukcijas pilnvarotajam bija slepenas un paredzētas tikai dienesta vajadzībām. Baznīca savas tiesības legāli pastāvēt padomju režīma apstākļos varēja iegūt tikai smagu kompromisu ceļā, galu galā nonākot pilnīgā atkarībā no varas institūcijām.⁴³

Jau pēc A. Springoviča, jo īpaši pārejas periodā, kad Rīgas diecēze palika bez spēcīga vadītāja, “siltās” attiecības ar RKLP pilnvaroto beidzās. “Pirmskara laikā luteriskā baznīca bija lielāka un stiprāka par katolisko, vēlāk izveidojās zināms līdzsvars. Protams, varas interese par katoļu baznīcu bija saistīta arī ar šīs baznīcas organizatorisko struktūru, aiz tās visu laiku “stāvēja” Vatikāns, līdz ar to bieži vien interese bija ne tik daudz par katolisko baznīcu konkrēti Latvijā, cik par to, lai šo baznīcu izmantotu lielajā spēlē ar Vatikānu. Un, ja mēs runājam par VDK aģentiem, tad bija interese ar mūsu katoļu baznīcas delegāciju Vatikānā starpniecību izspēlēt savu ārpolitisko kārti vai risināt kādus citus jautājumus.

VDK aģentūras lokam bija interese gan par pašām draudzēm, gan par baznīcu kā instrumentu ārējai darbībai. Garīdzniecību, kas uz ārzemēm nebrauca, strādāja savā mazajā draudzē, varēja izmantot cilvēku noskaņojuma izzināšanai.⁴⁴

⁴² Zanders M., Krūmiņa-Koņkova S. Maisi valā, <https://www.delfi.lv/news/national/politics/maisi-vala-bija-garidznieki-kuri-speja-saglabat-staju.d?id=50910887> [aplūkots 27.08.2023.].

⁴³ Ārvalstu arhīvu dokumenti par okupācijas režīmu politiku Latvijā 2008, 278.–279. lpp.

⁴⁴ Turpat.

Baznīca bieži atspoguļo sabiedrību. Piemēram, luteriskajā baznīcā trīsdesmitajos gados jau sāka apšaubīt sinodālo principu, tika gatavota jauna satversme, lai noteiktu luterisko baznīcu kā valsts baznīcu. Faktiski baznīcas struktūra līdzinātos tai, kuru pēc Otrā pasaules kara Latvijas Evaņģēliski luteriskajā baznīcā izveidoja padomju režīms. Padomju režīms izmantoja to, ka baznīcas demokrātiskās struktūras vairs nedarbojas, un izveidoja kvazisinodālu iekārtu, sovietizējot baznīcu. Vara tika koncentrēta šaurākā lokā (arhibīskaps un prezidijs).⁴⁵

No 1946. gada režīms mērķtiecīgi nomainīja cilvēkus vadošajās pozīcijās, sāka izstrādāt tādu satversmi, kas ļautu režīmam vieglāk pārvaldīt un kontrolēt baznīcā notiekošo. Arhibīskapam Gustavam Tūram bija jāpiedzīvo ārkārtīgi spēcīgs režīma spiediens un arī draudžu neapmierinātība. 1968. gadā viņš atkāpās no amata. Baznīcai komunismā nebija vietas. Vajāšanas izpaudās administratīvi – uzlika lielus nodokļus, slēdza baznīcas, jo PSRS vairs nebija noslēgta tipa sabiedrība, bija jā rūpējas arī par savu starptautisko tēlu. Šī antireliģiskā kampaņa izraisīja ticīgo masveida pretošanos, draudzes izolējās no sabiedrības, veidojās subkultūras, pārāk daudzi cilvēki ieraudzīja, ka baznīca ir upura lomā, reliģiozitāte tieši pieauga. Režīms uz laiku akceptēja baznīcu klātbūtni sabiedrībā, atteicās no drīzas iespējas izveidot komunistisku sabiedrību. Astondesmito gadu beigās jauno mācītāju opozīcijas kustība nāca ar daudzām progresīvām idejām, tostarp, kā ierobežot padomju režīma iespējas manipulēt ar vienu arhibīskapu, mazināt autoritāro vadības stilu, atdzīvināt sinodālā pārvaldes principa demokrātisko kodolu. Kļūdu apzināšanās rada izaugsmi.⁴⁶

Septiņdesmito gadu sākumā VDK metodes ieguva jaunus apveidus, tostarp pret ticīgajiem. Cilvēkus tiesā ne tikai par vārdu, bet pat par domu. Domājošo pārvērš par citādi domājošo. Vispildtāk ticīgo vajāšanas raksturo vajāto pašu pieredzētais. Kā raksta emeritētais bīskaps Pāvils Brūvers, atsaucoties uz Marka Popovska domu: “Tev atņem maizi, atņem darbu, piedraud ar safabricētu krimināllietu. Tevi atspiež pie ciņas robežas. Daudzi, kurus šodien sauc par disidentiem, nonākuši pie tās ne tik daudz pēc savas gribas, cik pēc valsts gribas. Disidents pēc tam var izbraukt, var doties katorgā, bet viens ceļš tam uz visiem laikiem slēgts – viņam neatļaus palikt šai zemē kā parastam pilsonim ar saviem personīgajiem nestandarta sabiedriskajiem un politiskajiem uzskatiem.”⁴⁷ Pāvils Brūvers bija 4. kursa medicīnas students no ticīgas sešu bērnu ģimenes. Viņa tēvs Andrejs bija atgriezies no izsūtījuma. Pāvils Brūvers kopā ar brāli Olafu nolēma veikt aptauju par padomju īstenības dažādiem dzīves aspektiem. Aptaujas anketas centrālā doma bija novērtēt situāciju valstī, kādā cilvēks dzīvo un strādā (obligātās demonstrācijas, talkas u. tml). Tas izskanēja kā aicinājums patstāvīgi domāt un patstāvīgi vērtēt padomju cilvēka stāvokli. Katrs cilvēks, kas apzinās patieso situāciju, ir potenciāls disidents, un katrs jauns disidents tuvina mūsu brīvības stundu. Jau pirmās aizpildītās anketas atklāja, ka sistēma ir slima, ka cilvēki izjūt slāpes pēc garīgās un vārda brīvības.

Kad brāļi nonāca VDK, Pāvils atceras sarunu ar izmeklētāju par Bibli. Izmeklētājs uzsvēra, ka Bībele nav aizliegta, bet vairāk to iespiest nav nekādas nepieciešamības.

⁴⁵ Rozentāls L. Eliksīrs dvēselei – pētījums par cilvēcību, <https://www.lu.lv/par-mums/lu-mediji/ziņas/zina/t/44530/>, [/https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/28315](https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/28315). [aplūkots 09.03.2023.].

⁴⁶ Turpat. Sk. plašāk: promocijas darbs “Sinodālais pārvaldes princips Latvijas luteriskajā Baznīcā 1948.–1984. gadā”, <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/28315>. [aplūkots 09.03.2023.].

⁴⁷ Brūvers P. Kā rodas disidenti. Ķelne: aut. izd., 1978, 2. lpp.

Nepietiekot papīra, lai iespiestu mācību grāmatas, kur nu vēl tērēt papīru galīgi nevajadzīgām grāmatām. Uz Pāvila Brūvera teikto, ka ticīgie paši varētu iespiest Biblii, sekoja izmeklētāja reakcija: “Vai ir zināms kāds no draudzes, kas tās varētu iespiest? Kuri tieši?”⁴⁸ Kad brāļi teica, ka LPSR apmelo, noķengā ticīgos, vajā to pārliecības dēļ (atlaiž, izslēdz, pazemina), izmeklētājs prasīja kurus tieši, taču VDK konkrētus piemērus nedrīkstēja minēt, jo tas varēja draudēt cietušajiem ar apsūdzību ļaunprātīgu melu izplatīšanā.⁴⁹

Pāvils ar brāļi Olafu iestājās par mācītāju Jāni Šmitu, kurš PSKP 25. kongresa laikā pieteica badastreiku, jo līdz 1976. gada februārim bija uzrakstījis jau 12 iesniegumus ar lūgumu atļaut emigrēt.⁵⁰ Brāļi protesta vēstuli nosūtīja čekas priekšniekam Avdjukevičam. Savā vēstulē brāļi norādīja, ka ir tiesāti par “apmelojumiem”, ka Padomju Savienībā netiek ievērotas cilvēka tiesības, bet vai tas, ka mācītāja Jāņa Šmita ģimēni neizlaiž no Padomju Savienības, ir tikai “atsevišķs gadījums”? Vai šajā gadījumā tiek ievērotas Jāņa Šmita tiesības izvēlēties savu darba un dzīves vietu? Bija zināmi vairāki šādi gadījumi. Čekā bija radušās aizdomas, ka brāļi Brūveri organizē politisku lapiņu izmētāšanu. Pēdējā laikā Rīgā bija parādījušās kristīgās jaunatnes kustības, Latvijas Demokrātiskās jaunatnes komitejas, Latvijas Nacionālās neatkarības kustības izplatītās lapiņas bez parakstiem. Rietumu televīzijā tika demonstrēta filma par soda nometni pie Rīgas. Izrādījās, ka tā ir tā pati nometne, kurā savu laiku bija strādājis arī Olafs. Čekisti bija pārliecināti, ka šo filmu ir uzfilmējuši abi Brūveri. Jau kopš anketu izplatīšanas lietas izmeklēšanas laika čekistiem bija aizdomas, ka Brūveru tēvs uztur sakarus ar pagrīdes kristiešiem un Rietumiem. Kopā ar mācītāja J. Šmita ģimēni, kurā vēl bija viņa sieva Ruta un vienpadsmit bērnu, 1976. gadā čekisti piedāvāja izbraukt arī brāļiem Olafam un Pāvilam Brūveriem.⁵¹ Aprīļa beigās Šmitu ģimene saņēma atļauju izbraukt, bet brāļiem atbildēja, ka izbraukšana neesot mērķtiecīga. Mantas bija pārdotas, no darba aizgājuši. Šajā situācijā visu maiju tika pieteikts badastreiks. Badojās Olafs, Pāvils Brūveri, viņu māte un tēvs. 1. jūnijā veselības stāvokļa dēļ badastreiks tika pārtraukts. Atkal VDK.⁵² Viņiem piedraudēja ar psihiatrisko slimnīcu. Brāļi aizrakstīja protesta vēstuli VDK, uzsverot, ka esot nobažījušies par psihiatriju un psihiatrisko slimnīcu lomu padomju sabiedrībā VDK izpratnē. Pēc vēstules saņemšanas brāļus izsauca VDK atkārtoti, taču izturējās laipni. Izmeklētājs Sparinskis teica, ka lieta drīz tikšot atrisināta.⁵³

Olafs Brūveris pirms atbrīvošanas no ieslodzījuma aizpildījis formulāru, norādot, ka ieslodzījuma vietas ir “samaitāšanas vietas, jo audzinātāji ir nekulturālāki un rupjāki par pašiem ieslodzītajiem, ka savu turpmāko dzīvi gribot veidot saskaņā ar Dievu un sirdsapziņu”.⁵⁴ Pēc šiem notikumiem brāļi jutās brīvi no dažādiem ideoloģiskiem

⁴⁸ Brūvers P. 1978, 141. lpp.

⁴⁹ Turpat, 66. lpp.

⁵⁰ Turpat, 148. lpp.

⁵¹ Turpat, 140. lpp.

⁵² Turpat, 150. lpp.

⁵³ Brūvers P. 1978, 152.–154. lpp. “Uzraksts uz sienas. Jau 18. dienu badojamies par tiesībām izceļot no PSRS. Fotografēšanās ļaunprātīgai apmelojumu izplatīšanai. Visi nofotografējamies un filmiņu atdevām pie mums no Rietumvācijas atbraukušajai Zeltītei Kļaviņai, lai to aizved mūsu brālīm Dānielam uz Ķelni. Kāpjot uz kuģa filmiņu viņai atņēma. Bija arī vēl viena filmiņa, kas ar citu cilvēku atbalstu sasniedza mērķi. VDK izmeklētājs teica: Tiesības izceļot pie mums ir katram pilsonim un par to nevienam pie mums nav jābadojas.”

⁵⁴ Turpat, 142. lpp.

žņaugiem. Viņi bija samaksājuši par savām tiesībām brīvi izteikties. Padomju vara viņiem bija atņēmusi jebkādas nākotnes cerības, jebkādas perspektīvas.

“Svešatnības smagums ir un paliek, un to nokratīt varēšu tikai tad, kad es atkal stāvēšu uz savas dzimtās zemes – brīvās un skaistās Latvijas zemes.”⁵⁵

Mēs katrs ikviens kāpjām Apskaidrošanas kalnā, gūstam atziņas, lejā nākam pilnīgi citādi un izmainīti apziņā, ieguvuši spēku ikdienas kalpošanai. Varam dalīties ar citiem. Boļeslavs Sloškāns to paveica ar vislielāko varonību un tālejošām sekām, visdziļāk no visiem kalpodams tautai, baznīcai un valstij, daudzus gadus pavadot Krievijas cietumos un koncentrācijas nometnēs, gan abatiju vientulībā trimdā, gan glābjot un balstot nelaimē nokļuvušos.

Kopsavilkums

1. Vajātās baznīcas un tās pārstāvju pieredzes atgādina par mūžīgo un pārlaicīgo baznīcas dialogā ar valsti, atgādina par atbildīgu starpkonfesionālo unikālo attiecību kultūras kopšanu un turpināšanu Latvijā. Pateicoties šiem cilvēkiem, neizdevās tautas apziņas vivisekcija, jo tās lielākā daļa saprata, ka nepiemērotas izvēles rada ļaunumu.
2. Īpaša nozīme bija Latvijas diplomātijas darbinieku augstajam profesionālajam līmenim un rīcībai – viņi organizēja bīskapa B. Sloškāna atgriešanos tēvzemē. Piedaloties Boļeslava Sloškāna dzīvības glābšanā, tika izglābts daudzkārt vairāk – daudzu citu ar viņu vēlāk saistīto cilvēku dzīves, tika atgūta cilvēka cieņa, personības brīvība un Latvijas brīvība.
3. Boļeslavs Sloškāna dzīve un darbs ir ietekmējis to, ka kļūst arvien vairāk tādu cilvēku, kuru apziņa ir pietiekami attīstījusies, lai tie nevēlētos vairs ciest un dotos ceļā uz apskaidrību, neradot jaunas sāpes un ciešanas. Boļeslavam Sloškānam nodarītais nav spējis aizskart viņa patieso, mīlestību izstarojošo būtību.
4. Godināmais bīskaps B. Sloškāns vairoja zināšanas starpkaru Latvijā un trimdā Rietumos par baznīcas un kristiešu vajāšanām totalitārā režīmā komunistiskajā Krievijā un PSRS, brīdināja un mācīja, kā to izturēt. Viņš smagākajos laiku lokos noturēja un kopa vērtības: latviešu valodu, izglītību, vēsturisko atmiņu par dzīvo Latviju, veicinot pretošanos svešajām okupācijas varām.
5. Vēl joprojām nepietiekami novērtēts ir valsts un vajātās baznīcas attiecību aspekts, garīdznieku, priesteru personību, ticīgo un baznīcas vajāšanu ietekme uz tautas tiesisko apziņu, īpaši vajātās baznīcas personību nozīme Latvijas valsts nepārtrauktības aspektā.
6. Godināmais bīskaps Boļeslavs Sloškāns sniedza milzu ieguldījumu cilvēka cieņas un demokrātisko vērtību aizstāvībā, veicinot tautas tiesiskajā apziņā atbildīgu izpratni par valsti, tās nepārtrauktību, reliģiskās pārliecības brīvības nepārvērtējamo nozīmi baznīcas un valsts harmoniskajās attiecībās, starpkonfesionālo sadarbību, lai brīvajā Latvijā atgrieztos pie pareizām baznīcas un valsts attiecību robežām.
7. Reliģisko konfesiju savstarpējā iecietība (starpkonfesiju kultūra) ir nopietns pamats izlīgumam starp tautām.

⁵⁵ Brūvers P. 1978, 155. lpp.

KONSTITŪCIJAS PĀRĀKUMA PRINCIPS

PRINCIPLE OF SUPREMACY OF CONSTITUTION

Jānis Pleps, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Tiesību teorijas un vēstures zinātņu katedras docents

Summary

The principle of supremacy of constitution is a mandatory requirement of the existence of the written constitution in the relevant legal system. This principle allows to ensure the supreme legal force and enforcement of the constitution in the legal and social reality. In the Latvian legal system, the principle of supremacy of constitution is recognized as a general principle of law and consequence of the principle of rule of law. This concept was developed after proclamation of the Republic of Latvia and existed as an unwritten norm without special provision in the text of constitution.

The principle of supremacy of constitution recognizes the constitution as a legal act with supreme legal force and requires for all other legal acts to be compatible with the constitution. It is forbidden to apply legal norms which do not comply with the constitution. As a legal act with supreme legal force, the constitution cannot be amended with ordinary legislative acts. The principle of supremacy of constitution requires mechanisms of constitutional review in the legal system.

Atslēgvārdi: Satversme, Satversmes pārākums, vispārējie tiesību principi, tiesiska valsts

Keywords: Constitution, supremacy of Constitution, general principles of law, rule of law

Ievads

Demokrātiskas tiesiskas valsts pamats ir konstitūcija, kas nosaka attiecīgās tiesiskās sistēmas ietvaru un ierobežo valsts varu ar konstitūcijā izlemto. Pēc konstitūcijas spēkā stāšanās gan likumdevējam (arī tautai pašai), gan citiem valsts varas orgāniem ir pienākums ievērot un nodrošināt konstitūcijā noteikto.¹ Lai konstitūcija būtu iedarbīga un efektīva tiesiskajā un sociālajā realitātē, ir nepieciešams konstitūcijas pārākums, proti, tās normām un principiem ir jābūt ar augstāko juridisko spēku attiecīgajā tiesiskajā sistēmā.²

Arī Latvijas Republikas Satversmei³ (turpmāk – Satversme) Latvijas tiesiskajā sistēmā ir augstākais juridiskais spēks. Kā uzsvērusi Satversmes tiesas tiesnese Anīta

¹ Plašāk sk.: Pleps J., Pastars E., Plakane I. Konstitucionālās tiesības. Trešais izdevums ar Daiņa Ivāna priekšvārdu. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2021, 22.–25. lpp.

² Plašāk sk.: turpat, 31.–33. lpp.

³ Latvijas Republikas Satversme. Pieņemta 15.02.1922. [01.01.2019. red.].

Rodiņa, “Satversmi raksturo konstitūcijas virsvadības princips, kas tiek uzskatīts par centrālo aksiomu konstitūciju teorijā. Tā ir pārējo likumu un citu tiesību aktu mērs. Visa Latvijas tiesiskuma un tiesību sistēma kopumā tiek veidota Satversmes ietvarā. Citiem vārdiem, no tā izriet secinājums, ka likums, kas neatbilst Satversmei, nevar būt likums”.⁴

Šā raksta mērķis ir raksturot Satversmes pārākuma principu kā vispārējo tiesību principu Latvijas tiesiskajā sistēmā. Šā mērķa sasniegšanai tiks vispārīgi raksturots konstitūcijas pārākuma princips salīdzinošo konstitucionālo tiesību kontekstā, aplūkojot tā nepieciešamību un vēsturisko attīstību, kā arī nosakot konstitūcijas pārākuma principa saturu. Tāpat tiks aplūkota izpratne par Satversmes pārākuma principu Latvijas tiesiskajā sistēmā, konkretizējot Satversmes pārākuma principa saturu atbilstoši Latvijas tiesiskajā sistēmā pastāvošām doktrīnas un judikatūras atziņām.

Šā raksta mērķis ir vispārīgi raksturot Satversmes (konstitūcijas) pārākuma principu, līdz ar to ārpus šā raksta tvēruma paliek jautājums par konstitūcijas mijiedarbību ar starptautiskajām tiesībām un Eiropas Savienības tiesībām, kā arī konstitūcijas normu iekšējo hierarhiju.

1. Konstitūcijas pārākums salīdzinošo konstitucionālo tiesību kontekstā

Konstitūcijas pārākuma princips ir obligāta konstitūcijas esības pazīme. Konstitūcija ir efektīva tikai tad, ja tā ir juridiski saistoša. Tās efektivitātes nodrošināšanai nepieciešams konstitūcijas pārākums, kas garantē, ka tiesiskajā un sociālajā realitātē tiek piemērotas tikai tādas tiesību normas, kas atbilst konstitūcijai. Konstitūcijai ir jābūt pāri visiem citiem tiesību aktiem, un konstitūcijai ir jābūt augstākajam tiesību aktam attiecīgajā tiesiskajā sistēmā. Visas citas tiesību normas tiesiskajā sistēmā ir atvasināmas no konstitūcijas, un tās nevar būt pretrunā ar konstitūciju.⁵ Konstitūcija pati par sevi ir valsts tiesiskā pamatiekārtā, kuru nevar atvasināt ne no vienas citas tiesību normas, un konstitūcija ir augstāka ranga tiesības nekā vienkāršs likums.⁶

Tiesiskajā un sociālajā realitātē konstitūcijai līdzās nevar pastāvēt cits līdzvērtīgs vai par to pārāks tiesiskais regulējums.⁷ Konstitūcija var attaisnot uz sevi liktās cerības tikai tad, ja tās normām ir garantēts un nodrošināts augstākais juridiskais spēks un pārākums.⁸ Konstitucionālo tiesību teorijā nav iespējams atzīt, ka konstitūcija nav attiecīgās tiesiskās sistēmas augstākā tiesību norma. Konstitūcija stāv pāri pārējām tiesībām, un nav iespējams regress tās spēkā esības un pārākuma jautājumos.⁹

⁴ Rodiņa A. Satversme. Jurista Vārds, 2022, Nr. 7 (1221), 4. lpp.

⁵ Sajó A., Uitz R. The Constitution of Freedom. An Introduction to Legal Constitutionalism. Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 24.

⁶ Horns N. Ievads tiesību zinātnē un tiesību filosofijā. Likums un Tiesības, 1. sēj., 1999, Nr. 3, 71. lpp.

⁷ Sajó A., Uitz R. 2017, pp. 24–25.

⁸ Grimm D. Types of Constitutions. In: Rosenfeld M., Sajó A. (eds). The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law. Oxford: Oxford University Press, 2012, pp. 109–110.

⁹ Forlenders H. Iztulkotājs kā suverēns ar neierobežotu varu. Likums un Tiesības, 3. sēj., 2001, Nr. 10 (26), 300. lpp.

Konstitūcijas pārākuma princips nozīmē, ka attiecīgajā tiesiskajā sistēmā konstitūcija ir tiesību akts ar augstāko juridisko spēku. Visi citi tiesību akti atvasināmi no konstitūcijas, un tie nevar būt pretrunā ar konstitūciju. Konstitūcijas grozīšanai ir noteikta speciāla kārtība, un ar vienkāršu likumu nevar grozīt konstitūciju. Tāpat tiesiskajā sistēmā ir jāpastāv mehānismiem, kādā veidā nodrošināt konstitūcijas pārākumu, proti, tiesību piemērotājam ir pienākums pārbaudīt citu tiesību aktu atbilstību konstitūcijai un nepiemērot konstitūcijai neatbilstošus tiesību aktus.¹⁰

Konstitūcijas pārākuma princips sākotnēji attīstīts ASV konstitucionālajā sistēmā. Kā skaidrojumā par ASV Konstitūciju¹¹ rakstīja Aleksandrs Hamiltons (*Alexander Hamilton*, 1757–1804), konstitūcija ir pamatlikums, un neviens likumdošanas akts, kurš neatbilst konstitūcijai, nevar būt spēkā esošs. Tiesām ir pienākums pārbaudīt konstitucionalitāti un nepiemērot antikonstitucionālus likumdošanas aktus.¹² Savukārt praksē šo teoriju iedzīvināja ASV Augstākā tiesa lietā *Marbury v. Madison*.¹³

Šajā lietā ASV Augstākās tiesas priekšsēdētājs Džons Māršals (*John Marshall*, 1755–1835) identificēja pastāvošu dilemmu – vai nu ASV Konstitūcija ir augstākā juridiskā spēka tiesību akts un līdz ar to tai neatbilstošs likums nevar tikt piemērots, atzīstot tiesas tiesības lemt par to, vai arī konstitūcija ir tikai vienkāršs likums, kuru likumdevējs var grozīt ar citiem likumiem. Džons Māršals to atrisināja par labu konstitūcijas pārākuma principam, uzskatot to par rakstītas konstitūcijas pamatu.¹⁴ Viņš noraidīja iespēju, ka konstitūciju varētu grozīt ar vienkāršiem likumiem, uzsverot, ka konstitūcija ir augstākais nācijas pamatlikums un jebkurš likumdošanas akts, kas tai ir pretrunā, ir spēkā neesošs. Līdz ar to tiesai ir pienākums nodrošināt konstitūcijas pārākumu, nepiemērojot tai pretrunā esošus likumdošanas aktus.¹⁵

Pēc ASV parauga rakstītas konstitūcijas ideja plaši tika pārņemta Eiropā, tai piešķirot augstāko juridisko spēku salīdzinājumā ar citiem likumiem. Arī Eiropā tika atzīts rakstītas konstitūcijas pārākums, nostiprinot ideju, ka konstitūciju nevar grozīt ar vienkāršiem likumiem un visiem likumiem un citiem tiesību aktiem valstī ir jāatbilst konstitūcijai.¹⁶ Kā galīgu un neapšaubāmu to pamatoja tiro tiesību skolas pamatlicējs profesors Hanss Kelzens (*Hans Kelsen*, 1881–1973), paredzot arī atsevišķas konstitucionālās tiesas izveidošanu konstitūcijas pārākuma praktiskai nodrošināšanai.¹⁷ Hansa Kelzena izveidotajā tiesību aktu hierarhijā konstitūcijai bija

¹⁰ Plašāk sk.: Sajó A., Uitz R. 2017, pp. 24–27; Краснов М. А. Введение в конституционное право с разъяснением сложных вопросов. Москва: Издательский Дом ВШЭ, 2018, с. 121–126.

¹¹ The United States Constitution, <https://constitutioncenter.org/the-constitution/full-text> [aplūkots 15.03.2023.].

¹² Federalist, 78 (Hamilton). In: Hamilton A., Madison J., Jay J. The Federalist Papers. Oxford: Oxford University Press, 2008, pp. 381–382.

¹³ William Marbury v. James Madison, Supreme Court, 5 U.S. 137, 1803, <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/5/137> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁴ Plašāk sk.: Sajó A., Uitz R. 2017, pp. 328–331.

¹⁵ William Marbury v. James Madison, Supreme Court, 5 U.S. 137, 1803, para. 131–146, <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/5/137> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁶ Plašāk sk.: Pleps J. Normatīvo tiesību aktu hierarhija: profesors Hanss Kelzens un mūsdienu. Likums un Tiesības, 9. sēj., 2007, Nr. 2 (90), 48. lpp.

¹⁷ Kelsen H. The Nature and Development of Constitutional Adjudication. In: Vinx L. The Guardian of the Constitution: Hans Kelsen and Carl Schmitt on the Limits of Constitutional Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, pp. 27–35. Sk. arī: Ernits M. Constitution as a System. Tartu: University of Tartu Press, 2019, pp. 21–24.

augstākais juridiskais spēks, prasot visu citu tiesību aktu pieņemšanu atbilstoši konstitūcijas prasībām un izslēdzot iespēju piemērot tādus tiesību aktus, kas neatbilstu konstitūcijai.¹⁸ Vienlaikus Hanss Kelzens pilnīgi pamatoti atzina: kamēr tiesiskajā sistēmā nav paredzēta iespēja nepiemērot konstitūcijai neatbilstošus tiesību aktus, konstitūcijai trūkst tās pārākuma garantiju.¹⁹

Līdz ar to konstitūcijas pārākums ir rakstītas konstitūcijas esības izpausme un priekšnoteikums. Konstitūcijas pārākuma atzišanai nav nepieciešams, lai tas konstitūcijā būtu tiešā tekstā noteikts. Uz šo apstākli ir norādīts arī konstitucionālo tiesību teorijā, proti, konstitucionālā likuma pārākums pats par sevi izriet pat tajās konstitūcijās, kur šis princips tekstā nav izteikts ar pietiekamu noteiktību.²⁰ Vienlaikus kopš 20. gadsimta 70. gadiem iezīmējusies arvien pieaugoša tendence konstitūcijas tekstos ietvert norādes uz konstitūcijas pārākuma principu.²¹ Tas saistāms ar tiesībpolitisku nepieciešamību piešķirt konstitūcijai lielāku svaru un autoritāti sabiedrībā, kā arī transformēt pastāvošo tiesisko un sociālo realitāti atbilstoši konstitūcijā noteiktajam. Tas visbiežāk izteikts ir demokrātiskajās konstitūcijās, kuras pieņemtas pēc autoritāra vai totalitāra režīma sabrukuma. Piemēram, Dienvidāfrikas Konstitūcijas 2. pants paredz, ka konstitūcija ir republikas augstākais likums un konstitūcijā noteiktie pienākumi ir obligāti izpildāmi, kā arī jebkurš konstitūcijai neatbilstošs tiesību akts ir spēkā neesošs.²²

Pastāv vairāki veidi, kā konstitūcijas tekstā var tikt noteikts konstitūcijas pārākums.²³ Pirmkārt, konstitūcijā var tikt ietverta norma, kas tieši nosaka konstitūcijas pārākumu. Piemēram, Polijas Konstitūcijas 8. pants paredz, ka konstitūcija ir republikas augstākais likums.²⁴ Savukārt Ukrainas Konstitūcijas 8. pants noteic, ka konstitūcija ir augstākais likums, visi citi tiesību akti var tikt pieņemti tikai saskaņā ar konstitūciju, un tiem ir jāatbilst konstitūcijai.²⁵

Otrkārt, konstitūcijā var tikt noteikts, ka citiem tiesību aktiem ir jāatbilst konstitūcijai. Piemēram, Igaunijas Konstitūcijas 3. pants paredz, ka valsts vara īstenojama atbilstoši konstitūcijai un visiem likumiem ir jābūt atbilstošiem konstitūcijai.²⁶ Savukārt Lietuvas konstitūcijas 7. pants noteic, ka jebkurš likums vai cits tiesību akts, kurš ir pretrunā ar konstitūciju, ir spēkā neesošs.²⁷

¹⁸ Kelsen H. Introduction to the Problems of Legal Theory. A Translation of the First Edition of the *Reine Rechtslehre* or Pure Theory of Law. Oxford: Clarendon Press, 2002, pp. 63–65. Sk. arī: Kelsen H. General Theory of Law & State. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 2006, pp. 124–125, 258.

¹⁹ Kelsen H. 2015, p. 69. Sk. arī: Kelsen H. 2006, pp. 267–269.

²⁰ Дябло В. К. Судебная охрана конституций в буржуазных государствах и в СССР. Москва: Наркомат Юстиции РСФСР, 1928, с. 7.

²¹ Eglītis V. Ievads konstitūcijas teorijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2006, 60. lpp.

²² The Constitution of the Republic of South Africa, 1996, <https://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf> [aplūkots 15.03.2023.].

²³ Eglītis V. 2006, 60. lpp.

²⁴ The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997, <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> [aplūkots 15.03.2023.].

²⁵ Constitution of Ukraine, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/en/254%D0%BA-%96-%D0%B2%D1%80#-Text> [aplūkots 15.03.2023.].

²⁶ The Constitution of the Republic of Estonia, <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide> [aplūkots 15.03.2023.].

²⁷ Constitution of the Republic of Lithuania, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.21892> [aplūkots 15.03.2023.].

Treškārt, konstitūcijas pārākums var tikt noteikts netieši, paredzot, ka tiesiskajā sistēmā pastāv iespēja pārbaudīt likumu un citu tiesību aktu atbilstību konstitūcijai. Piemēram, Satversmes 85. pants paredz, ka Satversmes tiesa pārbauda likumu atbilstību Satversmei.²⁸

Baltijas valstu konstitucionālajās tiesībās konstitūcijas pārākums netiek apšaubīts.²⁹ Salīdzinoši plaši konstitūcijas pārākuma princips attīstīts Lietuvas konstitucionālajā doktrīnā.³⁰ Konstitūcijas pārākuma princips Lietuvas tiesiskajā sistēmā tiek atvasināts no tiesiskas valsts principa.³¹ Konstitūcija ir nacionālais tiesību akts ar augstāko juridisko spēku tiesiskajā sistēmā un superlikums, kas ir tiesiskās sistēmas centrs, ap kuru tiek veidots viss pārējais normatīvais regulējums. Konstitūcijas pārākums nozīmē, ka konstitūcijas normām un principiem ir augstākais juridiskais spēks un neviens tiesību akts nevar būt pretrunā ar konstitūciju. Konstitūcijas pārākums un augstākais juridiskais spēks ir saistošs ikvienam visās tiesiskajā sistēmā pastāvošajās tiesiskajās attiecībās.³² Lietuvas konstitucionālo tiesību zinātnē konstitūcijas pārākums atzīts par koordinējošu principu, kurš organizē un strukturē konstitūcijas normas un principus vienotā sistēmā. Konstitūcijas pārākums ir demokrātiskas tiesiskas valsts prasība, kas padara konstitūciju par pamatlikumu un ievieto to tiesību aktu hierarhijas virsotnē. Konstitūcijas pārākums prasa nodrošināt visu spēkā esošo tiesību aktu atbilstību konstitūcijai, kā arī uzliek pienākumu likumdevējam pašam nodrošināt šo atbilstību. Konstitūcijas pārākumu nodrošina konstitūcijas grozīšanai noteiktā kvalificētā grozīšanas kārtība, kas konstitūcijas normām piešķir lielāku stabilitāti. Konstitūcijas pārākums līdzās tam, ka neviens cits tiesību akts nevar būt pretrunā ar konstitūciju, arī uzliek pienākumu ikvienam ievērot konstitūciju un aizsargāt tajā noteikto.³³

2. Satversmes pārākums Latvijas tiesiskajā sistēmā

2.1. Starpkaru periods

Latvijas Satversmes sapulces pieņemtajā Satversmes tekstā³⁴ netika normatīvi noteikts Satversmes pārākums vai tās normu augstākais juridiskais spēks. Tas atbilda Satversmes komisijas mērķim pēc iespējas izvairīties no abstraktu definīciju un plašāku frāžainu formulu ietveršanas Satversmes tekstā. Satversmes lietišķajam un lakoniskajam stilam neatbilstu vispārēju konstitucionālo tiesību teorijas atziņu

²⁸ Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. Pieņemts 05.06.1996.

²⁹ Piemēram, sk.: Ernits M. 2019, pp. 21–23.

³⁰ Pārskatu par Lietuvas konstitucionālās tiesas doktrīnu sk.: Oficioji konstitucinė doktrina, <https://lrkt.lt/lt/teismo-aktai/oficioji-konstitucine-doktrina/704> [aplūkots 15.03.2023.].

³¹ Žalimas D. Lietuvos Respublikos Konstitucija – jurisprudencinė Konstitucija. Grām.: Lietuvos konstitucionalizmas. Ištakos, raida ir dabartis. Vilnius: Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 2018, p. 288.

³² Jarašiūnas E. Valstybės valdžios institucijų santykiai ir Konstitucinis Teismas. Vilnius: Teisinės Informacijos Centras, 2003, pp. 21–24.

³³ Kūris E. Koordinaciniai ir determinaciniai konstituciniai principai. Jurisprudencija, 2002, t. 26 (18), pp. 37–38.

³⁴ Latvijas Republikas Satversme. Pieņemta 15.02.1922. [07.11.1922. red.].

pārrakstīšana Satversmes tekstā.³⁵ Šajā ziņā Latvija piederēja pie tām tiesiskajām sistēmām, kas pašsaprotamas lietas neuzskatīja par nepieciešamu ietvert konstitūcijas tekstā un regulēt, jo pareizo tiesību izpratni noteica doktrīnas, konstitucionālo tiesību teorijas ietekme.³⁶

Tālaika Latvijas konstitucionālo tiesību zinātnē kā pašsaprotama tika akceptēta doma, ka konstitūcijas pieņemšana ir satversmes varas, nevis likumdošanas varas izpausme.³⁷ Tāpat tika nošķirta Satversmē paredzētā Satversmes grozīšanas kārtība (Satversmes likumdošana) no vienkāršās likumdošanas.³⁸ Tā kā Satversme paredz atšķirīgu (kvalificētu) tās grozīšanas kārtību, Latvijas tiesiskajā sistēmā tika akceptēts dalījums pamatlikumos un vienkāršos likumos ne vien saturiski (pēc regulējuma priekšmeta), bet arī formāli.³⁹ Kā atzinis docents Augusts Lēbers, konstitūcijas noteicošā pazīme, kas tos atšķir no vienkāršiem likumiem, ir tās paaugstināts formālais juridiskais spēks. Tiklīdz konstitūcijas pieņemšanai, grozīšanai vai atcelšanai tiek prasītas atsevišķas aprūtināšanas (kvalificētas) procedūras, tad konstitūcijas nošķiršanai no vienkāršiem likumiem ir praktiska juridiska nozīme.⁴⁰

Pamata jeb satversmes likumi (konstitūcija), ja to pieņemšanai, grozīšanai vai atcelšanai paredzēta kvalificēta kārtība, attiecībā pret vienkāršiem likumiem ir ar augstāku juridisko spēku.⁴¹ Tas savukārt nozīmē, ka vienkāršo likumu saturs jāpieskaņo Satversmei, proti, vienkāršais likums nevar būt pretrunā Satversmes normām vai vispārējiem tiesību principiem.⁴² Tādā veidā atzīts konstitūcijas pārākuma princips Latvijas tiesiskajā sistēmā, proti, ka Satversmei ir augstāks juridiskais spēks nekā vienkāršiem likumiem un vienkāršiem likumiem jāatbilst Satversmei.⁴³

Konstitucionālo tiesību teorijā labi apzinājās, ka dažkārt konstitūcijā var tikt ietvertas normas, kuras saturiski nenosaka valsts iekārtas organizācijas pamatus, bet kuras likumdevējs apzināti vēlēties ietvert pamata jeb satversmes likumā, lai ierobežotu iespējas tās grozīt vai atcelt ar vienkāršiem likumiem. Ja kādu normu likumdevējs ietvēris konstitūcijā, tā grozāma vai atceļama konstitūcijas grozīšanai noteiktā (kvalificētā) kārtībā, nevis ar vienkāršo likumu.⁴⁴

Vienlaikus tika atzīts, ka reāla (praktiska) nozīme likumu gradācijai, piešķirot konstitūcijai augstāku juridisko spēku, ir tikai tajās valstīs, kur tiesām ir piešķirtas tiesības pārbaudīt likumu konstitucionalitāti, proti, vienkāršo likumu saskaņā ar

³⁵ IV sesijas 1. sēde 1921. gada 20. septembrī. Grām.: Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas. 14. burtnīca. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1921, 1309. lpp.

³⁶ Eglītis V. 2006, 60. lpp.

³⁷ Dišlers K. Konstitūcija un satversmes vara. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1921, Nr. 1/3, 7.–10. lpp.

³⁸ Dišlers K. Latvijas Republikas Satversmes grozīšanas kārtība. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1929, Nr. 7/8, 227.–228. lpp.

³⁹ Akmentiņš R. Ievads tiesību zinātnē. Lekcijas. Rīga: Latvijas Universitāte, 1929, 75.–76. lpp.

⁴⁰ Lēbers A. Lekcijas par ievadu tiesību zinātnē. II daļa. Rīga: LU Studentu padomes grāmatnīca, 1922, 12. lpp.

⁴¹ Ducmanis K. Leo Petražicka Tiesību un valsts teorija sakarā ar mācību par morāli (uz emocionālās psiholoģijas pamatiem). Rīga: Augusta Golta apgādībā, 1931, 213., 227. lpp. Sk. arī: Likums, tiesībās. Grām.: Latviešu konversācijas vārdnīca. 92. burtnīca. Rīga: A. Gulbis, 1927, 23489.–23490. sl.

⁴² Likumdevēja vara. Grām.: Latviešu konversācijas vārdnīca. 92. burtnīca. Rīga: A. Gulbis, 1927, 23476. sl.

⁴³ Sk. arī: Sinaiskis V. Lietderība un noteikumi likumu tulkošanā (Sakarā ar dep. Goldmaņa neaizskaramību). Jurists, 1928, Nr. 3, 70.–72. sl.

⁴⁴ Ducmanis K. 1931, 212.–213. lpp.

konstitūciju (satversmību).⁴⁵ Latvijas tiesību zinātnē tika atzīts, ka likumu satversmības pārbaudīšanas institūts var izveidoties vai nu uz konstitūcijas normas, vai prakses pamata. Kā piemērs šāda institūta ieviešanai tiesiskajā sistēmā kalpoja Igaunijas piemērs, kur Igaunijas Valsts tiesa kādā lietā bija atzinusi, ka katrai tiesai ir pienākums pārbaudīt likuma atbilstību konstitūcijai un, ja tiek konstatēta likuma neatbilstība konstitūcijai, tad lietu izspriest, šo likumu atstājot bez ievēribas (it kā tas neeksistētu).⁴⁶ Te jāuzsver, ka arī Latvijā pastāvēja Latvijas Senāta formulēts tiesu pienākums pārbaudīt piemērojamo tiesību aktu atbilstību Satversmei un Latvijas Senāts pats vairākās lietās šādu pārbaudi veica.⁴⁷

Līdz ar to Latvijas konstitucionālo tiesību teorijā starpkaru periodā tika atzīts Satversmes pārākuma princips, kā arī konstatēti visi nepieciešamie šā principa elementi. Proti, ka Satversmei ir augstāks juridiskais spēks, tajā ietvertās normas ir iespējams grozīt tikai Satversmes grozīšanai noteiktajā (kvalificētā) kārtībā, kā arī vienkāršajiem likumiem ir jāatbilst Satversmei. Papildus tam bija apzināts, ka Satversmes pārākuma princips prasa tiesu pienākumu pārbaudīt citu tiesību aktu atbilstību Satversmei un to nepiemērošanu lietā, ja tiktu konstatēta neatbilstība.

2.2. Pēc Satversmes darbības atjaunošanas

Pēc Satversmes darbības atjaunošanas Satversmes pārākuma principa pastāvēšana Latvijas tiesiskajā sistēmā neradīja nekādas šaubas. Satversmes, jo īpaši tajā ietvertā Latvijas valsts konstitucionāli tiesiskā pamata (Satversmes 1., 2., 3. un 6. panta), augstākais juridiskais spēks tika fiksēts 1990. gada 4. maija deklarācijā “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”, paredzot pagaidām piemērojamo padomju normatīvo tiesību aktu konstitucionalitātes pārbaudi (deklarācijas 6. punkts).⁴⁸ Tika atzīts, ka Satversmei kā konstitūcijai ir augstākais juridiskais spēks Latvijas tiesiskajā sistēmā, citiem tiesību aktiem ir jāatbilst Satversmei un Satversmē ietvertu regulējumu nevar grozīt ar vienkāršiem likumiem.⁴⁹ Kā kādā lietā atzina Augstākās tiesas Senāts, lemjot par Satversmes normas tiešu piemērošanu, “Satversmei kā augstāka līmeņa normatīvam aktam ir lielāks likuma spēks”.⁵⁰

Satversmes pārākuma princips ticis atvasināts no Satversmes 85. panta, kurā pēc Satversmes grozījumiem⁵¹ paredzēta Satversmes tiesa, kas tiesīga pārbaudīt likumu atbilstību Satversmei.⁵² Vienlaikus vērā ņemams, ka Satversmes pārākuma princips Latvijas tiesiskajā sistēmā pastāvējis ilgi pirms Satversmes 85. panta grozīšanas. Līdz ar to šā principa atvasināšana no vēlāka Satversmes grozījuma varētu radīt

⁴⁵ Dišlers K. Ievads administratīvo tiesību zinātnē. Administratīvo tiesību kursa vispārīgā daļa. Rīga: Latvijas Universitāte, 1938, 83. lpp. Sk. arī: Likumdevēja vara 1927, 23476. sl.

⁴⁶ Likums, tiesībās 1927, 23490. sl. Plašāk sk.: Luts-Sootak M., Leppik, M. Die Verfassungsgerichtsbarkeit nach Estlands Grundgesetz von 1920 und in der höchstrichterlichen Rechtsprechung. Journal of the University of Latvia. Law, 2014, No. 7, pp. 21–31.

⁴⁷ Plašāk sk.: Viksna E. Normatīvo tiesību aktu satversmības kontrole Latvijā (1918–1934). Jurista Vārds, 2014, Nr. 31 (833), 20.–24. lpp.

⁴⁸ Deklarācija “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”. Pieņemta 04.05.1990. [21.08.1991. red.].

⁴⁹ Mikainis Z. Konstitūcija. Grām.: Juridisko terminu vārdnīca. Rīga: Nordik, 1999, 112.–113. lpp.

⁵⁰ Augstākās tiesas Senāta 23.02.2000. lēmums lietā Nr. SKC-100. Sk.: Iljanova D. Mūsdienīgs tiesību normas iztulkojums Senāta lēmumā. Likums un Tiesības, 2. sēj., Nr. 6 (10), 187. lpp.

⁵¹ Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. Pieņemts 05.06.1996.

⁵² Jelāgins J. Normatīvie akti un to hierarhija. Jurista Vārds, 1998, Nr. 3 (71). Sk. arī: Eglītis V. 2006, 60. lpp.

maldīgu iespaidu par tā esību pirms Satversmes 85. panta grozījuma. Jāņem vērā, ka konstitūcijas pārākuma princips ir obligāts tiesiskas valsts principa elements, un kā nerakstīta tiesību norma (demokrātiskas tiesiskas valsts vispārējs tiesību princips) tā visu laiku pastāv Latvijas tiesiskajā sistēmā kopš tās izveidošanās.⁵³

Ja nepieciešams normatīvs pieturas punkts pašā Satversmes tekstā Satversmes pārākuma principa atvasināšanai, tad par tādu drīzāk būtu bijis uzskatāms Latvijas Satversmes sapulces formulētais Satversmes ievads (ievadteikums), kura saturs pārcelts izvērstajā Satversmes ievadā.⁵⁴ Tā kā “Latvijas tauta savā brīvi vēlēta Satversmes sapulcē ir nolēmusi sev šādu valsts Satversmi”, ir tikai loģiski, ka tādā veidā Latvijas tauta ir pašierobežojusies⁵⁵ un pakļāvusi turpmāko valsts darbību, tostarp arī vienkārtšo likumu pieņemšanu, Satversmes prasībām.⁵⁶

Pēc neatkarības atjaunošanas sākotnēji ticis izmantots jēdziens “Satversmes (konstitūcijas) virsvadība”⁵⁷ kā Satversmes (konstitūcijas) pārākuma apzīmējums, taču šobrīd terminoloģiski tiek izmantots tikai Satversmes (konstitūcijas) pārākuma jēdziens.⁵⁸ Satversmes (konstitūcijas) virsvadība uzskatāma par sinonīmu Satversmes (konstitūcijas) pārākumam.

Satversmes pārākums nozīmē, ka Satversme Latvijas tiesiskajā sistēmā ir tiesību akts ar augstāko juridisko spēku un visiem pārējiem tiesību aktiem ir jāatbilst Satversmei. Gan likumdevējam, gan tiesību piemērotājiem ir jārespektē Satversmes pārākums (virsvadība) un tā praktiski jānodrošina.⁵⁹ Satversmes pārākuma nepieciešamību nosaka tiesiskajā sistēmā pastāvošs likumdevēja un tiesību piemērotāja pienākums nodrošināt konstitucionālo vērtību, jo īpaši cilvēka pamattiesību, aizsardzību un īstenošanu tiesiskajā un sociālajā realitātē.⁶⁰

Satversmes pārākuma principa īstenošana nodrošina Satversmes kā konstitūcijas juridisko funkciju Latvijas tiesiskajā sistēmā. Satversme ir Latvijas tiesiskās sistēmas pamats un galvenais avots, kas regulē svarīgākās un fundamentālākās tiesiskās attiecības un kam ir augstākā vieta normatīvo tiesību aktu hierarhijā un augstāks juridiskais spēks pār citiem tiesību aktiem.⁶¹

Tiesiskajā sistēmā pastāv tiesību piemērotāja pienākums pārbaudīt kā likuma un citu tiesību aktu atbilstību Satversmei, tā arī regulējuma neesības konstitucionalitāti. Ja regulējuma neesība ir antikonstitucionāla, tiesību piemērotājam ir tieši jāpiemēro Satversme un jānodrošina tās iedarbība. Tiesību piemērotājs nevar aizbildināties ar zemāka juridiskā spēka tiesību akta neesību lietas izlemšanai.⁶² Satversmes pārā-

⁵³ Grigore-Bāra E. u. c. Satversmes 1. pants. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 190. lpp.

⁵⁴ Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. Pieņemts 19.06.2014.

⁵⁵ Satversmes tiesas 12.02.2014. spriedums lietā Nr. 2013-05-01, 14.2. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2014, Nr. 33.

⁵⁶ Pleps J. 2007, Nr. 3 (91), 92., 95. lpp.

⁵⁷ Piemēram: Jelāgins J. 1998; Pleps J. Satversmes 77. panta piemērošanas teorētiskie pamati. Jurista Vārds, 13.07.2004., Nr. 26 (331), 11.–12. lpp.

⁵⁸ Grigore-Bāra E. u. c. 2014, 196.–198. lpp.

⁵⁹ Jelāgins J. 1998.

⁶⁰ Grigore-Bāra E. u. c. 2014, 197. lpp.

⁶¹ Eglītis V. 2006, 84. lpp.

⁶² Harbaceviča S., Mita D. 1. panta piektā daļa. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2013, 54.–55. lpp. Sk. arī: Iljanova D. Tiesību normu un principu kolīzija. Likums un Tiesības, 2. sēj., Nr. 8 (12), 252. lpp.

kuma princips liedz Satversmi padarīt par deklaratīvu dokumentu. Kā secinājusi Augstākā tiesa (Senāts), “Latvijā kā tiesiskā un demokrātiskā valstī Satversme ir viens no tiesību avotiem, kas satur vispārējo tiesību normas. Līdz ar to Satversme nav tikai deklaratīva rakstura dokuments, tā rada dažādiem subjektiem konkrētas tiesības un pienākumus. [...] Lai nodrošinātu Satversmes normu efektīvu īstenošanu un nepieļautu, ka Satversme kļūst tikai par deklaratīva rakstura dokumentu, tiesību piemērotājam (arī tiesām) ir pienākums novērst likuma nepilnību, ja vien to iespējams izdarīt ar juridiskām metodēm un no tām izrietošiem juridiskiem argumentiem”.⁶³

Satversmes pārākums ir obligāta konstitūcijas īstenošanas pazīme, kas piešķir Satversmei augstāko juridisko spēku un pakārto tai citus tiesību aktus. Satversmes pārākumu pamato konstitūcijas kā tiesību akta, kurš pieņemts, īstenojot satversmes varu, būtība, jo Satversme sadala likumdošanas tiesības un nosaka vienkāršo likumu un citu tiesību aktu pieņemšanas kārtību.⁶⁴ Likumdošanas tiesības var tikt īstenotas tikai saskaņā ar Satversmi, nevis pretēji tai.⁶⁵

Satversmes pārākuma principa īstenošanas kontroli Latvijas tiesiskajā sistēmā nodrošina Satversmes tiesa.⁶⁶ Izvērtējot likumu un citu tiesību aktu atbilstību Satversmei, Satversmes tiesa īsteno Satversmes pārākuma (konstitūcijas virsvadības) principu un nodrošina konstitucionālo taisnīgumu.⁶⁷ Tāpat Satversmes tiesai ir pienākums nodrošināt Satversmes pārākumu un Satversmes kā valsts augstākā likuma pilnīgu tiesisko aizsardzību, nacionālajai tiesību sistēmai mijiedarbojoties ar starptautisko tiesību sistēmu un Eiropas Savienības tiesību sistēmu.⁶⁸

Kopsavilkums

1. Konstitūcijas pārākuma princips ir demokrātiskas tiesiskas valsts vispārējais tiesību princips, kas nepieciešams konstitūcijas efektivitātes un piemērošanas nodrošināšanai. Konstitūcijas pārākuma princips nodrošina, ka konstitūcija ir attiecīgās tiesiskās sistēmas augstākās tiesības (pamatlikums).
2. Konstitūcijas pārākuma princips nozīmē, ka konstitūcija ir tiesību akts ar augstāko juridisko spēku attiecīgajā tiesiskajā sistēmā. Visiem citiem tiesību aktiem ir jāatbilst konstitūcijai, un tiesiskajā sistēmā nevar tikt piemērotas tiesību normas, kas nav atbilstošas konstitūcijai. Tiesību piemērotājam ir pienākums pārbaudīt tiesību normas atbilstību konstitūcijai un, konstatējot pretrunu, nepiemērot to.

⁶³ Augstākās tiesas (Senāta) Administratīvo lietu departamenta 2021. gada spriedums lietā Nr. SKA-[B1]/2021, 20. punkts.

⁶⁴ Pleps J. 2004, 11.–12. lpp.

⁶⁵ Grigore-Bāra E. u. c. 2014, 197. lpp.

⁶⁶ Balodis R., Levits E. Satversmes ievada interpretēšanas (komentēšanas) pamatjautājumi. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 39.–40. lpp.

⁶⁷ Satversmes tiesas 18.01.2010. spriedums lietā Nr. 2009-11-01, 5. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2010, Nr. 10.

⁶⁸ Satversmes tiesas 07.04.2009. spriedums lietā Nr. 2008-35-01, 11.1. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2009, Nr. 56. Plašāk sk.: Ziemele I. Eiropas Savienības tiesību konstitucionalitātes kontrole Latvijā. Jurista Vārds, 2020, Nr. 27 (1137), 12.–19. lpp.

3. Latvijas tiesiskajā sistēmā Satversmes pārākuma princips ir spēkā esošs un piemērojams kopš 1918. gada 18. novembra, kad, proklamējot Latvijas Republiku, radīta tās tiesiskā sistēma. Satversmes pārākuma princips ir tiesiskas valsts principa elements, kas nodrošina Satversmes kā satversmes varas izteiksmes akta augstāko juridisko spēku Latvijas tiesiskajā sistēmā.
4. Satversmes pārākuma princips paredz, ka tiesiskajā un sociālajā realitātē Satversmes normas nevar tikt apietas, piemērojot Satversmei neatbilstošas zemāka juridiskā spēka tiesību normas. Tiesību piemērotājam ir jānodrošina, ka tiesiskajā sistēmā var tikt piemērotas tikai tādas tiesību normas, kas atbilst Satversmei. Likumdevējam ir pienākums ievērot Satversmes pārākumu, nepieņemot Satversmei neatbilstošus likumus, kā arī gadījumos, kad Satversme prasa kādu tiesisko attiecību regulējumu, pieņemot tam nepieciešamos likumus. Tāpat Satversmē noteiktais ir grozāms tikai Satversmē noteiktajā kārtībā, nevis ar vienkāršiem likumiem.

**TIESĪBU IEROBEŽOJUMU
PIEĻAUJAMĪBA UN
ATTAISNOJAMĪBA EIROPAS
SAVIENĪBAS TIESĪBĀS**

PRIVĀTAUTONOMIJAS IEROBEŽOJUMI STARPTAUTISKAJĀS PRIVĀTTIESĪBĀS: ŠĶĪRĒJTIESU LIKUMA KONTEKSTĀ

LIMITATIONS OF PRIVATE AUTONOMY IN PRIVATE INTERNATIONAL LAW IN THE CONTEXT OF ARBITRATION LAW

Inga Kačevska, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Starptautisko un Eiropas tiesību zinātņu katedras asociētā profesore

Aleksandrs Fillers, *Dr. iur., LL.M.*

Rīgas Juridiskās Augstskolas docents,
Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Starptautisko un Eiropas tiesību zinātņu katedras pasniedzējs

Summary

Party autonomy is one of the pillars of arbitration. Throughout the world, arbitration laws typically aim to provide parties with extensive freedom to tailor arbitration procedure to their specific dispute. The Arbitration Law of Latvia radically diverges from this model, as its rules significantly and disproportionately restrict party autonomy. The most notable deviation pertains to the selection of arbitrators. All the permanent arbitration institutions in Latvia must maintain a mandatory list of arbitrators. Parties are only permitted to select arbitrators from those lists. The authors argue that this restriction is disproportionate and does not promote impartial arbitration. Moreover, the mandatory nature of these lists substantially restricts the parties' ability to select arbitrators with the most pertinent expertise for the specific dispute.

Atslēgvārdi: privātautonomija, Šķirējtiesu likums, slēgtie šķirējtiesnešu saraksti

Keywords: private autonomy, Arbitration Law, closed lists of arbitrators

Ievads

2015. gada 1. janvārī stājās spēkā Šķirējtiesu likums,¹ tādējādi no Civilprocesa likuma tika izslēgtas 61.–65. nodaļa. Ar Šķirējtiesu likuma pieņemšanu likumdevējs vēlējās pilnveidot šķirējtiesas normatīvo regulējumu un kontroles mehānismus, kā arī

¹ 2014. gada 11. septembra likums (spēkā no 01.01.2015.). Latvijas Vēstnesis, 2014, Nr. 194.

samazināt milzīgo šķīrējtiesu skaitu Latvijā.² Diemžēl mērķis nav sasniegts.³ Šķīrējtiesu likuma anotācijā tika norādīts, ka ir ņemts vērā arī UNCITRAL Starptautiskās komeršķīrējtiesas Parauglikums (turpmāk – UNCITRAL Parauglikums),⁴ kas ir visā pasaulē izmantojams šķīrējtiesu normatīvā regulējuma standarts, tomēr tas tā nav. Šķīrējtiesu likumā likumdevējs gandrīz pilnībā nodublēja vecās Civilprocesa likuma normas, šķīrējtiesu skaits tāpat ir neierasti liels salīdzinājumā ar jebkuru citu Eiropas valsti, bet kontroles mehānismi nav bijuši pietiekami attīstīti, lai uzlabotu šķīrējtiesu spriedumu kvalitāti un uzticību šķīrējtiesām.

Šajā rakstā autori analizēs, kā pārmērīgi privātautonomijas ierobežojumi Šķīrējtiesu likumā ne tikai nav uzlabojuši šķīrējtiesu regulējumu Latvijā, bet apdraud neatkarīgu un objektīvu strīdu risināšanu. Šķīrējtiesu likums neatbilst starptautiskajiem standartiem, tāpēc Latvija tuvākajā nākotnē nevarēs konkurēt ar ārvalsts šķīrējtiesām un kļūt par starptautisku strīdu izšķiršanas centru, piedāvājot modernu strīdu izšķiršanas mehānismu.

1. Privātautonomija un šķīrējtiesas process

Privātautonomija ir viens no šķīrējtiesas procesa stūrakmeņiem.⁵ Šķīrējtiesas procesa mērķis un priekšrocība ir tieši tajā, lai dotu pusēm iespēju uz savstarpējās vienošanās pamata pielāgot strīda izšķiršanas procesu konkrētā strīda specifikai.⁶ Bez procesuālas autonomijas šķīrējtiesas process zaudē jēgu un vienu no galvenajām priekšrocībām pār citām strīdu risināšanas metodēm.⁷ Tādēļ ir pašsaprotami, ka attīstīta šķīrējtiesas tiesiska ietvara pamatā ir divi principi: 1) minimāls regulējums; 2) privātautonomijas noteicošā loma.⁸

Privātautonomijas princips tiek deklarēts arī Latvijas Šķīrējtiesu likuma 21. panta pirmajā teikumā, kurā ir noteikts, ka pusēm ir tiesības šā likuma ietvaros brīvi noteikt šķīrējtiesas procesa kārtību. Nevar arī noliegt, ka šajā likumā ir ietverti būtiski privātautonomijas principa elementi. Piemēram, strīda puses var atkāpties no procesa konfidencialitātes (23. panta otrā daļa), vienoties par procesa valodu, šķīrējtiesas

² Sk.: 2013. gada 27. decembrī Saeimā iesniegtā likumprojekta Nr. 1039/Lp11 “Šķīrējtiesu likums” sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojums (anotācija).

³ Sk. arī: Rasnačs L. Tiesību uz strīdu taisnīgu izšķiršanu aizsardzība šķīrējtiesas procesā. Grām.: Konstitucionālās vērtības mūsdienu tiesiskajā telpā: Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 6. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2016, 391. lpp.

⁴ UNCITRAL Starptautiskās tirdzniecības šķīrējtiesas Parauglikums (lietots arī – Starptautiskās komerciālās arbitražas Parauglikums): ANO Starptautiskās tirdzniecības tiesību komisija (UNCITRAL) pieņēmusi 1985. gada 21. jūnijā (1985 UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration. U.N. Doc A/40/17, Annex I, adopted by the United Nations Commission on International Trade Law on June 21, 1985), https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration [aplūkots 20.03.2023.].

⁵ Born G. B. International Commercial Arbitration. 3rd ed. Vol. I. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2021, p. 81; Blackaby N. et al. Redfern and Hunter on International Arbitration. 6th ed. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2015, p. 355.

⁶ Born G. B. 2021, p. 82.

⁷ Starptautisko šķīrējtiesas kontekstā sk.: Gaillard E., Savage J. Fouchard Gaillard Goldman on International Commercial Arbitration. The Hague: Kluwer Law International, 1999, p. 1.

⁸ Lew J. D. M., Mistelis L. A., Kröll S. Comparative international commercial arbitration. The Hague: Kluwer Law International, 2003, p. 28.

izdevumu segšanas kārtību utt.⁹ Vienlaikus tajā ir sastopami grūti izprotami šī principa ierobežojumi, kas principiāli atšķiras no privātautonomijas izpratnes citās valstīs.

Piemēram, Latvijas Šķīrējtiesu likuma 41. panta trešajā daļā strīda pusēm tiek imperatīvi atņemtas tiesības pierādīt apstākļus ar liecinieku liecībām. Tajā pašā laikā starptautiskā tiesību literatūrā pušu iespējas pielāgot šķīrējtiesas procesu konkrētā strīda vajadzībām, arī attiecībā uz pierādījumiem, tiek uzskatītas par vienu no galvenajām šķīrējtiesas procesa priekšrocībām.¹⁰ Tas attiecas arī uz pušu iespēju pēc sava ieskata vienoties par tādu pierādīšanas kārtību, kādu tās uzskata par atbilstošu; cita starpā arī tādu, kas kardināli atšķiras no pierādīšanas kārtības konkrētās valsts nacionālajā tiesā.¹¹ Šķīrējtiesas procesa priekšrocība slēpjas nevis sastingušajā procesuālā formālismā, bet elastībā, kas ļauj pusēm vienoties par tādu strīdu risināšanas procesu, kas vislabāk atbilst viņu konkrētajam strīdam.

Atšķirībā no citām valstīm un starptautiskās prakses Šķīrējtiesu likuma 12. panta otrā daļa paredz: ja šķīrējtiesas līgumu slēdz elektroniski, tas ir jāfiksē ar drošu elektronisku parakstu. Šāda prasība arī ierobežo pušu brīvību slēgt līgumus jebkurā formā.

Tāpat Latvijā privātautonomijas principa bezprecedenta ierobežojums slēpjas arī tajā, ka likumdevējs faktiski ir ierobežojis pušu tiesības vienoties par *ad hoc* šķīrējtiesu. Formāli *ad hoc* šķīrējtiesas Latvijā var pastāvēt, to apstiprina Latvijas Šķīrējtiesu likuma 3. pants, nosakot, ka “*Ad hoc* šķīrējtiesu izveido, pamatojoties uz pušu vienošanos”.¹² Tomēr no likuma 58. panta otrās daļas izriet, ka *ad hoc* šķīrējtiesas spriedumu Latvijā nevar izpildīt piespiedu kārtā.¹³ Papildus ir jānorāda arī uz apstākli, ka saskaņā ar Civilprocesa likuma 139. panta otro daļu tiesā var iesniegt pieteikumu par prasības nodrošināšanu vai pagaidu aizsardzību tikai pirms prasības celšanas pastāvīgā šķīrējtiesā. Arī šis mehānisms netiek attiecināts uz gadījumiem, kad puses ir vienojušās izskatīt strīdu *ad hoc* šķīrējtiesā.

Paredzot šādu regulējumu, likumdevējs viennozīmīgi ir izvēlējies ignorēt privātautonomijas principu – puses, kas ir uzskatījušas, ka tieši *ad hoc* šķīrējtiesas process būtu atbilstošs viņu strīdam, tiek sodītas par savu izvēli. Likumdevējs grūti izskaidrojumu apsvērumu dēļ ir uzskatījis, ka šajā jautājumā zina labāk par pusēm, un skaidri norādījis, ka *ad hoc* šķīrējtiesas process Latvijā nav vēlams.

Tomēr praksē visbūtiskākais privātautonomijas ierobežojums ir saistīts ar to, ka pusēm ir liegta iespēja izvēlēties tos šķīrējtiesnešus, kurus tās uzskata par piemērotākiem strīda izšķiršanā. Šo ierobežojumu autori detalizēti apskatīs turpmāk.

⁹ Šķīrējtiesas likuma 23. panta trešā daļa.

¹⁰ Born G. B. *International Commercial Arbitration*. 3rd ed. Vol. I. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2021, p. 83; Blackaby N. et al. 2015, p. 30.

¹¹ Nacimiento P., Kröll S. M., Böckstiegel K.-H. *Arbitration in Germany: The Model Law in Practice*. 2nd ed. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2015, p. 254.

¹² Krūmiņš T. *Arbitration in Latvia: A Cautionary Tale?* *Journal of International Arbitration*, 2017, No. 2, pp. 303–332.

¹³ Turpat. To apstiprina arī Civilprocesa likuma 534.–537. pants.

2. Šķīrējtiesnešu obligātie saraksti kā nesamērīgs privātautonomijas ierobežojums

Izstrādājot Šķīrējtiesu likumu, sākotnēji tika paredzēts, ka pēc apmācībām šķīrējtiesneši izies sertifikācijas procesu, bet, nosakot noteiktus kritērijus, ārvalsts juristi tiks pielīdzināti sertificētam šķīrējtiesnesim.¹⁴ Tomēr, apspriežot likumprojektu trīs lasījumos, šo nosacījumu vietā tika iekļautas normas par obligātajiem šķīrējtiesnešu sarakstiem (Šķīrējtiesu likuma 4. panta otrās daļas piektais punkts). Likuma 8. panta otrā daļa noteic, ka pastāvīgās šķīrējtiesas dibinātājs sastāda pastāvīgās šķīrējtiesas šķīrējtiesnešu sarakstu, kurā iekļauj ne mazāk kā 10 šķīrējtiesnešus, un šķīrējtiesnesis var būt ne vairāk kā triju pastāvīgo šķīrējtiesu sarakstos (14. panta ceturtdaļa). Tātad Latvijā šķīrējtiesnešus var iecelt tikai no šiem sarakstiem.

Kā paskaidrots tālāk, diemžēl šāds nosacījums ne tikai neuzlabo šķīrējtiesu vidi Latvijā, bet ir pretrunā ar vienu no šķīrējtiesas pamatprincipiem – iespēju pusēm realizēt savu pušu autonomiju – iecelt piemērotāko šķīrējtiesnesi, kuram ir noteiktas zināšanas, pieredze, reputācija, lai efektīvi un kvalitatīvi izšķirtu strīdu.¹⁵ Starptautiski ir atzīts, ka šādi saraksti dramatiski ietekmē tirgus efektivitāti,¹⁶ neuzlabo šķīrējtiesas darba kvalitāti¹⁷ un ka šādas listes kavē, ierobežo un deformē konkurenci.

Šķīrējtiesnešu saraksts un to skaits sarakstā. Šī raksta rakstīšanas laikā Uzņēmuma reģistrā ir reģistrētas 64 šķīrējtiesas, no kurām 35 šķīrējtiesās ir minimālais šķīrējtiesnešu skaits – desmit, 17 šķīrējtiesās sarakstā ir līdz 15 šķīrējtiesnešiem. Pirmkārt, ja šķīrējtiesnešu sarakstā ir minimālais šķīrējtiesnešu skaits, var izveidoties situācija, kad nav iespējams nokomplektēt trīs šķīrējtiesnešu sastāvu, jo, piemēram, astoņiem šķīrējtiesnešiem ir interešu konflikts ar pusēm, to pārstāvjiem, citiem šķīrējtiesnešiem vai persona atsakās būt par šķīrējtiesnesi, jo nepārvalda šķīrējtiesas procesa valodu vai viņai nav nepieciešamo zināšanu konkrētajā strīda jomā. Otrkārt, izvēle no tikai desmit šķīrējtiesnešiem ir ārkārtīgi limitēta. Turklāt šķīrējtiesneši var būt šķīrējtiesnešu sarakstā vismaz trīs šķīrējtiesās. Kā redzams no publiski pieejamiem sarakstiem, lielākā daļa šķīrējtiesnešu ir arī izmantojuši šo iespēju, bet tādējādi ir arī radījuši slēgtu un monopolistisku vidi.

Citur pasaulē atsevišķas šķīrējtiesas publicē ieteicamo šķīrējtiesnešu listi. Pusēm nav obligāti no šī saraksta jāieceļ šķīrējtiesnesis, bet šādi šķīrējtiesas institūcija vēlas uzlabot savu tēlu un prestižu, norādot, ka pie viņiem strīdus izšķir ļoti atpazīstamas un kompetentas personālijas.

Tāpat starptautiski nav ierasta prakse veidot slēgtos vai obligātos šķīrējtiesnešu sarakstus. Viena no retajām starptautiskajām šķīrējtiesām, kurai ir slēgts šķīrējtiesnešu saraksts, ir Sporta šķīrējtiesa, kas atrodas Lozannā.¹⁸ Šī šķīrējtiesa tiek asi kritizēta par šādu sarakstu, lai gan tajā ir ap 350 šķīrējtiesnešu, kuri iziet ļoti stingru

¹⁴ 2013. gada 27. decembrī Saeimā iesniegtā likumprojekta Nr. 1039/Lp11 "Šķīrējtiesu likums" sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojums (anotācija).

¹⁵ Sk.: UNCITRAL Parauglikuma 11. panta pirmā un otrā daļa.

¹⁶ Guandalini B. Economic Analysis of the Arbitrator's Function. Kluwer Law International, 2020, p. 200.

¹⁷ Born G. B. International Commercial Arbitration. Vol. II, 3rd ed., 2022, § 12.04[D][2].

¹⁸ Court of Arbitration for Sport, <https://www.tas-cas.org> [aplūkots 09.03.2023.]. Arī CIETAC (Ķīnas Starptautiskā ekonomiskā un tirdznieciskā šķīrējtiesas komisija) ir šķīrējtiesnešu saraksts, tomēr, saskaņā ar CIETAC reģlamenta 26. panta otro daļu, šķīrējtiesnesis var tikt iecelts ārpus saraksta, ja vien CIETAC priekšsēdētājs ir to apstiprinājis, <http://www.cietac.org/> [aplūkots 09.03.2023.].

atlasē procesu – tiek pārbaudītas viņu rekomendācijas, kompetence sporta un arbitražas tiesībās, valodu zināšanas. Šāds nosacījums, ka šķīrējtiesnesis tiek iecelts no obligātā saraksta, ir pretējs tradicionālajam principam par pušu autonomiju, tāpēc Eiropas Cilvēktiesību tiesā tika lūgts izvērtēt, vai tas nav pretrunā ar tiesībām uz taisnīgu tiesu.¹⁹ Eiropas Cilvēktiesību tiesa noteica, ka tik tiešām pieteicējai nebija tiesības iecelt šķīrējtiesnesi ārpus saraksta un ka viņai nebija pilnīgas brīvības kā, piemēram, komercšķīrējtiesas procesā, tomēr šajā sarakstā tajā laikā bija vairāk nekā 300 arbitru un lietā netika iesniegti nekādi pierādījumi, ka visi šie šķīrējtiesneši ir neobjektīvi.²⁰ Šeit jāpatur prātā, ka Sporta šķīrējtiesa atšķiras ar savu īpašo specializāciju, tās sarakstā nav tikai desmit šķīrējtiesnešu, un, kā skaidrots tālāk, katrs šķīrējtiesnesis, uzņemoties lietu, rakstiski apliecina savu neatkarību.

Šķīrējtiesneša kompetence. Atbilstoši Šķīrējtiesu likuma 14. panta otrajai daļai par šķīrējtiesnesi var iecelt jebkuru pilngadīgu personu, kas rakstveidā piekritusi būt pastāvīgās šķīrējtiesas šķīrējtiesnešu sarakstā un atbilst noteiktām prasībām.²¹ Uzņēmuma reģistrā tiek iesniegts šķīrējtiesas apliecinājums, ka sarakstā ietvertie šķīrējtiesneši atbilst šīm prasībām un iesniedz kvalifikāciju pamatojošos dokumentus (8. pants, 3. daļa). Uzņēmuma reģistrs uzrauga šķīrējtiesnešu atbilstību likuma prasībām un var lemt par šķīrējtiesas izslēgšanu no reģistra (9. pants). Pirmkārt, nav publiski pieejama informācija, ka Uzņēmuma reģistrs izmantotu šādu tiesību izslēgt kādu no šķīrējtiesām. Piemēram, viena no šķīrējtiesnešu prasībām ir nevainojama reputācija – kā tā tiek pārbaudīta un pierādīta? Otrkārt, ir daļēji saprotama likumdevēja vēlme iecelt tikai tos šķīrējtiesnešus, kas ir ar juridisko izglītību un pieredzi, tomēr šāds ierobežojums nav īsti atbilstošs mūsdienu modernajam šķīrējtiesas procesam, jo ir nepieciešamība pēc tādiem šķīrējtiesnešiem, kas zina detalizētas būvniecības, finanšu vai kādas citas nozares īpatnības. Protams, ka šķīrējtiesneši, kas nav juristi, ir apguvuši šķīrējtiesas procesa nianses un sprieduma rakstīšanas māku. Vai liste ar 10 šķīrējtiesnešiem garantē specializāciju visās iespējamās jomās?

Papildus jāpiebilst, ka, izvērtējot šķīrējtiesnešu listes, var konstatēt, ka pārsvarā tajās ir iekļauti Latvijas juristi ar ierobežotām svešvalodu zināšanām. Nav etniskās, dzimuma vai reliģiskās daudzveidības. Tieši pretēji, bieži vien sarakstos ir iekļauti dzīvesbiedri, vienā juridiskajā birojā strādājošie juristi vai kā citādi savstarpēji saistītas personas. Tas savukārt var apdraudēt šķīrējtiesnešu neatkarību un objektivitāti, sevišķi, ja šķīrējtiesas sastāvā ir trīs šķīrējtiesneši (Šķīrējtiesu likuma 29. panta pirmā daļa).

Šķīrējtiesnešu neatkarība un objektivitāte. Šķīrējtiesu likuma 14. panta piektā daļa noteic, ka šķīrējtiesnesim, izšķirot civiltiesisko strīdu, jābūt neatkarīgam, objektīvam un taisnīgam. Savukārt 16. pants nosaka gadījumus, kad šķīrējtiesnesis nav tiesīgs piedalīties lietas izskatīšanā, tomēr šis uzskaitījums ir nepilnīgs. Te, iespējams, likumdevējam ir jāseko minimālā regulējuma principam.

¹⁹ European Court of Human Rights Judgment in the case of *Mutu and Pechtein v. Switzerland*. Application No. 40575/10 and 67474/10, 2 October 2018.

²⁰ *Ibid.*, § 156–158.

²¹ 1) tai nav nodibināta aizgādība; 2) tai ir nevainojama reputācija; 3) tai ir augstākā profesionālā vai akadēmiskā izglītība (izņemot pirmā līmeņa profesionālo izglītību) un iegūta jurista kvalifikācija; 4) tā uzkrājusi vismaz triju gadu praktiskā darba pieredzi, strādājot augstskolas tiesību zinātņu specialitātes akadēmiskā personāla amatā vai citā juridiskās specialitātes amatā.

Diemžēl šķīrējtiesnešu neatkarībai un objektivitātei Latvijā ir pievērsta ļoti maza uzmanība. Izpratne par šo jautājumu krasi un negatīvi atšķiras no starptautiskajiem standartiem, piemēram, no tiem, kas atrodami Starptautiskās juristu asociācijas Vadlīnijās par interešu konfliktiem starptautiskajā šķīrējtiesā,²² ko kā autoritatīvu tiesību avotu ir atzinusi arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa.²³

Piemēram, nereti Latvijā viens un tas pats prasītājs var nodot vairākus desmitus strīdu vienā šķīrējtiesā atbilstoši identiskai šķīrējtiesas atrunai, tādējādi pilnīgi iespējams, ka viens un tas pats šķīrējtiesnesis no mazā saraksta vairākkārtīgi tiek iecelts lietās ar konkrēto prasītāju. Starptautiskais standarts paredz, ka bažas par šķīrējtiesneša neatkarību un objektivitāti pastāv, ja persona pēdējo trīs gadu laikā ir bijusi šķīrējtiesnesis citā procesā, kurā iesaistīta viena no pusēm.²⁴ Tiek uzskatīts: ja persona tiek iecelta biežāk par trīs reizēm trīs gadu laikā strīdā ar vienu un to pašu pusi, šķīrējtiesnesis kļūst vairāk par puses pārstāvi, cenšas izpatikt konkrētajai pusei un papildus nopelnīt. Tomēr Latvijā to gandrīz nav iespējams pārbaudīt, jo, atšķirībā no citām valstīm, parasti šķīrējtiesneši rakstiski neatklāj interešu konfliktus, rakstiski neaizpilda neatkarības deklarācijas un šķīrējtiesnesi nevar noraidīt saskaņā ar Šķīrējtiesu likuma 17. panta piekto daļu, jo puse šķīrējtiesas procesā var nezināt par noraidīšanas apstākļiem. Tādējādi pilnīgi iespējams, ka atbilstoši Civilprocesa likuma 535. panta otrajai daļai izpildu raksta stadijā ir jālūdz tiesai izprasīt informāciju no šķīrējtiesas, piemēram, cik reižu pēdējo gadu laikā konkrētais šķīrējtiesnesis ir skatījis lietas ar vienu un to pašu prasītāju.

Turklāt neatkarības un objektivitātes trūkums ir konstatējams ne vien tad, ja tas ticis pierādīts, bet arī tad, ja par neatkarības un objektivitātes esamību var rasties pamatotas šaubas. Šādu šaubu iemesls var būt šķīrējtiesas organizatoriskā struktūra, šķīrējtiesnešu iepriekšējās attiecības ar pusēm, kā arī citi faktori.²⁵ Lai arī Šķīrējtiesu likums precīzāk nedefinē, kas ir “pamatotas šaubas”, tās ir definētas Starptautiskās advokātu asociācijas izstrādātajās vadlīnijās: “Šaubas ir pamatotas, ja saprātīga un informēta trešā persona secina, ka, iespējams, šķīrējtiesnesi, tam pieņemot lēmumu, varētu ietekmēt tādi faktori, kas nav saistīti ar pušu izklāstīto strīda lietas būtību.”²⁶ Piemēram, Latvijā atsevišķi šķīrējtiesneši formāli un neformāli kontrolē šķīrējtiesu institūcijas, lai noteiktu, kurš tiek iecelts par šķīrējtiesnesi. Ir situācijas, kad šķīrējtiesas izpildu institūciju (piem., prezidiju, valdi u. c.) vada tie paši cilvēki, kas ir arī šķīrējtiesnešu sarakstā. Daudzos Latvijas pastāvīgo šķīrējtiesu reglamentos ir noteikts: ja puses neieceļ šķīrējtiesnesi vai par to nevienojas, šķīrējtiesnesi ieceļ prezidijs. Bieži vien prezidijs ieceļ savu prezidija kolēģi par šķīrējtiesnesi. Pat tad, ja šādi ieceltais šķīrējtiesnesis neparaksta lēmumu prezidija vārdā, šāda rīcība ir ne tikai neētiska, bet arī kropļo konkurenci.

²² IBA Guidelines on Conflicts of Interests in International Arbitration, 23 October 2014, <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=e2fe5e72-eb14-4bba-b10d-d33dafee8918> [aplūkots 20.03.2023.].

²³ European Court of Human Rights Judgment in the case of *BEG S.P.A. v. Italy M.* Application No. 5321/11, 20.05.2021.

²⁴ Starptautiskās juristu asociācijas Vadlīnijās par interešu konfliktiem starptautiskajā šķīrējtiesā, 3.1.3. p.

²⁵ Sk. Satversmes tiesas 17.01.2005. spriedumu lietā Nr. 2004-10-10 “Par Civilprocesa likuma 132. panta pirmās daļas 3. punkta un 223. panta 6. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 92. pantam”. Latvijas Vēstnesis, 2005, Nr. 9; Ziņotājs, 2005, Nr. 4, 10. p.

²⁶ Starptautiskās juristu asociācijas Vadlīnijās par interešu konfliktiem starptautiskajā šķīrējtiesā. Explanation to General Standard 2. Sk. arī UNCITRAL Parauglikuma 12. p. 2. d.

Pastāv uzskats, ka šķīrējtiesas līgums prevalē pār likuma normām,²⁷ tātad teorētiski šķīrējtiesas līgumā puses var vienoties, ka šķīrējtiesnesis tiek iecelts arī ārpus obligātā saraksta, tomēr praktiski pastāv šaubas, vai šādu šķīrējtiesas spriedumu varēs izpildīt – vismaz Latvijā. Vislabākais risinājums būtu, ja likumdevējs atteiktos no obligātajiem šķīrējtiesnešu sarakstiem un grozītu arī citas normas Šķīrējtiesu likumā, lai nodrošinātu taisnīgu, objektīvu un neatkarīgu strīdu izšķiršanu šķīrējtiesā.

Kopsavilkums

1. Attīstīta šķīrējtiesas tiesiska ietvara pamatā ir divi principi: minimāls regulējums un privātautonomijas noteicošā loma. Tomēr Šķīrējtiesu likums pilnībā neatīno šos divus principus.
2. Autoru ieskatā, nav izprotami atsevišķi privātautonomijas ierobežojumi Šķīrējtiesu likumā. Piemēram, tas, ka puses nevar pieaicināt lieciniekus šķīrējtiesas procesā, tas, ka piespiedu kārtā nevar izpildīt *ad hoc* šķīrējtiesas spriedumus, un tas, ka elektroniski šķīrējtiesas līgums jāapstiprina ar drošu elektronisku parakstu.
3. Tomēr praksē visbūtiskākais privātautonomijas ierobežojums ir saistīts ar to, ka šķīrējtiesneši var tikt iecelti tikai no slēgtajiem šķīrējtiesnešu sarakstiem. Šķīrējtiesu likums noteic, ka šķīrējtiesnešu sarakstā nevar būt mazāk par desmit šķīrējtiesnešiem, un lielākajā daļā Latvijas šķīrējtiesu sarakstos ir minimālais šķīrējtiesnešu skaits. Tātad puses ir ierobežotas izvēlēties šķīrējtiesnesi, jo bieži vien šajā sarakstā nav personas ar noteiktām jomas vai valodas zināšanām. Tāpat sarakstos tiek iekļauti radnieki vai viena juridiskā biroja pārstāvji, kas savukārt rada interešu konflikta risku.
4. Šķīrējtiesu likuma 16. pants nosaka gadījumus, kad šķīrējtiesnesis nav tiesīgs piedalīties lietas izskatīšanā, tomēr šis uzskaitījums ir nepilnīgs. Te, iespējams, likumdevējam ir jāseko minimālā regulējuma principam, t. i., likumā nevar jādzētu ietvert izsmelošus pamatus ar apstākļiem, kuri var izraisīt pamatotas šaubas par šķīrējtiesneša objektivitāti un neatkarību.
5. Lai Latvijas šķīrējtiesas regulējums būtu starptautiski atbilstošs un moderns, ir pilnībā jāpārņem UNICTRAL Parauglikums, tostarp jāatsakās no obligātajiem šķīrējtiesu sarakstiem un jāstiprina neatkarīga un objektīva strīdu izšķiršana šķīrējtiesā.

²⁷ Born G. B. 2022, § 12.01[B][c].

EIROPAS SAVIENĪBAS MĀKSLĪGĀ INTELEKTA AKTS – IZAICINĀJUMI CEĻĀ UZ ES VIENOTO REGULĒJUMU

THE EU ARTIFICIAL INTELLIGENCE ACT – CHALLENGES ON THE WAY TO THE EU SINGLE REGULATION

Jūlija Terjuhana, MA, Mg. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

The European Union's (EU) AI Act, which was introduced in April 2021, aims to regulate the use and development of artificial intelligence (AI) within the EU. However, the act has received considerable criticism from various stakeholders, including academics, industry players, and civil society organizations. This article analyses some of the most prominent criticisms of the EU AI Act and discusses their potential implications for the regulation of AI in the EU.

Atslēgvārdi: mākslīgais intelekts, riskos balstīta pieeja, MI pārvaldība, MI ētika

Keywords: artificial intelligence, risk-based approach, AI governance, AI ethics

Ievads

Mākslīgā intelekta (turpmāk – MI) straujā attīstība un izplatība ir radījusi bažas par sekām, ko varētu radīt MI nekontrolēta izmantošana. 2022. gada beigas iezīmē izrāvienu¹ MI tehnoloģiju tirgū, kad patērētājiem kļuvis plaši pieejams mākslīgā intelekta rīks *Chat GPT*,² un 2023. gada sākums ir iezīmējis vēl sīvāku konkurenci starp tādiem uzņēmumiem kā *Microsoft* un *Google*, kas ir uzsākuši MI sacensību – tehnoloģiju milzis *Google* ir izsludinājis, ka jau tuvākajā laikā lietotājiem kļūs pieejams mākslīgā intelekta rīks *Bard*,³ bet ar *Microsoft* palīdzību veidotā *Chat GPT* izstrādātāji ir paziņojuši par jaunu, vēl spējīgāku *Chat GPT* versijas palaišanu. Šis raksts top laikā, kad piedzīvojam intensīvu pasaules vadošo tehnoloģiju uzņēmumu sacensību par līdera lomu ikdienas lietotājam pieejamā un plaši izmantojamā mākslīgā intelekta

¹ Sidar C. 2023 Will Be A Defining Year For AI And The Future Of Work, <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2023/01/25/2023-will-be-a-defining-year-for-ai-and-the-future-of-work/?sh=1804b9e8218b> [aplūkots 15.03.2023.].

² Chat GPT, <https://chat.openai.com/> [aplūkots 15.03.2023.].

³ Bard: Google launches ChatGPT rival, <https://www.bbc.com/news/technology-64546299> [aplūkots 15.03.2023.].

riku tirgū, un vienlaikus laikā, kad Eiropas Savienībā (turpmāk – ES) notiek aktīvs darbs pie MI akta gala versijas izstrādes. Šis ir patiesi dinamisks laiks, kad situācija attīstās nepieredzēti strauji, tādējādi jautājums par nepieciešamību regulēt mākslīgā intelekta sistēmas iegūst vēl lielāku aktualitāti nekā iepriekšējos gados.

Lai ieviestu vienotu regulējumu MI jomā, ES 2021. gada aprīlī publicēja un nodeva publiskai apspriešanai priekšlikumu par MI aktu.⁴ Kad akts tiks pieņemts, tam būs regulas spēks un tas būs tieši piemērojams visās ES dalībvalstīs. Akta mērķis ir regulēt MI izstrādi un izmantošanu un nodrošināt, lai ES izmantojamās MI sistēmas būtu pārredzamas, izskaidrojamas un respektētu ES izvirzītās vērtības. Apkopojot par MI akta projektu saņemtos viedokļus un veicot precizējumus MI akta projektā, 2022. gada 6. decembrī⁵ ES Padome pieņēma kopēju nostāju MI akta jautājumā. Saskaņā ar to MI akta projekta izstrādei jābūt pabeigtai līdz 2023. gada martam, pēc tam sāksies t. s. triaļoga sarunas. Tiek prognozēts, ka MI akts tiks pieņemts 2023. gada otrajā pusē vai 2024. gada sākumā.

Neraugoties uz to, ka MI akta virsmērķis ir stiprināt ES pamatvērtības un nepieļaut tādu nekontrolētu MI izmantošanu, kas apdraudētu cilvēka pamattiesības, MI akta priekšlikums ir saņēmis ievērojamu ieinteresēto pušu (*stakeholders*) kritiku. Šajā rakstā autore analizēs tikai dažus kritiskus viedokļus, kuri ir izteikti par priekšlikumu un saistīti ar MI sistēmu izmantošanas radītajiem riskiem. MI akta kritiķi apgalvo,⁶ ka tiesību akta noteikumi ir pārāk vispārīgi un var radīt pārmērīgu slogu mazajiem un vidējiem uzņēmumiem, tādējādi kavējot inovāciju attīstību ES.

Šajā rakstā autore analizē ES MI aktam veltīto kritiku un tās ietekmi uz MI regulējumu ES. Vispirms autore sniedz ieskatu plānotā regulējuma būtiskajos aspektos. Pēc tam analizē MI akta kritiku, kas veltīta MI sistēmas un augsta riska MI sistēmas definīcijām un pienākumiem, kuri paredzēti to izstrādātājiem. Līdztekus autore analizē šīs kritikas ietekmi uz topošo MI regulējumu.

1. Priekšlikums par ES Mākslīgā intelekta aktu

ES MI akta mērķis ir izveidot tiesisko regulējumu MI sistēmu izstrādei, ieviešanai un izmantošanai ES. MI aktā MI sistēmas ir iedalītas četrās kategorijās: zema riska, ierobežota riska, augsta riska un nepieņemama riska MI. Jo augstāks ir MI radītais risks, jo augstākas prasības MI regula izvirza MI sistēmām.

Nepieņemams risks

MI regulas 5. pants aizliedz tādu MI sistēmu izmantošanu, kuras nepārprotami apdraud cilvēku drošību un tiesības un kuru izmantošana, visticamāk, radīs

⁴ Priekšlikums. Eiropas Parlamenta un Padomes Regula, kas nosaka saskaņotas normas mākslīgā intelekta jomā (Mākslīgā intelekta akts) un groza dažus savienības leģislatīvos aktus. Pieņemts 21.04.2021., <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206> [aplūkots 15.03.2023.].

⁵ Council of the EU. Artificial Intelligence Act: Council calls for promoting safe AI that respects fundamental rights, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/06/artificial-intelligence-act-council-calls-for-promoting-safe-ai-that-respects-fundamental-rights/> [aplūkots 15.03.2023.].

⁶ Public consultation. Artificial intelligence – ethical and legal requirements, https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12527-Artificial-intelligence-ethical-and-legal-requirements_en [aplūkots 15.03.2023.].

personām fizisku vai psiholoģisku kaitējumu. Pie šīs kategorijas pieskaitāmas MI sistēmas, kas manipulē ar cilvēku uzvedību, lai apietu lietotāju brīvo gribu, un sistēmas, kas ļauj valdībām veikt t. s. indivīdu “sociālo novērtējumu”, balstoties uz viņu sociālo uzvedību un personīgajām īpašībām.

Augsts risks

MI regulas 6. pants satur kritērijus, kas nosaka, kad MI uzskatāms par augsta riska MI sistēmu. Konkrētas augsta riska MI sistēmas ir uzskaitītas MI akta III pielikumā. Par augsta riska sistēmām tiek uzskatītas MI sistēmas, kuras izmanto šādās jomās:

- kritiskā infrastruktūra (piemēram, transports), kas var apdraudēt iedzīvotāju dzīvību un veselību;
- izglītība vai arodmācības, kas var ietekmēt cilvēka piekļuvi izglītībai un profesionālajai dzīvei (piemēram, eksāmenu vērtēšana);
- ražojumu drošības komponentes (piemēram, MI izmantošana robotizētā ķirurģijā);
- nodarbinātība, personāla vadība un piekļuve pašnodarbinātībai (piemēram, CV šķirošanas programmatūra darbā pieņemšanas procedūrām);
- būtiski privātie un sabiedriskie pakalpojumi (piemēram, kredīspējas novērtējums, kas iedzīvotājiem var liegt iespēju saņemt aizdevumu);
- tiesibaizsardzība, kas var ietekmēt cilvēku pamattiesības (piemēram, pierādījumu ticamības novērtējums);
- migrācijas, patvēruma un robežkontroles pārvaldība (piemēram, ceļošanas dokumentu autentiskuma verifikācija);
- tiesvedība un demokrātiski procesi (piemēram, tiesību aktu piemērošana konkrētam faktu kopumam);
- ārkārtas pirmās reaģēšanas dienestu nosūtīšana vai to prioritātes noteikšana, tostarp ugunsdzēsējiem un medicīniskajai palīdzībai.

MI regulas 2. un 3. nodaļa satur prasības, kas jāizpilda augsta riska MI sistēmu sagādātājiem pirms to laišanas tirgū:

- jāparedz atbilstošas riska novērtēšanas un mazināšanas sistēmas;
- jānodrošina augstas kvalitātes datu kopu izmantošana sistēmā, lai līdz minimumam samazinātu riskus un diskriminējošu iznākumu;
- jānodrošina sistēmas darbību reģistrēšana, lai nodrošinātu rezultātu izsekojamību (“žurnāldatnes”);
- jānodrošina detalizēta dokumentācija, kurā sniegta visa nepieciešamā informācija par sistēmu un tās mērķi, lai iestādes varētu novērtēt tās atbilstību;
- jānodrošina skaidra un atbilstīga informācija lietotājam;
- jāveic atbilstoši cilvēka veikti pārraudzības pasākumi, lai līdz minimumam samazinātu riskus;
- jānodrošina augsta līmeņa noturība, kiberdrošība un precizitāte.⁷

⁷ Eiropas Komisija. Izcilība un uzticēšanās mākslīgajam intelektam, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/excellence-trust-artificial-intelligence_lv [aplūkots 15.03.2023.].

MI regula no augsta riska MI sistēmu vidus jo īpaši izceļ biometriskās tālidentifikācijas sistēmas. Tās visas ir uzskatāmas par augsta riska sistēmām, uz kurām attiecas visstingrākās prasības. To izmantošana reāllaikā sabiedriskās vietās tiesībaizsardzības nolūkos principā uzskatāma par aizliegtu. MI regula nosaka nedaudzos izņēmuma gadījumus, kas ir reglamentēti (piemēram, ja tas noteikti nepieciešams, lai meklētu pazudušu bērnu, novērstu specifiskus un nenovēršamus terorisma draudus vai atklātu, atrastu, identificētu vai sauktu pie atbildības smaga noziedzīga nodarījuma veicēju vai aizdomās turēto). Šādai izmantošanai vajadzīga tiesas vai citas neatkarīgas struktūras atļauja un atbilstīgi laika, ģeogrāfiskā tvēruma un izmantoto datubāzu ierobežojumi.

Ierobežots risks

Šajā grupā ietilpst atsevišķas konkrētas MI sistēmas, uz ko attiecas MI regulas 52. pantā ietvertais pārredzamības nodrošināšanas pienākums. Piemēram, izmantojot sarunbotus, ko darbina MI sistēmas, lietotājiem būtu jāapzinās, ka viņi mijiedarbojas ar MI sistēmu, lai varētu pieņemt uz informāciju balstītus lēmumus – turpināt tās izmantot vai ne. Šāds pienākums attieksies arī uz audiovizuālā satura publiskošanu, ja tajā ir izmantota t. s. dziļās viltošanas jeb *deep fake* tehnoloģija.

Minimāls risks

MI regula ļauj brīvi izmantot tādas lietojumprogrammā MI iespējas videospēles vai mēstuļu filtrus. Lielākā daļa MI sistēmu ietilpst šajā kategorijā. MI regulas projekts detalizētāk šo kategoriju neaplūko un papildu pienākumus neuzliek, jo šīs MI sistēmas rada tikai minimālu risku vai nerada nekādu risku indivīdu tiesībām vai drošībai. Attiecībā uz MI, kas nerada augstu risku, EK ierosinājusi ieviest brīvprātīgus rīcības kodeksus, kā arī “regulatīvās smilškastēs”, kuru nolūks ir veicināt atbildīgu inovāciju.⁸

EK ir paredzējusi, ka jaunos noteikumus uzraudzīs dalībvalstu kompetentās tirgus uzraudzības iestādes, un ierosinājusi izveidot Eiropas Mākslīgā intelekta padomi, kas veicinātu MI standartu izstrādi.⁹

2. MI aktam veltītā kritika

Laikā, kad MI akts atradās publiskajā apspriešanās, par to tika sniegtas 304 atsauksmes,¹⁰ ko iesnieguši tehnoloģiju nozares, nevalstisko organizāciju un institūciju pārstāvji kā no ES dalībvalstīm, tā arī no trešajām valstīm (piemēram, ASV un Japānas). Sniedzot atsauksmes, to autori ir vērsuši uzmanību uz daudzām MI akta nepilnībām.

⁸ Digitālajam laikmetam gatava Eiropa: Komisija ierosina jaunus noteikumus un darbības, lai veicinātu izcilību un uzticēšanos mākslīgajam intelektam, https://ec.europa.eu/latvia/news/digit%C4%81lam-laikmetam-gatava-eiropa-komisija-ierosina-jaunus-noteikumus-un-darb%C4%ABbas-lai_lv [aplūkots 15.03.2023.].

⁹ Turpat.

¹⁰ Public consultation. Artificial intelligence – ethical and legal requirements, https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12527-Artificial-intelligence-ethical-and-legal-requirements_en [aplūkots 15.03.2023.].

Būtiskākie no tiem ir MI sistēmas definīcija, augsta riska MI sistēmu uzskaitījums un pienākums uzņēmumiem veikt pašnovērtējumu par augsta riska MI sistēmām.

Mākslīgā intelekta definīcija

Viens no kritikas objektiem MI akta priekšlikumā ir pārāk plašā MI sistēmas definīcija. Tas, vai tehnoloģija ir uzskatāma par MI sistēmu, ir izšķirošs kritērijs, kas nosaka, vai attiecībā uz to ir piemērojams MI akts.

Lielbritānijas tehnoloģiju uzņēmumu asociācija *TechUK* savā atsauksmē par MI akta priekšlikumu norāda, ka piedāvātā MI definīcija ir tik plaša, ka “iziet ārpus tādas tehnoloģijas robežām, ko tipiski pieņemts uzskatīts par “intelektuālu”. Tādējādi piedāvātajā definīcijā ietilptu arī statistikas programmatūra un pat vēl plašāka pielietojuma datorprogrammas”¹¹ – t. i., tehnoloģijas, kuras pēc savas būtības nav uzskatāmas par MI sistēmām. Šādai kritikai pievienojas arī uzņēmumi *Huawei* un *IBM*, aicinot sašaurināt “MI sistēmas” definīciju.

MI akts šeit sastopas ar vienu no tipiskajiem jurisprudences izaicinājumiem tehnoloģiju jomā: ir nepieciešams atrast apzīmējumu jau esošajām MI tehnoloģijām un definēt tās tā, lai definīcija būtu pietiekami precīza un vienlaikus pietiekami universāla, lai to nevajadzētu regulāri mainīt, parādoties arvien jauniem tehnoloģiskiem risinājumiem.¹² Neskaidras, izplūdušas definīcijas var radīt risku, ka iecerētās normas tiks apietas vai piemērotas nepareizi. Sākotnēji piedāvātā MI definīcija ir plaša un rada risku, ka par mākslīgo intelektu tiks uzskatītas arī tādas datorprogrammas, kuras nav MI sistēmas un kurām nepiemīt MI sistēmu īpašības. Arī vairāki eksperti, tostarp Ūmeo Universitātes MI profesore Virdžīnija Dignuma (*Virginia Dignum*) kritizē neskaidro mākslīgā intelekta definīciju, norādot, ka tā “paver iespēju apiet [MI aktā noteiktos] aizliegumus”.¹³

Reaģējot uz kritiku, Eiropas Komisija (turpmāk – EK) ir nolēmusi¹⁴ veikt precizējumus mākslīgā intelekta sistēmas definīcijā, atkāpjoties no sākotnējā MI sistēmas formulējuma un ievērojot Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) izstrādātās MI definīcijas.¹⁵

Jaunā, papildinātā MI akta versija,¹⁶ kas tiek dēvēta arī par kompromisa versiju, paredz, ka sākotnējā definīcija (*programmatūra, kas izstrādāta, izmantojot vienu vai vairākas I pielikumā uzskaitītās metodes un pieejas, un attiecībā uz cilvēka noteiktu*

¹¹ Clarke L. MEPs are preparing to debate Europe’s AI Act. These are the most contentious issues, <https://techmonitor.ai/policy/meps-are-preparing-to-debate-europes-ai-act-these-are-the-most-contentious-issues> [aplūkots 15.03.2023.].

¹² Zanol J. et al. What is “AI”? Exploring the Scope of the “Artificial Intelligence Act. Internationales Rechtsinformatik Symposium 2022, https://jusletter-it.weblaw.ch/dam/publicationsystem_leges/iris2022/zanoal_et_al_what_is_ai.pdf [aplūkots 15.03.2023.].

¹³ Clarke L. The EU’s leaked AI regulation is ambitious but disappointingly vague, <https://techmonitor.ai/policy/eu-ai-regulation-machine-learning-european-union> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁴ Ibid.

¹⁵ OECD AI Principles overview, <https://oecd.ai/en/ai-principles> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁶ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts – Presidency compromise text, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14278-2021-INIT/en/pdf> [aplūkots 15.03.2023.].

konkrētu mērķu kopumu var radīt tādu iznākumu kā saturs, prognozes, ieteikumi vai lēmumi, kuri ietekmē vidi, ar ko tie mijiedarbojas) varētu tikt aizstāta ar šādu definīciju:

mākslīgā intelekta sistēma (AI sistēma) ir sistēma, kas

- i) saņem mašīnu un/vai cilvēku datus un ievadi,*
- ii) secina, kā sasniegt noteiktu cilvēka definētu mērķu kopumu, izmantojot mācīšanos, spriešanu vai modelēšanu, ko īsteno ar metodēm un pieejām, kas uzskaitītas I pielikumā, un*
- iii) ģenerē izvadi satura veidā (ģeneratīvas AI sistēmas), prognozes, ieteikumus vai lēmumus, kas ietekmē vidi, ar ko tā mijiedarbojas.*

Salīdzinot ar sākotnēji piedāvāto MI definīciju, redzams, ka tās uzlabotā versija uzsver, ka sistēma saņem datus, kā arī papildus lēmumiem, ieteikumiem, prognozēm un saturam jaunā definīcija sevišķi uzsver, ka tā attiecas arī uz ģeneratīvo MI. Tiek lēsts, ka šāds formulējums izvēlēts, reaģējot uz pēdējā laika notikumiem nozarē. Likumdevējam bija būtiski ietvert definīcijā MI radītu izvadi satura veidā, kas ir mērķēts uz tādiem ģeneratīvā MI veidiem kā *Chat GPT*, kas neļautu šāda veida rīkiem palikt ārpus regulējuma.¹⁷

Nemot vērā to, ar kādu ātrumu šobrīd attīstās MI rīku dažādība, MI definīcija ir viens no lielākajiem izaicinājumiem. Šī tendence, kad normatīvais regulējums atpaliek no faktiski tirgū esošās tehnoloģisko risinājumu daudzveidības, kopumā ir raksturīga informācijas tehnoloģiju nozarei. Neraugoties uz uzlaboto MI sistēmas definīciju, pastāv risks, ka MI akta darbības laikā var tikt izveidoti arvien jauni MI rīki, kas varētu neatbilst aktā formulētajai MI definīcijai, un tādējādi uz tām neattiektos tā prasības, neraugoties uz riska līmeni, ko tie radītu.

Augsta riska MI sistēmas jēdziens

MI akta priekšlikums ietver plašu pienākumu klāstu, kas galvenokārt ir adresēts augsta riska MI sistēmām. Iecerētais augsta riska MI sistēmu regulējums ir saņēmis kritiku par vairākiem MI akta priekšlikumā ietvertajiem aspektiem. Pirmkārt, priekšlikums par MI aktu satur ierobežotu augsta riska MI sistēmu uzskaitījumu. Šāda pieeja tiek kritizēta par to, ka piemērveida tehnoloģiju uzskaitījums var radīt situācijas, ka gadījumos, kad MI sistēma faktiski rada augstu risku, bet nav iekļauta šajā sarakstā, pieejot regulējumam formāli, šādas sistēmas varētu nokļūt ārpus regulējuma un uz tām neattiektos aktā noteiktie pienākumi.¹⁸ Līdzīgi kā MI sistēmas definīcija, augsta riska sistēmu uzskaitījums ir šibrīža tehnoloģiskās situācijas atspoguļojums, taču laikā, kad MI jomā notiek strauja attīstība, šāda pieeja draud atstāt ārpus regulējuma tvēruma riskantus, bet likumdevējam vēl nezināmus MI izmantošanas veidus.

¹⁷ Bertuzzi L. EU lawmakers set to settle on OECD definition for Artificial Intelligence, <https://www.euractiv.com/section/artificial-intelligence/news/eu-lawmakers-set-to-settle-on-oecd-definition-for-artificial-intelligence/> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁸ De Cooman J. Humpty Dumpty and High-Risk AI Systems: The Ratione Materiae Dimension of the Proposal for an EU Artificial Intelligence Act. *Market and Competition Law Review*, Vol. 6, Issue 1. Porto, 2022, pp. 49–88, <https://www.scopus-com.datubazes.lanet.lv/record/display.uri?eid=2-s2.0-85139771577&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=EU+AI+act&nlo=&nlr=&nls=&sid=29ac38b4799b18c9c-256747b2499ad8c&so=b&sd=b&sl=24&s=TITLE-ABS-KEY%28EU+AI+act%29&relpos=27&citeCnt=1&searchTerm=> [aplūkots 15.03.2023.].

Atsaucoties uz pausto kritiku, EK ir pilnībā pārrakstījusi visu MI akta 6. pantu, informējot, ka tas darīts, lai skaidrotu, kāda loģika slēpjas aiz augsta riska MI sistēmu klasifikācijas.¹⁹ Tāpat tika papildināts MI akta III pielikums, uz kuru atsaucas akta 6. pants un kurš satur MI tehnoloģiju uzskaitījumu, kas varētu radīt augstu risku. Taču aizvien pants atsaucas uz akta III pielikumu, kas satur ierobežotu tehnoloģiju uzskaitījumu, bet 6. pants neparedz vispārīgus kritērijus, kādiem būtu jāatbilst MI sistēmām, kas atrodas ārpus akta sarakstiem, lai tās varētu uzskatīt par augsta riska MI. Akta 7. pants paredz likumdevēja tiesības arvien papildināt III pielikumu ar jaunām tehnoloģijām. Taču šāda pieeja aizvien nerisina kritiķu norādīto problēmu un saglabā risku, ka jauni risinājumi radīs nekontrolētus riskus indivīdu tiesībām, ja tie izmantos tehnoloģijas, kas nav iekļautas šajos sarakstos.

Augsta riska sistēmas pašnovērtējums

Otrkārt, kā sākotnējais MI akta projekts, tā projekta papildinātā versija 8.–15. pantā paredz plašu pienākumu klāstu augsta riska MI sistēmu izstrādātājiem, tostarp risku vadības, dokumentācijas, datu kvalitātes izvērtēšanas jomā. Viens no šādiem pienākumiem ir sistēmas pašnovērtējums, kas jāveic attiecībā uz augsta riska MI sistēmu (izņēmums ir biometriskas tālidentifikācijas sistēmas, uz kurām attiektos trešās personas veikta atbilstības novērtēšana).²⁰ AI izstrādātāji var brīvprātīgi lūgt trešās puses novērtējumu, ja viņi to uzskata par nepieciešamu, neatkarīgi no sistēmas riska līmeņa. Visu pārējo augsta riska gadījumu AI nodrošinātāji varēs veikt iekšējo kontroli bez ārēja audita.

Šāda pieeja saņēma plašu kritiku no vairākiem skatpunktiem. Profesori Maikls Vils (*Michael Veale*) un Frederiks Zoitervīns (*Frederik Zuiderveen*) atzīst, ka šāda pieeja ir pārsteidzoša.²¹ Faktiski varētu rasties situācija, kad trešo pušu novērtēšana ir nepieciešama tikai ļoti retos gadījumos. Aktā paredzētā pašnovērtēšana ir atstāta pašu uzņēmumu rokās, kas rada risku, ka uzņēmumi nespēs vai nevēlēsies nodrošināt pienācīgas iekšējās kontroles sistēmas, un tas varētu “dod zaļo gaismu dažiem viskaitīgākajiem mākslīgā intelekta izmantošanas gadījumiem”.²²

Savukārt no mazo un vidējo uzņēmumu (turpmāk – MVU) skatpunkta bažas par pašnovērtējumā balstītu pieeju pauž arī organizācijas, kas pārstāv MVU.²³ MVU pārstāvji pauž, ka parasti šāda novērtēšana balstās industrijas standartos. Šo standartu radīšanā piedalās tehnoloģiju uzņēmumu apvienības, kurās ir nepietiekami pārstāvētas

¹⁹ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts – Presidency compromise text, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14278-2021-INIT/en/pdf> [aplūkots 15.03.2023.].

²⁰ Priekšlikums. Eiropas Parlamenta un Padomes Regula, kas nosaka saskaņotas normas mākslīgā intelekta jomā (Mākslīgā intelekta akts) un groza dažus savienības leģislatīvos aktus. Pieņemts 21.04.2021., <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021PC0206> [aplūkots 15.03.2023.].

²¹ Veale M., & Zuiderveen Borgesius F. Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act. In: *Computer Law Review International*. Köln: 2021, <https://osf.io/preprints/socarxiv/38p5f> [aplūkots 15.03.2023.].

²² Sandra Edri, vecākā politikas podomniece organizācijā *European Digital Rights*; Clarke L. The EU’s leaked AI regulation is ambitious but disappointingly vague, <https://techmonitor.ai/policy/eu-ai-regulation-machine-learning-european-union> [aplūkots 15.03.2023.].

²³ Piemēram, European Digital SME Alliance.

MVU intereses.²⁴ Tādējādi MVU organizācijas vēš uzmanību, ka atbilstības un pašnovērtējuma prasību izpilde uzliek nesamērīgu finanšu un administratīvo slogu MVU un šāda pieeja atstās negatīvu ietekmi uz inovāciju attīstību, kuras neatņemama sastāvdaļa ir MVU. Raksta tapšanas laikā Eiropas Parlamentā turpinās tehniskās un politiskās diskusijas ar MVU pārstāvjiem, lai panāktu vienotu nostāju šajā jautājumā.²⁵

ES MI akts ir svarīgs solis ceļā uz MI tehnoloģiju attīstības un izmantošanas regulēšanu ES. Lai gan MI akta priekšlikums ir saskāries ar plašu kritiku par MI sistēmas definīcijas neskaidrību, augsta riska MI sistēmas definīcijas trūkumu un pārmērīgu slogu MVU, reaģējot uz kritiku, likumdevējam vajadzētu paturēt prātā MI akta virsmērķi – radīt normatīvo regulējumu, kas veicinātu, nevis aizkavētu MI izstrādātāju konkurētspēju un nodrošinātu balansu starp iesaistīto pušu interesēm, īstenojot ES vērtībās balstītu pieeju. Šobrīd, kad turpinās darbs pie MI akta priekšlikuma uzlabošanas, ES ir jāturpina sadarboties ar ieinteresētajām personām (*stakeholders*), lai risinātu paustās bažas un nodrošinātu, ka tiek pieņemti tādi noteikumi, kas efektīvi aizsargātu individu, komersantu un visas sabiedrības tiesības un intereses.

Kopsavilkums

1. ES MI aktā piedāvātā MI sistēmas definīcija ir saņēmusi plašu informācijas tehnoloģiju nozares pārstāvju kritiku. Pārāk plaša un tehniski neatbilstoša MI sistēmas definīcija radīja risku, ka akta tvērumam tiktu pakļautas tehnoloģijas, kas pēc savas būtības un funkcionalitātes nav uzskatāmas par MI sistēmu, kā arī to, ka uzņēmumi varētu apiet ES MI aktā noteiktos ierobežojumus un pienākumus. Lai to nepieļautu, ES ir precizējusi MI aktā ietvertu MI sistēmas definīciju, kā arī ietvērusi tajā ģeneratīvo MI, lai nepieļauju tādu tehnoloģiju kā *Chat GPT* palikšanu ārpus regulējuma tvēruma.
2. ES MI aktā MI sistēmas ir iedalītas nepieļaujama riska, augsta riska, ierobežota riska un zema riska sistēmās. Augsta riska sistēmas var radīt būtisku risku veselībai, drošībai vai individu pamattiesībām. Akta III pielikums satur augsta riska MI sistēmu uzskaitījumu, tomēr akta 6. pants arī pēc tā atkārtotas izskatīšanas un pilnīgas pārrakstīšanas aizvien nesniedz skaidrus, vispārīgus norādījumus par to, kas ir augsta riska MI sistēma gadījumos, ja MI sistēma nav starp sarakstā uzskaitītajām. Šis skaidrības trūkums ir radījis bažas, ka noteikumi var nebūt efektīvi, lai novērstu MI sistēmu radītos riskus.
3. Augsta riska MI sistēmu gadījumā MI akts paredz augsta riska MI sistēmu izstrādātāju pašnovērtējumu un brīvprātīgu atbilstību MI aktā noteiktajām prasībām, pamatojoties uz industrijas standartiem. MVU pauž bažas, ka paškontroles sistēmu ieviešana rada tiem nesamērīgu finanšu un administratīvo slogu. Šāda pieeja rada bažas, ka kontroles trūkums pār augsta riska sistēmām var radīt neatbilstīgu sistēmu izmantošanu un veicināt komersantu vēlmi apiet MI akta prasības.

²⁴ Clarke L. MEPs are preparing to debate Europe's AI Act. These are the most contentious issues, <https://techmonitor.ai/policy/meps-are-preparing-to-debate-europes-ai-act-these-are-the-most-contentious-issues> [aplūkots 15.03.2023.].

²⁵ Bertuzzi L. MEPs advance on AI conformity assessment for high-risk uses, <https://www.euractiv.com/section/artificial-intelligence/news/meps-advance-on-ai-conformity-assessment-for-high-risk-uses/> [aplūkots 15.03.2023.].

**LATVIJAS REPUBLIKAS
SATVERSMES 8. NODAĻAI
“CILVĒKA PAMATTIESĪBAS” – 25**

CILVĒKA PAMATTIESĪBAS KĀ BŪTISKA SATVERSMES SASTĀVDAĻA: ĢENĒZE, NOZĪME, SATURS

FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS AS AN ESSENTIAL COMPONENT OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF LATVIA: GENESIS, MEANING, CONTENT

Anita Rodiņa, Dr. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Valststiesību zinātņu katedras asociētā profesore

Annija Kārklīņa, Dr. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Valststiesību zinātņu katedras profesore

Summary

Only in 1998, the Constitution of the Republic of Latvia – *Satversme*, which has been adopted more than a hundred years ago and is one of the oldest constitutions in Europe, was supplemented with a new chapter concerning the regulation of fundamental human rights. Until the adoption of Chapter 8 of the *Satversme*, only a few fundamental human rights could be found in the Constitution.

The article discusses the development of the regulation of fundamental rights in the *Satversme*, the importance of fundamental rights in a democratic state, as well as reflects the catalogue of fundamental rights. In the article, the authors, looking at the catalogue of fundamental rights included in the *Satversme*, analyses fundamental rights by dividing them in groups, i.e. civil, political, social, economic, cultural and solidarity rights. The publication outlines the most characteristic features of each group of fundamental rights, points out content of those rights and looks into the recent case law of the Constitutional Court.

The publication can contribute to the study material for law students of constitutional law course.

Atslēgvārdi: pamattiesības, Satversme, pamattiesību katalogs, Satversmes tiesa, pamattiesību aizsardzība

Keywords: fundamental rights, Constitution (*Satversme*), catalogue of fundamental rights, Constitutional Court, protection of fundamental rights

Ievads

2023. gadā aprit 25 gadi, kopš Latvijas Republikas konstitūcija – Satversme – tika papildināta ar 8. nodaļu “Cilvēka pamattiesības”, kura satur izvērstu un mūsdienīgu cilvēka pamattiesību regulējumu.

Lai arī Latvijas Republikas Satversme (turpmāk – Satversme) ir konstitūcija ar vairāk nekā 100 gadu senu vēsturi, t. i., tā tika pieņemta un stājās spēkā 1922. gadā, tomēr līdz pat 1998. gada 15. oktobri pieņemtajiem grozījumiem tajā nebija iekļauts izvērstas pamattiesību regulējums – Satversme līdz tam saturēja vien dažas pamattiesības, kas bija saistītas ar vēlēšanu tiesībām, un 82. pants tolaik paredzēja pilsoņu vienlīdzību likuma un tiesas priekšā.¹

Neraugoties uz to, ka Satversme daudzus gadus pastāvēja bez izvērsta pamattiesību kataloga, cilvēka pamattiesību nozīme Latvijā tika apzināta jau kopš valsts dibināšanas.² 1918. gada 17. novembra Tautas padomes politiskajā platformā³ un pēcāk arī 1920. gada 1. jūnija Satversmes sapulces pieņemtajos Latvijas valsts iekārtas pagaidu noteikumos⁴ atrodamas atsevišķas cilvēka pamattiesības. Turklāt Senāts Latvijas valsts iekārtas pagaidu noteikumu 9. pantu, kurā citstarp bija paredzēta personas un dzīvokļa neaizskaramība, preses, vārda brīvība,⁵ ir piemērojis pat pēc Satversmes spēkā stāšanās – 1929. gada 16. oktobra spriedumā.⁶

Situācija, ka Satversme tik ilgi pastāvēja bez izvērsta pamattiesību kataloga, bija tālaika iekšējos politiskos notikumos balstīta nejaušība. Satversmes tēvi bija iecerējuši pamattiesību regulējumu iekļaut atsevišķā Satversmes daļā – II daļā, taču tās pieņemšanai dažādu Satversmes sapulcē pārstāvēto politisko spēku domstarpību dēļ tolaik pietrūka balsu, tādēļ izstrādātā II daļa 1922. gadā netika pieņemta.⁷ Kā liecina starpkaru periodā tapušās publikācijas, tajā laikā politiķu un juristu aprindās Satversmes II daļas noraidīšana kopumā nav tikusi uztverta kā būtiska neveiksme vai Satversmes nepilnība – tikai atsevišķos rakstos norādīts šis Satversmes trūkums.⁸

Laika gaitā, t. sk. arī pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas, atsevišķu pamattiesību regulējums fragmentāri bija atrodams dažādos speciālajos likumos,

¹ Piezīme. Satversmes 82. panta vēsturiskā redakcija līdz 1998. gada grozījumiem noteica: “Likuma un tiesas priekšā visi pilsoņi ir vienlīdzīgi.” Sk.: <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme>. Plašāk sk.: Kusiņš G. Satversme un cilvēktiesības Latvijā. Grām.: Cilvēktiesību īstenošana Latvijā: tiesa un administratīvais process. Rīga: Latvijas Cilvēktiesību institūts, 1998, 11.–17. lpp.

² Pleps J. Pamattiesību konstitucionālā regulējuma ģenēzes ietekme uz Satversmes 8. nodaļas normu interpretāciju. Grām.: Aktuālas cilvēktiesību aizsardzības problēmas. Konstitucionālā sūdzība. Satversmes tiesas 2008. un 2009. gada konferenču materiālu krājums. Rīga: TNA, 2010, 17. lpp.

³ Latvijas Tautas padomes politiskā platforma. Latvijas Pagaidu Valdības Likumu un Rikojumu Krājums, 1919, Nr. 2.

⁴ Latvijas valsts iekārtas pagaidu noteikumi. Likumu un Valdības Rikojumu Krājums, 1920, Nr. 183.

⁵ Latvijas valsts iekārtas pagaidu noteikumi: LV likums. Likumu un Valdības Rikojumu Krājums, 1920, Nr. 183.

⁶ Senāts lasa Satversmi. Satversme Senāta atziņās. Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, 2022, 80. lpp.

⁷ Piezīme. Lemjot par Satversmes otro daļu, trešajā lasījumā Satversmes sapulcē projekts neguva tautas priekšstāvju vajadzīgo atbalstu – 62 Satversmes sapulces locekļi balsoja “par”, 6 bija “pret”, bet 62 balsojumā atturējās.

⁸ Plašāk par pagaidu satversmē noteiktajām cilvēktiesībām un Satversmes II daļas likumprojektu sk.: Pleps J. 2010, 14.–23. lpp.

piemēram, 1990. gada likumā “Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem”,⁹ 1990. gada likumā “Par reliģiskajām organizācijām”,¹⁰ 1991. gada likumā “Par arod-
biedrībām”¹¹ u. tml. Izvērstāks pamattiesību regulējums pēc neatkarības atjaunošanas
tika noteikts speciālā likumā – 1991. gada 10. decembra konstitucionālajā likumā
“Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi”. Šim likumam bija 44 panti, kas bija
sadalīti trīs nodaļās: vispārējos noteikumos, pilsoņu tiesībās un pienākumos un visu
cilvēku tiesībās un pienākumos.¹² Likums tika kritizēts tā neskaidrā juridiskā statusa
dēļ,¹³ turklāt arī Satversme, kuras darbība pilnā apmērā tika atjaunota 1993. gada
6. jūlijā, tādu normatīvo aktu veidu kā “konstitucionālais likums” neparedzēja.
Eksperti tādēļ bija norādījuši, ka šis konstitucionālais likums savu uzdevumu pil-
dīja vāji, jo tam bija formāls, nevis reāls konstitucionāls statuss.¹⁴ Lai vai kā, šis
likums pildīja cilvēka pamattiesību galvenā regulējuma lomu līdz pat 1998. gadam,
kad Satversme tika papildināta ar 8. nodaļu. Papildus jāatzīmē, ka līdz Satversmes
grozījumu pieņemšanai, t. i., 1997. gada 27. jūnijā, Latvijā stājās spēkā Eiropas Cil-
vēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija (turpmāk – Konvencija) un
vairāki tās protokoli.¹⁵ Līdz ar to kopš 1997. gada arī Latvijas iedzīvotāji var vērsties
Eiropas Cilvēktiesību tiesā ar iesniegumu par Konvencijas pārkāpumiem, kas ir
būtisks notikums no cilvēktiesību viedokļa. Arī Latvijas vēlme iekļauties Eiropas
Savienībā veicināja pamattiesību attīstību, jo par vienu no galvenajiem uzdevumiem
tika izvirzīta Latvijas tiesību aktu tuvināšana Eiropas standartiem.

1998. gadā, pieņemot Satversmes 8. nodaļu, tika novērsta Satversmes nepilnība –
tā pamattiesību trūkuma dēļ esot nepabeigta jeb, prof. M. Lazersona vārdiem tēlaini
salīdzinot, – kā rumpis bez galvas.¹⁶

Publikācijas mērķis ir sniegt ieskatu Satversmē iekļauto pamattiesību regulējuma
attīstībā, gan ieskicējot Satversmes 8. nodaļas tapšanas gaitu, gan arī aplūkojot Satver-
smē ietverto pamattiesību praktisko nozīmi Latvijā. Raksta ierobežotā apjoma dēļ
autore nepretendē uz visaptverošu katras Satversmē iekļautas pamattiesības analīzi,
bet aplūkos Satversmē atrodamās pamattiesību grupas un sniegs pie šīm grupām
pieskaitāmo pamattiesību raksturojumu, kā arī ieskicēs būtiskākās un jaunākās Sat-
versmes tiesas atziņas par Satversmes pamattiesību katalogu un cilvēka pamattiesību
aizsardzības nozīmi.

⁹ Par presi un citiem masu informācijas līdzekļiem: LV likums. Pieņemts 20.12.1990.

¹⁰ Par reliģiskajām organizācijām: LV likums. Pieņemts 12.10.1990. Ziņotājs, 1990, Nr. 40. Zaudējis spēku.

¹¹ Par arodbiedrībām: LV likums. Pieņemts 13.12.1990. Zaudējis spēku.

¹² Latvijas Republikas konstitucionālais likums “Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi”: LV likums. Pieņemts 10.12.1991. Zaudējis spēku.

¹³ No LR AP pirmās sesijas (1990. gada 3. maijs – 1993. gada 5. jūlijs) 45. sēdes stenogrammas, 198. burtnīca. Latvijas Vēstnesis, 20.04.2006.

¹⁴ Satversme un cilvēktiesības. Gadagrāmata 1999. Cilvēktiesību Žurnāls, 1999, Nr. 9–12. Rīga: Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Cilvēktiesību institūts, 2000, 7. lpp.

¹⁵ Par 1950. gada 4. novembra Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvenciju un tās 1., 2., 4., 7. un 11. protokolu: LV likums. Pieņemts 04.06.1997. Latvijas Vēstnesis, 1997, Nr. 143.

¹⁶ Cielava V. Pamattiesības – Satversmē vēl tukša vieta. Aktuāli cilvēktiesību jautājumi Latvijā. Cilvēktiesību Žurnāls, 1996, Nr. 3, 33. lpp.; Lazersons M. “Konstitucionāla” likumdošana un Saeimas publisko tiesību komisija. Jurists, 1928, Nr. 6, 165.–166. sl. Citēts pēc: Pleps J. 2010, 24. lpp.

1. Cilvēka pamattiesības – demokrātiskas tiesiskas valsts nepieciešamība

Konstitūcijas izpratne, tās saturs ir veidojies, ņemot vērā gan nozīmīgus vēsturiskus notikumus (piemēram, revolūcijas), gan arī juridiskās un filozofiskās domas attīstību. Doktrīnā norādīts, ka, sākot ar 18. gadsimta beigām, tiek pieņemtas modernas konstitūcijas, kas citstarp iekļauj arī cilvēka pamattiesības.¹⁷ Kopš šī brīža cilvēka pamattiesības kā dabiskas tiesības tiek materializētas arī normatīvajā aktā, kam piemīt augstākais juridiskais spēks, jeb tās tiek konstitualizētas. Kā norādījis prof. A. Šajo, tipiska konstitūcija mūsdienās satur vai iekļauj cilvēka pamattiesību katalogu, kura saturs ir katras valsts ziņā.¹⁸

Teorijā ir atzīts, ka cilvēka pamattiesības ir gan formāli, gan pēc būtības (substanciāli) ar fundamentālu nozīmi, kas tādējādi veido katras tiesību sistēmas centrālo daļu.¹⁹ Proti, formālā izpratnē pamattiesību fundamentālais raksturs pamatojams ar to, ka tās ir iekļautas normatīvā aktā, kam piemīt augstākais juridiskais spēks, kurš ir saistošs visiem bez izņēmuma. Substanciāli pamattiesības ir fundamentālas, jo tās noteic citu lēmumu saturu, ko var pamatot ar šo tiesību kā dabisku jeb neatņemamu raksturu.

Mēdz teikt, ka mūsdienu konstitucionālismu raksturo tas, ka cilvēks ir galvenais subjekts, kura tiesībām ir jābūt valsts uzmanības centrā. Līdzīgi Satversmes tiesa ir secinājusi, ka Latvijas tiesību sistēmas pamatvērtība ir cilvēktiesību nodrošināšana.²⁰ Jeb – cilvēks un tā pamattiesības ir Latvijas valsti raksturojoša vērtība.

Vienlaikus visas Satversmē iekļautās cilvēka pamattiesības ir subjektīvas tiesības. Tas nozīmē, ka tās dod personai reālas un tiešas aizsardzības iespējas. Var arī teikt, ka subjektīvas pamattiesības nozīmē likumdevēja izšķiršanos par kādas tiesības piešķiršanu tiesību subjektam.²¹ Tās rada personai nevis iluzoru, bet reālu iespēju tiesības un brīvības formā. Jāuzsver, ka no cilvēka pamattiesību satura var arī izrietēt pienākums, piemēram, miermīlīgi pulcēties (103. pants), vai arī atturēšanās no kādām darbībām, piemēram, neizmantojot īpašumu pretēji sabiedrības interesēm (105. pants).

Cilvēka pamattiesībām ir tieša iedarbība.²² Judikatūrā skaidrots, ka pamattiesības ir piemērojamas “tieši un nepastarpināti”.²³ Tas nozīmē, ka pamattiesības īstenošanai nav nepieciešams obligāti kāds papildu normatīvais regulējums jeb tā trūkums neliedz tieši īstenot konkrēto pamattiesību. Šim principam ir būtiska nozīme gan materiālā ziņā, gan arī procesuālā ziņā, jo persona, tieši atsaucoties uz subjektīvu

¹⁷ Loughlin M. What is Constitutionalisation? In: Dobner P., Loughlin M. (eds). *The Twilight of Constitutionalism?* Oxford: Oxford University Press, 2010, p. 48.

¹⁸ Šajo A. *Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism.* Budapest: CEU Press, 1999, p. 253.

¹⁹ Alexy R. *A Theory of Constitutional Rights.* Oxford: Oxford University Press, 2004, p. 351.

²⁰ Satversmes tiesas 29.04.2016. spriedums lietā Nr. 2015-19-01, 10.6. p. Latvijas Vēstnesis, 2016, Nr. 85.

²¹ Alexy R. 2004, p. 119.

²² Sweet A. S. *Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe.* Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 94.

²³ Satversmes tiesas 21.12.2007. spriedums lietā Nr. 2007-12-03, 20. p. Latvijas Vēstnesis, 2007, Nr. 207; Satversmes tiesas 29.10.2003. spriedums lietā Nr. 2003-05-01, 32. p. Latvijas Vēstnesis, 2003, Nr. 152.

pamattiesību, var izmantot pieejamos tiesību aizsardzības līdzekļus, aizsargājot savas (subjektīvās) cilvēka pamattiesības.²⁴

Šajā sakarā būtiski norādīt arī par personas atbildību savu subjektīvo pamattiesību īstenošanā, jo ne velti judikatūrā uzsvērts, ka demokrātiskas tiesiskas valsts funkcionēšanas priekšnoteikums ir katras atsevišķas personas spēja pašierobežot savu egoistisko brīvību un rīkoties atbildīgi.²⁵ Nav šaubu, ka pamattiesības iespējams īstenot tikai tad, ja valsts ir patiesi demokrātiska un tiesiska. Bet, no otras puses, pamattiesību izmantošana nedrīkst tikt vērsta pret demokrātiju kā tādu.²⁶ Tiesībās ir pazīstams pašaizsargājošas demokrātijas koncepts, kas pieļauj un pat atsevišķos gadījumos pieprasa īpašus pašaizsardzības pasākumus savas demokrātiskās sistēmas stabilitātes un efektivitātes nodrošināšanai.²⁷ Tostarp paredzēt cilvēka pamattiesību ierobežošanu. Tomēr cilvēka pamattiesību ierobežošana var notikt pašas konstitūcijas ietvaros, ar to saprotot, ka ierobežojumam ir jābūt pamatotam un nepieciešamam: noteiktam ar likumu, tam jābūt leģitīmam mērķim un nepieciešamam demokrātiskā sabiedrībā. Citiem vārdiem, kā to trāpīgi raksturojis A. Baraks, cilvēka pamattiesības var tikt ierobežotas, bet šiem ierobežojumiem arī ir ierobežojumi.²⁸

Viena no būtiskām konstitūcijas iezīmēm ir tās spēja būt dzīvam instrumentam. Proti, cilvēka pamattiesības nekad nebūs konstantas – nemainīgas. Tās attīstās un aug kopā ar sabiedrības izpratni par šīm tiesībām. Tas nozīmē, ka cilvēka pamattiesības konstitūcijā ir vārdi, kas ir jāpiepilda ar saturu, ko piešķir cilvēks, interpretējot šīs tiesības, turklāt, darot to, ņem vērā tiesību sistēmas attīstību konkrētajā mirklī.

Līdz ar to katram tiesību piemērotājam, noskaidrojot cilvēka pamattiesību saturu, jāpārziņina šo pamattiesību interpretācijas paņēmieni, citstarp no Satversmes 89. panta izrietošais nacionālo cilvēka pamattiesību un starptautisko cilvēktiesību harmonijas princips. Šeit spilgti izpaužas tas, ko konstitucionālo tiesību teorijā pazīst ar konstitucionālo tiesību internacionalizāciju, kad ar interpretācijas palīdzību starptautiskās tiesības nonāk nacionālajās tiesībās.²⁹ Šī konstitucionālo tiesību iedaba īpaši spilgti atspoguļojas cilvēka pamattiesībās.

Satversmes teorijā, kā arī judikatūrā ir nostiprinājies tās vienotības princips.³⁰ Tas nozīmē, ka Satversmes normas nevar uzlūkot atrauti citu no citas. No šā, pirmkārt, strukturāli iezīmējas tas, ka cilvēka pamattiesības Satversmē nav atrodamas tikai Satversmes 8. nodaļā. Otrkārt, Satversmē noteiktās pamattiesības veido savstarpēji līdzsvarotu sistēmu,³¹ tādēļ saturiski vienas un tās pašas tiesības var aizsargāt vairāki Satversmes panti. Piemēram, tiesības uz ģimenes dzīves neaizskaramību ir garantētas gan Satversmes 110., gan 96. pantā.³²

²⁴ Satversmes tiesas 05.12.2001. spriedums lietā Nr. 2001-07-0103, 1. p. Latvijas Vēstnesis, 2001, Nr. 178.

²⁵ Satversmes tiesas 11.12.2020. spriedums lietā Nr. 2020-26-0106, 19.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 242.

²⁶ Satversmes tiesas 30.08.2000. spriedums lietā Nr. 2000-03-01, 6. p. Latvijas Vēstnesis, 2000, Nr. 307/309.

²⁷ Sk.: Müller J.-W. *Militant Democracy*. In: Rosenfeld M., Sajo A. (eds). *Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 1254; Satversmes tiesas 29.06.2018 spriedums lietā Nr. 2017-25-01, 20.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2018, Nr. 130.

²⁸ Barak A. *The Judge in Democracy*. [B. v.]: Princeton University Press, 2006, p. 84.

²⁹ Chang W.-C., Yeh J.-R. *Internationalization of Constitutional Law*. In: Rosenfeld M., Sajo A. (eds). *Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 1168.

³⁰ Satversmes tiesas 08.11.2006. spriedums lietā Nr. 2006-04-01, 15.3. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 183.

³¹ Satversmes tiesas 13.05.2005. spriedums lietā Nr. 2004-18-0106, 10. p. Latvijas Vēstnesis, 2005, Nr. 77.

³² Satversmes tiesas 23.04.2009. spriedums lietā Nr. 2008-42-01, 8. p. Latvijas Vēstnesis, 2009, Nr. 64.

Cilvēktiesību teorijā pamatoti runā par subjektīvo pamattiesību daudzējādu sistematizēšanu (iedalīšanu), piemēram, negatīvajās, pozitīvajās, aktīvajās pamattiesībās³³ vai arī absolūtajās un relatīvajās pamattiesībās. Nav šaubu, ka Satversmē ir gan personas pilsoniskās un politiskās tiesības un brīvības, gan arī ekonomiskās, sociālās un kultūras pamattiesības, solidaritātes tiesības. Taču pilnībā var piekrist tēzei, ka nav tik svarīgi atrast konkrētās pamattiesības piederību pie vienas vai otras grupas, nozīmīgāk ir tās ievērot.³⁴ Tāpat vienai un tai pašai pamattiesībai var piemist dažāds raksturs. Piemēram, tiesībām uz izglītību piemīt gan pilsonisko un politisko tiesību daba, gan ekonomisko, sociālo un kultūras tiesību daba, kas prasa pozitīvu valsts darbību, un pat solidaritātes elements.³⁵ Tai pašā laikā pastāv atšķirības, piemēram, valsts lomas vērtējumā un tās iesaistē, rīcības brīvības izvērtējumā, nodrošinot pilsoniskās vai sociālās pamattiesības. Līdz ar to joprojām gan zinātnē, gan arī praksē pamattiesību grupām tiek veltīta attiecīga uzmanība.

Nav noliedzama premisa, ka cilvēka pamattiesības Latvijā būtu jāievēro, pat ja Satversmē tās nebūtu iekļautas. Tas izrietētu gan no tā, ka Latvija ir tiesiska valsts, gan arī tā, ka Latvijai ir saistoša virkne starptautisko tiesību aktu, kuros iekļauts attiecīgs cilvēktiesību standarts. Tomēr pamattiesību esība Satversmē ir Latvijas valsti un sabiedrību raksturojoša vērtība, kas jāciema ikvienam.

2. Satversmes 8. nodaļas izstrāde un pieņemšana

Pēc neatkarības atjaunošanas **pamattiesību** ietveršana Latvijas konstitucionālo tiesību aktos bija viens no būtiskākajiem konstitucionālo tiesību jautājumiem. Pieņemot 1990. gada 4. maija Latvijas PSR Augstākās Padomes deklarāciju “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”, tās 8. punktā tika norādīta apņēmība “garantēt Latvijas Republikas un citu valstu pilsoņiem, kas pastāvīgi dzīvo Latvijas teritorijā, sociālās, ekonomiskās un kultūras tiesības, kā arī politiskās brīvības, kuras atbilst vispārāztītām starptautiskām cilvēktiesību normām [...]”.³⁶ Tajā pašā dienā Augstākā Padome arī pieņēma deklarāciju “Par Latvijas Republikas pievienošanas starptautisko tiesību dokumentiem cilvēktiesību jautājumos”, pievienojoties virknei starptautisko cilvēktiesību dokumentu.³⁷ Tādējādi ar šo deklarāciju tika ietverta pamattiesību kataloga vispārēja garantija ar atsauci uz attiecīgajām starptautisko

³³ Sk. vairāk, piemēram: Alexy R. 2004, pp. 163–177.

Piezīme. Valststiesību zinātnieks G. Jelineks šo brīvības jomu, ko aizsargā pamattiesības kā aizsardzības tiesības (jeb “negatīvās tiesības”), nosauca par *status negativus*, jo tajās no valsts tiek prasīts neiejaukties (t. i., neko nedarīt), pretstatā *status positivus*, kur no valsts var prasīt kaut ko darīt (t. i., veikt, nodrošināt, dot), un pretstatā *status activus*, kas attiecas uz pilsoniskajām tiesībām (vācu val. – *staatsbürgerliche Rechte*), jo īpaši vēlēšanu tiesībām. Sk.: Münch I. von. Staatsrecht. Band 2. 5., neubearbeitete Auflage. Stuttgart, Berlin, Köln: Verlag W. Kohlhammer, 2002, Rn. 148.

³⁴ Satversmes tiesas 11.12.2006. spriedums lietā Nr. 2006-10-03, 14.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 201.

³⁵ Satversmes tiesas 23.04.2019. spriedums lietā Nr. 2018-12-01, 20. p. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 81.

³⁶ Latvijas PSR Augstākās Padomes deklarācija “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”. Pieņemta 04.05.1990.

³⁷ Par Latvijas Republikas pievienošanas starptautisko tiesību dokumentiem cilvēktiesību jautājumos. Augstākās Padomes deklarācija. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990, Nr. 20.

cilvēktiesību normām.³⁸ Taču praksē tolaik valsts institūcijas un tiesas cilvēktiesību normas saskaņā ar iesīkstējušos padomju tiesību izpratni uzskatīja par deklaratīviem dokumentiem un tās gandrīz nepiemēroja.³⁹

Pēc neatkarības atjaunošanas sākotnēji Augstākajai Padomei bija iecere pieņemt Pamatlikumu pārejas periodam, iekļaujot tajā arī pamattiesības, taču šī ideja dažādu iemeslu dēļ netika īstenota, un drīz pēc tam tika pieņemts iepriekš pieminētais 1991. gada 10. decembra konstitucionālais likums "Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi".

Satversmes papildināšana ar 8. nodaļu "Cilvēka pamattiesības" ir 6. Saeimas sasaukuma veikums – Satversmes grozījumu projekts, kas paredzēja papildināt Satversmi ar jaunu – 8. nodaļu, tika iesniegts izskatīšanai Saeimā 1996. gadā, tas tika pieņemts 1998. gada 15. oktobrī, un jau 6. novembrī tie stājās spēkā.⁴⁰ Kā tika noteikts pārejas noteikumos, ar Satversmes 8. nodaļas spēkā stāšanos spēku zaudēja konstitucionālais likums "Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi".

Zināma ietekme uz pamattiesību kataloga izstrādi un iekļaušanu Satversmē bija starptautiskajiem ekspertiem, kuri pauda kritiku par to, ka Latvijā cilvēktiesībām neesot konstitucionāla ranga.⁴¹ Arī Latvijas tiesību eksperti apzinājās, ka pamattiesību kataloga neesamība valsts pamatlikumā ir nopietns trūkums.⁴² Sava nozīme pamattiesību nodaļas izstrādē bija arī apstāklim, ka tolaik abās pārējās Baltijas valstīs – Igaunijā un Lietuvā – tika pieņemtas jaunas konstitūcijas, kurās bija iekļautas plašas pamattiesību nodaļas.⁴³ Tas viss noveda pie idejas par izvēsta pamattiesību regulējuma iekļaušanu Satversmē. Eksperti prognozēja, ka tas, ka beidzot Satversmē būs "melns uz balta" ierakstītas pamattiesības, neļaus ierēdnim un tiesnesim tās tik viegli ignorēt", un ka līdz ar to Satversmes papildināšana varētu būt nopietns ieguldījums cilvēktiesību reālā uzlabošanā Latvijā, kas varētu samazināt spriedzi starp iedzīvotājiem un valsts aparātu, tādējādi stabilizējot neatkarīgo un demokrātisko Latvijas valsti.⁴⁴

Satversmes 8. nodaļas pieņemšana ir apjomīgākais Satversmes grozījums, un, ņemot vērā pamattiesību īpašo nozīmi, tos neapšaubāmi var raksturot kā fundamentālākos grozījumus, kas Satversmē jebkad pieņemti. Ar šiem grozījumiem tika mainīta Satversmes struktūra – tā ieguva jaunu nodaļu – 8. nodaļu, kura sastāv no 28 pantiem. Viens no 8. nodaļas pantiem, t. i., 89. pants, tieši norāda uz Latvijas un starptautisko tiesību harmonijas principu, t. sk. Latvijas apņemšanos aizsargāt arī

³⁸ Ziemele I. Starptautiskās tiesības Latvijas tiesību sistēmā un tiesu un administratīvajā praksē. Grām.: Cilvēktiesību īstenošana Latvijā: tiesa un administratīvais process. Rīga: Latvijas Cilvēktiesību institūts, 1998, 27.–30. lpp.

³⁹ Levits E. 4. maija Deklarācija Latvijas tiesību sistēmā. Grām.: 4. maijs. Rakstu, atmiņu un dokumentu krājums par Neatkarības deklarāciju. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 2000, 64. lpp.

⁴⁰ Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē: LV likums. Pieņemts 15.10.1998. Latvijas Vēstnesis, 1998, Nr. 308/312.

⁴¹ Atbildes uz ANO Cilvēktiesību komitejas locekļu jautājumiem. Cilvēktiesību Žurnāls, 1996, Nr. 2, 78.–79. lpp. Citēts pēc: Pleps J. Pamattiesību katalogs starpkaru periodā. Jurista Vārds, 2008, Nr. 48 (553).

⁴² Kusiņš G. Kā pilnveidot mūsu valsts Satversmi. Grām.: Satversmes reforma Latvijā: par un pret. Ekspertu seminārs, Rīga, 1995. g. 15. jūnijs. Rīga: Sociāli ekonomisku pētījumu institūts "Latvija", 1995, 39. lpp.

⁴³ Balodis R., Kārkliņa A., Danovskis E. Latvijas konstitucionālo un administratīvo tiesību attīstība pēc neatkarības atjaunošanas. Latvijas Universitātes žurnāls. Juridiskā zinātne, 2012, Nr. 3, 59. lpp.

⁴⁴ Levits E. Piezīmes par Satversmes 8. nodaļu – Cilvēka pamattiesības. Satversme un cilvēktiesības. Gadagrāmata 1999. Cilvēktiesību Žurnāls, 1999. Nr. 9–12, 17. lpp.

starptautiskajos tiesību aktos paredzētās cilvēktiesības, savukārt 116. pants noteic pamattiesību ierobežošanas regulējumu. Taču visi pārējie 8. nodaļas panti satur dažādas pamattiesības, tādējādi veidojot visnotaļ izvērstu pamattiesību katalogu, kurš aptver visas cilvēktiesību paaudzes.

Diskutējot par Satversmes 8. nodaļu, no juridiskās tehnikas viedokļa tika apspriesta arī ideja par iespējamu Satversmes struktūras mainīšanu, jo citu valstu konstitūcijām ir raksturīgi cilvēka pamattiesību regulējumu iekļaut kā vienu no pirmajām konstitūciju nodaļām, tādējādi simboliski akcentējot cilvēka un viņa pamattiesību īpašo nozīmi valstī, taču Satversmes gadījumā tika secināts, ka no juridiskās tehnikas viedokļa šādas izmaiņas būtiski ietekmētu visu pārējo Satversmes pantu numerāciju. Līdz ar to tika nolemts pamattiesības kā jaunāko nodaļu iekļaut Satversmes noslēgumā – kā 8. nodaļu, kas, protams, nekādā veidā nemazina tās nozīmi.

Satversmes 8. nodaļa tika izstrādāta, ievērojot pagājušā gadsimta sākuma latviešu valodas specifiku un juridisko lakonismu, un šīs nodaļas tiesību normu saturs tika veidots, ievērojot Satversmes iekšējo stilu, tādēļ pamattiesības Satversmē ierakstītas vispārējā formulējumā.⁴⁵ Tas noteikti atstāj zināmu iespaidu uz interpretāciju, lai gan ir vispārpieņemts, ka cilvēktiesības tiek formulētas visai abstrakti, tādēļ to saturs nosakāms saprātīgas interpretācijas ceļā, par pamatu ņemot indivīda lomu Rietumu demokrātijā.⁴⁶ Juridiskajā literatūrā arī norādīts, ka 8. nodaļas formulējumu lakonisma dēļ tā iepaliekot Eiropas Cilvēktiesību konvencijas sniegtajiem plašajiem un konkrētajiem kritērijiem.⁴⁷ Īpaši tas attiecas uz ierobežojumiem, kas, atšķirībā no Konvencijas, kur ierobežojumi noteikti pie katra panta, Satversmē atrodami tikai vienā – 116. pantā. Protams, jāpiekrīt Satversmes pētniekiem, kas norādījuši, ka 116. panta konstrukcija nav sastopama nevienā citā valstī⁴⁸ un ka šis pants, kuram ir sarežģīta uzbūve, maldina, ka tajā izsmeltošā ir uzskaitītas visas tiesības, kuras *var* ierobežot, un arī norādīti visi ierobežošanas kritēriji. Līdzīgi arī Satversmes 91. pantā paredzētais regulējums “visi cilvēki Latvijā ir vienlīdzīgi likuma un tiesas priekšā” varētu radīt kļūdainu priekšstatu, ka šis pants ir attiecināms tikai uz fiziskām personām, nevis arī uz privātām juridiskām personām.

Atšķirībā no 1922. gada apspriestās Satversmes II daļas projekta, kurā Satversmes sapulces locekļi daudzas idejas bija smēlušies Vācijas 1919. gada Veimāras konstitūcijā, 8. nodaļas tapšanā netika izmantots kādas konkrētas valsts konstitūcijas prototips, bet tā saturiski balstījās uz starptautiskajos dokumentos noteikto regulējumu un jo īpaši uz Konvenciju, kā arī ANO dokumentos ietvertām tiesībām, protams, arī citu valstu konstitūcijas kalpoja kā paraugs.

Vairākas pamattiesības, kuras ir atrodamas 8. nodaļā, savulaik bija paredzēts iekļaut arī 1922. gadā nepieņemtajā Satversmes II daļā, t. sk., piemēram, mazākumtautību tiesības lietot savu valodu un attīstīt savu etnisko un kultūras identitāti, dzimumu vienlīdzību, mājokļa un korespondences neaizskaramību, pārvietošanās

⁴⁵ Balodis R. Ievadis Latvijas Republikas Satversmes VIII nodaļas komentāriem. Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, Nr. 15. lpp.

⁴⁶ Levits E. Cilvēktiesību normas un to juridiskais rangs Latvijas tiesību sistēmā. Juristu žurnāls Nr. 5 / Cilvēktiesību Žurnāls Nr. 6, 1997, 32.–53. lpp.

⁴⁷ Vildbergs H. J., Feldhūne G. Atsauces Satversmei: mācību līdzeklis. Rīga: Latvijas Universitāte, 2003, 125. lpp.

⁴⁸ Pleps J., Pastars E., Plakane I. Konstitucionālās tiesības. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2004, 719. lpp.

brīvību, zinātnes un mākslas brīvību, t. sk. izglītības tiesības un obligātās izglītības minimumu.⁴⁹

Laika gaitā ir pieņemti vairāki 8. nodaļas pantu grozījumi. Tie tapuši iekšpolitisku apsvērumu dēļ, piemēram, 2002. gadā tika grozīts 101. pants, paredzot, ka pašvaldību darba valoda ir latviešu valoda; 104. pants, kurš noteic tiesības saņemt atbildi no valsts un pašvaldību iestādēm valsts valodā;⁵⁰ 2005. gadā grozīts 110. pants, nosakot, ka laulība ir savienība starp sievieti un vīrieti.⁵¹ Savukārt starptautisko saistību rezultātā tapuši vairāku pantu grozījumi, piemēram, 2004. gadā Saeima pieņēma grozījumus Satversmes 98. pantā, atļaujot Latvijas pilsoni izdot ārvalstij Saeimas apstiprinātajos starptautiskajos līgumos noteiktajos gadījumos. Tāpat 2004. gadā saistībā ar Latvijas iestāšanos ES tika veikts 101. panta grozījums, nosakot, ka pašvaldību vēlēšanās vēlēšanu tiesības ir arī ES pilsoņiem, kuri pastāvīgi uzturas Latvijā, un tiem ir arī tiesības likumā paredzētā veidā piedalīties pašvaldību darbībā.⁵²

Nav šaubu, ka Satversmes papildināšana ar 8. nodaļu "Cilvēka pamattiesības" ir viens no būtiskākajiem Satversmes grozījumiem. Tas bija loģisks solis, kas raksturo Latvijas tiesiskuma izpratni un Latvijas valsti. Proti, cilvēka pamattiesības bija kļuvušas par objektīvu konstitūcijas sastāvdaļu un ir ietvertas hierarhijas ziņā augstākstāvošajā normatīvajā aktā – valsts konstitūcijā.

Uzreiz pēc Satversmes pieņemšanas tiesību eksperti bija norādījuši, ka "Jaunā pamattiesību nodaļa nedrīkst tikt uztverta tikai kā kāda Satversmes kosmētiska defekta labojums. Vissliktākais, kas varētu notikt, būtu tas, ja Satversme tiktu papildināta, bet reālā iestāžu un tiesu prakse drīzumā nemainītos. Tādā gadījumā šīs Satversmes normas tiktu degradētas par deklaratīvām normām, kas raksturīgas ideoloģisku diktatūru konstitūcijām".⁵³ No šodienas skatpunkta raugoties, jāsecina, ka šīs ekspertu bažas, par laimi, nav piepildījušās. Lai arī var konstatēt problemātiku kādu atsevišķu pamattiesību nodrošināšanā vai kļūdainā piemērošanas praksē, mūsdienās nav pamata uzskatīt, ka valsts institūcijas neapzinātos pamattiesību fundamentālo nozīmi Latvijā kā tiesiskā un demokrātiskā valstī, un arī efektīva pamattiesību aizsardzība ir tiesas kompetencē.

3. Cilvēka pamattiesību struktūra Satversmē

Daudzu valstu konstitūcijām ir raksturīgi pamattiesību katalogus konstitūcijās strukturēt pēc t. s. cilvēktiesību paaudžu principa: vispirms tiek norādīts pirmās paaudzes – pilsonisko un politisko pamattiesību regulējums, tam seko otrās paaudzes cilvēktiesības – sociālās, ekonomiskās un kultūras tiesības, bet pēc tām jaunākās – trešās paaudzes tiesības, dēvētas par solidaritātes tiesībām. Par cilvēktiesību paaudžu iedalījuma autoru tiek uzskatīts franču jurists K. Vasaks, un viņa piedāvātais

⁴⁹ Latvijas Republikas Satversmes II daļas redakcija. Latvijas valsts tiesību avoti. Valsts dibināšana – neatkarības atjaunošana. Dokumenti un komentāri. Rīga: TNA, 2015, 124.–126. lpp., sk. arī: Latvijas Republikas Satversmes stenogrammu izvilks (1920–1922) [elektr. izdevums]. Rīga: TNA, 2006.

⁵⁰ Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. Pieņemti 30.04.2002.

⁵¹ Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. Pieņemts 15.12.2005.

⁵² Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. Pieņemti 23.09.2004.

⁵³ Levits E. 1999, 17. lpp.

iedalījums paaudzēs palīdz izprast cilvēktiesību vēsturisko attīstības gaitu, taču tās, protams, neveido cilvēktiesību hierarhiju.⁵⁴

Ņemot vērā, ka Satversmes pamattiesību daļa tapusi salīdzinoši vēlu – tuvu gadsimtu mijai, Satversme, atšķirībā no daudzu demokrātisku valstu konstitūcijām, satur visu paaudžu pamattiesības, kamēr vairākās valstīs konstitūcijās nav atrodamas pat sociālās un ekonomiskās tiesības.⁵⁵

Satversmē noteikto pamattiesību katalogs nedrīkst būt šaurāks par tiesiskā valstī atzīto dabisko tiesību tvērumu un Latvijai saistošajos starptautiskajos dokumentos noteiktajām tiesībām, un tam jāatbilst arī ES aktos noteiktajam standartam. Mūsu Satversme var lepoties ar plašu pamattiesību katalogu. Vairumam citu valstu konstitūciju netipiska ir, piemēram, Satversmes 90. pantā iekļautā tiesība ikvienam zināt savas tiesības – šī norma ievada Satversmē noteikto pamattiesību katalogu un norāda uz nozīmi, kādu šīs pamattiesības nostiprināšanai Satversmē piešķīris likumdevējs.⁵⁶ Kā akcentējusi Satversmes tiesa, – tikai persona, kas zina savas tiesības, spēj tās efektīvi īstenot un – nepamatota aizskāruma gadījumā – aizstāvēt taisnīgā tiesā.⁵⁷

Turpmāk šajā publikācijā, sniedzot ieskatu par pamattiesībām Satversmē, tās tiks aplūkotas pēc t. s. pamattiesību grupu principa, īsi raksturojot konkrētās grupas pazīmes un pie grupas pieskaitāmo pamattiesību katalogu Satversmē. Ņemot vērā, ka pilsoniskās pamattiesības ir tiesības, kuru saturs ir plaši atklāts un cieši saskaņots ar starptautiskajām cilvēktiesībām, publikācijas apjoma ierobežojuma dēļ sadaļa par pilsoniskām pamattiesībām tiks aplūkota konspektīvāk – ieskicējot galvenās šīs grupas pazīmes un klasifikāciju, taču pārējo pamattiesību grupu raksturojums atklās izvērstāku ieskatu arī Satversmes tiesas atziņās par konkrētajām pamattiesībām.

3.1. Pilsoniskās pamattiesības

Ar jēdzienu “pilsoniskās pamattiesības” apzīmē tiesības, kuras piemīt ikvienam cilvēkam un bez kurām dzīve organizētā sabiedrībā būtu neiespējama.⁵⁸ Šīs ir senākās tiesības, kuru iedīgli bija saskatāmi jau franču un amerikāņu revolūciju laikā 18. gadsimtā,⁵⁹ taču šīs grupas tiesību īpatnība ir tā, ka tās ir visciešāk saistītas ar dabiskajām tiesībām, un, pat ja tās nebūtu pozitīvizētas tiesību aktos, tās būtu nodrošināmas. Pilsoniskās pamattiesības būtībā ir ietvertas visu valstu konstitūcijās, kurās ir atrodams pamattiesību regulējums.

No pamattiesību klasifikācijas viedokļa pilsonisko pamattiesību grupai ir raksturīgi, ka tās galvenokārt ir t. s. negatīvās pamattiesības, t. i., tās uzliek valstij pienākumu atturēties no kādu darbību veikšanas un neiejaukties individu brīvības

⁵⁴ Mits M. Tiesību katalogs. Grām.: Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. I. Ziemeles zinātniskā redakcijā. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2021, 100. lpp.

⁵⁵ Kučs A. Satversme un Latvijas konstitucionālo institūciju izveidošana. Pamattiesības. Pilsonība. Grām.: Latvijas valsts tiesību avoti. Valsts dibināšana – neatkarības atjaunošana. Dokumenti un komentāri. Rīga: TNA, 2015, 123. lpp.

⁵⁶ Šādas tiesības bez Latvijas vēl ir sastopamas tikai divās Eiropas valstīs, bet pasaulē ir ļoti maz konstitūciju, kur būtu šāda tiesība. Sk.: Rudevskis J. Satversmes 90. panta komentārs. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskajā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 61. lpp.

⁵⁷ Satversmes tiesas 20.12.2006. spriedums lietā Nr. 2006-12-01, 16. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 206.

⁵⁸ Mits M. 2021, 100. lpp.

⁵⁹ Turpat.

telpā, proti, tās formulētas kā indivīda brīvības. Vēsturiski – saskaņā ar liberālo konstitucionālo teoriju – pamattiesības ir noteiktas, lai aizsargātu pilsoņus no valsts iejaukšanās pilsoņu īpaši svarīgās tiesiskās interesēs.⁶⁰

Taču, protams, lai nodrošinātu jebkuras pamattiesības, t. sk. negatīvās pamattiesības, no valsts sagaidāms arī, ka tā veiks pienākumus, lai indivīdi šīs tiesības varētu baudīt, jeb – valstij ir jārada tāda tiesību aktu un valsts institūciju sistēma, kura dod iespēju cilvēkam izmantot tiesības.⁶¹ Piemēram, lai nodrošinātu tiesības uz taisnīgu tiesu, valstij saskaņā ar Satversmes 92. pantu ir jāveic darbības, radot tādu tiesu varas institūciju sistēmu, kura izprot tiesiskas valsts principus un spēj aizsargāt personu tiesības un likumiskās intereses. Arī no 93. pantā noteiktā, ka “ikviena tiesības uz dzīvību aizsargā likums”, izriet valsts pienākums aizsargāt dzīvību un veicināt labvēlīgu apstākļu radīšanu tiesību uz dzīvību realizēšanai, t. i., valstij ir pienākums “ne vien uz cilvēku dzīvības aizsardzību vērstu normu izdošanu, bet arī efektīvas šo normu izpildes uzraudzības sistēmas izveidošanu”.⁶² Viena laikus, kā secinājusi Satversmes tiesa, no šīm tiesībām valstij neizriet pienākums, piemēram, nodrošināt ikvienam nepieciešamās zāles bez maksas.⁶³

Pilsonisko pamattiesību standartus vistiešāk nosaka starptautisko organizāciju dokumentos ietvertais standarts – gan vispasaules (ANO) cilvēktiesību sistēmas, gan reģionālo cilvēktiesību sistēmu starptautiskie dokumenti. Latvijas kontekstā īpaša liela nozīme tādējādi ir Eiropas reģionālās cilvēktiesību sistēmas galvenajam dokumentam – Eiropas cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijai un tās protokoliem, kuru standarts tiek ņemts vērā, arī interpretējot Satversmes tiesību normu saturu.

Vairākums pilsoniskajām tiesībām pieskaitāmo tiesību subjektu ir fiziskas personas, jo daudzas pilsoniskās pamattiesības saistītas ar cilvēka kā fiziskas būtnes īpatnībām (iezīmēm), piemēram, tiesības uz dzīvību (93. p.), spīdzināšanas aizliegums (95. p.), pārvietošanās brīvība (97. p.), domas un apziņas brīvība (99. p.), aizliegums pakļaut indivīdu nežēlīgam vai cilvēka cieņu pazemojošam sodam (95. p.), privātās dzīves neaizskaramība (96. p.), tiesības uz ģimeni un laulību (110. p.). Taču vairākas šīs grupas tiesības var baudīt arī privāto tiesību juridiskas personas, piemēram, arī juridiskām personām nodrošināmas tiesības uz taisnīgu tiesu (92. p.), korespondences neaizskaramība (96. p.), vārda brīvība un cenzūras aizliegums (100. p.), tiesības uz īpašumu (105. p.). Arī 91. pantā noteiktais, ka “visi cilvēki Latvijā ir vienlīdzīgi likuma un tiesas priekšā”, neraugoties uz tā *expressis verbis* formulējumu, attiecināms arī uz privāto tiesību juridiskām personām. Līdzīgi arī 92. pantā noteiktais, ka “nepamatota tiesību aizskārums gadījumā ikvienam ir tiesības uz atbilstīgu atlīdzinājumu”, attiecināms arī uz juridiskām personām.

Pamatojoties uz to, vai pamattiesības iespējams ierobežot, tiesību zinātnē tās klasificē kā relatīvas tiesības vai absolūtas tiesības. Dominējošs vairums pilsonisko pamattiesību (tāpat kā pārliecinošs vairākums citām grupām pieskaitāmo pamattiesību) ir relatīvas tiesības t. i., tiesības, kuras ir iespējams ierobežot noteiktos gadījumos un kārtībā. Taču vairākas tiesības, kas pieskaitāmas tieši pie pilsonisko pamattiesību

⁶⁰ Münch, I. von 2002, Rn. 145.

⁶¹ Mits M. 2021, 100. lpp.

⁶² Satversmes tiesas 28.03.2013. spriedums lietā Nr. 2012-15-01, 18.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2013, Nr. 63.

⁶³ Satversmes tiesas 07.01.2010. spriedums lietā Nr. 2009-12-03, 15.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2010, Nr. 5.

grupas, ir absolūtas tiesības, t. i., tiesības, kuras nedrīkst ierobežot. Kā absolūta tiesība ir spīdzināšanas aizliegums (95. p.), arī Satversmes tiesa norādījusi, ka spīdzināšanas, kā arī cietsirdīgas vai pazemojošas attieksmes vai soda aizliegums paredz absolūtu cilvēktiesību aizsardzības garantiju, no kuras valsts nav tiesīga atkāpties.⁶⁴ No Satversmes 92. pantā noteiktā, ka “Ikviens uzskatāms par nevainīgu, iekams viņa vaina nav atzīta saskaņā ar likumu”, izriet nevainīguma prezumpcija, kura krimināltiesībās ir absolūta tiesība.⁶⁵ Laika gaitā ir notikusi izpratnes maiņa par tiesību uz dzīvību klasifikāciju, respektīvi, ņemot vērā Konvencijas 2. pantā noteikto, tiesības uz dzīvību šajā pantā izdarīto izņēmumu dēļ⁶⁶ nav klasificējamas kā absolūtas tiesības.⁶⁷ Kā secinājusī Satversmes tiesa, arī Satversmes 98. panta otrajā teikumā paredzētās tiesības, kuras aizsargā citstarp Latvijas pilsoņa absolūtās tiesības brīvi atgriezties Latvijā, nedrīkst ierobežot.⁶⁸ Arī 99. pantā noteiktās brīvības – tiesības uz domas, apziņas un reliģiskās pārliecības brīvību (iekšējā izpausme) – ir uzskatāmas par absolūtām tiesībām, taču šo brīvību ārējā izpausme gan ir ierobežojama.⁶⁹

3.2. Politiskās pamattiesības

Lai arī pēc cilvēktiesību paaudžu principa pilsoniskās un politiskās cilvēktiesības bieži tiek skatītas kopā, politiskās pamattiesības mūsdienās mēdz aplūkot kā atsevišķu autonomu jēdzienu,⁷⁰ ar tām saprotot tās tiesības, kuras ir saistītas ar indivīda līdzdarbošanos valsts un pašvaldību institūcijās (dienestā), indivīda tiesības vēlēties un piedalīties lēmumu pieņemšanas procesos. No Satversmes 8. nodaļas pantiem kā politiskas pamattiesības varētu klasificēt Satversmes 101.–104. pantā minētās tiesības. Nereti juridiskajā literatūrā arī vārda brīvību mēdz pieskaitīt pie šīs grupas, pamatojoties uz to, kāds ir konkrētās vārda brīvības izpausmes veids (runas, raksta, mākslas darba vai cita izpausmes veida) saturs un mērķis.⁷¹

Politisko pamattiesību īpatnība ir tā, ka vairākas no šīm tiesībām ir attiecināmas tieši uz valsts pilsoņiem kā personām, kurām ar valsti ir tiesiska saikne (pilsonība). Piemēram, tikai pilsoņi var baudīt aktīvās un pasīvās vēlēšanu tiesības Saeimas vēlēšanās. Arī Satversmes 101. pants attiecināms tikai uz pilsoņiem: “ikvienam Latvijas pilsonim ir tiesības likumā paredzētajā veidā piedalīties valsts un pašvaldību darbībā,

⁶⁴ Satversmes tiesas 20.12.2010. spriedums lietā Nr. 2010-44-01, 81. p. Latvijas Vēstnesis, 2010, Nr. 202.

⁶⁵ Satversmes tiesas 15.11.2016. spriedums lietā Nr. 2015-25-01, 18. p. Latvijas Vēstnesis, 2016, Nr. 224.

⁶⁶ Piezīme. Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 2. panta 1. daļa noteic: “1. Ikvienu tiesības uz dzīvību aizsargā likums. Nevienam nedrīkst ar nolūku atņemt dzīvību, izņemot ja tiek izpildīts tiesas spriedums pēc apsūdzības noziegumā, par kuru likums paredz šādu sodu. 2. Dzīvības atņemšana netiek uzskatīta par šī panta nosacījumu pārkāpumu, ja tā notiek spēka pielietošanas rezultātā, nepārsniedzot galējas nepieciešamības robežas: a. aizstāvēt jebkuru personu pret nelikumīgu vardarbību; b. lai veiktu likumīgu arestu vai aizkavētu likumīgi arestētas personas izbēgšanu; c. veicot likumīgas darbības ar nolūku savaldīt dumpi vai sacelšanos.” Sk.: https://www.echr.coe.int/documents/convention_lav.pdf [aplūkots 12.03.2023.].

⁶⁷ Par tiesībām uz dzīvību sk. arī: Mits M. 2021, 103. lpp.

⁶⁸ Sk.: Satversmes tiesas 18.02.2022. lēmums par tiesvedības izbeigšanu lietā Nr. 2021-10-03, 14. p. Latvijas Vēstnesis, 2022, Nr. 37.

⁶⁹ Satversmes tiesas 26.04.2018. spriedums lietā Nr. 2017-18-01, 18. p. Latvijas Vēstnesis, 2018, Nr. 85.

⁷⁰ William A. Schabas. *The Customary International Law of Human Rights*. Oxford University Press, 2021, <https://doi.org/10.1093/oso/9780192845696.003.0008>

⁷¹ Satversmes tiesas 23.11.2006. spriedums lietā Nr. 2006-03-0106, 7. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 192.

kā arī pildīt valsts dienestu.” Kā jau iepriekš minēts, attiecībā uz pašvaldībām kopš Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā līdzās tam, ka tiesības ievēlēt pašvaldības ir pilntiesīgiem Latvijas pilsoņiem, šīs tiesības piemīt arī tiem Eiropas Savienības pilsoņiem, kas pastāvīgi uzturas Latvijā. Tāpat Eiropas Savienības pilsonim, kas pastāvīgi uzturas Latvijā, ir tiesības likumā paredzētajā veidā piedalīties pašvaldību darbībā. Satversmes tiesa norādījusi, ka noteikt to, kuras personas šī panta kontekstā ir uzskatāmas par “pilntiesīgu pilsoni”, ir likumdevēja kompetence,⁷² taču, ja ir bažas par šādu likumdevēja noteiktu ierobežojumu attaisnojāmību, to izvērtēt ir kompetenta Satversmes tiesa.⁷³ Jāpaskaidro, ka valsts dienests Satversmes 101. panta kontekstā ietver visus valsts amatus, kas izveidoti likumdošanas, izpildu un tiesu varas institūcijās.⁷⁴

Viena no politiskajām tiesībām ir arī biedrošanās brīvība. Satversmē tās regulējums noteikts 102. pantā, kurš noteic, ka ikvienam ir tiesības apvienoties biedrībās, politiskās partijās un citās sabiedriskās organizācijās. Satversmes tiesa uzsverusi, ka biedrošanās brīvība ir viena no būtiskākajām personas politiskajām tiesībām⁷⁵ un viens no demokrātiskas valsts iekārtas priekšnoteikumiem. Biedrošanās brīvība nodrošina personām iespēju aizsargāt savas tiesiskās intereses, apvienojoties kopīgu mērķu sasniegšanai. Īstenojot 102. pantā noteiktās pamattiesības, personas iegūst iespēju līdzdarboties demokrātiskajos procesos.⁷⁶ Taču arī šī tiesība ir ierobežojama, piemēram, kā attaisnojams ticis atzīts tiesnešiem noteiktais liegums būt politisko partiju biedriem.⁷⁷ Biedrošanās brīvības kontekstā jāpiemin arī Satversmes 108. panta otrais teikums, kurš regulē biedrošanās brīvību tieši darba tiesību jomā, t. i., arodbiedrību brīvību, nosakot valstij pienākumu atturēties no iejaukšanās arodbiedrību darbībā.⁷⁸

Ikvienā demokrātiskā valstī ļoti būtiska politiskā tiesība ir arī pulcēšanās brīvība – tā ir viena no demokrātiskas sabiedrības vērtībām un ir būtisks tiesiskas valsts funkcionēšanas priekšnosacījums.⁷⁹ Satversmē tā atrodama 103. pantā, kurš noteic, ka “valsts aizsargā iepriekš pieteiktu miermīlīgu sapulci un gājienu, kā arī piketu brīvību”. Satversmes tiesa arī vairākos spriedumos akcentējusi, ka pulcēšanās brīvība nodrošina sabiedrības iespēju ietekmēt politiskos procesus, tostarp arī kritizējot valsts varu un protestējot pret valsts rīcību. Īstenojot 103. pantā paredzētās tiesības, personas var kopīgi apspriest nozīmīgas problēmas, izteikt atbalstu valsts īstenotajai politikai vai arī to nosodīt. Pulcēšanās brīvība nodrošina personām iespēju darīt zināmu plašākai sabiedrībai savu viedokli vai uzskatus.⁸⁰

Pie politisko tiesību grupas pieskaitāmas arī Satversmes 104. pantā paredzētās petīciju jeb iesniegumu tiesības. Arī šo tiesību piemērošanā būtiski ir panākt taisnīgu līdzsvaru starp sabiedrības interesēm un katra atsevišķa indivīda tiesību aizsardzību.

⁷² Satversmes tiesas 15.06.2006. spriedums lietā Nr. 2005-13-0106, 13.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 95.

⁷³ Satversmes tiesas 30.03.2022. spriedums lietā Nr. 2021-23-01, 18., 19. p. Latvijas Vēstnesis, 2022, Nr. 66.

⁷⁴ Sk.: Satversmes tiesas 10.05.2013. spriedums lietā Nr. 2012-16-01, 31.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2013, Nr. 90; 15.12.2022. spriedums lietā Nr. 2021-41-01, 11. p. Latvijas Vēstnesis, 2022, Nr. 244.

⁷⁵ Satversmes tiesas 23.11.2006. spriedums lietā Nr. 2006-03-0106, 7. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 192.

⁷⁶ Satversmes tiesas 10.05.2013. spriedums lietā Nr. 2012-16-01, 17. p. Latvijas Vēstnesis, 2013, Nr. 90.

⁷⁷ Turpat.

⁷⁸ Satversmes tiesas 23.04.2014. spriedums lietā Nr. 2013-15-01, 9. p. Latvijas Vēstnesis, 2014, Nr. 82.

⁷⁹ Satversmes tiesas 23.11.2006. spriedums lietā Nr. 2006-03-0106, 6. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 192.

⁸⁰ Turpat, 7. p.

Nereti 104. pantā paredzētās tiesības pārāk aktīva izmantošana no atsevišķu indivīdu puses ir radījusi izaicinājumus valsts institūcijām, un, kā norādīts judikatūrā, neapšaubāmi indivīdam iesnieguma tiesības jāizmanto godprātīgi, respektīvi, ja persona nepamatoti ar saviem informācijas pieprasījumiem vai iesniegumiem sniegt atbildi pēc būtības prasa pārmērīgus valsts resursus, tas līdz ar to nepamatoti ierobežo citu personu tiesības saņemt informāciju vai atbildi pēc būtības, jo valsts nespēj pienācīgi tos izskatīt.⁸¹

Rezumējot iepriekš minēto, var secināt, ka politisko tiesību grupai raksturīgs, ka šīs tiesības ir relatīvas, t. i., ierobežojamas, un uz šo ierobežojumu pieļaujamību bieži vien jau norāda pats konkrētās tiesību normas saturs – ierobežojumi var būt saistīti ar noteiktiem kritērijiem, piemēram, pilsonības, pilntiesīguma kritēriju, mīļmīļuma kritēriju pulcēšanās kontekstā u. tml.

Politiskajām tiesībām, tāpat kā pilsoniskajām tiesībām, arī ir gan pozitīvo, gan negatīvo tiesību pazīmes – vairākas no tām paredz indivīdu brīvību (t. i., netraucētu to īstenošanu), tai pašā laikā šo tiesību īstenošana nebūtu iespējama bez valsts izveidotu institūciju un mehānismu sistēmas, kas nodrošinātu šo tiesību praktisku īstenošanu.

Rezumējot jāpiekrit juridiskajā literatūrā secinātajam, ka gan politiskajām, gan pilsoniskajām tiesībām ir raksturīga to satura skaidrība, jo valstis, kuras ir galvenās cilvēktiesību nodrošinātājas, spējušas vienoties par detalizētiem tiesību definējumiem gan nacionālajos, gan starptautiskajos cilvēktiesību līgumos.⁸² Tas izskaidrojams arī ar to, ka šo tiesību nodrošināšanu neietekmē ekonomiskā situācija valstī un ka pilsonisko un politisko tiesību saturu nepārtraukti pilnveido starptautiskās institūcijas un to īstenošanai tikuši izstrādāti efektīvi cilvēktiesību aizsardzības mehānismi.⁸³ Politiskajām pamattiesībām gan vairāk ir raksturīga šo tiesību konkretizācija katras valsts tiesību aktos, kas saistīta ar valsts politiku, vēsturisko pieredzi u. tml. – no šiem faktoriem var būt atkarīgs arī subjektu loks, kas valstī bauda konkrētās politiskās cilvēka pamattiesības.

3.3. Sociālās pamattiesības

Sociālās pamattiesības ir ļoti nozīmīgas, taču vienlaikus īpašas, no citām grupām atšķirīgas cilvēktiesības. Šīs grupas īpašā pazīme ir tā, ka sociālo tiesību kā otrās paaudzes tiesību īstenošana prasa ievērojamus valsts finanšu resursus, tādēļ to nodrošināšana ir atkarīga no katras valsts ekonomiskās situācijas un pieejamiem resursiem.⁸⁴ Visnotaļ pamatots ir secinājums, ka sociālās un ekonomiskās tiesības pasaulē attīstās visai nevienmērīgi.⁸⁵ Šo iemeslu dēļ arī starptautiskajos dokumentos sociālās tiesības ir formulētas kā vispārīgi valsts pienākumi, atstājot dalībvalstīm plašas izvēles iespējas šo tiesību realizācijā.

No salīdzinošo tiesību viedokļa raugoties, secināms, ka arī Eiropas Savienības dalībvalstis ir izvēlējušās dažādas pieejas sociālo pamattiesību regulējumam savās

⁸¹ Augstākās tiesas 08.06.2007. spriedums lietā Nr. SKA-194/2007.

⁸² Mīts M. 2021, 100. lpp.

⁸³ Turpat, 101. lpp.

⁸⁴ Satversmes tiesas 13.03.2001. spriedums lietā Nr. 2000-08-0109. Latvijas Vēstnesis, 2001, Nr. 41.

⁸⁵ Tāre I. Ekonomiskās, sociālās un kultūras tiesības. Grām.: Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. I. Ziemeles zinātniskā redakcijā. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: TNA, 2021, 132. lpp.

konstitūcijās. Piemēram, Austrijā sociālās tiesības konstitucionālā līmenī nav nostiprinātas. Arī Vācijas Federatīvās Republikas Pamatlikums⁸⁶ nesatur sociālo pamattiesību regulējumu. Tas tiek izskaidrots ar to, ka valstij trūkst iespēju nodrošināt šos labumus neierobežotā daudzumā, un tādēļ šādas tiesības, ja tās būtu iekļautas pamattiesību katalogā, būtu iztulkojamas vien kā valsts mērķi jeb programmas punkti. Taču vairāku Vācijas zemju konstitūcijas (piemēram, Brandenburgas konstitūcija⁸⁷) gan ir gājušas citu ceļu un tajās ir ietvertas pietiekami apjomīgas sociālo pamattiesību nodrošināšanas garantijas.⁸⁸ Neietverot sociālās pamattiesības Pamatlikumā, Vācijas likumdevēja nolūks ir bijis nedot neizpildāmus solījumus, bet gan izveidot skaidru un efektīvu individuālo tiesību katalogu.⁸⁹ To apstiprina arī atziņa, ka federālo zemju pamattiesību katalogos ietvērto sociālo pamattiesību tiesību normas nepiešķir personām subjektīvās prasījuma tiesības, tomēr tās uzliek attiecīgajām zemēm pienākumu iespēju robežās realizēt šīs pamattiesības.⁹⁰ Savukārt Beniluksa valstīs, Francijā un Ziemeļvalstīs sociālās pamattiesības ir nostiprinātas subjektīvo tiesību vai valsts mērķu veidā, taču arī šīs valstis konstitūcijās atturas no detalizētiem skaidrojumiem un atstāj šo tiesību regulējumu likumu līmenī. Dienvideiropas valstīs gan ir sīki izstrādāti pamattiesību katalogi, kuros aplūkotas arī sociālās pamattiesības, taču, neraugoties uz to, ka tās formulētas kā subjektīvās tiesības, tās parasti nav tiesas ceļā īstenojamas tiesības, bet gan drīzāk uzdevums likumdevējam šīs tiesības īstenot.⁹¹

Atšķirībā no daudzām citām valstīm Satversmes pamattiesību katalogā ir iekļautas sociālās pamattiesības, t. sk. šo tiesību subjekti, – indivīdi ar valsts normatīvajos aktos paredzētiem mehānismiem var prasīt šo subjektīvo tiesību nodrošināšanu. Pamatots un saskanīgs ar starptautisko tiesību atziņām ir Satversmes tiesas secinātais, ka, neapšaubot sociālo tiesību realizācijas ciešo saistību ar katras valsts finanšu iespējām, gadījumā, ja kādas sociālās tiesības ir iekļautas valsts pamatlikumā, tad valsts no tām nevar atteikties, un tādā gadījumā šīm tiesībām vairs nav tikai deklaratīvs raksturs.⁹² Vienlaikus, ciktāl tiek ievēroti vispārējie tiesību principi, valstij ir rīcības brīvība to metožu un mehānismu izvēlē, ar kādiem sociālās tiesības īstenojamas un aizsargājamas.⁹³

Sociālo pamattiesību pamatā ir ideja, ka valsts, lai nodrošinātu sociālo taisnīgumu, uzņemas atbildību par tās pilsoņiem, kuru pamatvajadzības tai jāapmierina, ievērojot savā rīcībā esošos resursus.⁹⁴ Ņemot vērā to, ka tiesību uz sociālo nodrošinājumu pamatā ir valsts pienākums izveidot ilgtspējīgu sociālā nodrošinājuma sistēmu, likumdevējam speciālā budžeta finansiālās iespējas ir jāsamēro ne tikai ar personas

⁸⁶ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland [Vācijas Federatīvās Republikas Pamatlikums], <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> [aplūkots 11.03.2023.].

⁸⁷ Verfassung des Landes Brandenburg [Brandenburgas zemes konstitūcija], <https://bravors.brandenburg.de/de/gesetze-212792#47> [aplūkots 11.03.2023.].

⁸⁸ Gröpl C., Windthorst K., Coelln, C. von. Grundgesetz. Studienkommentar. 2. Auflage. München: C. H. Beck, 2015, Vorbemerkung Grundrechte, Rn. 15.

⁸⁹ Soziale Grundrechte. Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages. Deutscher Bundestag, 2007, WD 3 - 050/07, S. 6, <https://www.bundestag.de/resource/blob/419210/91fa0b6b3f13da93d-5f798346438ab02/WD-3-050-07-pdf-data.pdf> [aplūkots 12.03.2023.].

⁹⁰ Ibid., S. 7.

⁹¹ Ibid., S. 15.

⁹² Satversmes tiesas 13.03.2001. spriedums lietā Nr. 2000-08-0109, 6. lpp. Latvijas Vēstnesis, 2001, Nr. 41.

⁹³ Satversmes tiesas 15.06.2017. spriedums lietā Nr. 2016-11-01, 14. p. Latvijas Vēstnesis, 2017, Nr. 121.

⁹⁴ Satversmes tiesas 13.02.2013. spriedums lietā Nr. 2012-12-01, 14.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2013, Nr. 33.

tiesībām sociālajā jomā, bet arī ar nepieciešamību nodrošināt visas sabiedrības labklājību. Atbildība par speciālā budžeta sabalansēšanu un saprātīgu šā budžeta līdzekļu izlietošanu gulstas uz valsti.⁹⁵ Sociālajām pamattiesībām nopietnus pārbaudījumus nākas izturēt valsts finanšu krīžu apstākļos, un šajos ekonomisko krīžu periodos nereti indivīdi vērsušies pamattiesību aizsardzībai Satversmes tiesā.⁹⁶

Viens no galvenajiem sociālo pamattiesību pantiem ar plašu sociālo nodrošinājumu ietilpību Satversmē ir 109. pants, kurš noteic: "Ikvienam ir tiesības uz sociālo nodrošinājumu vecuma, darbnespējas, bezdarba un citos likumā noteiktajos gadījumos." Šajā pantā ir nostiprināts pozitīvs valsts pienākums veikt pasākumus, lai persona varētu īstenot tiesības uz sociālo nodrošinājumu pantā minēto risku gadījumos.⁹⁷ Likumdevējam ir pienākums Satversmes 109. pantā ietverto sociālo tiesību saturu konkretizēt likumos, un šie likumi kļūst par valsts sociālā nodrošinājuma sastāvdaļu. Kā secinājusi Satversmes tiesa, ar sociālā nodrošinājuma jēdzienu ir saprotami dažādi sociālā nodrošinājuma pasākumi – gan valsts sociālā apdrošināšana, gan valsts sociālie pabalsti, gan arī sociālās palīdzības pabalsti un sociālie pakalpojumi.⁹⁸

No Satversmes 109. panta izriet valsts pienākums gan izveidot tādu sociālās drošības sistēmu, kas piedāvā atbilstošu nodrošinājumu sociālā riska iestāšanās gadījumā, gan arī nodrošināt, ka šāda sistēma darbojas. Taču Satversme neparedz nedz konkrētas sociālā nodrošinājuma izmaksu summas un konkrētus šo summu aprēķināšanas nosacījumus, nedz arī konkrētu šo summu piešķiršanas kārtību, taču likumdevēja rīcībai, pieņemot lēmumus sociālo tiesību jomā, ir jāatbilst vispārējiem tiesību principiem un citām Satversmes normām.⁹⁹ Satversmes 109. pants garantē ikvienam tiesības uz stabilu un prognozējamu, kā arī efektīvu, taisnīgu un ilgtspējīgu sociālo nodrošinājumu.¹⁰⁰

Sociālās pamattiesības arī ir cieši saistītas ar cilvēka cieņas jēdzienu – 109. panta tvērumā ietilpstošās tiesības uz sociālo nodrošinājumu ir viens no sociāli atbildīgas valsts principa satura elementiem. Šo tiesību mērķis ir, cik vien tas iespējams, nodrošināt sociālo taisnīgumu un kalpot tam, lai ikvienam būtu iespēja dzīvot tādu dzīvi, kas atbilst cilvēka cieņai. Šis pants arī garantē iedzīvotājiem tiesības uz stabilu un prognozējamu, kā arī efektīvu, taisnīgu un ilgtspējīgu sociālo nodrošinājumu.¹⁰¹

Sociālo pamattiesību saturs ir atrodams arī Satversmes 110. pantā, kurš noteic, ka valsts aizsargā laulību, ģimēni, vecāku un bērna tiesības un īpaši palīdz bērniem invalīdiem, bērniem, kas palikuši bez vecāku gādības vai cietuši no varmācības. No šī panta izriet valsts pozitīvs pienākums nodrošināt ģimenes sociālo un ekonomisko aizsardzību.¹⁰²

⁹⁵ Satversmes tiesas 19.10.2017. spriedums lietā Nr. 2016-14-01, 9.3. p. Latvijas Vēstnesis, 2017, Nr. 209; Satversmes tiesas 31.03.2021. spriedums lietā Nr. 2020-35-01, 10. p. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 64.

⁹⁶ Sk., piemēram: Satversmes tiesas 10.06.2011. spriedums lietā Nr. 2010-69-01. Latvijas Vēstnesis, 2011, Nr. 92; 30.03.2011. spriedums lietā Nr. 2010-60-01. Latvijas Vēstnesis, 2011, Nr. 51; 15.03.2010. spriedums lietā Nr. 2009-44-01. Latvijas Vēstnesis, 2010, Nr. 43, u. c.

⁹⁷ Satversmes tiesas 31.03.2021. spriedums lietā Nr. 2020-35-01, 8. p. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 64.

⁹⁸ Turpat, 9. p.

⁹⁹ Satversmes tiesas 31.03.2021. spriedums lietā Nr. 2020-35-01, 8. p. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 64.

¹⁰⁰ Satversmes tiesas 10.07.2020. spriedums lietā Nr. 2019-36-01, 8. p. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 133.

¹⁰¹ Satversmes tiesas 25.06.2020. spriedums lietā Nr. 2019-24-03, 17.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 121; 10.12.2020. spriedums lietā Nr. 2020-07-03, 15. p. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 240.

¹⁰² Satversmes tiesas 05.12.2019. spriedums lietā Nr. 2019-01-01, 16. p. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 246.

Pie sociālo pamattiesību grupas pieskaitāmas arī tiesības uz veselības aizsardzību, kas iekļautas Satversmes 111. pantā. Satversmes tiesa, konkrētējot 111. panta tvērumu, ir atzinusi, ka no minētā panta izriet trīs atšķirīgi valsts pienākumi: ievērot, aizsargāt un nodrošināt (īstenot) personas tiesības uz veselību. Pirmkārt, pienākums ievērot tiesības uz veselību nozīmē, ka valstij ir jāatturas no iejaukšanās personas tiesībās un brīvībās. Tātad jāatturas arī no tādām darbībām, kas ierobežo katras personas iespējas pašai rūpēties par savas veselības aizsardzību. Otrkārt, pienākums aizsargāt tiesības uz veselību nozīmē, ka valstij ir jāaizsargā persona no citu privātpersonu iejaukšanās tās pamattiesību īstenošanā. Treškārt, pienākums nodrošināt tiesības uz veselību nozīmē, ka valstij ir jāveic konkrēti pasākumi pamattiesību īstenošanai.¹⁰³ Turklāt šis pants aptver visas jomas, kas skar personas veselību, t. sk. ietver arī tiesības uz veselīgiem vides apstākļiem.¹⁰⁴ Tiesības uz veselību ietver gan personas brīvības (piemēram, kontrolēt savu veselību, ķermeni, izvēloties ārstniecības metodes), gan arī tiesības, t. i., tiesības uz valsts nodrošinātas veselības aizsardzības sistēmas pieejamību.

No iepriekš minētā secināms, ka sociālām pamattiesībām ir pozitīvo tiesību raksturs un šīs tiesības bauda indivīdi – fiziskas personas.

3.4. Ekonomiskās cilvēka pamattiesības

Ekonomiskās pamattiesības juridiskajā literatūrā bieži tiek skatītas kopā ar sociālajām pamattiesībām, taču ekonomiskajām pamattiesībām ir raksturīgas savas atšķirīgās iezīmes. Ekonomiskās pamattiesības var raksturot kā tiesības, ar kuru palīdzību indivīds iegūst finansiālo neatkarību un spēj nodrošināt savu un ģimenes labklājību. Būtībā šī grupa ietver pamattiesības, kas saistītas ar dažādiem nodarbinātības aspektiem.

Kā ekonomiskās tiesības identificējamās tiesības uz darbu jeb tiesības strādāt¹⁰⁵ – to regulējums noteikts arī Satversmes 106. pantā, kurš noteic: “Ikvienam ir tiesības brīvi izvēlēties nodarbošanos un darbavietu atbilstoši savām spējām un kvalifikācijai. Piespiedu darbs ir aizliegts. Par piespiedu darbu netiek uzskatīta iesaistīšana katastrofā un to seku likvidēšanā un nodarbināšana saskaņā ar tiesas nolēmumu.” Jāuzsver, ka Satversmes tiesa vairākkārt atzinusi, ka Satversme tieši negarantē tiesības uz darbu, bet gan tiesības brīvi izvēlēties nodarbošanos un darbavietu.¹⁰⁶ Tādējādi šī panta saturs ir negatīva pamattiesība, kas paredz nodarbošanās brīvību, respektīvi, aizsargā personu pret tādām valsts darbībām, kas šo brīvību ierobežo. Tai pašā laikā, lai arī pants formulēts kā nodarbošanās brīvība, tas neliedz valstij noteikt prasības, kas personai jāizpilda, lai tā konkrētu nodarbošanos varētu īstenot. Kā norādījusi Satversmes tiesa, likumdevējam ir rīcības brīvība izvirzīt prasības konkrētai profesionālai darbībai, ciktāl tas nepieciešams sabiedrības interesēs.¹⁰⁷

¹⁰³ Sk.: Satversmes tiesas 09.03.2010. spriedums lietā Nr. 2009-69-03, 8.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2010, Nr. 40; 19.12.2017. spriedums lietā Nr. 2017-02-03, 16. p. Latvijas Vēstnesis, 2017, Nr. 254.

¹⁰⁴ Turpat.

¹⁰⁵ Par terminoloģiju plašāk sk.: Rasnača Z. Nodarbošanās brīvība. Jurista Vārds, 2022, Nr. 7 (122).

¹⁰⁶ Sk., piemēram: Satversmes tiesas 25.03.2021. spriedums lietā Nr. 2020-36-01, 12. p. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 62.

¹⁰⁷ Satversmes tiesas 25.03.2021. spriedums lietā Nr. 2020-36-01, 12. p. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 62; Satversmes tiesas 28.01.2021. spriedums lietā Nr. 2020-29-01, 17. p. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 22.

Satversmes 106. panta pirmajā teikumā ietvertās tiesības ir attiecināmas uz nodarbinātību gan privātajā, gan publiskajā sektorā.¹⁰⁸

Pie ekonomisko tiesību grupas var tikt pieskaitītas arī Satversmes 107. pantā iekļautās tiesības, proti, tiesības uz darba samaksu un tiesības uz atpūtu, kaut arī pēdējās no tām ir saistītas arī ar tiesībām uz privāto dzīvi un pastarpināti – arī tiesībām uz veselību. Satversmes tiesa ir atzinusi, ka Satversmes 107. pantā noteikts pamattiesību apjoms nodarbinātības jomā, kas precizēts normatīvajos aktos un ir attiecināms uz ikvienu personu, kura strādā algotu darbu, – gan uz darbinieku, kas tiek nodarbināts saskaņā ar Darba likumu, gan uz dažādām valsts amatpersonām, piemēram, valsts civildienesta ierēdņiem un dienesta amatpersonām. Satversme, protams, kā tas konstitūcijām raksturīgs, nenosaka minimālo darba samaksas apmēru, bet gan norāda, ka minimālās darba samaksas apmēram valstī ir jābūt noteiktam. Tas ir Satversmē ietverts pilnvarojums likumdevējam noteikt minimālo darba samaksu valstī ar likumu, un Satversmes 107. pants, paredzot šā jautājuma izlemšanu likumdošanas ceļā, aizliedz darba devējiem maksāt darbiniekiem mazāku darba samaksu par likumdevēja noteikto.¹⁰⁹

Pie ekonomisko tiesību grupas pieskaitāma arī 108. pantā paredzētā strādājošo tiesība uz koplīgumu un tiesības streikot. 108. pants noteic arī arodbiedrību brīvības garantiju, kura gan pēc savas būtības ir biedrošanās brīvības izpausme.

Raugoties uz aplūkoto tiesību saturu, var nonākt pie secinājuma, ka ekonomiskām pamattiesībām, atšķirībā no iepriekš aplūkotajām pamattiesību grupām, ir raksturīga t. s. horizontālā iedarbība. Respektīvi, šo pamattiesību objekti ir arī privātpersonas, jo nodarbinātības attiecībās visbiežāk darba devēji ir tieši privāto tiesību juridiskas personas vai fiziskas personas, un uz tiem kā darba devējiem gulstas virkne pienākumu, kuri kā Satversmē garantētas pamattiesības tiem jānodrošina individuāli (darbiniekam), t. i., gan no 107. panta izrietošais pienākums izmaksāt atbilstošu darba samaksu un piešķirt darbiniekam tiesības uz atpūtu, gan 108. pantā paredzētās tiesības nodrošināt koplīguma noslēgšanu Darba likumā paredzētos gadījumos un kārtībā, kā arī tiesības streikot. Atšķirība saskatāma arī šo pamattiesību grupu slogā uz valsts budžetu, respektīvi, sociālo pamattiesību nodrošināšana prasa būtiskus valsts finanšu resursus un uzliek slogu nodokļu maksātājiem, savukārt ekonomisko pamattiesību nodrošināšana finansiālu slogu valstij nerada, ņemot vērā, ka šo tiesību nodrošināšana pamatā ir darba devēju kompetence, turklāt darba devēju veiktie nodokļu maksājumi veido būtisku valsts budžeta ieņēmumu daļu.

Pie ekonomisko tiesību grupas pieskaitāmajām tiesībām ir raksturīgs gan pozitīvo pamattiesību, gan negatīvo pamattiesību saturs, jo tās gan piešķir indivīdiem tiesības (piemēram, tiesības uz darba samaksu), gan arī paredz neiejaukšanos konkrēto pamattiesību baudīšanā (piespiedu darba aizliegums, nodarbošanās izvēles brīvība).

3.5. Kultūras cilvēka pamattiesības

Starptautiskajās tiesībās par kultūras tiesībām tiek uzskatītas tiesības uz izglītību, tiesības piedalīties kultūras dzīvē, tiesības baudīt zinātniskā progresa labumus,

¹⁰⁸ Satversmes tiesas 15.12.2022. spriedums lietā Nr. 2021-41-01, 11.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2022, Nr. 244.

¹⁰⁹ Satversmes tiesas 21.11.2005. spriedums lietā Nr. 2005-03-0306, 6. p. Latvijas Vēstnesis, 2005, Nr. 189; Satversmes tiesas 09.06.2011. spriedums lietā Nr. 2010-67-01, 8.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2011, Nr. 91.

tiesības kā autoram uz morālu un materiālu zinātniskās, literārās un mākslas darbības aizsardzību, zinātniskās darbības un radošuma izpausmes brīvība.¹¹⁰

Nereti kultūras pamattiesībām tiek pievērsta mazāka nozīme nekā pilsoniskajām vai politikajām pamattiesībām. Tomēr nevar noliegt, ka kultūra reprezentē personas dvēseli, morāli, cilvēka pašpietiekamību un pašcieņu. Līdz ar to arī šīs tiesības nevar tikt uzskatītas tikai kā "luksusa tiesības".¹¹¹ Ne velti norādīts, ka arī kultūras pamattiesību ievērošana ir būtiska, lai saglabātu cilvēka cieņu un pozitīvu sociālo mijiedarbību starp indivīdiem un sabiedrību daudzveidīgā un daudz kultūru pasaulē.¹¹² Kultūras pamattiesībām, īpaši ņemot vērā tiesu praksē attīstīto saturu, ir un būs liela nozīme sabiedrībā, saskaroties ar dažādiem izaicinājumiem, piemēram, interneta vides, mākslas un radošuma daudzējādībā un attīstībā. Kultūras cilvēktiesības nereti ir bijušas arī tādas, kuru īstenošana ir kļuvusi politiski jūtīga, jo viena no pamattiesībām, kas pieder pie šīs grupas, ir saistīta arī mazākumtautību aizsardzību. Tāpat jāņem vērā, ka katrā valstī kultūras pamattiesību īstenošana būs atkarīga no kultūras izpratnes un satura. Kultūra kopumā ir tā, kas noteic cilvēka būtību un kvalitāti. Un nav noliedzams arī tas, ka šīs pamattiesības ietekmē citu pamattiesību īstenošanu.

Vienas no nozīmīgākām kultūras pamattiesībām ir tiesības uz izglītību, kas nostiprinātas Satversmes 112. pantā un rada personai iespējas veidoties kā brīvai personībai un iekļauties pilsoniskajā sabiedrībā,¹¹³ un būtībā ir priekšnoteikums demokrātiskas sabiedrības nostiprināšanai.¹¹⁴ Atbilstoši Satversmes 112. panta otrajam teikumam valsts apmaksāta pamatizglītība un vidējā izglītība ir tiesību minimums, kuru valsts ir apņēmusies garantēt un kura samazināšana nav pieļaujama.¹¹⁵ Turpretim trešajā teikumā noteiktais pamatizglītības obligātums izriet no demokrātiskas tiesiskas valsts principa, jo šādas valsts pamatā ir izglītots cilvēks, kas ir spējīgs patstāvīgi iegūt informāciju, spriest, kritiski domāt un pieņemt racionālus lēmumus.¹¹⁶

Būtiskus secinājumus Satversmes tiesa ir izdarījusi attiecībā uz augstāko izglītību, norādot, ka, pirmkārt, tiesības uz izglītību ir attiecināmas uz visu līmeņu un veidu izglītības programmām, t. sk. uz augstāko izglītību,¹¹⁷ arī studijām doktorantūras programmā;¹¹⁸ otrkārt, tomēr Satversmes 112. pants neparedz personai tiesības prasīt bezmaksas augstākās izglītības nodrošināšanu;¹¹⁹ treškārt, pienākums nodrošināt

¹¹⁰ Stamatopoulou E. Cultural rights in international law: Article 27 of the Universal Declaration of Human Rights and beyond. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, 2007, pp. 2–3. Salīdzinājumā ar: Riedel E., Giacca G., Golay Ch. The Development of Economic, Social, and Cultural Rights in International Law. Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 9.

¹¹¹ Stamatopoulou E. 2007, p. 5.

¹¹² General comment No. 21. Right of everyone to take part in cultural life (Art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 43rd session, 2–20 November 2009, p. 1, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2FGC%2F21&Lang=en [aplūkots 20.03.2023.].

¹¹³ Satversmes tiesas 23.04.2019. spriedums lietā Nr. 2018-12-01, 20. p. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 81.

¹¹⁴ Turpat.

¹¹⁵ Turpat.

¹¹⁶ Turpat.

¹¹⁷ Satversmes tiesas 06.05.2011. spriedums lietā Nr. 2010-57-03, 11.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2011, Nr. 71.

¹¹⁸ Satversmes tiesas 24.10.2019. spriedums lietā Nr. 2018-23-03, 11.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 217.

¹¹⁹ Satversmes tiesas 06.05.2011. spriedums lietā Nr. 2010-57-03, 11.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2011, Nr. 71.

personu tiesības iegūt augstāko izglītību bez maksas valstij jānodrošina savu finanšiālo iespēju robežās.¹²⁰

Savukārt Satversmes 113. pants ietver divus savstarpēji nošķiramus tiesību aspektus: jaunrades brīvību un jaunrades rezultātā radītā darba aizsardzību.¹²¹ Šis pants līdztekus Satversmes 112. pantam citstarp aizsargā akadēmisko brīvību, kas ir augstākās izglītības viens no fundamentiem.¹²² Tāpat ir aizsargāta zinātniskā brīvība, kas pēc būtības ir gan garants zinātniskās darbības veicējam būt pasargātam no valsts iejaukšanās šīs brīvības īstenošanā, gan garants neatkarīgu un augstvērtīgu zinātnisku darbu tapšanai, jo šī brīvība dod iespēju pētniekiem (zinātniekiem) veidot autonomas pētniecības vienības, definēt pētniecības mērķus un uzdevumus, kā arī izmantojamās metodes, sadarboties ar citiem pētniekiem, dalīties ar zinātniskiem datiem un analīzi ar politikas veidotājiem un sabiedrību.¹²³ Šā iemesla dēļ valstij ir jābūt ieinteresētai gan ievērot un aizsargāt, gan arī nodrošināt attiecīgo personu tiesības uz zinātnisko, māksliniecisko un citādu jaunrades brīvību.¹²⁴

Gan Satversmes 114. pants, gan Satversmes ievads runā par mazākumtautībām un stiprina to tiesības. Nav šaubu, ka Latvijā līdzās latviešiem vienmēr ir dzīvojuši arī citu tautību pārstāvji. Mazākumtautībām nenoliedzami ir cieša saikne ar Latviju, un mazākumtautības veido neatņemamu tās daļu.¹²⁵ Satversmes 114. pantā garantētās mazākumtautību tiesības paredz mazākumtautību vērtību un tiesību atzīšanu un ievērošanu un ir vērstas uz līdzsvara nodrošināšanu sabiedrībā, radot labvēlīgu vidi mazākumtautību valodu, etniskās un kultūras savdabības saglabāšanai un vienlaikus nodrošinot pienācīgu cieņu konstitucionālajām vērtībām.¹²⁶ Šīs tiesības bauda Latvijā pastāvīgi dzīvojoša persona, kura sevi identificē ar Latvijas teritorijā vēsturiski dzīvojošu mazākumtautību.¹²⁷ Vienlaikus 114. pants aptver arī kolektīvas tiesības ar vienotu mērķi – nodrošināt mazākumtautības identitātes saglabāšanos un attīstību, jo pie mazākumtautības piederoša persona savu identitāti var saglabāt tikai kopīgi ar citām pie attiecīgās mazākumtautības piederošām personām.¹²⁸ Šāds secinājums saskan ar teorijā izteikto, ka kultūras tiesības ir vairāk kolektīvas tiesības, kas pilda divas svarīgas funkcijas. Pirmkārt, tās ir mazākumtautību “vairogas un zobens”, kas tādējādi ļauj aizsargāt Satversmē minēto.¹²⁹ Otrkārt, vienlaikus šīs tiesības atspoguļo arī to, ka šī grupa ir valsts sastāvdaļa.

¹²⁰ Satversmes tiesas 06.05.2011. spriedums lietā Nr. 2010-57-03, 11.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2011, Nr. 71.

¹²¹ Satversmes tiesas 02.05.2012. spriedums lietā Nr. 2011-17-03, 12. p. Latvijas Vēstnesis, 2012, Nr. 69.

¹²² Satversmes tiesas 11.06.2020. spriedums lietā Nr. 2019-12-01, 25.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 114.

¹²³ General comment No. 25 (2020) on science and economic, social and cultural rights (Art. 15 (1) (b), (2), (3) and (4) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), p. 13, <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmIBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQ-dxONLLJiul8wRmVtR5Kxx73i0Uz0k13FeZiqChAWHKFuBqp%2B4RaxfUzqSAfyZYAR%2Fq7sq-C7AHRa48PPRRALHB> [aplūkots 21.03.2023.].

¹²⁴ Satversmes tiesas 11.06.2020. spriedums lietā Nr. 2019-12-01, 25.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 114.

¹²⁵ Satversmes tiesas 13.11.2019. spriedums lietā Nr. 2018-22-01, 21.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 232.

¹²⁶ Satversmes tiesas 23.04.2019. spriedums lietā Nr. 2018-12-01, 23.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 81.

¹²⁷ Satversmes tiesas 23.04.2019. spriedums lietā Nr. 2018-12-01, 23. p. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 81.

¹²⁸ Turpat.

¹²⁹ Choudhry S. Group Rights in Comparative Constitutional Law: Culture, Economics, or Political Power? In: Rosenfeld M., Sajó A. (eds). Comparative Constitutional Law. Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 1100.

3.6. Solidaritātes tiesības

Cilvēka pamattiesību katalogā Satversmes 115. pantā iekļautas t. s. trešās paaudzēs¹³⁰ pamattiesības, kas nedefinē ikviena tiesības dzīvot labvēlīgā vidē, sniedzot ziņas par vides stāvokli un rūpējoties par tās saglabāšanu un uzlabošanu. Teorijā pastāv uzskats, ka šīs tiesības var uzlūkot vairāk kā mērķi – ideālu, jo tās aizstāv universālu vērtību – vidi. Šā iemesla dēļ tās var uzskatīt par solidaritātes tiesībām.¹³¹

Nav šaubu, ka ar vidi, tās aizsardzību saistītās tiesības tika apzinātas tikai 20. gadsimta 70. gados, kad iezīmējās vides un cilvēktiesību saistība.¹³² Turklāt šādas saiknes apzināšanās kļuva aktuāla, apzinoties, ka cilvēka eksistences iespējas ir tiešā mērā atkarīgas no vides un tās situācijas. Nenoliedzami, ka, saskaroties ar visdažādākiem vides izaicinājumiem (resursu pieejamība, piesārņojuma mazināšana, globālā sasilšana), tieši šīs tiesības kā pamattiesības var iezīmēt vienu no centrālajām visa pamattiesību kataloga šķautnēm. Jo ne velti ir uzsvērts, ka tieši vide ir cilvēka eksistences priekšnoteikums.¹³³ 115. pantā ietvertā tiesība dzīvot labvēlīgā vidē joprojām nav atrodama daudzu valstu konstitūcijās, un arī ANO Ģenerālā asambleja tikai 2022. gadā noformulēja tiesības dzīvot labvēlīgā vidē kā vispārēju cilvēktiesību.¹³⁴

Viss minētais liecina, ka Satversmē iekļauto cilvēka pamattiesību katalogu, kura neatņemama sastāvdaļa ir arī tiesības dzīvot labvēlīgā vidē, var dēvēt par progresīvu un tālredzīgu.

Satversmes tiesa savā judikatūrā ir visnotaļ aptveroši skaidrojusi šā panta saturu. Ir secināts, ka šī norma, pirmkārt, publiskās varas institūcijām uzliek par pienākumu izveidot un nodrošināt efektīvu vides aizsardzības sistēmu; otrkārt, privātpersonai piešķir tiesības normatīvajos aktos noteiktā kārtībā iegūt vides informāciju un līdzdarboties ar vides izmantošanu saistītu lēmumu pieņemšanas procesā; treškārt, tiesībā dzīvot labvēlīgā vidē piešķir pamattiesību rangu.¹³⁵ Turklāt šajā pantā noteiktās pamattiesības paredz valsts pienākumu aizsargāt personu gan no faktiski jau notiekošām darbībām, kas var radīt draudus cilvēku veselībai vai videi, gan arī no šādām nākotnē paredzētām darbībām.¹³⁶

Satversmes 115. panta subjekts “ikviens” aptver gan fiziskas personas, gan arī juridiskas personas. Līdztekus Satversmes tiesa ir nenoliedzami sniegusi ļoti tālredzīgu šī panta subjekta skaidrojumu, norādot, ka šīs tiesības aptver “ne vien tagadējās

¹³⁰ O’Byrne D. J. *Human Rights: An Introduction*. Harlow: Pearson Education Limited, 2003, p. 387.

¹³¹ Gentimir A. *Environmental Protection as Fundamental Right Guaranteed to the European Level*. Present Environment and Sustainable Development, 2020, Vol. 14, No. 2, p. 124.

¹³² Meiere S., Čepāne I. *Satversmes 115. panta komentārs*. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskajā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 719. lpp.

¹³³ Bogojevic S., Rayfuse R. *Environmental Rights in Europe and Beyond: Setting the Scene*. In: Bogojevic S., Rayfuse R. (eds). *Environmental Rights in Europe and Beyond*. [B. v.]: Bloomsbury Publishing Plc, 2018, p. 12.

¹³⁴ In historic move, UN declares healthy environment a human right. 28.07.2022., <https://www.unep.org/news-and-stories/story/historic-move-un-declares-healthy-environment-human-right> [aplūkots 16.04.2023.].

¹³⁵ Satversmes tiesas 14.02.2003. spriedums lietā Nr. 2002-14-04, 1. p. Latvijas Vēstnesis, 2003, Nr. 26; Satversmes tiesas 21.12.2007. spriedums lietā Nr. 2007-12-03, 13. p. Latvijas Vēstnesis, 2007, Nr. 207.

¹³⁶ Satversmes tiesas 17.01.2008. spriedums lietā Nr. 2007-11-03, 13.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2008, Nr. 12.

paaudzes, bet arī nākamo paaudžu intereses dzīvot labvēlīgā vidē”, kas līdz ar to vienmēr respektējamas, izlemjot jautājumus, kas saistīti ar vidi.¹³⁷

Pašreizējās paaudzes un nākamo paaudžu iespējas dzīvot labvēlīgā vidē ir vistiešākā mērā atkarīgas no valstu gatavības īstenot ilgtspējīgu attīstību. Citiem vārdiem, Satversmes 115. pants nav skatāms atrauti no Satversmes ievadā iekļautā vides ilgtspējības principa, kas nozīmē atbildīgu izturēšanos pret nākamajām paaudzēm, kas liedz cilvēkam rīkoties tā, ka viņa rīcība apdraudētu vai nopietni varētu apgrūtināt nākamo paaudžu dzīvi.¹³⁸ Zinātnē ir pazīstams jēdziens “vides konstitucionālisms”,¹³⁹ kas nozīmē, ka konstitucionāla ranga tiesību normās tiek runāts par vides jautājumiem, kuri var būt saistīti ar norādēm par vides aizsardzību, ekoloģiju, dabu.¹⁴⁰ Šis aspekts tieši reflektēts jaunākajā Satversmes tiesas judikatūrā, jo tiesa ir secinājusi, ka ilgtspējības princips un Satversmes 115. pantā iekļautās cilvēka pamattiesības veido vienotu vides konstitucionālisma sistēmu.¹⁴¹ Latvijā vides konstitucionālisms tiek īstenots (atspoguļots) gan kā konkrēta pamattiesība – tiesības dzīvot labvēlīgā vidē, gan arī ilgtspējības principā, kas uzlūkojams kā viens no konstitucionālisma un visas valsts attīstības pamatprincipiem, kurš neapšaubāmi aptver arī vides aizsardzību un vides ilgtspēju.

4. Cilvēka pamattiesību aizsardzības nozīme

Tiesiskas valsts principu var uzlūkot gan šaurākā, gan plašākā izpratnē. Šaurākā izpratnē tas aptver divus pamatelementus – varas kontroli un tiesības.¹⁴² Savukārt plašākā izpratnē tas nozīmē un aptver tādus principus kā, piemēram, varas dalīšana, demokrātija, arī cilvēka pamattiesību aizsardzība.

Lai persona varētu savas cilvēka pamattiesības aizsargāt, ir jābūt efektīviem tiesību aizsardzības līdzekļiem. Šādu līdzekļu nepieciešamība izriet no tiesiskas valsts principa, kas citstarp aptver cilvēka pamattiesību aizsardzību no patvaļīgas varas izmantošanas. Jeb – valstij ir pienākums nodrošināt efektīvu aizsardzību ikvienam, kura tiesības ir pārkāptas.¹⁴³

Parasti par konstitūcijas sargu tiek uzskatīta tieši konstitucionālā tiesa. Tomēr jāpiekrīt Lietuvas konstitucionālistam E. Kūrim, kurš norādījis, ka nenoliedzami tieši konstitucionālās tiesas tiesneši ir tie, kuri, ņemot vērā tiesas būtību, ir konstitūcijas, arī cilvēka pamattiesību, sargātāji, bet vienlaikus tie nav vienīgie, kuri īsteno šādu

¹³⁷ Satversmes tiesas 24.09.2008. spriedums lietā Nr. 2008-03-03, 17.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2008, Nr. 151.

¹³⁸ Levits E. Izvērstis Satversmes preambulas iespējamā teksta piedāvājums un komentārs. Grām.: Levits E. Valstsgriba. Idejas un domas Latvijai 1985–2018. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2019, 648. lpp.

¹³⁹ Sk., piemēram: Weis L. K. Environmental constitutionalism: Aspiration or transformation? International Journal of Constitutional Law, 2018, Vol. 16, Issue 3, pp. 836–870.

¹⁴⁰ O’Gorman R. Environmental Constitutionalism: A Comparative Study. Transnational Environmental Law, 2017, Vol. 6, Issue 3, p. 438.

¹⁴¹ Satversmes tiesas 27.10.2022 spriedums lietā Nr. 2021-31-0103, 36.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2022, Nr. 211.

¹⁴² Lautenbach G. The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 19.

¹⁴³ Satversmes tiesas 05.12.2001 spriedums lietā Nr. 2001-07-0103, 1. p. Latvijas Vēstnesis, 2001, Nr. 178.

funkciju.¹⁴⁴ Konstitūcijas aizsardzība ir arī citu institūciju un personu uzdevums.¹⁴⁵ Tomēr nav noliedzams, ka cilvēka pamattiesību aizsardzība konstitucionālā tiesā ir uzlūkojama kā viena no tiesas funkcijām. Satversmē iekļauto cilvēka pamattiesību tiesā piemērojamība, to subjektīvais raksturs ir devis iespēju Latvijā izveidot konstitucionālo sūdzību, ko mēdz dēvēt arī par cilvēka pamattiesību kulmināciju. Šeit jāuzsver, ka ne visās valstīs personai ir iespējams tieši vērsties Satversmes tiesā, lai aizstāvētu savas aizskartās cilvēka pamattiesības. Piemēram, šāda iespēja nepastāv Igaunijā. Lietuvā konstitucionālā sūdzība ir tikusi ieviesta, tikai stājoties spēkā Lietuvas konstitūcijas grozījumiem 2019. gada 1. septembrī.¹⁴⁶

Taču tiesību līdzekļu institucionāla esība un darbība ir tikai viens no aspektiem. Izšķiroša ir pieeja šiem tiesību aizsardzības līdzekļiem un it īpaši tiesām. Kā norādījis amerikāņu zinātnieks T. Ginsbergs, pieeja tiesai ir viens no būtiskākajiem un nozīmīgākajiem tiesību uz tiesu aspektiem.¹⁴⁷ Arī A. Baraks uzvēris, ka tas, kā tiesnesis piemēro tiesas pieejamību nosakošās tiesību normas, ir sava veida tests tiesneša lomas izpratnei.¹⁴⁸ Var piekrist izteiktajai tēzei, ka ļoti bieži pieeja tiesai ir atkarīga no tiesību normas interpretācijas.¹⁴⁹ Proti, tieši no tiesnešiem ir atkarīgs tas, kā, piemēram, Satversmes tiesas procesā tiks vērtēts pienākums personai izmantot tiesību aizsardzības līdzekļus vai arī kā tiks skaitīts termiņš pieteikuma iesniegšanai.

Taču tiesību aizsardzības līdzekļu esība *per se* var nesasniegt mērķi, ja tostarp Satversmes tiesas spriedumi netiek izpildīti. Tikai tad, ja pieņemtie spriedumi tiek pildīti, tiesību aizsardzības līdzekļi – arī Satversmes tiesu – var uzskatīt par efektīvu. Šāds secinājums ir attiecināms uz visu tiesu spriedumu izpildi. Tomēr visbūtiskāk šī principa izpausmi var redzēt tieši attiecībā uz Satversmes tiesas spriedumu izpildi tā iemesla dēļ, ka Satversmes tiesas spriedumam ir *erga omnes* juridiskā daba.

Ikviena valsts, kura ciena tiesiskumu, vienmēr izpilda konstitucionālās tiesas spriedumu. Latvijā Satversmes tiesas spriedumu izpilde ir prezumējama, jo tiesiska valsts nevar pieņemt citādāku risinājumu kā tikai izpildīt spēkā esošu konstitucionālās tiesas spriedumu. Proti, nevar būt šaubu par to, ka spēkā stājies Satversmes tiesas spriedums ir izpildāms. Šāda atziņa izriet ne tikai no Satversmes tiesas konstitucionāli tiesiskā statusa un sprieduma juridiskās dabas, bet tas ir tiesiskuma elements. Citstarp sprieduma izpildi prezumē arī tas, ka netiek paredzēta spriedumu izpildes kontrole. Kā jau norādīts – spriedumu izpilde ir tiesiskas valsts prezumpcija.

¹⁴⁴ Kuris E. Judges as Guardians of the Constitution: “Strict” or “Liberal” Interpretation. In: Smith E. (ed.). The Constitution as an Instrument of Change. [B. v.]: SNS Förlag, 2003, p. 191.

¹⁴⁵ Sk. vairāk par tiesību aizsardzības mehānismiem Latvijā: Ziemeļe I. Cilvēktiesību aizsardzības mehānismi Latvijā. Grām.: Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. I. Ziemeles zinātniskā redakcijā. Rīga: TNA, 2021, 441.–466. lpp.

¹⁴⁶ Jočiene D. Challenges to the Implementation of Individual Constitutional Complaints: Lithuanian Experience. In: Reports from the XVI Bilateral Conference of the Justices of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania and the Constitutional Court of the Republic of Latvia 30 September – 1 October 2021, Vilnius. Vilnius: Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 2022, p. 166.

¹⁴⁷ Ginsburg T. Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asian Cases. New York: Cambridge University Press, 2003, p. 37.

¹⁴⁸ Barak A. 2006, p. 192.

¹⁴⁹ Langford M. Judicial Review in National Court. Recognition and Responsiveness. In: Riedel E., Giacca G., Golay Ch. (eds). Economic, Social, and Cultural Rights in International Law. Contemporary issues and Challenges. Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 425.

Satversmes tiesas sprieduma izpilde nozīmē ne tikai nolēmuma daļas izpildi. Ja tiesa secinājumu daļā ir sniegusi tiesību normas interpretāciju, kas pieprasa likumdevēja rīcību, likumdevējam jārespektē tiesas lemtais. Jāprecizē, ka šī atziņa gan tieši neattiecas uz *obiter dicta*. Vienlaikus jāatgādina, ka saprātīgs likumdevējs vienmēr ieklausās konstitucionālās tiesas *obiter dicta*.

Satversmes tiesas spriedumu, kuros tiek skarti tieši cilvēka pamattiesību jautājumi, izpilde it īpaši norāda, vai valstī tiek ievērotas cilvēka pamattiesības. Proti, spriedumu izpilde savā veidā atklāj to, vai tas, kas definēts cilvēka pamattiesību teorijā, atbilst patiesībai un realitātei.

Kopsavilkums

1. Cilvēka pamattiesības ir objektīva konstitūcijas sastāvdaļa. Taču tieši to subjektīvā izpratnē, tiešā iedarbībā, spēja būt “dzīvām” piešķir tām īpašu vietu valsts tiesiskajā sistēmā.
2. Cilvēka pamattiesību esība Satversmē ir vērtība, kas raksturo valsti un sabiedrību un kas jāciena un jāievēro ikvienam.
3. Tam, ka Satversmes pamattiesību daļa Satversmē tika iekļauta tikai 1998. gadā, ir būtiska priekšrocība – Satversmes pamattiesību katalogs raksturojams kā moderns, jo tajā iekļautas visu grupu pamattiesības, t. sk. arī jaunākās trešās paaudzes tiesības – solidaritātes tiesības, kuras nav atrodamas daudzu citu valstu konstitūcijās.
4. Atšķirībā no daudzām citām valstīm Satversmes pamattiesību katalogā ir iekļautas arī cilvēka sociālās pamattiesības, un sociālo tiesību subjekti – indivīdi ar valstī paredzētiem mehānismiem var prasīt šo subjektīvo tiesību nodrošināšanu.
5. Kultūras pamattiesības veido personu kā pašpietiekamu sabiedrības locekli. Tās arī ir pamatā cilvēka cieņas izpausmei, kā arī ietekmē personas un sabiedrības mijiedarbības daudzējādību.
6. Latvijā vides konstitucionālisms izpaužas gan kā konkrēta pamattiesība dzīvot labvēlīgā vidē, gan arī kā ilgtspējības princips.
7. Konstitucionālā tiesa nav vienīgais cilvēka pamattiesību aizsardzības instruments. Tomēr to īpašu padara tās sprieduma vispārīstā daba.
8. Satversmes tiesas sprieduma izpilde ir prezumējama. Tā izpilde izriet no tiesiskas valsts principa.
9. Satversmes tiesas sprieduma izpilde nozīmē ne tikai nolēmuma daļas izpildi. Saistošs ir viss spriedums, tostarp secinājumu daļā sniegtā tiesību normas interpretācija.

MAZĀK IEROBEŽOJOŠS LĪDZEKLIS ADMINISTRATĪVAJĀ PROCESĀ

LESS RESTRICTIVE MEANS IN ADMINISTRATIVE PROCEDURE

Jautrīte Briede, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Valsts tiesību katedras profesore

Summary

If an administrative or real act creates adverse consequences for the addressee or a third person, the institution must find less restrictive means for the participants. This article examines how this requirement is reflected in legal norms and applied in the practice of institutions and courts. The article identifies some problematic issues related to terminology, the reflection of the consideration of need in an administrative act or real act and its examination in court and also offers solutions to these issues.

Atslēgvārdi: samērīguma tests, mazāk ierobežojošs līdzeklis, administratīvā akta un faktiskās rīcības vajadzība

Keywords: test of proportionality, less restrictive means, necessity (need) of administrative or real act

Ievads

Ja iestādei kā administratīvā akta izdevējai vai faktiskās rīcības veicējai ar tiesību normu ir piešķirta pilnīga vai daļēja rīcības brīvība, tai ir jāizdara lietderības apsvērumi. Ja ar administratīvo aktu vai faktisko rīcību adresātam vai trešajai personai tiek radītas nelabvēlīgas sekas, iestādei ir jāatrod līdzeklis, kas mazāk ierobežo procesa dalībniekus. Šajā rakstā aplūkots, kā šī prasība atspoguļota tiesību normās un tiek piemērota iestāžu un tiesu praksē. Pētījuma mērķis ir identificēt atsevišķus problēmjautājumus, kas saistīti ar terminoloģiju, vajadzības apsvēruma iekļaušanu administratīvā akta pamatojumā un tā pārbaudi tiesā, kā arī piedāvāt to risinājumus. Pamatā izmantota tiesu prakses analīze un salīdzinošā metode.

1. Administratīvā akta vajadzība (nepieciešamība šaurākajā nozīmē) kā viens no lietderības apsvērumiem

Atbilstoši Administratīvā procesa likuma¹ 65. pantam, ja piemērojamā tiesību norma ļauj iestādei pilnībā vai daļēji izlemt, vai administratīvo aktu izdot vai neizdot, iestāde izdara lietderības apsvērumus. Atbilstoši 90. panta pirmajai daļai iestādes apsvērumi, plānojot vai veicot faktisko rīcību, ir tādi paši.

Lietderības apsvērumu izdarīšana jeb proporcionalitātes tests ir viens no Eiropas tiesību lokā vispārārtzītiem apsvērumiem, kas jo īpaši ir jāizmanto, ja iestāde lemj par nelabvēlīga vai daļēji nelabvēlīga administratīvā akta izdošanu vai nelabvēlīgas vai daļēji nelabvēlīgas faktiskās rīcības veikšanu rīcības brīvības ietvaros. Proporcionalitātes tests, sākotnēji attīstīts Vācijas administratīvo tiesību doktrīnā, tagad tiek izmantots arī Eiropas Savienības Tiesas, Eiropas Cilvēktiesību tiesas, citu Eiropas un pasaules, piemēram, Kanādas un Izraēlas, tiesu judikatūrā.²

No Eiropas Savienības tiesu spriedumiem izriet, ka samērīguma princips plašākā nozīmē ietver trīs prasības: 1) aktam vai rīcībai jābūt *piemērotai* izvīrītā mērķa sasniegšanai, veicinot tā sasniegšanu; 2) tam jābūt *vajadzīgam*, kas nozīmē, ka nepastāv mazāk ierobežojoši līdzekļi, kas ļautu vienlīdz efektīvi sasniegt mērķi; 3) tam jābūt samērīgam *stricto sensu*, proti, tā rezultātā radītās neērtības nevar būt nesamērīgas attiecībā pret sasniedzamo mērķi.³

Iepriekš minētās samērīguma prasības Administratīvā procesa likuma 66. panta pirmajā daļā atspoguļotas kā lietderības apsvērumi. Lai izdotu administratīvo aktu vai veiktu faktisko rīcību, iestādei ir jāapzinās šā akta vai rīcības leģitīmais mērķis un *nepieciešamība* to sasniegt, tālāk ir jāatrod *piemērotais* veids (līdzeklis), ar kuru ir iespējams mērķi sasniegt. Atbilstoši 66. panta pirmās daļas 3. punktam, apsverot administratīvā akta izdošanas vai tā satura lietderību, iestāde lemj arī par to, vai šo mērķi nav iespējams sasniegt ar līdzekļiem, kuri *mazāk ierobežo* administratīvā procesa dalībnieku tiesības vai tiesiskās intereses. Visbeidzot, iestādei jāpārbauda arī samērīgums šaurākā nozīmē (likumā šis apsvēruma nosaukts par *atbilstību*).

Pienākums izvēlēties mazāk ierobežojošu līdzekli likumā nosaukts par administratīvā akta *vajadzību* (salīdzinājumam vācu val. – *Erforderlichkeit*, angļu val. – *necessity*). Vienlaikus gan tiesību literatūrā, gan Eiropas Savienības normatīvo aktu un tiesu nolēmumu tulkojumos šis apsvēruma nosaukums latviešu valodā nereti tiek apzīmēts ar vārdu *nepieciešamība*. Tas skaidrojams ar to, ka lietderības apsvēruma pārbaudes tests ir pārņemts no vācu doktrīnas un vācu valodā tiek izmantoti divi līdzīgi termini: *Notwendigkeit* un *Erforderlichkeit*. Pēc satura *Notwendigkeit* ir atbilstošs Administratīvā procesa likuma 66. pantā minētajai *nepieciešamībai* izdot administratīvo aktu, lai sasniegtu leģitīmo mērķi, bet *Erforderlichkeit* – *vajadzībai*, kad mērķi nevar sasniegt ar mazāk ierobežojošiem līdzekļiem. Taču abi šie termini angļu valodā visbiežāk tiek

¹ Administratīvā procesa likums: LV likums. Pieņemts 25.10.2001.

² Brems E. and Lavrysten L. 'Don't use sledgehammer to crack a nut': less restrictive means in the case law of the European Court of Human Rights. *Human Rights Law Review*, 2015, 15 (1), p. 2, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2891307 [aplūkots 10.04.2023.].

³ Lenārtss K., Gutjēress-Fonss H. A. Eiropas Savienības Tiesas interpretācijas metodes. Tulk. no franču val. I. Ziemeles zinātniskā redakcijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 145. lpp.

tulkoti, izmantojot tikai vienu apzīmējumu – *necessity*.⁴ Attiecīgi latviešu valodā, tulkojot no angļu valodas, parasti tiek izmantots termins *nepieciešamība*.

Šajā rakstā šis apsvērums tiks apzīmēts ar Administratīvā procesa likumā lietoto terminu *vajadzība*.

Lai arī no Administratīvā procesa likuma *expressis verbis* tas neizriet, vajadzības apsvērumu var izdarīt arī obligātā administratīvā akta gadījumā, kad iestāde administratīvajā aktā atbilstoši likuma 68. panta otrās daļas 2. punktam var iekļaut nosacījumu, lai panāktu administratīvā akta atbilstību tiesību normām. Piemēram, ja iestāde secina, ka pastāv salīdzinoši viegli novēršams šķērslis labvēlīga obligātā administratīvā akta izdošanai, iestāde var iekļaut nosacījumu, piemēram, samaksāt nesamaksāto nodevu līdz noteiktam datumam. Šādā gadījumā nosacījuma ietveršana ir mazāk ierobežojošs līdzeklis nekā administratīvā akta atteikums.⁵

2. Vajadzības izvērtēšana

Administratīvais akts vai faktiskā rīcība ir *vajadzīga*, ja nav izmantojami citi līdzekļi, kas būtu vienlīdz (vai pat labāk) piemēroti mērķa sasniegšanai, bet mazāk apgrūtinātu procesa dalībniekus. Tādējādi, lai pārliecinātos par akta vai rīcības vajadzību, jānoskaidro: 1) vai vispār ir iespējami arī citi līdzekļi, lai leģitīmo mērķi sasniegtu tādā pašā kvalitātē; 2) ja jā, vai kāds no šiem citiem līdzekļiem mazāk ierobežotu procesa dalībnieku.

Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, nereti ir jāpamatojas uz dzīvē gūtajiem novērojumiem, institucionālo vai pat amatpersonas personīgo pieredzi. Tāpat var būt situācijas, kad lēmuma sagatavotājam ir jāizmanto savas specifiskās zināšanas par līdzekļu iedarbību un jāprognozē,⁶ kādā kvalitātē ar katru iespējamo līdzekli mērķis tiks sasniegts.

Piemēram, Latvijas Banka kādam komersantam par pārkāpumiem uzlika soda naudu 10% no neto apgrozījuma (11 500 eiro). Latvijas Bankas padomes lēmumā, pamatojot sankcijas vajadzību, norādīts, ka komersantam nav piemērota maksimālā sankcija. Sankcijas kā daļas no apgrozījuma noteikšana ir daudz saudzīgāka nekā, piemēram, likumā ietvertā iespēja piemērot soda naudu 5 000 000 eiro. Saimnieciskā apgrozījuma krituma dēļ komersantam piemērotā sankcija ir samazināta, ir ņemta vērā arī Covid-19 infekcijas izplatības ietekme.⁷

Tādējādi no lēmuma redzams, ka, to pieņemot, ir apsvērta un pat norādīta citu līdzekļu iespējamība, vienlaikus vēršot uzmanību, ka tā izmantošana būtu komersantam vēl nelabvēlīgāka.

Arī administratīvajai tiesai, pārbaudot minētā lēmuma tiesiskumu, neradās šaubas, ka leģitīmo mērķi var sasniegt ar mazāk ierobežojošiem līdzekļiem. Tiesa ņēma vērā arī komersanta pasīvo rīcību sadarbībā ar Latvijas Banku un secināja, ka

⁴ Sk., piemēram, Linguae Dictionary, <https://www.linguae.com/> [aplūkots 10.04.2023.].

⁵ Vairāk sk.: J. Briede, 68. pants. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Autoru kolektīvs Dr. iur. J. Briedes zinātniskā redakcijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2013, 684. lpp.

⁶ Sal.: Koch H. J., Rubel R., Haselhaus S. M. Allgemeines Verwaltungsrecht. Luchterhand, 2003, S. 144.

⁷ Sk. Administratīvās rajona tiesas 03.03.2023. spriedumu lietā Nr. A42-00093-23/12 ECLI:LV:ADR-JRIT:2023:0303.A420225321.3.S, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi> [aplūkots 10.04.2023.].

soda nauda mazākā apmērā nepildītu soda preventīvo funkciju un nemotivētu ne konkrēto komersantu, ne citus subjektus ievērot likuma prasības.⁸

Kā norādīts juridiskajā literatūrā, tas, vai ar konkrēto līdzekli mērķi var vai nevar sasniegt tādā pašā kvalitātē, ir prognozēšana, kas var ietvert arī noteikta līmeņa spekulāciju. Dažādu vērtību svēršanas rezultāts ir relatīvs, un nav iespējams iztikt bez daļēja subjektivisma un vērtību konflikta.⁹ Tiesu prakse atklāj arī gadījumus, kad iestāde pārāk šauri izvērtē savas iespējas veikt savu uzdevumu un līdzekļu izvēlē koncentrējas tikai uz vienu no šādām iespējām, neapsverot iespējas, kurās indivīda tiesības vispār netiktu aizskartas.

Piemēram, Patērētāju tiesību aizsardzības centrs, lai informētu patērētājus, kā nekļūt par lietotu auto pārdevēju negodprātības upuriem, pasūtīja video sižetu demonstrēšanai interneta vietnēs. Sižetā bija izmantots sabiedrībā zināmas personas tēls un fragments no televīzijas raidījuma. Persona lūdza centru pārtraukt sižeta demonstrēšanu, atvainoties par reputācijas graušanu un atlīdzināt kaitējumu, bet centrs šo lūgumu noraidīja, norādot, ka pilda savu uzdevumu informēt patērētājus. Persona vērsās tiesā, bet Administratīvā apgabaltiesa piekrita iestādei, ka personas tēla izmantošana ir vajadzīga un pamatota, jo sižets parāda, ka var tikt izmantota sabiedrībā zināmu personu līdzība un konkrētā persona ir zināms eksperts auto nozarē. Citi līdzekļi konkrētās informācijas pasniegšanai, piemēram, vienkārša rakstveida teksta izvietošana vai paziņojums bez personas piesaistes, nebūtu tikpat efektīvi.¹⁰

Senāts, izskatot kasācijas sūdzību, piekrita, ka uzdevumu izpilde sabiedrības interesēs ir viens no pamatiem personas datu apstrādei arī tad, ja persona piekrišanu nav devusi. Taču ar to vien nav pietiekami: datu apstrāde ir tiesiska tikai tik daudz un tikai tad, ja apstrāde ir *vajadzīga*. Arī Eiropas Savienības Tiesa¹¹ norādījusi, ka, apstrādājot datus, lai pildītu uzdevumu, nedrīkst pārsniegt to, kas ir nepieciešams [*vajadzīgs*] mērķa sasniegšanai. Šī prasība nav izpildīta, ja mērķi *saprātīgi* tikpat efektīvi var sasniegt ar citiem līdzekļiem, kas mazāk aizskartu datu subjektu pamattiesības, it īpaši tiesības uz privātās dzīves neaizskaramību un personas datu aizsardzību. Atkāpties no tā var tikai tiktāl, cik tas ir strikti nepieciešams. Senāts secināja, ka apgabaltiesa vērtējusi tikai viena konkrēta mērķa sasniegšanas risinājumu – sižeta izveidi –, bet nav noskaidrojusi, vai mērķi nevarēja sasniegt un uzdevumus nevarēja izpildīt, neizmantojot tādas personas datus, kas to nevēlas un aktīvi iebilst jau sižeta izveidošanas laikā. Atzinums, ka citi līdzekļi konkrētās informācijas pasniegšanai nebūtu tikpat efektīvi, izdarīts, pamatojoties uz apsvērumu, ka tieši sižets ir visefektīvākais risinājums, un nemaz nav apsvērta citu risinājumu iespējamība. Proti, nav apsvērta, vai mērķi – brīdināt patērētājus būt piesardzīgiem lietotu auto iegādē – nevar sasniegt ar līdzekļiem, kas varētu pat neprasīt tieši iestādes izvēlēta konkrētā satūra video sižeta veidošanu.¹²

⁸ Sk. Administratīvās rajona tiesas 03.03.2023. spriedumu lietā Nr. A42-00093-23/12 ECLI:LV:ADR-JRIT:2023:0303.A420225321.3.S, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi> [aplūkots 10.04.2023.].

⁹ Sal.: Brems E. 2015, pp. 6–7.

¹⁰ Administratīvās apgabaltiesas 22.06.2022. spriedums Nr. A420234319. ECLI:LV:ADAT:2022:0622.A420234319.18.S, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi> [aplūkots 10.04.2023.].

¹¹ Eiropas Savienības Tiesa 22.06.2021. spriedums lietā *Latvijas Republikas Saeima (Soda punktu sistēma)*, C-439/19, ECLI:EU:C:2021:504, 109. un 110. punkts (Senāta atsauce).

¹² Senāta 13.12.2022. spriedums lietā Nr. A420234319, SKA-992/2022, ECLI:LV:AT:2022:1213.A420234319.21.S, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi> [aplūkots 10.04.2023.].

Secināms, ka iestāde vispār nebija apsvērusi iespēju sasniegt leģitīmo mērķi – informēt patērētājus – ar citiem līdzekļiem kā vien konkrētā sižeta veidošanu.

3. Vajadzības apsvēruma pamatojums

Atbilstoši Administratīvā procesa likuma 67. panta pirmās daļas 6. punktam rakstveida administratīvajā aktā ietver arī lietderības apsvērumus. Atbilstoši likuma 91. panta otrajai un ceturtajai daļai lietderības apsvērumi norādāmi arī lēmumā, ar kuru tiek atbildēts uz lūgumu mainīt faktisko rīcību vai faktiskās rīcības apstrīdēšanas iesniegumu.

Kā jau minēts, *vajadzība* ir viens no lietderības apsvērumiem. Tomēr prasība norādīt lietderības apsvērumus nav uztverama kā katra apsvēruma *nosaukšana vārdā* un detalizētas analīzes uzrādīšana. Jo īpaši neadekvāta būtu prasība atspoguļot visu citu iespējamo līdzekļu iespējamību un to efektivitātes izvērtēšanas gaitu. Vajadzības apsvērumi un citu līdzekļu neatbilstība administratīvajā aktā būtu jāanalizē un jāatspoguļo tikai tad, ja uz citu līdzekļu iespējamību uzklauššanas procesā vai administratīvā akta vai faktiskās rīcības apstrīdēšanas iesniegumā ir norādījuši procesa dalībnieki. Citos gadījumos ir pietiekami, ja lietderības apsvērumu, tostarp vajadzības, izdarīšana izriet no administratīvā akta kopumā.

Kā piemēru var minēt Nacionālās elektronisko plašsaziņas līdzekļu padomes (NEPLP) lēmumu atņemt *TV Rain* apraides atļauju¹³ par to, ka tā veica darbības, kas liecina par atbalsta sniegšanu Krievijas Federācijas bruņotajiem spēkiem. Lēmumā norādīts, ka nepastāv citi tiesiski mehānismi, kā ierobežot *TV Rain* radīto aizskārumu, kā vien elektroniskajam plašsaziņas līdzeklim izsniegto apraides atļauju anulēšana, jo elektroniskā plašsaziņas līdzekļa darbība klaji un nopietni pārkāpj likumā noteiktās prasības un rada būtisku apdraudējumu valsts drošībai, īpaši pašreizējā ģeopolitiskajā situācijā.

Lēmumā atsevišķi nav analizēti citi ietekmēšanas līdzekļi, piemēram, nav apsvērta naudas soda piemērošana. Tomēr no lēmuma kopumā ir saprotams, kāpēc iestāde uzskata, ka ar šādu līdzekli leģitīmais mērķis netiktu sasniegts. Proti, lēmuma konstatētajā daļā ir analizēts pārkāpums, kā arī norādīts uz jau iepriekš izdarītajiem pārkāpumiem. Savukārt secinājumu daļā norādīts, ka *SIA “TV Rain” pārkāpumus pieļauj sistemātiski un tos neatzīst, ka nevar izslēgt, ka normatīvo aktu pārkāpumi programmā tiks pieļauti atkārtoti un administratīvo sodu – naudas sodu – piemērošana nesekmē jaunu pārkāpumu nepieļaušanu*. No tā secināms, ka naudas soda piemērošana nebūtu pietiekami efektīva, lai sasniegtu nepieciešamo mērķi.

¹³ 06.12.2022. lēmums Nr. 436/1-2 “Par elektroniskā plašsaziņas līdzekļa SIA “TV Rain” programmas “TV Rain” apraides atļaujas Nr. AA-180/1 anulēšanu”, <https://www.neplp.lv/lv/media/5346/download?-attachment> [aplūkots 10.04.2023.].

4. Vajadzības pārbaude tiesā

Ja lēmums, kas izdots rīcības brīvības ietvaros, tiek pārsūdzēts tiesā, tiesa pati nevar izdarīt lietderības apsvērumus, bet tikai pārbaudīt, vai nav pieļautas lietderības apsvērumu izdarīšanas kļūdas. Tādējādi, ja no pārsūdzētā administratīvā akta izriet, ka iestāde ir izdarījusi lietderības apsvērumus un analizējusi mazāk ierobežojošu līdzekli, tiesa var tikai pārbaudīt, vai iestādes apsvērumi nav acīmredzami kļūdaini. Parasti tas tiek darīts tad, ja tiesa secina, ka administratīvais akts ir nesamērīgs (*neatbilstošs*, ja tiek lietota Administratīvā procesa likuma terminoloģija). Proti, konstatējot nesamērīgumu, tiesa nereti saskata arī citu mazāk ierobežojošu līdzekļu iespēju.

Piemēram, tiesa izskatīja pieteikumu, kurā persona bija pārsūdzējusi Latvijas Universitātes lēmumu, ar kuru šai personai bija atņemts pirms 13 gadiem piešķirtais bakalaura grāds plaģiāta dēļ. Lēmumā bija identificēti lietderības apsvērumi, tostarp identificēti divi mērķi: nodrošināt akadēmisko godīgumu (kura leģitīmais mērķis savukārt ir atbilstoša zināšanu līmeņa garantēšana) un sabiedrības uzticēšanos akadēmiskā grāda iegūšanas tiesiskumam.

Tiesa secināja, ka Latvijas Universitāte kopumā spēj nodrošināt akadēmiskā godīguma ievērošanu, tāpēc nav pamata secināt, ka izskatāmais gadījums, ņemot vērā, ka tas noticis pirms 13 gadiem, varētu būtiski ietekmēt akadēmiskā godīguma ievērošanu kopumā vai sabiedrības uzticēšanos izglītības kvalitātei. No tiesas sprieduma izriet, ka identificētos mērķus iespējams sasniegt ar pašu plaģiāta konstatēšanas faktu.¹⁴

Ja iestāde vispārīgi ir izdarījusi lietderības apsvērumus, bet nav īpaši analizējusi vajadzības aspektu, turklāt ne adresāts, ne trešā persona iestādes procesā nav norādījusi uz mazāk ierobežojošu alternatīvu iespēju, tiesai nebūtu šim aspektam jāpievēršas, ja tā nesaskata, ka administratīvais akts varētu būt nesamērīgs.

Kā norādīts juridiskajā literatūrā, Eiropas Savienības Tiesa ne vienmēr nošķir vajadzības prasību no samērīguma *stricto sensu*.¹⁵ Gadījumā, ja tiesa pati nelemj par administratīvā akta izdošanu (un tiesa to parasti var darīt tikai obligātā administratīvā akta gadījumā), mazāk ierobežojoša līdzekļa identificēšana nav nepieciešama, ir pietiekami pārbaudīt samērīgumu. Mazāk ierobežojoša līdzekļa identificēšana un piemērošana ir lēmuma pieņēmēju pienākums.¹⁶ Lēmums nav uzskatāms par prettiesisku tikai tāpēc, ka cits rezultāts, procesa dalībnieku ieskatā, būtu mazāk ierobežojošs.¹⁷

Tādējādi arī tad, ja procesa dalībnieki ir norādījuši uz citu līdzekļu iespējamību, tiesa var aprobežoties ar samērīguma analīzi, bet attiecībā uz citu līdzekļu izmantošanas iespēju tikai norādīt, ka tie ietilpst iestādes rīcības brīvības sfērā, ko tiesa nepārbauda.

¹⁴ Administratīvās rajona tiesas 21.06.2022. spriedums lietā Nr. A42-00408-22/21, 13. punkts ECLI:LV:ADR-JRIT:2022:0621.A420186321.4.S, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi> [aplūkots 10.04.2023.].

¹⁵ Lenārtss K. 2022, 145. lpp.

¹⁶ Brems E. 2015, p. 3.

¹⁷ Sal.: Paine F. J. Vācijas vispārīgas administratīvās tiesības. Vācijas Administratīvā procesa likums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002, 62. lpp.

Kopsavilkums

1. Kaut arī Administratīvā procesa likumā mazāk ierobežojoša līdzekļa izvēles pienākums dēvēts par administratīvā akta *vajadzību*, Eiropas Savienības Tiesas tulkojumos tas bieži tiek apzīmēts kā *nepieciešamība*.
2. Vajadzības apsvērumi izmantojami, ne tikai izdodot brīvo vai daļēji brīvo administratīvo aktu, bet arī obligātā administratīvā aktā iekļaujot nosacījumu, ja tādā veidā tiek panākta akta atbilstība normatīvo aktu prasībām.
3. Noskaidrojot administratīvā akta vai faktiskās rīcības vajadzību, iestādei jāpārbauda citu līdzekļu piemērošanas iespējamība un to potenciālā efektivitāte, taču šīs pārbaudes gaitā administratīvajā aktā nav jāatspoguļo. Administratīvajā aktā vai atbildē uz faktiskās rīcības apstrīdēšanu tie būtu jāiekļauj tikai tad, ja uz tādiem norādījuši procesa dalībnieki.
4. Tiesai, pārbaudot administratīvā akta lietderību, vajadzības apsvērumam būtu jāpievēršas tikai tad, ja tiek secināts, ka administratīvais akts nav samērīgs šaurākajā nozīmē (neatbilstība).

FAKTISKĀS RĪCĪBAS SEKU NOVĒRŠANA TIESĪBU UZ EFEKTĪVU TIESAS AIZSARDZĪBU KONTEKSTĀ

REMEDYING CONSEQUENCES OF REAL ACTION IN THE CONTEXT OF THE RIGHT TO EFFECTIVE JUDICIAL PROTECTION

Anita Kovaļevska, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Valststiesību zinātņu katedras lektore

Summary

In order to ensure that the right to effective judicial protection is respected, the court must have the power to order that the consequences of the authorities' real action be remedied. In Latvia, such competence of administrative courts is recognised. However, there is no uniformity in the case law as to whether the court deals with this issue as one of the issues to be decided in an action for the cessation of a real action or an action for a declaration that a real action is unlawful, or whether the court treats it as an action for taking a real action. A comparison of the two options leads to the conclusion that both are legally permissible, but that the first option has some advantages.

Atslēgvārdi: tiesības uz efektīvu tiesas aizsardzību, faktiskās rīcības sekas, seku novēršana

Keywords: right to effective judicial protection, consequences of real action, restitution

Ievads

Lai nodrošinātu tiesību uz efektīvu tiesas aizsardzību ievērošanu, tiesai ir jābūt kompetencei lemt par faktiskās rīcības seku novēršanu. Latvijā šāda administratīvo tiesu kompetence ir atzīta. Taču tiesu praksē nav vienveidības attiecībā uz to, vai tiesa jautājumu par faktiskās rīcības seku novēršanu risina kā vienu no pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikuma par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku izskatīšanā izlemjamiem jautājumiem vai arī tiesa to uzskata par pieteikumu par faktiskās rīcības veikšanu. Šā referāta mērķis ir salīdzināt abu risinājumu priekšrocības un trūkumus un izdarīt secinājumu, kuru no tiem vajadzētu turpmāk izmantot tiesu praksē.

1. Tiesības uz efektīvu tiesas aizsardzību

Administratīvā procesa likuma 89. panta pirmajā daļā ir skaidrots, ka faktiskā rīcība ir iestādes rīcība publisko tiesību jomā, kas neizpaužas tiesību akta veidā un

kas ir vērsta uz faktisko seku radīšanu, ja privātpersonai uz šo rīcību ir tiesības vai šīs rīcības rezultātā ir radies vai var rasties personas subjektīvo tiesību vai tiesisko interešu aizskārums. Gan ar faktiskās rīcības veikšanu, gan neveikšanu var tikt aizskartas personas tiesības. Līdz ar to šādos gadījumos personai ir jānodrošina iespēja vērsties tiesā.

Tiesas procesā ir jānodrošina tiesību uz taisnīgu tiesu ievērošana, kas prasa arī to, lai tiesas nodrošinātu efektīvu kontroli.¹ Lai tiesas kontroli atzītu par efektīvu, tā ir jāīsteno pilnīgas jurisdikcijas jeb pilnas kompetences tiesai. Kā ir skaidrojusi Satversmes tiesa, lai tiesu varas institūciju atzītu par “taisnīgu tiesu”, tai citastarp ir jābūt ne tikai neatkarīgai un objektīvai, bet arī kompetentai. Ar kompetenci saprot ne vien tiesnešu profesionālās prasmes, bet arī noteikta apjoma pilnvaras tiesai. Gadījumos, kad tiesa īsteno kontroli pār izpildvaru, pilnas kompetences tiesa ir tāda, kura īsteno visaptverošu kontroli, proti, tāda, kurai ir pilnvaras izvērtēt lietā būtiskos apstākļus un pārbaudīt iestādes pieņemtā lēmuma vai veiktās darbības tiesiskumu un pamatotību gan no faktu, gan tiesību viedokļa. Ja iestādes pieņemtais lēmums vai veiktā darbība neatbilst tiesību normām, tiesai jābūt arī pilnvarām novērst prettiesiskas izpildvaras darbības sekas attiecībā uz personu.²

Arī Eiropas Cilvēktiesību tiesa principā ir atzinusi, ka pilnas kompetences tiesai ir jābūt pilnvarām novērst prettiesiskas izpildvaras darbības sekas. Piemēram, ja tiesā ir pārsūdzēts iestādes lēmums, tad tiesai ir jābūt pilnvarām prettiesisku lēmumu atcelt un nepieciešamības gadījumā vai nu pašai pieņemt jaunu lēmumu, vai nodot lietu jaunai izskatīšanai iestādē.³

Ievērojot minēto, var secināt: ja personas tiesības ir aizskartas ar prettiesisku faktisko rīcību un tas ir radījis lietas izskatīšanas laikā tiesā joprojām pastāvošu prettiesisku stāvokli, tad tiesai ir jābūt kompetencei novērst faktiskās rīcības sekas.

2. Tiesas kompetence lemt par faktiskās rīcības seku novēršanu

Administratīvā procesa likumā nav tieši noteiktas tiesas tiesības lemt par faktiskās rīcības seku novēršanu. Tomēr Senāts ir atzinis, ka administratīvajās lietās tiesām šāda kompetence ir. Senāts savu viedokli pamatoja ar diviem apsvērumiem.

Senāts norādīja, ka, pirmkārt, šāda tiesas kompetence izriet no Latvijas Republikas Satversmes 92. pantā garantētajām tiesībām uz taisnīgu tiesu, “jo tiesas aizsardzībai ir jābūt efektīvai. Tiesību aizsardzība tiesā būtu neefektīva, ja vienīgās sekas, ko sekmīga pieteikuma gadījumā persona iegūtu, būtu tikai tiesas atzinums par pārsūdzētā administratīvā akta vai faktiskās rīcības prettiesiskumu [...]. Lai nodrošinātu tiesības uz taisnīgu tiesu, administratīvajā procesā jāīsteno visaptveroša tiesas kontrole pār izpildvaras lēmumiem un darbībām un šīs kontroles rezultātā jānovērš

¹ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Right to a fair trial (civil limb). Council of Europe/European Court of Human Rights, 2022, para. 187.

² Satversmes tiesas 22.12.2017. sprieduma lietā Nr. 2017-08-01 12.2. punkts; 29.12.2021. sprieduma lietā Nr. 2021-09-01 11.3. un 21.2. punkts.

³ Eiropas Cilvēktiesību tiesas 28.05.2002. sprieduma lietā *Kingsley v. The United Kingdom* (iesnieguma Nr. 35605/97) 32. punkts; 06.11.2018. sprieduma lietā *Ramos Nunes de Carvalho e Sá v. Portugal* (iesniegumu Nr. 55391/13, 57728/13 un 74041/13) 184. punkts.

tiesību normām neatbilstoša administratīvā akta vai faktiskās rīcības sekas attiecībā uz personu [...]”⁴

Otrkārt, Senāts konstatēja, ka Administratīvā procesa likuma 253. panta otrajā daļā ir noteikta tiesas kompetence lemt par administratīvā akta izpildes seku novēršanu. Tā kā faktiskās rīcības seku novēršana nav pretrunā ar faktiskās rīcības institūta būtību un citas tiesību normas nenoteic, ka seku novēršana faktiskās rīcības gadījumā nebūtu pieļaujama, tad Senāts atzina, ka tiesas kompetence administratīvajā procesā lemt par faktiskās rīcības seku novēršanu izriet no Administratīvā procesa likuma 3. panta trešās daļas⁵ kopsakarā ar 253. panta otro daļu.⁶

Taču tiesu praksē nav vienveidīgas pieejas tam, ar kādiem procesuāliem instrumentiem tiek risināts jautājums par faktiskās rīcības seku novēršanu. Ir lietas, kurās tiesa līdzīgi kā administratīvā akta izpildes seku gadījumā par faktiskās rīcības seku novēršanu lemj nevis kā par atsevišķu prasījumu, bet gan kā par vienu no pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikuma par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku izskatīšanā izlemjamiem jautājumiem. Piemēram, šādu pieeju tiesa ir izmantojusi lietā, kur pieteicējs sūdzējās par faktiskās rīcības – kalendāra izņemšanas no sūtījuma ieslodzītajam – prettiesiskumu. Tiesa atzina, ka papildus ir jālemj arī par šīs faktiskās rīcības radīto seku novēršanu, uzliekot iestādei pienākumu izsniegt ieslodzītajam izņemto kalendāru.⁷ Citā lietā tiesa atzina par prettiesisku faktisko rīcību – kadastra datu labošanu – un uzdeva iestādei novērst šīs faktiskās rīcības sekas, atjaunojot iepriekšējos kadastra datus.⁸

Savukārt lietā, kur ieslodzītais uzskatīja, ka viņš tiek turēts telpās, kur ir paaugstināts risks inficēties ar tuberkulozi, un vēlējās panākt pārvietošanu uz citām telpām, kur šāda riska nav, Senāts nevis atzina, ka pieteikums ir par faktiskās rīcības pārtraukšanu un tās radīto seku novēršanu, bet gan norādīja, ka lietā ir pieteikums par faktiskās rīcības veikšanu.⁹ Tāpat lietā, kur pieteicējs uzskatīja, ka iestāde tīmekļvietnē ir prettiesiski publicējusi informāciju, kas satur pieteicējas komercnoslēpumu, un vēlējās, lai šī informācija no iestādes tīmekļvietnes tiktu dzēsta, tiesa norādīja, ka lietā pieteikums ir par faktiskās rīcības veikšanu, uzdodot iestādei padarīt šo informāciju publiski nepieejamu.¹⁰

3. Tiesu praksē izmantoto risinājumu izvērtējums

Tā kā praksē nepastāv vienveidība attiecībā uz to, kādā veidā tiek nodrošināta faktiskās rīcības seku novēršana, ir nepieciešams izvērtēt abu risinājumu pieļaujamību, kā arī to priekšrocības un trūkumus.

⁴ Senāta 09.03.2018. sprieduma lietā Nr. SKA-291/2018 (A420193115) 10. punkts.

⁵ Administratīvā procesa likuma 3. panta trešā daļa: “Šā likuma noteikumi, kas attiecas uz administratīvo aktu, ir attiecināmi arī uz faktisko rīcību un publisko tiesību līgumu tiktāl, ciktāl tas nav pretrunā ar šo administratīvā procesa institūtu būtību vai ciktāl citas tiesību normas nenosaka citādi.”

⁶ Senāta 09.03.2018. sprieduma lietā Nr. SKA-291/2018 (A420193115) 10. punkts.

⁷ Turpat.

⁸ Administratīvās apgabaltiesas 21.06.2018. spriedums lietā Nr. A420175415 (Senāts šo apgabaltiesas spriedumu atcēla, sk. Senāta 28.07.2020. spriedumu lietā Nr. SKA-335/2020).

⁹ Senāta 23.11.2020. lēmuma lietā Nr. SKA-1207/2020 (A420224719) 5. punkts.

¹⁰ Senāta 30.09.2022. lēmums lietā Nr. SKA-962/2022.

Vispirms jāatzīmē, ka abi risinājumi ir tiesiski pieļaujami. Kā jau tika norādīts, Administratīvā procesa likums neregulē jautājumu par faktiskās rīcības seku novēršanu, tāpēc neviens no risinājumiem nav pretrunā ar šo likumu.

Autore uzskata, ka ar Administratīvā procesa likuma sistēmu vairāk saskanīgs ir tāds risinājums, ka faktiskās rīcības seku novēršana tiek uzskatīta par vienu no pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikuma par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku izskatīšanā izlemjamiem jautājumiem. Atbilstoši Administratīvā procesa likuma 253. panta otrajai daļai arī administratīvā akta izpildes seku novēršana nav atsevišķs prasījums, bet jautājums, kuru var būt nepieciešams izlemt, izskatot pieteikumu par administratīvā akta atcelšanu, atzīšanu par spēkā neesošu vai atzīšanu par prettiesisku. Savukārt, ja faktiskās rīcības seku novēršanu uzskata par faktiskās rīcības veikšanu, šāda pieeja sakrīt ar Vācijas pieeju, kur faktiskās rīcības seku novēršana ir atsevišķs pieteikuma priekšmets (vācu val. – *die allgemeine Leistungsklage*), kas tiek izmantots gadījumos, kad pieteicējs prasa uzlikt iestādei pienākumu veikt faktisko rīcību.¹¹

Pirmšķietami varētu domāt, ka dažādo risinājumu izmantošana rada atšķirību saistībā to, vai pieteicēja lūgums ir priekšnoteikums tam, lai tiesa lemtu par faktiskās rīcības seku novēršanu. Lietā, kur faktiskās rīcības seku novēršanu Senāts uzskatīja par jautājumu, kas izlemjams, izskatot pieteikumu par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikumu par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku, Senāts, balstoties uz praksi lietās par administratīvā akta izpildes seku novēršanu, ir norādījis: “Lai tiesa lemtu par faktiskās rīcības seku novēršanu, personai tas nav pieteikumā tieši jālūdz, jo tas nav atsevišķs prasījums. Jautājums par faktiskās rīcības seku novēršanu tiesai ir jāapsver jebkurā gadījumā, kad tā izskata prasījumu par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku vai aizliegumu turpināt uzsāktu faktisko rīcību (faktiskās rīcības pārtraukšanu) [...]”¹² Šī Senāta atziņa var radīt iespaidu, ka gadījumā, ja faktiskās rīcības seku novēršanu risinātu ar pieteikumu par faktiskās rīcības veikšanu, tad pieteicējam pieteikumā būtu tieši jālūdz izskatīt šādu pieteikuma priekšmetu, jo tas ir atsevišķs prasījums. Tomēr, vērtējot šo aspektu, ir jāņem vērā gan saprātīgā pieteicēja princips, gan dispozitivitātes princips.

Saprātīgā pieteicēja princips tiek atvasināts gan no objektīvās izmeklēšanas principa,¹³ gan arī no privātpersonas tiesību ievērošanas principa.¹⁴ Atbilstoši saprātīgā pieteicēja principam, ja pieteicēja prasījums nav pietiekoši skaidrs, tiesa pati var interpretēt to tā, kā saprātīgs pieteicējs to būtu formulējis.¹⁵ Proti, izšķiroša nozīme ir nevis tam, kādiem tieši vārdiem pieteikumā ir formulēts pieteikuma priekšmets, bet gan tam, kāds lietā ir pieteicēja mērķim atbilstošais pieteikuma priekšmets, jo

¹¹ Senāta 09.03.2018. sprieduma lietā Nr. SKA-291/2018 (A420193115) 11. punkts.

¹² Hufen F. *Verwaltungsprozessrecht*. 7. Auflage. München: Beck, 2008, S. 305–307; Würtenberger T., Heckmann D. *Verwaltungsprozessrecht*. Ein Studienbuch. 4., neu bearbeitete Auflage. München: C. H. Beck, 2018, S. 183–187.

¹³ Senāta 12.12.2007. lēmuma lietā Nr. SKA-710/2007 (A42284606) 7. punkts; 21.12.2007. lēmuma lietā Nr. SKA-760/2007 (A42606407) 6. punkts.

¹⁴ Satversmes tiesas 11.06.2010. lēmuma “Par tiesvedības izbeigšanu lietā Nr. 2010-11-01” 8. punkts, <https://likumi.lv/ta/id/211871> [aplūkots15.03.2023.].

¹⁵ Senāta 12.12.2007. lēmuma lietā Nr. SKA-710/2007 (A42284606) 7. punkts; 21.12.2007. lēmuma lietā Nr. SKA-760/2007 (A42606407) 6. punkts.

tiesnesim ir pienākums izdibināt pieteicēja patieso gribu.¹⁶ Līdz ar to tiesa var ierosināt lietu par faktiskās rīcības veikšanu (faktiskās rīcības seku novēršanu) arī tad, ja šāds pieteikuma priekšmets pieteikumā nav norādīts. Tiesai pietiek konstatēt to, ka šāds pieteikuma priekšmets atbilst pieteicēja mērķim, jo tieši tiesa ir atbildīga par pieteikuma priekšmeta juridisko kvalifikāciju.

Savukārt dispozitivitātes princips nozīmē, ka procesa dalībnieki var brīvi rīkoties ar savām subjektīvajām tiesībām un to aizsardzības procesuālajiem līdzekļiem,¹⁷ brīvi lemjot gan par nepieciešamību uzsākt tiesas procesu un to izbeigt, gan arī par to, kādā apjomā strīds tiesā tiks risināts.¹⁸ Līdz ar to Senāts ir atzinis: lai arī tiesai ir pienākums saprātīgi iztulkot pieteikumā pausto pieteicēja gribu, tomēr pieteicēja prasījuma saprātīga interpretācija nedrīkst nonākt pretrunā ar pieteicēja tieši un nepārprotami pausto gribu.¹⁹ Pieteicēja griba tiesai ir saistoša arī tad, ja faktiskās rīcības seku novēršanu uzskata par vienu no pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikuma par faktiskās rīcības atzīšanu izskatīšanā izlemjamiem jautājumiem. Kā atzinis Senāts, tiesai nav pamata uzlikt iestādei pienākumu novērst faktiskās rīcības sekas, ja pieteicējs tieši norāda, ka to vairs nevēlas.²⁰

Apkopojot minēto, var secināt, ka abu risinājumu gadījumā tiesa ir tiesīga lemt par faktiskās rīcības seku novēršanu arī tad, ja pieteicējs nav izteicis tieši tādu lūgumu, taču tas atbilst pieteikuma mērķim un pieteicēja gribai. Savukārt, ja pieteicējs skaidri norāda, ka viņš nevēlas faktiskās rīcības seku novēršanu, tiesai tas ir jārespektē abu risinājumu gadījumā.

Vēl viens salīdzināms aspekts ir tāds, kas tiesai ir jāpārbauda vai kas tiesai ir jākonstatē, lai atzītu, ka ir pamats uzlikt iestādei pienākumu novērst faktiskās rīcības sekas. Ja tiesa faktiskās rīcības seku novēršanu uzskata par vienu no pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikuma par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku izskatīšanā izlemjamiem jautājumiem, tad šādā gadījumā priekšnoteikums pienākuma uzlikšanai iestādei novērst faktiskās rīcības sekas ir faktiskās rīcības prettiesiskuma konstatēšana.²¹ Savukārt, ja jautājumu par faktiskās rīcības seku novēršanu risina ar pieteikumu par faktiskās rīcības veikšanu, tad šādā gadījumā tiesa parasti pārbauda, vai personai no tiesību normām izriet tiesības prasīt attiecīgu rīcību no iestādes. Tas atsevišķos gadījumos varētu radīt problēmu, it īpaši tad, ja faktiskās rīcības sekas neaizskar cilvēka pamattiesības. Piemēram, ja iestāde prettiesiski labo kadastra datus un tiek uzskatīts, ka šādas faktiskās rīcības sekas var novērst ar pieteikumu par faktiskās rīcības veikšanu, tad tiesību aktos, kas regulē kadastra datu labošanu, var nebūt konkrētas normas, uz kuru balstīt prasījumu par kadastra datu jaunu labošanu, atgriežot tos iepriekšējā stāvoklī. Šādā gadījumā tiesības prasīt

¹⁶ Senāta 08.09.2009. lēmuma lietā Nr. SKA-721/2009 (A42698109) 17. punkts.

¹⁷ Ose D. Civilprocess. Nacionālā enciklopēdija, <https://enciklopedija.lv/skirklis/4186-civilprocess> [aplūkots 15.03.2023.].

¹⁸ Hufen F. 2008, S. 538.

¹⁹ Senāta 12.12.2007. lēmuma lietā Nr. SKA-710/2007 (A42284606) 7. punkts; 21.12.2007. lēmuma lietā Nr. SKA-760/2007 (A42606407) 6. punkts.

²⁰ Senāta 09.03.2018. sprieduma lietā Nr. SKA-291/2018 (A420193115) 12. punkts.

²¹ Pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu jeb aizliegumu turpināt faktisko rīcību pamats ir šīs faktiskās rīcības prettiesiskums, proti, tiesai, izskatot šādu pieteikumu, ir jāpārbauda, vai konkrētā uzsāktā faktiskā rīcība ir prettiesiska. Sk.: Kovaļevska A., Bugne L. Pieteikums par faktisko rīcību. Jurista Vārds, 2021, Nr. 51/52 (1213/1214); Briede J., Danovskis E., Kovaļevska A. Administratīvā procesa tiesības. Mācību grāmata. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2023, 271. lpp.

kadastra datu atgriešanu iepriekšējā stāvoklī izriet nevis no kādas konkrētas likumā vai Ministru kabineta noteikumos ietvertas tiesību normas, bet tieši no fakta, ka iepriekš veiktā faktiskā rīcība – sākotnēja kadastra datu labošana – ir prettiesiska. Līdz ar to tiesai, neskatoties uz to, ka tā izskata pieteikumu par faktiskās rīcības veikšanu, ir jāpārbauda iestādes veiktās faktiskās rīcības tiesiskums. Tā kā tā nav parasta pieeja pieteikuma par faktiskās rīcības veikšanu gadījumā, palielinās iespēja, ka tiesa var kļūdīties un noraidīt pieteikumu, jo nekonstatēs konkrētu tiesību normu, no kuras pieteicējam izriet tiesības prasīt no iestādes konkrēto faktisko rīcību. Taču tas nav nepārvarams šķērslis šāda risinājuma izmantošanai. Lai novērstu iepriekš minēto problēmu, tad gadījumā, kad faktiskās rīcības seku novēršanu risina ar pieteikumu par faktiskās rīcības veikšanu, teorijā un praksē būtu nepieciešams skaidri atzīt, ka šim pieteikumam ir specifisks paveids, kad ar šo pieteikumu tiek novērstas faktiskās rīcības sekas, un ka šādā gadījumā tiesības prasīt seku novēršanu izriet no tā, ka sekas ir radītas ar prettiesisku faktisko rīcību. Proti, būtu jāatzīst, ka šā paveida gadījumā tiesai ir jāpārbauda tās faktiskās rīcības tiesiskums, ar kuru tika radītas potenciāli novēršamās sekas.

Apkopojot minēto, var secināt, ka nevienam no faktiskās rīcības seku novēršanas risinājumiem nav būtisku priekšrocību, salīdzinot ar otru risinājumu. Autores ieskatā, nedaudz vairāk ieguvumu var saskatīt, ja faktiskās rīcības seku novēršanu uzskata par vienu no pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikuma par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku izskatīšanā izlemjamiem jautājumiem. Šā risinājuma gadījumā ir skaidrāk saprotams, ka pamats uzdot iestādei novērst faktiskās rīcības sekas ir tieši tās faktiskās rīcības prettiesiskums, ar kuru tika radītas potenciāli novēršamās sekas. Tāpat, autores ieskatā, svarīgāk ir tas, ka šāds risinājums labāk iekļaujas Administratīvā procesa likumā noteiktajā sistēmā, nekā tas, ka risinājums ir saskanīgs ar Vācijas praksi.

Kopsavilkums

1. Lai arī Administratīvā procesa likumā nav tieši noteiktas tiesas tiesības lemt par faktiskās rīcības seku novēršanu, tomēr administratīvajās lietās tiesām šāda kompetence ir, jo tas izriet no tiesībām uz efektīvu tiesas aizsardzību.
2. Tiesu praksē nav vienveidīgas pieejas tam, ar kādiem procesuāliem instrumentiem tiek risināts jautājums par faktiskās rīcības seku novēršanu. Tiesas to gan risina kā vienu no pieteikuma par faktiskās rīcības pārtraukšanu vai pieteikuma par faktiskās rīcības atzīšanu par prettiesisku izskatīšanā izlemjamiem jautājumiem, gan arī lemj par faktiskās rīcības seku novēršanu kā par pieteikumu par faktiskās rīcības veikšanu.
3. Abi risinājumi ir tiesiski pieļaujami, un nevienam no tiem nav būtisku priekšrocību, salīdzinot ar otru risinājumu. Nedaudz vairāk ieguvumu var saskatīt pirmā risinājuma gadījumā, jo tad ir skaidrāk saprotams, ka pamats uzdot iestādei novērst faktiskās rīcības sekas ir tieši tās faktiskās rīcības prettiesiskums, ar kuru tika radītas potenciāli novēršamās sekas, kā arī šāds risinājums labāk iekļaujas Administratīvā procesa likumā noteiktajā sistēmā.

VALSTS PĀRVALDES IEKĀRTAS LIKUMA NOZĪME VALSTS DIBINĀTU AUGSTSKOLU PĀRVALDĪBĀ

IMPORTANCE OF STATE ADMINISTRATION STRUCTURE LAW IN GOVERNANCE OF STATE-FOUNDED HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Edvīns Danovskis, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Valststiesību zinātņu katedras docents

Summary

The article offers an analysis of the main concepts of the State Administration Structure Law and their implications in the governance of the state-founded higher education institutions in Latvia. It is argued that despite dated regulated regulation of the Law on Higher Education Institutions, the basic concepts of the State Administration Structure Law (i.e., the concept of a public persons and its internal structure) shall be observed, when deciding upon the internal structure of higher education institutions.

Atslēgvārdi: valsts dibināta augstskola, atvasināta publiska persona, iestāde, struktūrvienība

Keywords: state-founded higher education institution, derived public entity, institution, structural unit

Ievads

Šā raksta publicēšanas gadā ir pagājuši jau 20 gadi kopš Valsts pārvaldes iekārtas likuma¹ stāšanās spēkā. Likuma mērķis bija novērst haotisko un fragmentēto valsts pārvaldes regulējumu. Lai arī Valsts pārvaldes iekārtas likums paredz vienkāršu un loģisku matricu ikvienas publiskas personas struktūrai, tā izpratne un īstenošana vēl aizvien nav vienmērīga. Ilgs laiks pagāja, kamēr Valsts pārvaldes iekārtas likumā ietvertos jēdzienus ieviesa pašvaldībās. Šā raksta mērķis ir identificēt galvenās problēmas Valsts pārvaldes iekārtas likumā ietvertās matricas piemērošanā attiecībā uz valsts dibinātām augstskolām.

¹ Valsts pārvaldes iekārtas likums: LV likums. Pieņemts 06.06.2002.

Saskaņā ar Augstskolu likuma² 7. panta pirmo daļu valsts dibinātas augstskolas ir atvasinātas publiskas personas. Kā zināms, valsts dibinātas augstskolas Latvijā ir visnotaļ atšķirīgas gan budžeta apjoma, gan nodarbināto skaita ziņā. Latvijas Universitātē 2021. gadā bija 3170 nodarbināto,³ Rīgas Tehniskajā universitātē 2211 darbinieku,⁴ bet par tādām augstskolām kā Daugavpils Universitāte vai Vidzemes Augstskola publiski pieejamu datu par nodarbinātajiem nav vispār. Lai arī valsts dibinātas augstskolas ir ļoti atšķirīgas, Ministru kabineta rīkojumā “Par konceptuālo ziņojumu “Par augstskolu iekšējās pārvaldības modeļa maiņu”” ir formulēta nepieciešamība veikt gan augstskolu resursu, gan institucionālo konsolidāciju.⁵ Līdz ar to sagaidāms, ka kopumā augstskolu atšķirības zināmā mērā izlīdzināsies. Lai arī valsts dibinātām augstskolām ir tiesības pašām lemt par augstskolas iekšējo struktūru, tām ir saistošs Valsts pārvaldes iekārtas likumā noteiktais tiesiskais ietvars. Diemžēl Augstskolu likumā lietotie formulējumi ne vienmēr ir saskaņoti ar Valsts pārvaldes iekārtas likumu, radot dažādus pārpratumus minēto normu piemērošanā un augstskolu iekšējās struktūras veidošanā. Taču Valsts pārvaldes iekārtas likumā ietvertās publiskas personas struktūras matrica ne tikai palīdz veidot loģisku un pārskatāmu publiskas personas iekšējo struktūru, bet arī ir nepieciešama citu likumu konsekventai piemērošanai.

1. Valsts pārvaldes iekārtas likumā ietvertā publiskās personas “pamatstruktūra” un tās jēga

Atšķirībā no privāto tiesību juridiskajām personām, kuru iekšējo struktūru likums tikpat kā neregulē (izņemot juridiski nepieciešamās pārvaldes institūcijas), publisko tiesību juridisko personu struktūras pamatelementi ir regulēti Valsts pārvaldes iekārtas likumā. Saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likumu ikvienai publiskai personai ir viens vai vairāki orgāni – pašas augstākās institūcijas jeb šīs publiskās personas “galva”.⁶ Bez orgāniem publiskas personas struktūru parasti veido iestādes. Valsts pārvaldes iekārtas likuma 4. panta otrā daļa noteic: “Atvasināta publiska persona valsts pārvaldes jomā darbojas ar pastarpinātās pārvaldes iestāžu starpniecību.” Šā panta pirmajā daļā līdzīgi noteikts par valsts iestādēm.

Valsts pārvaldes iekārtas likumā lietotais vārds “iestāde” ir universāls jēdziens, lai apzīmētu ikvienas publiskas personas iekšējās struktūras “pamatelementu”. Saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma 1. panta 3. punktu iestāde ir “institūcija, kura darbojas publiskas personas vārdā un kurai ar normatīvo aktu noteikta kompetence valsts pārvaldē, piešķirti finansu līdzekļi tās darbības īstenošanai un ir savs personāls”.

² Augstskolu likums: LV likums. Pieņemts 02.11.1995.

³ Latvijas Universitātes 2021. gada publiskais pārskats, https://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/LU.LV/www.lu.lv/Par_mums/Dokumenti/LU_2021_GP.pdf [aplūkots 19.03.2023.].

⁴ Rīgas Tehniskās universitātes gadagrāmata 2021, https://www.rtu.lv/writable/public_files/RTU_lv_2021_rtu_gadagramata.pdf [aplūkots 19.03.2023.].

⁵ Ministru kabineta 04.03.2020. rīkojums Nr. 94 “Par konceptuālo ziņojumu “Par augstskolu iekšējās pārvaldības modeļa maiņu””, <https://likumi.lv/ta/id/313034-par-konceptualo-zinojumu-par-augstskolu-ieksejas-parvaldibas-modela-mainu.%E2%80%933> [aplūkots 19.03.2023.].

⁶ Sk. arī: Briede J., Danovskis E., Kovaļevska A. Administratīvās tiesības. Mācību grāmata. Otrais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2021, 48. lpp.

Saskaņā ar šo definīciju iestādi kā publiskas personas sastāvdaļu raksturo trīs elementi: tai ir sava kompetence, šīs kompetences izpildei publiskas personas budžetā paredzēti finanšu līdzekļi un personāls. Atšķirībā no attiecīgās publiskās personas, tās iestāde veic tikai daļu no publiskajai personai likumā noteikto funkciju apjoma. Iestāde nav tiesību subjekts (nav juridiska persona), tai nav savas mantas un finanšu līdzekļu.⁷ Iestādes darbību nodrošina publiskas personas budžetā paredzētie finanšu līdzekļi un iestādē nodarbinātie. Šie iestādes jēdziena elementi izriet no racionālas darba organizācijas – atsevišķu institūciju publiskas personas struktūrā ir vērts izdalīt tad, kad to ir lietderīgi darīt, lai organizētu atsevišķu publiskas personas funkciju izpildi.

Valsts pārvaldes iekārtas likumā lietotā jēdziena “iestāde” jēga ir paredzēt visā tiesību sistēmā lietojamu juridisku terminu, kurš atspoguļo publiskas personas “tipisku” elementu. Jēdziens “iestāde” vispirms ir nepieciešams paša Valsts pārvaldes iekārtas likuma vajadzībām, lai paredzētu loģisku un pārskatāmu publiskas personas iekšējās struktūras regulējumu. Taču šo jēdzienu izmanto arī daudzos likumos, kuros ir nepieciešams paredzēt regulējumu publiskas personas iestādēm. Piemēram, Oficiālās elektroniskās adreses likumā⁸ 1. panta 6. punktā šā likuma izpratnē radīts un skaidrots termins “valsts iestāde”: “tiešās pārvaldes iestāde, valsts institūcija, kas nav padota Ministru kabinetam, atvasināta publiska persona un tās iestāde”. Vārdi “atvasināta publiska persona un tās iestāde” skaidri atspoguļo no Valsts pārvaldes iekārtas likuma izrietošo regulējumu.

Jāuzsver, ka iestādes gan pēc to uzdevumiem, gan darbībai paredzētajiem finanšu līdzekļiem, gan nodarbināto skaita ir ļoti atšķirīgas. Piemēram, Valsts policija ir tiešās pārvaldes iestāde, kurā paredzētais nodarbināto skaits 2022. gadā bija 7647 amata vietas.⁹ Savukārt Nacionālajā kultūras mantojuma pārvaldē, kura arī ir tiešās pārvaldes iestāde, 2021. gadā bija 23 amata vietas.¹⁰ Taču abu iestāžu atšķirīgais nodarbināto skaits, veicamo funkciju daudzums, kā arī darbībai paredzētais finansējums neietekmē apstākli, ka abu institūciju izveides pamatā ir vieni un tie paši valsts pārvaldes organizācijas apsvērumi – nepieciešamība organizēt konkrētu valsts funkciju izpildi (kompetence), paredzēt tam finanšu līdzekļus un personālu, kas to veic. Šos pašus apsvērumus var attiecināt arī uz pašvaldību un valsts dibināto augstskolu iestādēm.

Ne visām atvasinātām publiskām personām ir iespējams veidot iestādes. Valsts pārvaldes iekārtas likuma 27. pants noteic: “Pastarpinātās pārvaldes institucionālo sistēmu un tās darba organizāciju saskaņā ar likumu un Ministru kabineta noteikumiem nosaka attiecīgā atvasinātā publiskā persona, ievērojot valsts pārvaldes principus un funkciju izvērtējumu.” Latvijā ir arī tādas atvasinātas publiskas personas, kuru darbību regulējošais likums vai nu paredz izsmeltošu šo publisko personu struktūras regulējumu, vai arī šajā likumā minēto funkciju veikšanai veidot atsevišķu iestādi nav iespējams vai nav lietderīgi. Šādu atvasinātu publisku personu struktūru veido to orgāns un tā darbību nodrošinošs sekretariāts jeb izpildinstitūcija.

⁷ Briede J., Danovskis E., Kovaļevska A. 2021, 50. lpp.

⁸ Oficiālās elektroniskās adreses likums: LV likums. Pieņemts 16.06.2016.

⁹ Valsts policijas publiskais pārskats par 2022. gadu, <https://www.vp.gov.lv/lv/media/15759/download?attachment> [aplūkots 13.03.2023.].

¹⁰ Izložu un azartspēļu uzraudzības inspekcijas gada publiskais pārskats par 2021. gadu, <https://www.iaui.gov.lv/lv/media/1103/download?attachment> [aplūkots 13.03.2023.].

Piemēram, saskaņā ar Elektronisko plašsaziņas līdzekļu likuma 57. panta pirmo daļu Nacionālā elektronisko plašsaziņas līdzekļu padome ir atvasināta publiska persona. Tai ir orgāns, kas sastāv no padomes locekļiem un sekretariāta, kurš tiek veidots padomes darbības nodrošināšanai (likuma 58. panta ceturrtā daļa). Līdzīgs regulējums ir arī Sabiedrisko pakalpojumu regulēšanas komisijai.¹¹ Var teikt, ka šajos gadījumos atvasināta publiska persona sastāv tikai no orgāna un tā darbību nodrošinošiem darbiniekiem.

2. Valsts dibinātu augstskolu juridiskā statusa regulējums līdz 2005. gadam

Augstskolu likums tika pieņemts 1995. gadā – laikā, kad visaptveroša regulējuma par valsts pārvaldes iekārtu un to veidojošo institūciju juridisko statusu nebija. Augstskolu likuma 3. panta pirmā daļa noteica, ka “augstskolas ir akadēmiskas vai profesionālas, kā arī akadēmiskas un profesionālas augstākās izglītības un zinātnes iestādes”. Savukārt Augstskolu likuma 7. panta pirmā daļa noteica, ka “augstskolām ir juridiskās personas statuss. Valsts dibinātās augstskolas ir pašpārvaldes iestādes”. Šāds valsts pārvaldes institūcijas regulējums, kurš kādu institūciju nosauca par iestādi, bet paredzēja tai juridiskas personas statusu, pirms Valsts pārvaldes iekārtas likuma pieņemšanas bija tipisks. Piemēram, skaidrojot Prokuratūras likumā savulaik ietvertu normu, ka prokuratūrai ir juridiskas personas tiesības, Saeima Satversmes tiesai norādīja: attiecīgajā vēstures posmā “ietverot likumā ierakstu, ka iestāde ir juridiskā persona, likumdevēja mērķis bija dot attiecīgai institūcijai tiesības slēgt tiesiskus darījumus iestādes darbības nodrošināšanai un atvērt atsevišķu kontu bankā”.¹² Satversmes tiesa šajā lietā skaidroja: “Juridiskās personas statusa noteikšana Prokuratūras likumā ir saistīta ar likuma izstrādāšanas un pieņemšanas laikā dominējušajiem uzskatiem, ka valsts orgāni un iestādes ir juridiskās personas. [...] Šajā laikā daudzas iestādes mēdza uzskatīt par juridiskajām personām [...]. Piemēram, likuma “Par Valsts ieņēmumu dienestu” norma, kas paredzēja, ka Valsts ieņēmumu dienestam un tā teritoriālajām iestādēm ir juridiskās personas statuss, tika grozīta tikai ar 2005. gada 16. jūnija likumu. No likumprojekta “Grozījumi likumā “Par Valsts ieņēmumu dienestu”” anotācijas redzams, ka viens no normatīvajā aktā veikto grozījumu mērķiem ir bijis saskaņot likumā “Par Valsts ieņēmumu dienestu” un Valsts pārvaldes iekārtas likumā lietotos jēdzienus.”¹³

Augstskolu likumā bija atspoguļota arī augstskolu iekšējā struktūra. Ja reiz pati augstskola bija iestāde, tad tās iekšējās “sastāvdaļas” likums atbilstoši tālaika praksei dēvēja par struktūrvienībām. Augstskolu likuma 20. pants noteica: “Augstskolas struktūru nosaka augstskolas satversme. Izglītības un zinātniskā darba veikšanai Latvijas Republikas augstskolās galvenās struktūrvienības var būt katedras, profesoru grupas, zinātniskās laboratorijas, institūti, fakultātes (nodaļas). Organizatoriskā, saimnieciskā un apkalpojošā darba veikšanai katrai augstskolai ir tiesības veidot arī

¹¹ Sk. likuma “Par sabiedrisko pakalpojumu regulatoriem” 36. panta pirmo daļu.

¹² Satversmes tiesas 20.12.2006. spriedums lietā Nr. 2006-12-01, 20. p. Latvijas Vēstnesis, 2006, Nr. 206.

¹³ Turpat, 21. p.

citas struktūrvienības.”¹⁴ Savukārt Augstskolu likuma 21. panta pirmā daļa noteica, ka “augstskolas struktūrvienībām var būt un var arī nebūt juridiskās personas statuss”.¹⁵ Ar 2000. gada 23. novembra grozījumiem minētā norma bija izteikta šādā redakcijā: “Augstskola savā satversmē noteikto augstskolas darbības mērķu sasniegšanai var dibināt, reorganizēt un likvidēt iestādes un uzņēmumus (uzņēmēj sabiedrības), ievērojot šā likuma un citu likumu noteikumus.” Savukārt 21. panta otrā daļa tika izteikta šādā redakcijā: “Augstskolas dibinātā iestāde vai uzņēmums (uzņēmēj sabiedrība) darbojas kā patstāvīga juridiskā persona.”¹⁶ Vienlaikus jāuzsver, ka minētajā laika posmā nevienā likumā nebija visaptveroša skaidrojuma par to, ar ko iestāde atšķiras no struktūrvienības. Augstskolu likumā ietvertajam augstskolu juridiskā statusa regulējumam nebija iekšējas loģikas: valsts dibināta augstskola bija iestāde ar juridiskas personas statusu un tās sastāvā varēja būt gan struktūrvienības, gan iestādes ar juridiskas personas statusu.

3. Augstskolu juridiskais statuss un struktūra pēc Valsts pārvaldes iekārtas likuma pieņemšanas

Valsts pārvaldes iekārtas likums tika pieņemts 2002. gada 6. jūnijā un stājās spēkā 2003. gada 1. janvārī. Ievērojot to, ka šajā likumā noteiktā valsts pārvaldes uzbūve gan pēc būtības, gan terminoloģiski prasīja izdarīt grozījumus daudzos normatīvajos aktos, Valsts pārvaldes iekārtas likuma pārejas noteikumu 3. punkts noteica: “Ministru kabinets līdz 2004. gada 1. janvārim izstrādā un iesniedz Saeimai likumprojektus par nepieciešamajiem grozījumiem citos likumos.” Augstskolu likuma grozījumi, kuru mērķis bija saskaņot šā likuma normas ar Valsts pārvaldes iekārtas likumu, tika pieņemti 2005. gada 23. augustā. Šie grozījumi sākotnēji tika izdoti Satversmes 81. panta kārtībā kā Ministru kabineta noteikumi ar likuma spēku.¹⁷ Saeima tos apstiprināja 2006. gada 2. martā.¹⁸ Ar šiem grozījumiem tika noteikts, ka valsts dibinātās augstskolas, izņemot Latvijas Policijas akadēmiju, Latvijas Nacionālo aizsardzības akadēmiju un valsts dibinātās koledžas, ir atvasinātas publiskas personas (Augstskolu likuma 7. panta pirmā daļa). Savukārt normas, kuras regulēja augstskolas iekšējo struktūru, netika grozītas. Jaunā redakcijā tika izteikts vien Augstskolu likuma 21. pants, tā otrajā daļā nosakot: “Valsts dibinātās augstskolas ar senāta lēmumu satversmē noteikto mērķu īstenošanai var dibināt arī iestādes, to skaitā – publiskās aģentūras.” No normas pēc būtības tika izslēgta norāde, ka augstskolas iestāde var būt juridiska persona.

Lai arī Augstskolu likuma 2005. gada grozījumi valsts dibinātām augstskolām noteica Valsts pārvaldes iekārtas likumam atbilstošu juridisko statusu (atvasināta publiska persona), normas par augstskolas iekšējo struktūru ar Valsts pārvaldes

¹⁴ Augstskolu likums: LV likums. Pieņemts 02.11.1995. [red. 02.11.1995.].

¹⁵ Turpat.

¹⁶ Grozījumi Augstskolu likumā. Pieņemti 23.11.2000.

¹⁷ Ministru kabineta 23.08.2005. noteikumi Nr. 635 “Grozījumi Augstskolu likumā”, <https://likumi.lv/ta/id/115285-grozijumi-augstskolu-likuma>

¹⁸ Grozījumi Augstskolu likumā. Pieņemti 02.03.2006.

iekārtas likumu netika saskaņotas. Proti, Augstskolu likuma 20. un 21. pants vēl joprojām paredzēja regulējumu, ka augstskolā ir gan iestādes, gan struktūrvienības. Taču šāds regulējums, kas vienas atvasinātas publiskas personas ietvaros paredz iespēju veidot gan struktūrvienību, gan iestādi, ir nelōģisks un tam nav jēgas. Saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma 4. panta otro daļu atvasināta publiska persona valsts pārvaldes jomā darbojas ar pastarpinātās pārvaldes iestāžu starpniecību. Visās Valsts pārvaldes iekārtas likuma normās jēdziens “struktūrvienība” tiek lietots tikai kā iestādes iekšējā iedalījuma vienība. Izsakoties līdzībās, vienas publiskas personas ietvaros iestādi un struktūrvienību izmantot kā divus viena līmeņa organizatoriskus jēdzienus nozīmē to pašu, ko apgalvot, ka cilvēks sastāv gan no audiem, gan no miesas.

Apstāklim, ka Augstskolu likuma normas pilnībā netika saskaņotas ar Valsts pārvaldes iekārtas likumu, nav dokumentēta izskaidrojuma. Attiecīgo grozījumu anotācija ir lakoniska un norāda vien to, ka “Augstskolu likuma redakcija ir saskaņojama ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma, Komerclikuma un Administratīvā procesa likuma prasībām”.¹⁹ Tā kā minētie grozījumi tika virzīti steidzamības kārtībā un sākotnēji tika izdoti kā Ministru kabineta noteikumi Satversmes 81. panta kārtībā, ticamākais izskaidrojums nepilnīgajam regulējumam ir apstāklis, ka likumprojekta izstrādātāji neapsvēra visas no Valsts pārvaldes iekārtas likuma izrietošās konsekvences attiecībā uz terminu “iestāde” un “struktūrvienība” jēgu un lietojumu.

Taču, pat izprotot nepieciešamību Augstskolu likuma normas saskaņot ar Valsts pārvaldes iekārtas likumu, jāņem vērā divi apsvērumi. Pirmkārt, Augstskolu likuma normas par augstskolas iekšējo struktūru neparedzēja atšķirību starp diviem valsts dibinātu augstskolu veidiem: atvasinātām publiskām personām un valsts iestādēm (2005. gada grozījumu izdarīšanas brīdī – Latvijas Policijas akadēmija, Latvijas Nacionālā aizsardzības akadēmija un valsts dibinātās koledžas). Valsts iestāžu iekšējā iedalījuma vienības ir struktūrvienības. Otrkārt, Augstskolu likuma normas par augstskolu iekšējo struktūru attiecās arī uz privātajām augstskolām, uz kurām Valsts pārvaldes iekārtas likuma regulējums neattiecas. Tādēļ Augstskolu likumā lietotā termina “struktūrvienība” jēga ir apzīmēt augstskolas iekšēju institūciju neatkarīgi no tā, kādam jābūt šī veidojuma statusam saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likumu.

Neatkarīgi no tā, kad Augstskolu likumā lietotā terminoloģija tiks saskaņota ar Valsts pārvaldes iekārtas likumu, valsts dibināto augstskolu institūciju juridiskā “atpazīšanā” jau šobrīd ir jāievēro Valsts pārvaldes iekārtas likumā ietvertie publiskas personas uzbūves principi. Proti, ja augstskolā ir izveidota institūcija, kurai ir normatīvā aktā (piemēram, nolikumā) noteikta kompetence, budžetā ir paredzēti finanšu līdzekļi un ir pastāvīgi nodarbināts personāls, šāda institūcija, pat jau augstskolas iekšējos tiesību aktos dēvēta par struktūrvienību, ir uzskatāma par iestādi.

Jāatgādina, ka līdzīga problēma ar institucionālu “haosu” savulaik bija virknē pašvaldību. No pašvaldību nolikumiem ne vienmēr varēja saprast, kura pašvaldības institūcija ir iestāde, kura – kādas iestādes struktūrvienība. Šajā gadījumā bija piemērojams šāds risinājums: ja pašvaldības nolikumā ir noteikts, ka kāda institūcija (piemēram, skola) ir struktūrvienība, bet nav norādīts, kuras iestādes struktūrvienība

¹⁹ Ministru kabineta noteikumu projekta “Grozījumi Augstskolu likumā” anotācija, https://www.saeima.lv/L_Saeima8/lasa-dd=LP1324_0.htm

tā ir, tad pieņemams, ka attiecīgā institūcija ir nevis struktūrvienība, bet iestāde. Tas izriet no valsts pārvaldes aksiomas, ka nevar būt struktūrvienība, kas nav kādas iestādes sastāvā (tāpat kā nevar būt iestāde, kas nav kādas publiskas personas struktūrā).²⁰

4. Augstskolu likumā nepieciešamie grozījumi

Šā raksta iepriekšējās nodaļās pamatots, kādēļ Augstskolu likumā ietvertais augstskolu iekšējās struktūras regulējums ir novecojis un neloģisks. Jāatgādina, ka pirms Augstskolu likuma pieņemšanas vienota augstākās izglītības regulējuma nebija. Valsts galveno augstskolu darbību regulēja 1991. un 1992. gadā Augstākajā padomē ar lēmumu apstiprinātās satversmes.²¹ Šīs satversmes bija izstrādātas attiecīgajās augstskolās, un līdz pat 1995. gadam tās bija vienīgie tiesību akti, kas regulēja augstskolu iekšējo pārvaldi, personālu, kā arī piešķiramos grādus. Kopš 1995. gada šie jautājumi ir reglamentēti Augstskolu likumā un līdz pat 2022. gadam paralēli arī ar likumu apstiprinātajās augstskolu satversmēs.

Attiecībā uz atvasinātām publiskām personām likumā obligāti ir nepieciešams ietvert regulējumu tikai par to orgāniem. Taču pārējo iestāžu un to struktūrvienību regulējums likumā nav nepieciešams; pietiek vispārēji noregulēt, kurš no augstskolas orgāniem ir tiesīgs lemt par augstskolas iestāžu izveidošanu, reorganizēšanu un likvidēšanu. Piemēram, attiecībā uz valsts dibinātām augstskolām “tuvākajām” atvasinātām publiskām personām – pašvaldībām – Pašvaldību likums nosaka vien to, ka pašvaldību iestādes izveido dome. Likumos ir paredzētas tikai nedaudzas iestādes, kuras pašvaldībā ir jāveido (piemēram, centrālā pārvalde, pašvaldības policija, bāriņtiesa), bet lielāko daļu no iestādēm un to struktūrvienībām veido pati pašvaldība, ievērojot Valsts pārvaldes iekārtas likumā ietvērto rāmi. Attiecībā uz augstskolām likumā nav jānosauc augstskolu iekšējās struktūras elementi. Piemēram, lieks ir Augstskolu likuma 20. panta trešajā daļā ietvertais regulējums: “Izglītības un zinātniskā darba veikšanai augstskola var veidot akadēmiskās struktūrvienības – katedras, profesoru grupas, fakultātes (nodaļas), zinātniskās un mācību laboratorijas, institūtus u. c.” Likumā nepieciešams noteikt vien to, kurš augstskolas orgāns ir tiesīgs lemt par augstskolas iestāžu izveidošanu, likvidēšanu un reorganizēšanu. Savukārt iestāžu struktūrvienību regulējums likumā vispār nav nepieciešams un noregulējams attiecīgās iestādes nolikumā. Likumā var atstāt regulējumu par fakultātēm un institūtiem kā augstskolas galvenajām iestādēm, jo šis regulējums nepieciešams arī citu likuma normu darbībai (piemēram, normās par akadēmiskā personāla ievēlēšanu amatā).

²⁰ Briede J., Danovskis E., Kovaļevska A. 2021, 166. lpp.

²¹ Sk., piem.: Latvijas Republikas Augstākās padomes 18.09.1991. lēmums “Par Latvijas Universitātes Satversmes apstiprināšanu”, <https://likumi.lv/ta/id/70441-par-latvijas-universitates-satversmes-apstiprinasanu>; Latvijas Republikas Augstākās padomes 10.03.1992. lēmums “Par Rīgas Tehniskās universitātes Satversmes apstiprināšanu”, <https://likumi.lv/ta/id/65469-par-rigas-tehniskas-universitates-satversmes-apstiprinasanu>; Latvijas Republikas Augstākās padomes 10.03.1992. lēmums “Par Latvijas Lauksaimniecības universitātes Satversmes apstiprināšanu”, <https://likumi.lv/ta/id/65470-par-latvijas-lauksaimniecibas-universitates-satversmes-apstiprinasanu>

Kopsavilkums

1. Valsts dibinātām augstskolām, veidojot to iekšējo struktūru, ir jāievēro Valsts pārvaldes iekārtas likumā noteiktais tiesiskais ietvars. Proti, augstskola sastāv no tās orgāniem, iestādēm un iestāžu struktūrvienībām. Ja augstskolā ir izveidota institūcija, kurai ir noteikta kompetence, augstskolas budžetā ir paredzēti finanšu līdzekļi un kurai ir savs personāls, šāda institūcija ir uzskatāma par iestādi Valsts pārvaldes iekārtas likuma izpratnē.
2. Augstskolu likumā nepieciešams atteikties no termina “struktūrvienība” lietojuma. Šis termins likumā ietverts vēl pirms Valsts pārvaldes iekārtas likuma pieņemšanas, kad pati augstskola bija iestāde. Taču likumā lietotā termina “struktūrvienība” jēga ir apzīmēt jebkuru augstskolas iekšējā iedalījuma vienību neatkarīgi no tā, vai tā atbilst iestādes pazīmēm Valsts pārvaldes iekārtas likuma izpratnē.

TIESĪBAS UZ ATLĪDZINĀJUMU PAR PUBLISKAS PERSONAS NEPAMATOTU PRIVĀTPERSONAS TIESĪBU AIZSKĀRUMU

PERSON'S RIGHTS TO COMPENSATION FOR UNJUSTIFIED VIOLATION OF RIGHTS BY PUBLIC PERSON

Elīna Pankrate, Mg. iur.

Latvijas Universitātes
Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

The purpose of this paper is to analyse legal aspects, prerequisites and conditions of rights to commensurate compensation for unjustified violation of rights in those cases when a public person has unjustifiably engaged in commercial activity and thereby violated the rights of a person without a basis.

Atslēgvārdi: tiesības uz atlīdzinājumu, nepamatots tiesību aizskārums, publiskas personas komercdarbība

Keywords: rights to compensation, unjustified violation of rights, commercial activities of public person

Ievads

Latvijas Republikas Satversmes¹ 92. panta trešajā teikumā noteikts, ka *Nepamatota tiesību aizskāruma gadījumā ikvienam ir tiesības uz atbilstīgu atlīdzinājumu*. Minētajā normā noteikts vispārējs valsts pienākums nodrošināt ar tiesas starpniecību ikvienam, kura tiesības ir pārkāptas, efektīvu aizsardzību pret publisku, administratīvu vai privāttiesisku aizskārumu (prettiesisku darbību).² Tiesības uz atlīdzinājumu ir viens no tiesību uz taisnīgu tiesu aspektiem – viens no tiesas pamatuzdevumiem ir piešķirt atbilstīgu atlīdzinājumu par nepamatotu tiesību aizskārumu.³ Ņemot vērā šo tiesību uz atlīdzinājumu konstitucionālo rangu, judikatūrā un doktrīnā ir atrodamā virkne atziņu par minēto tiesību īstenošanas tiesiskajiem aspektiem. Vienlaikus

¹ Latvijas Republikas Satversme: LV likums. Pieņemts 15.02.1922.

² Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskajā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 148. lpp.

³ Satversmes tiesas 29.12.2014. spriedums lietā Nr. 2014-06-03, 22. p. Latvijas Vēstnesis, 2014, Nr. 258, ar atsauci uz Satversmes tiesas 06.06.2012. spriedumu lietā Nr. 2011-21-01, 7. p. Latvijas Vēstnesis, 2012, Nr. 89.

līdz šim tiesības uz atlīdzinājumu nav plašāk vērtētas saistībā ar publisku personu komercdarbības nosacījumu ievērošanu. Proti, nav plašāk un konkrētāk vērtēts, vai publiska persona, nepamatoti iesaistoties komercdarbībā, var radīt tādu nepamatotu privātpersonas tiesību aizskārums, kas rada kaitējumu, un vai par šādu aizskārums privātpersonai ir tiesības prasīt un saņemt atlīdzinājumu. Tāpēc šajā rakstā tiesības uz atbilstošu atlīdzinājumu tiks aplūkotas tieši no viena tiesiskā aspekta – tiesības uz atlīdzinājumu par publiskas personas radītu privātpersonas tiesību aizskārums, publiskai personai nepamatoti iesaistoties komercdarbībā.

1. Atlīdzinājuma priekšnoteikumi

Jebkuru tiesību uz atlīdzinājumu pamata priekšnoteikums ir nepamatots personas tiesību aizskārums. Šo jēdzienu nav iespējams izsmeloši un precīzi definēt vienā definīcijā, jo atkarībā no tiesību nozares personas nepamatota tiesību aizskārums jēdziena definīcija atšķirsies. Tiesību prettiesiska aizskārums jēdziens civiltiesībās ir daudz plašāks nekā krimināltiesībās un administratīvajās tiesībās, jo, piemēram, civiltiesībās par prettiesisku darbību ir atzīstama arī tāda darbība, kas tieši nepārkāpj konkrēto tiesību normu, bet kas nepamatoti aizskar citas personas subjektīvās tiesības un likumīgās intereses.⁴

Rakstā nepamatots tiesību aizskārums vērtējams saistībā ar publiskas personas komercdarbību regulējošiem normatīvajiem aktiem, no kuriem pamata likums ir Valsts pārvaldes iekārtas likums⁵ (turpmāk – Iekārtas likums), kura 87. pantā ir noteikti pamatnoteikumi publiskas personas darbībai privāto tiesību jomā. Viens no likumdevēja noteiktajiem gadījumiem, kad publiska persona var darboties privāto tiesību jomā, ir dibinot kapitālsabiedrību vai iegūstot līdzdalību esošā kapitālsabiedrībā. Publiskas personas līdzdalības kapitālsabiedrībā mērķis ir komercdarbības veikšana.

Iekārtas likuma 88. panta pirmajā daļā likumdevējs ir izsmeloši norādījis uz trīs alternatīviem nosacījumiem. Vismaz vienam no tiem izpildoties, publiska persona tikai caur līdzdalību kapitālsabiedrībā ir tiesīga iesaistīties komercdarbībā savu funkciju efektīvai izpildei. Šie trīs nosacījumi ir: 1) tiek novērsta tirgus nepilnība, kad tirgus pats nav spējīgs nodrošināt sabiedrības interešu īstenošanu attiecīgajā jomā; 2) tiek radītas preces vai pakalpojumi, kas ir stratēģiski svarīgi valsts vai pašvaldības administratīvās teritorijas attīstībai vai valsts drošībai; 3) tiek pārvaldīti tādi īpašumi, kas ir stratēģiski svarīgi valsts vai pašvaldības administratīvās teritorijas attīstībai vai valsts drošībai. Minētajā pantā likumdevējs arī noteicis darbības, kas publiskai personai ir jāveic, lai izvērtētu, vai ir ekonomiskais pamatojums caur līdzdalību kapitālsabiedrībā iesaistīties komercdarbībā tajos gadījumos, kad izpildās kāds no panta pirmajā daļā minētajiem nosacījumiem. Starp likumdevēja noteiktajām veicamajām darbībām ir arī ekonomiskā izvērtējuma sagatavošana, konsultējoties ar kompetentajām institūcijām konkurences aizsardzības jomā un komersantus pārstāvošām organizācijām. Līdz ar to no likumdevēja noteiktā skaidri izriet, ka publiskai personai tiesības iesaistīties komercdarbībā ir izņēmuma tiesības no vispārējā aizlieguma tai komercdarbību neveikt ne pašai, ne caur līdzdalību kapitālsabiedrībā.

⁴ Satversmes tiesas 07.02.2014. spriedums lietā Nr. 2013-04-01, 5. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2014, Nr. 30.

⁵ Valsts pārvaldes iekārtas likums: LV likums. Pieņemts 06.06.2002.

Ņemot vērā minēto, nepamatota iesaistīšanās komercdarbībā konstatējama tajos gadījumos, kad nepastāv neviens no Iekārtas likuma 88. panta pirmajā daļā noteiktajiem nosacījumiem un/vai kad publiska persona iesaistījusies komercdarbībā, neizpildot panta nākamajās daļās noteiktās prasības. Šāda publiskas personas komercdarbība ir uzskatāma par prettiesisku, jo tā ir neatbilstoša tiesību normās noteiktajam. Ar publiskas personas nepamatotu komercdarbību saprotama gan publiskas personas pašas tieši uzsāktā komercdarbība, gan tāda komercdarbība, ko veic kapitālsabiedrība, kurā publiskai personai ir līdzdalība, lai gan nepastāv vismaz viens no Iekārtas likuma 88. panta pirmajā daļā noteiktajiem nosacījumiem, un/vai attiecībā uz kuru publiska persona nav izpildījusi panta nākamajās daļās noteiktās prasības.

Apkopojot minēto, secināms: lai šajā rakstā būtu pamats vērtēt privātpersonas tiesības uz atlīdzinājumu, vispirms ir jākonstatē, vai publiska persona ir pārkāpusi tās komercdarbībā iesaistīšanās priekšnoteikumus, kas noteikti Iekārtas likuma 88. pantā. Tikai konstatējot publiskas personas nepamatotu iesaistīšanos komercdarbībā, var tālāk vērtēt nākamo tiesību uz atlīdzinājumu kritēriju izpildīšanos.

2. Nepamatots tiesību aizskārums

No Latvijas Republikas Satversmes 92. panta trešajā teikumā noteiktā skaidri izriet, ka tiesību uz atlīdzinājumu viens no obligātajiem priekšnoteikumiem ir personas tiesību aizskārums. Lai konstatētu minētā priekšnoteikuma izpildīšanos, ir jāidentificē gan konkrētā persona (personas), gan šīm personām piemītošās tiesības, gan konkrētās personas konkrēto tiesību aizskārums, gan šī aizskāruma nepamatotība. Nekonstatējot personas konkrētas tiesības vai nekonstatējot personas konkrēto tiesību aizskārumu un tā nepamatotību, personai nav tiesības uz atlīdzinājumu.

Tiesības aizsargā katru attiecīgās personas interesi, ja tā ir tiesiska, t. i., tos labumus (interesu objektus), kas no sabiedrības puses (likumdevēja un tiesas personā) ir atzīti par sociāli vērtīgiem (tāpēc tiem no valsts viedokļa jābūda juridiska aizsardzība) un kas nav prettiesiski.⁶ Doktrīnā ir samērā vispārīgi, tomēr pietiekami izvērsti raksturoti iespējamo tiesību aizskārumu veidi, kas ietver konkrētas personas subjektīvo tiesību vai likumīgo interešu ierobežojumu vai apdraudējumu (subjektīvo tiesību nepamatotu samazinājumu, ierobežojumu, ļaunumu (sliktumu) vai citādu kaitējumu personas subjektīvajām tiesībām), kā arī ar tiesībām aizsargātu labumu mazināšana, iznīcināšana vai sagaidāmu labumu neiegūšana. Jebkuras negatīvas sekas, kas tiek nodarītas ar nepamatotu aizskārumu, ar mantisku vai nemantisku raksturu, arī sāpes, ciešanas, neērtības, ir pamats atbilstoša atlīdzinājuma saņemšanai par savu tiesību aizskārumu.⁷

Rakstā personas tiesības un to nepamatots aizskārums ir vērtējams sašaurināti tikai publiskas personas nepamatotā komercdarbībā. Tādēļ, lai atzītu, ka personai ir tiesības uz atlīdzinājumu, ir jākonstatē cēloņsakarība starp publiskas personas nepamatotu iesaistīšanos komercdarbībā un tās rezultātā aizskartajām konkrētajām personas tiesībām. Līdz ar to personas tiesības, ko publiska persona varētu aizskart

⁶ Latvijas Republikas Satversmes komentāri, 2011, 151. lpp.

⁷ Turpat, 152. lpp.

ar savu nepamatotu iesaistīšanos komercdarbībā, var tikt konstatētas tiktāl, ciktāl sniedzas publiskas personas nepamatoti veiktas komercdarbības ietekme.

Augstākā tiesa, vērtējot pašvaldības (publiskas personas) dotēta laikraksta darbību reklāmas tirgū, atzinusi, ka šādu darbību rezultātā privāta plašsaziņas līdzekļa pastāvēšanas apdraudējums aizskar ne tikai konkrētā privāta plašsaziņas līdzekļa intereses, bet arī visas sabiedrības intereses – privāta plašsaziņas līdzekļa netieša izspiešana no aprītes nav savienojama ar Satversmē nostiprinātajiem pamatvērtību ievērošanas principiem un žurnālistikas kvalitātes uzturēšanu, kas abi vērsti uz demokrātijas labas funkcionēšanas nodrošināšanu. Tādēļ Senāts secināja, ka publiskas personas izdots plašsaziņas līdzeklis drīkst darboties reklāmas tirgū tikai tik tālu, cik tālu šāda darbība būtiski neietekmē privātos plašsaziņas līdzekļus, kas konkurences apstākļos darbojas tajā pašā tirgū.⁸

No šāda Augstākās tiesas secinājuma izriet, ka būtiska ietekme ir robežšķirtne publiskas personas tiesībām darboties reklāmas tirgū. Tā kā ietekmes būtiskums ir nenoteiktais tiesību jēdziens, tas jāpiepilda ar saturu katrā konkrētā gadījumā atsevišķi, kas nozīmē, ka publiskas personas ietekmes būtiskuma robežšķirtne var būt atšķirīga katrā konkrētā gadījumā un, atšķiroties faktiskajiem apstākļiem, atšķirsies arī ietekmes būtiskuma novērtējums.

Šajā piemērā kā aizskartās personas grupas (sabiedrības) un plašsaziņas līdzekļa tiesības var tikt identificētas tiesības uz godīgu konkurenci. Godīga konkurence ir viens no Konkurences likuma⁹ 2. pantā nostiprinātajiem likuma mērķiem – aizsargāt, saglabāt un attīstīt brīvu, godīgu un vienlīdzīgu konkurenci visās tautsaimniecības nozarēs sabiedrības interesēs. Tajā pašā laikā jākonstatē, ka tiesības uz godīgu konkurenci attiecībā uz katru no abām aizskartajām personu grupām (sabiedrība un privātais plašsaziņas līdzeklis) izpaužas atšķirīgi. Privātais plašsaziņas līdzeklis ar publiskas personas dotēto plašsaziņas līdzekli konkurē, jo tie abi darbojas vienā konkrētajā tirgū. Tādēļ privāta plašsaziņas līdzekļa tiesības tiek aizskartas tāpēc vien, ka tam ir nepamatoti jākonkurē ar publiskas personas plašsaziņas līdzekli konkrētajā tirgū. Privātajam plašsaziņas līdzeklim būtu jābūt tiesībām sagaidīt, ka tiks nodrošinātas tā tiesības konkrētajā tirgū konkurēt godīgas konkurences apstākļos. Savukārt sabiedrība ir abu plašsaziņas līdzekļu kliente, kura kā patērētāja pērk plašsaziņas līdzekļu piedāvāto saturu. Tāpēc sabiedrībai ir tiesības izvēlēties starp godīgas konkurences apstākļos konkurējošu plašsaziņas līdzekļu piedāvāto saturu.

Tāpat no minētajiem Augstākās tiesas secinājumiem konstatējams, ka publiskas personas finansēta plašsaziņas līdzekļa darbība reklāmas tirgū vienlaikus aizskar divas personu grupas: 1) sabiedrību kā kopumu, 2) konkrēto privātpersonai piederošo plašsaziņas līdzekli, kas reklāmas tirgū konkurē ar publiskas personas finansēto plašsaziņas līdzekli. Atkarībā no konkrētās personas vai personu grupas atšķiras arī katras no tām aizskartās tiesības, ņemot vērā, ka katrai personai vai personu grupai var būt atšķirīgas tiesības. Atšķiroties aizskartajām tiesībām, aizskāruma ietekme uz katru no aizskartajām tiesībām, tāpat arī uz katru aizskartajām personām ir jānovērtē patstāvīgi un neatkarīgi. Tādējādi iespējams secināt, ka publiska persona ar vienu komercdarbības veidu (faktiski arī ar vienu darbību) var aizskart dažādu personu vai personu grupu atšķirīgas tiesības, tāpēc nepamatota aizskāruma novērtējums

⁸ Augstākās tiesas 13.02.2017. lēmums lietā Nr. SKA-613/2017.

⁹ Konkurences likums: LV likums. Pieņemts 04.10.2001., 2. pants.

un atbilstoša atlīdzinājuma novērtējums uz katru no personām vai personu grupām var atšķirties.

No iepriekš minētā arī izriet, ka personas tiesību aizskārums nevar būt pārāk vispārīgs vai abstrakts, bet ir jākonstatē konkrēta tā izpausme uz personu, aizskārumam ir jābūt personai kaitējošam. Lai atzītu personas tiesības uz atlīdzinājumu par publiskas personas nepamatotu iesaistīšanos komercdarbībā, nebūs pietiekami norādīt tikai uz to, ka personai ir tiesības sagaidīt, ka publiska persona ievēros tiesību aktos noteikto un nerīkosies neatbilstoši normatīvajos aktos noteiktajam. Personai pašai būtu jāpamato un nepieciešamības gadījumā jāpierāda, ka tās tiesības ir aizskartas. Lai personai būtu tiesības saņemt atlīdzinājumu, tai ir jāpierāda, kuras tās tiesības ir aizskartas, jo atkarībā no aizskarto tiesību veida / aizskāruma apjoma būtu nosakāms atbilstošs atlīdzinājums.

Minētais vienlaikus ļauj secināt, ka sabiedrības tiesību uz atlīdzinājumu kontekstā nav konstatējamas personas tiesības uz publiskas personas tiesību normām atbilstošu rīcību pašas par sevi. Ja publiska persona nepamatoti iesaistās komercdarbībā, tas pats par sevi vien personas tiesības neaizskar. Personas tiesībām un aizskārumam ir jābūt konkrētākam – kā jau norādīts iepriekš, subjektīvo tiesību vai likumīgo interešu ierobežojumam vai apdraudējumam, vai citādam kaitējumam, vai arī personai ir jāizjūt pietiekami konkrēti definējamas negatīvas sekas.

Vērtējams ir jautājums, vai personas tiesības var aizskart tikai komercdarbības veikšana vai arī personas tiesību aizskārumu, kas rada pamatu prasīt atlīdzinājumu, var radīt arī publiskas personas neiesaistīšanās komercdarbībā. Autores vērtējuma atbilde uz šo jautājumu ir noraidoša, jo publiskai personai nav pienākuma, bet ir tiesības iesaistīties komercdarbībā, ja izpildās kāds no Iekārtas likuma 88. panta noteiktajiem nosacījumiem saistībā ar tās funkciju efektīvu izpildi un arī ja ekonomiskā izvērtējuma rezultātā ir rodams pamatojums iesaistīties komercdarbībā. Līdz ar to nevienai personai tieši uz Iekārtas likuma 88. panta pamata nav tiesību prasīt, lai publiska persona iesaistās komercdarbībā. Attiecīgi, neesot tiesībām prasīt publiskas personas iesaistīšanos komercdarbībā, nav arī tiesību prasīt atlīdzinājumu par publiskas personas neaktīvu darbību.

3. Atbilstīgs atlīdzinājums

Jēdziens “atbilstīgs atlīdzinājums” vispirms ir interpretējams kā jebkuram tiesību aizskārumam atbilstošs gandarījums, kas aptver gan zaudējumu atlīdzināšanu, gan arī nemantiskā (morālā un personiskā) kaitējuma kompensēšanu.¹⁰ Aizskarto tiesību aizsardzības līdzeklis (apmierinājums) ir tas, ko likums un tiesības paredz kā taisnīgu gandarījumu, lai nolīdzinātu cietušā tiesību aizskārumu un/vai tā radītās sekas.¹¹ Atbilstīgam atlīdzinājumam ir vairākas funkcijas – vispirms jau kompensācijas, samierināšanas, kā arī vispārējās un speciālās prevencijas funkcija. Minēto funkciju mērķis ir panākt efektīvu taisnīguma atjaunošanu un pamattiesību aizsardzību.¹² Atbilstošs atlīdzinājums ir ne tikai par tādiem tiesiskajiem aizsardzības līdzekļiem

¹⁰ Satversmes tiesas 06.06.2012. spriedums lietā Nr. 2011-21-01, 6. p. Latvijas Vēstnesis, 2012, Nr. 89.

¹¹ Latvijas Republikas Satversmes komentāri 2011, 150. lpp.

¹² Satversmes tiesas 05.03.2021. spriedums lietā Nr. 2020-30-01, 11.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 46.

kā zaudējumi vai personiskais kaitējums, bet tiesu praksē un likumos tiek paredzēti arvien jauni aizskarto tiesību aizsardzības līdzekļi vai to piemērošanas iespējas, un tos visus uzskaitīt nav iespējams.¹³

Nemot vērā doktrīnā piedāvāto tiesību aizsardzības līdzekļu iedalījumu pēc mērķa,¹⁴ atbilstīgs atlīdzinājums par publiskas personas nepamatotu komercdarbību varētu aptvert pat trīs tiesību atlīdzinājuma veidus:

- 1) iepriekšējā stāvokļa pirms tiesību aizskāruma atjaunošana un/vai tiesību aizskarošās darbības novērošana – šis ir pamata atlīdzinājuma veids, kas varētu ietvert publiskas personas nepamatoti veiktās komercdarbības pārtraukšanu, kas secīgi varētu novest arī pie iepriekšējam stāvoklim (pirms publiska persona nepamatoti uzsāka komercdarbību) līdzīgas tirgus situācijas, izņemot, ja izmaiņas tirgū bijušas tik būtiskas, ka iepriekšējo stāvokli nav iespējams atjaunot;
- 2) juridiskā atbildība: krimināltiesiskā, administratīvā, civiltiesiskā atbildība – atkarībā no aizskartajām tiesībām, bet visdrīzāk publiskas personas nepamatotas komercdarbības gadījumā aizskartās tiesības būs atlīdzināmas civiltiesiskās atbildības ietvaros;
- 3) tiesiskās attiecības izbeigšana vai grozīšana – publiskai personai pārtraucot veikt nepamatoto komercdarbību.

Vērtējot atlīdzinājuma atbilstību personas aizskartajām tiesībām, jāvērtē ne tikai konkrētās tiesības un to nozīmīgums, aizskāruma gadījumos radītais kaitējums, bet arī konkrētā persona – kā konkrēto personu ir ietekmējis konkrēto tiesību aizskārums. Pat ja ar konkrēto komercdarbības veidu publiska persona aizskar vairākas viena veida personas, aizskāruma ietekme un līdz ar to arī atbilstīgs atlīdzinājums attiecībā uz katru no personām var būt atšķirīgs. Piemēram, ja iepriekš aplūkotajā Augstākās tiesas prakses gadījumā konkrētajā tirgū (laikrakstu reklāmas tirgū) darbotos nevis tikai viens privātais plašsaziņas līdzeklis, bet, piemēram, vismaz trīs, tad publiskas personas dotēta plašsaziņas līdzekļa darbības reklāmas tirgū rezultātā tiktu aizskartas visu privāto plašsaziņas līdzekļu tiesības uz darbību godīgas konkurences apstākļos. Tajā pašā laikā attiecībā uz katru no privātajiem plašsaziņas līdzekļiem publiskas personas dotēta plašsaziņas līdzekļa darbības reklāmas tirgū ietekme varētu nebūt vienāda, jo visdrīzāk katra to pozīcija tirgū, pirms tajā ienāca publiskas personas plašsaziņas līdzeklis, bija atšķirīga.

Apkopojot minēto, secināms, ka, nosakot atbilstošu atlīdzinājumu par publiskas personas nepamatotas iesaistīšanās komercdarbībā rezultātā personai radītu aizskārumu, ir jānodrošina, lai atlīdzinājums ir taisnīgs, samērīgs ar radīto tiesību aizskārumu un sniedz personai gandarījumu. Līdz ar to aizskartā persona ir tā, kura pati var ne tikai vislabāk raksturot aizskartās tiesības, bet arī novērtēt un attiecīgi prasīt atbilstošāko atlīdzinājumu. Savukārt tiesas kompetencē jau būs izvērtēt, vai personas prasītais atlīdzinājums ir taisnīgs.

Tikai nosakot personas aizskartās tiesības, persona varēs konstatēt, kādā procesā vērsties tiesā, prasot atlīdzinājumu, un kādu atlīdzinājumu kā atbilstīgu prasīt par publiskas personas nepamatotas komercdarbības rezultātā radīto tiesību aizskārumu.

¹³ Latvijas Republikas Satversmes komentāri 2011, 150. lpp.

¹⁴ Turpat.

Kopsavilkums

1. Publiska persona, nepamatoti iesaistoties komercdarbībā, var ne tikai pārkāpt normatīvo regulējumu par publiskas personas komercdarbības nosacījumiem, bet arī aizskart citu personu tiesības, radot tām kaitējumu.
2. Publiskas personas radīts personas tiesību aizskārums ir pamats personai prasīt no publiskas personas atlīdzinājumu par tās aizskartajām tiesībām.
3. Nepamatoti iesaistoties komercdarbībā, publiska persona var radīt vairāku personu vai personu grupu dažādu tiesību aizskārums. Tādējādi ar vienu darbību publiska persona var aizskart dažādas personu tiesības un radīt dažāda kaitējuma apmēru.
4. Lai šādā gadījumā no publiskas personas prasītu atlīdzinājumu, ir jākonstatē cēloņsakarība starp publiskas personas nepamatoto iesaistīšanos komercdarbībā un personas tiesību aizskārums, kuram ir jābūt konkrētam, un ir jākonstatē kaitējuma radīšana konkrētajai personai.
5. No personas aizskarto tiesību nozīmīguma un radītā kaitējuma apmēra ir atkarīgs personai nosakāmais atbilstošākais atlīdzinājums, kuram ir jābūt taisnīgam, samērīgam, efektīvam un jāsniedz aizskartajai personai gandarījums.
6. No personas aizskarto tiesību veida ir atkarīgs process, kurā persona tiesai var prasīt publiskas personas nepamatoti uzsāktās komercdarbības rezultātā personas aizskarto tiesību taisnīgu atlīdzināšanu.
7. Publiskai personai ir pienākums atlīdzināt personai tikai par tādu personas tiesību aizskārums, kas tai radīts, publiskai personai nepamatoti iesaistoties komercdarbībā. Publiska persona nevar aizskart tiesības un radīt kaitējumu, neiesaistoties komercdarbībā, pat ja izpildās normatīvajos aktos noteiktie izņēmuma nosacījumi.

PARLAMENTĀRĀS KONTROLES NOZĪME PAMATTIESĪBU AIZSARDZĪBĀ

SIGNIFICANCE OF PARLIAMENTARY CONTROL IN PROTECTION OF BASIC RIGHTS

Aleksandrs Kužņecovs, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorants

Summary

Parliament's role in promoting of human rights cannot be overlooked either historically, or today. Parliaments were the first institutions, which started to promote human rights, especially at the era when judiciaries were appointed by the monarch and executives were fully controlled by royalty. Nowadays, human rights protection is predominantly entrusted to the judiciary, which by enjoying independence from executive power, holds the main safeguard position in promotion of human rights. However, the role of parliaments in protection of human rights should not be underestimated. First and foremost, parliamentarians are those in power who can be proactive in human rights protection not just within the legislative powers, but also in executing parliamentary control over the public administration. Courts are authorised to adjudicate individual cases only on the basis of action of individual, whilst parliaments can tackle systemic violations of human rights by means of parliamentary control, which can be addressed towards local authorities, as well as high-level officials of the executive power. Moreover, parliaments have extensive discretion in evaluating the actions of governmental officials, which can manifest itself as a removal of official from the position, executing parliamentary inquiry or even performing legislative parliamentary control.

Atslēgvārdi: parlaments, parlamentārā kontrole, pamattiesības, likumdošana, ombuds

Keywords: parliament, parliamentary control, basic rights, legislation, ombudsman

Ievads

Pamattiesību konceptuālā attīstība konstitucionālās tiesībās vēsturiski notikusi kopā ar konstitucionālisma attīstību, kuras mērķis ir noteikt valsts varas realizēšanas tiesiskus rāmjus. Vēsturiski parlamentārieši bija pirmie, kuri ieviesa pamattiesības normatīvajā regulējumā monarhisma laikmetā. Mūsdienās pamattiesību aizsardzība nacionālā līmenī primāri ir uzticēta tiesu varai un konstitucionālām tiesām. Tomēr ir jānorāda, ka parlamenta ietekme uz pamattiesību aizstāvību un ievērošanu, kā arī uz to attīstību nezaudēja savu aktualitāti. Tieši parlaments ievieš pamattiesību standartus nacionālajā tiesību tvērumā, pieņemot likumus vai ratificējot starptautiskus līgumus. Parlamenta uzraudzības pilnvaras jeb parlamentārā kontrole ir īpaši

aktuāla mūsdienu apstākļos, kad pamattiesību aizsardzības standarti primāri izriet no starptautiskiem līgumiem, pārnacionālo organizāciju tiesību aktiem un starptautisko tiesu judikatūras.

1. Pamattiesību aizsardzība parlamenta darbā. Vispārīgs raksturojums

Lai arī likumdošana uzskatāma par katra parlamenta pamatfunkciju, mūsdienu apstākļos par parlamenta pamatdarbību ir kļuvusi parlamentārā kontrole.¹ Piemēram, 13. Saeimas darbības laikā tika iesniegti 1520 likumprojekti, no kuriem 953 iesniedza Ministru kabinets, un tikai divi no tiem bija noraidīti.² Ministru kabinetam ir ievērojama kapacitāte, kura ļauj ātrāk izstrādāt likumprojektus, kā arī parlamentārai iekārtai raksturīga likumdevējvaras un izpildvaras sintēze nodrošina, ka Ministru kabineta iesniegtie likumprojekti ir saskaņoti ar parlamentārā vairākuma politisko gribu. Šādos apstākļos tieši parlamentārā kontrole ir kļuvusi par mūsdienu parlamenta pamatdarbību, jo vien ar likumu pieņemšanu parlamenta funkcijas nevar būt aprobežotas un ir nepieciešama atbilstoša likuma izpildes pēckontrole. Ar parlamentāro kontroli pār citu valsts varas orgānu rīcību tiek novērstas darbības, kas ir pretrunā ar parlamentārā vairākuma politisko nostāju, kā arī citu valsts varas orgānu prettiesiskās darbības.

Pamattiesību ievērošana un aizsardzība ir ikkatras valsts institūcijas pienākums neatkarīgi no konkrētās institūcijas darbības specifikas. Atsvaru un līdzsvaru sistēmā katram valsts varas orgānam ir ne tikai jāraugās uz to, vai cits valsts varas orgāns neuzurpē visas valstiskās funkcijas, bet arī jāpārtrauga, vai citas valsts institūcijas īsteno savas funkcijas pienācīgā kārtā un atbilstoši tiesību normu prasībām, tai skaitā, vai tiek ievērotas individu pamattiesības. Konkrēti parlamentam ir īpaša loma līdzsvaru un atvaru sistēmā. Parlamentam kā tautas gribas paudējam valsts varas orgānu sistēmā ir jāraugās, vai tiesu vara, un jo īpaši izpildvara, ievēro un aizstāv pamattiesības.

Apvienoto Nāciju Organizācijas (turpmāk – ANO) augstais cilvēktiesību komisārs ikgadējā ziņojumā ANO Ģenerālajai asamblejai 2018. gadā norādījis, ka parlamenti ir nacionālo pamattiesību aizsardzības stūrakmeņi. Tieši parlamenta prerogatīva pārraudzīt pamattiesību ievērošanu valsts darbā tika izcelta kā viena no pilnvērtīgas pamattiesību aizsardzības sistēmas sastāvdaļām.³ Līdz ar to parlamentārā kontrolē ir būtisks pamattiesību aizsardzības mehānisms. Atbilstoši vairākiem pētījumiem demokrātijas kvalitāte ir tieši atkarīga no parlamentārās kontroles kapacitātes un kvalitātes,⁴ kas liecina par parlamentārās kontroles nozīmi pamattiesību aizsardzībā.

¹ Grigilio E. Parliamentary Oversight of the Executive. Tools and Procedures in Europe. Hart: Oxford, 2020, p. 4.

² 13. Saeimas likumdošanas statistika, https://titania.saeima.lv/LIVS13/SaeimaLIVS2_DK.nsf/StatisticsSheet?ReadForm&statkey=Slv13113 [aplūkots 19.04.2023.].

³ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 17 May 2018, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/135/75/PDF/G1813575.pdf?OpenElement> [aplūkots 19.04.2023.].

⁴ Pelizzo R., Stapenhurs F. Parliamentary Oversight Tool. A comparative analysis. Routledge: New York, 2012, p. 58.

Vērā ņemams arī apstākļi, ka atšķirībā no tiesām parlaments pamattiesību aizsardzībā var rīkoties proaktīvi, tas ļauj novērst sistemātisku pamattiesību neievērošanu ar parlamentārās kontroles mehānismu palīdzību.

2. Pamattiesību aizsardzība ikdienas parlamenta darbā

Parlamentārā kontrole var izpausties daudzējādi, tas ir atkarīgs no katras konkrētās valsts konstitucionālās iekārtas. Atbilstoši Latvijas konstitucionālo tiesību doktrīnā paustajam parlamentārā kontrole var būt definēta kā tiesisku pasākumu kopums, ko savas kompetences ievēros *ex officio* vai izmantojot rīcības brīvību tieši vai netieši isteno parlaments attiecībā uz izpildvaras institūcijām, lai ietekmētu to darbību sev vēlamā virzienā.⁵

Satversmes 27. pants paredz tādus klasiskus parlamentārās kontroles līdzekļus kā jautājumi un pieprasījumi. Jautājumi primāri ir vērsti uz informācijas iegūšanu no izpildvaras augstākām amatpersonām. Tas nodrošina parlamentāriešiem piekļuvi informācijai par pamattiesību aizsardzības līmeni, kā arī ļauj iegūt papildu informāciju, ja Saeimas deputātiem ir zināmi fakti, kas pirmšķietami var liecināt par pamattiesību nepienācīgu respektēšanas līmeni valsts pārvaldes darbā. Pieprasījumi savukārt vairāk vērsti uz izpildvaras atskaitīšanas pienākumu.⁶ Attiecīgi Saeimas deputātiem ir iespēja iegūt nepieciešamu informāciju par pamattiesību aizsardzības līmeni valsts pārvaldē.

Cits klasisks parlamentārās kontroles līdzeklis ir parlamentāro komisiju realizējamā pārraudzība. Neskatoties uz to, ka komisiju darbību klasiski saista ar likumdošanas procesu, komisiju īstenojamā uzraudzība par izpildvaras institūciju darbību ir viena no būtiskākajām komisiju funkcijām.⁷

Zīmīgi, ka saskaņā ar Saeimas kārtības ruļļa 149. panta pirmās daļas 4. punktu viena no Saeimas pastāvīgām komisijām ir Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisija, kuras darbība ir vēsta uz pamattiesību ievērošanas pārraudzību valsts pārvaldē. Tomēr jānorāda, ka atbilstoši Satversmes 25. panta otrajam teikumam Saeimas komisijām ir tiesības pieprasīt savai darbībai vajadzīgās ziņas un paskaidrojumus no atsevišķiem ministriem un pašvaldības iestādēm, kā arī uzaicināt savās sēdēs dot paskaidrojumus attiecīgo ministriju un pašvaldības iestāžu atbildīgos priekšstāvjus. Tas nozīmē, ka Satversmes 25. pants paredz visu Saeimas komisiju pilnvaras realizēt parlamentāro kontroli pār izpildvaras darbību neatkarīgi no konkrētās komisijas specializācijas.

Minētie ikdienas Saeimas parlamentārās kontroles līdzekļi ir vērsti uz informācijas iegūšanu no izpildvaras iestādēm, kam ir īpaša nozīme, jo, saņemot informāciju par potenciālo pamattiesību neievērošanu valsts pārvaldē, parlamentārieši var apsvērt citu parlamentārās kontroles līdzekļu izmantošanu. Piemēram, ja pamattiesību neievērošana ir sistemātiska un, Saeimas ieskatā, par to ir atbildīga izpildvaras augstākā

⁵ Pleps J., Kuzņecovs A. Parlamentārā kontrole Latvijas valsts iekārtā. Grām.: Parlamentārā izmeklēšana Latvijas Republikā. 1. Parlaments. Parlamentārā kontrole. Prof. Ringolda Baloža zinātniskā redakcijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2016, 59. lpp.

⁶ Tomēr jānorāda, ka pašreizējā konstitucionālā prakse Latvijas politiskajā sistēmā faktiski paralizē pieprasījuma institūta izmantošanu.

⁷ Kusiņš G. Latvijas parlamentārisma apskats. Rīga: Latvijas Republikas Saeima, 2016, 73. lpp.

amatpersona jeb ministru prezidents vai ministri, tad Saeima var izteikt neuzticību ministru prezidentam vai ministram Satversmes 59. panta noteiktā kārtībā. Savukārt, ja parlamentārieši uzskata, ka ir nepieciešama padziļinātā izmeklēšana, tad pastāv iespēja izveidot parlamentārās izmeklēšanas komisiju Satversmes 26. panta paredzētajā kārtībā un īstenot izmeklēšanu.

Visbeidzot, ir jānorāda, ka Saeimas deputāti *ex officio* piedalās vairāku valsts iestāžu darbībā, nodrošinot parlamentāro kontroli atsevišķās jomās. Piemēram, Tieslietu padomes sastāvā piedalās Saeimas Juridiskās komisijas priekšsēdētājs, Nacionālās drošības padomes sastāvā ir Saeimas priekšsēdētājs, Saeimas Nacionālās drošības komisijas priekšsēdētājs un Saeimas Aizsardzības, iekšlietu un korupcijas novēršanas komisijas priekšsēdētājs. Tas ļauj efektīvāk pārraudzīt pamattiesību ievērošanu valsts pārvaldē un attiecīgi būt informētiem par valsts pārvaldes darbības efektivitāti, tai skaitā par pamattiesību ievērošanu.

3. Netiešā parlamentārā kontrole

Konstitucionālo tiesību literatūrā izšķir tiešo un netiešo parlamentāro kontroli.⁸ Klasiski tiek uzskatīts, ka parlamentāro kontroli īsteno paši parlamentārieši, uzdodot jautājumu citiem valsts varas orgānu pārstāvjiem, veicot parlamentāro izmeklēšanu, realizējot uzraudzību komisiju darbā u. c. Taču parlamentāro kontroli var īstenot arī parlamenta ieceltās specializētās institūcijas, kuru pamatuzdevums ir realizēt pārraudzību pār publiskās varas darbību, kas arī ir uzskatāma par netiešo parlamentāro kontroli.

Viens no spilgtākajiem netiešiem parlamentārās kontroles piemēriem ir parlamentārais ombuds. Ombuda institūts ir paredzēts vairāku Eiropas valstu tiesiskajā regulējumā, un, lai arī ombuda tiesiskais statuss un funkcijas mēdz atšķirties atkarībā no katras konkrētās valsts regulējuma īpatnībām, klasiski ombuds ir parlamenta ieceltā amatpersona, kas bauda neatkarību un autonomiju no izpildvaras un kas atskaitās parlamenta priekšā par pamattiesību ievērošanu valsts pārvaldē, kā arī var īstenot pārraudzību saistībā ar pamattiesību ievērošanu un sniegt ieteikumus parlamentam. Līdz ar to ombuda pamatfunkcijas ir kontrole jeb pārraudzība pār valsts pārvaldes darbību, pamattiesību aizsardzība, strīdu risināšana, ieteikumu sniegšana parlamentāriešiem, kā arī sabiedrības informēšanas veicināšana par pamattiesību jautājumiem.⁹

Ar iecelšanu amatā parlaments uztic ombudam realizēt parlamentāro kontroli pār valsts pārvaldi. Atbilstoši ANO Ģenerālās asamblejas 1994. gada 4. marta rezolūcijai Nr. 48/134, kas noteic pamattiesību aizsardzības minimālus standartus, ombuds ir uzskatāms par būtisku pamattiesību aizsardzības līdzekli.¹⁰

Latvijas tiesiskajā regulējumā ombuda funkcijas realizē tiesībsargs, kas atbilstoši Tiesībsarga likumam veicina privātpersonas cilvēktiesību aizsardzību, kā arī izvērtē

⁸ Pleps J., Kuzņecovs A., 2016, 58. lpp.

⁹ Remáč M. Coordinating ombudsmen and the judiciary. A comparative view on the relations between ombudsmen and the judiciary in the Netherlands, England and European Union. Utrecht: Utrecht University, 2014, pp. 3–7.

¹⁰ Atsevišķi būtu jāatzīmē, ka Eiropas Cilvēktiesību tiesas praksē ombuds nav uzskatāms par efektīvu tiesību aizsardzības līdzekli, jo ombudam nav piešķirtas pilnvaras pieņemt saistošus lēmumus.

un veicina labas pārvaldības principu ievērošanu valsts pārvaldes darbā. Cita būtiska tiesībsarga funkcija ir trūkumu atklāšana tiesību aktos un to piemērošanā, kā arī trūkumu novēršanas veicināšana. Trūkumu novēršana var būt realizēta, vai nu tiesībsargam vēršoties valsts pārvaldē, norādot uz konstatētiem trūkumiem tiesību piemērošanā, vai arī par konstatētiem trūkumiem ziņojot Saeimai. Saeima savukārt ir tiesīga saskaņā ar savu kompetenci realizēt parlamentāro kontroli citā formā vai veikt atbilstošus grozījumus normatīvajā regulējumā.

Attiecīgi ombuda realizējamā uzraudzība ir netieša parlamentārā kontrole, kuru var īstenot vai nu ombuds patstāvīgi, izmantojot savas pilnvaras, vai arī ombudam konstatējot trūkumu normatīvajā regulējumā vai tās piemērošanā un ziņojot par to parlamentam. Otrajā gadījumā process ir līdzīgs tam, kad Saeima iegūst informāciju no izpildvaras amatpersonām, izmantojot jautājumus vai pieprasījumus. Līdz ar to ombuds faktiski atvieglo parlamentāriešu uzraudzību pamattiesību jomā, jo ombuds atbilstoši Latvijas regulējumam, kā arī vairāku citu valsts regulējumam ir specializētā institūcija (vai amatpersona), kurai piemīt pamattiesību aizsardzībā nepieciešamās prasmes un kapacitāte, kas ļauj parlamentāriešiem iegūt kvalificētu vērtējumu par pamattiesību respektēšanu valsts pārvaldes darbībā.

4. Parlamentārā kontrole pār tiesu varu

Latvijas tiesību doktrīnā ir atzīta tiesnešu tiesību ietekme uz normatīvo regulējumu. Tiesnešu tiesības ir tiesneša atrasti un formulēti abstrakti tiesību noteikumi – tiesību normas, kas atrodamas judikatūrā.¹¹ Tiesnešu tiesību saistošs spēks ir saistīts ar tiesu varas pakļautību tiesībām un no tās izrietošā kompetence atklāt tiesību saturu, atrodot tiesību normas un tādējādi pilnveidojot un attīstot likumdevēja formulētās rakstītās tiesības. Tiesnešu tiesību piemērošanas robežas nosaka tiesību sistēmas pamatprincipi, kā arī juridiskās metodes, ar kuru palīdzību tās atrastas un formulētas. Attiecīgi, lai arī tiesu kompetencē nav tiesību normu radīšana, tiesnešu tiesībām ir būtiska ietekme uz tiesas spriešanu.¹²

Likumdevējam, konstatējot normatīvā regulējuma nepilnību, būtu jāizmanto savas pilnvaras likumdošanas jomā, lai šo nepilnību novērstu, savukārt, ja attiecīga nepilnība tiek konstatēta tiesas spriešanas procesā, tiesai, izmantojot juridiskās metodes (tai skaitā arī tiesību tālākveidošanas metodes), ir iespēja panākt, tiesas ieskatā, taisnīgāku rezultātu. Taču pastāv iespēja, ka parlamentārais vairākums ir neapmierināts ar tiesas spriešanas metodoloģiju. Tas var noslēgties ar tiesnešu tiesību parlamentāro kontroli.

¹¹ Sniedzīte G. Tiesnešu tiesību jēdziens, evolūcija un nozīme Latvijas tiesību avotu doktrīnā. Rīga: Latvijas Universitāte, 2010, 248. lpp.

¹² Krūkle G. Likumdošanas un tiesu varas savstarpējā mijiedarbība. Aktīva un pasīva tiesnešu tiesību parlamentārā kontrole. Grām.: Tiesību zinātnes uzdevumi, nozīme un nākotne tiesību sistēmās. LU Juridiskās fakultātes 7. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019, 524.–525. lpp.

Judikatūrai un no tās izrietošām tiesnešu tiesībām piemīt legīslatīvā daba, kas nozīmē, ka tai ir būtiskā ietekme uz tiesas spriešanas metodoloģiju.¹³ Procesuālos likumos ir noteikts, ka tiesām, izspriežot lietu, ir jāņem vērā judikatūra, savukārt, ja pirmās instances tiesa vai apelācijas instances tiesa nepiemēro judikatūras atziņas, tai ir jāpamato atkāpšanās no Augstākas tiesas nostiprinātās metodoloģijas. Tiesas neatrodas Saeimas pārraudzībā, līdzīgi kā izpildvaras iestādes. Tiesnešu neatkarības princips, kā arī varas dališanas princips neļauj Saeimai ietekmēt tiesas spriešanu. Tomēr parlaments ir tiesīgs padarīt no tiesnešu tiesībām izrietošus noteikumus par nepiemērojamiem, tos grozot, papildinot vai atceļot pilnībā likumdošanas ceļā.¹⁴ Attiecīgi Saeima var realizēt parlamentāro kontroli arī pār tiesnešu tiesībām, ar to koriģējot tiesību piemērošanas metodoloģiju.

Parlamentāriešu uzskats par “pareizu” tiesību piemērošanas metodoloģiju ir politizēts un var atspoguļot tautas vairākuma uzskatus, kas tomēr var būt pretrunā ar mūsdienu pamattiesību tendencēm. Tajā pašā laikā tieši parlaments ir vispiemērotākā institūcija pamattiesību normu pieņemšanā. Parlamentam, realizējot likumdevējvaru, ir iespēja panākt kompromisu par pamattiesību piemērošanas metodoloģiju. Tā likuma normas tapšanas procesā parlaments var gan izmantot izpildvaras administratīvo resursu, gan arī uzaicināt nevalstiskās organizācijas un atsevišķu sociālo grupu pārstāvjus, ar ko var panākt kompromisu demokrātiskā procesā. Līdz ar to, samērojot vairāku sociālo grupu intereses, parlaments ar politisko aktu var panākt labāku rezultātu pamattiesību aizsardzībā nekā tiesas.

Kopsavilkums

1. Parlamentārā kontrole ir neatņemams pamattiesību veicināšanas un aizsardzības institūts. Ieviešot pamattiesību standartus nacionālā tiesiskajā tvērumā, parlamentāriešiem ir pilnvaras uzraudzīt no tiesību normām izrietošo prasību ievērošanu. Parlamentam piemītošas pilnvaras ļauj proaktīvi reaģēt uz sistemātiskiem pamattiesību aizskārumiem un novērst tos, ietekmējot citus valsts varas orgānus, kas ir efektīvāki par tiesu veikto kontroli, kurai piemīt individuāls raksturs.
2. Tādi klasiskie parlamentārās kontroles līdzekļi kā jautājumu uzdošana, pieprasījumi vai komisiju realizējamā uzraudzība var palīdzēt parlamentāriešiem konstatēt trūkumus pamattiesību ievērošanā citu valsts varas orgānu darbā. Tas savukārt var mudināt parlamentāriešus īstenot tādas parlamentārās kontroles līdzekļus kā neuzticības izteikšana valdībai, parlamentāro izmeklēšanas komisijas izveidošana u. c.

¹³ Krūkle G. Likumdošanas un tiesu varas savstarpējā mijiedarbība. Aktīva un pasīva tiesnešu tiesību parlamentārā kontrole. Grām.: Tiesību zinātnes uzdevumi, nozīme un nākotne tiesību sistēmās. LU Juridiskās fakultātes 7. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019, 524.–525. lpp.

¹⁴ Viens no piemēriem ir likuma “Par iedzīvotāju ienākuma nodokli” 2009. gada 1. oktobra grozījumi, ar kuriem Saeima atzina par kļūdainu tiesu pieeju, ar kuru spriedumos lietās par nekustamā īpašuma atsavināšanu tikusi paredzēta ne vien no valsts budžeta izmaksājamā kompensācija, bet arī visi izdevumi, kas rodas kompensācijas saņēmējam, t. sk. nodokļa nomaksa. Likumā ir nepieciešams noteikt, ka uz tiesu sprieduma pamata no valsts budžeta izmaksājamās kompensācijas nav aplikamas ar iedzīvotāju ienākuma nodokli. Ar minētiem likuma grozījumiem ticis ieviests kapitāla pieauguma nodoklis un par kļūdainu tika atzīta tiesu prakses piemērošanas metodoloģija.

3. Attīstoties parlamentārajai kontrolei, tika ieviests vēl viens parlamentārās kontroles paveids – netiešā parlamentārā kontrole. Tās būtība ir parlamenta ieceltās specializētās institūcijas realizējamā pārraudzība pār izpildvaras darbību. Ombuda pamatfunkcija ir pamattiesību ievērošanas veicināšana valsts pārvaldē, kā arī ziņojumu sniegšana parlamentam par konstatētiem pārkāpumiem valsts pārvaldes darbā, tai skaitā saistībā ar pamattiesību ievērošanu.
4. Lai arī parlaments nav tiesīgs iejaukties tiesu spriešanā, konstatējot neatbilstošu tiesu praksi, parlaments var likumdošanas ceļā mainīt tiesnešu izmantojamo tiesību piemērošanas metodoloģiju, ar ko var būt realizēta parlamentārā kontrole pār pamattiesību ievērošanu tiesu varas darbībā.

PROFESIONĀLĀ DIENESTA LĪGUMA IZBEIGŠANA PIRMS TERMIŅA, PUSĒM VIENOJOTIES: VALSTS IMPERATĪVĀS MILITĀRĀS INTERESES *VERSUS* CILVĒKA PAMATTIESĪBAS

TERMINATION OF PROFESSIONAL SERVICE CONTRACT BY AGREEMENT OF PARTIES BEFORE END OF TERM: IMPERATIVE MILITARY INTERESTS OF STATE *VERSUS* HUMAN RIGHTS

Viktorija Katajeva, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

The purpose of the article is twofold: to analyse the specifics of the termination of professional service contract before the end of the term; and to find out whether such basis as the legislator's political decision to limit the fundamental rights defined in Article 106 of the Constitution is justified, due to state's imperative military interests. The author concludes that an unjustified refusal of the institution to agree on the termination of the professional service contract before the end of the term does not comply with the principle of proportionality and thereby can be recognized as an unjustifiable violation of the Article 106.

Atslēgvārdi: militārais dienests, profesionālā dienesta līgums, pirmstermiņa izbeigšana

Keywords: military service, professional service contract, termination before end of term

Ievads

2022. gada 29. jūnijā NATO samītā Madridē tika apstiprināta jaunā NATO Stratēģiskā koncepcija, nosakot NATO prioritātes, pamatuzdevumus un pieejas nākamajai desmitgadei. Koncepcijas priekšvārdā ir skaidri definēts, ka Krievijas Federācijas agresijas karš Ukrainā sagrāva mieru un nopietni mainīja mūsu drošības vidi, akcentējot nepieciešamību ievērojami stiprināt NATO atturēšanas un aizsardzības politiku.¹

¹ NATO 2022 Strategic Concept, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf [aplūkots 06.02.2023.].

Savukārt 2022. gada 1. novembrī Valsts prezidents Egils Levits, sveicot jaunievēlēto 14. Saeimu četru gadu darba cēliena pirmajā dienā, norādīja, ka Krievijas iebrukums Ukrainā ir lielākais drošības apdraudējums Eiropā kopš Otrā pasaules kara, cita starpā atzīstot, ka ir nepieciešams palielināt Nacionālo bruņoto spēku (turpmāk – NBS) kaujas spējas.² Tātad Krievijas Federācijas draudi šobrīd un arī tuvākajā nākotnē prasa ne vien saglabāt esošo NBS kaujas gatavību, bet arī turpināt NBS kaujas spēju attīstību. Tas primāri ir atkarīgs no NBS personālsastāva resursiem, kurus miera laikā galvenokārt veido profesionālā dienesta karavīri.

Valsts aizsardzības funkcijas efektīvas realizācijas labad likumdevējam ir salīdzinoši plaša rīcības brīvība noteikt pamattiesību ierobežojumus karavīriem, arī nosakot ierobežojumus dienesta attiecību pirmstermiņa izbeigšanai. Tomēr demokrātiskā tiesiskā valstī šādiem ierobežojumiem ir jābūt attaisnojamiem. Šā raksta mērķis ir izanalizēt profesionālā dienesta līguma pirmstermiņa izbeigšanas, pusēm vienojoties, specifiku un noskaidrot, vai šāds pamats kā likumdevēja politiska izšķiršanās par Satversmes³ 106. pantā noteikto pamattiesību ierobežošanu ir attaisnojams valsts imperatīvo militāro interešu dēļ.

1. Valsts imperatīvo militāro interešu jēdziens

Valsts imperatīvo militāro interešu jēdziena izpratne visupirms ir saistīta ar paša vārda “imperatīvs” nozīmi, proti – ‘vitāli svarīgs’, ‘ārkārtīgi nozīmīgs’, ‘izšķirošs’.⁴ Jēdziens nav definēts normatīvajos aktos, tomēr tā saturs ir analizēts un atklāts Latvijas un starptautisko tiesu praksē, kā arī Latvijas tiesību doktrīnā.

Valsts rašanās tiek saistīta ar nepieciešamību nodrošināt tās pilsoņu drošību.⁵ Satversmes tiesa, vērtējot jēdziena “sabiedrības drošība” saturu, secināja, ka sabiedrības drošība ir saistāma ar demokrātiskās valsts iekārtas aizsardzību un kā regulējuma leģitīms mērķis atzīstama par pieļaujamu galvenokārt tādos gadījumos, kad tiek skarti jautājumi par valsts vai sabiedrības drošības apdraudējumiem.⁶ Tāpat Satversmes tiesa atzina, ka sabiedrības drošības aizsardzība ietver valsts drošības interešu apdraudējuma novēršanu.⁷

Savukārt Eiropas Savienības tiesa, atsaucoties uz savu iepriekšējo praksi, secināja, ka “sabiedriskās drošības”⁸ jēdziens vienlaikus ietver dalībvalsts iekšējo un ārējo drošību, norādot, ka šādu drošību var ietekmēt ārējo attiecību vai tautu mierīgas

² Valsts prezidenta Egila Levita runa jaunievēlētās 14. Saeimas pirmajā sēdē, <https://www.president.lv/lv/jaunums/valsts-prezidenta-egila-levita-runa-jaunieveletas-14-saeimas-pirmaja-sede> [aplūkots 06.02.2023.].

³ Latvijas Republikas Satversme: LV likums. Pieņemts 15.02.1922. [06.02.2023. red.].

⁴ Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/imperative> [aplūkots 20.02.2023.].

⁵ Pleps J. Satversmes 42. panta komentārs. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. III nodaļa. Valsts prezidents. IV nodaļa. Ministru kabinets. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2017, 228. lpp.

⁶ Pleps J. 116. panta komentārs. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskajā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 776. lpp.

⁷ Satversmes tiesas 10.02.2017. spriedums lietā Nr. 2016-06-01, 23. p. Latvijas Vēstnesis, 2017, Nr. 33.

⁸ EST sprieduma angļu valodas versijā lietots jēdziens *Public security*, arī vācu valodas versijā izmantots termins *öffentliche Sicherheit*, kas atbilst sabiedriskās drošības terminam.

līdzāspastāvēšanas būtiska traucējuma risks vai arī militāro interešu apdraudējums.⁹ Līdzīgs secinājums izdarīts arī Eiropas Cilvēktiesību tiesas (turpmāk – ECT) praksē. Lai arī ECT apzināti nav definējusi valsts drošības interešu jēdzienu, tomēr galvenās lietas, kurās sabiedriskās drošības intereses izvirzītas kā valsts aizstāvības arguments, liecina, ka šādas intereses attiecas uz valsts un demokrātiskās konstitucionālās iekārtas drošību un aizsardzību no ārējiem un iekšējiem draudiem.¹⁰ Valsts imperatīvo militāro interešu jēdziens *expressis verbis* ir minēts Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta spriedumā, lietā par iestādes pienākumu piedāvāt vakantās dienesta vietas karavīram.¹¹ Senāts atzina, ka šādas intereses ir vitālas valsts intereses, kas vērstas uz valsts pastāvēšanas un suverenitātes nodrošināšanu.¹² Tas savukārt atbilst Nacionālās drošības likuma¹³ 1. pantā ietvertajai nacionālās drošības definīcijai.

Valsts drošības interešu aspektā jānorāda, ka valsts drošība balstās trīs pilāros. Pirmkārt, tā ir drošība pret ārējiem apdraudējumiem, otrkārt, iekšējā drošība, treškārt, civilā aizsardzība.¹⁴ Šāds Valsts prezidenta E. Levita formulējums drošības jēdziena un satura piepildīšanā tiek uzskatīts par ideālo modeli, par kuru gadu desmitiem sapņo drošības pētnieki un rīcībpolitikas veidotāji,¹⁵ lai arī tas atšķiras no Nacionālās drošības koncepcijā noteiktā trīs nacionālās drošības dimensiju – militārās, ārpolitiskās un iekšējās drošības dimensijas – koncepta.¹⁶ Atbilstoši Valsts aizsardzības koncepcijai¹⁷ valsts aizsardzība ir Latvijas valsts un tautas pastāvēšanas stūrakmens, kuras pamatmērķis ir novērst un pārvarēt iespējamo valsts apdraudējumu, garantēt valstiskumu, valsts varas un iekārtas rīcībspēju un nepārtrauktību, tautas saglabāšanu.¹⁸

Tādējādi jāsecina, ka valsts imperatīvās militārās intereses ir vitālas valsts ārējās drošības intereses, kas vērstas uz Latvijas valsts pastāvēšanas un suverenitātes nodrošināšanu, tautas saglabāšanu un demokrātiskās konstitucionālās iekārtas aizsardzību. Šādas valsts intereses ir formulētas kā nenoteikts tiesību jēdziens,¹⁹ kas katrā piemērošanas gadījumā ir jākonkretizē.

⁹ EST 04.04.2017. spriedums lietā C-544/15 *Sahar Fahimian v. Bundesrepublik Deutschland*, 39. para.

¹⁰ Greer S. Human rights files No. 15: The exceptions to Articles 8 to 11 of the European Convention on Human Rights, [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-15\(1997\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-15(1997).pdf) [aplūkots 20.02.2023.].

¹¹ Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 04.06.2012. spriedums lietā Nr. SKA-138/2012, <http://www.at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?year=2012> [aplūkots 20.02.2023.].

¹² Turpat, 12. p.

¹³ Nacionālo bruņoto spēku likums: LV likums. Pieņemts 04.11.1999. [21.02.2023. red.].

¹⁴ Valsts prezidenta Egila Levita runa jaunievēlētās 14. Saeimas pirmajā sēdē, <https://www.president.lv/lv/jaunums/valsts-prezidenta-egila-levita-runa-jaunievetas-14-saeimas-pirmaja-sede> [aplūkots 21.02.2023.].

¹⁵ Kuzņecova K., Indriksone I. Latvijas drošības trīs pilāri. Jurista Vārds, 2023, Nr. 9 (1275), <https://juristavards.lv/doc/282850-latvijas-drosibas-tris-pilari/> [aplūkots 21.02.2023.].

¹⁶ Nacionālās drošības koncepcija. Saeimas 2019. gada 26. septembra paziņojums “Par Nacionālās drošības koncepcijas apstiprināšanu”, <https://likumi.lv/ta/id/309647> [aplūkots 23.02.2023.].

¹⁷ Valsts aizsardzības koncepcija. Saeimas 2020. gada 24. septembra paziņojums “Par Valsts aizsardzības koncepcijas apstiprināšanu”, <https://likumi.lv/ta/id/317591> [aplūkots 23.02.2023.].

¹⁸ Turpat, 2.1. un 3.1. apakšpunkts.

¹⁹ Par nenoteiktu tiesību jēdzienu plašāk sk.: Briede J. Nenoteiktā tiesību jēdziena piepildīšana ar saturu administratīvajā procesā iestādē un tiesā. Jurista Vārds, 2022, Nr. 51/52 (1265/1266), 24.–29. lpp.

2. Profesionālā dienesta līguma pirmstermiņa izbeigšana abpusēji vienojoties: specifika un regulējuma ģenēze

Profesionālais dienests ir militārais dienests, kuru Latvijas pilsonis pilda brīvprātīgi saskaņā ar profesionālā dienesta līgumu, kas noslēgts starp viņu un Aizsardzības ministriju.²⁰ Noslēdzot šādu līgumu, tiek nodibinātas militārā dienesta tiesiskās attiecības, kuru ietvaros karavīrs atrodas īpašā valsts pakļautībā – Nacionālo bruņoto spēku rīcībā.²¹

Militārā dienesta likums *expressis verbis* noteic, ka profesionālā dienesta līguma pirmstermiņa izbeigšana, pusēm par to vienojoties, ir iespējama katrā laikā, tomēr regulējums liedz karavīram vienpusēji izbeigt militārā dienesta attiecības. Tiesību doktrīnā šāds liegums tiek pamatots ar militārā dienesta būtību.²² Pēc autores domām, šāds regulējums ir pamatojams ar profesionālā dienesta karavīru vadošo lomu valsts aizsardzības un drošības uzdevumu veikšanā, kā arī ar īpašu tiesisko statusu,²³ jo, pildot militāro dienestu, karavīrs ir ne vien īpašā valsts pakļautībā, bet arī aizsardzībā.

Sākotnēji šāds ierobežojums vienpusēji izbeigt profesionālā dienesta līgumu militārā dienesta tiesiskajā regulējumā netika paredzēts. Līdz Militārā dienesta likuma spēkā stāšanās laikam vienotu militārā dienesta gaitu regulēja likums “Par Aizsardzības spēkiem”,²⁴ kas 35. panta pirmās daļas a) punktā paredzēja atvaļināšanu no aktīvā dienesta pēc karavīra paša vēlēšanās. Panta otrajā daļā tika noteikta kārtība, kādā ir jāiesniedz iesniegums par atvaļināšanu no dienesta pēc karavīra iniciatīvas. Tiesiskā regulējuma ģenēzes aspektā ir svarīgi norādīt, ka likumprojekta “Militārā dienesta likums” redakcija 1. lasījumam paredzēja trīs pamatus profesionālā dienesta līguma izbeigšanai pirms termiņa pēc karavīra iniciatīvas: 1) ģimenes locekļa smagas slimības vai invaliditātes dēļ; 2) ja vienības vadība nepilda līgumā paredzētās saistības; 3) pēc paša vēlēšanās, divus mēnešus iepriekš par to brīdinot vienības vadību.²⁵ Tomēr pēc Aizsardzības ministrijas priekšlikuma, kas Saeimas sēdē tika atbalstīts bez iebildumiem un debatēm,²⁶ no likumprojekta 2. lasījumam redakcijas šāda norma par vienpusēju militārā dienesta izbeigšanu no karavīru puses tika svītrotā, to aizstājot ar spēkā esošo Militārā dienesta likuma 43. panta pirmās daļas

²⁰ Militārā dienesta likums: LV likums. Pieņemts 30.05.2002. [26.02.2020. red.]. 2. panta 4. punkts.

²¹ Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 04.06.2012. spriedums lietā Nr. SKA-138/2012, 12. p., <http://www.at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?year=2012> [aplūkots 26.02.2023.].

²² Briede J., Danovskis E., Kovaļevska A. Administratīvās tiesības. Mācību grāmata. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2016, 177. lpp.

²³ Piemēram, saskaņā ar Latvijas Republikas Zemessardzes likuma 29. panta pirmās daļas 1. punktu zemesargs var izbeigt līgumu par dienestu Zemessardzē pēc savas iniciatīvas. Sīkāk par karavīru īpatnējo tiesisko stāvokli sk.: Dišlers K. Ievads administratīvo tiesību zinātnē. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002, 144. lpp.

²⁴ Likums “Par Aizsardzības spēkiem”. Pieņemts 04.11.1992. [30.06.2002.red.]. Zaudējis spēku, <https://likumi.lv/ta/id/66546-par-aizsardzibas-spekiem>.

²⁵ Likumprojekts “Militārā dienesta likums” 1. lasījumam, https://www.saeima.lv/L_Saeima7/lasa-LP1062_1.htm [aplūkots 01.03.2023.].

²⁶ Latvijas Republikas 7. Saeimas ziemas sesijas trīspadsmitās sēdes stenogramma, https://www.saeima.lv/steno/2002/st_2103/st2103.htm [aplūkots 01.03.2023.].

redakciju, proti, abpusējas vienošanās pamatu un īpašu norādi par šādas vienošanās iespējamību “katrā laikā”.²⁷

Šāda nepieciešamība grozīt pastāvošo regulējumu, nosakot liegumu vienpusējai līguma izbeigšanai un paredzot pušu vienošanās iespēju, ir likumdevēja politiska izšķiršanās lietderības apsvērumu dēļ, ņemot vērā militārā dienesta attiecību specifiku – to pamatā esošās valsts imperatīvās militārās intereses.

Militārā dienesta likuma 43. panta pirmā daļa *prima facie* ir formulēta pietiekami skaidri un precīzi, lai abas puses – valsts un karavīrs – var izprast normas saturu un paredzēt tās piemērošanas sekas. Tomēr uz šā likuma pamata izdoto Aizsardzības ministrijas 19.11.2013. noteikumu Nr. 26-NOT “Karavīru atvaļināšana no profesionālā dienesta noteikumi” regulējuma (“ja izbeigt profesionālā dienesta līgumu pirms termiņa, pusēm vienojoties, ierosina karavīrs, pušu vienošanās uzskatāma par panākta, ja karavīra ziņojumu par profesionālā dienesta līguma izbeigšanu pirms termiņa pakļautības kārtībā ir saskaņojusi amatpersona, kura tiesīga karavīru atvaļināt”²⁸) piemērošana praksē rada pamatotas šaubas par tās atbilstību Satversmes prasībām pamattiesību aizsardzības aspektā.

Tiesību piemērotāji – vienību komandieri, kuri ir pilnvaroti pieņemt attiecīgo lēmumu, šo regulējumu interpretē kā absolūtas tiesības sniegt savu piekrišanu jeb saskaņojumu profesionālā līguma pirmstermiņa izbeigšanai, tādējādi uzskatot savu rīcības brīvību par iekšēji neierobežotu,²⁹ kas rezultējas tiesību normas jēgai un mērķim neatbilstošā piemērošanā un pamattiesību ierobežošanā.³⁰ Karavīriem nelabvēlīgie lēmumi (atteikumi) tiek pamatoti ar Militārā dienesta likuma 43. pantu (bez īpašas detalizācijas un analīzes) un profesionālā dienesta līguma normu, kas paredz līguma izbeigšanu vienīgi pēc NBS iniciatīvas vai pusēm vienojoties. Tādējādi, atsevišķos gadījumos vēl papildus atsaucoties uz militārā dienesta nozīmi valsts aizsardzībā un nepieciešamību nokomplektēt vienību ar apmācītu personālsastāvu,³¹ karavīram tiek paziņots, ka komandieris nepiekrīt noslēgtā līguma izbeigšanai, un līdz ar to pušu vienošanās šajā jautājumā nav panākta, proti, jāturpina dienests līdz līgumā noteiktajam termiņam. Izskatot karavīru sūdzības par pieņemtajiem nelabvēlīgajiem lēmumiem, nepieciešamība ievērot Satversmes 106. pantā nostiprinātās pamattiesības un katrā konkrētajā gadījumā izvērtēt personas tiesību ierobežojumu samērojamību ar sabiedrības ieguvumu tiek akcentēta arī no aizsardzības ministra puses.³²

²⁷ Likumprojekts “Militārā dienesta likums” 2. lasījumam, 88. priekšlikums, https://www.saeima.lv/L_Saeima7/lasa-LP1062_2.htm [aplūkots 01.03.2023.].

²⁸ Aizsardzības ministrijas 19.11.2013. noteikumi Nr. 26-NOT “Karavīru atvaļināšana no profesionālā dienesta noteikumi”, 17. p. Nav publicēti.

²⁹ Sīkāk par rīcības brīvības iekšējo robežu sk.: Briede J., Levits E. 66. panta komentārs. Grām.: Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Dr. iur. J. Briedes zinātniskajā redakcijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2013, 638. lpp.

³⁰ Zemessardzes 3. Latgales brigādes komandiera 11.01.2019. vēstule Nr. 2/3.9-5IP. Nav publicēta; NBS Sauszemes spēku Mehanizētās kājnieku brigādes (SzS MKBde) komandiera 18.04.2019. vēstule Nr. 2/4/184. Nav publicēta; SzS MKBde komandiera 09.05.2019. vēstule Nr. 2/4/211. Nav publicēta; SzS MKBde komandiera 28.10.2022. vēstule Nr. IPN/2/4/275. Nav publicēta; SzS MKBde komandiera 22.11.2022. vēstule Nr. 2/4/280. Nav publicēta. Minētās vēstules ir pieejamas AM un NBS dokumentu vadības sistēmā.

³¹ Sk., piemēram, SzS MKBde komandiera 18.04.2019. vēstule Nr. 2/4/184. Nav publicēta.

³² Aizsardzības ministra 22.01.2019. vēstule Nr. MV-N/180. Nav publicēta; Aizsardzības ministra 14.12.2022. vēstule Nr. MV-N/2536. Nav publicēta. Vēstules ir pieejamas AM un NBS dokumentu vadības sistēmā.

NBS īsteno vienu no valsts funkcijām – valsts aizsardzību, kas ir būtiska valsts suverēnās varas joma, jo no tās efektīvas īstenošanas ir atkarīga valsts drošība,³³ tādējādi militārā dienesta tiesiskais regulējums ir interpretējams, ievērojot profesionālā militārā dienesta lomu valsts aizsardzības nodrošināšanā, tomēr demokrātiskā tiesiskā valstī nav pieļaujama tāda tiesību normas piemērošana, kas neattaisnojami ierobežo pamattiesības.

3. Satversmes 106. pantā ietvertu pamattiesību ierobežojumu attaisnojāmība profesionālā dienesta līguma pirmstermiņa izbeigšanas kontekstā

Tiesību doktrīnā ir norādīts, ka pārbaude, vai valsts noteiktais cilvēktiesību ierobežojums ir attaisnojams, ir veicama trijos loģiskos soļos – pirmkārt, ir pareizi jākonstatē cilvēktiesības tvērums, otrkārt, ir jākonstatē, vai valsts rīcība ir kvalificējama kā šis cilvēktiesības aizskārums, un, treškārt, ir jānoskaidro, vai šis aizskārums ir attaisnojams.³⁴

3.1. Satversmes 106. panta tvērums

Satversmes 106. pants noteic, ka ikvienam ir tiesības brīvi izvēlēties nodarbošanos un darbavietu atbilstoši savām spējām un kvalifikācijai. Piespiedu darbs ir aizliegts. Par piespiedu darbu netiek uzskatīta iesaistīšana katastrofu un to seku likvidēšanā un nodarbināšana saskaņā ar tiesas nolēmumu. Pants formulēts kā trīs teikumi, kas regulē vienas tiesības divas atšķirīgas pazīmes. Proti, panta pirmais teikums attiecas uz personas tiesībām strādāt, savukārt otrais un trešais teikums – uz tiesībām nestrādāt, ja persona to nevēlas, bet – ar zināmiem izņēmumiem.³⁵

Ņemot vērā Satversmes tiesas praksi, Satversmes 106. panta pirmajā teikumā ietvertais jēdziens “nodarbošanās” attiecināms uz nodarbinātību gan privātajā, gan publiskajā sektorā.³⁶ Satversmes tiesa arī atzina, ka tiesības brīvi izvēlēties nodarbošanos var ierobežot, taču attiecīgajam ierobežojumam jāatbilst kādam no Satversmes 116. pantā noteiktajiem leģitīmajiem mērķiem un jābūt samērīgam.³⁷ Karavīrs ir valsts aizstāvis, un tiesības uz darbu viņš realizē, pildot militāro dienestu.³⁸ Tādējādi Satversmes 106. panta pirmajā teikumā noteiktās nodarbošanās izvēles brīvības tiesības attiecas arī uz militārā dienesta izpildi.

³³ Augstākās tiesas Senāta Administratīvo lietu departamenta 04.06.2012. spriedums lietā Nr. SKA-138/2012, 10. p., <http://www.at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba?year=2012> [aplūkots 06.03.2023.].

³⁴ Levits E. Cilvēktiesību piemērošanas pamatjautājumi Latvijā. Grām.: Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. Otrais papildinātais izdevums. Inetas Ziemeles zinātniskajā redakcijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2021, 426. lpp.

³⁵ Bite I. 106. panta komentārs. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskajā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 479. lpp.

³⁶ Satversmes tiesas 24.11.2017. spriedums lietā Nr. 2017-07-01, 13.1. p. Latvijas Vēstnesis, 2017, Nr. 234.

³⁷ Satversmes tiesas 21.12.2015. spriedums lietā Nr. 2015-03-01, 14.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2015, Nr. 61.

³⁸ Militārā dienesta likuma 12. panta pirmā daļa.

Tomēr tiesības uz darbu pašreizējā izpratnē drīzāk ir jāsaprot kā valsts aizsardzības nodrošinājums pret piespiedu darbu.³⁹ Brīvība no piespiedu darba ir visnenākais starptautiski un valstiski atzītais tiesību uz darbu elements.⁴⁰ Satversmes 106. pantā ir paredzēts šaurs piespiedu darba aizlieguma izņēmumu uzskaitījums – iesaistīšana katastrofu un to seku likvidēšanā un nodarbināšana saskaņā ar tiesas nolēmumu.

Satversmes 106. pantam līdzīga norma ir ietverta Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas⁴¹ 4. pantā, kas noteic četrus izņēmumus no piespiedu darba, citastarp attiecībā uz “jebkuru militāra rakstura dienestu”. Jāvērš uzmanība, ka ar spriedumu lietā “Chitos pret Grieķiju” (iesnieguma Nr. 51637/12), kas attiecās uz bruņoto spēku virsnieka pienākumu samaksāt valstij ievērojamu naudas summu, lai persona varētu pamest militāro dienestu pirms līgumā paredzētā dienesta perioda beigām, ECT mainīja savu iepriekšējo praksi konvencijas 4. panta 3. daļas b. apakšpunkta interpretācijas aspektā. ECT secināja, ka šāds izņēmums no piespiedu darba ir paredzēts tikai attiecībā uz obligāto militāro dienestu un neattiecas uz profesionālā dienesta karavīriem.⁴²

Iztulkojot jēdzienu “piespiedu darbs”, ECT atzina, ka jāņem vērā divi nosacījumi: pirmkārt, vai darbs ir veikts pret personas gribu un, otrkārt, vai pienākums veikt darbu ir “netaisnīgs” (*unjust*) vai arī tā veikšana ir “cietsirdīga”.⁴³ Uz situāciju, kurā persona ir stājusies darba tiesiskajās attiecībās pēc brīvas gribas, tomēr vēlāk šī griba zudusi, ir attiecināms piespiedu darba aizliegums. Šajā gadījumā jāņem vērā laika posms, kādā persona nodarbināta pēc tam, kad tā skaidri izteikusi savu nevēlēšanos turpināt šīs attiecības.⁴⁴ Arī Satversmes tiesa secināja, ka, lai kādu darbu atzītu par piespiedu darbu, tam jābūt tādām, no kura personai nav iespēju atteikties.⁴⁵

Karavīrs brīvprātīgi pilda militāro dienestu saskaņā ar profesionālā dienesta līgumu, kas pamatā tiek noslēgts līdz militārajam dienestam noteiktā maksimālā vecuma sasniegšanai vai uz laiku, kas nav īsāks par pieciem gadiem.⁴⁶ Tādējādi profesionālā dienesta izpilde apstākļos, kuros karavīrs vēlas izbeigt militārā dienesta tiesiskās attiecības pēc savas iniciatīvas, bet iestāde šādu patieso gribu apzināti ignorē, uzskatot, ka tai ir imperatīvās tiesības prasīt no karavīra profesionālā dienesta izpildi līdz līguma termiņa beigām, kas atsevišķajos gadījumos ir pat vairāki gadi, atbilst Satversmes 106. panta otrajā teikumā ietvertajam jēdzienam “piespiedu darbs”.

3.2. Pamattiesību aizskāruma konstatācija

Kad ir konstatēts Satversmes 106. panta tvērums, ir jāpārbauda, vai attiecīgā pamattiesību norma ir aizskarta. Par tiesību aizskārumu vispirms uzskatāms mērķtiecīgs cilvēktiesību ierobežojums, tomēr par aizskārumu uzskatāms arī jebkurš cits (gribēts

³⁹ Bite I. 2011, 492. lpp.

⁴⁰ Turpat, 498. lpp.

⁴¹ Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija. Parakstīta Romā 04.11.1950. [08.03.2023. red.].

⁴² Guide on Article 4 of the European Convention on Human Rights. Prohibition of slavery and forced labour, p. 14, https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_4_eng.pdf [aplūkots 12.03.2023.].

⁴³ Satversmes tiesas 27.11.2003. spriedums lietā Nr. 2003-13-0106, 1.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2003, Nr. 168.

⁴⁴ Bite I. 2011, 499. lpp.

⁴⁵ Turpat, 3. p.

⁴⁶ Militārā dienesta likuma 20. panta trešā daļa. Sk. izņēmumus panta sestajā un septītajā daļā.

vai negribēts) faktiskais vai tiesiskais kavēklis, kas traucē attiecīgās normas īstenošanu. Šim kavēklim tomēr ir jāatrodas tiešā vai netiešā cēloniskā saistībā ar valsts rīcību.⁴⁷

Iestādes lēmums nesaskaņot (atteikums) karavīra ziņojumu par profesionālā dienesta līguma izbeigšanu pirms termiņa, nepastāvot Militārā dienesta likuma 44. panta piektajā daļā minētajiem apstākļiem (bruņotam konfliktam, karam, izņēmuma stāvoklim vai mobilizācijai), kas pārtrauc atvaļināšanu no dienesta, neizvērtējot konkrētu gadījumu un pārkāpjot rīcības brīvības iekšējās robežas, ir uzskatāms par kavēkli, kas liedz Satversmes 106. panta pamattiesību īstenošanu.

3.3. Pamattiesību aizskārums attaisnojāmība

Lai tiesību normu, ar kuru noteikts pamattiesību aizskārums, atzītu par atbilstošu Satversmei, ir jāpārlicinās, vai šāds aizskārums atbilst visiem Satversmes tiesas praksē noteiktajiem pamattiesību ierobežojuma konstitucionalitātes testa kritērijiem, proti, ir jānoskaidro, vai ierobežojums ir noteikts ar likumu, tam ir leģitīms mērķis un tas atbilst samērīguma principam.⁴⁸

Rakstā iepriekš tika secināts, ka Satversmes 106. pantā ietvertā pamattiesību aizskārums izpaužas kā NBS amatpersonas lēmums – atteikums izbeigt profesionālā dienesta līgumu pirms termiņa pēc karavīra iniciatīvas. Tas nav “klasisks” tiesību aizskārums likuma priekšraksta formā,⁴⁹ tomēr ikvienai iestādes rīcībai pret individu, konkrētajā gadījumā – karavīru, ir jābalstās uz likumu. Nelabvēlīgie lēmumi tiek pamatoti ar Militārā dienesta likuma 43. panta pirmo daļu. Ņemot vērā šajos lēmumos ietvertā tiesiskā pamata interpretāciju, proti, tiesību piemērotāja kļūdaino uzskatu par rīcības brīvības iekšējās robežas neesamību, pēc autores domām, pastāv pamatotas šaubas – vai likums atbilst nepieciešamajai tiesiskās valsts likuma kvalitātei, jo īpaši iestādes rīcības brīvības robežu skaidra formulējuma aspektā.

Savukārt attiecībā uz ierobežojuma leģitīma mērķa esamību jāsecina, ka, ņemot vērā rakstā analizēto valsts imperatīvo militāro interešu jēdzienu, šādi leģitīmi mērķi ir sabiedrības drošība un demokrātiskas valsts iekārtas aizsardzība.

Samērīguma jeb proporcionalitātes principam ir centrālā nozīme sabiedrības un indivīda tiesību norobežošanā.⁵⁰ Administratīvā procesa likuma⁵¹ 66. panta otrā daļa noteic, ka cilvēktiesību ierobežojums, ja tas adresētam attiecīgās tiesības pēc būtības atņem, nekādā gadījumā nav samērīgs. Tiesību doktrīnā atzīts, ka tas nozīmē, ka cilvēktiesības var tikt ierobežotas, bet nevar tikt reducētas līdz nullei. Tā ir tā sauktā “cilvēktiesību kodola garantija”, ko iestāde nedrīkst aizskart.⁵² Ar iestādes nepamatotu atteikumu saskaņot karavīra ziņojumu par profesionālā dienesta līguma izbeigšanu pirms termiņa atkarībā no konkrētā gadījuma apstākļiem var tikt ierobežotas Satversmes 106. pantā ietvertās abas tiesības – gan personas tiesības strādāt (brīvi izvēlēties nodarbošanos), gan tiesības nestrādāt, ja persona to nevēlas, ja individuālajā gadījumā tiek konstatēts piespiedu darba aizlieguma principa pārkāpums. Tādējādi atsevišķos

⁴⁷ Levits E. 2021, 428. lpp.

⁴⁸ Sk. piem.: Satversmes tiesas 10.02.2017. spriedums lietā Nr. 2016-06-01. Latvijas Vēstnesis, 2017, Nr. 33.

⁴⁹ Sīkāk par “klasisku” tiesību aizskārums sk.: Levits E. 2021, 428. lpp.

⁵⁰ Levits E. 2021, 437. lpp.

⁵¹ Administratīvā procesa likums: LV likums. Pieņemts 25.10.2001. [13.03.2023. red.].

⁵² Briede J., Levits E. 2013, 648. lpp.

gadījumos var tikt aizskarta attiecīgās pamattiesības būtība – ja iestādes lēmums ierobežo šīs tiesības tādā apjomā, ka tiek skarts to kodols un tiek pilnībā atņemta šādu tiesību realizēšana. Tas nozīmē, ka attiecīgais ierobežojums rada pamatotus jautājumus par atbilstību samērīguma principam un līdz ar to bažas par Satversmes 106. pantā nostiprināto pamattiesību neattaisnojamu aizskārumu.

Kopsavilkums

1. Valsts imperatīvās militārās intereses ir vitālas valsts ārējās drošības intereses, kas vērstas uz Latvijas valsts pastāvēšanas un suverenitātes nodrošināšanu, tautas saglabāšanu un demokrātiskās konstitucionālās iekārtas aizsardzību.
2. Profesionālā dienesta izpilde apstākļos, kuros karavīrs vēlas izbeigt militārā dienesta tiesiskās attiecības pēc savas iniciatīvas, bet iestāde šādu patieso gribu apzināti ignorē, prasot no karavīra profesionālā dienesta izpildi līdz līguma termiņa beigām, atbilst Satversmes 106. panta otrajā teikumā ietvertajam jēdzienam “piespiedu darbs”.
3. Iestādes lēmums neakceptēt karavīra ziņojumu par profesionālā dienesta līguma izbeigšanu pirms termiņa, nepastāvot Militārā dienesta likuma 44. panta piektajā daļā minētajiem apstākļiem un pārkāpjot rīcības brīvības iekšējās robežas, ir uzskatāms par kavēkli, kas liedz personai īstenot Satversmes 106. panta pamattiesības.
4. Ar iestādes nepamatotu atteikumu saskaņot karavīra ziņojumu par profesionālā dienesta līguma izbeigšanu pirms termiņa var tikt aizskarta Satversmes 106. panta būtība, ja iestādes lēmums konkrētajos apstākļos ierobežo šīs tiesības tādā apjomā, ka tiek pilnībā atņemta to realizēšana. Šajā gadījumā pastāv pamatotas šaubas par ierobežojuma atbilstību samērīguma principam.

**COVID-19 PANDĒMIJAS PIEREDZE
PAMATTIESĪBU IEROBEŽOJUMU
KONTEKSTĀ – MINISTRU KABINETA
2021. GADA 9. OKTOBRA RĪKOJUMA
“PAR ĀRKĀRTĒJĀS SITUĀCIJAS
IZSLUDINĀŠANU”
NR. 720 5.3. APAKŠPUNKTS**

**THE EXPERIENCE OF COVID-19 PANDEMIC IN
CONTEXT OF RESTRICTIONS OF FUNDAMENTAL
HUMAN RIGHTS –
THE ORDER OF THE CABINET OF MINISTERS
OF LATVIA OF OCTOBER 9, 2021
“ON DECLARING A STATE OF EMERGENCY”
NO. 720, SUB-SECTION 5.3**

Sandra Sondore, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

The purpose of the current article is, by analysing the experience of the state of emergency brought about by the COVID-19 pandemic, to contribute to clarifying the frame of actions and powers of government, determining significant restrictions of fundamental rights (the right of individuals to private life and the right to freely choose an occupation) in emergency situations related to the pandemic. The task of the current paper is, by applying the criteria and methodology for evaluating the permissibility of restrictions of fundamental rights, to assess whether the actions of the government of Latvia, implementing the restrictions of fundamental rights (namely, the requirement for a COVID-19 interoperable certificate in legal relations for all employees in the public sector) were legitimate, necessary and proportionate.

Atslēgvārdi: Satversmes tiesa, cilvēktiesības, ārkārtas situācija, Covid-19 pandēmija, pamattiesību ierobežojumi

Keywords: Constitutional Court, human rights law, state of emergency, the COVID-19 pandemic, restrictions of fundamental rights

Ievads

Raksta jeb pētījuma mērķis ir, lietojot pamattiesību ierobežojumu pieļaujamības izvērtēšanas kritērijus un metodoloģiju, izvērtēt, vai Latvijas Republikas Ministru kabineta rīcība, ieviešot 2021. gada 9. oktobra rīkojuma “Par ārkārtējās situācijas izsludināšanu” Nr. 720 5.3. apakšpunktā noteikto pamattiesību ierobežojumu, proti, prasību pēc Covid-19 sadarbspējīgā sertifikāta darba tiesiskajās attiecībās visiem publiskā sektorā strādājošajiem, bija leģitīma, nepieciešama un samērīga.

2021. gada 9. oktobrī Latvijas Republikas (turpmāk – LR) Ministru kabinets (turpmāk – MK) pieņēma rīkojumu Nr. 720 “Par ārkārtējās situācijas izsludināšanu” (turpmāk – Rīkojums), kura 5.3. apakšpunkts (Ierobežojums vai Ierobežojumi) skāra personu tiesības uz privāto dzīvi un tiesības brīvi izvēlēties nodarbošanos. Ierobežojums noteica prasību pēc Covid-19 (turpmāk – C19) sadarbspējīgā sertifikāta (C19 sertifikāts) darba tiesiskajās attiecībās visiem publiskajā sektorā strādājošajiem. MK Rīkojuma pieņemšanas nepieciešamību pamatoja ar C19 pandēmiju, uzskatot, ka tādā veidā var tikt panākta C19 straujās izplatības apturēšana un ar to saistītās veselības sektora pārslodzes un nāves gadījumu pieauguma apturēšana.¹ Attiecībā uz Rīkojuma leģitīmo pamatu MK ir norādījis,² ka tas bija vajadzīgs: a) lai apturētu straujo C19 izplatību; b) lai apturētu veselības nozares noslodzi; c) lai mazinātu novērojamo mirstību. Ierobežojuma ieviešana, izstrādājot Rīkojuma projektu, sākotnēji netika paredzēta, jo tā pamatojums un leģitīmais mērķis tiesību akta projekta anotācijā nav atrodams. Jāsecina, ka Ierobežojumu atbilstību pamattiesību ierobežojumu pieļaujamības izvērtēšanas kritērijiem MK iepriekš nebija analizējis un izvērtējis. *Post factum* atsevišķi MK pārstāvji pamatoja, ka Ierobežojums faktiski bija obligātās vakcinācijas ieviešana un bija nepieciešams kā obligāts “morāls un ētisks piemērs”.³

Šī raksta mērķis ir noskaidrot izpildvaras pilnvarojuma robežas, kā arī pamattiesību ierobežojumu tiesiskumu ar pandēmijām saistītās ārkārtas situācijās līdzīgos apstākļos, ņemot vērā, ka ar C19 pandēmiju saistītai ārkārtas situācijai līdz šim nebija precedenta, kas pamato pētījuma aktualitāti. Pētījuma uzdevums, lietojot pamattiesību ierobežojumu pieļaujamības izvērtēšanas kritērijus un metodoloģiju,⁴ ir izvērtēt, vai MK rīcība konkrētajos apstākļos bija leģitīma, nepieciešama un samērīga. Pētījuma ierobežotā apjoma prasību dēļ autore vairāk koncentrēs uzmanību tieši uz samērīguma principa ievērošanu, ierobežojot personu tiesības uz privāto dzīvi un tiesības brīvi izvēlēties nodarbošanos.

Pētījumā izmantotā metodoloģija ir balstīta kritērijos, kas noteikti LR Satversmē un Satversmes tiesas (turpmāk – ST) judikatūrā. Atbilstoši ST judikatūrai⁵ ST, izvērtējot, vai pamattiesību ierobežojums ir attaisnojams, noskaidro un vērtē

¹ Sk. Rīkojuma projekta anotāciju, https://tapportals.mk.gov.lv/legal_acts/cb8e3fcb-625c-4cb2-9d74-50bd29a8e233 [aplūkots 13.03.2023.].

² Turpat.

³ Bordāns J.: “Lēmumi bez personīgas atbildības ir vāji. Politika bez personīga piemēra ir glēva.” Jurista Vārds, 2021, Nr. 42 (1204), <https://m.juristavards.lv/doc/279746-rikojums-par-arkartejas-situacijas-izsludinasanu-atsevisku-ar-vakcinacijas-pienakumu-saistitu-normu/> [aplūkots 13.03.2023.].

⁴ Sk.: Balodis K. Pamattiesību ierobežojuma konstitucionalitātes izvērtēšana Satversmes tiesas praksē. Publicēts 2015. gada 11. decembrī, <https://www.satv.tiesa.gov.lv/runas-un-raksti/pamattiesibu-ierobe-zojuma-konstitucionalitates-izvertesana-satversmes-tiesas-prakse/> [aplūkots 12.03.2023.].

⁵ Turpat.

ierobežojumu atbilstību šādiem trīs kritērijiem: 1) vai pamattiesību ierobežojums noteikts ar likumu; 2) vai ierobežojumam ir leģitīms mērķis; 3) vai ierobežojums atbilst samērīguma principam, respektīvi, vai izraudzītie līdzekļi ir samērīgi ar ierobežojuma leģitīmo mērķi.⁶ Pētījuma struktūra ir sakārtota atbilstoši metodoloģijas kritērijiem jeb konstitucionalitātes testam.

1. Vai ierobežojums tika noteikts ar likumu un atbilst tā leģitīmajam mērķim

Ierobežojums bija administratīvais akts, un kā tāds tas saturēja jaunas tiesību normas, kas iepriekš nebija noteiktas citos normatīvajos aktos. Administratīvais akts nedrīkst radīt jaunas tiesību normas, bet gan tikai iedzīvināt spēkā esošus normatīvos aktus vai tiesību normas konkrētos apstākļos.⁷

MK uzskatīja, ka Ierobežojums bija vajadzīgs, lai apturētu C19 izplatību, bet neņēma vērā uz Rīkojuma pieņemšanas brīdi jau zināmos faktus,⁸ ka vakcinācija pret C19 neaptur C19 izplatību, vakcīnu pret C19 (turpmāk – C19 vakcīnas) aizsardzība ilgst ierobežotu mēnešu skaitu,⁹ attīstās C19 vīrusa mutācijas, kas ir rezistentas pret C19 vakcīnu sniegto aizsardzību.¹⁰ MK atzina, ka C19 vakcīnu efektivitāte pret jaunā vīrusa varianta izraisītu hospitalizāciju un saslimšanu ar simptomātisku C19 formu ir samazināta.¹¹ Vakcīnu aizsardzības termiņš bija limitēts, tomēr prasība pēc C19 sertifikāta publiskā sektora darbiniekiem neietvēra vakcinācijas veikšanas termiņa prasības. Savukārt C19 vakcīnu blakņu riski¹² jauniem un vidēja vecuma cilvēkiem, salīdzinot ar C19 vakcīnu efektivitāti, bija nesamērīgi. Veselības nozares noslodzi radīja konkrētas saslimušo personu vecuma un veselības stāvokļa riska grupas,¹³ kamēr Ierobežojumus attiecināja uz visiem darbaspējīgajiem iedzīvotājiem neatkarīgi no viņu veselības un vecuma riska faktoriem.

⁶ Sk.: Balodis K. Pamattiesību ierobežojuma konstitucionalitātes izvērtēšana Satversmes tiesas praksē. Publicēts 2015. gada 11. decembrī, <https://www.satv.tiesas.gov.lv/runas-un-raksti/pamattiesibu-ierobe-zojuma-konstitucionalitates-izvertesana-satversmes-tiesas-prakse/> [aplūkots 12.03.2023.].

⁷ Sk.: Briede J., Danovskis E., Kovaļevska A. Administratīvās tiesības. Mācību grāmata. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2016, 98. lpp.

⁸ Sk.: Sarah A. Buchan et al. Effectiveness of COVID-19 vaccines against Omicron or Delta infection. Elektroniskais žurnāls “medRxiv”, 30.12.2021., <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2021.12.30.21268565v2> [aplūkots 13.03.2023.].

⁹ Sk.: Hiam Chemaitelly et al. Waning of BNT162b2 Vaccine Protection against SARS-CoV-2 Infection in Qatar. The New England Journal of Medicine, 09.12.2021, <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMoa2114114> [aplūkots 8.04.2023.].

¹⁰ Sk.: Rui Wang, Jiahui Chen, Guo Wei Wei. Mechanisms of SARS-CoV-2 Evolution Revealing Vaccine-Resistant Mutations in Europe and America. Elektroniskais žurnāls “PubMed”, 07.12.2021., <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34873910/> [aplūkots 13.03.2023.].

¹¹ Tiesību akta projekta “Grozījumi Ministru kabineta 2021. gada 9. oktobra rīkojumā Nr. 720 “Par ārkārtējās situācijas izsludināšanu” sākotnējās ietekmes (ex-ante) novērtējuma ziņojums (anotācija), <https://tapportals.mk.gov.lv/annotation/23705b15-16a8-47cfa246f3d8586b2af0> [aplūkots 13.03.2023.].

¹² Sk. Latvijas Zāļu valsts aģentūras apkopoto statistiku, <https://www.zva.gov.lv/lv/pacientiem-un-sabiedribai/zales/vakcinas-pret-covid-19/zinojumi-par-blaknem> [aplūkots 13.03.2023.].

¹³ Sk. SPKC apkopoto statistiku, <https://www.spkc.gov.lv/lv/covid-19-statistika#miruso-skaitis-ar-apstiprinatu-covid-19-infekciju-dzimuma-un-vecuma-sadalijums> [aplūkots 13.03.2023.].

Vienlīdzības princips pieļauj atšķirīgu attieksmi pret personām, kuras atrodas vienādos apstākļos, ja tai ir objektīvs un saprātīgs pamats.¹⁴ Ierobežojuma dēļ trūka pedagogu,¹⁵ medicīnas personāla¹⁶ un pat sētnieku.¹⁷ Tāpēc Ierobežojuma *post factum* minētais leģitīmais mērķis – nodrošināt svarīgu valsts funkciju un pakalpojumu nepārtrauktību – ne tikai netika sasniegts, bet notika tieši pretējais – Ierobežojums apdraudēja spēju nodrošināt šo funkciju un pakalpojumu nepārtrauktību! Kā norādījusi Rīgas Juridiskās augstskolas profesore Ineta Ziemele: “burtiska un no konteksta un sistēmas atrauta (Rikojuma) 5.3. punkta interpretācija var atsevišķos izņēmuma gadījumos novest pie valsts funkciju īstenošanas traucējuma, ja amatpersona nevar pildīt amata pienākumus un citas iespējas nav izvērtas, bet šī amatpersona (darbinieks) konkrētās funkcijas veikšanai ir nepieciešama, un tad var rasties šī punkta satversmības jautājumi. Rikojuma mērķis, kā jau minēts, nebija veidot regulējumu, kas traucētu valsts funkciju īstenošanu. Šāds rezultāts, piemērojot 5.3. punktu, novestu līdz absurdam un būtu pretrunā Rikojuma mērķim.”¹⁸

2. Vai ierobežojums atbilst samērīguma principam

ST ir secinājusi, ka “tiesību ierobežojumi ir nepieciešami, ja nepastāv citi līdzekļi, kuri būtu tikpat iedarbīgi un kurus izvēloties personu pamattiesības tiktu ierobežotas mazāk”.¹⁹

Nav konstatējams sabiedrības ieguvums no Ierobežojuma piemērošanas, atstādinot no darba arī tos darbiniekus, kuri iepriekš attālināti ir pildījuši savus darba pienākumus, nodrošinot valsts funkciju nepārtrauktību attālināti. Darbiniekiem bija risks saslimt, tikt hospitalizētiem un pārnēsāt vīrusu gan atstādināšanas gadījumā, gan arī turpinot pildīt darba pienākumus. Neatstādināšanas gadījumā bija acīmredzami ieguvumi – netika nodarīti zaudējumi un netika pārkāptas personu pamattiesības. Turklāt MK 2022. gada 6. janvārī lēma pagarināt Ierobežojuma spēkā esamību līdz pat 2022. gada 28. februārim,²⁰ lai gan citas ES valstis ar līdzīgiem saslimstības rādītājiem lēma par ierobežojumu atcelšanu aptuveni mēnesi agrāk

¹⁴ Sk. Satversmes tiesas 23.11.2015. sprieduma lietā Nr. 2015-10-01 15. punktu; Satversmes tiesas 11.12.2020. sprieduma lietā Nr. 2020-26-0106 23. punktu (64. lpp.).

¹⁵ Sk.: Apollo.lv. Latvijā turpina pieaugt pedagogu trūkums, <https://www.apollo.lv/7333661/latvija-turpina-pieaugt-pedagogu-trukums> [aplūkots 14.03.2023.].

¹⁶ Sk.: LETA. VM reķinās, ka jāatlaiz no darba būs arī nevakcinētie mediķi, <https://www.la.lv/vm-rekinas-ka-jaatlaiz-no-darba-bus-ari-nevakcinetie-mediki> [aplūkots 14.03.2023.].

¹⁷ Sk.: Anstrate V. Šogad divkārt lielāks sētnieku trūkums nekā pērn; Rīgā 50 vakances. LSM.lv, 27.12.2021., <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/sogad-divkart-lielaks-setnieku-trukums-neka-pern-riga-50-vakances.a436307/> [aplūkots 11.04.2023.].

¹⁸ Sk.: Ziemele I. Rikojuma mērķis ir nodrošināt valsts funkciju, tai skaitā cilvēktiesību aizsardzības, īstenošanu. Jurista Vārds, 2021, Nr. 42 (1204), <https://m.juristavards.lv/doc/279746-rikojums-par-arkartejas-situacijas-izsludinasanu-atsevisku-ar-vakcinacijas-pienakumu-saistitu-normu/> [aplūkots 13.03.2023.].

¹⁹ Sk. Satversmes tiesas 11.12.2020. sprieduma lietā Nr. 2020-26-0106 20. punktu (46.–51. lpp.), 2020-26-0106_Spriedums.pdf (tiesa.gov.lv) [aplūkots 13.03.2023.].

²⁰ Sk. MK oficiālo tīmekļa vietni informācijai, kas saistīta ar C19: www.covid19.gov.lv, <https://covid19.gov.lv/aktualites/arkarteja-situacija-pagarinata-lidz-28februarim> [aplūkots 13.03.2023.].

nekā Latvija,²¹ turklāt nevienā citā ES valstī nebija noteikti tik būtiski Ierobežojumi nevakcinētajiem strādāt publiskajā sektorā.^{22, 23}

MK nav vērtējis Ierobežojumu samērīgumu attiecībā uz konkrētu profesiju pārstāvjiem, kuru darba specifika dod iespēju strādāt attālināti²⁴ un vienlaicīgi kuru kvalifikācija un prasmes ir būtiskas valsts funkciju nodrošināšanai un nepārtrauktībai. MK nav vērtējis iespēju sasniegt paša definēto leģitīmo mērķi ar mazāk ierobežojošiem līdzekļiem, Ierobežojuma ietekmi uz valsts sociālo budžetu un valsts ilgtspēju cilvēku atstādināšanas gadījumā. Šis secinājums izriet no fakta, ka, izstrādājot Rikojuma projektu, Ierobežojums nebija paredzēts. Tas nozīmē, ka tā ieviešana un ietekme nebija iepriekš rūpīgi izvērtēta un lēmums par tā iekļaušanu bija pieņemts spontāni un politiski. No Rikojuma anotācijā²⁵ norādītā risinājuma apraksta izrietēja, ka sākotnēji regulējums, kas dod tiesības darba devējam izvērtēt C19 sertifikāta nepieciešamību, bija paredzēts visiem darbiniekiem. Anotācijā nebija pamatojuma, kādēļ tieši publiskajā sektorā strādājošajiem ir aizliegums pildīt darba pienākumus bez C19 sertifikāta. No minētā izriet, ka MK par Ierobežojuma ieviešanu bija izšķīries ārkārtas sēdes laikā. Pirmšķietami priekšlikums par Rikojuma pieņemšanu un ārkārtas situācijas izsludināšanu ir nācis no MK Krīzes vadības padomes.²⁶

MK noteikumos Nr. 662 (pieņemti 2021. gada 28. septembrī) bija paredzētas darba devēja tiesības noteikt darbinieka inficēšanās risku un iespējamo risku citu cilvēku veselībai, izvērtējot viņa darba pienākumus, darba apstākļus, un noteikt tos darbus, kuru veikšanai ir nepieciešams C19 sertifikāts, kā arī noteikti kritēriji, kas ņemami vērā. Jāsecina, ka Rikojuma 5.3. apakšpunkts jau sākotnēji tika pieņemts redakcijā, kas bija pretrunā ar MK noteikumu Nr. 662 24. punktu, kurš stājās spēkā tai pašā dienā. Vēlāk tiesību akta projekta “Grozījumi noteikumos Nr. 662” sākotnējās ietekmes (*ex-ante*) novērtējuma ziņojumā (anotācijā)²⁷ tika norādīts, ka valsts pārvaldē ir ierobežots darbinieku resurss, tādēļ ikviena darbinieka ilgstoša slimošana ietekmē valsts pārvaldei noteikto funkciju izpildi. Nav saprotams, kādēļ tieši valsts pārvaldes darbiniekiem nebija piemērojams individuāls izvērtējums, bet visi darbinieki bez C19 sertifikāta bija atstādināmi. ST ir norādījusi, ka “pat gadījumos, kad valsts izmanto savas tiesības atkāpties no konkrētām starptautiskajās

²¹ Sk.: LSM.lv. Lietuva un Igaunija ātrāk spērušas soļus uz Covid-19 ierobežojumu atcelšanu, <https://www.lsm.lv/raksts/zinas/arzemes/lietuva-un-igaunija-atrak-sperusas-solus-uz-covid-19-ierobezojumu-atcelšanu.a442871/> [aplūkots 11.04.2023.].

²² Sk.: Kmiotowicz Z. Evidence is insufficient to back mandatory NHS staff vaccination, says House of Lords committee. *British Medical Journal*, 2021, No. 375 (2957), Evidence is insufficient to back mandatory NHS staff vaccination, says House of Lords committee | *The BMJ* [aplūkots 13.03.2023.].

²³ Reuters. Slovenia's top court rejects vaccination rule for public sector employees, <https://www.reuters.com/world/europe/slovenias-top-court-rejects-vaccination-rule-public-sector-employees-2021-12-06/> [aplūkots 13.03.2023.].

²⁴ Sk.: Grodiņa Z. LIZDA: Pedagogi bez Covid-19 sertifikāta varētu strādāt attālināti, <https://www.labdien.lv/lizda-pedagogi-bez-covid-19-sertifikata-varetu-stradat-attalinati/> [aplūkots 14.03.2023.].

²⁵ Sk.: Rikojuma anotāciju, https://tapportals.mk.gov.lv/legal_acts/cb8e3fcb-625c4cb2-9d74-50bd29a8e233 [aplūkota 13.03.2023.].

²⁶ Sk.: Ministru kabineta Krīzes vadības padomes ārkārtas 2021. gada 5. oktobra sēdes protokolu (ar turpinājumu 07.10.2021.), <https://www.vugd.gov.lv/lv/media/5097/download?attachment> [aplūkots 10.04.2023.].

²⁷ Sk. Ministru kabineta noteikumu projekta “Grozījumi noteikumos Nr. 662” anotāciju, <https://tapportals.mk.gov.lv/annotation/03719be2-3585-4b91-b2d4f7f840e08b3e> [aplūkota 13.03.2023.].

cilvēktiesību līgumos noteiktajām saistībām, pieņemtajiem lēmumiem ir jāatbilst samērīguma principam, proti, izraudzītajiem līdzekļiem jābūt vismazāk ierobežojošiem no visiem tiem līdzekļiem, ar kuriem vēlamais rezultāts varētu tikt sasniegts”.²⁸

Saeima 2021. gada 4. novembrī, izdarot grozījumus Covid-19 infekcijas izplatības pārvaldības likumā, papildināja to ar atsevišķu nodaļu “Epidemioloģiskā drošība darba vidē”. Likumā ietverts tiesiskais risinājums situācijā, ja darbiniekam nav iegūts C19 sertifikāts, uzsverot anotācijā,²⁹ ka darba tiesisko attiecību pusēm būtu nepieciešams savstarpēji rast iespējami saudzīgāko risinājumu darba attiecību turpināšanai. Lai arī grozījumi bija pieņemti un stājās spēkā pēc Rikojuma pieņemšanas, jāņem vērā, ka likumam ir augstāks juridiskais spēks. Pirmšķietami Rikojuma 5.3. apakšpunkts ierobežojuma darbības laikā bija pretrunā arī ar Covid-19 infekcijas izplatības pārvaldības likumā noteikto regulējumu.

Noslēgumā jāmin Eiropas Cilvēktiesību tiesas (turpmāk – ECT) 2021. gada 8. aprīļa lieta Nr. 47621/12 *Vavrička un citi pret Čehiju*,³⁰ kur ECT nekonstatēja Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 8. panta pārkāpumu jautājumā par bērnu obligāto vakcināciju pret vairākām infekcijas slimībām. Rikojuma leģitimitātes kontekstā atsaukties uz šo spriedumu nav korekti, jo ECT pirms motīvu daļas skaidri nosprauda sprieduma robežas, uzsverot, ka attiecīgā lieta attiecas uz standarta un regulāru bērnu vakcināšanu pret slimībām, kas medicīnas zinātnē ir labi zināmas.³¹ Rikojuma pieņemšanas brīdī C19 nebija šāda veida slimība, un C19 vakcīnas tika izstrādātas un apstiprinātas ārkārtas apstākļos, neievērojot standarta vakcīnu ieviešanas procesu^{32,33} un ieviešot pilnīgi jaunu vakcīnu tehnoloģiju jeb pieeju,³⁴ par kuras ilgtermiņa iedarbību uz cilvēka veselību nav pilnīgu datu.

²⁸ Sk. Satversmes tiesas 11.12.2020. sprieduma lietā Nr. 2020-26-0106 21.1. punktu, 2020-26-0106_Spriedums.pdf (tiesa.gov.lv) [aplūkots 13.03.2023.].

²⁹ Sk. Covid-19 infekcijas izplatības pārvaldības likuma grozījumu anotāciju, http://titania.saeima.lv/LIVS13/SaeimaLIVS13.nsf/0/101DF12AFC8B94CCC22_5877900418411?OpenDocument [aplūkots 13.03.2023.].

³⁰ Sk. ECT Lielās palātas 08.04.2021. spriedumu apvienotajā lietā Nr. 47621/12 *Vavrička un citi pret Čehiju*, https://tap.mk.gov.lv/doc/2021_07/TMAnotp2_140721_Covid_parv_gr.1760.pdf [aplūkots 10.04.2023.].

³¹ Sk. ECT sprieduma 158. punktu: “158. Visupirms Tiesa norāda, ka šī lieta attiecas uz standarta un regulāru bērnu vakcināšanu pret slimībām, kas medicīnas zinātnē ir labi zināmas.” https://tap.mk.gov.lv/doc/2021_07/TMAnotp2_140721_Covid_parv_gr.1760.pdf [aplūkots 10.04.2023.].

³² Eiropas Medicīnas aģentūra (*European Medicines Agency*) ES dalībvalstīs Rikojuma pieņemšanas un darbības laikā C19 vakcinām bija piešķirusi nosacītu tirdzniecības atļauju. Sk. Eiropas Medicīnas aģentūras mājaslapā pieejamo informāciju par to, kas ir nosacīta tirdzniecības atļauja, <https://www.ema.europa.eu/en/glossary/conditional-marketing-authorisation> [aplūkots 10.04.2023.].

³³ Sk.: Eiropas Medicīnas aģentūras mājaslapā pieejamo informāciju par C19 vakcinām, kas reģistrētas ES, <https://www.ema.europa.eu/en/human-regulatory/overview/public-health-threats/coronavirus-disease-covid-19/treatments-vaccines-vaccines-covid-19/covid-19-vaccines-authorised#authorised-covid-19-vaccines-section> [aplūkots 10.04.2023.].

³⁴ Jain S. et al. Messenger RNA-based vaccines: Past, present, and future directions in the context of the COVID-19 pandemic. *Adv Drug Deliv Rev.*, 2021, No. 179:114000. Pieejams: Messenger RNA-based vaccines: Past, present, and future directions in the context of the COVID-19 pandemic - PubMed (nih.gov) [aplūkots 10.04.2023.].

Kopsavilkums

1. Rīkojums kā administratīvs akts nedrīkstēja radīt jaunas tiesību normas, bet gan tikai iedzīvināt Latvijā spēkā esošas tiesību normas konkrētos apstākļos.
2. Rīkojuma pieņemšanas brīdī par tā leģitīmo mērķi bija zināms, ka vakcinācija neaptur C19 izplatību, nepasargā no saslimšanas, tās aizsardzība ir terminēta, blakņu riski jauniem cilvēkiem, salīdzinot ar vakcīnu efektivitāti, ir nesamērīgi un ka veselības nozares noslodzi rada konkrētas saslimušo riska grupas, kamēr ierobežojumus attiecināja uz visiem darbspējīgajiem iedzīvotājiem bez izņēmuma un neatkarīgi no viņu veselības un vecuma riska faktoriem.
3. Satversmes 91. pantā noteiktais vienlīdzības princips pieļauj atšķirīgu attieksmi pret personām, kuras atrodas vienādos apstākļos, ja tai ir objektīvs un saprātīgs pamats. Liedzot iespēju publiskajā sektorā darba devējam izvērtēt darbinieku individuālos darba apstākļus, tika pārkāpts Satversmes 8. nodaļā noteiktais samērīguma un vienlīdzības princips.
4. Ierobežojums sākotnēji nebija paredzēts. Tas liecina, ka netika izvērtēta iespēja izvēlēties situācijas risināšanai citus pamattiesības mazāk ierobežojošus līdzekļus.
5. Pirmšķietami Rīkojuma 5.3. apakšpunkts bija pretrunā ar Covid-19 infekcijas izplatības pārvaldības likumā noteikto regulējumu.
6. Rīkojuma mērķis – aizsargāt sabiedrības drošības un veselības intereses – dod MK plašas pilnvaras, paverot plašas interpretācijas tiesības un radot tiesisko regulējumu, kas var nesasniegt minēto mērķi, bet būtiski skart Satversmes 8. nodaļā aizsargātās cilvēku pamattiesības, izpildvarai pārkāpjot valsts varas dalīšanas un tiesiskās valsts principus.³⁵ Eiropas Parlaments ir uzsvēris, ka viens no valstu lielākajiem uzdevumiem C19 ierobežošanā būs spēja nodrošināt pamatvērtību – demokrātijas, likuma varas un pamattiesību – aizsardzību.³⁶ Proti, ikvienam pasākumam jāveicina demokrātija un jāaizsargā tās vērtības, nevis jārada tai draudus.³⁷ Lai preventētu šādas demokrātiju apdraudošas situācijas, autores ieskatā, būtu jāspēr šādi soļi:
 - 6.1. Par pamattiesību jautājumiem, kuru izlemšanai nav noteikti pietiekami skaidri juridiskie standarti, jālemj demokrātiski leģitimētiem valsts varas orgāniem, pirmām kārtām – likumdevējam.³⁸ Šajā kontekstā jāvērtē arī MK Krīzes vadības padomes³⁹ kompetence, loma un atbildība Rīkojuma pieņemšanas procesā.

³⁵ Sk. Satversmes tiesas 16.12.2005. sprieduma lietā Nr. 2005-12-0103 17. punktu, https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2005-12-0103_spriedums.pdf [aplūkots 13.03.2023.].

³⁶ Sk. Eiropas Parlamenta ziņojumu, <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40> [aplūkots 9.04.2023.].

³⁷ Sk. Ministru kabineta Krīzes vadības padomes Informatīvo ziņojumu par pamatprincipiem un kritērijiem, kuriem iestājoties, varētu lemt par Covid-19 izplatības ierobežošanai ieviesto pasākumu mazināšanu vai atcelšanu, <https://www.vugd.gov.lv/lv/kvps-informativais-zinojums-par-pamatprincipiem-un-kriterijiem-kuriem-iestajoties-varetu-lemt-par-covid-19-izplatibas-ierobezosanai-ieviesto-pasakumu-mazinasanu-vai-atcelšanu-un-pielikumus> [aplūkots 09.04.2023.].

³⁸ Sk. Satversmes tiesas 20.01.2009. lēmuma par tiesvedības izbeigšanu lietā Nr. 2008-08-0306 12. punktu; Satversmes tiesas 03.02.2012. sprieduma lietā Nr. 2011-11-01 11.2. punktu, https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2011-11-01_Spriedums.pdf [aplūkots 13.03.2023.].

³⁹ Sk. Ministru kabineta Krīzes vadības padomes ārkārtas 2021. gada 5. oktobra sēdes protokolu (ar turpinājumu 07.10.2021.), <https://www.vugd.gov.lv/lv/media/5097/download?attachment> [aplūkots 10.04.2023.].

- 6.2. Jāizvairās no situācijām, kurās ieinteresēto personu viedoklis netika uzklauts tādēļ, lai pēc iespējas ātrāk pieņemtu lēmumu, un tā rezultātā ir noteikts ierobežojums, kuram bija mazāk ierobežojošas alternatīvas. Šāda rīcība, Satversmes tiesas ieskatā, varētu būt uzskatāma par samērīguma principa pārkāpumu.⁴⁰
- 6.3. Jāizvērtē ar Ierobežojuma ierosināšanu saistīto amatpersonu un ekspertu atbildība par sniegto padomu kvalitāti un pamatojumu,⁴¹ kā arī piesaistīto ekspertu objektivitāte, lai preventētu interešu konflikta situāciju riskus.
- 6.4. Ja tiks konstatēts, ka Rīkojuma 5.3. punkts ir prettiesisks, valstij būtu jāuzņemas atbildība par personas subjektīvo tiesību nepamatotu aizskārumu un kaitējumu, kas radies šī aizskāruma rezultātā, lemjot par nepamatotas valsts pārvaldes iestādes rīcības rezultātā nodarīta kaitējuma atlīdzināšanu, izpildot no Satversmes 92. panta trešā teikuma izrietošās prasības.

⁴⁰ Sk. Satversmes tiesas 11.12.2020. sprieduma lietā Nr. 2020-26-0106 16. punktu, 2020-26-0106_Spriedums.pdf (tiesa.gov.lv) [aplūkots 13.03.2023.].

⁴¹ Sk. Ministru kabineta Krīzes vadības padomes ārkārtas 2021. gada 5. oktobra (ar turpinājumu 07.10.2021.) sēdes protokolu, kur ir fiksēts: "Pieņemt zināšanai ārlietu ministra E. Rinkēviča viedokli, ka sagatavotie KVP sekretariāta un piesaistīto speciālistu sagatavotie priekšlikumi ir nekvalitatīvi, K. Druvaskalna ziņojums haotisks un tas apgrūtina lēmumu pieņemšanu." <https://www.vugd.gov.lv/lv/media/5097/download?attachment> [aplūkots 10.04.2023.].

**KRIMINĀLTIESĪBU
DOKTRĪNA UN TĀS NOZĪME
KRIMINĀLTIESISKO NORMU
IZSTRĀDĒ UN PIEMĒROŠANĀ**

VAI UN KĀ KRIMINĀLTIESĪBU DOKTRĪNA (KRIMINĀLTIESĪBU ZINĀTNE) IETEKMĒ KRIMINĀLTIESĪBU NORMU JAUNRADES PROCESU UN TO INTERPRETĀCIJU

WHETHER AND HOW DOCTRINE OF CRIMINAL LAW (SCIENCE OF CRIMINAL LAW) AFFECTS THE CREATIVE PROCESS OF CRIMINAL LAW NORMS AND THEIR INTERPRETATION

Valentija Liholaja, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Krimināltiesisko zinātņu katedras profesore

Summary

The article is devoted to the issue of the role of criminal law doctrine (science of criminal law) in the process of creation of criminal law norms and the use of this process in court practice. The purpose of the article is, firstly, to clarify the understanding of an auxiliary source of legal doctrine and difference from legal science, and, secondly, to identify the insights into use of criminal law doctrine in the course of improving the criminal law regulation in the interpretation and application of criminal law norms in court practice. The results of the research are based on the knowledge of legal theory, materials of the legislative process, jurisprudence of the Constitutional Court and the Supreme Court of Republic of Latvia, as well as the opinions of lawyers.

Atslēgvārdi: krimināltiesību doktrīna, krimināltiesību zinātne, krimināltiesību normas, jaunrades process, tiesu prakse

Keywords: criminal law doctrine, science of criminal law, criminal law norms, creative process, court practice

Ievads

Jautājums par Latvijas tiesību zinātnieku atziņu nozīmi tiesu praksē iepriekš jau analizēts 2010. gadā Kristīnes Stradas-Rozenbergas publikācijā žurnālā “Jurista Vārds”¹ un Ivara Bičkoviča un Kristīnes Stradas-Rozenbergas referātā Latvijas

¹ Strada-Rozenberga K. Latvijas tiesībzinātnieku atziņas Augstākās tiesas nolēmumos. *Jurista Vārds*, 2010, Nr. 46 (raksta pamatā ir autorens referāts Augstākās tiesas Senāta un Tiesu palātas 15 gadu darbībai veltītajā konferencē “Augstākās tiesas judikatūra un tās loma tiesiskās domas attīstībā Latvijā” 2010. gada 15. oktobrī).

Universitātes Juridiskās fakultātes starptautiskajā zinātniskajā konferencē 2014. gada 10.–11. novembrī,² kurā tika gan iezīmētas vispārīgās atziņas par tiesību zinātnes nozīmi tiesību normu izpratnē un piemērošanā, gan arī aplūkots tiesību zinātnieku devums un tajā pausto atziņu izmantošana tiesu praksē.

Pieskaņojoties Juridiskās fakultātes tematikai, kas izvēlēta Latvijas Universitātes 81. starptautiskajai zinātniskajai konferencei, veikts pētījums, kura mērķis ir analizēt Latvijas krimināltiesību zinātnieku atziņu ietekmi uz krimināltiesību normu jaunrades procesu, krimināltiesību normu interpretāciju un to piemērošanu pēdējo gadu laikā. Raksta teorētiskajā daļā, balstoties galvenokārt uz tiesību teorijas atziņām, skaidrota jēdzienu “tiesību doktrīna” un “tiesību zinātne” izpratne un to norobežošana. Mēģinot apzināt krimināltiesību teorijas ietekmi uz likumdošanas procesu, notika iepazīšanās ar sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojumiem (anotācijām) 11 likumprojektiem “Grozījumi Krimināllikumā”, kas pieņemti 13. Saeimas darbības laikā, kā arī ar informāciju par Saeimas Juridiskās komisijas Krimināltiesību politikas apakškomisijas darbību. Savukārt, lai gūtu priekšstatu par krimināltiesību teorijas atziņu nozīmi tiesas spriešanā, tika izmantoti publiski pieejamie materiāli – tiesu prakses apkopojumi, kurus sagatavojuši krimināltiesību jomas pārstāvji, sākot ar 2015. gadu, Satversmes tiesas spriedumi, kuros lemti ar krimināltiesībām saistīti jautājumi, kā arī Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta judikatūra par pēdējiem pieciem gadiem. Tāpat, lai apzinātu Latvijas juristu viedokli par žurnālā “Jurista Vārds” ievietoto publikāciju ietekmi uz likumdošanas procesu, tiesu praksi un tiesību politiku kopumā, tika aplūktas 60 juristu (tiesnešu, prokuroru, advokātu, Tieslietu ministrijas darbinieku, mācību spēku u. c.) atbildes uz šo jautājumu, kuras viņi sniedza 2021., 2022. gadā un 2023. gada pirmajos divos mēnešos žurnāla rubrikā “Mūsu autors”. Taču, pirms sniegt pārskatu par iegūto informāciju, nepieciešams nedaudz pakavēties pie tiesību doktrīnas un tiesību zinātnes izpratnes un to vietas tiesību avotu vidū.

1. Tiesību doktrīnas un tiesību zinātnes jēdziens un to vieta starp tiesību avotiem

Tiesību teorijā viennozīmīgi atzīts, ka atbilstoši tiesību avotu struktūras doktrīnai tiesību avotus iedala patstāvīgos tiesību avotos un tiesību palīgavotos. Tiesību avotu klasifikācija nekādas šaubas nerada, turpretim jautājumā par tiesību palīgavotiem rodami atšķirīgi viedokļi. Tā no Daigas Rezevskas pētījuma³ izriet, ka tiesību palīgavots tiek apzīmēts gan kā tiesību doktrīna,⁴ kādu lieto arī pati pētījuma autore,⁵ gan

² Bičkovičs I., Strada-Rozenberga K. Latvijas tiesību doktrīnas nozīme tiesu praksē. Grām.: Latvijas Universitātes 5. starptautiskā zinātniskā konference, veltīta Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 95. gadadienai “Jurisprudence un kultūra: pagātnes mācības un nākotnes izaicinājumi”, 2014. gada 10.–11. novembris. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 27.–45. lpp.

³ Rezevska D. Nacionālas tiesību avotu doktrīnas attīstība gadsimta laikā. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 281.–288. lpp.

⁴ Sk.: Sniedzīte G. Tiesnešu tiesības. Jēdziens un nozīme. Latvijas tiesību avotu doktrīna. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2013.

⁵ Rezevska D. Judikatūra kā tiesību avots: izpratne un pielietošana. Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Biļetens, 2010, Nr. 1, 29. lpp.

arī kā tiesību zinātne.⁶ Un te rodas jautājums, vai jēdzieni “tiesību zinātne” un “tiesību doktrīna” ir sinonīmi vai nav, uz ko pēc iepazīšanās ar šo jēdzienu skaidrojumu rodama negatīva atbilde – nē, šie jēdzieni nav sinonīmi. Tā vārdnīcās skaidrots, ka doktrīna (lat. val. – *doctrine*) ir mācība, zinātniska, filozofiska teorija, vadošs teorētisks vai polisks princips vai arī normatīva formula;⁷ valdoša teorija, koncepcija, ideja, arī atsevišķu autoru viedoklis.⁸ Līdzīgs skaidrojums rodams arī publikācijās, kur, piemēram, uzsvērts, ka doktrīnas ir “nostabilizējušies un apstiprinājušies tiesiskie viedokļi, kas apkopoti iespējami precīzi definētos jēdzienos un atsevišķos likumā iekļaujamos teikumos”.⁹ Savukārt, raksturojot tiesību zinātni, tiek norādīts, ka tas ir gan visu teorētisko uzskatu un viedokļu kopums, kas izteikts juridiskajā literatūrā, gan arī to cilvēku kopums, kas pēta tiesību zinātni, pats izziņas process.¹⁰

Salīdzinot jēdzienus “tiesību doktrīna” un “tiesību zinātne”, Kaspars Balodis secina: lai arī tie ir tuvi jēdzieni, tomēr jēdziens “tiesību doktrīna” ir šaurāks, jo “tiesību doktrīnu veido zinātnisko pētījumu rezultātā radītās tiesību atziņas, bet tiesību zinātne aptver ne tikai tiesību atziņas, bet arī pašu izziņas procesu”.¹¹

Ņemot vērā, ka analizējamā tiesību palīgavota apzīmēšanai tiek lietoti dažādi jēdzieni, kā arī to, ka tiesību jaunrades un tiesību normu piemērošanas procesā nozīme var būt arī tādām teorētiskām atziņām un viedokļiem, kuri vēl nav vērtējami kā doktrīna, iespējams, varētu runāt par juridiskajā literatūrā paustajām tiesību, tostarp krimināltiesību, teorijas atziņām kā par tiesību palīgavotu, kas arī tiks izmantots šajā rakstā.

Starptur juridiskās literatūras avotiem tiek izdalītas zinātniskās publikācijas – monogrāfijas un cita veida zinātniskās grāmatas, raksti zinātniskos žurnālos, zinātnisko rakstu krājumos, zinātnisko konferenču materiālos. Tāpat tiek nodalīti primārie un sekundārie literatūras avoti, par primārajiem avotiem atzīstot publikācijas, kuras sagatavojis zinātnieks vai zinātnieku grupa un kurus recenzējuši citi zinātnieki, bet par sekundārajiem avotiem atzīstot tādus, kuru autori paši nav veikuši pētījumus, bet jaunas teorētiskas atziņas un secinājumus izdarījuši, pamatojoties uz literatūras analīzi (mācību grāmatas, rokasgrāmatas, enciklopēdijas).¹² Savukārt Edvīns Danovskis par mācību grāmatām paudis viedokli, ka tās parasti netiek uzskatītas par zinātniskiem darbiem, jo “tajās paustais “valdošais viedoklis” jau sen ir jāpārskata vai jāprecizē, tās nedod oriģinālas atziņas, tomēr tās tiek izmantotas kā tiesību palīgavots”.¹³

⁶ Sk.: Jelāgins J. Tiesību pamatavoti. Grām.: Mūsdienu tiesību teorijas atziņas. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 1999; Apse D. Tiesību pamatavotu mijiedarbības aspekti. Promocijai izstrādāto darbu kopsavilkums (rakstu kopa). Rīga: Latvijas Universitāte, 2013.

⁷ Svešvārdu vārdnīca. Rīga: Liesma, 1978, 167. lpp.; Svešvārdu vārdnīca. J. Baldunčika redakcijā. Rīga: Jumava, 1999, 166. lpp.

⁸ Jakubaņecs V. Juridiski terminoloģiskā skaidrojošā vārdnīca. 4. izdevums. Rīga: [P & K], 2005, 49. lpp.

⁹ Horns N. Ievads tiesību zinātnē un tiesību filozofijā. Likums un Tiesības, 1. sēj., 1999, Nr. 4, 102. lpp.

¹⁰ Apse D. Doktrīna, dogma, tiesību piemērošanas palīglīdzekļi un Satversmes kodols. Grām.: Tiesību interpretācija un tiesību jaunrade. Latvijas Universitātes 71. zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 340. lpp.

¹¹ Balodis K. Ievads civiltiesībās. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007, 66. lpp.

¹² Veikša I. Avotu izmantošana izglītībā un pētniecībā. Jurista Vārds, 2022, Nr. 10, 9.–10. lpp.

¹³ Danovskis E. Latvijas tiesību zinātnes izaicinājumi XXI gadsimtā. Grām.: Bīriņu konstitucionālās politikas semināra materiāli. Bīriņi: Publisko tiesību institūts, 2013, 87.–91. lpp.

Runājot par mācību grāmatām, vēlētos iebilst gan I. Veikšas paustajam, ka to autori paši nav veikuši pētījumus, gan arī E. Danovskim, ka tajās rakstītais jau sen jāpārskata vai jāprecizē. Lai oponentu, piemēram izmantošu 2008. gadā izdoto mācību grāmatu krimināltiesību vispārīgajā daļā. Par pirmajām desmit nodaļām ar pilnu pārlicību var apgalvot, ka tās satur šīs grāmatas autoru izstrādātās teorētiskās atziņas, kuras arī mūsdienās nav nedz neprecīzas, nedz novecojušas, un daudzas no tām, piemēram, kaut vai par noziedzīga nodarījuma sastāva elementu izpratni, lasāmas tiesu nolēmumos juridiskā izvērtējuma pamatošanai. Un, ja mācību grāmatā nostiprināto tiesību zinātnes tēzi var izmantot pastāvošo tiesību normu noskaidrošanai, kāds pamats ir neatzīt to par tiesību palīgavotu.

Pētot teorētiskās atziņas, gan neatradu nekādas norādes par likumu komentāriem, taču, domājams, par komentāriem varētu teikt to pašu, ko par mācību grāmatām. Arī komentāru autori ir tiesību zinātnieki, kuri sniedz lasītājam kodificētā veidā visbiežāk pašu izstrādātās teorētiskās atziņas, tādējādi pildot savu zinātnieka uzdevumu “sniegt detalizētu šo nozaru galveno likumu skaidrojumu, orientējot to uz pareizu piemērošanu praksē un pilnveidošanu nākotnē”.¹⁴

Neapšaubāmi, ka monogrāfijas ir tas tiesību avots, kurš sniedz padziļinātu tiesiskā regulējuma un tiesu prakses analīzi, taču būtiska ir Artūra Kuča piezīme, ka “monogrāfijas izstrādāšana un publicēšana var ietvert laika nobīdi no tiesu prakses attīstības”,¹⁵ kad viedokļi jāmeklē periodikā, kā, piemēram, Latvijas Universitātes žurnālā “Juridiskā Zinātne” vai Rīgas Stradiņa universitātes zinātnisko rakstu žurnālā *Socrates*. Tai pašā laikā žurnālam “Jurista Vārds”, kura publikācijas nereti skar gan likumdošanas procesa, gan tiesību normu izpratnes un piemērošanas problemātiku, norādes uz zinātniskumu nav, kas, domājams, būtu labojams.

2. Krimināltiesību teorijas atziņu piemērošana tiesu praksē

Kā norāda D. Rezevska, tiesību piemērotāju uzdevums pieņemt taisnīgu nolēmumu katrā lietā izpildāms, vienīgi piemērojot vispārējo principu, proti, tiesību avotu daudzveidības principu, kas ir saistīts ar nacionālo tiesību avotu doktrīnu, kura ietver gan vispāršaistošu tiesību avotu veidus, gan arī tiesību avotus, kuriem nav vispāršaistoša spēka, piemēram, judikatūru, doktrīnu, likumdošanas procesa materiālus, kuri izmantojami, lai noskaidrotu tiesību normas saturu.¹⁶

Tālāk aplūkosim iegūto informāciju par krimināltiesību teorijas piemērošanu tiesu praksē.

2.1. Latvijas Republikas Satversmes tiesas nolēmumi

Iepazīstoties ar Latvijas Republikas Satversmes tiesas nolēmumiem lietās, kas skar krimināltiesību jautājumus, jāsecina, ka praktiski katrā no šīm lietām ir pieaicināti juristi, kuri pārstāv krimināltiesību jomu un kuru viedoklis tiek atspoguļots

¹⁴ Kučs A. Tiesību avotu izmantošana zinātniskajos darbos un akadēmiskajos rakstos. *Jurista Vārds*, 2022, Nr. 10, 26.–27. lpp.

¹⁵ Turpat, 27. lpp.

¹⁶ Rezevska D. Likums. *Jurista Vārds*, 2022, Nr. 7, 75. lpp.

nolēmumos, analizējot vai pamatojot kādu no lietas faktiskajiem apstākļiem. Vairākos nolēmumos izdarītas arī atsauces uz literatūras avotiem. Tālāk seko norāde uz šiem tiesas nolēmumiem:

- 2015. gada 8. aprīļa spriedums lietā Nr. 214-34-01 “Par Krimināllikuma 36. panta otrās daļas, 42. panta un 177. panta trešās daļas vārdu “konfiscējot mantu vai bez mantas konfiskācijas” atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105. panta otrajam un trešajam teikumam”¹⁷ – sniegt viedokli aicinātas LU Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedra un RSU Juridiskā fakultāte;
- 2019. gada 21. februāra spriedums lietā Nr. 2018-10-0103 “Par Krimināllikuma 237.¹ panta otrās daļas redakcijā, kas bija spēkā līdz 2015. gada 1. decembrim, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 90. pantam un 92. panta otrajam teikumam un Ministru kabineta 2007. gada 25. septembra noteikumu Nr. 645 “Noteikumi par Nacionālo stratēģiskas nozīmes preču un pakalpojumu sarakstu” pielikuma 10A105 sadaļas “c” apakšpunkta redakcijā, kas bija spēkā no 2009. gada 28. novembra līdz 2014. gada 23. janvārim, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 92. panta otrajam teikumam”¹⁸ – pieaicinātā persona A. Lieljuksis;
- 2020. gada 24. septembra spriedums lietā Nr. 2019-22-01 “Par Krimināllikuma 316. panta pirmās daļas redakcijā, kas bija spēkā no 2004. gada 2. janvāra līdz 2013. gada 31. martam, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 92. panta pirmajam teikumam”¹⁹ – pieaicinātā persona V. Liholaja;
- 2021. gada 19. februāra spriedums lietā Nr. 2020-23-01 “Par Krimināllikuma 236. panta pirmās daļas redakcijā, kas bija spēkā līdz 2019. gada 31. martam, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 90. un 92. pantam”²⁰ – pieaicinātās personas J. Baumanis un E. Vīnkalna, spriedumā divreiz norāde uz 2007. gada Krimināllikuma (turpmāk – arī KL) komentāriem, četras reizes uz KL komentāru pirmo daļu, kā arī uz 1933. gada Sodū likuma komentāriem;
- 2022. gada 23. maija spriedums lietā Nr. 2021-18-01 “Par Krimināllikuma 70.¹¹ panta ceturtās daļas un Kriminālprocesa likuma 358. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. panta pirmajam teikumam un 105. pantam”²¹ – pieaicinātās personas G. Kūtris un J. Rozenbergs, spriedumā atsauce uz J. Rozenberga un J. Kārkliņa rakstu “Jurista Vārdā”;
- 2022. gada 27. maija lēmums par lietas Nr. 2021-34-01 “Par Krimināllikuma 82. panta pirmās daļas redakcijā, kas bija spēkā no 2013. gada 1. aprīļa līdz 2016. gada 10. maijam, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 100. panta pirmajam teikumam un 2016. gada 21. oktobra likuma “Grozījumi Krimināllikumā” pārejas noteikumu atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. pantam un 92. pantam” izbeigšanu”²² – pieaicinātās personas D. Hamkova, A. Judins, U. Krastiņš, E. Vīnkalna, lēmumā trīsreiz atsauce uz krimināltiesību vispārīgās daļas mācību grāmatu, uz krimināltiesību sevišķās daļas mācību grāmatu, KL komentāru otro daļu.

¹⁷ Latvijas Vēstnesis, 2015, Nr. 70.

¹⁸ Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 40.

¹⁹ Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 101.

²⁰ Latvijas Vēstnesis, 2021, Nr. 36.

²¹ Latvijas Vēstnesis, 2022, Nr. 101.

²² Latvijas Vēstnesis, 2022, Nr. 103.

E. Vīnkalna un šā raksta autore kā pieaicinātās personas bijušas arī vairākās Satversmes tiesā izskatāmajās lietās, kurās līdz ar citas tiesību nozares jautājumiem skarti arī krimināltiesību jautājumi.

2.2. Latvijas Republikas Augstākās tiesas judikatūra

Pētījuma gaitā analizēti 100 Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta lēmumi par laika posmu no 2018. gada līdz 2023. gada janvārim ieskaitot, kuros risināts jautājums par Krimināllikuma normu piemērošanu un kuros rodamas atsauces uz literatūras avotiem un tiesu prakses apkopojumiem.

Visbiežāk aplūkotajos nolēmumos izdarītas atsauces uz Krimināllikuma komentāriem, pavisam 74 lēmumos, pie tam virknē lēmumu KL komentāri norādīti pat vairākas reizes. Tā, piemēram, KL komentāru trešā daļa norādīta 40 lēmumos, no tiem vienā lēmumā – piecas reizes, divos – četras, četros – trīs un piecos lēmumos – divas reizes. Attiecīgo KL pantu komentāru autori norādīti gan netiek, taču no lēmuma satura tos var izsecināt, jo komentāru pirmajā un otrajā daļā tie ir U. Krastiņš vai V. Liholaja, bet komentāru trešajā daļā – vēl arī D. Hamkova. Analizētajos 30 nolēmumos, četros no tiem pa divām reizēm, izdarīta atsauce uz U. Krastiņu, galvenokārt uz 2014. gadā izdoto monogrāfiju “Noziedzīga nodarījuma sastāvs un nodarījuma kvalifikācija. Teorētiskie aspekti”. No citiem autoriem nolēmumos rodamas atsauces uz V. Liholajas publikācijām – 14 reizes, M. Leju – sešas reizes, A. Judinu – piecas reizes, D. Mežuli un P. Mincu – divas reizes, un pa vienai reizei tiesa atsaukusies uz M. Blūmas, D. Hamkovas, A. Lieljukša, A. Persidska un D. Podprigorā publikācijām. Tādējādi piecu gadu laikā Augstākās tiesas judikatūru veidojošos lēmumos rodamas 224 atsauces uz dažādiem autoriem un literatūras avotiem, kas izmantoti, izskatot lietas kasācijas kārtībā.

Tāpat jānorāda, ka 13 lēmumos kasācijas instance ir izdarījusi norādi uz tiesu prakses apkopojumiem, kurus veikuši Krimināltiesisko zinātņu katedras mācībspēki. E. Danovskis gan norādījis, ka prakses apkopošana pati par sevi nav uzskatāma par zinātniska darba rezultātu, “turpretim par tādu var uzskatīt tiesu prakses vispārinājumus, norādot, kuros gadījumos tiesu prakse ir pretrunīga, formulējot tendences vai pat konstatējot, ka tiesu praksē attiecīgās normas piemērošanā būtisku problēmu nav”.²³ Atļaušos apgalvot, ka paveiktais šajā jomā, lai arī apzīmēts kā tiesu prakses apkopojumi, pilnībā atbilst šādiem kritērijiem, jo to gaitā tiek identificēta pareiza un kļūdaina krimināltiesību normu interpretācija, kas tiek pamatota ar teorijas un judikatūras atziņām, tiek izdarīti attiecīgie secinājumi un izstrādāti priekšlikumi vienveidīgai krimināltiesību normu izpratnei un piemērošanai.

Noslēdzot pārskatu par krimināltiesību teorijas atziņu izmantošanu tiesu praksē, jāatzīmē, ka kopumā var piekrist jau minētajā I. Bičkoviča un K. Stradas-Rozenbergas referātā 2014. gada konferencē secinātajam, ka tiesību zinātnes, tostarp krimināltiesību zinātnes, atziņu izmantošana kļuvusi par neatņemamu tiesu prakses sastāvdaļu.²⁴ To apstiprina arī pārliecinoši lielākā daļa žurnāla “Jurista Vārds” uzrunāto. Ilustrācijai dažas atbildes: “Tiesīzinātnieku publikācijas ir vērtīgs palīgavots tiesību

²³ Danovskis E. Avotu izmantošana pētījumos juridiskajā zinātnē. *Jurista Vārds*, 2022, Nr. 10, 7. lpp.

²⁴ Bičkovičs I., Strada-Rozenberga K. 2014, 44. lpp.

piemērotājiem”;²⁵ “Žurnālā “Jurista Vārds” publicētajos rakstos ietvertās atziņas ir izmantotas visu tiesvedības procesu un visu instanču tiesu nolēmumos, ieskaitot kasācijas instances tiesas un Satversmes tiesu”;²⁶ “Jā, protams. Pamatu tam var atrast tiesas, prokuroru un citu kriminālprocesu veicošo personu nolēmumos, kuros ir atsauces uz rakstiem, kas publicēti “Jurista Vārdā.”²⁷ Arī Augstākās tiesas Judikatūras un zinātniski analītiskās nodaļas vadītāja Anita Zikmane atzīst, ka Senāts pēdējos gados argumentācijās izmanto atsauces uz publikācijām par tiesību jautājumiem. Tai pašā laikā gan tiek norādīts, ka viņa “dod priekšroku tiesas veiktam patstāvīgam secinājumam, kā arī domā, ka tiesību normas interpretācijas un piemērošanas jautājumos tiesību pētnieka un tiesas viedoklim nevajadzētu atšķirties”.²⁸

3. Krimināltiesību teorija un likumdošanas process

Lai arī Normatīvo aktu projektu izstrādes rokasgrāmatā²⁹ uzsvērts, ka normatīvo aktu jaunrades procesu un rezultātu būtiski ietekmē arī tiesību teorijas atziņas, kā arī norādīts, ka normatīvo aktu kvalitātes nodrošināšanai normatīvo aktu jaunradē jāiesaista attiecīgās nozares speciālisti un zinātnieki, kas var palīdzēt nodrošināt jaunā normatīvā akta zinātnisko un praktisko pamatotību, iegūtās informācijas apkopšana dod pamatu secinājumam, ka krimināltiesību zinātnes atziņas likumdošanas procesā tiek izmantotas minimāli, it īpaši salīdzinot ar iepriekšējo gadu pieredzi. Šāda secinājuma pamatojumam atļausos dažus fragmentus no Solvitas Āboltiņas un Jāņa Plepa referāta Latvijas Universitātes 5. starptautiskajā zinātniskajā konferencē 2014. gadā, kurā izskanēja šāda atziņa: “Varētu atzīt, ka tiesībzinātnieku pieaicināšana likumprojektu apspriešanā Saeimas komisijās un viņu viedokļu uzklauššana ir viena no Saeimas parlamentārajām tradīcijām. [...] Likumprojektu apspriešanā Saeimas komisijās ierasts pieaicināt tiesībzinātniekus, lai uzklaušītu viņu viedokli par piedāvāto likumprojektu. Bieži vien tiesībzinātnieki tiek aicināti sagatavot arī rakstveida viedokli par kādu problēmjautājumu. [...] Krimināltiesībās liela autoritāte ir Ulda Krastiņa paustajam viedoklim.”³⁰

Citētais neapšaubāmi norāda uz likumdevēja un tiesību zinātnieku ciešu sadarbību, taču ir bijušas arī pretējas situācijas, kad zinātnes pārstāvji netika nedz uzklaušīti, nedz sadzirdēti. Viens no tādiem gadījumiem, lai arī sens, bet mieles palikušas, saistīts ar 271. panta, kas paredzēja atbildību par varas pārstāvja vai citas valsts amatpersonas goda un cieņas aizskaršanu, izslēgšanu no Krimināllikuma. Satversmes tiesa, izskatījusi Sarmītes Ēlertes konstitucionālo sūdzību, 2003. gada 29. oktobra

²⁵ Senāta Administratīvo lietu departamenta priekšsēdētāja V. Krūmiņa. Jurista Vārds, 2021, Nr. 40.

²⁶ Zvērināts advokāts M. Pētersons. Jurista Vārds, 2021, Nr. 23.

²⁷ Rīgas tiesas apgabala prokuratūras prokurors J. Baumanis. Jurista Vārds, 2021, Nr. 42.

²⁸ Jurista Vārds, 2021, Nr. 17/18.

²⁹ Normatīvo aktu projektu izstrādes rokasgrāmata, 2016, 5. lpp., https://lvportals.lv/www/raksti/TEMAS/FAILI/NORMATIVO_AKTU_PROJEKTU_IZSTRASES_ROKASGRAMATA.PDF [aplūkots 08.03.2023.].

³⁰ Āboltiņa S., Pleps J. Tiesību zinātnes loma likumdevēja darbā. Grām.: Latvijas Universitātes 5. starptautiskajā zinātniskajā konferencē, veltīta Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 95. gadadienai, 2014. gada 10.–11. novembris. “Jurisprudence un kultūra: pagātnes, mācības un nākotnes izaicinājumi. Rīga: Latvijas Universitāte, 2014, 20., 21. lpp.

spriedumā³¹ atzina, ka apstrīdētajā normā ietvertais vārda brīvības ierobežojums ir noteikts ar likumu un tam ir leģitīms mērķis, un šī norma nav diskriminējoša un tāda, kurā valsts amatpersonas gods un cieņa būtu vērtēti augstāk nekā pārējo personu gods un cieņa. Tai pašā laikā Satversmes tiesa norādīja, ka nav guvusi apstiprinājumu tam, ka krimināltiesībās lietotajam jēdzienam “valsts amatpersona” visas atbilstošas amatpersonas patiešām veic tādus pienākumus, kas prasītu valsts aizsardzību, un nosprieda, ka KL 271. pants kā nesamērīgs ar sasniedzamo leģitīmo mērķi, jo tajā noteikts pārāk plašs aizsargājamo personu loks, zaudēs spēku ar 2004. gada 1. februāri, ja līdz tam laikam likumdevējs nebūs konkretizējis amatpersonas, kurām nepieciešama krimināltiesiska aizsardzība sakarā ar tām uzlikto pienākumu pildīšanu.

Pēc iepazīšanās ar šo Satversmes tiesas spriedumu Krimināltiesisko zinātņu katedra pēc savas iniciatīvas sagatavoja un nosūtīja Saeimai savu viedokli par to, kurām valsts amatpersonām būtu nodrošināma šāda aizsardzība ar krimināltiesiskiem līdzekļiem, taču Saeimas atbildīgā Aizsardzības un iekšlietu komisija 2003. gada 17. decembrī, uzaicinot uz sēdi tikai preses pārstāvjus, nolēma Saeimā iesniegt priekšlikumu izslēgt no KL 271. pantu, kas arī tika izdarīts ar 2004. gada 22. janvāra likumu.

2013. gada nogalē Saeimā izveidota Krimināltiesību politikas apakškomisija, lai, kā skaidroja tās priekšsēdētājs Andrejs Judins, “nodrošinātu iespēju Juridiskai komisijai efektīvāk strādāt ar grozījumiem Krimināllikumā. Diskusija un strīdi apakškomisijā, iesaistot tajās tiesnešus, prokurorus, advokātus, policijas darbiniekus, augstskolu pasniedzējus un citus lietpratējus, ļauj kritiski paskatīties uz spēkā esošo tiesisko regulējumu krimināltiesību jomā, izvērtēt ierosinātos grozījumus normatīvajos aktos, kā arī izstrādāt tiesiskos risinājumus aktuālām krimināltiesību problēmām”.³²

Pieejamā informācija par likumprojektu “Grozījumi Krimināllikumā” apspriešanas un pieņemšanas gaitu³³ norāda, ka U. Krastiņš, kurš parasti Saeimā pārstāvēja Juridisko fakultāti, pēdējo reizi aicināts 2019. gadā, kad tika apspriests viens no 11 likumprojektiem, ko 13. Saeima pieņēma savas darbības laikā. Rodama informācija, ka 2019. gada 20. jūnijā pieņemtais likumprojekts izskatīts vairākās Krimināltiesību politikas apakškomisijas sēdēs, piedaloties ekspertiem no Tieslietu ministrijas, Iekšlietu ministrijas, Ģenerālprokuratūras, Finanšu ministrijas, Valsts ieņēmumu dienesta. Sagatavojot likumprojektu, kurš tika pieņemts 2020. gada 11. jūnijā, apakškomisijā notikušas plašas diskusijas, kurās piedalījušies eksperti no Saeimas Juridiskā biroja, Tieslietu ministrijas, Augstākās tiesas, Rīgas apgabaltiesas, Ģenerālprokuratūras, Zvērināto advokātu padomes, Iekšlietu ministrijas, Valsts policijas. Šo iestāžu eksperti, kuru sastāvs tika papildināts vēl ar Valsts ieņēmumu dienesta un Tabakas izstrādājumu ražotāju nacionālās asociācijas (TIRNA) pārstāvjiem, piedalījās 2020. gada 3. septembrī pieņemtā likumprojekta apspriešanā, savukārt 2022. gada 27. oktobrī pieņemtā likumprojekta apspriešanā piedalījās eksperti no Saeimas Juridiskā biroja, Iekšlietu ministrijas, Tieslietu ministrijas, Satiksmes ministrijas, Veselības ministrijas, Ģenerālprokuratūras. Kā redzams, nevienā no šiem uzskaitījumiem krimināltiesību zinātnes pārstāvji minēti nav.

³¹ Satversmes tiesas 29.10.2003. spriedums lietā Nr. 2003-05-01 “Par Krimināllikuma 271. panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. un 100. pantam”. Latvijas Vēstnesis, 2003, Nr. 152.

³² Judins A. Krimināltiesību politikas apakškomisija ir atvērta priekšlikumiem un diskusijām. Jurista Vārds, 2019, Nr. 27, 19. lpp.

³³ Sk.: <https://titania.saeima.lv/LIVS13/SaeimaLivs13.nfs> [aplūkots 08.03.2023.].

Iepazīstoties ar sākotnējās ietekmes novērtējuma ziņojumiem (anotācijām) 13. Saeimas darbības laikā pieņemtajiem likumprojektiem “Grozījumi Krimināllikumā”, redzams, ka tikai divās no 11 anotācijām ir atsauces uz teorētiskām atziņām – vienā anotācijā izdarīta atsauce uz Krimināllikuma komentāru trešo daļu par starpniecības kukuļošanā izpratni, citā anotācijā norādīts A. Judina pētījums par atjaunojošo justīciju nepilngadīgo noziedzības kontekstā.

Lai arī daļa aptaujāto juristu norādījusi, ka publikācijas žurnālā “Jurista Vārds” ietekmē arī likumdošanas procesu, tomēr, piemēram, Satversmes tiesas tiesnese Inese Lībiņa-Egnere ne tikai atzīst, ka zinātņu un citu jomu ekspertu zinātniskās publikācijas ir viens no tiesību avotiem, kuri tiek izmantoti tiesību tālākveidošanā, bet arī apgalvo, ka “tiesību zinātņu eksperti piedalās Saeimas komisiju sēdēs un sniedz savus atzinumus par aktuāliem tiesību jautājumiem”,³⁴ kas nu nekādi nav attiecināms uz krimināltiesību jomu. Ir arī citādi, vairāk reālai situācijai atbilstoši viedokļi. Tā, piemēram, zvērināta advokāte Inese Nikuļceva,³⁵ atzīstot, ka publikācijām “Jurista Vārdā” ir zināma ietekme, tai pašā laikā norāda, ka kopumā sabiedriskā doma un juridiskās publikācijas kā tās sastāvdaļa likumdošanas procesu, tiesu praksi un tiesību politiku ietekmē nepietiekami. “Reizēm par kādu tēmu ir daudzi raksti vairāku gadu garumā, kur norādīts uz kādu likumu nepilnībām, tiek nebeidzami diskutēti semināros un konferencēs, tomēr likumdevējs attiecīgo problēmu ignorē.” LU Juridiskās fakultātes profesore Ā. Meikališa, atbildot uz uzdoto jautājumu par publikāciju ietekmi, atbildējusi: “Grūti teikt. Tiesību piemērošanas praksē ietekmi esmu jutusi. Likuma izstrādes procesā varbūt ne tik ļoti. Ir pat zināmi paradoksi – izteiktas kādas idejas, kā būtu pilnveidojams tiesiskais regulējums. Uz to reakcijas nav vai gluži pretēji – šādas idejas netiek atbalstītas. Taču paiet gadi un (parasti pēc kāda starptautiskas tiesas sprieduma vai ārvalstu starptautiskas organizācijas norādes) attiecīgā ideja likumā tiek iekļauta. Un tad ir drusciņ prieks un drusciņ skumjas vienlaikus.”³⁶

Un vēl viena atziņa: “[...] Varētu pat apgalvot, ka labas idejas sākotnēji sper pirmos soļus “Jurista Vārdā”, lai tālāk rastu dzirdīgas ausis un prātus ierēdņu un politiķu kabinetos. Ir arī otrādi. Dažkārt “Jurista Vārdā” piefiksētās intervijas un situācijas raksturojums kalpo kā pierādījums, kā ir veicies/neveicies ar kādas reformas ieviešanu, vai arī demonstrē to, ka priekšlikums X jau gadiem un pa vairākiem lāgiem “ceļo pa riņķi”, tā arī nenoformulējoties par likumu.”³⁷

Un nobeigumā šai atziņai atbilstošs piemērs, tā teikt, iz dzīves.³⁸ 2014. gadā pēc profesora Ulda Krastiņa iniciatīvas Tieslietu ministrijas pastāvīgajā Krimināllikuma darba grupā tika izstrādāts likumprojekts par Krimināllikuma 8. panta papildināšanu, lai atrisinātu vainas jautājumu salikta sastāva noziedzīgos nodarījumus. Likumprojektu Ministru kabinets 2014. gada 23. decembrī nodeva izskatīšanai 12. sasaukuma Saeimai. Juridiskās komisijas Krimināltiesību politikas apakškomisija 2015. gada 20. janvārī likumprojektu neatbalstīja un uz plenārsēdi nevirzīja.

³⁴ Jurista Vārds, 2022, Nr. 18.

³⁵ Jurista Vārds, 2021, Nr. 45.

³⁶ Jurista Vārds, 2022, Nr. 32.

³⁷ Šulmane D. – Tieslietu padomes sekretariāta padomniece. Jurista Vārds, 2022, Nr. 47.

³⁸ Plašāku apstākļu izklāstu sk.: Krastiņš U. Atgriežoties pie Krimināllikuma 260. panta un ne tikai... Jurista Vārds, 2017, Nr. 18, 15.–26. lpp.; Krastiņš U. Par prettiesiskuma saistību ar vainu krimināltiesībās. Jurista Vārds, 2021, Nr. 16, 11.–18. lpp.

Krimināltiesisko zinātņu katedras docētāji 2015. gada 12. oktobrī Saeimas Juridiskajai komisijai nosūtīja vēstuli, detalizēti pamatojot nepieciešamību atrisināt šo jautājumu, taču šī sarakste neko nedevisa. 2017. gada 24. oktobrī katedras docētāji vēstuli par šo jautājumu nosūtīja Valsts prezidentam, uz ko Prezidenta kanceleja paziņoja, ka vēstule nosūtīta Saeimas Juridiskajai komisijai, aicinot izvērtēt šos priekšlikumus Krimināllikuma pilnveidei. 2018. gada 8. oktobrī Juridiskā komisija atzina, ka vainas jautājums salikta sastāva noziedzīgos nodarījumos arvien ir aktuāls un jārisina, pēc kā vēstule nonāca Tieslietu ministrijā, un tā arī līdz šim brīdim nekas nav mainījies. Te vēl var piebilst, ka jau minētajā publikācijā “Krimināltiesību politikas apakškomisija ir atvērta priekšlikumiem un diskusijām”³⁹ A. Judins solīja, ka 2019. gada rudenī paredzēts diskutēt par konceptuāliem jautājumiem, kas palīdzētu pārdomātas kriminālpolitikas veidošanā, tostarp arī par vainas jēdzienu krimināltiesībās. Atliek vien cerēt, ka varbūt to izdarīs 14. sasaukuma Saeima, nesagaidot desmitgadi kopš likumprojekta iesniegšanas.

Kopsavilkums

1. Ievērojot to, ka tiesību teorijā, apzīmējot tiesību palīgavotu, tiek lietoti jēdzieni “tiesību doktrīna” un “tiesību zinātne”, kas nav sinonīmi un ietver atšķirīgu saturu, kā arī to, ka tiesību normu jaunrades un to piemērošanas procesu var ietekmēt arī tādas teorētiskas atziņas, kas vēl nav atzīstamas par doktrīnu, būtu apsverama iespēja šā tiesību palīgavota apzīmēšanai lietot jēdzienu “tiesību (krimināltiesību) teorijas atziņas”.
2. Ja mācību grāmatās, likumu komentāros, tiesu prakses apkopojumos, kā arī publikācijās žurnālā “Jurista Vārds” tiesību zinātnieku paustās atziņas var izmantot pastāvošo tiesību normu noskaidrošanai un to pilnveidošanai, šādi juridiskās literatūras avoti uzskatāmi par tiesību palīgavotiem.
3. Pētījuma rezultāti apstiprina, ka krimināltiesību zinātnieku atziņas arvien tiek plaši izmantotas tiesu praksē un atzītas par vērtīgu palīgavotu krimināltiesību normu piemērotājiem, savukārt krimināltiesību zinātnes atziņas likumdošanas procesā tiek izmantotas nepietiekami un to ietekmē minimāli.

³⁹ Judins A. 2019, 20. lpp.

CĒĻŅSAKARĪBA KĀ KRIMINĀLATBILDĪBAS NEPIECIEŠAMĀIS PRIEKŠNOSACĪJUMS: TEORĒTISKIE UN PRAKTISKIE ASPEKTI

CAUSAL RELATIONSHIP AS A NECESSARY PREREQUISITE FOR CRIMINAL LIABILITY: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Evija Vīnkalna, Mg. soc.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Krimināltiesisko zinātņu katedras lektore

Summary

Causal relationship, as the basic feature of the composition of material criminal offences, and one of the necessary prerequisites for criminal liability, has been researched by various scientists and highlighted in case law. The aim of the article is to focus on the importance of the doctrinal explanation of causal relationship in practice.

Atslēgvārdi: cēloņsakarība, kriminālatbildība, Krimināllikums, noziedzīgs nodarījums

Keywords: causal relationship, criminal liability, Criminal Law, criminal offence

Ievads

Cēloņsakarības (kā objektīvās saiknes starp darbību vai bezdarbību un kaitīgajām sekām materiālu sastāvu noziedzīgos nodarījumos) izpratne Latvijas krimināltiesībās (jautājums aktuāls arī ārvalstīs¹) izcelta dažādos avotos,² pēdējos gados izteiktu

¹ Piemēram, Monaghan N. Criminal Law Directions. 5th edition, New York: Oxford University Press, 2018, pp. 35.–47; Kausalitāt, <https://www.rechteseasy.at/>; Kausalitāt – Formen, Meinungsstreits und Objektive Zurechnung, <https://www.juristischer-gedankensalat.de/2010/06/08/kausalitat-formenmeinungsstreits-und-objektive-zurechnung/> [aplūkots 08.01.2023.].

² Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Pirmā daļa (I–VIII² nodaļa). Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 64. lpp.; Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Pirmā daļa (I–VIII² nodaļa). Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2021, 67. lpp.; Liholaja V. Noziedzīgu nodarījumu kvalifikācija. Palīglīdzeklis krimināltiesību normu piemērotājiem. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2020, 26.–27. lpp.; Leja M. Krimināltiesību aktuālie jautājumi un to risinājumi Latvijā, Austrijā, Šveicē, Vācijā. Noziedzīga nodarījuma uzbūve; cēloņsakarība; vaina; krimināltiesību normu interpretācija un spēks laikā. I daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2019; Lieljuksis A. Cēloņsakarība ārstniecībā Temīdas svaros. Jurista Vārds, 2021, Nr. 17/18; Stumbergs R. Medicīniska rakstura piespiedu līdzekļu piemērošana un turpināšana kriminālprocesā. Jurista Vārds, 2017, Nr. 50, <https://juristavards.lv/>; Vīnkalna E. Cēloņsakarība un abusējā vaina. Ārvalsts investīcijas: kad tiesības mijiedarbojas. Latvijas Universitātes 74. zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2016, 173.–180. lpp.; Vīnkalna E. Cēloņsakarība Krimināllikuma normās, tās izpratnes teorētiskie un

vērību veltot cēloņsakarības teoriju nostādņēm un to nozīmei cēloņsakarības jēdziena veidošanā,³ kas nostiprinājumu guvis arī judikatūras atziņās. Raksta mērķis ir pierādīt krimināltiesību doktrīnā paustajam cēloņsakarības skaidrojumam un tā nozīmei praksē.

1. Cēloņsakarības jēdziena raksturojums

Ar Krimināllikuma 1. panta pirmajā daļā iestrādāto kriminālatbildības pamatu⁴ uzsvērta Krimināllikumā paredzētā noziedzīga nodarījuma sastāva visu pazīmju konstatēšanas nepieciešamība.⁵ Izceļot cēloņsakarības kā kriminālatbildības nepieciešamā priekšnosacījuma nozīmīgumu, akcentējama profesores Valentijas Liholajas norāde – materiālu sastāvu noziedzīgu nodarījumu kvalifikācija nav iespējama bez cēloņsakarības noskaidrošanas, pierādot, ka “kaitīgās sekas ir iestājušās vainīgās personas darbības vai bezdarbības rezultātā”.⁶

Krimināllikuma normām nesaturot cēloņsakarības definējumu,⁷ tā iestrādei un skaidrojumam krimināltiesību zinātnē ir būtiska nozīme. Cēloņsakarības izziņas attīstībā kā ietekmīgas atzīstamas vairāku tiesībzinātnieku paustās atziņas.⁸ Viens no pamatjautājumiem cēloņsakarības izpratnes veidošanā ir tās definējuma nostiprinājums doktrīnā, ietekmējot arī praksē atzītās nostādnes.⁹ Kā joprojām aktuāls izceļams atzinums par vienotas cēloņsakarības izpratnes krimināltiesību zinātnē nepastāvēšanu; pat uzsverot atsevišķu valstu pieeju ar cēloņsakarību saistīto jautājumu risinājumus lielā mērā meklēt praksē.¹⁰ Atzīstot cēloņsakarības visai sarežģīto

praktiskie aspekti. Causal relationship in the norms of the Criminal Law, theoretical and practical aspects in the understanding of it. Jaunā tiesiskā realitāte: izaicinājumi un risinājumi. I. Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 8. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022, 157.–166. lpp.; Latvijas Republikas Senāta 13.07.2022. lēmums lietā Nr. 11520100614, SKK-69/2022, <https://manas.tiesas.lv> [aplūkots 09.12.2022.] u. c.

³ Leja M. 2019; Lieljuksis A. 2021; Vīnkalna E. 2022 u. c.

⁴ Krimināllikuma 1. panta pirmajā daļā noteikts, ka “pie kriminālatbildības saucama un sodāma tikai tāda persona, kura ir vainīga noziedzīga nodarījuma izdarīšanā, tas ir, kura ar nodomu (tīši) vai aiz neuzmanības izdarījusi Krimināllikumā paredzētu nodarījumu, kam ir visas noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmes” (Krimināllikums: LV likums. Pieņemts 17.06.1998. [12.03.2023. red.]).

⁵ Piem., Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departamenta 11.11.2010. lēmums lietā SKK-415/2010, at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/senata-kriminallietu-departaments/hronologiska-sociba/2010/ [aplūkots 07.02.2023.].

⁶ Liholaja V. 2020, 26.–27. lpp.

⁷ Arī ārvalstu krimināllikumos cēloņsakarības definējuma iestrāde nav izplatīta (cēloņsakarības definējums ietverts, piemēram, Gruzijas kriminālkodeksa 8. pantā (Criminal Code of Georgia [Gruzijas kriminālkodekss], https://legislationline.org/legislation?q=lang%3Aen%2Csort%3Amost_read_first%2Clegislation_category%3A48%2Cpage%3A11%2Ctype_main%3A43 [aplūkots 07.02.2023.]).

⁸ Piem., Krastiņš U., Liholaja V. 2018, 64. lpp.; Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. Krimināltiesības. Vispārīgā daļa. Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2008, 130. lpp.; Leja M. 2019.

⁹ Piem., Latvijas Republikas Senāta 15.10.2019. lēmums lietā Nr. SKK-357/2019 (cit. Leja M. Cēloņsakarība Latvijas krimināltiesību teorijā un praksē. Jurista Vārds, 2018, Nr. 35, 20. lpp.), <https://manas.tiesas.lv> [aplūkots 08.02.2023.].

¹⁰ Minot kā piemēru Franciju (Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2000, с. 3).

raksturu,¹¹ teorētiskajām atziņām kā pamatam cēloņsakarības izvērtēšanā un atzīšanā ir nenoliedzama nozīme Latvijas prakses veidošanā.

Krimināltiesību jaunākajā doktrīnā profesors Uldis Krastiņš cēloņsakarību skaidro kā objektīvu saikni “starp prettiesisko darbību vai bezdarbību un tās izraisītajām laika ziņā sekojošām kaitīgajām sekām, kurā darbība vai bezdarbība sagatavo un nosaka seku iestāšanos, un darbība vai bezdarbība ir faktors, kas radijs kaitīgās sekas”, uzsverot, ka cēloņsakarība, “izpaužas tajā apstākļi, ka viena parādība (cēlonis) noteiktos apstākļos likumsakarīgi un nepieciešami rada citu parādību (sekas)”.¹² Iepriekš minētais ir kopsakarīgs ar cēloņsakarības izpratni filozofijā (atzīstot, ka cēloņsakarība var izpausties dažādās matērijas kustību formās, taču vienmēr un visur izvirza tādu atkarību, kad viena parādība (cēlonis) rada, nosaka citu parādību (sekas);¹³ tādējādi cēloņsakarība ir mijiedarbība, kurā viena parādība noteiktos apstākļos ar nepieciešamību rada citu parādību).¹⁴ Tomēr, ja filozofijā izvirzīta atziņa par visu parādību atrašanos savstarpējā universālā saiknē, krimināltiesībās svarīgi noteikt tieši to parādību, kura uzskatāma par seku cēloni, kas nepieciešami un likumsakarīgi radija vai varēja radīt kaitīgās sekas.¹⁵ Jēdziens “cēloņsakarība” tiek norādīts arī kā “likumsakarība”.¹⁶ Ar terminu “likumsakarīgi”, “likumsakarīgs” atzīts – “tāds, ko nosaka parādību iekšējā, būtiskā sakarība”; savukārt “nepieciešami”, “nepieciešams” skaidrots kā tāds (tas), “kas ir noteikti vajadzīgs, bez kā nevar iztikt”; “tāds, bez kā (kas) nevar pastāvēt, tāds, kam noteikti jābūt attiecīgajos apstākļos”.¹⁷

Cēloņsakarība tiek izcelta kā tieša saikne,¹⁸ kā arī akcentēts: “iestājušos seku cēlonis ir tieši šī darbība vai bezdarbība”¹⁹ (ar to, domājams, atzīstot tieši attiecīgo darbību, bezdarbību par seku cēloni, bet ne ko citu), kas varētu būt savstarpēji norobežojami norādījumi. Dažādos avotos pievērsta uzmanība apzīmējuma “tieša” lietošanai cēloņsakarības raksturošanā.²⁰ Ņemot vērā, ka jaunākajā praksē šāda apzīmējuma

¹¹ Козлов А. П. Понятие преступления. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004, с. 302.

¹² Piem., Krastiņš U., Liholaja V. 2021, 66., 67. lpp.

¹³ Tauriņš G. Vēstures filozofija. Rīga: Latvijas Republikas nacionālā Aizsardzības akadēmija, 1996, 113. lpp.; Baumanis J. Noziedzības determinisma teorētiskie aspekti. Administratīvā un kriminālā justīcija, 2006, Nr. 1 (34), 19. lpp.

¹⁴ Vedins I. Cēlonības problēma. Administratīvā un kriminālā justīcija, 2006, Nr. 1 (34), 44. lpp.

¹⁵ Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. Москва: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001, с. 156–157.

¹⁶ Cēloņsakarība. Sinonīmu vārdnīca. Sast. E. Grīnberga-Sudmale. Rīga: Avots, 2001, 532. lpp.

¹⁷ Likumsakarīgs, likumsakarīgi. Tēzauris, <https://tezaurs.lv/likumsakar%C4%ABgs:1>; Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. Rīga: Zinātne, 1972.–1996. Nepieciešams, nepieciešami, <https://tezaurs.lv/nepiecie%C5%A1ams:1>; Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. [aplūkots 08.03.2023.]

¹⁸ Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001, с. 138.

¹⁹ Krastiņš U., Liholaja V. 2021, 66. lpp.

²⁰ Piem., Соктоев З. Б. Причинность в уголовном праве: о преломлении философской категории. Российский ежегодник уголовного права, 2007. № 2. ООО Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2008, с. 305–324; Leja M. 2019, 489.–492. lpp.; Leja M. Cēloņsakarība Latvijas teorijā un praksē. Jurista Vārds, 2018, Nr. 35; Vinkalna E. Cēloņsakarības izpratne, attīstības tendences un nozīme krimināltiesībās. Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 7. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019, 419.–429. lpp.; Vinkalna E. 2022, 157.–166. lpp. Par tiešu cēloņsakarību arī – Beļska A. Noziedzīga nodarījuma izpratne Latvijas un Amerikas Savienoto Valstu krimināltiesībās. Promocijas darbs. Rīga, 2012, 146. lpp.

lietošana arī ir visai izplatīta,²¹ piešķirot dažādu (tai skaitā izšķirīgu) nozīmi cēloņsakarības atzīšanā, jautājumam pievēršama uzmanība.

Piemēram, vienā no lēmumiem Latvijas Republikas Senāts norāda, ka cēloņsakarībai jābūt tiešai, nevis pastarpinātai, atzīstot, ka apelācijas instances tiesa konstatējusi pastarpinātu cēloņsakarību un nav sniegusi izvērtējumu par būtiska kaitējuma pārvaldības kārtībai esību. Pievienojoties Senāta norādei par nepieciešamību apsūdzībā (par Krimināllikuma 319. panta pirmajā daļā paredzētā noziedzīgā nodarījuma izdarīšanu) precīzi norādīt, “kādos likumos, citos normatīvajos aktos vai arī kādā uzliktā uzdevumā nav izpildītas noteiktas darbības, kas valsts amatpersonai bija jāizdara”,²² un pamatot būtisku kaitējumu (iepriekš minētā neesība jau ir pamats personas nesaukšanai pie kriminālatbildības), būtu vēršama uzmanība uz tiešuma izpratni cēloņsakarībā.

Tā kā ar cēloņsakarību saistītie jautājumi nav tikai pēdējo gadu aktualitāte, turklāt cēloņsakarības izpratnei un tās teorijām ir visai ievērojama vēsture, minams neliels ieskats (kam varētu būt zināma nozīme arī turpmākā “tiešas cēloņsakarības” izpratnē) Latvijas PSR kriminālkodeksa 98. panta komentārā norādītajā – “slepka-vība jāuzskata par pabeigtu, kad iestājas cilvēka nāve un konstatēts tiešs cēloniskais sakars starp prettiesisko darbību (bezdarbību) un nāvi, kas iestājusies”; noskaidrojot cēlonisko sakaru, nav pieļaujamas kļūdas gadījumos, kad personas “darbības netieši nosaka to apstākļu iestāšanos, kas ir cietušā nāves cēlonis”.²³ Domājams, ka ar iepriekš minēto uzsvērtā nepieciešamība norobežot cēloni no dažādiem apstākļiem (piem., citas personas rīcības u. c.), kas par tādu nav uzskatāmi. Arī citā viedoklī vērojama apzīmējuma “tieša cēloņsakarība” saistīšana ar tās objektīvā rakstura un krimināltiesiskās nozīmes izcelšanu (“cēloņsakarība starp noziedzīgo darbību vai bezdarbību un tās izraisītām kaitīgajām sekām ir objektīva, un tai piemīt krimināli tiesiska nozīme, ja tā ir tieša (nepieciešama), bet ne netieša (nejauša)”)²⁴

²¹ Arī pamatoti konstatējot tiešu saikni (Zemgales rajona tiesas 11.11.2022. spriedums. Lietas arhīva Nr. K73-1089-22/5), <https://manas.tiesas.lv> [aplūkots 07.02.2023.].

²² Latvijas Republikas Senāta 14.02.2023 lēmums lietā SKK-29/2023 (ar pirmās instances spriedumu persona A atzīta par vainīgu Krimināllikuma 319. panta pirmajā daļā paredzētajā noziedzīgajā nodarījumā par to, ka, “būdam valsts amatpersona, tiši neizdarīja darbības, kuras tai pēc likuma un uzlikta uzdevuma jāizdara, lai novērstu kaitējumu valsts pārvaldības kārtībai un ar likumu aizsargātām personas tiesībām un interesēm, ar ko pārvaldības kārtībai radīts būtisks kaitējums”. Ar apelācijas instances tiesas lēmumu pirmās instances tiesas spriedums atstāts negrozīts, <https://manas.tiesas.lv> [aplūkots 12.03.2023.]. Krimināllikuma 319. panta pirmajā daļā paredzēta atbildība par valsts amatpersonas pienākumu nepildīšanu, tas ir, ja valsts amatpersona tiši vai aiz nolaidības neizdara darbības, kuras tai pēc likuma vai uzlikta uzdevuma jāizdara, un ja ar to radīts būtisks kaitējums.

²³ Blūma M. Latvijas PSR kriminālkodeksa 98. panta komentārs. Grām.: Autoru kolektīvs. Latvijas PSR kriminālkodeksa komentāri. Rīga: Liesma, 1965, 223. lpp.; PSRS Augstākās Tiesas 1960. gada 4. jūnija plēnuma lēmums; cit. pēc Blūma M. 1965, 223. lpp.

²⁴ Шарапов П. Д. Физическое насилие в уголовном праве. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001, с. 138. Raksturojot objektīvo pusi jeb *actus reus*, norādīts, ka uzvedībai jābūt tiešai cēloniskā sakarā ar radušos kaitējumu (Clarke C. T. From Crimnet to cyber perp: towards an inclusive approach to policing. The involving criminal mens rea on the Internet, Oregon Law Review, Spring, 1996, cit. pēc Ķinis U. Noziedzīgi nodarījumi pret informācijas sistēmu drošību (kibernozieģumi). Promocijas darbs. Rīga, 2005, 86. lpp.). “Tiešs” tiek skaidrots kā noteikts, precīzs (Tiešs. Sinonīmu vārdnīca. Rīga: Avots, 760. lpp.). Autore ieskatā, “tiešs” un “nepieciešams”, kā arī “netiešs” un “nejaušs” nav identiski jēdzieni.

Ekvivalences teorijas²⁵ (no tās izriet arī cēloņsakarības kā objektīvās saiknes starp prettiesisko darbību un to radītajām laika ziņā sekojošajām kaitīgajām sekām definīcija²⁶) kontekstā termins “cēlonis” var tikt lietots divās pamatnozīmēs – šaurākā un plašākā (ar šaurāko domājot parādību, kas tieši izraisa noteiktas sekas, bet ar plašāko – cēloni kā visu nosacījumu kopu, kas izraisa noteiktu parādību).²⁷

Tiesas cēloņsakarības norādījumā var konstatēt arī nepastarpinātā (tuvākā) cēloņa teorijas iezīmes (kur atzīts, ka tikai pēdējais, nepastarpinātais un tuvākais sekām nodarījums var tikt uzskatīts par kaitīgo seku cēloni);²⁸ kas savukārt var sašaurināt cēloņsakarības pamatošanas iespējamību (atzīstams, ka praksē ar “tiešu cēloņsakarību” ne vienmēr domāta nepastarpināta rakstura cēloņsakarība). Minētā sakarā salīdzinājumam jāmin Senāta vairākos lēmumos norādītais, ar ko “tieša cēloņsakarība”, “tiešs cēlonis” pamatoti norobežots no vispārējā cēloņsakarības un cēloņa jēdziena. Piemēram, Senāta 2022. gada 13. jūlija lēmumā atzīts, ka apsūdzētā rīcība, “pārkāpjot kustību garantējošos citādus ekspluatācijas noteikumus, nebija tiešs cēlonis kaitīgajām sekām”. Arī citā lēmumā Senāts vērš uzmanību, ka “atbildīgās personas rīcība, pārkāpjot kustības drošību garantējošos citādus ekspluatācijas noteikumus, ne vienmēr būs tiešs cēlonis kaitīgajām sekām”, vērtējot to kā cēloni, “kas veicinājis kaitīgo seku iestāšanos”.²⁹

²⁵ Teorijas pamatlicējs ir vācu krimināltiesībnieks M. Buri (*Maximilian von Buri*) 19. gadsimta 60. gados (*Haft F. Strafrecht Allgemeiner Teil. Eine Einführung für Anfangssemester. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1998, S. 62*). Lat. – *conditio sine qua non* – sekas apzīmē ar “latīņu idiomu – *sine qua non* – ja nebūtu. [...] ja nebūtu nelikumīgās darbības, tad nebūtu seku” (Ķinis U. *Kibernoziedzība, kibernoziēgumi un jurisdikcija*. Rīga: Jumava, 2015). Teorijas “pamatā ir cēloņsakarības filozofiski dabaszinātniskā izpratne” (piem., Leja M. 2019, 492. lpp.).

²⁶ Piem., Ķinis U. 2005, 120. lpp.

²⁷ Минто В. Дедуктивная и индуктивная логика. Санкт-Петербург, 2007, с. 307–308, cit. pēc Vedins I. *Zinātne un patiesība*. [B. v.]: Avots, 2008, 281. lpp.

²⁸ Коржанский Н. И., Павлов В. Г., Рарог Ф. И. *Энциклопедия уголовного права*. Т. 4. Состав преступления. Санкт-Петербург: изд. проф. Малинина, 2005, с. 326. Atzīts, ka angloamerikāņu jeb vispārējo tiesību saimei nepastarpinātā cēloņa koncepcija ir guvusi atbalstu (Сокроев З. Б. 2008, с. 320). Tā “atsevišķos ASV štatos [...] tiek prasīta tiesas cēloņsakarības konstatēšana” (Beļska A. 2012, 146. lpp.).

²⁹ Latvijas Republikas Senāta 13.07.2022. lēmums lietā SKK-69/2022. Arī Latvijas Republikas Senāta Krimināllietu departamenta 2020. gada lēmumā akcentēts, ka “[...] atbildīgās personas rīcība, pārkāpjot kustības drošību garantējošos citādus ekspluatācijas noteikumus, ne vienmēr būs tiešs cēlonis kaitīgajām sekām” un “atbildīgās personas prettiesiska rīcība var būt cēlonis, kas veicinājis kaitīgo seku iestāšanos” (Latvijas Republikas Senāta Krimināllietu departamenta 2020. [...] lēmums lietā Nr. [...], SKK-[N]/2020 (slēgtas lietas statuss), at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/senata-kriminallietu-departaments [aplūkots 09.03.2023.]); Vīnkalna E. 2022, 161. lpp.

2. Cēloņsakarības teoriju atziņu nostiprinājums praksē

Pēdējos gados teorētiskajās un prakses atziņās īpaša vērība veltīta cēloņsakarības teorijām.³⁰ To analīzei pievērsies Ģenerālprokuratūras virsprokurors, Latvijas Universitātes doktorants Māris Leja, kā arī citi pētnieki.³¹

Kā viens no izteikti diskutabliem bijis jautājums par cēloņsakarības jēdzienā savulaik nostiprināto norādi uz nodarījumu kā “noteicošo faktoru, kas neizbēgami radījis kaitīgās sekas”.³² Atzīmējams, ka arī judikatūrā iestrādātās norādes saturēja dažādu izpratni – gan atzīstot, ka ar “galveno noteicošo faktoru” nav saprotams tikai kas tāds, kas bijis dominējošais faktors galvenā cēloņa teorijas izpratnē,³³ gan sasaistot ar galvenā cēloņa teorijas nostādnēm (vienlaikus tai izsakot kritiku un uzsverot, ka kritērija “galvenais noteicošais faktors” piemērošanas gadījumā būtu secināms, ka “krimināli sodāma bezdarbība materiāla sastāva noziedzīgos nodarījumos” nebūtu iespējama).³⁴ Jautājums zināmu aktualitāti zaudēja ar terminu “galvenais” un “neizbēgami” neietveršanu cēloņsakarības definējumā jaunākajās atziņās doktrīnā. Cēloņsakarības izpratne un izvērtēšana saistībā ar cēloņsakarības teoriju nostādnēm savu aktualitāti ar to nav zaudējusi. Tas secināms arī pēdējo gadu prakses atziņās.

Jaunākajā praksē bez teorētiski un praktiski nozīmīgās ekvivalences teorijas minēta arī adekvātuma (adekvātā) teorija. Tā, piemēram, Latvijas Republikas Senāts uzsvēris, ka, “piemērojot galvenā cēloņa teoriju, apelācijas instances tiesa” nav norādījusi, kāpēc cēloņsakarības konstatēšanai vai nekonstatēšanai nav apsvērta iespēja piemērot ekvivalences teoriju (saskaņā ar kuru sadursme nebūtu notikusi un

³⁰ Piemēram, ekvivalences jeb nosacījumu teorija (piemērojot minēto teoriju, atzīstams, ka katrs nosacījums, bez kura kaitīgās sekas neiestātos, uzskatāms par šo kaitīgo seku cēloni, un visi cēloņi, kas radījuši sekas, ir līdzvērtīgi jeb ekvivalenti); adekvātuma teorija (adekvātā – “tipiskā” nodarīšanas teorija); galvenā cēloņa teorija; nepastarpinātā (tuvākā) cēloņa teorija; nepieciešamās un nejausās cēloņsakarības; ticamākās cēloņsakarības, iespējamības un realitātes (īstenības) teorija u. c. (piem., Малинин В. Б. 2000, с. 95–131; Leja M. 2019; Lieljuksis A. 2021; Vīnkalna E. 2016 u. c.).

³¹ Leja M. 2019; Lieljuksis A. 2021; Vīnkalna E. 2016, 173.–180. lpp.; Vīnkalna E. Cēloņsakarības izpratne krimināltiesībās. Grām.: Inovāciju juridiskais nodrošinājums: Latvijas Universitātes 70. konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012, 364.–370. lpp. u. c.

³² Iepriekš pamatā nostiprinātajā cēloņsakarības definējumā ar cēloņsakarību krimināltiesībās tika saprasta “tāda objektīvā saikne starp prettiesisko darbību vai bezdarbību un to radītajam laika ziņā sekojošajām kaitīgajām sekām, kurā darbība vai bezdarbība sagatavo un nosaka seku iestāšanās iespēju un kurā darbība vai bezdarbība ir galvenais noteicošais faktors, kas neizbēgami radījis kaitīgās sekas” (piem., Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. 2008, 133. lpp.; Krastiņš U., Liholaja V. 2018, 64. lpp.). Jautājums bija izteikti saistīts ar kritiku galvenā cēloņa teorijas nostādnēm kā nepiemērotām vispārējā cēloņsakarības jēdziena definējumā (izceļot tieši terminu “galvenais” un “neizbēgami” ietveršanas cēloņsakarības definējumā nepieciešamību (pastāvot dažādai šo terminu izpratnei, iespējams sašaurināt cēloņsakarības tvērumu; piem., Vīnkalna E. 2022, 157.–166. lpp.)).

³³ Latvijas Republikas Senāta Krimināllietu departamenta 16.05.2019. lēmums lietā SKK-3/2019, at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/senata-kriminallietu-departaments [aplūkots 18.01.2023.].

³⁴ Latvijas Republikas Senāta 15.10.2019. lēmums lietā Nr. SKK-357/2019 (cit. pēc Leja M. Cēloņsakarība Latvijas krimināltiesību teorijā un praksē. Jurista Vārds, 2018, Nr. 35, 20. lpp., <https://manas.tiesas.lv> [aplūkots 18.01.2023.]. Atzīmējams, ka arī krimināllietā Nr. 11511002713, izvērtējot cēloņsakarības jautājumu, akcentēta cēloņsakarība kā saikne starp nodarījumu kā galveno noteicošo faktoru un sekām, kas neizbēgami radītas, vienlaikus uzsverot (pirmās instances spriedumā), ka nav pamata atzīt attiecīgas prettiesiskas darbības vai bezdarbību attiecībā uz astoņām no deviņām apsūdzētajām personām, tās attaisnojot (Rīgas pilsētas Pārdaugavas tiesas 18.02.2020. spriedums lietā Nr. 11511002713, arhīva Nr. K68-0025-20/20 (pirmās instances tiesas spriedums nav stājies spēkā)), <https://www.tiesas.lv/aktualitates/arhivs/2020/2> “Zolitūdes traģēdijas krimināllietā” [aplūkots 07.02.2023.].

kaitīgās sekas nebūtu iestājušās, ja nebūtu dots rikojums izmantot transportlīdzekli bez attiecīgas atļaujas) vai adekvātuma teoriju (“saskaņā ar kuru transportlīdzekļa izmantošana radīja vai vismaz veicināja sadursmi”).³⁵ Kopsakarībā ar iepriekš minēto atzīmējams, ka adekvātuma teorijā būtiska ir cēloņsakarības bezgalīguma (kas piemīt ekvivalences teorijai) novēršana,³⁶ tomēr teorijas izpratnē nodarijums var tikt atzīts par radīto kaitīgo seku cēloni, ja tas vienmēr noteiktos apstākļos var radīt sekas (skatot tikai katru konkrēto gadījumu, nav iespējams iegūt aptverošus secinājumus par cēloņsakarības attīstību, tādēļ jāanalizē vairāki gadījumi).³⁷ Cēloņsakarības jautājums ir ontoloģisks, realitātes jomā pastāvošs (cēloņsakarība ir objektīvā saikne starp nodarijumu un kaitīgajām sekām) un nevar tikt izlemts, ņemot vērā vienīgi pieredzi,³⁸ tādējādi adekvātuma teorija nebūtu izmantojama kā patstāvīga un vienīgā cēloņsakarības pamatošanai, bet tikai zināmos gadījumos apsverama (norobežojot no vainas izvērtējuma) tās izmantošana kopsakarībā ar ekvivalences teoriju.

³⁵ Latvijas Republikas Senāta Krimināllietu departamenta 2020. [..] lēmums lietā Nr. [..], SKK-[N]/2020 (slēgtas lietas statuss), at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/senata-kriminallietu-departaments [aplūkots 09.02.2023.]; Vinkalna E. 2022, 160. lpp. Persona F kā atbildīgā persona par transportlīdzekļa ekspluatāciju apsūdzēta par Krimināllikuma (turpmāk tekstā arī – KL) 263. pantā paredzēto kustības drošību garantējošo noteikumu pārkāpšanu, kā rezultātā cietušajam nodarīti smagi miesas bojājumi, izraisot viņa nāvi. Ar pirmās un apelācijas instances tiesas spriedumu persona F tika atzīta par nevainīgu viņam celtajā apsūdzībā un attaisnota. Izskatot lietu atkārtoti apelācijas instances tiesā, tiesas kolēģija atzina, ka konkrētajā lietā pastāv cēloņsakarība, to pamatojot ar ekvivalences teorijas atziņām (ja persona F “būtu ievērojis normatīvo aktu prasības, transportlīdzeklis tajā dienā un laikā nebūtu braucis”, nebūtu noticis ceļu satiksmes negadījums un personas nāve). Savukārt atbilstoši adekvātuma teorijai atzīts, ka apsūdzētā rīcība bija veicinošs faktors, bez kura nebūtu iespējams ceļu satiksmes negadījums, viņa pārkāpums padarīja par iespējamu to, ka autovilciens atradās apsūdzībā norādītajā laikā un vietā, lai gan tas tur nedrīkstēja būt, un ceļu satiksmes negadījuma rezultātā gāja bojā bērns (Rīgas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģijas 19.04.2021. spriedums lietā Nr. 11520100614, <https://manas.tiesas.lv> [aplūkots 09.12.2022.]). Ar Latvijas Republikas Senāta 19.07.2022. spriedumu Rīgas apgabaltiesas 10.04.2021. spriedums atstāts negrozīts (Latvijas Republikas Senāta 13.07.2022. lēmums lietā Nr. 11520100614, SKK-69/2022, <https://manas.tiesas.lv> [aplūkots 09.12.2022.]).

³⁶ Iebildumiem, ka minētā teorija cēloņsakarību izvērš līdz bezgalībai, nesamērīgi paplašinot kriminālatbildības robežas, ir vērā ņemams pretarguments: cēloņsakarība starp nodarijumu un sekām ir tikai viens no vairākiem kriminālatbildības nosacījumiem (kas ir arī, piem., vaina (Коржанский Н. И., Павлов В. Г., Парог Ф. И. Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. Санкт-Петербург: изд. проф. Малинина, 2005, с. 344; Leja M. Neuzmanīga līdznodarīšana krimināltiesībās. Jurista Vārds, 2011, Nr. 3, 12. lpp.; Leja M. 2019, 493., 527. lpp. u. c.).

³⁷ Piem., Малинин В. Б. 2000, с. 95–97. *Adequate – “typische” Verursachungstheorie* (adekvātuma (adekvātā) – “tipiskā” nodarīšanas teorija). Tā tika izstrādāta 19. gadsimta beigās (teorijas pamatlicējs – itāļu jurists Johaness Ādolfs Kriss (piem., Mincs P. Krimināltiesību kurss. Vispārējā daļa. Ar U. Kraštīņa komentāriem. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2005, 130. lpp; Mincs P. Krimināltiesību kurss. Vispārējā daļa. Rīga: autora izdevums, 1934, 110. lpp; Козлов А. П. 2004, с. 316)). Adekvātuma teorija pamatā tiek iedalīta divos virzienos: subjektīvajā un objektīvajā. Subjektīvajā virzienā cēloņsakarības jautājuma izlemšanā jāņem vērā visi tipiskie nosacījumi, kas bija zināmi vai paredzami personai nodarījuma laikā, kas savukārt nozīmē cēloņsakarības pilnīgu identificēšanu ar vainu, jo netiek ņemta vērā cēloņsakarības objektīvā attīstība. Savukārt ar adekvātuma teorijas objektīvo virzienu tipiskuma novērtējumu sniedz, piemēram, tiesa (no kā secināms, ka arī šajā gadījumā cēloņsakarība nebūs objektīvi eksistējoša, bet kā tikai eksistējoša cilvēka apziņā (piem., Сокроев З. Б. 2008, с. 305–324)). M. Leja uzsver, ka “civilīetās Vācijas tiesas piemēro adekvātuma teoriju, tomēr krimināltiesībās Vācijā tā nekad nav izmantota, jo tiek uzskatīts, ka nodoms un neuzmanība krimināltiesiskās atbildības ietvaros ir pietiekos atbildības korektīvs”. Izpētot Vācijas, Austrijas un Šveices praksi, “vienīgi Šveicē noziedzīgos nodarijumos aiz neuzmanības cēloņsakarības jēdziens papildus ierobežots ar adekvātās cēloņsakarības teoriju” (Leja M. 2019, 504., 508. lpp.).

³⁸ Малинин В. Б. Объективная сторона преступления. СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004, с. 90.

Kopsavilkums

1. Kā teorētiski, tā praktiski nozīmīga cēloņsakarības izpratnes veidošanā un pamatošanā ir ekvivalences teorija.
2. Avotos pievērsta uzmanība apzīmējuma “tieša” lietošanai cēloņsakarības raksturošanā. Ekvivalences teorijas kontekstā termins “cēlonis” var tikt lietots divās pamatnozīmēs – šaurākā un plašākā (ar šaurāko domājot parādību, kas tieši izraisa noteiktas sekas, bet ar plašāko – cēloni kā visu nosacījumu kopu, kas izraisa noteiktu parādību). “Tiešas cēloņsakarības” norādījumā var konstatēt arī nepastarpinātā (tuvākā) cēloņa teorijas iezīmes (kur atzīts, ka tikai pēdējais, nepastarpinātais un tuvākais sekām nodarījums var tikt uzskatīts par kaitīgo seku cēloni), kas savukārt var sašaurināt cēloņsakarības pamatošanas iespējamību (atzīstams, ka praksē ar “tiešu cēloņsakarību” ne vienmēr domāta nepastarpināta cēloņsakarība). “Tieša cēloņsakarība”, “tiešs cēlonis” norobežojams no vispārējā cēloņsakarības un cēloņa jēdziena.
3. Cēloņsakarības teoriju nostādņu sakarā kā viens no izteikti diskutabliem bijis jautājums par cēloņsakarības jēdzienā savulaik nostiprināto norādi uz nodarījumu kā “galveno noteicošo faktoru, kas neizbēgami radījis kaitīgās sekas”. Jautājums zināmu aktualitāti zaudēja ar terminu “galvenais” un “neizbēgami” neietveršanu cēloņsakarības definējumā jaunākajās atziņās doktrīnā, tomēr cēloņsakarības izpratne un izvērtēšana saistībā ar cēloņsakarības teorijām savu aktualitāti nav zaudējusi. Tas secināms arī jaunākās prakses atziņās.
4. Praksē atzīstot arī adekvātuma (adekvāto) teoriju, uzsverams, ka tā var novērst cēloņsakarības bezgalīgumu (kas var būt raksturīgs ekvivalences teorijai), tomēr teorijas izpratnē nodarījums atzīstams par radīto kaitīgo seku cēloni, ja tas vienmēr noteiktos apstākļos var radīt sekas. Adekvātuma teorija krimināltiesībās nebūtu izmantojama kā patstāvīga cēloņsakarības pamatošanai, bet tikai zināmos gadījumos apsverama tās izmantošana kopsakarībā ar ekvivalences teoriju.

Raksts izstrādāts ar ESF atbalstu SAM 8.2.2. 3.kārtas projektā “LU doktorantūras kapacitātes stiprināšana jaunā doktorantūras modeļa ietvarā”.

NACIONĀLAIS
ATTĪSTĪBAS
PLĀNS 2020



EIROPAS SAVIENĪBA
Eiropas Sociālais
fonds

I E G U L D Ī J U M S T A V Ā N Ā K O T N Ē

TIESĪBU NORMU IZTULKOŠANAS METOŽU NOZĪME KORUPTĪVO NOZIEGUMU SASTĀVU SATURA NOSKAIDROŠANĀ

THE ROLE OF LEGAL INTERPRETATION METHODS IN CLARIFICATION OF THE CONTENT OF CORRUPTION CRIMES

Māris Leja, *Dr. iur. cand.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorants

Summary

The article addresses the question at what point in time a request for a bribe and an offer of a bribe is deemed to be accomplished, if it is made to the addressee by means of an electronic mail message with the relevant content or passed on to an intermediary for transmission to the opposite party, i. e., is it completed at the moment of sending the electronic mail message (respectively, at the moment when the relevant communication is made to the intermediary) or at the moment when the addressee has read the message (respectively, when the intermediary has passed the information on to the opposite party)?

Using all the methods of interpretation, the author finds that, while it is possible to find arguments in support of both interpretations, the arguments in favour of a later moment of completion are more convincing.

Atslēgvārdi: tiesību normu iztulkošana, kukuļa pieprasīšana un piedāvāšana, nozieguma mēģinājuma un pabeigta nozieguma norobežošana

Keywords: interpretation of the law, soliciting and offering a bribe, demarcation between attempted and completed crime

Ievads

Rakstā aplūkots jautājums par to, kurā brīdī par pabeigtu ir uzskatāms kukuļa pieprasījums un kukuļa piedāvājums, ja tas ir izteikts, nosūtot adresātam attiecīgā satura elektroniskā pasta vēstuli vai uzdodot attiecīgo ziņu nodot “ziņnesim”, proti, ar e-pasta vai “ziņneša” izsūtīšanu vai momentā, kad attiecīgā informācija ir darīta zināma otrai pusei.

Izmantojot tradicionālās tiesību normu interpretācijas metodes, rakstā pamatots viedoklis, ka ir iespējams atrast argumentus par labu abiem interpretācijas variantiem, taču argumenti par labu vēlākajam pabeigšanas brīdim ir pārliecinošāki.

1. Interpretācijas metožu vispārīgs raksturojums

Krimināllikuma (turpmāk – KL) normas ir iztulkojamas, izmantojot tradicionālās interpretācijas metodes – gramatisko, sistēmisko, vēsturisko un teleoloģisko. Tomēr par piemērotāko atzītās metodes rezultāts nedrīkst sasniegt analogiju par sliktu personai, kurai ir tiesības uz aizstāvību.¹

Nevienai no metodēm nav prioritātes.² Tieši otrādi, tās ir salīdzināmas pēc to tuvuma normas tekstam un konkrēto argumentu pamatotības.³ Dažādās metodes neizslēdz cita citu, bet gan papildina,⁴ turklāt no gadījuma uz gadījumu tām ir atšķirīga nozīme.⁵ Taču tas nenozīmē, ka interpretācijas rezultāta izvēle ir patvaļīga, jo priekšroka dodama tiem argumentiem (attiecīgi tam iztulkošanas metodes rezultātam), kas konkrētajā situācijā sniedz iespējami taisnīgāko risinājumu.⁶

Normas formulējums (teksts) ir tikai ārējā robeža, līdz kurai pieļaujama iztulkošana. Šī robeža nav vienmēr jāizsmēļ. Tieši otrādi, no citiem principiem var izrietēt, ka ir jāizvēlas iztulkošana, kas ir tālu no formulējuma ārējās robežas.⁷

Ne vienmēr katra iztulkošanas metode sniedz skaidru atbildi. Turklāt dažkārt tās ļauj nonākt pie atšķirīgiem secinājumiem.

Ņemot vērā grūtības, ar kurām nereti nākas saskarties, piemērojot sistēmisko un vēsturisko metodi, būtiska nozīme ir teleoloģiskai metodei.⁸

2. Kukuļošanas formu raksturojums

KL 320. pants paredz šādas kukuļņemšanas formas:

- kukuļa pieprasīšana vai izspiešana;
- kukuļa piedāvājuma pieņemšana;
- kukuļa pieņemšana.

KL 323. pants paredz šādas kukuļdošanas formas:

- kukuļa piedāvāšana;
- kukuļa apsolišana pēc tā pieprasīšanas;
- kukuļa došana.

¹ Demko D. Keine Strafe ohne Gesetz. Das Gesetlichkeitsprinzip des Art. 7 EMRK in der Rechtsprechung des EGMR. Online Zeitschrift für Höchststrichterliche Rechtsprechung zum Strafrecht. 1/2004.

² Vācijas Federālās konstitucionālās tiesas lieta: Urteil vom 20.03.2002., 2 BvR 794/95, 75. rdk., <http://lexetius.com/2002,273> [aplūkota 23.01.2023.].

³ Vācijas Federālās augstākās tiesas lieta: Beschluss vom 02.04.2008., 1 ARs 3/08, 10. rdk., <http://www.hrr-strafrecht.de/hrr/1/08/1-ars-3-08.php?referer=db> [aplūkota 23.01.2023.].

⁴ Leukauf O., Steininger H. Strafgesetzbuch Kommentar. 4. Auflage. Wien: Linde Verlag, 2017, S. 41. Vācijas Federālās konstitucionālās tiesas lieta: Beschluss vom 17.05.1960., 2 BvL 11/59, 11/60, 19. rdk., <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv011126.html> [aplūkota 23.01.2023.].

⁵ Leukauf O., Steininger H. 2017, S. 41.

⁶ Meļķis E. Tiesību normu iztulkošana. Likums un Tiesības, 2000, Nr. 9, 281. lpp.

⁷ Pelz Ch. Änderung des Schutzzwecks einer Norm durch Auslegung? Zur Reichweite des § 299 Abs. 2 StGB a. F. Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik, 7/2008, S. 339.

⁸ Vācijā tas ir valdošais viedoklis. Joecks W. (Hrsg.). Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch: §§ 1–51 StGB. Band 1. München: C. H. Beck Verlag, 2003, S. 60. Plašāk par iztulkošanas metožu piemērošanu krimināltiesībās sk.: Leja M. Krimināltiesību aktuālie jautājumi un to risinājumi Latvijā, Austrijā, Šveicē, Vācijā. Noziedzīga nodarījuma uzbūve, cēloņsakarība, vaina, krimināltiesību normu interpretācija un spēks laikā. I. daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2019, 169.–280. lpp.

Minētās darbības var aplūkot pēc analogijas ar līguma slēgšanu un tā izpildi. Kukuļošana sākas ar paziņojumu, ar kuru viena no pusēm apliecina gatavību noslēgt “līgumu”. Tā ir kukuļa piedāvāšana no potenciālā devēja puses vai kukuļa pieprasīšana vai izspiešana no potenciālā ņēmēja puses. Tam seko otrais solis, ar kuru attiecīgā paziņojuma adresāts piekrīt “līguma” slēgšanai, t. i., kukuļa piedāvājuma pieņemšana no valsts amatpersonas puses vai kukuļa apsolišana no potenciālā devēja puses. Visbeidzot, “līgums” tiek izpildīts, devējam dodot kukuli, bet valsts amatpersonai to pieņemot.⁹

Katra kukuļošanas forma veido patstāvīgu noziedzīga nodarījuma sastāvu. Tie ir pabeigti, tiklīdz konstatētas darbības, kas atbilst vienai no kukuļošanas formām. Tāpēc nav nozīmes, kā reaģējusi vai rīkojusies otra puse. Piemēram, ja izteikts kukuļa piedāvājums, nav nozīmes, vai valsts amatpersona kukuļa piedāvājumu pieņem.

Šajā ziņā tā ir būtiska atšķirība no agrākā tiesiskā stāvokļa.

3. Vai kukuļa pieprasīšanā un piedāvāšanā iespējama mēģinājuma stadija?

KL komentāros un tiesu prakses apkopojumā norādīts, ka kukuļa piedāvājuma mēģinājums kā stadija nav iespējams.¹⁰

Turpmāk minēto apsvērumu dēļ autors šo viedokli uzskata par kļūdainu.

Par mēģinājuma stadiju var runāt, piemēram, gadījumā, ja persona nolēmusi izteikt kukuļa piedāvājumu, kā arī vēlāk sarunā ar valsts amatpersonu ir uzsākusi to izteikt, taču no viņas gribas neatkarīgu iemeslu dēļ to nav pabeigusi, piemēram, iztraucējis steidzams telefona zvans u. tml.

Analogā situācija iespējama ar kukuļa pieprasīšanu.

Praksē mēģinājuma stadijas pierādīšana var radīt grūtības. Tomēr tas ir pierādīšanas jautājums.

Arī D. Mežulis sliecas uzskatīt, ka kukuļa piedāvāšanā ir iespējamas visas stadijas, tajā skaitā sagatavošanās, un vienīgi pierādīšanas grūtības var būt šķērslis saukšanai pie kriminālatbildības: labuma iespējamības apspriešana pieņēmuma formā vai kādās citās abstraktās aprisēs nevar liecināt par konkrētu kukuļošanas priekšmetu. Iespējams, ka kukuļa formas apspriešana var liecināt par sagatavošanos kukuļošanai, taču pabeigtam sastāvam nepieciešams, lai tiktu dots vai piedāvāts formas un apjoma ziņā konkretizēts labums. Šāds kukuļošanas sastāva nosacījums slēpj sevī iespējamas pierādīšanas problēmas, taču tas ir nepieciešams kukuļošanas sastāva konkretizēšanai, jo pretējā gadījumā personas, kas mudina amatpersonu pieņemt kādu lēmumu, solījumi, ka lēmums izraisīs vispārīgu un arī konkrētās amatpersonas labklājību, varētu izraisīt kriminālatbildību.¹¹

⁹ Kindhäuser U. Voraussetzungen strafbarer Korruption in Staat, Wirtschaft und Gesellschaft. Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik, 6/2011, S. 464.

¹⁰ Krastiņš U., Liholaja V., Hamkova D. Krimināllikuma komentāri. Trešā daļa (XVIII–XXV nodaļa). Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2016, 603. lpp. Kukuļa piedāvājuma mēģinājums kā noziedzīgā nodarījuma stadija nav iespējams. Tiesu prakse krimināllietās pēc Krimināllikuma 320., 321., 322., 323. panta, 40.–41. lpp., <http://at.gov.lv/lv/judikatura/tiesuprakses-apkopojumi/kriminaltiesibas> [aplūkots 23.01.2023.].

¹¹ Mežulis D. Korupcijas ierobežošanas krimināltiesiskie līdzekļi. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2003, 57.–58. lpp.

4. Pabeigtības moments kukuļa piedāvāšanā un pieprasīšanā, izmantojot saraksti vai starpnieku

Ievērojot minētās atziņas un atbildot uz rakstā iztīrāto jautājumu, nav pieļaujams izmantot šādu argumentu: ņemot vērā, ka mēģinājuma stadija *a priori* nav iespējama, kukuļa pieprasījums un piedāvājums ir pabeigts elektroniskā pasta vēstules nosūtīšanas momentā vai momentā, kad attiecīgais paziņojums ir izteikts starpniekam.

Pirms pāriet pie iztulkošanas metodēm, autors ieskata par nepieciešamu atzīmēt, ka abos šajā rakstā iztīrātajos izdarīšanas variantos noziedzīga nodarījuma pabeigtībai ir jāiestājas vai nu agrākajā momentā, t. i., nosūtot vēstuli vai izsakot attiecīgo paziņojumu starpniekam, vai vēlākajā momentā, t. i., momentā, kad adresāts uztver attiecīgo paziņojumu.

Tas skaidrojams ar to, ka atšķirība – vienā gadījumā kukuļošanas procesā piedalās tehniska ierīce, bet otrā gadījumā cilvēks – no noziedzīga nodarījuma sastāva realizācijas viedokļa nav tik būtiska, lai juridiskais vērtējums būtu atšķirīgs.

Turpmāk tiks pamatots, ka, izmantojot iztulkošanas metodes, ir iespējams rast argumentus par labu abiem iztulkošanas variantiem, tomēr pārliecinošāki argumenti ir par labu vēlākam pabeigšanas momentam.

Šī secinājuma pamatošanai par pamatu ņemts “pieprasīšanas” sastāvs. Tomēr visi turpmāk minētie argumenti attiecas arī uz kukuļa izspiešanu, jo tā ir kukuļa pieprasīšanas kvalificētā forma, kā arī kukuļa piedāvāšanu.

Gramatiskā iztulkošanas metode

“Pieprasīt” no valodnieciskā viedokļa nozīmē izteikt vai izvirzīt prasību, lai (kāds) ierodas un veic noteiktu darbu, uzdevumu.¹²

“Pieprasījums” ir vēlēšanās iegūt (ko), prasība, lai (kāds) veiktu noteiktu darbu, uzdevumu, vai dokuments, kurā izteikta prasība; paveikta darbība, rezultāts. Savukārt informātikā “pieprasījums” ir izsaukšanas procedūra, kas prasa noteiktu atbildes reakciju.¹³

Termina “pieprasīšana” skaidrojums vārdnīcā nav dots, tomēr lietvārdi ar izskaņu -šana parasti norāda uz noteiktu procesu.

Ievērojot minēto, gramatiskā metode, kā tas ir vairumā gadījumu, nesniedz skaidru atbildi.

No vienas puses, ar terminu “pieprasīšana” var aptvert pieprasīšanas procesa iniciēšanu jeb uzsākšanu, tajā skaitā vēstules izsūtīšanu ar tekstu, kurā izteikts kukuļa pieprasījums, vai starpnieka nosūtīšanu ar uzdevumu nodot kukuļa pieprasījumu. No otras puses, normā lietotie termini ir tikai ārējā robeža, līdz kurai pieļaujama iztulkošana. Šī robeža nav jāsasniedz, ja par labu šaurākam iztulkošanas variantam ir svarīgi argumenti. Līdz ar to tikpat labi kukuļa pieprasīšanu var atzīt par pabeigtu vēlākā procesa stadijā.

¹² <https://tezaurs.lv/piepras%C4%ABt:1> [aplūkots 23.01.2023.].

¹³ <https://tezaurs.lv/piepras%C4%ABjums> [aplūkots 23.01.2023.].

Teleoloģiskā iztulkošanas metode

Šī metode liecina par labu termina “pieprasīšana” šaurākai iztulkošanai un līdz ar to arī par labu vēlākajam pabeigtības momentam.

Šis iztulkošanas metodes īpatnība krimināltiesībās ir tāda, ka būtisku nozīmi iegūst jautājums, kādas likumīgās intereses (tiesību labumus) norma aizsargā.¹⁴

KL 320.–323. panta mērķis ir nodrošināt transparentu un objektīvu valsts varas funkcionēšanu, kā arī sabiedrības uzticēšanos tam, ka valsts vara savas funkcijas realizē objektīvi, bez neatļautas ietekmes no malas.

Vērtējot dažādās nozieguma stadijas, nozīmi iegūst šī apdraudējuma intensitātes pakāpe. Tā būtiski atšķiras atkarībā no tā, vai kukuļa pieprasījums jau ir izteikts potenciālajam devējam vai ir tikai ceļā pie viņa.

Otrajā gadījumā aizsargāto interešu apdraudējums ir vājāks. Turklāt vēstules vai starpnieka nosūtīšanas momentā nav droši zināms, vai kukuļa pieprasījums vispār sasniegs adresātu.

Jo attālāks jeb vājāks ir interešu apdraudējums, jo drīzāk attaisnots ir secinājums, ka noziedzīgs nodarījums nav vērtējams kā pabeigts.

Vienīgi pastāvot citiem būtiskiem argumentiem, šis agrākās darbības – vēstules vai starpnieka nosūtīšana ar kukuļa pieprasījumu – var atzīt par pabeigtu noziedzīgu nodarījumu.

Tomēr šādu argumentu nav. Tieši pretēji.

Teleoloģiskās iztulkošanas metodē nozīmi iegūst arī arguments, ka šaurākais iztulkošanas variants nerada nepamatotus kriminālatbildības robus.

Arī kukuļa pieprasīšanas (kā smaga nozieguma) mēģinājums ir kriminālsodāms (sk. KL 15. panta sesto daļu).

Vēsturiskā iztulkošanas metode

Likumdošanas izstrādes materiālos nav norāžu par to, ka rakstā iztīrātais jautājums būtu apspriests, pieņemot attiecīgos grozījumus KL 320. un 323. pantā.

KL sākotnējā redakcijā pazīme “ar starpnieku” bija saistīta tikai ar pazīmi “kukuļa pieņemšana”.

Kukuļa pieņemšana tika uzskatīta par pabeigtu no brīža, kad kukuļņēmējs saņēmis kaut vai daļu kukuļa.¹⁵

Arī starpniecība kukuļošanā (KL 322. pants) uzskatīta par pabeigtu noziegumu no brīža, kad kukuļņēmējs saņēmis vismaz kukuļa daļu. Savukārt, ja piedāvātais kukulis netika pieņemts, starpnieka darbības kvalificētas kā starpniecības mēģinājums.¹⁶

Tikai vēlāk KL iekļautas citas kukuļņemšanas formas kā patstāvīgs noziedzīgs nodarījums – kukuļa piedāvājuma pieņemšana, kukuļa pieprasīšana un izspiešana, arī uz tām attiecinot pazīmi “ar starpnieku”.

¹⁴ Steinger E. Strafrecht. Allgemeiner Teil: Eine Einführung. Grundlagen. Das vollendete vorsätzliche Erfolgsdelikt. Band 1. Wien: Linde Verlag, 2013, S. 59, 108.

¹⁵ Augstākās tiesas Plēnuma 21.06.1993. lēmuma Nr. 7 “Par tiesu praksi kukuļošanas lietās” 9. punkts. Krasinš U., Niedre A. Krimināllikuma komentāri. 7. grāmata. Sevišķā daļa. Rīga: firma “AFS”, 1999, 52. lpp.

¹⁶ Turpat, 58. lpp.

Pamatojoties uz vēsturiski sākotnējo izpratni par kukuļa pieņemšanas pabeigtību, būtu konsekventi, ja arī vēlāk likumā iekļautās kukuļņemšanas formas, tajā skaitā kukuļa pieprasīšana, tiktu atzīta par pabeigtu momentā, kad starpnieks ir izpildījis savu funkciju (kukuļa pieprasīšanas gadījumā – nodevis kukuļa pieprasījumu adresātam).

Tomēr citu argumentu kontekstā vēsturiskās iztulkošanas argumentam nav piešķirama augstākā prioritāte. Ievērojami nozīmīgāki ir sistēmiskās metodes argumenti.

Sistēmiskā iztulkošanas metode

Piemērojot sistēmisko metodi, būtiska nozīme ir vairākiem argumentiem. Pirmkārt, kukuļa pieprasīšanas sastāva struktūras līdzībai ar uzkūdišanu.

Kukuļa pieprasīšana ir atsevišķs uzkūdišanas gadījums, ko likumdevējs KL 320. pantā ir atzinis par patstāvīgu noziedzīgu nodarījumu.¹⁷

Atšķirība no uzkūdišanas ir vienīgi tāda, ka kukuļa pieprasīšana ir pabeigta neatkarīgi no potenciālā devēja tālākās rīcības, proti, nav nepieciešama noziedzīga nodarījuma izdarīšana – kukuļa apsolišana pēc tā pieprasīšanas vai tā došana.

Saskaņā ar KL 20. panta trešo daļu par uzkūditāju ir uzskatāma persona, kas pamudinājusi citu personu izdarīt noziedzīgu nodarījumu.

Pamudināšana nozīmē citas personas gribas ietekmēšanu.

Personas gribas ietekmēšana nenotiek, ja vēstule ar attiecīgo saturu vai starpnieks ir vienīgi ceļā pie adresāta.

Otrkārt, piemērojot sistēmisko iztulkošanas metodi, nozīme ir kukuļa pieprasīšanas sastāva līdzībai ar citiem sastāviem, kuri izpaužas noteiktu izteikumu (paziņojumu) formā.

Parasti šādi noziedzīgi nodarījumi tiek uzskatīti par pabeigtiem (juridiskā nozīmē) momentā, kad attiecīgā satura informācija kļuvusi zināma trešajai personai. Attiecīgās informācijas izsūtīšana ir vienīgi nozieguma mēģinājums.¹⁸

Piemēram, komentārā pie 94. panta, kas paredz valsts noslēpuma izpaušanu, ir norādīts, ka izpaušana ir darbība, kas izpaužas kā prettiesiska valsts noslēpumu saturošu ziņu nodošana atklātībā, t. i., tās ir kļuvušas zināmas kaut vai vienai personai.¹⁹

Komentārā pie 147. panta, kas paredz izgudrotāja un dizaina tiesību pārkāpšanu (izpaušanu), norādīts: ar izgudrojuma vai dizainparauga izpaušanu jāsaprot kaut vienas personas informēšana par izgudrojuma vai dizainparauga būtību un saturu, ko var izdarīt mutiski, rakstiski, demonstrējot rasējumus, paraugus, modeļus un citādā veidā iepazīstinot citas personas ar svešu izgudrojumu vai dizainparaugu.²⁰

Komentārā pie 169. panta, kas paredz atbildību par adopcijas noslēpuma izpaušanu, norādīts: komentējamā noziedzīgā nodarījuma (kriminālpārkāpuma) sastāvs ir formāls, un tas ir pabeigts ar brīdi, kad ziņa par to, ka tā vai cita persona nav adoptētā istie vecāki, kļuvusi zināma kādai trešajai personai, to vidū arī pašam adoptētajam.²¹

¹⁷ Analogs viedoklis ir pausts par kukuļa piedāvāšanu. Augstākās tiesas 31.03.2016. lēmums lietā Nr. SKK-25/2016, at.gov.lv [aplūkots 23.01.2023.].

¹⁸ Sowada Ch. et al. Straßengesetzbuch (§§ 331–358). Leipziger Kommentar. Walter de Gruyter, 2011, S. 160.–161.

¹⁹ Krastiņš U., Liholaja V. Krimināllikuma komentāri. Otrā daļa (IX–XVII nodaļa). Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2018, 102. lpp.

²⁰ Krastiņš U., Liholaja V. 2018, 394. lpp.

²¹ Turpat, 490. lpp.

Ievērojot minēto, sistēmiskās metodes argumenti liecina par labu šaurākajam iztulkošanas variantam.

Šaurākais iztulkošanas variants nav pretrunā arī Latvijai saistošiem starptautiskajiem tiesību aktiem.

Ja normas mērķis ir izpildīt starptautiskās saistības, ir jāizvēlas starptautiskajām tiesībām draudzīga iztulkošana (vācu val. – *völkerrechtsfreundliche Auslegung*).²²

Iztulkošana kopsakarībā ar hierarhijā augstākām normām veicama sistēmiskajā iztulkošanā.²³

Ja viens no iztulkošanas variantiem ir pretrunā hierarhijā augstākām normām, bet otrs saskan ar tām, jāizvēlas pēdējais.

Rakstā piedāvātais šaurākais iztulkošanas variants nav pretrunā Konvencijai par ārvalstu amatpersonu kukuļošanas apkarošanu starptautiskajos biznesa darījumos, kas uzliek pienākumu kriminalizēt koruptīvos noziedzīgos nodarījumus šajā konvencijā norādītā apjomā.

Salīdzinot dažādu valstu praksi, konvencijas komentāros ir norādīts tālāk minētais.

Ņemot vērā Zviedrijas plašo pieeju nodarījuma pabeigšanai attiecībā uz nesekmīgiem piedāvājumiem vai solījumiem, Zviedrijas risinājums ir pilnīgi pieņemams. Plašākas iespējas mēģinājumam ir paredzētas Argentīnas, Bulgārijas, Dānijas, Meksikas, Polijas, Šveices, Vācijas tiesību sistēmās. Visās šajās tiesību sistēmās par pabeigtu noziedzīgu nodarījumu tiek sodīts piedāvājums, ko kukuļdevējs ir pienācīgi izteicis, bet valsts amatpersona to ir noraidījusi. Taču kukuļa piedāvāšanas mēģinājums ir tad, ja amatpersona vēl nav “reģistrējusi” piedāvājumu.²⁴

Rezumējot dažādo valstu praksi, norādīts, ka par pāreju no mēģinājuma uz pabeigtu noziegumu nav daudz tiesu nolēmumu. Tomēr šis jautājums, iespējams, nav tik ļoti svarīgs, jo lielākajā daļā valstu par abiem gadījumiem tiek ierosināts vienāds sods: tā tas ir, piemēram, Austrālijā, Austrijā, Dānijā, Vācijā, Islandē un Polijā. Turklāt konvencija respektē dalībvalstu izvēli šajā jautājumā.²⁵

Šaurākais iztulkošanas variants nav pretrunā arī Eiropas Padomes Krimināltiesību pretkorupcijas konvencijai (sk. 2–4. pantu), Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijai pret transnacionālo organizēto noziedzību (sk. 8. pantu) un Apvienoto Nāciju Organizācijas Pretkorupcijas konvencijai (sk. 15.–16., 27. pantu).

Vācijas un Austrijas prakse

Vācijas Federālā augstākā tiesa par pazīmi “pieprasīt” (vācu val. – *fordern*) ir atzinusi, ka valsts amatpersonas paziņojumam, kurā izteikta prasība pēc labuma (kukuļa), ir jāsasniedz potenciālais devējs. Labuma pieprasīšanas gadījumā noziedzīgs nodarījums ir pabeigts (juridiskajā nozīmē) tad, ja paziņojuma adresāts ir

²² Pelz Ch. Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik, 7/2008, S. 339.

²³ Sistēmisko izpēti lietderīgi veikt zināmā secībā: vispirms skatīt attiecīgo normu kontekstā ar citām tajā pašā tiesību aktā ietvertajām normām, tad atbilstoša tiesību institūta, tiesību nozares un tālāk pāriet pie starptautiskie atzītām tiesībām un konstitucionālajām normām, kā arī vispārīgajiem tiesību principiem. Melčķis E. 2000, Nr. 9, 280. lpp.

²⁴ Pieth M., Low A. L., Bonucci N. The OECD Convention on Bribery. A commentary. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, p. 205.

²⁵ Ibid., p. 206.

informēts par valsts amatpersonas prasību (vācu val. – *wenn der Erklärungsempfänger von dem Verlangen des Amtsträgers Kenntnis erlangt*).²⁶

Arī kukuļa piedāvāšana ir pabeigta momentā, kad adresāts uzzinājis attiecīgo paziņojumu.²⁷

Kukuļa piedāvāšana ir vienpusējs gribas paziņojums, kuram, lai noziedzīgais nodarījums būtu pabeigts, ir jābūt nodotam zināšanai otram dalībniekam.²⁸ Tāpēc kukuļa piedāvāšanas mēģinājums ir tad, ja potenciālais devējs ir formulējis piedāvājumu un to nosūtījis rakstiskā formā, bet valsts amatpersona to vēl nav saņēmusi.²⁹ Nav nepieciešams, lai persona, kura piedāvā labumu, un valsts amatpersona nonāk tiešā kontaktā. Piedāvāšana, apsolišana un došana var notikt arī ar starpnieku. Tomēr ir nepieciešams, lai par piedāvājumu uzzina otra puse. Kamēr tas nav noticis, piemēram, vēstule ar piedāvājumu nav vēl izlasīta, izdarīts vienīgi nozieguma mēģinājums.³⁰

Analoga ir Austrijas tiesu prakse, piemērojot attiecīgo Austrijas Kriminālkodeksa normu, proti, ja kukuļa pieprasījums nav sasniedzis adresātu, ir izdarīts vienīgi nozieguma mēģinājums.³¹

Strīdīgāks ir jautājums, vai ir pietiekami, ja paziņojumu saņem adresāta pārstāvis (starpnieks), piemēram, valsts amatpersonas sekretāre vai ģimenes loceklis, ja šis pārstāvis ir iesaistīts koruptīvajā norunā.³²

Kopsavilkums

1. Noraidāms ir Latvijas krimināltiesību teorijā izteiktais viedoklis, ka kukuļa piedāvājuma mēģinājums kā nozieguma stadija nav iespējams.
2. Ja kukuļa pieprasījums vai piedāvājums ir izteikts, nosūtot attiecīgā satura elektroniskā pasta vēstuli, noziegums ir pabeigts nevis momentā, kad nosūtīta vēstule, bet gan momentā, kad ar šo vēstuli iepazīties adresāts.
3. Ja kukuļa pieprasījums vai piedāvājums ir izteikts, uzdodot starpniekam nodot to adresātam, noziegums ir pabeigts nevis momentā, kad dots attiecīgais uzdevums starpniekam, bet gan momentā, kad starpnieks attiecīgo informāciju nodevis adresātam.

²⁶ Vācijas Federālās augstākās tiesas lieta: Urteil vom 11.05.2006., 3 StR 389/05, 12. rdk., <http://www.hrr-strafrecht.de/hrr/3/05/3-389-05.php?referer=db> [aplūkota 23.01.2023.]. Ir nepieciešams, lai šī prasība tiek paziņota (nodota zināšanai) potenciālajam devējam vai viņa pārstāvim (vācu val. – *Mittelsmann*). Schönke A., Schröder H. Strafgesetzbuch. Kommentar. 27. Auflage. München: C.H.Beck Verlag, 2006, S. 2745.

²⁷ Sowada Ch. et al. 2011, S. 161–162.

²⁸ Vācijas Federālās augstākās tiesas lieta: Urteil vom 25.07.1960., 2 StR 91/60, 62. rdk., <https://research.wolterskluwer-online.de/document/421f405a-235f-4d99-bcd6-e8b641db7047> [aplūkota 23.01.2023.].

²⁹ GRECO Evaluierungsbericht über Deutschland zur Kriminalisierung (SEV Nrn. 173 und 191, Leitlinie 2). Straßburg, 4. Dezember 2009, S. 7, 29, <https://rm.coe.int/16806c635e> [aplūkots 23.01.2023.].

³⁰ Schönke A., Schröder H. 2006, S. 2758.

³¹ Secrétariat du GRECO Conseil de l'Europe. Dritte Evaluierungsrunde Evaluierungsbericht Österreich Strafbarkeit (SEV Nr. 173 und 191, Leitlinie 2). Straßburg, 5.–9. Dezember 2011), 86. punkts, <https://www.bmj.gv.at/themen/korruptionsbekaempfung/staatengruppe-des-europarats-gegen-korruption-greco.html> [aplūkots 21.12.2022.].

³² Sowada Ch. et al. 2011, S. 161–162.

IZVAROŠANA UN SEKSUĀLA VARDARBĪBA: JĒDZIENU PROBLEMĀTIKA UN TĀS AKTUALITĀTE

RAPE AND SEXUAL VIOLENCE: THE TERMINOLOGICAL PROBLEMATICS AND TOPICALITY THEREOF

Elīna Zivtiņa, Mg. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Krimināltiesisko zinātņu katedras doktorante

Summary

This article provides an analysis of the usage of terms “rape” and “sexual violence” in Criminal Law of Latvia, as well as their compliance with international, grammatical and theological standards. The author analyses whether Article 159 of Criminal Law of Latvia covers all forms of rape, as well as examines the issue of Article 160 of the Criminal Law, its grammatical and theological conformity. In addition, regulations of several European Union Member States are analysed to evaluate how other legal systems deal with the sensitivity of this topic, while justly providing the necessary protection.

In the author’s opinion, states are obliged to consider the international definitions of crimes, especially when it comes to rape. In the 21st century, legal protection should be fair and provided to victim concerning all the forms of rape regardless of the gender of perpetrator and victim.

Atslēgvārdi: izvarošana, seksuāla vardarbība, Krimināllikums, noziedzīgi nodarījumi pret dzimumneaiškām, viendzimuma personu izvarošana

Keywords: rape, sexual violence, Criminal Law, criminal offences against sexual inviolability, same-sex rape

Ievads

Nemot vērā Latvijas sabiedrībā pēdējā gada laikā īpaši aktualizējušos jautājumus par seksuālo minoritāšu tiesību noregulēšanu, autore rakstā analizēs atsevišķu Krimināllikuma¹ 160. pantā paredzētā nozieguma sastāva pazīmju iekļaušanu Krimināllikuma 159. pantā, kas paredz kriminālatbildību par izvarošanu.

Būtiski, ka līdz šim viendzimuma attiecību jautājumā juristi ir diskutējuši par viendzimuma attiecību reģistrēšanu, bet līdz šim nav vērtēti problēmaspekti par

¹ Krimināllikums: LV likums. Pieņemts 17.06.1998. [25.11.2022. red.].

lesbiešu, geju, biseksuāļu un transpersonu (LGBT) krimināltiesisko aizsardzību. Tā, piemēram, Latvija ir viena no retajām Eiropas Savienības valstīm, kas piespiedu dzimumattiecības starp viena dzimuma pārstāvjiem nekvalificē kā izvarošanu. Identiska problemātika ir novērojama arī attiecībā uz cita veida piespiedu dzimumattiecībām starp vīrieti un sievieti, ko nevar kvalificēt kā dzimumaktu. Arī šādas prettiesiskas darbības atbilstoši šī brīža krimināltiesiskajam regulējumam netiks kvalificētas kā izvarošana.

Šī raksta mērķis ir vērst uzmanību uz potenciālu grozījumu nepieciešamību Krimināllikumā atbilstoši starptautiskajai praksei un galvenokārt tiesiskajai realitātei.

1. Krimināllikuma 159. panta saturs

Latvijas likumdevējs Krimināllikuma 16. nodaļu ir veltījis noziedzīgiem nodarījumiem pret tikumību un dzimumneaizskaramību. Pēc tiesiskajām sekām smagākais šīs nodaļas noziedzīgais nodarījums ir izvarošana, par kuru atbildība ir paredzēta Krimināllikuma 159. pantā.

Atbilstoši Krimināllikuma 159. panta redakcijai izvarošana ir sevišķi smags noziegums, kuru raksturo dzimumakts, 1) kas izdarīts, izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli, vai 2) kas izdarīts pret cietušā gribu, lietojot vardarbību, draudus vai izmantojot uzticību, autoritāti vai citādu ietekmi uz cietušo.

Attiecīgā Krimināllikuma panta satura interpretācijas vajadzībām ir nepieciešams aplūkot termina “dzimumakts” skaidrojumu. Tā, piemēram, atbilstoši Latviešu literārās valodas vārdnīcai ar terminu “dzimumakts” apzīmē divu indivīdu kopošanās procesu.² Krimināltiesībās ar dzimumaktu Krimināllikuma 159. panta izpratnē apzīmē kopošanās procesu starp vīrieti un sievieti.³ Līdz ar to izvarošana Krimināllikuma izpratnē šobrīd ir vagināls dzimumakts starp vīrieti un sievieti pret vienas no pusēm gribu. Gadījumā, ja ir notikusi dzimumtieksmes apmierināšana pretdabiskā veidā, kas saistīta ar anālu iekļūšanu cietušā ķermenī pret vienas no pusēm gribu (neatkarīgi, vai cietušais ir vīrietis vai sieviete), tad Krimināllikuma izpratnē šīs darbības nav kvalificējamas kā izvarošana, bet gan kā seksuāla vardarbība Krimināllikuma 160. panta izpratnē. Minētais gan neatbilst starptautiski pieņemtajiem standartiem par izvarošanas jēdzienu.

Vēsturiski izvarošana ir bijusi viens no smagākajiem pārkāpumiem, par ko izdarītājam tika paredzēts nāves sods.⁴ Turklāt, piemēram, jau Senajā Romā krimināltiesiskā aizsardzība pret izvarošanu tika nodrošināta arī gadījumiem, kad cietušais un vainīgais bija viena dzimuma personas. Šāda aizsardzība, saprotams, tika nodrošināta

² Sk.: Grabis P. Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. Rīga: Zinātne, 1972.–1996.

³ Sk., piemēram, Stukāns J., Magone N. Tiesu prakse krimināllietās par noziedzīgiem nodarījumiem pret tikumību un dzimumneaizskaramību, kas izdarīti ar nepilngadīgo, https://www.at.gov.lv/files/uploads/files/6_Judikatura/Tiesu_prakses_apkopojumi/2017/Tiesu%20prakse%20par%20nn%20pret%20nepilngadiga%20tikumibu%20un%20dzimumneaizskaramibu.docx [aplūkots 08.11.2022.].

⁴ Gautam S. Death Penalty for Rape – Does It Actually Deter? Indian Journal of Integrated Research in Law, 2022, Vol. 2, Issue 2, <https://ijirl.com/wp-content/uploads/2022/03/DEATH-PENALTY-FOR-RAPE-%E2%80%93-DOES-IT-ACTUALLY-DETER.pdf>

tikai brīvi dzimušiem vīriešiem, savukārt tā neattiecas uz vergiem, kas romiešu tiesību izpratnē bija īpašuma objekts.⁵

Mūsdienās Eiropas Padome ir vērsusi uzmanību, ka izvarošanas jēdziena interpretācija nedrīkst būt atkarīga no sabiedrībā pastāvošajiem dzimuma lomu stereotipiem un mītiem par sieviešu vai vīriešu seksualitāti.⁶

Savukārt Starptautiskā krimināltiesā ir skaidrojusi, ka izvarošana ir konstatējama tad, ja pastāv šādi elementi: 1) persona ir veikusi uzbrukumu citai personai, veicot penetrāciju jebkurā cietušā vai noziedznieka ķermeņa daļā ar dzimumorgānu vai cietušā anālajā vai dzimumorgānu atverē ar jebkuru objektu vai jebkuru citu ķermeņa daļu; 2) uzbrukums ir noticis ar varu, draudot lietot spēku vai piespiežot cietušo izdarīt attiecīgās darbības, radot cietušajā bailes par vardarbību, piespiedu aizturēšanu, psiholoģisku varas izmantošanu vai spēka izmantošanu pret šādu personu vai citu personu, vai attiecīgās darbības pret personu tika veiktas gadījumā, kad cietusī persona nav spējīga sniegt informētu piekrišanu; 3) darbības ir izdarītas starptautiska bruņota konflikta kontekstā; 4) izdarītājs apzinājās bruņota konflikta pamatā esošos faktiskos apstākļus.⁷ Lai arī Starptautiskās krimināltiesas kompetencē ir izvarošanas kā kara noziegumu gadījumi, pirmie divi elementi apzīmē izvarošanu *per se* neatkarīgi no tā, kādos apstākļos tā ir izdarīta, taču pēdējie divi elementi ir attiecināmi tikai uz izvarošanu kara apstākļos. Proti, nav nozīmes izdarītāja un cietušā dzimumam, kā arī izvarošana var tikt izdarīta ar dažādiem rīkiem, ne tikai izmantojot dzimumorgānus.

Arī Apvienoto Nāciju Organizācija (turpmāk – ANO) ir aicinājusi valstis harmonizēt nacionālo regulējumu attiecībā uz izvarošanu atbilstoši starptautiskajiem standartiem. ANO dokumentu izpratnē izvarošana ir visu veidu seksuālas dabas penetrācija (vagināla, anāla un orāla), kas izdarīta ar kādu no ķermeņa daļām vai objektu.⁸

Lai arī ANO atzīst, ka izvarošanas upuri visbiežāk ir tieši sievietes un meitenes, dalībvalstīm ir jānodrošina tāds tiesiskais regulējums, kas aizsargā visas personas, kuras cietušas no izvarošanas, tostarp vīriešus, zēnus un tās personas, kas sevi neidentificē ar konkrētu dzimumu. Turklāt šī aizsardzība ir izpildāma bez diskriminācijas, tostarp neatkarīgi no personu seksuālās orientācijas, ņemot vērā, ka atsevišķas diskriminācijai pakļautās grupas ir ar augstāku risku kļūt par izvarošanas upuri.⁹ Rezumējot – arī ANO norāda, ka izvarošana ir notikusi arī tādā gadījumā, kad izvarotājs un cietušais ir viena dzimuma pārstāvji, turklāt par izvarošanu ir uzskatāmi arī tie gadījumi, kad attiecīgās darbības ir izdarītas ne tikai ar dzimumorgānu, bet arī ar citiem rīkiem. Līdz ar to secināms, ka atbilstoši starptautiskajiem standartiem izvarošana ir prettiesiska darbība ne tikai tad, ja prettiesiskais akts ir noticis klasiski pieņemtajā “dabiskajā veidā” starp vīrieti un sievieti.

⁵ Richlin A. Not before Homosexuality: The Materiality of the Cinaedus and the Roman Law against Love between Men. *Journal of the History of Sexuality*, April 1993, Vol. 3, No. 4 [s. 1.], p. 562.

⁶ Council of Europe. Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence, 11.05.2011. Council of Europe Treaty Series, No. 210, p. 33, <https://rm.coe.int/ic-and-explanatory-report/16808d24c6> [aplūkots 08.11.2022.].

⁷ International Criminal Court. Elements of Crimes. 2013, p. 26, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf> [aplūkots 27.01.2023.].

⁸ United Nations Human Rights Council. A framework for legislation on rape (Model Rape Law): report of the Special Rapporteur on Violence against Women, Its Causes and Consequences, A/HRC/47/26/Add.1, 2021, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/149/63/PDF/G2114963.pdf?OpenElement> [aplūkots 27.01.2023.].

⁹ Ibid.

2. Seksuāla vardarbība

Šobrīd Krimināllikuma 160. pants nosaka atbildību par seksuālu vardarbību. Atbilstoši Krimināllikuma 160. pantam seksuāla vardarbība tiek raksturota kā seksuāla rakstura darbības nolūkā apmierināt dzimumtieksmi fiziskā saskarē ar cietušā ķermeni, anāls vai orāls akts vai dzimumtieksmes apmierināšana pret dabiskā veidā, kas saistīta ar vaginālu, anālu vai orālu iekļūšanu cietušā ķermenī, ja tas izdarīts, izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli vai pret cietušā gribu, lietojot vardarbību, draudus vai izmantojot uzticību, autoritāti vai citādu ietekmi uz cietušo. Atbilstoši Pasaules Veselības organizācijas oficiālajai seksuālas vardarbības definīcijai “seksuāla vardarbība” ir plašs prettiesisku seksuāla rakstura darbību klāsts, kas sevī iekļauj ne vien prettiesisku dzimumaktu starp viena dzimuma personām, bet arī izvarošanu šī brīža Krimināllikuma 159. panta izpratnē, seksuālu uzmākšanos, piespiedu prostitūciju, piespiedu dzimumorgānu apgraižšanu u. tml.¹⁰ Arī Eiropas Savienības tiesiskajā regulējumā seksuāla vardarbība ir kā virsējdzienis, kurā tostarp iekļauj izvarošanu, vardarbīgu dzimumtieksmes apmierināšanu un uzmākšanos. Līdz ar to varētu apgalvot, ka ar seksuālu vardarbību apzīmē visas prettiesiskas seksuāla rakstura darbības.¹¹

Salīdzinot seksuālas vardarbības definīciju Krimināllikuma 160. pantā ar starptautiski atzīto skaidrojumu, secināms, ka šobrīd Krimināllikuma 160. pantā iekļauti tikai atsevišķi seksuālas vardarbības veidi. Līdz ar to Krimināllikuma 160. panta nosaukums būtu atbilstoši precizējams.

Kā minēts iepriekš, atbilstoši Krimināllikuma 159. panta izpratnei par izvarošanu ir uzskatāms prettiesisks dzimumakts starp vīrieti un sievieti. Savukārt atbildība par prettiesisku dzimumaktu ar tā paša dzimuma cietušo vai dzimumaktu starp vīrieti un sievieti, kas neatbilst tradicionālajam pieņēmumam par dzimumaktu,¹² ir noteikta Krimināllikuma 160. pantā. Šis iedalījums ne vien neatbilst starptautiski atzītajām izvarošanas definīcijām, līdz ar ko Krimināllikuma 160. pantā minētās darbības varētu tikt atzītas par izvarošanu, bet arī gramatiski Krimināllikuma 160. panta nosaukums rada priekšstatu, ka tikai visas Krimināllikuma 160. pantā iekļautās seksuālas vardarbības izpausmes ir izsmeltošas.

Iepriekš tekstā analizētās definīcijas raisa pārdomas par to, vai visi šobrīd Krimināllikuma 160. panta otrajā daļā minētie gadījumi (anāls vai orāls akts vai dzimumtieksmes apmierināšana pret dabiskā veidā, kas saistīta ar vaginālu, anālu vai orālu iekļūšanu cietušā ķermenī, ja tas izdarīts, izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli vai pret cietušā gribu, lietojot vardarbību, draudus vai izmantojot uzticību, autoritāti vai citādu ietekmi uz cietušo) patiesībā nebūtu iekļaujami Krimināllikuma 159. pantā.

Autore nenoliedz, ka, ievērojot viendzimuma attiecību sensitivitāti sabiedrībā, viedokļi var atšķirties, taču nenoliedzams ir apstāklis, ka valstij ir jāaizsargā visi no attiecīgajām darbībām cietušie. Tas, ka likumdevējs šodien vēl oficiāli neaizsargā viendzimuma attiecību reģistrāciju, nenozīmē, ka likumdevējs drīkstētu izvairīties no seksuālo minoritāšu taisnīgas aizsardzības no izvarošanas – it īpaši ņemot vērā, ka,

¹⁰ World Health Organization, World Report on Violence and Health, 2002, https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/summary_en.pdf [aplūkots 02.01.2023.].

¹¹ Zivtiņa E., 100.–101. lpp.

¹² Youngson R. M. Collins Dictionary of Medicine, 2004, <https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/homosexual+intercourse> [aplūkots 03.03.2022.].

piemēram, homoseksuāli vīrieši ir ne tikai ar augstāku risku kļūt par izvarošanas upuriem nekā heteroseksuāli vīrieši,¹³ bet arī ar augstāku risku kļūt par izvarošanas upuriem atkārtoti. Vienlaikus attiecīgais regulējums pienācīgi neaizsargā arī heteroseksuālus vīriešus, kas ir kļuvuši par izvarošanas upuriem.¹⁴

3. Citu Eiropas Savienības valstu pieeja un prakse

Lai aizsāktu diskusiju par nepieciešamo grozījumu izdarīšanu Krimināllikumā, autore aicina ielūkoties citu Eiropas Savienības valstu pieejā.

Lielākā daļa Eiropas Savienības valstu paredz atbildību par prettiesisku dzimumaktu (*sexual intercourse* – aut. piez.), nesniedzot šī apzīmējuma skaidrojumu.¹⁵ Lai arī jēdziens “dzimumakts” tiek lietots teju visos Eiropas Savienības valstu krimināllikumos, tas nenozīmē, ka visas valstis šo jēdzienu interpretē vienādi. Proti, ir valstis, kas ar šo jēdzienu apzīmē aktu starp vīrieti un sievieti, un ir valstis, kas ar to apzīmē jebkuru prettiesisku seksuālu aktu neatkarīgi no tā, kā šī penetrācija ir notikusi, vai no iesaistīto pušu dzimuma.

Valstis, kuras ir sniegušas dzimumakta jēdziena skaidrojumu, ir, piemēram, Beļģija, Vācija un Spānija. Atbilstoši Beļģijas krimināltiesiskajam regulējumam izvarošana ir jebkura veida penetrācija neatkarīgi no tās dabas un līdzekļiem.¹⁶ Vācijas likumdevējs ir noteicis vienotu atbildību par visiem gadījumiem, kad persona ir veikusi seksuāla rakstura darbības pret cietušo vai likusi to darīt cietušajam vai trešajām personām, apzīmējot attiecīgo pantu kā “Piespiešana nodarboties ar seksuāla rakstura darbībām un izvarošana”.¹⁷ Savukārt Spānijas likumdevējs ir paredzējis, ka izvarošana ir vagināla, anāla vai orāla penetrācija ar kādu no ķermeņa daļām vai objektu. Attiecībā uz minētajiem pierādījumiem ir jāatzīst, ka, lai arī izvarošanas definīcija tiek raksturota ar dažādiem vārdiem, neapšaubāmi ir skaidrs, ka tās valstis, kuras savos krimināllikumos ir norādījušas izvarošanas definīcijas, atzīst, ka izvarošana nav tikai tādas darbības, kas paredz dzimumaktu starp vīrieti un sievieti, bet arī cita veida dzimumneaizskaramības pārkāpumi penetrācijas veidā starp viena dzimuma personām.¹⁸

¹³ Flores A. R. et al. Victimization rates and traits of sexual and gender minorities in the United States: Results from the National Crime Victimization Survey, 2017. *Science Advances*, 02.10.2020, Vol. 6, Issue 40, https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.aba6910?fbclid=IwAR01oLZW1XfpYlZlif_XRxoTzgB-jmddp6ML9zTl6URfQFYCw6vL88CwguHc [aplūkots 05.02.2023.].

¹⁴ Hequembourg A. L. et al. Sexual Assault Risks Among Gay and Bisexual Men. *The Journal of Sex Research*, 2015, No. 52 (3), pp. 282–295, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4117833/> [aplūkots 15.02.2023.].

¹⁵ European Institute for Gender Equality. Analysis of National Definitions of Rape, 2016, https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/database/gbv_natdefn_rape.pdf [aplūkots 30.01.2023.].

¹⁶ Le Code Penal Belge, 1867, Art. 375, <http://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1867/06/08/1867060850/justel> [aplūkots 30.01.2023.].

¹⁷ Strafgesetzbuch (StGB), § 177, <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BjNR001270871.html#BJNR001270871BJNG005002307> [aplūkots 30.01.2023.].

¹⁸ The Organic Law 10/1995, of 23 November, of the Criminal Code, Article 178, https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documents/Criminal_Code_2016.pdf [aplūkots 30.01.2023.].

Ievērojot minētos piemērus, autore uzskata, ka ir vērts apsvērt iespēju izdarīt grozījumus Krimināllikumā, apvienojot Krimināllikuma 159. pantu un 160. panta otro daļu tādā veidā, lai ar jēdzienu “izvarošana” aptvertu dzimumaktu, anālu vai orālu aktu vai dzimumtieksmes apmierināšanu pret dabiskā veidā, kas saistīta ar vaginālu, anālu vai orālu iekļūšanu cietušā ķermenī, ja tas izdarīts, izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli vai pret cietušā gribu, lietojot vardarbību, draudus vai izmantojot uzticību, autoritāti vai citādu ietekmi uz cietušo. Šāds risinājums nodrošinātu ne tikai Latvijas krimināltiesiskā regulējuma atbilstību starptautiskajiem standartiem, bet arī vienādu attieksmi pret visiem cietušajiem neatkarīgi no to dzimuma un izdarīšanas veida, ievērojot, ka visi noziedzīga nodarījuma izdarīšanas veidi var radīt dzīvībai bīstamas fizioloģiskās un mentālās sekas.

Kopsavilkums

1. Atbilstoši starptautiskajiem standartiem izvarošana nav aprobežojama ar dzimumaktu starp vīrieti un sievieti, penetrāciju veicot ar dzimumorgāniem. Izvarošana ir jebkāda ķermeņa penetrācija vagināli, anāli vai orāli, izmantojot dzimumorgānus vai objektus neatkarīgi no vainīgā un cietušā dzimuma.
2. Nepieciešama diskusija par to, vai nebūtu aktualizējams izvarošanas jēdziens, proti, vai ir pamatoti, ka šim aktam Krimināllikuma 159. panta kontekstā ir jābūt dzimumaktam klasiskajā izpratnē (pat ja vainīgais un cietušais ir pretēja dzimuma), kā arī par to, vai izvarošanas kontekstā ir būtiski, ka vainīgais un cietušais ir pretēja dzimuma, kā Latvijā tas ir bijis līdz šim.
3. Ir pamats apšaubīt Krimināllikuma 160. pantā lietotā termina “seksuāla vardarbība” precizitāti, apzīmējot pantā aprakstītās darbības. Proti, atbilstoši starptautiskajiem standartiem ar šo jēdzienu apzīmē visus gadījumus, kad ir aizskarta personas dzimumneaizskaramība, nevis vien atsevišķus aizskārumu veidus.
4. Līdz ar to ir vērts apsvērt iespēju izdarīt grozījumus Krimināllikumā, vai nu 1) apvienojot Krimināllikuma 159. pantu ar 160. pantu, Krimināllikuma 159. pantu apzīmējot kā “seksuāla vardarbība”, tādējādi izvairoties no tikai viena izvarošanas veida apzīmēšanas ar terminu “izvarošana”, vai arī, 2) apvienojot Krimināllikuma 159. pantu un 160. panta otro daļu tā, ka izvarošana ir dzimumakts vai anāls vai orāls akts, vai dzimumtieksmes apmierināšana pret dabiskā veidā, kas saistīta ar vaginālu, anālu vai orālu iekļūšanu cietušā ķermenī, ja tas izdarīts, izmantojot cietušā bezpalīdzības stāvokli vai pret cietušā gribu, lietojot vardarbību, draudus vai izmantojot uzticību, autoritāti vai citādu ietekmi uz cietušo, proti, ka Krimināllikuma 160. panta otrajā daļā iekļautais noziedzīgais nodarījums būtībā arī ir izvarošana, lai gan Krimināllikumā tas tā nav apzīmēts.

NOZIEDZĪGA NODARĪJUMA OBJEKTA DOKTRINĀRĀ NOVĒRTĒJUMA IETEKME UZ NOZIEDZĪGU NODARĪJUMU KVALIFIKĀCIJU

IMPACT OF DOCTRINAL ASSESSMENT OF OBJECT OF CRIMINAL OFFENCE ON QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENCES

Toms Čevērs, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorants

Rīgas Tehniskās universitātes Inženierekonomikas un vadības fakultātes
Starptautisko ekonomisko sakaru un muitas institūta Muitas un nodokļu katedras
docētājs

Summary

Applying comparative scientific research method, the article inquires into conclusions of Latvian criminal law legal doctrine regarding the role of the object of a criminal offence in the qualification of criminal offences. It concludes that the object has no independent significance for distinction of criminal offences. Nevertheless, the title of the chapter of the Special part of the Criminal Code, which reflects the group object, promotes the systemic interpretation of legal norms. Since the protected interest *per se* is determined by the criminalization of the deed in question, Section 190¹, which criminalizes the smuggling of dangerous items, is applicable, although it does not threaten the national economy, yet it is included in Chapter XIX “Criminal Offences of an Economic Nature”.

Atslēgvārdi: tiesību doktrīna, noziedzīga nodarījuma objekts, kontrabanda

Keywords: legal doctrine, object of a criminal offence, smuggling

Ievads

Ar tiesību doktrīnu saprotot tiesību zinātnē izstrādātu autoritatīvu atziņu kopumu par tiesībām kā sociālpolitisku fenomenu, tās praktiskā nozīme tiesību normu izstrādē un piemērošanā nav pārvērtējama nevienā tiesību nozarē.¹ Tiesību normu jaunrades rezultātā izstrādātie normatīvie tiesību akti var būt efektīvi vienīgi tad, ja ir rūpīgi samērota faktiskajā realitātē pastāvošā problēma ar tās risināšanai piemērotākajiem juridiskajiem mehānismiem, par ko liecina maksimāli plaša informācijas avotu klāsta, tajā skaitā tiesību doktrīnas, izzināšana. Ne velti, attīstot

¹ Sk. plaši par tiesību doktrīnu raksturojošajām iezīmēm: Roversi C. (ed.). *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*. Dordrecht: Springer, 2005, pp. 814–875.

labas likumdošanas principu, Satversmes tiesa atzinusi, ka likumdevējam iecerētais tiesiskais regulējums ir jāpamato ar izskaidrojošiem pētījumiem, kas ļautu izvērtēt tā alternatīvas un nepieciešamos pasākumus gan ieviešanai, gan izpildei.²

Savukārt šo tiesību normu piemērošanā tiesību doktrīnas nozīme atspoguļojas to interpretācijā un tālākveidošanā, ievērojot, ka tā veidojusies, sistēmiski un vēsturiski analizējot esošo tiesisko regulējumu sasaistē ar tiesu praksi sabiedrības sociālo, politisko, ekonomisko un kultūras mainīgo apstākļu kontekstā.³ Tiesību doktrīnas funkcionalitātes teorētisko pamatu nodrošina tās atzišana par tiesību avotu, precīzāk, par tiesību palīgavotu, kam nav vispārsaistoša spēka, bet kas ir izmantojams juridiskā slēdziena argumentēšanai.⁴

Tiesību doktrīnas nozīme krimināltiesībās ir identiska, lai gan, pārskatāmā pagātnē vērtējot Latvijas tiesībzinātnieku atziņu atspoguļošanas praksi Latvijas tiesu nolēmumos, tika konstatēts, ka vismazāk tiešu atsauču uz publicētiem teorētiskiem pētījumiem ir bijis tieši krimināllietās pieņemtajos nolēmumos.⁵

Krimināltiesību doktrīnas devums ir noziedzīga nodarījuma sastāva teorētiskā konstrukcija. Tas ir normatīvajos tiesību aktos paredzēto pazīmju kopums, kas ir nepieciešams un pietiekams, lai attiecīgu personas rīcību atzītu par noteikta veida noziedzīgu nodarījumu.⁶ Ievērojot, ka saskaņā ar Krimināllikuma⁷ (turpmāk – KL) 1. panta pirmo daļu pie kriminālatbildības var saukt tikai tādu personu, kuras izdarītājā ir visas noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmes, tas pamatoti tiek atzīts par noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijas juridisko pamatu.⁸

Atbilstoši doktrīnā pieņemtajai nostādnei noziedzīga nodarījuma sastāvu veido četri elementi – objekts, objektīvā puse, subjekts un subjektīva puse. Kaut arī likumdevējs nelieto nevienu no šiem apzīmējumiem, to kopums un savstarpēja saikne sniedz metodoloģiju attiecināmā noziedzīgā nodarījuma sastāva atrašanai un jauna konstruēšanai, jo tie visi ir atzīstami par obligāti konstatējamiem, lai personas izdarīto vērtētu kā noziedzīgu.

² Satversmes tiesas 06.03.2019. spriedums lietā Nr. 2008-09-0106, 18.1. punkts. Latvijas Vēstnesis, 2019, Nr. 48.

³ Sk.: Neimanis J. Ievads tiesībās. Rīga: Jānis Neimanis, 2004, 71.–72. lpp.; Apse D. Tiesību zinātne. Nacionālā enciklopēdija. 02.04.2022., <https://enciklopedija.lv/skirklis/7400> [aplūkots 06.03.2023.]; Kalašnikovs V. Krimināltiesību doktrīnas nozīme normu jaunradē un piemērošanā. Grām.: Tiesību efektivitāte postmodernā sabiedrībā: Latvijas Universitātes 73. zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2015, 166., 170.–171. lpp.

⁴ Rezevska D. Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana. 2. izd. Rīga: Daiga Rezevska, 2015, 75.–76. lpp.; Rezevska D. Nacionālās tiesību avotu doktrīnas attīstība gadsimta laikā. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 282.–283. lpp.

⁵ Strada-Rozenberga K. Latvijas tiesībzinātnieku atziņas Augstākās tiesas nolēmumos. Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Biļetens, 2010, Nr. 1, 60., 62. lpp.; Bičkovičs I., Strada-Rozenberga K. Latvijas tiesību doktrīnas nozīme tiesu praksē. Grām.: Jurisprudence un kultūra: pagātnes mācības un nākotnes izaicinājumi. Latvijas Universitātes 5. starptautiskā zinātniskā konference, veltīta Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes 95. gadadienai, 2014. gada 10.–11. novembris. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 35. lpp.

⁶ Sk.: Krastiņš U. Noziedzīga nodarījuma sastāvs un nodarījuma kvalifikācija. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2014, 21. lpp.; Liholaja V. Noziedzīgu nodarījumu kvalifikācija. Likums, teorija, prakse. Otrās papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2007, 20. lpp.; Liholaja V. Noziedzīgu nodarījumu kvalifikācija. Palīgīdzeklis krimināltiesību normu piemērotājiem. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2020, 13. lpp.

⁷ Krimināllikums: LV likums. Pieņemts 17.06.1998. [10.03.2023.].

⁸ Sk.: Liholaja V. 2007, 20. lpp.; Krastiņš U. 2014, 24., 48. lpp.; Liholaja V. 2020, 12.–13. lpp.

KL ar atšķirīgu detalizācijas pakāpi tiek aprakstīta noziedzīgā nodarījuma sastāva objektīvā puse, subjekts un subjektīvā puse. Vienīgi objekts KL *expressis verbis* netiek atklāts vispār, tāpēc arī raksts veltīts tam, lai izvērtētu krimināltiesību doktrīnas sniegtā šī sastāva elementa novērtējuma ietekmi uz noziedzīgu nodarījumu kvalifikāciju, kas doktrīnā skaidrota kā pilnīgas atbildības konstatēšana starp notikušā faktiskajiem apstākļiem un konkrētā noziedzīgā nodarījuma sastāva pazīmēm, tās savstarpēji salīdzinot.⁹ Tā ir subsumpcija jeb faktisko apstākļu pakārtošana tiesību normas tiesiskā sastāva pazīmēm, lai izdarītu loģisku secinājumu par to atbildību un tiesisko segu iestāšanās iespēju.¹⁰ Raksta tapšanā galvenokārt izmantota salīdzinošā zinātniskās izpētes metode, izziņot kopsakarības tiesībzinātnieku atziņas par noziedzīgā nodarījuma objekta nozīmi kvalifikācijā.

1. Noziedzīga nodarījuma objekta doktrinārais novērtējums Latvijas krimināltiesībās

Latvijas krimināltiesībās noziedzīga nodarījuma objekts tradicionāli tiek definēts kā krimināltiesiski aizsargātās intereses jeb noteiktās intereses, ko apdraud attiecīgais nodarījums.¹¹ Nav apšaubāma tā esamība ikviena noziedzīga nodarījuma gadījumā, jo kādu interešu nodrošināšana ar galējiem tiesiskiem līdzekļiem ir jebkura nodarījuma kriminalizēšanas mērķis.

Atbilstoši krimināltiesību teorijā nostiprinātajai noziedzīga nodarījuma objekta izpratnei katra nodarījuma izraisītais apdraudējums tiek sistematizēts pa vertikāli trīs līmeņos, ņemot vērā konkrēto aizskarto interešu piederību plašāku interešu kopumam. Kaut arī šī pieeja ir raksturīga tikai postpadomju valstīm un ir kritizēta tās lietderība un teorētiski filozofiskais pamats,¹² nevar noliegt, ka tā veicina materiālo krimināltiesību pārskatāmību un sekmē to sistēmisku izpratni.

Izdarot noziedzīgu darbību vai pieļaujot noziedzīgu bezdarbību, vainīgais demonstrē savu attieksmi pret sabiedrībai nozīmīgām un tādēļ īpaši aizsargātajām interesēm vispār, un tas liek apšaubīt viņa spēju turpmāk ievērot tiesisko kārtību. Attiecīgi doktrīnā ar noziedzīga nodarījuma vispārējā objekta jēdzienu tiek aptverts viss ar KL aizsargāto interešu kopums,¹³ kam persona neizbēgami kaitē, realizējot jebkuru KL Sevišķajā daļā iekļautu noziedzīga nodarījuma sastāvu. Līdz ar šāda jēdziena ieviešanu ir teorētiski pamatojama noziedzīgu nodarījumu nošķirtība no pārkāpumiem ar mazāku kaitīguma pakāpi, norādot uz to kvalitatīvu atšķirību un attiecīgi krimināltiesībām piešķirot arī simbolisku nozīmi. Attiecīgi likumdevējs veido jaunus un pārskata esošos noziedzīgu nodarījumu sastāvus ar domu par

⁹ Sk.: Krastiņš U. 2014, 46.–47. lpp.; Liholaja V. 2007, 11. lpp.

¹⁰ Kalniņš E. 2. solis – tiesību un to avotu izpratnes loma normu piemērošanā. Grām.: Juridiskās metodes pamati. 11 soļi tiesību normu piemērošanā. Rīga: Latvijas Universitāte, 2003, 26.–27. lpp.; Neimanis J. 2004, 137.–139. lpp.

¹¹ Sk.: Krastiņš U. 2014, 55. lpp.; Liholaja V. 2020, 24. lpp.

¹² Ķinis U. Noziedzīgi nodarījumi pret informācijas sistēmu drošību (kibernozieģumi). Disertācija. Rīga: Latvijas Universitāte, 2005, 57.–62. lpp.

¹³ Krastiņš U. 2014, 60. lpp.; Liholaja V. 2020, 24. lpp.

konkrētā objekta aizsardzību atkarībā no tā apdraudējuma kaitīguma smaguma,¹⁴ respektīvi, no tā nozīmīguma un aizskāruma intensitātes.

Var piekrist, ka ideālistiskā noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijas modeļi vispārējām objektam ir nozīme tās sākuma posmā, lai noteiktu, kurā tiesību nozarē atbildības jautājums ir risināms.¹⁵ Taču praksē šāda pieeja kļūst visai nosacīta, jo, kvalifikācijas turpmākajā procesā nepierādot kādu noziedzīgā nodarījuma sastāva pazīmi, arī sastāvs kopumā nav konstatējams un, neraugoties uz kādu interešu apdraudējumu, persona pie atbildības nav saucama kriminālprocesuālā kārtībā.¹⁶ Intereses par apdraudētām krimināltiesiskā nozīmē ir atzīstamas tikai tad, ja apdraudējums noticis tiesību normas dispozīcijā noteiktajos apstākļos, to izdarījis attiecīgais subjekts un ar likumdevēja paredzēto psihisko attieksmi, nepastāvot kriminālatbildību izslēdzošiem apstākļiem.

Visas ar kriminālatbildības piedraudējumu aizsargātās intereses ir klasificējamās un apvienojamas pēc kopīgām pazīmēm atbilstoši to savstarpējai saistībai noteiktās sabiedrības dzīves jomās, kā rezultātā tiek nošķirti noziedzīga nodarījuma grupas objekti,¹⁷ saskaņā ar kuriem tradicionāli tiek veidota KL Sevišķās daļas sistēma.¹⁸

Tiek atzīts, ka atbilstoši piederībai vienam vai otram grupas objektam ir iespējams nošķirt pēc pārējām pazīmēm līdzīgus noziedzīgus nodarījumus.¹⁹ Krimināltiesību teorijā grupas objekta noteikšanas praktiskā nozīme tiek ilustrēta ar KL 88. panta "Terorisms" (KL redakcijā līdz 2018. gada 23. maijam, tagad – 79.¹ pants "Terorisms") un attiecīgi 185. panta "Mantas tīša iznīcināšana un bojāšana" un 258. panta "Satiksmes ceļu un dzelzceļa, ūdens un gaisa transportlīdzekļu bojāšana" savstarpējo saistību. Terorisms, kas kriminalizēts KL X nodaļā "Noziegumi pret valsti", apdraud valsts pastāvēšanu, bet pārējie minētie noziedzīgie nodarījumi attiecīgi – īpašumu un satiksmes drošību. Taču šīs grupas objektu atšķirības nav patstāvīgas, jo tās determinē tāda subjektīvās puses papildu pazīme kā speciāls nolūks. Ja, piemēram, svešas mantas un gaisakuģa tīša iznīcināšana attiecīgi KL 185. un 258. pantā ir kriminalizēta neatkarīgi no personas iecerētā mērķa, tad šie paši nodarījumi ir kvalificējami saskaņā ar KL 88. pantu tikai tad, ja tā rezultātā persona ir vēlējusies iebiedēt iedzīvotājus vai piespiest valsti, tās institūcijas vai starptautiskas organizācijas izdarīt kādu darbību vai atturēties no tās.

Līdzīgi, piemēram, KL 89. pantu "Kaitniecība", kas arī ietverts KL X nodaļā "Noziegumi pret valsti", no 190. panta "Kontrabanda", kas savukārt iekļauts KL XIX nodaļā "Noziedzīgi nodarījumi tautsaimniecībā", primāri nošķir nevis grupas objektu atšķirības, bet gan konceptuāls nolūks kaitēt Latvijas Republikai, nevis tikai atsevišķai sabiedrības dzīves jomai.

Turklāt konkrētajos gadījumos, izdarot KL 88. un 89. pantā paredzētos noziedzīgos nodarījumus, palielinās apdraudējuma plašums un smagums, bet attiecīgi arī ar

¹⁴ Krastiņš U. 2014, 55.–56., 57.–58. lpp.

¹⁵ Sk.: Liholaja V. 2007, 12.–13., 23. lpp.; Krastiņš U. 2014, 51., 52. lpp.; Liholaja V. 2020, 17. lpp.

¹⁶ Tādēļ jāpiekrit Jāņa Rozenberga pragmatiskajam viedoklim, ka kvalifikācijas process reducējams uz notikuma faktisko apstākļu salīdzināšanu ar vienu vai vairāku noziedzīgu nodarījumu sastāvu pazīmēm (Rozenbergs J. Vainas institūts krimināltiesībās un tā nozīme noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijā. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 2012, 113. lpp.).

¹⁷ Krastiņš U. 2014, 60. lpp.; Liholaja V. 2020, 24. lpp.

¹⁸ Liholaja V. 2007, 23. lpp.; Krastiņš U. 2014, 58., 61. lpp.

¹⁹ Liholaja V. 2007, 24. lpp., Krastiņš U. 2014, 51., 59., 62. lpp.

KL 185., 285. un 190. pantu aizsargātajām interesēm kaitējums tāpat tiek nodarīts, lai arī kādu mērķu vārdā šie noziedzīgie nodarījumi būtu izdarīti.

Tāpat jāņem vērā, ka KL Sevišķās daļas nodaļu nosaukumi tajos lietoto formulējumu dēļ ne vienmēr tieši raksturo konkrētu interešu apdraudējumu.²⁰ Attiecīgi arī Uldis Krastiņš pamatoti norādījis, ka grupas objektu palīdz atklāt tieši konkrēto tiesību normu dispozīcijas.²¹ Ievērojot minētos apsvērumus, grupas objekts nav izmantojams noziedzīgu nodarījumu sastāvu savstarpējai nošķiršanai.

Savukārt ar noziedzīga nodarījuma tiešo objektu saprotamas tās intereses, pret kurām konkrētais nodarījums ir tieši vērstas un kuras aizsargā konkrētā krimināltiesību norma. Tas aptver raksturīgākās intereses un pilnīgi atklāj konkrētā apdraudējuma būtību, tādēļ tās vienmēr cieš konkrētā noziedzīga nodarījuma rezultātā.²² Jāpiekrīt doktrīnā konstatētajam, ka arī noziedzīga nodarījuma tiešais objekts ir izsecināms no tiesību normas dispozīcijas apraksta un atklājas noziedzīgu nodarījumu sastāvu savstarpējā salīdzinājumā.²³ Tādēļ arī šajā gadījumā ir jāņem vērā, ka secinājumi par objektu var tikt izdarīti tikai hronoloģiski pēc objektīvās puses analīzes, tāpēc, loģiski vērtējot, tas nevar noteikt kvalifikāciju.²⁴ Minētais liecina par to, ka arī tiešajam objektam kā noziedzīga nodarījuma sastāva pazīmei nav gluži patstāvīgas lomas kvalifikācijā, bet tas drīzāk kalpo par papildu kontroles mehānismu pareizās tiesību normas atrašanai un to savstarpējai nošķiršanai. Tikai šādā kontekstā var piekrist doktrīnā norādītajam, ka tiešā objekta precīza noskaidrošana sniedz pamatu turpmākai pareizai kvalifikācijai.²⁵

Krimināltiesību teorijā tiek izdalīts arī papildu tiešais objekts, kas atbilst tām interesēm, kurām ar tiesību normas dispozīcijā formulēto nodarījumu neizbēgami tiek nodarīts kaitējums, bet kuru aizsardzībai citkārt būtu paredzēts cita noziedzīga nodarījuma sastāvs.²⁶ Ņemot vērā, ka šo interešu aizskārums ir ietverts noziedzīga nodarījuma sastāvā,²⁷ vienlaikus ar galveno tiešo objektu aizsargājot arī papildu tiešo objektu, tie abi veido katrs savu ar tiešo objektu aptverto interešu daļu.

Kā zināms, noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijā papildu tiešā objekta identificēšanas nepieciešamība tiek pamatota divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, ja attiecīgais noziedzīgā nodarījuma sastāvs paredz papildu tiešo objektu, tad persona saucama pie kriminālatbildības saskaņā ar konkrēto tiesību normu tikai tad, ja šāds papildu

²⁰ Piemēram, nodaļu nosaukumi (IX nodaļa "Noziegumi pret cilvēci, mieru, kara noziegumi, genocīds", IX¹ nodaļa "Noziegumi, kas saistīti ar terorismu", XII nodaļa "Nonāvēšana") satur vienīgi pašu noziedzīgu nodarījumu nosaukumus, bet citu nodaļu nosaukumi (XIX nodaļa "Noziedzīgi nodarījumi tautsaimniecībā", XXIV nodaļa "Noziedzīgi nodarījumi valsts institūciju dienestā" un XXV nodaļa "Noziedzīgi nodarījumi militārajā dienestā") norāda uz sabiedrības dzīves jomu, kurā noziedzīgie nodarījumi ir izdarīti.

²¹ Krastiņš U. 2014, 62. lpp.

²² Liholaja V. 2007, 23. lpp.; Krastiņš U. 2014, 63.–65. lpp.

²³ Liholaja V. 2007, 24. lpp.; Krastiņš U. 2014, 67. lpp.

²⁴ Kā pamatoti norāda J. Rozenbergs: "Ņemot vērā, ka tieši notikuma faktiskie apstākļi ir tie, kas veido nodarījuma objektīvo pusi, būtu loģiski vispirms identificēt juridiski nozīmīgos faktiskos apstākļus, tādējādi konstatējot objektīvās puses pazīmes. Pamatojoties uz šo informāciju [...], tālāk ir noskaidrojams noziedzīgā nodarījuma objekts, sākotnēji grupas objekts un pēc tam tiešais objekts." (Rozenbergs J. 2012, 118. lpp.) Sk. arī Valentijas Liholajas apkopotos ārvalstu speciālistu viedokļus: Liholaja V. 2020, 30.–31. lpp.

²⁵ Liholaja V. 2007, 24., 26. lpp.; Krastiņš U. 2014, 64. lpp.

²⁶ Krastiņš U. 2014, 65.–66. lpp.; Liholaja V. 2020, 24. lpp.

²⁷ Liholaja V. 2007, 25. lpp.

apdraudējums ir konstatēts. Otrkārt, tikai tad, ja tiek apdraudētas vēl kādas intereses, kuras neaptver galvenais tiešais un papildu tiešais objekts, ir izvērtējams, vai personas izdarītais nav kvalificējams papildus saskaņā ar citu krimināltiesību normu vai ņemams vērā, nosakot sodu.²⁸ Taču arī šajā gadījumā uz papildu tiešo objektu jau norāda pārējās likumdevēja paredzētās noziedzīgā nodarījuma sastāva pazīmes, kas liecina par apdraudējuma plašumu.²⁹

Citkārt noziedzīga nodarījuma objekts tiek ņemts vērā, lai noteiktu, vai ar vienu nodarījumu netiek izdarīti vairāki noziedzīgi nodarījumi, tāpēc tie kvalificējami kā ideālā kopība saskaņā ar KL 26. panta otro daļu. Šajā gadījumā persona, apdraudot kādas vienas intereses, nodara kaitējumu arī citām interesēm, kuras tiek patstāvīgi krimināltiesiski aizsargātas.³⁰ Taču arī tad kvalifikāciju nosaka atšķirīgi personai inkriminējami fakti, kuri ļauj spriest par dažādu interešu apdraudējumu.

Tādēļ jāpiekrīt tiesību literatūrā secinātajam, ka “nav nepieciešamības “iznest” objektu ārpus objektīvās puses, jo tiesiski aizsargātās intereses ir neatņemama objektīvās puses analīzes sastāvdaļa, kas vērtējama kopsakarā ar potenciāli iespējamo kaitējumu jeb apdraudējumu noziedzīga nodarījuma izdarīšanas gadījumā”.³¹

2. Kontrabandas noziedzīgā nodarījuma grupas objekta problemātika

Līdzšinējo noziedzīga nodarījuma grupas objekta teorētisko izpratni un tā nozīmi kvalifikācijā izaicina likumdevēja pieeja, kriminalizējot vispārbīstamu priekšmetu kontrabandu.³²

Līdzās precēm, kuru nozīmi primāri raksturo to ekonomiskā vērtība, KL pamata redakcijā 190. panta sevišķi kvalificētajā trešajā daļā kriminālatbildība bija paredzēta par tādu priekšmetu kontrabandu kā apreibinošas vielas (narkotiskās un psihotropās vielas), bīstamas vielas (stipri iedarbīgas, indīgas un radioaktīvas vielas), divējādā pielietojuma preces (stratēģiskas nozīmes preces vai citas vērtības) un ieroči (sprāgstvielas, ieroči, municija, gāzes pistoles (revolveri), to patronas, ar kairinošas iedarbības

²⁸ Krastiņš U. 2014, 66. lpp.

²⁹ Piemēram, KL 176. panta “Laupīšana” pirmās daļas dispozīcijā jau ir norādīts uz svešas kustamas mantas nolaupīšanu un vardarbību, 159. panta “Izvarošana” pirmās daļas dispozīcijā – uz dzimumaktu pret cietušā gribu un vardarbību, 310. panta “Bēgšana no īslaicīgās aizturēšanas un ieslodzījuma vietas” otrās daļas dispozīcijā – uz brīvības atņemšanas vietas nelikumīgu atstāšanu un vardarbību.

³⁰ Liholaja V. 2007, 161. lpp.; Krastiņš U. 2014, 309., 311. lpp.

³¹ Beļska A. Noziedzīga nodarījuma izpratne Latvijas un Amerikas Savienoto Valstu krimināltiesībās. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitātes Juridiskā fakultāte, 2012, 141. lpp. Piebilstams, ka par objektu var liecināt ne tikai objektīvā puse, bet arī citi noziedzīgā nodarījuma sastāva elementi, piemēram, subjekts (sal. KL 275. pantu “Dokumenta, zīmoga un spiedoga viltošana un viltota dokumenta, zīmoga un spiedoga realizēšana un izmantošana” un 327. pantu “Dienesta viltojums”).

³² Kaut arī KL 190.¹ pantā nav atsauces uz kontrabandu, nav apstrīdams, ka jebkuru priekšmetu nelikumīga pārvietošana pāri valsts robežai ir vērtējama kā kontrabanda plašākā izpratnē (sk.: Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. Krimināltiesības. Sevišķā daļa. Trešais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2009, 421. lpp.). Šāds viedoklis ir saglabāts arī šobrīd (Krastiņš U., Liholaja V., Hamkova D. Krimināllikuma komentāri. Trešā daļa (XVIII–XXV nodaļa). Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2019, 94. lpp.). Tikmēr KL 190. pantā ir noteikta kriminālatbildība par komerciālo kontrabandu jeb kontrabandu šaurākā izpratnē, kas nodara nepastarpinātu kaitējumu tautsaimniecībai.

vielām pildīti gāzes baloniņi, ar indīgām vai stipri iedarbīgām vielām pildīti speciālie līdzekļi).

Analizējot vēsturiskā perspektīvā, vienas no KL 190. pantā veiktajām būtiskākajām izmaiņām ir bijušas vērstas uz to, lai no šīs tiesību normas tvēruma pakāpeniski izslēgtu tādus noziedzīga nodarījuma priekšmetus, kuri nav saistāmi ar tautsaimniecības apdraudējumu.

Ar 2002. gada 17. oktobra likumu “Grozījumi Krimināllikumā”³³ KL XIX nodaļa “Noziedzīgi nodarījumi tautsaimniecībā” tika papildināta ar 190.¹ pantu “Narkotisko, psihotropo vielu un šo vielu izgatavošanai paredzēto izejmateriālu (prekursoru) kontrabanda”, tajā nošķirot atbildību par narkotisko vai psihotropo vielu vai šo vielu izgatavošanai paredzēto izejmateriālu (prekursoru) kontrabandu. Savukārt ar 2005. gada 28. aprīļa likumu “Grozījumi Krimināllikumā”³⁴ šis pants turpmāk konceptuāli paredzēts, lai atsevišķa noziedzīga nodarījuma sastāvā kriminalizētu visu vispārbīstamo priekšmetu prettiesisku pārvietošanu pāri valsts robežai.³⁵

Tādējādi vispārbīstamo priekšmetu kontrabanda vienmēr bijusi kriminalizēta KL XIX nodaļā “Noziedzīgi nodarījumi tautsaimniecībā”. Attiecīgi doktrīnā Krimināllikuma 190. un 190.¹ pantā paredzēto noziedzīgo nodarījumu objekts vienmēr ir skaidrots kā tautsaimniecības aizsardzības intereses muitas darbības sfērā.³⁶

Domājams, ka likumdevējs kriminālatbildību par šo noziedzīgo nodarījumu noteicis šajā KL Sevišķās daļas nodaļā, ņemot vērā, ka jebkādu preču kontrabandas apkarošana ir muitas iestāžu prerogātīva un muiža tradicionāli tiek saistīta ar valsts ekonomikas veicināšanu. Taču jāņem vērā, ka pēdējās desmitgadēs muitas funkcijas ir būtiski evolucionējušas un vērstas uz sabiedrības drošības aizsardzību tās dažādajās dzīves jomās.³⁷ Turklāt pamatot šī kontrabandas veida un tautsaimniecības apdraudējumu objektīvi nav iespējams, jo šo priekšmetu pārvietošanas kārtība ir noteikta nevis valsts ekonomiskās attīstības sekmēšanas nolūkos, bet gan vispārējās drošības un sabiedriskās kārtības interesēs, par ko jo sevišķi liecina tas, ka daļa šo priekšmetu

³³ Grozījumi Krimināllikumā: LV likums. Pieņemts 17.10.2002. [10.03.2023.].

³⁴ Grozījumi Krimināllikumā: LV likums. Pieņemts 28.04.2005. [10.03.2023.].

³⁵ Niedre A. Komentārs par Krimināllikuma grozījumiem, kas izdarīti pēc 2002. gada 31. oktobra. Grām.: Krimināllikums. Rīga: AFS, 2006, 176. lpp.

³⁶ Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. Krimināltiesības. Vispārīgā un sevišķā daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 1999, 233. lpp.; Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. Krimināltiesības. Vispārīgā un sevišķā daļa. Papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2001, 280. lpp.; Krastiņš U., Liholaja V., Niedre A. 2009, 417., 418., 419. lpp.; Krastiņš U., Niedre A. Krimināllikuma komentāri. 5. grāmata. Sevišķā daļa. Rīga: Firma “AFS”, 1999, 40. lpp. U. Krastiņš, V. Liholaja, D. Hamkova 2019, 86. lpp.; Liholaja V. Noziedzīgu nodarījumu kvalifikācija. Palīgīdzeklis krimināltiesību normu piemērotājiem. Otrā daļa. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 9.–10., 24.–25. lpp.

³⁷ De Wulf L. Strategy for Customs Modernization. In: Customs Modernization Handbook. L. De Wulf and J. B. Sokol (eds). Washington: World Bank, 2005, pp. 5–6; Widdowson D. The Changing Role of Customs: Evolution or Revolution. World Customs Journal. January 2007, Vol. 1, No. 1, p. 36; Čevers A. Muitas procesu vadības un organizācijas novērtēšanas sistēmiskais risinājums. Promocijas darbs. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte, 2021, 73. lpp.; Montagnat-Rentier G., Bremeersch C. The Multifaceted Role of Customs and Its Importance for the Economy and Society. In: Customs Matters: Strengthening Customs Administration in a Changing World. Washington, DC: International Monetary Fund, 2022, pp. 5–19.

vispār ir izņemti no civiltiesiskās apgrozības.³⁸ Tādēļ arī KL 190.¹ pants acīmredzami nav iederīgs starp noziedzīgiem nodarījumiem, kas apdraud tautsaimniecību.³⁹

Salīdzinājumam norādāms, ka arī Lietuvas krimināltiesību teorijā izteikta neizpratne par Lietuvas Kriminālkodeksa 199. panta "Kontrabanda", kura trešajā daļā kriminalizēta speciālo priekšmetu kontrabanda, iekļaušanu nodaļā pie noziedzīgajiem nodarījumiem, kas vērsti pret ekonomiku un uzņēmējdarbības kārtību, lai gan tie atkarībā no pārvietojamā priekšmeta specifiskas apdraud atšķirīgas intereses.⁴⁰

Taču praksē tiesību normas piemērošana *de lege ferenda* nav iespējama. Tādēļ, ņemot vērā, ka nav konstatējams likumdevēja paredzētais KL 190.¹ panta grupas objekts, izvērtējama šīs tiesību normas piemērošanas iespējamība.

Likumdevējs izšķiršanos par konkrētā uzvedības akta kaitīgumu un tā saturu izdara, kriminalizējot attiecīgu nodarījumu konkrētā tiesību normā. Tādēļ jāpiekrīt savulaik Paula Minca paustajam, ka krimināltiesiski aizsargājamo interesi jau nosaka noziedzīgā nodarījuma sastāva iekļaušana krimināllikuma sevišķajā daļā.⁴¹ Tāpēc atzīstams, ka ikviena nodarījuma kriminalizēšana automātiski liecina par kādas aizsargājamās intereses pastāvēšanu. Attiecīgi tas, ka noziedzīga nodarījuma sastāvs kļūdaini nav ietverts tā radītajam apdraudējumam atbilstošā KL Sevišķās daļas nodaļā, nevar būt par šķērslī personas saukšanai pie kriminālatbildības. Minēto cita starpā paredz arī tiesību normu saprātīgas piemērošanas princips, jo pretējā gadījumā juridiskās tehnikas nepilnību vai objekta atšķirīgu teorētisko novērtējumu dēļ tiktu pakļauta riskam sabiedrības drošība. Sakarā ar minēto nav arī pieļaujama tāda tiesību normas interpretācija, kuras rezultātā kāda tiesību norma kļūtu lieka,⁴²

³⁸ Aleksejs Loskutovs un Andrejs Judins jau 2000. gadā norādīja, ka KL 190. panta trešajā daļā ietvertā noziedzīgā nodarījuma objekts ir vispārējā drošība, kamēr tautsaimniecība, valsts ekonomiskās intereses un valsts intereses muitas sfērā tiek aizsargātas ar kriminālsoda piedraudējumu par šī panta pirmajā un otrajā daļā paredzētajiem noziedzīgajiem nodarījumiem (Loskutovs A., Judins A. Krimināllikums neformālā skatījumā. Rīga: [b. i.], 2000, 95. lpp.). Arī Dainis Mežulis ir ņēmis vērā noziedzīgā nodarījuma priekšmeta atšķirības dažādās panta daļās un jau konkrētāk norādījis, ka KL 190. panta trešajā daļā ietvertā noziedzīgā nodarījuma objekts ir valsts drošība pretstatā valsts ekonomikai, kas tika aizsargāta ar kriminālsoda piedraudējumu par šī panta pirmajā un otrajā daļā paredzētajiem noziedzīgajiem nodarījumiem (Mežulis D. Krimināltiesības shēmās. Sevišķā daļa. Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, 140.–141. lpp.).

³⁹ Tiesību literatūrā jau atzīmēts, ka krimināllikuma sistēma ir atkarīga no likumdevēja lemtā, kurš var kļūdīties, mehāniski šķirojot noziedzīgu nodarījumu sastāvus. Tādēļ noziedzīga nodarījuma tiešais objekts ne vienmēr atbilst tai noziedzīgo nodarījumu grupai, kurā tā sastāvs ir iekļauts. Turklāt nereti arī krimināltiesību teorijā sistematizācijas vienkāršošanas labad noziedzīgā nodarījuma tiešā un grupas objekta saistība netiek izvērtēta pēc būtības (Есаков Г. А. Экономическое уголовное право: Общая часть. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2019, с. 54, 55). Šajā sakarā, piemēram, norādāms, ka arī 1933. gada Sodū likumā noziedzīgi nodarījumi tika klasificēti pēc objekta, bet nelikumīga rīcība ar kultūrvēsturiskām vērtībām tika kriminalizēta līdz ar noziedzīgiem nodarījumiem, kas apdraud sabiedrības labklājības aizsardzību, tā iemesla dēļ, ka likumā nebija speciālas nodaļas garīgu vērtību aizsardzībai (Lejiņš P. Krimināltiesības. [B. v.]: [b. i.], 1940, 30., 179. lpp.).

⁴⁰ Bikelis S. Proporcionalitātes problēma (I). Proporcionalitātes principa ir Bausmēs uz kontrabandā. Teisēs problemas, 2012, Nr. 4, p. 5; Fedosiukas O. Muižu teisēs pažeidimas kaip nusikalstama veika: kokį kriminalizavimo modelį turime? Jurisprudencija, 2018, Nr. 25, pp. 343–344.

⁴¹ Mincs P. Krimināltiesības. Vispārējā daļa. Ar U. Krastiņa komentāriem. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2005, 89. lpp.

⁴² Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Sagatavojis autoru kolektīvs J. Briedes zinātniskajā redakcijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2013, 271. lpp.

tādējādi pilnībā izslēdzot vesela noziedzīga nodarījuma sastāva piemērojamību tikai tādēļ, ka nav pareizi noteikta tā vieta normatīvā tiesību akta struktūrā.

Šajā sakarā norādāms, ka arī saskaņā ar Latvijas Kriminālkodeksu⁴³ kriminālbildība par kontrabandu 73. pantā joprojām bija paredzēta nodaļā pie valsts, nevis saimnieciska rakstura noziegumiem, neraugoties uz to, ka valsts konstitucionālā un ideoloģiskā iekārta jau bija mainīta.

Autora ieskatā, likumdevēja paredzētais noziedzīga nodarījuma grupas objekts nevar principiāli ietekmēt kvalifikāciju. Tā definēšanas praktiskā nozīme ir vērtējama galvenokārt juridiskās tehnikas kontekstā, proti, radniecīgus noziedzīgu nodarījumu sastāvus apvienojot atbilstošās nodaļās, ir iespējams pārskatāmi izkārtot tiesību normas. Šādā veidā katalogizējot krimināltiesiski aizsargātās intereses, tiek veidota adresātam viegli uztverama normatīvā tiesību akta sistēma un atvieglota attiecināmās tiesību normas atrašana.

Taču jāņem vērā, ka subsumpcija ir iespējama tikai tad, ja iepriekš ir precīzi zināms tiesību normas saturs,⁴⁴ kas noskaidrojams tās interpretācijas ceļā. Attiecīgi grupas objektu diferencēšana saistībā ar KL Sevišķās daļas nodaļu nosaukumiem pilda to pašu funkciju, ko jebkura cita normatīvā tiesību akta strukturēšana noteiktās teksta iedalījuma vienībās, kurās ietvertās tiesību normas ir savstarpēji ciešāk saistītas un vērstas uz kopīga mērķa sasniegšanu. To savstarpējās sakarības ir izzināmas, sistēmiski interpretējot tiesību normas.⁴⁵ Jāņem vērā, ka nosaukuma piešķiršana teksta iedalījuma vienībām ir juridiskās tehnikas instruments, lai izteiktu attiecīgā tiesiskā regulējuma priekšmetu, tādējādi ietekmējot tiesību normas izpratni.⁴⁶

Tādēļ, jo sevišķi ievērojot, ka Latvijas tiesību sistēmā kriminālbildība ir paredzēta vienīgi KL, nevar izslēgt, ka atsevišķos gadījumos grupas objekts, ko atspoguļo attiecīgās KL Sevišķās daļas nodaļas nosaukums, var koriģēt noziedzīgā nodarījuma sastāva tvēruma robežas.⁴⁷ Tiesu praksē ir konstatējami gadījumi, kuros sniegtais grupas objekta vērtējums ir diskutabls.⁴⁸ Teorētiski ir iespējami tādi noziedzīgu nodarījumu sastāvi, kuru objektīvo pusi būtu iespējams īstenot dažādās dzīves jomās, tādējādi apdraudot atšķirīgus grupas objektus, bet saukšanai pie kriminālbildības,

⁴³ Latvijas Kriminālkodekss. Rīga: Latvijas Republikas Tieslietu ministrija, 1992.

⁴⁴ Kalniņš E. 2003, 21., 26. lpp.

⁴⁵ Administratīvā procesa likuma komentāri 2013, 271.–272. lpp.

⁴⁶ Nosaukums koncentrē tiesību normas piemērotāja uzmanību uz nepieciešamo un pietiekamo tiesību normas saturu (Krūmiņa V., Skujiņa V. Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata. Rīga: [b. i.], 2002, 21. lpp.).

⁴⁷ Шишко И. В. Экономические правонарушения: Вопросы юридической оценки и ответственности. Санкт-Петербург: Юридический центр Прес, 2004, с. 15–16.

⁴⁸ Piemēram, ar Rīgas pilsētas Ziemeļu rajona tiesas 24.01.2017. spriedumu krimināllietā Nr. 11092025213 pirmsskolas izglītības iestādes saimniecības vadītāja un medicīnas māsa tika atzītas par vainīgām saskaņā ar KL 197. pantu "Nolaidība" par to, ka, pretēji normatīvo tiesību aktu prasībām, nepārbaudīja iestādes teritorijas atbilstību bērnu drošībai un nenovērsa riskus bērnu veselībai un dzīvībai, kā rezultātā viens no bērniem iekrita kanalizācijas akas šahtā, gūstot vidēja smaguma miesas bojājumus. Šī noziedzīgā nodarījuma sastāvs ir iekļauts KL XIX nodaļā "Noziedzīgi nodarījumi tautsaimniecībā", lai gan ir apšaubāms, vai tautsaimniecībai nepastarpināti kaitē valsts izglītības sistēmā pieļauti pārkāpumi, kuru rezultātā ir apdraudēta audzēkņu veselība un dzīvība. Neraugoties uz to, Rīgas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija 25.10.2017. spriedumā apstiprināja, ka apsūdzēto rīcība apdraudēja tautsaimniecības aizsardzības intereses, norādot, ka jēdziens "tautsaimniecība" nav tulkojams šauri tikai kā ekonomiskās darbības sfēra, bet gan tas ietver visas tautsaimniecības nozares, tajā skaitā pakalpojumu sniegšanu, pie kuras pieskaitāma arī izglītība, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/lv/nolemumi/apluktos08.03.2023.>].

likumdevēja ieskatā, nepieciešamo paaugstināto kaitīgumu nodarījums sasniedz tikai kādā konkrētā jomā, tādējādi ierobežojot attiecīgā noziedzīgā nodarījuma sastāva piemērojamību.⁴⁹

Kopsavilkums

1. Neapšaubot noziedzīga nodarījuma objekta imanento piederību jebkuram noziedzīga nodarījuma sastāvam, noziedzīgu nodarījumu praktiska kvalificēšana liek pārvērtēt tā identificēšanas praktisko nozīmi, kas gan tiek atzīta krimināltiesību doktrīnā.
2. Ieviešot vispārējā objekta jēdzienu, ir teorētiski pamatojama noziedzīgu nodarījumu nošķirtība no pārkāpumiem ar mazāku kaitīguma pakāpi, norādot uz to kvalitatīvu atšķirību un attiecīgi krimināltiesībām piešķirot arī simbolisku nozīmi.
3. Grupas objektam un tiešajam objektam nav patstāvīgas nozīmes noziedzīgu nodarījumu sastāvu savstarpējā nošķiršanā un noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijā, ievērojot, ka tos atklāj pārējās likumdevēja paredzētās noziedzīgā nodarījuma sastāva pazīmes.
4. Grupas objektam, ko atspoguļo KL Sevišķās daļas nodaļas nosaukums, ir nozīme tiesību normu sistēmiskā interpretācijā, kas var koriģēt noziedzīgā nodarījuma sastāva tvēruma robežas.
5. Ja arī noziedzīga nodarījuma sastāvs ir ietverts tā radītajam apdraudējumam neatbilstošā KL Sevišķās daļas nodaļā, tas neizslēdz kriminālatbildību objekta un attiecīgi sastāva trūkuma dēļ, jo aizsargājamo interesi *per se* nosaka attiecīgā nodarījuma kriminalizēšana. Ievērojot minēto, KL 190.¹ pants ir piemērojams neatkarīgi no tā, ka tas nekādā veidā neapdraud tautsaimniecību, bet ir iekļauts KL XIX nodaļā “Noziedzīgi nodarījumi tautsaimniecībā”.

⁴⁹ Piemēram, Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Krimināllietu departaments 17.09.2010. lēmumā lietā Nr. SKK-350/2010 norādīja, ka sabiedriskā transporta biļetes viltošana neapdraud KL XXII nodaļā “Noziedzīgi nodarījumi pret pārvaldības kārtību” ietvertajā 275. pantā paredzētā noziedzīgā nodarījuma objektu, <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/kriminallietu-departaments/hronologiska-seciba?lawfilter=0&year=2010> [aplūkots 08.03.2023.]. Autors piekrit, ka ir pamats apšaubīt, vai šāds privāto tiesību jomā izstrādāts dokuments apdraud pārvaldības kārtību. Zanda Zaļuma argumentējusi, ka, viltojot un izmantojot viltotu sabiedriskā transporta braukšanas biļeti, tiek pārkāpta normatīvajos tiesību aktos noteiktā kārtība, kādā persona var izmantot sabiedriskā transporta pakalpojumus un kādā tiek organizēta braukšanas tiesību apliecinājošā dokumenta aprīte, un tiek aizskarta sabiedrības uzticība dokumenta īstumam (Zaļuma Z. Dokumenta jēdziens Senāta Krimināllietu departamenta nolēmumos. Jurista Vārds, 2010, Nr. 47). Turpretī Māris Leja argumentējis, ka tā apdraud pārvaldības kārtību, ar to saprotot tiesību normās noteikto izpildvaras administratīvo funkciju īstenošanu, jo sabiedriskā transporta pakalpojuma organizēšana ir pašvaldības autonomā funkcija. Ja pašvaldība šo pakalpojumu sniedz pati, tad, personai braucot ar viltotu biļeti, pašvaldība negūst par to ienākumus, kas var apdraudēt šī pakalpojuma turpmāku sniegšanu. Savukārt, ja pašvaldība to deleģē privātpersonai, tad ienākumus negūst šī privātpersona. Ja ienākumu zuduma dēļ tā turpmāk atsakās vai nespēj sniegt šo pakalpojumu, tad sašaurinās pašvaldības izvēles iespējas izraudzīties pakalpojuma sniedzēju un nodrošināt šo pakalpojumu (Leja M. Krimināltiesību aktuālie jautājumi un to risinājumi Latvijā, Austrijā, Šveicē un Vācijā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2019, 260.–261. lpp.). Autora ieskatā, minētie objekta traktējumi ir pārāk plaši un zaudē faktisku saikni ar apskatāmo nodarījumu, jo tā pamatā jebkurā gadījumā ir atteikšanās izpildīt civiltiesisku saistību ar viltu, kas liecina par krāpšanu. Tādēļ radītā apdraudējuma šāda piesaiste grupas objektam ir vērtējama kā formāla, tāpēc neattiecināma tā identificēšanas nozīmi.

**IZMEKLĒŠANA PIRMSTIESAS
KRIMINĀLPROCESĀ –
PERSONU TIESĪBU
NODROŠINĀŠANAS UN
IEROBEŽOŠANAS ROBEŽAS**

IZMEKLĒŠANAS NOSLĒPUMA UN CIETUŠĀ TIESĪBU UZ INFORMĀCIJU SADURSME PIRMSTIESAS KRIMINĀLPROCESĀ

COLLISION BETWEEN SECRET OF INVESTIGATION AND VICTIM'S RIGHT TO INFORMATION IN PRE-TRIAL STAGE OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Dāvids Gurevičs, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Krimināltiesisko zinātņu katedras doktorants

Summary

The victim's right to receive information during criminal proceedings is aimed at ensuring protection of the victim's interests in a fair regulation of criminal legal relations. However, the institute of the secret of investigation as a means to protect impartiality of the proceedings and the offender's right to a fair trial, limits the victim's ability to be informed. This paper attempts to identify a reasonable balance between the victim's right to information and the secret of investigation.

Atslēgvārdi: tiesības uz informāciju, interešu līdzsvars, izmeklēšanas noslēpums, atbilstīgs atlidzinājums

Keywords: right to information, balance of interests, secret of investigation, effective remedy

Ievads

Latvijas kriminālprocesā cietušais ir apveltīts ar virkni tiesību, kas ļauj tam būt procesa dalībniekam līdzās apsūdzētajam.¹ Kriminālprocesa likums² (turpmāk – KPL) garantē cietušā tiesības ne tikai zināt savas tiesības un pienākumus kriminālprocesā, bet arī saņemt informāciju par procesa virzību un pēc pirmstiesas procesa pabeigšanas iepazīties ar krimināllietas materiāliem.

Šā raksta mērķis ir noskaidrot cietušā tiesību uz informāciju pirmstiesas kriminālprocesā saturu, raugoties caur KPL 375. pantā nostiprinātā izmeklēšanas noslēpuma aizsardzības prizmu. Autors, pirmkārt, aplūkos cietušā tiesību uz informāciju avotus un mērķus, galvenokārt koncentrējoties uz informāciju par kriminālprocesa virzību. Otrkārt, autors apskatīs, cik lielā mērā izmeklēšanas noslēpums ierobežo cietušā

¹ Šeit un turpmāk rakstā jēdziens “apsūdzētais” tiek saprasts plašāk nekā Kriminālprocesa likumā, proti, attiecībā uz visām personām, kurām ir tiesības uz aizstāvību.

² Kriminālprocesa likums: LV likums. Pieņemts 21.04.2005. [05.02.2023. red.].

tiesības būt informētam par kriminālprocesa gaitu un saturu pirmstiesas stadijā. Treškārt, autors sniegs ieskatu cietušā un apsūdzētā interešu līdzsvara problemātikā tiesību uz informāciju kontekstā.

1. Cietušā tiesību uz informāciju tvērums

Tiesībām uz informāciju kriminālprocesā piemīt duāla daba. No vienas puses, procesā iesaistītas personas informēšana par tās tiesībām var būt viens no kriminālprocesuālas darbības likumības pamatiem.³ No otras puses, kriminālprocesa dalībnieks nevarētu realizēt savas tiesības, būdams neinformēts par kriminālprocesa saturu. Piemēram, viens no kriminālprocesa taisnīguma fundamentālajiem elementiem ir apsūdzētā tiesības saņemt informāciju par lietā esošiem apsūdzošajiem pierādījumiem, to apstrādāt un vēlāk izmantot sevis aizstāvēšanai.⁴

Runājot par cietušo, jāuzdod jautājums, kādu pamattiesību īstenošanai un par kādiem apstākļiem tam ir jābūt informētam.

KPL 22. pantā nostiprinātās cietušā tiesības pieteikt kaitējuma kompensāciju kriminālprocesā ir viens no Latvijas Republikas Satversmes⁵ 92. panta trešajā teikumā ietvertu tiesību uz atbilstīgu atlīdzinājumu elementiem. Tomēr kompensācija ir tikai daļa no atbilstīga atlīdzinājuma, kas veido krimināltiesisko attiecību taisnīgu noregulējumu cietušajam. Eiropas Cilvēktiesību tiesas judikatūrā⁶ un juridiskajā literatūrā⁷ ir secināts, ka efektīvs kriminālprocess, kas rezultējas vainīgā identifikēšanā un sodīšanā, pats par sevi var būt cietušā aizskarto tiesību nepieciešamais atjaunošanas līdzeklis. Tādēļ ir attaisnojamas tādas cietušā procesuālas funkcijas, kas zināmā mērā ļauj tam kontrolēt kriminālprocesa gaitu.

Papildus tiesībām uz informāciju par kompensācijas, t. sk. valsts kompensācijas, pieteikšanu un saņemšanu, informāciju par pieejamo atbalstu un medicīnisko palīdzību, kā arī kontaktinformāciju saziņai par konkrēto kriminālprocesu KPL 97.¹ panta pirmā daļa nosaka cietušā tiesības uz informāciju par kriminālprocesa virzību.

Šī garantija ir pārņemta no Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvas par noziedzumos cietušo tiesībām⁸ (turpmāk – Direktīva) 6. panta. KPL šīs cietušā tiesības nav reglamentētas detalizēti, taču Direktīvas 6. panta otrās daļas b) punkts paredz, ka cietušajam ir tiesības lūgt informāciju par pašreizējo stāvokli kriminālprocesā, izņemot gadījumus, kad šādas informācijas sniegšana var negatīvi ietekmēt pienācīgu lietas izskatīšanu. Direktīvas preambulas 26. punkts informēti par lietas virzību saista ar nepieciešamību ļaut cietušajam pieņemt apzinātus lēmumus par savu daļību

³ Latvijas Republikas Senāta 28.05.2021. spriedums lietā Nr. SKK-86/2021, 7.3. p., <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/7869> [aplūkots 07.02.2023.].

⁴ Rusanovs E., Lielbriede L., Gorina D. XIII. "Izmeklēšanas noslēpums" mūsdienās – kā starpdisciplināru nozaru strīdus priekšmets?, <https://juristavards.lv/eseja/280352-xiiiizmekšanas-noslepums-musdienas-ka-starpdisciplinaru-nozaru-stridus-prieksmets/> [aplūkots 05.02.2023.].

⁵ Latvijas Republikas Satversme: LV likums. Pieņemts 15.02.1922. [05.02.2023. red.].

⁶ ECT 19.02.1998. spriedums lietā *Kaya pret Turciju* (iesnieguma Nr. 158/1996/777/978), 107. p.

⁷ Dearing A. Justice for Victims of Crime. Human Dignity as the Foundation of Criminal Justice in Europe. B. v., Springer, 2017, p. 41.

⁸ Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2012/29/ES, ar ko nosaka noziedzumos cietušo tiesību, atbalsta un aizsardzības minimālos standartus un aizstāj Padomes Pamatlēmumu 2001/220/TI. Pieņemta 25.10.2012. [12.02.2023. red.].

procesā. Tādējādi Eiropas Savienības (turpmāk – ES) likumdevējs ir paredzējis, ka cietušā tiesības pieprasīt un kompetentās iestādes pienākums izsniegt informāciju par lietas virzību ir vispārīgs princips un atkāpes no tā ir iespējamās izņēmuma gadījumā kriminālprocesa integritātes labad.

Viktimoloģijas pētījumi rāda, ka informācija par kriminālprocesa gaitu ir viena no galvenajām cietušo vajadzībām.⁹ Tomēr nedz KPL, nedz Direktīva neviens skaidrību par to, kas cietušajam izsniedzamai informācijai jā satur attiecībā uz procesa gaitu. 2022. gadā Eiropas Komisijas sagatavotajā Direktīvas novērtējumā šī problēma ir uzsvērtā, par iespējamu cēloni minot to, ka iestādes izsniedz informāciju standartizētā veidā bez jebkāda individuāla izvērtējuma par cietušā vajadzībām un neaizsargātību.¹⁰ Tas ļauj secināt, ka informācijai par kriminālprocesa virzību, ko izsniedz cietušajam, jā satur noteikto ziņu kopums par apstākļiem, kas ir relevanti konkrētai personai.

Ar vārdu “virzība” latviešu valodā apzīmē procesa vai parādības attīstību, veidošanos kādā virzienā.¹¹ Šis vārds, šķiet, nozīmē progresu jeb kādas darbības pāreju jaunā stadijā. Taču, pēc autora domām, ikviena kriminālprocesā veiktā darbība nebūt nav atzīstama par kriminālprocesa virzību. Kriminālprocesā izlemj virkni jautājumu, kas nav tieši vērsti uz procesa gaitas veicināšanu. Tā, piemēram, izmeklēšanas darbības veikšana, kuras rezultātā tiek iegūti lietai svarīgi pierādījumi, būtu atzīstama par kriminālprocesa virzību, savukārt lēmuma par drošības līdzekļa maiņu apsūdzētajam pieņemšana, ja tā neskar citu procesa dalībnieku intereses, ir darbība, kas ir saistīta ar kriminālprocesa mērķa sasniegšanu, bet neraksturo jaunu kriminālprocesa attīstības fāzi.

Ievērojot raksta ierobežoto apjomu, autors piedāvā izcelt šādus tipiskākos pirmstiesas kriminālprocesa virzības notikumus, kas skar cietušo un par ko tam ir tiesības būt informētam:

- kriminālprocesa izbeigšana, apturēšana vai atjaunošana;
- kriminālprocesa sadalīšana vai apvienošana;
- lietai būtisku pierādījumu iegūšana;
- kriminālprocesa pāreja jaunā posmā (piemēram, lietas nodošana prokuroram kriminālvajāšanas uzsākšanai);
- noziedzīgu nodarījumu izdarījušās personas identificēšanas vai meklēšanas rezultāti;
- rīcība ar cietušajam piederošo mantu (tās meklēšana, atrašana).

Šis uzskaitījums nav izsmelošs, ņemot vērā nepieciešamību ikviena cietušā ieinteresētību vērtēt individuāli. Jāpiebilst, ka KPL 98. panta pirmā prim daļa paredz cietušajam kriminālprocesā par noziedzīgu nodarījumu, kas saistīts ar vardarbību vai vērsts pret dzimumneaizskaramību vai tikumību, specifiskas tiesības pirmstiesas

⁹ O'Connell M. Improving Access to Justice: Procedural Justice Through Legal Counsel for Victims of Crime. In: An International Perspective on Contemporary Developments in Victimology. B. v., Springer, 2020, p. 208.

¹⁰ Evaluation of Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA, p. 14, https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12727-Supporting-crime-victims-evaluation-of-the-Victims-Rights-Directive_en [aplūkots 19.02.2023.].

¹¹ Sk.: <https://tezaurs.lv/virz%C4%ABba:1> [aplūkots 20.02.2023.].

stadijā pieteikt procesa virzītājam lūgumu informēt viņu par kriminālprocesa virzību. Ar šo likumdevējs ir paredzējis procesa virzītāja pienākumu informēt šādu cietušo par lietas virzību, ja tāds lūgums ir pieteikts vienreiz,¹² taču, autora ieskatā, likumdevējs nebija domājis šādam cietušajam paredzēt plašākas tiesības uz informāciju par lietas virzību salīdzinājumā ar cietušo, pret kuru tika izdarīts cita veida noziedzīgs nodarījums.

Secināms, ka cietušā tiesības zināt kriminālprocesa saturu pirmstiesas stadijā ir pamatojamas ar cietušā interesi krimināltiesisko attiecību taisnīgā noregulējumā, t. i., iespējā piedalīties kriminālprocesā un saņemt atbilstīgu atlīdzinājumu. Līdz ar to cietušā tiesības uz informāciju var tikt uzvertas ne tikai kā tiesību zināt savas tiesības elements, bet arī kā neatņemama tiesību uz taisnīgu tiesu sastāvdaļa.¹³

2. Izmeklēšanas noslēpums un cietušais pirmstiesas procesā

KPL 375. panta pirmā daļa paredz, ka krimināllietā esošie materiāli ir izmeklēšanas noslēpums un ar tiem drīkst iepazīties amatpersonas, kuras veic kriminālprocesu, kā arī personas, kurām minētās amatpersonas attiecīgos materiālus uzrāda šajā likumā paredzētajā kārtībā. Šis izmeklēšanas noslēpuma definējums nenosaka absolūtu liegumu kriminālprocesa gaitā tā dalībniekiem saņemt informāciju par kriminālprocesa saturu, uz ko norāda vārdi “drīkst iepazīties [...] šajā likumā paredzētajā kārtībā”. Savukārt Senāts ir atzinis, ka uz tiesībām iepazīties ar lietas materiāliem nedrīkst skatīties atrauti, nenovērtējot, kādu aizsargājamu interešu labad būtu attaisnojams aizliegums iepazīties ar lietas materiāliem.¹⁴

Juridiskajā literatūrā ir pausts, ka atklātuma principa un to ierobežojošā izmeklēšanas noslēpuma saturs atšķiras dažādās kriminālprocesa stadijās.¹⁵ Izvērtot šo domu, varētu teikt, ka informācijas par kriminālprocesu apjoms, ko cietušais var iegūt, mainās procesa attīstības gaitā. Izrietoši no KPL 98. panta pirmās daļas 8. punkta, pēc tam, kad pirmstiesas process tiek izbeigts vai virzīts nākamajā posmā, cietušajam rodas tiesības uzzināt kriminālprocesa saturu – iepazīties ar attiecīgo lēmumu un lietas materiāliem. Tādējādi tiesības piekļūt kriminālprocesa materiāliem pilnā apjomā, izņemot ar likumu aizsargājama informācijai (personas datiem, komercnoslēpumam u. tml.), cietušajam rodas pirmstiesas kriminālprocesa noslēguma fāzē, t. i., pēc tam, kad pieņemts procesa virzītāja lēmums par pirmstiesas procesa izbeigšanu vai pabeigšanu.

Tomēr minētais nenozīmē, ka līdz pirmstiesas procesa pabeigšanai cietušajam nav iespējas iegūt informāciju, ko satur krimināllietas materiāli. Tā, piemēram, likuma “Par valsts kompensāciju cietušajiem”¹⁶ 8. panta otrā daļa paredz: ja cietušais pieprasa valsts kompensāciju brīdī, kad kriminālprocesā nav pieņemts galīgais nolēmums,

¹² Strada-Rozenberga K. Komentārs KPL 98. pantam. Grām.: Kriminālprocesa komentāri. A daļa. Autoru kolektīvs prof. K. Stradas-Rozenbergas zinātniskajā redakcijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2019, 354. lpp.

¹³ Fernández de Casadevante Romani C. International Law of Victims. Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer, 2012, p. 130.

¹⁴ Latvijas Republikas Senāta 21.12.2017. spriedums lietā Nr. SKA-453/2017, 8. p., <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/5354> [aplūkots 20.02.2023.].

¹⁵ Meikališa Ā. Kriminālprocesa tiesības. Vispārīgā daļa. 1. grāmata. Rīga: RaKa, 2000, 167. lpp.

¹⁶ Par valsts kompensāciju cietušajiem: LV likums. Pieņemts 18.05.2006. [20.02.2023. red.].

cietušais pievieno procesa virzītāja izziņu, kurā norādīta informācija par noziedzīgu nodarījumu, tā kvalifikāciju, vainas formu, dati par nodarījuma izdarītāju u. c.

Savukārt KPL 96.¹ panta sestā daļa paredz īpaši aizsargājama cietušā tiesības lūgt un saņemt informāciju par tās apcietinātās vai notiesātās personas atbrīvošanu vai izbēgšanu no ieslodzījuma vai īslaicīgās aizturēšanas vietas, kura radījusi viņam kaitējumu, ja pastāv apdraudējums cietušajam un nepastāv kaitējuma risks apcietinātajai personai. Jānorāda, ka KPL nav iekļautas cietušā tiesības būt informētam par procesuālā piespiedu līdzekļa piemērošanu personai, kura radījusi cietušajam kaitējumu. Arī Direktīvā šīs tiesības nav paredzētas, par ko literatūrā ir izteikta kritika: ja Direktīvas 6. panta piektā daļa paredz dalībvalstu pienākumu informēt cietušo par visiem pasākumiem, kas tiek veikti viņu aizsardzībai likumpārkāpēja atbrīvošanas vai izbēgšanas gadījumā, tad vēl vairāk tas nozīmē, ka cietušajam jāļauj izteikties brīdī, kad tiek lemts jautājums par drošības līdzekļa noteikšanu.¹⁷

Jāatzīst, ka šis jautājums ir atsevišķas izpētes vērts, tādēļ autors šajā rakstā to sīkāk neiztirzās. Visnotaļ var piekrist nostājai, ka jautājumos, kas tiešā veidā skar cietušā intereses, cietušajam jābūt iespējai izteikties un līdz ar to arī zināt, kāds lēmums tiek pieņemts. Var izdarīt secinājumu, ka līdz brīdim, kad pirmstiesas process tiek pabeigts, cietušajam jābūt iespējai iegūt no krimināllietas materiāliem informāciju, kas ir nepieciešama cietušo tiesību un leģitīmo interešu aizsardzībai. Attiecīgi procesa virzītāja uzdevums ir katrā gadījumā veikt individuālo izvērtējumu, lai noteiktu, vai cietušā interese pēc informācijas ir svarīgāka par citām interesēm, ko aizsargā izmeklēšanas noslēpums. Šim jautājumam autors pieskarsies nākamajā šā raksta sadaļā.

Papildus tam jānosver, ka atbilstoši KPL 97. panta otrajai daļai cietušais savas tiesības kriminālprocesā var īstenot tikai tajā kriminālprocesa daļā, kura tieši attiecas uz noziedzīgu nodarījumu, ar kuru viņam nodarīts kaitējums. Attiecīgi KPL 98. panta pirmās daļas 8. punkts paredz cietušā tiesības iepazīties ar tiem tiesai nododamās krimināllietas materiāliem, kuri tieši attiecas uz noziedzīgu nodarījumu, ar kuru viņam nodarīts kaitējums. Pēc autora domām, vārdi “tieši attiecas” nenozīmē, ka cietušajam izsniedzamiem vai uzrādāmiem lietas materiāliem jāsaturo vienīgi informācija par izmeklējamiem apstākļiem, kas radīja cietušajam kaitējumu. Uz to cita starpā norāda KPL 451. panta pirmā daļa, kas paredz cietušā tiesības, pastāvot objektīvai nepieciešamībai, iztiesāšanas stadijā iepazīties ar visiem krimināllietas materiāliem un lūgt izgatavot to materiālu kopijas, kuri aizskar tā intereses un tiesības.

3. Cietušā un apsūdzētā interešu līdzsvars

Kaut gan tiesības uz informāciju par krimināllietu ir uzsvērtas kā fundamentālas teju visos cietušā tiesību katalogos, literatūrā var atrast kritiku, ka cietušā informētība par kriminālprocesa saturu var drīzāk kaitēt procesa objektivitātei un apdraudēt apsūdzētā tiesības uz taisnīgu tiesu. Par pamatu tam ir bažas, ka cietušais dabīgi ir ieinteresēts kriminālprocesa iznākumā par sliktu personai, kurai ir tiesības uz aizstāvību, līdz ar to cietušais ir tendēts pārspīlēt savas liecības vai pielāgot savus

¹⁷ Faraldo Cabano P. Protecting Victims' Rights Through the European Supervision Order? European Papers, 2020, Vol. 5, No. 3, pp. 1457–1458.

paskaidrojumus atbilstoši lietā esošajiem pierādījumiem, lai pasliktinātu apsūdzētā stāvokli.¹⁸

Savā ziņā viens no izmeklēšanas noslēpuma mērķiem ir aizsargāt kriminālprocesa objektivitāti, lai procesa dalībnieki nevarētu ļaunprātīgi izmantot lietas materiālos esošo informāciju procesa mērķa obstrukcijai. Tādēļ izteiktajai kritikai var daļēji piekrist. Tā, piemēram, KPL neparedz liecinieka tiesības iepazīties ar lietas materiāliem nedz pirmstiesas procesā, nedz iztiesāšanā, kas, ņemot vērā arī cietušā kā liecinošās personas lomu, ir vērsti uz kriminālprocesa objektivitātes nodrošināšanu un pilnīgas patiesības noskaidrošanu.

No citas puses, šāds uzskats tomēr nepamatoti sašaurina cietušā lomu kriminālprocesā līdz liecinošās personas statusam, aizmirstot, ka cietušā tiesības uz taisnīgu tiesu, kā jau uzsvērts iepriekš, paredz cietušā zināmas iespējas ietekmēt kriminālprocesa rezultātu un tādējādi nodrošina cietušā ieinteresētību krimināltiesisko attiecību taisnīgā noregulējumā, kas nebūt neaprobežojas ar kaitējuma kompensācijas pieteikšanu.

Cietušā tiesībām izteikties, iesniegt pierādījumus un līdz ar to zināt krimināllietas materiālus, tai skaitā pret apsūdzēto savāktās ziņas par faktiem, ir nozīme procesuālās līdztiesības principa nodrošināšanai, kurš *expensis verbis* nav noteikts KPL, bet ir nostiprināts likuma "Par tiesu varu"¹⁹ 24. pantā un ir izsecināms no Satversmes 92. pantā ietvertā taisnīgas tiesas principa.²⁰ Pirmstiesas stadijā tiesības iepazīties ar lietas materiāliem cietušajam ir vajadzīgas, lai pārliecinātos, vai lēmums, ar kuru process izbeigts vai pabeigts, ir pamatots, vai tika iegūti visi nepieciešamie pierādījumi, lai procesu virzītu tālāk, vai sniegts pareizs izmeklēšanas darbības iegūto ziņu faktiskais un juridiskais novērtējums un vai nav pieļauti procesuālās kārtības pārkāpumi, kas lieguši cietušajam baudīt taisnīgu kriminālprocesa rezultātu. Secināms, ka cietušā un apsūdzētā tiesības uz informāciju par kriminālprocesa saturu, kaut gan tās tiek izmantotas dažādos nolūkos, ir viens no kriminālprocesa mērķa sasniegšanas līdzekļiem.

Tomēr KPL ir saskatāmi trūkumi, kas neļauj pilnībā nodrošināt cietušā un apsūdzētā procesuālo līdztiesību. Tā, piemēram, KPL 66. panta pirmās daļas 7. punkts paredz aizdomās turētā tiesības iepazīties ar lēmumu par ekspertīzes noteikšanu pirms tā nodošanas izpildei, ja ekspertīze attiecas uz šo personu, bet 8. punkts – ar ekspertīzes atzinumu, ja ekspertīze veikta pēc šīs personas pieteikuma. Cietušajam šādas tiesības nav noteiktas. Tādēļ, domājams, būtu nepieciešams pārskatīt KPL normas, lai nodrošinātu taisnīgu procesa dalībnieku interešu līdzsvaru tiesību uz informāciju kontekstā.

¹⁸ Reddi V. P. Role of the Victim in the Criminal Justice Process. Student Bar Review, 2006, No. 18, pp. 12–13.

¹⁹ Par tiesu varu: LV likums. Pieņemts 15.12.1992. [17.02.2023. red.].

²⁰ Satversmes tiesas 29.04.2016. spriedums lietā Nr. 2015-19-01, 12.2. p. Latvijas Vēstnesis, 2016, Nr. 85.

Kopsavilkums

1. Cietušā tiesības uz informāciju ir gan tiesību zināt savas tiesības, gan tiesību uz taisnīgu tiesu izpausme kriminālprocesā. No Satversmes no ES tiesību normām izriet, ka šīm tiesībām jābūt reālām, līdz ar to, lai informētu cietušo par lietas virzību, procesa virzītāja pienākums ir individuāli izsvērt, vai izmeklēšanas noslēpuma aizsardzībai dodama lielāka priekšroka nekā cietušā vajadzībai iegūt informāciju savu tiesību realizācijai.
2. Kaut gan KPL garantē cietušā tiesības iepazīties ar lietas materiāliem pēc pirmstiesas procesa pabeigšanas, izmeklēšanas noslēpuma institūts neizslēdz, ka papildu informācijai par lietas virzību cietušais var iegūt ziņas no lietas materiāliem līdz pirmstiesas procesa pabeigšanai, ciktāl tās ir nepieciešamas konkrēta cietušā interesēs.
3. Cietušā informētība par kriminālprocesa saturu ir nepieciešama cita starpā, lai nodrošinātu cietušā un apsūdzētā procesuālo līdztiesību, ļaujot cietušajam piedalīties kriminālprocesā ar iespēju ietekmēt tā rezultātu. Līdz ar to KPL ir jāgarantē cietušā un apsūdzētā līdztiesīgas iespējas gūt informāciju procesa gaitā.

PUŠU LĪDZTIESĪBAS PRINCIPA NOZĪME PIRMSTIESAS IZMEKLĒŠANĀ

THE MEANING OF EQUALITY OF ARMS IN PRE-TRIAL INVESTIGATION

Oskars Kulmanis, *Dr. iur. cand.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Krimināltiesisko zinātņu katedras pasniedzējs

Summary

This article is dedicated to further assessment of the principle of equality of arms and its elements that may be applicable to the pre-trial investigation stage of criminal proceedings. The article includes evaluation of two practical elements determined by paragraph 1 and 3 (d) of Article 6 of the European Convention of Human Rights, the right to question witnesses in pre-trial investigation and the right to rely on assistance by private experts.

The pre-trial stage of proceedings in the Republic of Latvia is not held according to the principle of adversarial proceedings. Therefore, the article will address a question, whether rights of the defence and principle of equality of arms grant the suspect the right to interrogate witnesses and rely on assistance by experts in pre-trial investigation of criminal proceedings. The European Court of Human Rights has emphasized several procedural safeguards regarding the aforementioned rights and their meaning in fair proceedings.

Atslēgvārdi: kriminālprocess, taisnīgs process, pušu līdztiesība, pirmstiesas izmeklēšana

Keywords: criminal proceedings, fair proceedings, equality of arms, pre-trial investigation

Ievads

Ar grozījumiem Kriminālprocesa likumā,¹ kas spēkā stājās 2022. gada 3. novembrī, šī likuma 146. pants papildināts ar jaunu piekto daļu, kurā noteikta procesuāla iespēja personai ar tiesībām uz aizstāvību piedalīties tādas liecinošās personas pratināšanā, kuru turpmāka kriminālprocesa gaitā nebūs iespējams noprotināt.

Šādu aizstāvības tiesību noteikšana neapšaubāmi ir vērsta uz pušu līdztiesības principa ievērošanu pirmstiesas izmeklēšanā un norāda uz to, ka likumdevējs ir uztvēris taisnīga procesa garantiju nozīmi un to ieviešanu pirmstiesas izmeklēšanā. Šajā kriminālprocesa stadijā iespējami arī citi līdzsvarojošie elementi, kas vērsti uz

¹ Kriminālprocesa likums. LV likums. Pieņemts 21.04.2005. [01.03.2023. red.].

ziņu iegūšanu vai esošo ziņu satura pārbaudi. Piemēram, saistībā ar aizstāvības iespējām līdzdarboties lietas būtības noskaidrošanā, izmantojot tiesības uzdot papildjautājumus ekspertam pirms ekspertīzes noteikšanas.

Šī raksta mērķis ir vispārīgi aplūkot pušu līdztiesības principu kā taisnīgas tiesas elementu, uzmanību veltot nacionālajos un starptautiskajos normatīvajos tiesību aktos un tiesību zinātnē nostiprinātajam saturam un šī principa izpausmēm. Tāpat uzmanība tiks veltīta Eiropas Cilvēktiesību tiesas paustajiem apsvērumiem par šī principa īstenošanu kriminālprocesā.

Raksts izstrādāts, izmantojot juridiskajā literatūrā un Eiropas Cilvēktiesību tiesas praksē paustās atziņas.

1. Pušu līdztiesības principa tiesiskais saturs

Demokrātiskā sabiedrībā atzītais pušu līdztiesības princips ir no taisnīgas tiesas principa izrietošs aspekts. Taisnīga tiesa, process ir raksturīgs visiem tiesvedības procesiem, administratīvajam procesam, civilprocesam un arī kriminālprocesam. Kriminālprocesā līdztiesība uzsver veidu, kādā šajā procesā iesaistītās personas īsteno savas procesuālās tiesības.

Latvijas Republikas Satversmes² (turpmāk – Satversme) 92. panta pirmais teikums noteic, ka ikviens var aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses taisnīgā tiesā.

Kriminālprocesuālajās tiesībās taisnīgas tiesas princips nostiprināts Kriminālprocesa likuma 15. pantā, saskaņā ar kuru ikvienam ir tiesības uz lietas izskatīšanu taisnīgā, objektīvā un neatkarīgā tiesā. Šī likuma 18. pantā nostiprināts procesuālo pilnvaru līdzvērtības princips, saskaņā ar kuru kriminālprocesā iesaistītajām personām ir pilnvaras (tiesības un pienākumi), kas nodrošina tām normatīvajos aktos noteikto uzdevumu un garantēto tiesību līdzvērtīgu īstenošanu.

Saskaņā ar Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas³ (turpmāk – Eiropas Cilvēktiesību konvencija) 6. panta 1. punkta 1. teikumu ikvienam ir tiesības, nosakot viņam izvirzītās apsūdzības pamatotību, uz taisnīgu un atklātu lietas savlaicīgu izskatīšanu neatkarīgā un objektīvā likumā noteiktā tiesā. Savukārt šīs konvencijas 6. panta 3. punktā noteikts apsūdzēto minimālo tiesību apjoms, kas ietver būtiskus pušu līdztiesības principa efektīvas īstenošanas elementus.

Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām⁴ 14. panta 2. teikumā noteikts, ka ikvienam, nosakot izvirzītās apsūdzības krimināllietā pamatotību vai tiesības un pienākumus civilprocesā, ir tiesības uz taisnīgu un atklātu lietas izskatīšanu kompetentā, neatkarīgā un objektīvā ar likumu noteiktā tiesā.

Savukārt Eiropas Savienības pamattiesību hartas⁵ 47. panta otrās daļas 1. teikumā noteikts, ka ikvienai personai ir tiesības uz taisnīgu, atklātu un laikus veiktu lietas izskatīšanu neatkarīgā un objektīvā, tiesību aktos noteiktā tiesā.

² Latvijas Republikas Satversme. Pieņemta 15.02.1922. [22.03.2019. red.].

³ Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija. Parakstīta Romā 04.11.1950. [aplūkota 10.03.2023.].

⁴ ANO Starptautiskais pakts par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām. Parakstīts Ņujorkā 16.12.1966. [aplūkots 10.03.2023.].

⁵ Eiropas Savienības Pamattiesību harta. Parakstīta Nicā 07.12.2000. [aplūkota 10.03.2023.].

Dažādi uz pušu līdztiesības nostiprināšanu vērsti procesuāli elementi ir nostiprināti arī Eiropas Savienības direktīvās.

Taisnīga tiesa no procesuālā aspekta sniedz dažādas procesuālās garantijas. Starptautiskās cilvēktiesību institūcijas šo tiesību tvērumā ir attīstījušas tādus svarīgus aspektus kā pieeja tiesai, lietas taisnīga izspriešana, pušu līdztiesības un sacīkstes princips u. c.⁶

Taisnīga tiesa kā pienācīgs un tiesiskai valstij atbilstošs tiesas process aptver vairākas saistītas tiesības, piemēram, tiesības uz pieeju tiesai, pušu līdztiesības un sacīkstes principu, tiesības tikt uzklautam, tiesības uz motivētu tiesas spriedumu un tiesības uz pārsūdzību.⁷ Satversmes tiesa ir atzinusi, ka no Satversmes 92. panta pirmā teikuma izriet arī valsts pienākums paredzēt tiesiskās garantijas, kas nodrošina tiesiskuma un taisnīguma principu ievērošanu lietu izspriešanā.⁸

Tiesību zinātnē atzīts, ka pušu līdztiesības princips ir būtisks tiesību uz taisnīgu tiesu elements un vienlaikus arī tiesiskās vienlīdzības principa izpausme, kas attiecināma uz visu kategoriju tiesai pakļautajām lietām. Lietas izskatīšanā procesa dalībnieku tiesībām ir jābūt taisnīgi līdzsvarotām, proti, lietas dalībniekam ir jābūt nodrošinātām adekvātām iespējām izmantot procesuālos līdzekļus, neesot nepamatoti nostādītām nelabvēlīgākā stāvoklī kā citi procesa dalībnieki. No procesuālās līdztiesības principa izriet valsts pienākums izveidot tādu lietu izskatīšanas procesuāltiesisko regulējumu, kas šo līdztiesību nodrošina. Regulējumam jābūt noteiktam skaidri un saprotami. Procesuālā līdztiesība ir nodrošināta, ja procesa dalībniekiem ir dotas vienlīdzīgas iespējas izmantot procesā paredzētos procesuālos līdzekļus, piemēram, iepazīties ar lietas materiāliem; izteikties par pārējo procesa dalībnieku sniegtajiem paskaidrojumiem un argumentiem; iesniegt pierādījumus un izteikties par tiem, arī pieteikt un noprotināt lieciniekus. Procesuālā līdztiesība ir saistīta gan ar tiesiskajā regulējumā noteiktajām procesuālajām iespējām, gan ar iespēju tās praktiski izmantot. No šī tiesību uz taisnīgu tiesu elementa izriet valsts pienākums gan noteikt attiecīgu regulējumu, gan nodrošināt, lai šis regulējums praksē tiktu ievērots.⁹ Ņemot vērā, ka no taisnīgas tiesas principa izrietošās garantijas nevar tikt tulkotas šauri, praksē ir nozīmīgi, ka tās iespējams praktiski un efektīvi īstenot pušu līdztiesības principam atbilstošā veidā.

Kriminālprocesa likuma 18. pantā nostiprinātais princips ir reglamentēts visai vispārīgi, un "līdzvērtīga īstenošana" ir vērtējuma jēdziens, kas papildāms ar saturu katrā konkrētā gadījumā. Turklāt procesuālo pilnvaru līdzvērtīguma princips var būt attiecināms uz dažādiem procesa dalībniekiem, kuriem kādā konkrētā brīdī procesā ir uzlikti vienādi pienākumi, piešķirtas vienādas tiesības u. tml. Tas nozīmē, ka attiecīgajiem procesa dalībniekiem jānodrošina līdzvērtīgas (bet ne obligāti vienādas) iespējas tās īstenot.¹⁰

⁶ Mits M. Tiesības uz taisnīgu tiesu. Grām.: Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. Inetas Ziemeles zinātniskā redakcijā. Otrais papildinātais izdevums. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2021, 110. lpp.

⁷ Satversmes tiesas 05.11.2008. spriedums lietā Nr. 2008-04-01, 8.2. punkts.

⁸ Satversmes tiesas 18.10.2012. spriedums lietā Nr. 2012-02-0106, 11.1. punkts.

⁹ Briede J., Višķere I., Litvins G. u. c. Satversmes 92. panta komentārs. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 134.–135. lpp.

¹⁰ Kaija S. Kriminālprocesa likuma 18. panta komentārs. Grām.: Kriminālprocesa likuma komentāri. A daļa. Zinātniska monogrāfija prof. Kristīnes Stradas-Rozenbergas zinātniskā redakcijā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2019, 86. lpp.

Iepriekš minētās atziņas uzsver, ka pušu līdztiesības princips no perspektīvas, kas saistīta ar pušu dalību procesā, vispārīgi sevī ietver uz taisnīga procesa sasniegšanu vērstus līdzekļus, kas lietas dalībniekiem ļauj līdzvērtīgā veidā iesaistīties kriminālprocesā un tādējādi arī praktiski un efektīvi ietekmēt lietas iznākumu. No valstij noteikto pienākumu perspektīvas šis princips uzsver nepieciešamību valstij izveidot attiecīgu procesuāltiesisko regulējumu un tostarp kriminālprocesā nodrošināt lietas dalībniekiem vienlīdzīgas iespējas to izmantot. Attīstoties kriminālprocesuālajai tiesību sistēmai, izmaiņas tiek veiktas arī tiesiskajā regulējumā, kas skar arī pirmstiesas izmeklēšanu. Ievērojot pirmstiesas izmeklēšanas raksturu, veidojas zināms izaicinājums, kā šajā procesa stadijā īstenojamas no pušu līdztiesības principa izrietošās garantijas. Tādēļ turpinājumā atlikušā raksta daļa tiks veltīta pušu līdztiesības principa elementu meklējumiem un izpaušmēm šajā kriminālprocesā stadijā.

2. Pušu līdztiesības principa elementi pirmstiesas izmeklēšanā

Lai gan procesa mērķis ir vienots, sevišķi pirmstiesas izmeklēšanā valdošā izmeklēšanas noslēpuma institūta daba būtiski ietekmē pušu līdztiesības principa izpaušmes šajā kriminālprocesā stadijā. Kriminālprocesā likums pirmstiesas procesā būtībā neparedz procesā iesaistītās personas informēšanu par procesa gaitu un tajā iegūtajām ziņām. Tādēļ rodas jautājums, vai vispār un kādā mērā izmeklēšanas noslēpuma institūtā balstītā kriminālprocesuālā sistēma Latvijā, ņemot vērā, ka gan valsts, gan arī procesā iesaistītās personas intereses ir vienotas un saistītas ar lietas būtības noskaidrošanu, pirmstiesas izmeklēšanā pieļauj no pušu līdztiesības izrietošo elementu pastāvēšanu un izmantošanu.

Tiesību zinātnē tiek atzīta pastāvoša tiesiska sasaiste starp pierādījumiem un izmeklēšanas veikšanu bez kavēšanās. Šajā sakarā tiek uzsvērtā aizstāvības klātbūtnes nozīme pierādījumu iegūšanā, jo tā nodrošina kvalitatīvāku lietas būtības noskaidrošanas procesu. Aizstāvības līdzdalība ziņu iegūšanā pirmstiesas izmeklēšanā ir vērsta uz personas ar tiesībām uz aizstāvību tiesisko interešu aizsardzību, kā arī tas pozitīvi ietekmē aizstāvamās personas uzvedību kriminālprocesuālajās attiecībās. Aizstāvības aktīva līdzdalība tiek saistīta nevis ar pretdarbību izmeklēšanai, tostarp viltojot procesā iegūstamās ziņas, bet gan ar apstākli, ka aizstāvis var vērst uzmanību uz lietai būtiskiem apstākļiem, kas no izmeklēšanas un prokuratūras iestāžu puses var palikt nepamanīti, un tādā veidā var ietekmēt korektu lietas būtības noskaidrošanu.¹¹

Minētā ideja par aizstāvja nozīmi kriminālprocesā ir veiksmīgi nostiprināta arī Kriminālprocesā likuma 86. panta piektajā daļā, atbilstoši kurai aizstāvja pienākums ir izmantot savas profesionālās zināšanas un pieredzi, kā arī visus likumā norādītos aizstāvības līdzekļus un paņēmienus, lai noskaidrotu, kādi ir attaisnojoši un atbildību mīkstinājoši apstākļi personai, kurai ir tiesības uz aizstāvību, un sniegtu tai nepieciešamo juridisko palīdzību. Respektīvi, aizstāvja līdzdarbība kriminālprocesā ir vērsta uz patiesības noskaidrošanu un aizstāvamās personas tiesisko interešu aizsardzību, kas neapšaubāmi garantē efektīvu un taisnīgu kriminālprocesā norisi.

¹¹ Silva F. R. A. Criminal Defense Investigation – instrument to improve the evidence debate in the criminal procedure. *Brazilian Journal of Criminal Procedure*, 2020, No. 6 (1), pp. 69–70, <https://revista.ibraspp.com.br/RBDPP/article/view/308> [aplūkots 13.03.2023.].

Nozīmīgas un praktiski saistošas pušu līdztiesības principa izpausmes ir nostiprinātas arī Eiropas Cilvēktiesību tiesas praksē, skaidrojot Eiropas Cilvēktiesību konvencijas 6. panta 3. punkta c. un d. apakšpunktā noteikto tiesību tvērumu un izpausmes. Tādēļ raksta turpinājumā tiks aplūkota Strasbūras tiesas praksē nostiprinātā izpratne par pirmstiesas izmeklēšanas nozīmi un iespējamiem pušu līdztiesības elementiem tajā. Papildus tam tiks veikts šo garantiju salīdzinājums ar procesuālām iespējām Latvijas kriminālprocesā pirmstiesas izmeklēšanā aizstāvībai iesaistīties liecinieku pratināšanā un ekspertu atzinumu iegūšanā.

Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir atzinusi pirmstiesas izmeklēšanas stadijas nozīmi kriminālprocesā, jo šajā stadijā iegūtie pierādījumi nosaka tiesā izskatāmā noziedzīgā nodarījuma apjomu. Tāpat minētā sakarā tiek atzīts, ka persona ar tiesībām uz aizstāvību šajā procesa posmā var atrasties sevišķi neaizsargātā stāvoklī, ko ietekmē arī apstākļi, ka kriminālprocesuālais tiesiskais regulējums kļūst arvien sarežģītāks, tostarp saistībā ar nosacījumiem par pierādījumu iegūšanu un izmantošanu. Šādu situāciju galvenokārt var līdzsvarot ar iespēju saņemt advokāta juridisko palīdzību. Procesā taisnīgums prasa, lai persona ar tiesībām uz aizstāvību var saņemt pilna spektra juridisko palīdzību. Šajā sakarā aizstāvim jābūt iespējai bez ierobežojumiem nodrošināt fundamentālus personas aizstāvības tiesību aspektus: apspriedi par lietu, aizstāvības taktikas izveidi, aizstāvības pierādījumu iegūšanu, sagatavošanos pratināšanai, atbalstu ciešanās nonākušai personai ar tiesībām uz aizstāvību un arī aizturēšanas apstākļu kontroli.¹² Tiesību uz juridisko palīdzību saturs un nozīme kopsakarā ar pierādījumu pieļaujāmību tiesību zinātnē¹³ ir aplūkoti iepriekš, tādēļ šī raksta apjoma dēļ atsevišķi netiks atkārtoti.

Aplūkojot procesa taisnīguma elementu, Eiropas Cilvēktiesību tiesa pirmstiesas izmeklēšanas un kriminālprocesa nozīmi saista arī ar sabiedrības interesēm par konkrētu nodarījumu izmeklēšanu un noziedzīgo nodarījumu izdarījušo personu sodīšanu. Turklāt tiesa atzīst, ka Eiropas Cilvēktiesību konvencijas 6. pants nevar tikt piemērots veidā, kas radītu nesamērīgu apgrūtinājumu policijas iestādēm veikt efektīvus pasākumus terorisma un citu smagu noziegumu apkarošanā un varētu traucēt valstij šīs konvencijas 2., 3., un 5. panta 1. punktā noteikto tiesību uz dzīvību un personas drošību. Taču apsvērumi par sabiedrības interesēm nevar pamatot tādus pasākumus, kas liedz personas tiesības uz aizstāvību pēc būtības.¹⁴ Sabiedrības interese par atbilstošu noziedzīgu nodarījumu izmeklēšanu un konkrēta noziedzīga nodarījuma izdarījušas personas sodīšanu tāpat ir apsverama, vērtējot personas interesi, ka pierādījumi pret viņu tiek iegūti likumīgā ceļā.¹⁵ Taču apsvērumi par sabiedrības interešu ievērošanu nevar pamatot tādu līdzekļu izmantošanu, kas dzēš personas ar Eiropas Cilvēktiesību konvencijas 6. pantu noteikto tiesību uz aizstāvību un tiesību sevi neinkriminēt būtību.¹⁶ Kriminālprocesa mērķis, sevišķi

¹² ECT 16.02.2021. spriedums lietā *V.C.L and A.N. v. the United Kingdom* (iesniegums Nr. 77587/12 un 74603/12), 195. punkts.

¹³ Sk.: Kulmanis O. Advokāts un pierādījumu pieļaujāmība kriminālprocesā. Grām.: Starptautisko un Eiropas Savienības tiesību piemērošana nacionālajās tiesās. Latvijas Universitātes 78. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2020, 145.–150. lpp.

¹⁴ ECT 13.09.2016. spriedums lietā *Ibrahim and Others v. the United Kingdom* (iesniegumu Nr. 50541/08, 50571/08, 50573/08 un 40351/09), 252. punkts.

¹⁵ ECT 03.11.2022. spriedums lietā *Mamaladze v. Georgia* (iesnieguma Nr. 9487/19), 75. punkts.

¹⁶ Sk.: ECT 18.02.2010. spriedums lietā *Zaichenko v. Russia* (iesnieguma Nr. 39660/02), 39. punktu.

veicot pirmstiesas izmeklēšanu, tiek sasniegts, rodot saprātīgu balansu starp valsts un sabiedrības interesēm par efektīvu noziedzīgu nodarījumu atklāšanu un atbildīgo personu saukšanu pie kriminālatbildības un procesā iesaistītās personas tiesībām uz taisnīgu procesu, kas sevī ietver arī atbilstošu aizstāvības tiesību īstenošanu.

Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir atzinusi, ka Eiropas Cilvēktiesību konvencijas 6. pants, sevišķi tā 3. punktā noteiktās tiesības, kas ir viens no šī panta 1. punktā noteiktā koncepta elementiem, var būt attiecināmas arī uz kriminālprocesa stadijām pirms lietas nodošanas tiesai gadījumā, ja procesa taisnīgums var tikt būtiski aizskarts minēto tiesību sākotnējās neievērošanas dēļ.¹⁷

Kā redzams, Eiropas Cilvēktiesību tiesa pirmstiesas izmeklēšanas mērķi noskaidrot lietas būtību saista arī ar procesa taisnīgumu un arī ar aizstāvības iesaisti šajā procesa posmā. Apstākļos, kad pirmstiesas izmeklēšana nenotiek sacikstes formā, aizstāvības tiesību īstenošana var tikt ierobežota, taču šīs tiesības pastāvošo ierobežojumu rezultātā nevar tikt atņemtas pēc būtības. Minētais raisa domāt, kā procesā rast līdzsvaru starp efektīvu izmeklēšanu un aizstāvības tiesību izmantošanu.

Šajā sakarā Eiropas Cilvēktiesību tiesa nosaka, vai aizstāvības tiesību ierobežojumi ir ietekmējuši procesa taisnīgumu. Ierobežojumu raksturs un sekas no taisnīgas tiesas perspektīvas vērtējami, ņemot vērā visus lietas apstākļus kopumā, nevis atsevišķi un izolēti, lai gan nevar tikt izslēgti tādi gadījumi, kad konkrēts apstākļis var būt tik nozīmīgs, ka var būt pamats procesa taisnīguma vērtēšanai jau tā sākotnējās stadijās.¹⁸ Tāpat atkarībā no konkrētiem lietas apstākļiem un aplūkojamās tiesību sistēmas procesa taisnīgumu var apdraudēt: 1) atteikums vai ierobežojumi aizstāvim piekļūt krimināllietas materiāliem procesa sākotnējā stadijā vai tostarp pirmstiesas izmeklēšanas laikā; 2) aizstāvja nepiedalīšanās izmeklēšanas darbībās, kā, piemēram, uzrādīšanās atpazīšanai. Papildus tam nozīme ir apstāklim, vai aizstāvim pastāvēja iespēja bez ierobežojumiem nodrošināt iepriekš aplūkotos fundamentālos personas aizstāvības tiesību aspektus.¹⁹

Ekspertu piesaisti kriminālprocesā no aizstāvības tiesību īstenošanas perspektīvas iztiesāšanā pušu līdztiesības principa tvērumā autors ir aplūkojis iepriekš.²⁰ Ja aizstāvībai no savas puses nav iespējas iesaistīt ekspertus, tostarp pirmstiesas izmeklēšanā, šādā gadījumā nepieciešams garantēt līdzsvarojošus elementus iztiesāšanā.

Arī situācijā, ja eksperts, kurš sniedzis atzinumu, tostarp pirmstiesas izmeklēšanā, tiek atkārtoti nozīmēts iztiesāšanā, ir nepieciešams vērtēt šīs kriminālprocesa stadijas norisi. Turklāt šādā gadījumā Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir atzinusi, ka ir vērtējams apstākļis, vai iztiesāšanā, nopratinot ekspertu, aizstāvībai bija procesuāla iespēja palīdzībai aizstāvības īstenošanai un jautājumu uzdošanai pieaicināt privāti noteiktu ekspertu, kā arī tas, vai aizstāvībai bija tiesības pieteikt lūgumu iegūt papildu pierādījumus.²¹ Papildus atzīmējams, ka tiesai nav pienākuma iegūt

¹⁷ ECT 24.11.1993. spriedums lietā *Imbrioscia v. Switzerland* (iesnieguma Nr. 13972/88), 36.–37. punkts.

¹⁸ ECT 09.11.2018. spriedums lietā *Beuze v. Belgium* (iesnieguma Nr. 71409/10), 121. punkts; ECT 16.02.2021. spriedums lietā *V.C.L and A.N. v. the United Kingdom* (iesniegumu Nr. 77587/12 un 74603/12), 205. punkts.

¹⁹ ECT 09.11.2018. spriedums lietā *Beuze v. Belgium* (iesnieguma Nr. 71409/10), 135., 136. punkts.

²⁰ Kulmanis O. Pierādījumu pārbaude kriminālprocesā. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 556.–558. lpp.

²¹ ECT 01.06.2017. spriedums lietā *J.M. and Others v. Austria* (iesniegumu Nr. 61503/14, 61673/14, 64583/14), 121.–128. punkts.

papildu ekspertu atzinumus vai veikt citas izmeklēšanas darbības tikai tādēļ, ka lietas dalībnieks to lūdzis. Ja aizstāvība lūdz noprotināt lieciniekus vai iegūt citus pierādījumus, t. sk. ekspertu atzinumus, nacionālajai tiesai ir pienākums izlemt, vai šādu pierādījumu iegūšana iztiesāšanā ir nepieciešama vai ieteicama. Nacionālajai tiesai Eiropas Cilvēktiesību konvencijas tvērumā ir rīcības brīvība atteikt tādu aizstāvības pierādījumu iegūšanu, t. sk. liecinieku noprotināšanu, ja pierādījumi neattiecas uz lietu.²²

Ekspertu sniegtu pierādījumu kontekstā atzīmējams, ka to pieļaujamības nosacījumi nevar liegt aizstāvībai iespēju tos efektīvi apstrīdēt, jo sevišķi iegūt citu ekspertu atzinumus vai viedokļus. Noteiktos apstākļos atteikšanās ļaut iegūt citu ekspertu atzinumu var veidot Eiropas Cilvēktiesību konvencijas 6. panta 1. punkta pārkāpumu.²³

Kā tika atzīmēts iepriekš, arī pirmstiesas izmeklēšanā iegūtie pierādījumi veido tiesā izskatāmās lietas apjomu un robežas. Ekspertu atzinumu kontekstā lietas būtības noskaidrošana, kas primāri attiecas uz pirmstiesas izmeklēšanu, un arī atbilstošu līdzsvarojošo faktoru izmantošana Latvijas kriminālprocesuālajā regulējuma tvērumā pamatā ir uzticēta tiesai kā procesa virzītājam iztiesāšanas stadijā.

Kriminālprocesa likuma 66. panta pirmās daļas 7. punktā ir noteikta aizdomās turētā tiesība iepazīties ar lēmumu par ekspertīzes noteikšanu pirms tā nodošanas izpildei, ja ekspertīze attiecas uz šo personu, un lūgt uzdot papildjautājumus. Šāda pieeja, domājams, ir saistīta ar apstākli, ka notikuma vietā veicamajās procesuālajās darbībās aizstāvība nepiedalās. Tas, vai aizstāvības piedalīšanās palīdzētu kriminālprocesa mērķim un atbilstu sabiedrības interesēm, ir atkarīgs no katras konkrētas lietas apstākļiem. Ievērojot, ka ekspertīžu gadījumā aizstāvības interese pilnībā sakrīt ar valsts interesi un ir vērsta uz lietas būtības noskaidrošanu, aplūkotā tiesību norma, to saprātīgi piemērojot, var garantēt efektīvu aizstāvības piedalīšanos ekspertiem uzdodamo jautājumu formulēšanā. Minētie apstākļi būtu arī pamats skaidrāka aizdomu pamatā esošā pieņēmuma izteikšanai, kā arī samazinātu gadījumus, kad būtu nepieciešams veikt papildu ekspertīzi.

No pušu līdztiesības principa aspekta aizstāvības praktiska līdzdarbošanās būtu atzīstama par efektīvu līdzsvarojošo elementu, kas tostarp nodrošinātu efektīvu lietas izmeklēšanu un arī iztiesāšanu. Turklāt šādā gadījumā, ņemot vērā, ka Kriminālprocesa likums šobrīd neparedz aizstāvībai piesaistīt ekspertus un speciālistus kā procesu veicošās amatpersonas, aizstāvības iespēja uzdot ekspertiem jautājumus nodrošinātu iespēju arī personai ar tiesībām uz aizstāvību piekļūt ekspertu pētījumam un to izmantot pierādīšanā.

Kā nākamais līdzsvarojošais faktors aplūkojama iespēja aizstāvībai piedalīties liecinošās personas noprotināšanā pirmstiesas izmeklēšanā.

Eiropas Cilvēktiesību tiesas judikatūrā atzīts, ka iespēja konfrontēt apsūdzības lieciniekus pirmstiesas izmeklēšanas stadijā ir būtisks procesuālais garants, kas var līdzsvarot ierobežojumus, kuri var rasties aizstāvībai, ja šādu liecinieku sakarā ar neierašanos nav iespējams noprotināt iztiesāšanā.²⁴ Iespēja noprotināt liecinieku arī pirmstiesas izmeklēšanā, tostarp netieši uzdodot rakstveida jautājumus, tiek atzīta

²² ECT 04.04.2019. spriedums lietā *Hodžić v. Croatia* (iesnieguma Nr. 28932/14), 61. punkts.

²³ ECT 19.01.2023. spriedums lietā *Zayido v. Azerbaijan* (Nr. 3) (iesnieguma Nr. 60824/08), 93. punkts.

²⁴ Sk.: ECT 10.02.2022. spriedums lietā *Al Alo v. Slovakia* (iesnieguma Nr. 32084/19), 56. punkts; ECT 02.03.2017. spriedums lietā *Palchik v. Ukraine* (iesnieguma Nr. 16980/06), 50. punkts.

par līdzsvarojošu faktoru.²⁵ Tāpat arī kā procesuāls garantis pirmstiesas izmeklēšanā sniegta liecības pārbaudē ir apstākļi, ka tā fiksēta videoierakstā.²⁶ Iespēja aizstāvībai, tostarp noprotināt personu, kura apstiprinājusi kratīšanas un izņemšanas norisi, Eiropas Cilvēktiesību tiesas praksē tiek apstiprināta kā atbilstošs līdzsvarojošs faktors, kas nodrošina procesa taisnīgumu un pušu līdztiesību.²⁷ Turklāt Eiropas Cilvēktiesību tiesa, vērtējot nacionālo tiesu sniegto procesa taisnīguma vērtējumu, ir atzinusi, ka šāda pieeja, meklējot veidus, kā atzīt kļūdainu procesu, nevis nodrošinot līdzsvarojošus faktorus, kas saistīti ar nespēju noprotināt klāt neesošus lieciniekus, netiek apstiprināta.²⁸

Arī Latvijā nereti uz ziņu iegūšanu vērsto procesuālo darbību norises tiesiskuma apliecināšanai to veicēji sagatavo ziņojumus, kas atbilstoši Kriminālprocesa likuma 131. panta otrajai daļai tiek atzīti par liecību. Šādā gadījumā, ja aizstāvība pauž iebildumus par izmeklēšanas darbības likumību un norises atbilstību kriminālprocesuālajam likumam, ziņojumu sagatavotāji tiek noprotināti tiesā. Šāda noprotināšana galvenokārt nav iespējama, jo ziņojumu autori neatceras lietas apstākļus.

Situācija, kad aizstāvības iebildumu esības gadījumā procesuāli nav nodrošināta iespēja ziņojuma autoru noprotināt, prasa garantēt citus līdzsvarojošus elementus. Apstākļi, ka šādi ziņojumi tiek izmantoti tiesas nolēmumu pamatošanā, lai gan nepastāv citi to saturu apstiprinoši pierādījumi, kā arī procesā nav nodrošināta efektīva iespēja iebilst pret šo ziņojumu saturu patiesumu un apstrīdēt izmeklēšanas darbības norisi, var raisīt pamatotas bažas par pušu līdztiesības principa ievērošanu un procesa taisnīgumu. Minētais apstākļi rada objektīvu nepieciešamību apsvērt, kādi līdzsvarojoši faktori šādā gadījumā pastāv.

Kā viens no apsvērumiem ir apstākļi, ka ziņojuma saturu apstiprina citi pierādījumi. Piemēram, procesuālā darbība fiksēta tehniskiem līdzekļiem. Šādā gadījumā citu apstiprinošo pierādījumu pārbaude nodrošinās līdzsvaru starp apsūdzības uzturētāju un aizstāvību, kā arī nodrošinās taisnīgu ziņojuma izmantošanu pierādīšanā. Otrs apsvēruma, ņemot vērā, ka ziņojuma autoru iztiesāšanā faktiski noprotināt nebūs iespējams, ir saistīts ar iespēju ziņu avotu atkārtoti noprotināt jau pirmstiesas izmeklēšanā, tostarp nodrošinot arī aizstāvības procesuālās iespējas izvīzīt uzdodamos jautājumus vai pat piedalīties atkārtotā pratināšanā, kas var tikt fiksēta tehniskiem līdzekļiem. Tas nodrošinātu aizstāvības iesaisti jau pirmstiesas izmeklēšanā, kas dotu iespēju praktiski un efektīvi īstenot Kriminālprocesa likuma 146. panta piektajā daļā noteiktās tiesības, kā arī proaktīvi novērstu neefektīvu policijas darbinieku pratināšanu iztiesāšanā.

Apsūdzības liecinieku pratināšana pirmstiesas izmeklēšanā aizstāvības klātbūtnē tiek atzīta par atbilstošu Eiropas Cilvēktiesību konvencijā noteiktajām garantijām par sacīkstes procesu.²⁹ Konkrētajā lietā³⁰ Eiropas Cilvēktiesību tiesa ņēma vērā apstākli, ka Slovērijas kriminālprocesuālajā regulējumā ietverts nosacījums informēt aizstāvību par plānotu liecinieku pratināšanu, kas ļauj izlemt, vai procesuālajā darbībā

²⁵ Sal. sk.: ECT 29.03.2016. spriedums lietā *Paić v. Croatia* (iesnieguma Nr. 47082/12), 47. punkts.

²⁶ ECT 11.12.2018. spriedums lietā *Dimović and Others v. Serbia* (iesnieguma Nr. 7203/12), 62. punkts.

²⁷ ECT 03.11.2022. spriedums lietā *Mamaladze v. Georgia* (iesnieguma Nr. 9487/19), 77. punkts.

²⁸ ECT 10.02.2022. spriedums lietā *Al Alo v. Slovakia* (iesnieguma Nr. 32084/19), 65. punkts.

²⁹ Sal. sk. turpat, 57. punkts.

³⁰ Sk. turpat, 58. punkts.

piedalīties. Savukārt Kriminālprocesa likuma 146. panta piektajā daļā iespēja aizstāvībai piedalīties liecinošās personas pratināšanā saistīta tikai ar apstākli, ja personu turpmāk kriminālprocesā varētu nebūt iespējams nopratināt. Skaidrojot minētās tiesību normas nozīmi, likumdevējs atzinis, ka tā vērsta uz lietas izmeklēšanas un iztiesāšanas efektīvizēšanu.³¹

Šāds procesuālais regulējums vērtējams kā pozitīvs solis preti taisnīga procesa un sacīkstes procesa elementu nostiprināšanai pirmstiesas izmeklēšanā. Tajā pašā laikā aizstāvības neierašanās uz personu pratināšanu pirmstiesas izmeklēšanā automātiski nenozīmē, ka notikusi viennozīmīga atteikšanās no Eiropas Cilvēktiesību konvencijas 6. panta 3. punkta d. apakšpunktā noteiktajām tiesībām un liecinieku atkārtota pratināšana un liecību pārbaude varētu tikt liegta iztiesāšanā sacīkstes procesa apstākļos. Šajā sakarā var būt nozīmīgs iepriekš paustais apsvēruma par pirmstiesas izmeklēšanā veiktās pratināšanas fiksēšanu tehniskiem līdzekļiem.

Turklāt Kriminālprocesa likuma 146. panta piektās daļas kontekstā atzīmējams, ka, izvērtējot kriminālprocesa intereses, aizstāvības līdzdalība lietas būtības noskaidrošanā un liecinošo personu pratināšana varētu būt pamatota un nepieciešama arī gadījumos, kas nav saistīti ar šķēršļiem turpmāk procesā nopratināt šīs personas. Piemēram, no aizstāvības uzdoto jautājumu satura procesa virzītājs var uztvert arī citus apstākļus, kas ir svarīgi lietas būtības noskaidrošanai. Šo apstākļu izmeklēšana sekmētu kriminālprocesa mērķa sasniegšanu un iespējami ļautu procesu pabeigt arī vienkāršotās procesa formās.

Kopsavilkums

1. Pušu līdztiesības princips nosaka veidu, kādā lietas dalībnieki kriminālprocesā var īstenot savas procesuālās tiesības. No šī principa valstij izriet pienākums gan izveidot nepieciešamo procesuālo regulējumu, gan arī nodrošināt lietas dalībniekiem iespēju līdzvērtīgi izmantot procesā paredzētos tiesiskos līdzekļus.
2. Pušu līdztiesības principa izpausmes Latvijas kriminālprocesā ietekmē apstākli, ka pirmstiesas izmeklēšana nenotiek sacīkstes formā. Šādos apstākļos ir samērojamas sabiedrības intereses par efektīvu konkrētu nodarījumu izmeklēšanu un noziedzīgo nodarījumu izdarījušo personu sodīšanu, un aizstāvības tiesību īstenošanu. Nodrošinot kriminālprocesa taisnīgumu, tas aplūkojams kā vienots veselums, tādēļ noteiktos gadījumos ir apsverama aizstāvības tiesību aktīva izmantošana un aizstāvības līdzdarbošanās arī pirmstiesas izmeklēšanā, jo tā var sekmēt lietas būtības noskaidrošanu.
3. Kriminālprocesa likums neparedz tiesības no aizstāvības puses piesaistīt ekspertus. Taču šis likums neizslēdz situāciju, ka aizstāvība ekspertu atzinumus iegūtu un lietai lūgtu pievienot kā dokumentus. Tāpat minētā likuma 66. panta pirmās daļas 7. punkts paredz daļēju aizstāvības iesaisti papildjautājumu uzdošanā ekspertiem pirms lēmuma par ekspertīzes noteikšanu nodošanas izpildei, ja ekspertīze attiecas uz šo personu. Nosacījums “ja ekspertīze attiecas uz šo

³¹ Sk. likumprojekta “Grozījumi Kriminālprocesa likumā” (Nr. 1323/Lp13) anotāciju, <https://titania.saeima.lv/LIVS13/SaeimaLIVS13.nsf/0/1493B4CCDCBD851EC22587DB0029DF4D?OpenDocument> [aplūkots 14.03.2023.].

personu” tikai daļēji aptver kriminālprocesa mērķi, jo var neattiekties uz valsts un sabiedrības, kā arī aizstāvības tiesisku interesi par lietas būtības noskaidrošanu. Aizstāvības līdzdarbība, uzdodot papildjautājumus pirms ekspertīzes noteikšanas, var būtiski sekmēt kriminālprocesa mērķa sasniegšanu, tādēļ ir apsverama nupat citētā nosacījuma izslēgšana no Kriminālprocesa likuma 66. panta pirmās daļas 7. punkta. Šādā gadījumā procesa virzītājs var apsvērt aizstāvības iesaisti kriminālprocesā atbilstoši konkrētiem lietas apstākļiem.

4. Kriminālprocesa likuma 146. panta piektajā daļā iespēja aizstāvībai piedalīties liecinošās personas pratināšanā saistīta ar apstākli, ja personu turpmāk kriminālprocesā varētu nebūt iespējams nopratināt. Tā ir papildu garantija, kas nodrošina taisnīgu procesa norisi un aizstāvībai iespēju piedalīties liecinošās personas nopratināšanā jau pirmstiesas izmeklēšanā. Ievērojot, ka šī procesuālā garantija ir vērsta uz aizstāvības līdzdalību lietas būtības noskaidrošanā, ir apsverams to attiecināt arī uz citiem gadījumiem, kad liecinošo personu pratināšana varētu būt pamatota un nepieciešama arī gadījumos, kas nav saistīti ar šķēršļiem turpmāk procesā nopratināt šīs personas. Procesuāla iespēja aizstāvībai jau pirmstiesas izmeklēšanā piedalīties liecinošo personu pratināšanā var efektīvizēt Kriminālprocesa likuma 489. panta piemērošanu iztiesāšanā.

**TIESĪBU ZINĀTNES NĀKOTNEI
(DOKTORANTU SEKCIJA)**

POLICIJAS IZZIŅAS TEORĒTISKAIS DISKURSS UN TĀS ĪSTENOŠANAS PROBLEMĀTIKA LATVIJĀ STARPKARU PERIODĀ

THE THEORETICAL DISCOURSE OF POLICE INQUIRY AND ITS IMPLEMENTATION PROBLEMATICS IN THE REPUBLIC OF LATVIA DURING THE INTERWAR PERIOD

Signe Skutele, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

In the interwar period of the Republic of Latvia, with the adoption of the amendments to the Criminal Procedure Law in 1939, legalisation of the inquiry was performed, equating it to the information acquired within preliminary investigation. However, before the implementation of the reform in the Republic of Latvia, information obtained within the framework of the inquiry was already legitimised and used as evidence in the preliminary investigation and court proceedings. Although the reasons for the reform were the improvement of the effectiveness and high qualification of the police, taking into account the theoretical discourse of the police inquiry, it can be established that the implemented reforms strengthened the inquisitorial criminal process without addressing the problems existing in practice.

Within the scope of the current article, the author has analysed theoretical and practical aspects of the inquiry in the Republic of Latvia during the interwar period, identifying the scope of the inquiry specified in the Criminal Procedure Law and its enforcement procedures, as well as the reasons and objectives of the amendments to the Criminal Procedure Law of 1939 regarding the legalisation of inquiry.

Atslēgvārdi: izziņa, policija, izziņas legalizācija, kriminālprocess

Keywords: inquiry, police, legalization of inquiry, criminal process

Ievads

Lai gan, pasludinot Latvijas Republikas neatkarību, tika pārņemts Krievijas impērijas Kriminālprocesa nolikumā ietvertais regulējums, starpkaru perioda Latvijas Republikā tika rosināts izziņai piešķirt lielāku nozīmi, visbeidzot 1939. gadā pieņemot grozījumus Kriminālprocesa likumā un veicot izziņas legalizāciju.

Tādējādi netika ņemta vērā nedz vēsturiskā Krievijas impērijas pieredze, nedz jaunāko laiku reformas tā brīža Rietumeiropas tiesību loka valstīs, kas akcentēja indivīda tiesības un brīvības kā galveno valsts vērtību, nedz izziņas veikšanas praktiskās

problēmas, bet gan kriminālprocesuālā kārtība, balstīta inkvizitoriālā kriminālprocesa nostiprināšanā atbilstoši monarhistiskas valsts principiem.

Autore publikācijā vēsturiski salīdzinošā kontekstā analizē 1939. gadā veiktās reformas attiecībā uz izziņas īstenošanu vispārējā tiesāšanās kārtībā iemeslus, mērķus un perspektīvas, identificējot un izpētot izziņas īstenošanas problemātikas aspektus teorijā un praksē, tostarp 1939. gadā veiktās reformas un izziņas legalizācijas vadmotīvu pamatotību, piemērojamību un attiecināmību.

Raksta mērķis ir sniegt vispārēju ieskatu starpkaru perioda Latvijas Republikas kriminālprocesuālās doktrīnas attīstības problemātikā pirmstiesas kriminālprocesa sākotnējā stadijā – izziņā. Mērķa sasniegšanai autore identificē starpkaru perioda Latvijas Republikas spēkā bijušo normatīvo regulējumu attiecībā uz izziņas veikšanu un noteiktajiem ierobežojumiem, īpaši attiecībā uz personu nopratināšanas jautājumiem, salīdzinot ar normatīvā regulējuma piemērošanu. Aplūkojot normatīvā regulējuma piemērošanas problemātikas aspektus, autore vērtē reformas saistībā ar izziņas legalizāciju nepieciešamību, tās atbilstību noteiktajiem mērķiem, tostarp lietderību un efektivitāti, kā arī salīdzina izziņas un tās reformas ievirzes Krievijas impērijā un Latvijas Republikā.

1. Izziņas un iepriekšējās izmeklēšanas normatīvā regulējuma un tā piemērošanas kolīzijas

Pēc Latvijas Republikas neatkarības pasludināšanas, pieņemot normatīvos aktus un nostiprinot kontinuitāti ar bijušajā Krievijas impērijā spēkā bijušajiem normatīvajiem aktiem,¹ tika pārņemts arī Krievijas impērijas Kriminālprocesa nolikums.

Pārņemot bijušās Krievijas impērijas kriminālprocesuālo regulējumu, Latvijas Republikas Kriminālprocesa likuma 283.–296. pantā tika noteikta policijas izziņas veikšana jeb sākotnējo ziņu iegūšana par potenciālo noziedzīgo nodarījumu.

Ņemot vērā normatīvā regulējuma neatbilstošu piemērošanu praksē, kas veicināja neefektīvu noziedzīgā nodarījuma izmeklēšanu, un ievērojot tā brīža Latvijas Republikas autoritārā režīma racionalizācijas, efektivitātes, optimizācijas politiku,² 1939. gadā pieņemtie un spēkā stājušies grozījumi Kriminālprocesa likumā nodrošināja izziņas legalizāciju jeb izziņas materiālu pielīdzināšanu iepriekšējās izmeklēšanas materiāliem.

Tādējādi, “atkāpjoties no 1864. g. Kriminālprocesa likumu viedokļa attiecībā uz policijas izziņu, tā panākusi iepriekšējās izmeklēšanas paātrināšanu un vienkāršošanu, ierobežojot nelietderīgu paralelismu to organu darbībā, kas noskaidro un izmeklē noziedzīgus nodarījumus”.³

Par galvenajiem izziņas un iepriekšējās izmeklēšanas reformas vadmotīviem tika definētas: 1) lietderības un efektivitātes nodrošināšana; 2) būtiskās atšķirības starp Krievijas impērijā pastāvošo policijas iekārtu, jo īpaši pirms XIX gs. otrajā pusē veiktajām reformām, un Latvijas Republikas policijas darbību.

¹ Likums par agrāko Krievijas likumu spēkā atstāšanu Latvijā. Likumu un Valdības rīkojumu krājums, 1919, 13. burtnīza, dokumenta Nr. 154, 170. lpp.

² Sk., piemēram, Saulītis A. Policijas darba racionalizēšanas iespējas. Policija, 1939, Nr. 2, 52. lpp.

³ Vasermanis A. Policijas izziņas legalizācija. Rīga: [b. v.], 1939, 6. lpp.

Vienlaicīgi pieņemtie grozījumi, autores ieskatā, neatbilda noteiktajiem vadmotīviem un nerisināja praksē identificēto problēmu novēršanu.

1.1. Izziņas veikšanas *de iure* un *de facto* neatbilstības

Līdz 1939. gada reformai Kriminālprocesa likuma 289. pants noteica izziņas robežas – policijas pienākumu “savā[kt] visas viņai vajadzīgās ziņas caur meklējumiem, mutiskiem iztaujājumiem un slepenu uzraudzību, neizdarot nekratīšanu, nelietu izņemšanu mājās”.

Tādējādi policijas veiktā izziņa bija noteikta kā vadlīnijas vai orientējošs materiāls izmeklēšanas tiesnesim. Ievērojot nule kā minēto un normatīvajā regulējumā ietvertu izziņas vispārīgo raksturu, izziņā apkopotie materiāli netika atzīti par pierādījumiem tiesā.

Tajā pašā laikā doktrīnas avotos minēts, ka “izziņas mērķis ir pēc iespējas apgaismot notikumu un noziedzīgo nodarījumu”,⁴ kā labo praksi norādot nevis vispārīgu ziņu iegūšanu izziņas laikā, bet jau konkrēti noskaidrotus apstākļus,⁵ ko, saprotams, nebija iespējams pilnvērtīgi veikt bez attiecīgu procesuālu darbību īstenošanas.

Starpkaru perioda Latvijas Republikas juridiskajā literatūrā vairākkārt tika uzsvērti Kriminālprocesa likumā noteiktie izziņas ierobežojumi.⁶ Vienlaicīgi tika konstatēts arī tas, ka “atzīmētais likumdevēja norādījums, kādi darbi neietilpst izziņā, diezgan bieži izsauc izbrīnu policijas darbiniekos”⁷ un ka “patiesībā aplūkošanas un kratīšanas policija izdara ļoti bieži, kaut gan šāda rīcība ne vienmēr saskanēja ar likuma noteikumiem”.⁸

Līdz ar to normatīvā regulējuma piemērošana praksē neatbilda Kriminālprocesa likuma regulējumam un izziņas laikā pēc būtības tika veiktas visas iepriekšējās izmeklēšanas darbības, tostarp kratīšana, lietu izņemšana, kā arī personu nopratināšana.

Atbilstoši tā brīža spēkā esošajam Kriminālprocesa likuma regulējumam izvēsta izziņas veikšana jeb pēc būtības – iepriekšējās izmeklēšanas darbības tika pieļautas vienīgi kā *exceptio*. Proti, saskaņā ar Kriminālprocesa likuma 293. pantu līdz izmeklēšanas tiesneša ierašanās laikam policija “stājas izmeklēšanas tiesneša vietā visos neatliekamos izmeklēšanas darbos”.

Turklāt arī Kriminālprocesa likuma 293. pantā tika noteikts papildu ierobežojums attiecībā uz nopratināšanu, ko varēja veikt tikai gadījumos, kad līdz izmeklēšanas tiesneša ierašanās laikam potenciāli varēja iestāties nopratināmās personas nāve. Kriminālprocesa likuma 293. pantā ietvertais papildu ierobežojums konstatējams kā deklaratīvs. Piemēram, doktrīnas avotos norādīts: “Ja nav jāsteidzas un nav jābaidas, ka noziedznieks varētu ko vēl noslēpt, tad nav par sliktu, ja noklaušināšanu izdara vairākos paņēmienos.”⁹

⁴ Šķērstiņš J. Noziedzīgu nodarījumu izmeklēšana un atklāšana. Rīga: autora izdevums, 1928, 12. lpp.

⁵ Sk., piemēram, Šķērstiņš 1928, 7., 12., 15. lpp.; Biedriņš R. Policijas skolas kursanti praktiskās apmācībās. Policija, 1936, Nr. 4, 165. lpp.

⁶ Puscepure A. Kāds vārds par pierādījumu vākšanu kriminālās lietās. Policija, 1936, Nr. 8, 332. lpp.; Puscepure A. Noziedzīgu nodarījumu atklāšana un ar šo darbību saistītie terminoloģijas jautājumi. Policija, 1937, Nr. 12, 552. lpp.

⁷ Turpat.

⁸ Skādulis K. Pārgrozījumi un papildinājumi Kriminālprocesa likumos, kas attiecas uz policijas darbību pie noziedzīgu nodarījumu apkarošanas. Policija, 1939, Nr. 7, 324.–325. lpp.

⁹ Biedriņš R. Kā noklaušināt? Policija, 1936, Nr. 3, 100. lpp.

Kriminālprocesa likumā noteiktās izņēmuma tiesības praksē ieguva patstāvīgu raksturu. Proti, ievērojot to, ka izmeklēšanas tiesnesis bieži vien nemaz neieradās notikuma vietā, policija, atsaucoties uz Kriminālprocesa likuma 293. pantu, izpildīja visas iepriekšējās izmeklēšanas darbības, tostarp noprotināšanu.¹⁰

Izmeklēšanas tiesneša neierašanās notikuma vietā bija saistīta gan ar noslodzi, gan arī ar to, ka policija, pretēji Kriminālprocesa likuma 285. pantā noteiktajam,¹¹ bieži vien novēloti informēja izmeklēšanas tiesnešus par iespējamo noziedzīgo nodarījumu vai informāciju par to iesniedza vienlaicīgi ar jau paveiktu izziņu, kas pēc būtības bija iepriekšējās izmeklēšanas darbības.¹² Tādējādi “ar laiku izveidojās prakse, ka policija visos gadījumos izveda rakstiskas izziņas ar kratīšanas un noprotināšanas protokoliem”.¹³

Līdz ar to izmeklēšanas tiesneša funkcijas *de facto* tika dublētas policijas izziņā, izmeklēšanas tiesneša veikto iepriekšējo izmeklēšanu aizstājot ar formālu izziņas materiālu pārrakstīšanu.

Normatīvajam regulējumam neatbilstošu praksi, nepamatoti paplašināti tulkojot tiesību normas, bija leģitīmējis jau Krievijas impērijas Senāts.¹⁴ Proti, lai gan izziņas materiāliem atbilstoši normatīvajam regulējumam nebija pierādījuma spēka, tika atļauts aicināt un noprotināt kā lieciniekus izziņas veicējus – policijas ierēdņus –, kuru sniegtās liecības jau tika atzītas par pierādījumu. Tā izziņas izdarītāji savus iepriekš sastādītos protokolus pēc būtības atreferēja tiesas procesā.¹⁵

Ievērojot to, ka Latvijas Republika, nosakot izņēmumus, bija sevi atzinusi par bijušās Krievijas tiesību mantinieci,¹⁶ Krievijas impērijas Senāta iedibinātā prakse bija saistoša arī Latvijas Republikā pēc neatkarības atjaunošanas.¹⁷ Turklāt, kā konstatējams no starpkaru perioda Latvijas Republikas judikatūras, šāda prakse netika mainīta.¹⁸

¹⁰ Vasermanis, 7. lpp.; Veitmanis K. Grozījumi Kriminālprocesa likumos. Policija, 1939, Nr. 5, 193. lpp.

¹¹ Kriminālprocesa likuma 285. pants – *Par ikvienu notikumu, kuram ir noziedzīga nodarījuma pazīmes, policija nekavējoties un katrā ziņā ne vēlāk kā divdesmit četru stundu laikā pēc ziņu dabūšanas par to paziņo izmeklēšanas tiesnesim un prokuroram vai viņa biedram.*

¹² Vasermanis, 7. lpp.; Veitmanis 1939, 193. lpp.; Kīselis J. Kriminālpolicijas Rīgas rajona un Vidzemes apgabala krimināluzraugu sanāksme. Policija, 1937, Nr. 12, 544.–545. lpp.

¹³ Veitmanis 1939, 193. lpp.

¹⁴ 68/954 Хотева, 69/1098 Яснева, 76/245 Нуждина и Новикова, 82/20 Левиныхъ. Sk. Фойницкij И. Я. Курсъ уголовного судопроизводства. С.Петербургъ: [b. i.], 1910, c. 368.

¹⁵ Vasermanis, 5. lpp.; Veitmanis 1939, 193. lpp.; Šķērstiņš 1928, 11. lpp.

¹⁶ Likums par agrāko Krievijas likumu spēkā atstāšanu Latvijā. Likumu un Valdības rīkojumu krājums, 1919, 13. burtņiza, dokumenta Nr. 154.

¹⁷ Sk., piemēram, Latvijas Senāta Kriminālā Kasācijas Departamenta spriedumu tēžu pilnīgs kopojums. Aptver laikmetu no 1919. g. līdz 1928. g. 31. decembrim. Rīga: F. Kamradziusa izdevums, 1928. Tēze Nr. 144, 67.–69. lpp. Tēze Nr. 145, 69.–73. lpp. Latvijas Senāta spriedumi: 1918–1940. Rīga: Latvijas Republikas Augstākā tiesa, senatora Augusta Lēbera fonds, 1997–1998. Spriedums Plisko lietā, 5772. lpp. Spriedums Reiteļa lietā, 6124. lpp.; sal.: Lazdiņš J. Tiesu varas pēctecība kā viens no valsts kontinuitātes pamatiem. Grām.: Jurisprudence un kultūra: pagātnes mācības un nākotnes izaicinājumi. Latvijas Universitātes 5. starptautiskā zinātniskā konference, veltīta LU JF 95. gadadienai, 2014. gada 10.–11. novembris. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 648. lpp.; Lazdiņš J. Krievijas impērijas 1864. gada tiesu reforma un tās nozīme Baltijas guberņās un vēlāk Latvijā. Grām.: Tiesību efektīvas piemērošanas problemātika. Latvijas Universitātes 72. zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014, 57. lpp.

¹⁸ Sk., piemēram, Latvijas Senāta Kriminālā Kasācijas Departamenta 30.09.1939. spriedumu Nr. 664. LVVA, 1535. f., 8. apr., 39. l., 71. lp.

1.2. Izziņas legalizācijas ietvaros veiktās nopratināšanas funkcionalitāte

Saskaņā ar 1939. gada grozījumiem Kriminālprocesa likuma 289. panta redakcijā tika mainīts arī izziņas tvērums, nosakot, ka “izziņas darbībā ietilpst: 1) vajadzīgo ziņu savākšana; 2) liecinieku, lietpratēju un aizdomās turēto nopratināšana; un 3) aplūkošana, kratīšana un lietu izņemšana pēc 289.¹- 289.⁴ panta noteikumiem”.

Izziņas legalizēšana visvairāk ietekmēja tieši liecinošo personu nopratināšanas kārtību un iepriekš praktizēto policijas ierēdņa liecību sniegšanu tiesas procesā. Proti, kā akcentēts tiesību doktrīnas avotos, “izziņas izdarītājs vairs nedrīkstēs lolot cerību, ka visu, kas nopratināšanas protokolā nav ievests, bet dzirdēts no liecinieka vai aizdomātā un varētu ieinteresēt tiesu, nāks tiesai zināms no viņa, izziņas izdarītāja paša kā liecinieka tiesas sēdē”.¹⁹

Līdz ar to izziņas veicējam bija pilnvērtīgi un korekti jānopratina persona, tās sniegto informāciju skrupulozi un precīzi norādot arī izziņas protokolā.

Vēl pirms izziņas legalizēšanas tika konstatēts, ka izziņas laikā personas sniegtās ziņas tika atsauktas vēlāk iepriekšējā izmeklēšanā vai tiesas procesā.²⁰ Turklāt “[t]iesajamie parasti to izskaidro ar to, ka izziņas izdarītājs tādā vai citādā veidā esot viņus iespaidojis un savus paskaidrojumus izziņā tie neesot nodevuši vaļširdīgi, bet izziņā nopratinātie liecinieki tiesā atkal žēlojas, ka izziņas izdarītājs viņu izteicienus esot sagrozījis un tos nepareizi ieprotoklējis”.²¹

Tādējādi secināms, ka starpkaru perioda Latvijas Republikā izziņas, tostarp ietvert arī nopratināšanas, bija veiktas, arī iespaidojot personu, tajā skaitā ar “kļedziniem, draudiem, iebiedēšanu, asu uzstāšanos”. Par to liecina arī Latvijas Republikas starpkaru perioda doktrīnas avotos atkārtotas norādes uz šādas prakses piekropšanas aizliegumu un taisnīguma un brīvības pamatprincipu ievērošanu nopratināšanas laikā.²² Turklāt, nopratinot apvainoto, aizvien atbilstoši inkvizitoriālā procesa pamatprincipiem kā *regina probationum* tika uzskatīta personas atzīšanās.²³

Līdz ar to, lai gan doktrīnas avotos tika uzsvērts, ka “policija ir un paliek [...] izmeklēšanas tiesneša palīga orgāns”,²⁴ kā arī “izziņa nebūt neatstums pie malas iepriekšēju izmeklēšanu, bet tikai to papildinās”,²⁵ policijas veiktā izziņa faktiski bija aizstājusi izmeklēšanas tiesneša veikto iepriekšējo izmeklēšanu.

Krievijas impērijā normatīvajā regulējumā noteikto ierobežojumu neievērošana praksē ir skaidrojama ar tās monarhistisko un policejisko valsts pārvaldi un policijas kā administratīvi sodošas varas orgāna būtisko lomu. Vienlaicīgi Latvijas Republikas starpkaru periodā, ņemot vērā demokrātiskas un tiesiskas valsts principu ievērošanu, izšķiršanās par izziņas legalizāciju normatīvo aktu līmenī, nevis praksē konstatēto nepilnību novēršanu uzskatāma par nepamatotu policejiskas valsts principu attiecināšanu un neatbilstošu inkvizitoriālā kriminālprocesa modeļa nostiprināšanu.

¹⁹ Puscepure A. 1937, 554. lpp.

²⁰ Vasermanis, 17. lpp.

²¹ Turpat.

²² Sk., piemēram, Biedriņš R. 1936, 98. lpp.; Freifelds Ž. Psiholoģiski momenti noziedznieku pratinot. Policija, 1938, Nr. 10, 455. lpp.; Asaris K. Apvainoto nopratināšana. Policija, 1939, Nr. 4., 151. lpp.

²³ Biedriņš R. 1936, 98. lpp.; Asaris 1939, 151. lpp.; Freifelds Ž. Negatīvais izziņas darbā. Policija, 1939, Nr. 6., 265. lpp.

²⁴ Puscepure A. Jauninājumi un grozījumi Kriminālprocesā. Policija, 1939, Nr. 0, 345. lpp.

²⁵ Turpat.

2. Izziņas veicēja darbības vērtējums starpkaru perioda doktrīnas avotos

Starpkaru perioda juridiskās doktrīnas avotos vēl pirms izziņas legalizēšanas tika izteikta kritika, norādot uz izziņas potenciālu vienpusīgumu, objektivitātes un neitralitātes neesību, kā arī iespējamām ļaunprātībām, turklāt ne tikai “ļauņa nolūka”, bet arī “dienesta labā” vai valsts labā.²⁶ Tādējādi šādi grozījumi būtu “asā pretrunā ar apstākļiem tagadējā valstī, kur izceļ personības pilntiesības ideju”.²⁷

Kā kritikas atbilde nereti tika norādīts, ka “vēsture šo principu ir nosodījusi [...] zināmā laikā un vietā. Nostādīt priekšreformas Krieviju vienā plāksnē ar tagadējo Latviju nozīmē, aizvērt acis un neredzēt īstenību”.²⁸

Līdz reformu ieviešanai 1860. un 1864. gadā Krievijas impērijā vadošā bija policejiskas valsts forma ar stingru inkvizitoriālo kriminālprocesa modeli, kurā iepriekšēju izmeklēšanu veica policija.²⁹

Sabiedrībā pieaugot neapmierinātībai ar policijas darbu,³⁰ Krievijas impērijā tika izveidots izmeklēšanas tiesneša institūts, kura pienākumos ietilpa iepriekšējās izmeklēšanas veikšana, tostarp pierādījumu iegūšana.³¹ Kā norādīts avotos, Krievijas impērijā neapmierinātību ar policijas amatpersonu darbu radīja nepietiekoša profesionalitāte un kvalitāte, zems morāles līmenis, neobjektīvisms, patvaļa, apšaubāmas izmeklēšanas metodes un apsūdzētā tiesību aizsardzības trūkums.³² Vienlaicīgi policijas uzdevums aizvien bija veikt izziņu, apkopoto informāciju pēc piederības nododot miertiesnesim vai izmeklēšanas tiesnesim turpmāko darbību veikšanai.³³

Savukārt, aizstāvojot veikto izziņas reformu, tika norādīts uz būtiskām Krievijas impērijas un starpkaru perioda Latvijas Republikas policijas darbības, kvalifikācijas, profesionalitātes un ētikas atšķirībām. Aprakstot grozījumus Kriminālprocesa likumā, tā brīža iekšlietu ministrs K. Veitmanis norādīja, ka “likumdevējs ir atzinis, ka mūsu policijas darbinieku izglītības un moraliskais līmenis ir augsts, ka viņi savas zināšanas ir pietiekoši vairojuši gan policijas skolā, gan specialosursos, un ka vairs nav nekāda pamata apšaubīt tos pierādījumus, ko policija fiksējusi savās izziņās”.³⁴

²⁶ Sk., piemēram, Ugrjumovs A. Par iepriekšējās izmeklēšanas reformu. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1928, Nr. 4, 124.–125. lpp.

²⁷ Turpat, 127. lpp.

²⁸ Vasermanis, 11. lpp.

²⁹ Skutele S. Francijas tiesību ietekme uz izmeklēšanas tiesneša institūta izveidi Krievijas impērijas 1864. gada tiesu reformas ietvaros. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 342.–348. lpp.; Skutele S. Kriminālprocesa iepriekšējās izmeklēšanas reformas Krievijas impērijā iemesli, mērķi un perspektīvas 19. gs. 60. gados. Grām.: Latvijas Republikas Satversmei – 100. Rīga: Latvijas Universitāte, 2022, 320.–328. lpp.

³⁰ Sk. Законодательство первой половины века. Том 5. Ред. Е. И. Индрова. [В. в.]: Юридическая литература, 1987, с. 321–322; sal.: Vasermanis A. Policijas izziņas legalizācija. Rīga: [b. v.], 1939, 4. lpp.

³¹ Skutele S. 2021, 342.–348. lpp.

³² Волчкова А. А. Институт судебных следователей в дореволюционной России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Нижний Новгород: [b. i.], 2005, с. 15; Veitmanis 1939, 193. lpp.; Vasermanis, 4., 6., 11., 12. lpp.

³³ Sk. Kriminālprocesa likuma 285., 286., 288., 290. pantu.

³⁴ Veitmanis 1939, 193. lpp.

Tomēr konstatējams, ka starpkaru perioda Latvijas Republikas policijas veiktajās izziņas darbībās identificējamas līdzīgas problēmas, kuru eskalācijas rezultātā Krievijas impērijā tika ierobežotas policijas funkcijas pirmstiesas izmeklēšanas laikā.

Proti, “[p]olicijas ierēdnim, kas nav baudījis sevišķu juridisku izglītību, ne vienu vien reizi nākas atdurties uz nepārvarāmām grūtībām savu dienesta darbu pildot [...] Un netiekvien likumu nepietiekoša pārzināšana, bet arī trūcīgas valodas un rakstības pārvaldīšana [...], kas savukārt negatīvi atsaucas uz izziņu normālu gaitu. Rezumējot sacīto, pēc mana ieskata, katram policijas ierēdnim nāktos, pirmām kārtām, aptuveni pareizāki iemācīties [...] valsts valodu un rakstību; otrkārt, jau pieminētā apmērā attiecīgos likumus un, vispēdīgi, sava tiešā darba izpildi, resp. attiecīgo protokolu rakstīšanas tehniku”³⁵

Saskaņā ar pieejamajiem statistikas datiem policijas amatpersonām pārsvarā bija vidējā izglītība,³⁶ savukārt juridiskās zināšanas galvenokārt tika iegūtas atsevišķos speciālosursos, tajā skaitā sagatavošanasursos vai policijas skolā.³⁷ Turklāt policijas ierēdņiem regulāri tika atgādināta gan ētikas prasību ievērošana,³⁸ gan korekta latviešu valodas lietošana.³⁹

Tāpat doktrīnas avotos publicēti raksti par sistēmisku kļūdu pieļaušanu; izziņas nepilnīgu veikšanu; neobjektivitāti un virspusīgu pieeju; nepamatoti plašām un nevajadzīgām nopratināšanām, fiksējot nenozīmīgus faktus; izziņas veikšanas un tās virzības novilcināšanu; nepamatotu un formālu nopratināšanu; fokusēšanos uz personas atzišanās kā galvenā pierādījuma iegūšanu.⁴⁰

Neraugoties uz aizrādījumiem par trūkumiem, neprecizitātēm un kļūdām, secināms, ka to novēršanai netika pievērsta pienācīga uzmanība.⁴¹ Turklāt nav konstatējamas arī būtiskas izmaiņas policijas darbinieku skaitā,⁴² kas norāda uz personāla maiņas neesību un iepriekšējo principu stingru ievērošanu.

Līdz ar to, pretēji reformas norādītajiem mērķiem, starpkaru perioda Latvijas Republikā izziņas veikšanā konstatējamas līdzvērtīgas problēmas, kādas tika

³⁵ Kronbergs A. Par protokolu rakstīšanu. Policija, 1937, Nr. 1, 28. lpp.

³⁶ Šimanis P. Policijas darbinieku izglītība no 1930. līdz 1937. gadam. Policija, 1937, Nr. 0, 372.–373. lpp.

³⁷ Kriminalprocesa grozījumi. Tiesu palātas prokurora K. Skaduļa referāts radiofonā. 1939. g. 2. jūnijā. Policija, 1939, Nr. 6, 252.–253. lpp.; Vasermanis, 12. lpp.

³⁸ Štāls F. Disciplīna un pieklājība. Policija, 1936, Nr. 2, 47.–49. lpp.; Biedriņš R. 1936, 98. lpp.; Ķīselis J. 1937, 544.–545. lpp.; Freifelds Ž. 1938, 455. lpp.; Policijas ierēdnim jābūt laipnam. Policija, 1939, Nr. 4, 179. lpp.

³⁹ Grietēns M. Valodas tīrīšana un padziļināšana vietas apskatīšanas protokolā. Policija, 1936, Nr. 1, 25. lpp.; Kronbergs A. 1937, 28. lpp.; Ķīselis J. 1937, 544.–545. lpp.; Ausmanis A. Izziņa un tās elementi. Policija, 1938, Nr. 3, 104. lpp.

⁴⁰ Kūla P. Nemākulība un pāvīrība. Policija, 1932, Nr. 12, 562. lpp.; Biedriņš R. 1936, 98. lpp.; Saltups R. Nepareizi sastādīti protokoli. Policija, 1937, Nr. 0, 357. lpp.; Aire J. Neizpaužsim savus darba paņēmienus. Policija, 1937, Nr. 12, 574. lpp.; P. S. Nepareiza rīcība. Policija, 1937, Nr. 2, 70. lpp.; P. S. 1938, 88. lpp.; Ausmanis A. 1938, Nr. 3, 102.–103. lpp.; Visprokurora A. Puscepures norādījumi 1938. gada 22. marta apspriedē Iekšlietu ministrijā. Policija, 1938, Nr. 5, 200. lpp.; Jākobsons A. Izziņas ārējais izskats. Policija, 1939, Nr. 5, 232. lpp.; Freifelds Ž. 1939, 442. lpp.; Asaris K. 1939, 151. lpp.; Veide J. Izziņas izdaišanas darbs. Policija, 1940, Nr. 3, 115. lpp.; Jānītis Ā. Nevēlamais izziņā. Policija, 1940, Nr. 4, 175. lpp.

⁴¹ Puscepure A. 1936, 332. lpp.; Saltups R. 1937, 357. lpp.; Ausmanis A. 1938, 102. lpp.; Dzelve J. Negatīvais izziņas darbā. Policija, 1940, Nr. 5, 197. lpp.; Jānītis Ā. Nevēlamais izziņā. Policija, 1940, Nr. 4, 175. lpp.

⁴² Šimanis P. 1937, 372.–373. lpp.; Šimanis P. Darbinieku pārmaiņas un sodi policijā. Policija, 1936, Nr. 2, 57. lpp.; Šimanis P. Darbinieku pārmaiņas un sodi policijā. Policija, 1938, Nr. 3, 134.–135. lpp.; Šimanis P. Darbinieku pārmaiņas un sodi policijā. Policija, 1939, Nr. 2, 72.–73. lpp.

identificētas pirms Krievijas impērijas reformas. Sistēmiski vērtējot Kriminālprocesa likumā nostiprināto pirmstiesas izmeklēšanas procesu, policijas uzdevumu paplašināšana nav uzskatāma par efektīvu līdzekli starpkaru Latvijas Republikā identificēto problēmu risināšanā un likumdevēja noteikto mērķu sasniegšanā.

Kopsavilkums

1. Starpkaru perioda Latvijas Republikā spēkā esošā Kriminālprocesa likumā noteiktais regulējums attiecībā uz izziņas veikšanu netika atbilstoši piemērots, paplašināti tulkojot izņēmuma tiesības un attiecinot tās uz vispārējo kārtību, tādējādi veidojot duālu, paralēlu pirmstiesas izmeklēšanas sistēmu, kas neveicināja efektīvu noziedzīgu nodarījumu atklāšanas procesu.
2. Ievērojot doktrīnas avotos norādīto vērtējumu par izziņas kvalitāti un tās veicēju – policijas amatpersonu – darbību, konstatējams, ka, pretēji reformas vadmotīvos norādītajam, saskatāmas nevis atšķirīgas, bet gan līdzīgas policijas un tās veiktās izziņas tendences Krievijas impērijā un Latvijas Republikā. Kriminālprocesa likumā attiecībā uz izziņas legalizāciju 1939. gadā veiktie grozījumi patiesībā bija tiesību ierobežošanas instruments, jo nerisināja praksē pastāvošās problēmas un negatīvās iezīmes. 1939. gadā veiktie grozījumi Kriminālprocesa likumā mehāniski un atbilstoši autoritāras valsts pārvaldes principiem lēģitimizēja administratīvi sodošās varas institūta – policijas – funkcijas normatīvā līmenī, turpinot par nelietderīgu atzīto paralēlismu un nepiešķirot personām līdzekļus savu tiesību un interešu aizstāvēšanai.

JURIDISKO TEKSTU SENIESPIEDUMI LATVIEŠU VALODĀ: LATVIJAS JURIDISKĀS KULTŪRAS DAĻA

ANCIENT PRINTS OF LEGAL TEXTS IN LATVIAN LANGUAGE: PART OF LEGAL CULTURE OF LATVIA

Dina Gailīte, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorantūras
doktora zinātniskā grāda pretendente

Summary

The task of the article is to provide an insight into the oldest printed texts of laws in the Latvian language: the research examines the printed law texts from the end of the 17th century to the beginning of the 19th century. The oldest legal texts in Latvian preserved in Latvian libraries are several criminal laws issued in Swedish Livland in the 17th century. In the 18th century, laws and other normative acts were published in Latvian in various sectors: including, for example, the first printed road traffic regulations. The laws were translated from German into Latvian by Baltic German priests, who also read them to the congregations during church services. At the beginning of the 19th century, the first commentary on the laws was published in Latvian, explaining the law on the liberation of peasantry from serfdom in Kurzeme. In 1824, the first newspaper in Latvian was released, which in some ways can be considered the official gazette – “Vidzemes Latviešu Avīzes”.

Atslēgvārdi: senākie juridiskie teksti latviešu valodā, likumu tulkošana, izsludināšana, likumu pieejamība, likumu komentēšana

Keywords: earliest legal texts in Latvian, translation of laws, proclamation, availability of laws, commenting on laws

Ievads

Referāta temata izvēli noteica autores interese par Latvijas juridiskās kultūras vēsturi, tai skaitā juridisko valodu, juridisko tekstu tulkošanu, likumu izsludināšanu, pieejamību un komentēšanu, un tas saistīts gan ar autores zinātniskās pētniecības, gan profesionālās darbības jomu. Pētījuma mērķis bija rosināt interesi par senākajiem drukātajiem juridiskajiem tekstiem latviešu valodā, noskaidrot, kas tos tulkojis latviski un kādā veidā latvieši uzzinājuši tiem saistošus uzvedības noteikumus, un vai ir pamatoti par latviešu juridiskās valodas, tai skaitā terminoloģijas attīstību, sākt runāt tikai līdz ar plaši zināmajiem Kurzemes un Vidzemes zemnieku brīvlaišanas

likumiem 19. gadsimta sākumā, kā to mēdz uzsvērt veclatviešu rakstu valodas pētnieki¹ un latviešu juridiskās terminoloģijas autoritātes.²

Ieskats bibliogrāfijās rāda: lai arī fragmentāri un maz saglabājušies, dažādi juridiski teksti latviešu valodā tikuši iespiesti vismaz kopš 17. gadsimta otrās puses. Latviešu valodas pētnieki³ šiem tiesību avotiem līdz šim, iespējams, ir pievērsušies pamatīgāk nekā mūsdienu tiesībnieki, un šo situāciju būtu vērts labot, lai labāk izprastu latviešu juridiskās kultūras saknes.

Latvijas Nacionālās bibliotēkas un Akadēmiskās bibliotēkas kolekcijās atrodams ļoti plašs tiesību avotu, tai skaitā latviešu juridisko tekstu, seniespiedumu klāsts.⁴ Tādēļ šajā pārskatā tiks minēti tikai atsevišķi piemēri, kas referāta autori likās īpaši interesanti to iznākšanas laika, satura vai formas dēļ, – no senākajiem drukātajiem tekstiem līdz dzimtbūšanas atcelšanai 19. gadsimta sākumā, pēc kuras iezīmējas jau daudz plašāka normatīvo aktu un juridisko skaidrojumu plūsma latviešu valodā.

1. Paši senākie – sodu likumu drukātie izdevumi

Senākie iespiestie juridiskie teksti latviešu valodā, kas saglabājušies, ir no zviedru Vidzemes, un parasti tie tapuši šādā tulkojumu secībā: vispirms izdoti zviedriski, pēc tam nogādāti Rīgā un tulkoti vāciski un tikai tad tulkoti latviešu valodā. Tie ir galvenokārt krimināllikumi, kas izdoti dažādos gados, un katrs veltīts konkrētai nodarījumu grupai. Sākot ar 1703. gadu⁵ un līdz 18. gadsimta beigām, tie tiek izplatīti, iesienot likumu tekstus Vidzemes luterāņu rokasgrāmatās kopā ar lūgšanām, pamācībām, dziesmām u. tml. un tādā veidā sasniedzot ļoti plašu lasītāju loku, jo katra šāda baznīcas rokasgrāmata iznāca ievērojamā metienā (pat vairākos tūkstošos eksemplāru); papildus tam šos un citus likumus mācītāji baznīcās savām draudzēm arī regulāri nolasīja priekšā.

Senākais no zviedru laikiem līdz mūsdienām saglabātais ir Zviedrijas karaļa Kārļa XI izdotais “Mūsu augsta un varena ķēniņa sodu likums pret to bērnu mušīnāšanu [*sic!*]” (1684).⁶ Tam saglabājies arī teksts vācu valodā,⁷ no kura acimredzot tapis latviskais tulkojums. Šis patents (likums) nosaka sodus par jaundzimušu bērnu nonāvēšanu: “[.] Kad kāda mauka / kas caur negodu grūta tapusi / priekš savas

¹ Sk., piemēram: Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. Rīga: Liesma, 1965, 505. lpp.

² Birziņa L. Latviešu juridiskās terminoloģijas attīstība XIX–XX gs. Rīga: Latvijas Universitāte, 1991, 5. lpp.

³ Par senākajiem latviešu drukātajiem juridiskajiem tekstiem promocijas darbu valodniecībā 20. gadsimta nogalē Zviedrijā aizstāvējusi filoloģe Konstānce Kļava. Sk.: Kļava K. Die Sprache der lettischen juristischen Dokumente vom Ende des 17. Jahrhunderts: ein Beitrag zur lettischen Sprachgeschichte. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1989, S. 138.

⁴ Visērtāk seniespiedumos orientēties, izmantojot Latvijas Nacionālās bibliotēkas speciālistu sastādīto katalogu ar izdevumu aprakstiem, tai skaitā norādēm, – kurās Latvijas bibliotēkās tie glabājas. Sk.: Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855. Kopkatalogs. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999, 840 lpp., <https://dom.lndb.lv/data/obj/file/162703.pdf> [aplūkots 14.04.2023.].

⁵ Sk. bibliogrāfisko informāciju seniespiedumu kopkatalogā pie šķirklja Nr. 114.

⁶ Sk. seniespiedumu kopkataloga šķirkli Nr. 43 “Mūsu augsta un varena ķēniņa sodu likuma pret to bērnu mušīnāšanu”. (Turpmāk pie katra aplūkotā seniespieduma tiks norādīts attiecīgā šķirklja numuru kopkatalogā.)

⁷ Königl. Schwedische Verordnungen, Patente un Plakate von 1621 – Aug. 1710, S. 96 (sējuma inventāra numurs: LU AB, R891).

dzemdēšanas nevienam to izstāsta / un pie pašas dzemdēšanas vientuļas vietas meklē / ir pēc dzemdēšanas to paslēpj / tā pati ir nomaitājama / un viņai ne būs šī aizbildināšana nenieka palīdzēt / ka tā sacīt gribētu / tas bērns esot nomiris piedzimis / jeb nelaikā dzimis [..].”

Šajā senākajā latviešu valodā iespējamajā likumā ir gan norādes par tā vispārīstošo spēku (“Ka nu šis likums visiem par zināšanu izpaužas un ne vienam vaļas var būt aizbildināties, ka viņam tas nezināms bijis”; “Šim likumam būs visiem un ikkatram paklausīt”), gan iekļauta izsludināšanas metode – visa veida amatpersonām likums ir “divi vai trīs trīskārt gadskārtā” jānolasa “ne vien baznīcās / svēdienās un svētkos / bet arī tur, kur tie tiesas kung sēdēs”. Par likumā minēto nodarījumu paredzēts nāves sods: “Tad būs tiem šādas negodīgas ļaundarītājas ar nāves un uguns sodību pazudināt un nosodīt.” Šis likums iekļauts Vidzemes luterāņu rokasgrāmatās, sākot ar 1703. gadu.⁸

Citam zviedru Vidzemes sodu likumam – “Pret nešķīstības grēkiem, kas svaiņu starpā notiek” (1699) – saglabājies eksemplārs, kas iesiets 1703. gada luterāņu rokasgrāmatā.⁹ Likums noteic, “ka tādi ļaudis caur nāves sodu notiesāti top / kas itin tuvu savā starpā apsvaiņojušies / un tomēr to laulību pārkāpj jeb starp sevīm negantu maucību dzen”. Piemēram, nāves sods tiek piespriests šādā gadījumā: “Kakla darbs ir / kad kāds laulāts vīrs ar savu māršu / jeb brāļa sievu / kas atraitne ir / negantu maucību dzen.” Tiem laikiem tipiska izsludināšanas kārtība: “Šis likums ir četrkārt caur gadskārtu baznīcā jānolasa / un labi un skaidri zemniekiem jāizstāsta / ka ne viens var aizbildināties / to ne zinājis / jeb ne dzirdējis.”

Liecību par to, ka mācītājiem nācies cīnīties ar draudzes disciplīnu, saglabājis vēl viens zviedru Vidzemes sodu likums “Pret to kaušanu, troksni un apgrēcināšanu dieva namā”,¹⁰ kas nosaka bargus sodus par nekārtību celšanu baznīcā, piemēram: “Un to, kas dieva namā viens ar otru kacinājas un barās / jeb kas pilli un piedzērušies dieva namā nāk un turpat apgrēcību un troksni dara, būs ar 50 dalderiem naudas strāpes pārmācīt un rāt.”

Sodu likums “Pret lādēšanu un zvērēšanu”¹¹ acīmredzami izdots, lai cīnītos pret nekristīgām, pagāniskām tradīcijām, un aizliedz zvērēšanu ārpus baznīcas un “tiesas likumu” pieļautajiem gadījumiem (“ikviens lai savu valodu apstiprina ar Jā un Nē”), kā arī aizliedz nolādēšanu un lādēšanu. Likuma ievērošanas nodrošināšana tiek uzticēta mācītājiem un pērminderiem – draudzēs, tēviem, mātēm – ģimenēs utt. Pārkāpēji vispirms jāaudzina un jāpārliecina, bet atkārtotu pārkāpumu gadījumā piemērojams naudas sods, smagākajos gadījumos (nolādēšana) arī nāvessods.

Savukārt likums “Pret razbainīgas saimes”¹² nosaka sodus par uzbrukumiem “saviem kungiem jeb dzīves saimniekiem, jeb šo vietā liktiem zinātniekiem un priekšniekiem”. Piemēram: “Kad viens kalps jeb viena kalpone ar īstu gribēšanu un paņēšanu savu dzīves kungu jeb maizes māti nokauj, tam būs roku un galvu nocirst, un noņemt visu tam piederīgo mantu un ziņu, un turklāt, ja tas no vīru kārtas, uz rata uzliktam tapt, bet ja tā no sieviešu kārtas, būs tai uz sārta sadedzinātai kļūt.”

⁸ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 114.

⁹ Turpat.

¹⁰ Sk., piemēram: Latviska baznīcas, skolas un sētas grāmata... (1732). Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 153.

¹¹ Turpat.

¹² Turpat.

Latvijas tiesību vēsturē un valodniecībā vislielāko vērību starp senākajiem iespējamiem likumiem tomēr ir izpelnījies cits šī perioda krimināllikums no militāro krimināltiesību nozares – “Savādi kara tiesas likumi” (1696).¹³ Tie ir latviski tulkoti izvilcumi no 1683. gadā Zviedrijas karaļa Kārļa XI izdotajiem kara sodu un kara tiesas likumiem, kas nosaka uzvedības noteikumus zviedru armijas karavīriem neatkarīgi no tautības. Tā kā zviedru armijā karoja arī liels skaits latviešu, šī kodeksa izvilcums tika tulkots un drukāts arī latviski un esot bijis domāts vienkāršiem kareivjiem, kas nespēja izturēt visa kodeksa obligātos un regulāros priekšlasījumus.¹⁴ “Savādus kara tiesas likumus” latviešu valodā tulkojis mācītājs Liborijs Depkins (*Liborius Depkin*). Šis tiesību vēstures piemineklis diemžēl nav atrodams Latvijas publiskajās bibliotēkās, bet vairākos avotos publicēts tā faksimils no privātkolekcijas.

2. Pirmie ceļu satiksmes noteikumi un citi uzvedības noteikumi dažādās jomās

No 18. gadsimta līdz 19. gadsimta sākumam saglabājušies drukātie normatīvie akti latviešu valodā rāda, ka tie izdoti galvenokārt, lai risinātu konkrētu problēmu vai regulētu noteiktu darbības jomu. Ieskatam daži interesanti piemēri.

Iespējams, vecākie latviešu valodā drukātie ceļu satiksmes noteikumi ir Kristofa Kampenhauzena (*Johann Christopher von Campenhausen*) “Pavēlēšana” (1752),¹⁵ kas izdota Rīgā. Tās uzdevums ir panākt, lai zemnieki, pārvietojoties ar saviem vezumiem, vienlaikus piedalītos lielceļu veidošanā, proti, iebrauktu platus ceļus. “Pavēlēšana” noteic, ka “zemniekiem visiem pilsētā šurp un turp braukdami būs platu ceļu ietaisīt”. Ar “grūtas rīkstes strāpi” tiek piedraudēts zemniekiem un stārstiem, kas nenodrošinās plata ceļa iebraukšanu, kas panākams, pa lielajiem ceļiem diviem vai trim vezumiem braucot blakus. Mērķis ir iebraukt tik platu ceļu, ka “divi lieli kamani viens otram var to ceļu griezt”. Interesanti, ka zemnieku informēšana par šo “Pavēlēšanu” un uzraudzība tiek uzticēta krodziniekiem, kam likuma teksts jāpienaglo krogos “labā vietā, ka ikviens to lasīt un atminēt var”. “Pavēlēšana” ir saistoša tās adresātiem: “Šam likumam būs visiem / kam tas vērā jāliek / vērā likt.”

Savukārt ķeizarienes Elizabetes Petrovnas vārdā izdotais Patents (1756),¹⁶ ko arī parakstījis tas pats Kampenhauzens, apkaro noziedzību uz ceļiem, vēlreiz atgādina, ka jāiebrauc plati ceļi, nosaka labās puses kustību (!), kā arī hierarhiju – pienākumu griezt ceļu svarīgākiem braucējiem. Pieminēts tiek konkrēts uzbrukums Pēterburgas pasta

¹³ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 91. Plašāk sk.: Švābe A. Kārļa XI kara sodu likums. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1935, Nr. 1, 44.–147. lpp.; Kļava K., 1989, 138. lpp.

A. Švābe, kas “Savādiem kara tiesas likumiem” veltījis plašu, salīdzinošu pētījumu (pievienojot arī likumu tekstu), aplūkojot tos 17.–18. gadsimta militāro tiesību kontekstā, norāda, ka šis Kārļa XI kodekss ir Gustava Ādofa 1621. gadā pieņemto kara sodu novella un abus šos tiesību aktus sauc par protestantisma likumdošanas pieminekļiem, jo tos izmantoja Eiropā pirmais protestantu karaspēks. Šie likumi regulē arī reliģiskus jautājumus, nosaka ne vien karavīru pienākumus, bet arī tiesības utt. Savukārt valodniece Konstance Kļava 1989. gadā Zviedrijā aizstāvētajā promocijas darbā plaši analizē šos kara sodu likumus no valodnieciskā aspekta, tai skaitā latviešu juridiskās terminoloģijas viedokļa.

¹⁴ Plašāk sk.: Švābe A. 1935, 44.–147. lpp.; Kļava K. 1989, 138. lpp.

¹⁵ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 213.

¹⁶ Turpat, Nr. 227.

vedējam, ko zemnieki noķēruši, izkūluši un palaiduši vaļā asiņainu. Šādas darbības tiks sodītas ar “visgrūtākām miesas strāpēm”. Patents nosaka labās puses kustību: visiem “ceļa ļaužiem” ir pienākums “viens otram sevišķi Postes Ļaužiem uz labu roku pie laika ceļu griezt”. Baznīckungiem ir pienākums šo patentu nolasīt no kanceles trīs svētdienas pēc kārtas un nākamajos gados ik pēc trim mēnešiem vācu un latviešu valodā.

Kultūrvēsturiski interesants noteikti ir arī Kurzemes hercoga Ernsta Johana (oriģinālā – “Ernsts Jānis Kurzemes Lielskungs”) patents (1763)¹⁷ par naudas apriti un svaru un mēru vienādošanu. Likuma pamatojumam minēts, ka hercogistē (“lielkundzībā”) aprītē līdz šim bijusi “dažāda, it slika [*sic!*] un nelaba nauda” un ka nepieciešamas rūpes par to, lai “šīs zemes labklāšana ne pagalam izniktu”. Tādēļ līdz pašu kaltas naudas ieviešanai turpmāk tiks par derīgu atzīta tikai Rīgā kalta nauda, “kas Rīgā pa pillam iet un ņemta top”, turklāt tiek noteikts, ka Rīgas “šķēpu dālderis” arī hercogistē ir tieši tikpat vērtīgs, cik Rīgā.

Lielākā daļa juridisko seniespiedumu vēsti par ikdienas dzīves normatīvo regulējumu. Piemēram, Vidzemes ilggadējā ģenerālgubernatora Georga fon Brauna (*Georg von Browne*) izdotās “Sludināšanas” jeb patenti par zemnieku klaušu un nodevu normēšanu (1765),¹⁸ par tirgus noteikumiem Vidzemes guberņas mazajās pilsētās (1765),¹⁹ par zemnieku pašu ražojumu pārdošanas kārtību (1766);²⁰ Kurzemes guberņas valdes patents Aleksandra I vārdā (1803) par brīvļaužu ierakstīšanu īpašā nodokļu maksātāju kopā;²¹ Kurzemes guberņas pārvaldes izdota “Pavēlēšana” (1806) – Aleksandra I manifests par “zemes=kara=spēka” (zemessardzes) izveidi katrā guberņā sakarā ar kara notikumiem Eiropā;²² Kurzemes kamerālvaldes patents Aleksandra I vārdā (1807) par kroņa muižu zemnieku ražas novērtēšanu un citiem pasākumiem bada novēršanai;²³ Vidzemes guberņas valdes izdots patents Aleksandra I vārdā par kārtību, kādā tiek ievākta labība magazinām un dzēsti aizdevumi,²⁴ kā arī par zemnieku nodrošināšanu ar vasarāju sēklu neražas apstākļos (1807).²⁵

18. gadsimts Latvijas teritorijā bija dzimtbūšanas nežēlīgākais, zemnieku kārtai beztiesiskākais periods, kad muižniekiem bija neierobežota vara pār saviem dzimtcilvēkiem. Tas dabiski raisīja arī mēģinājumus bēgt, tai skaitā, kā to rāda aplūkots likuma piemērs, bēgt lielā skaitā un vairākkārtēji. Centienu apturēt un sodīt bēgļus, kā arī viņu slēpējus ilustrē Vidzemes gubernatora ģenerālleitnanta Vladimira Dolgorukija (“Lielskungs Volodimir Dolgorukij”) parakstītais patents “Uz pavēlēšanu” (1760),²⁶ kas izdots ķeizarkās majestātes “ķeizerenes un visvaldinieces” Elizabetes Petrovņas vārdā. Likums pamatots ar to, ka, neskatoties uz daudziem jau iepriekš izdotiem aizliegumiem (“daudz aizliegšanas izgājušas”), zemnieki turpina bēgt (“lielām pūļiem nobēg”). Patents nosaka pasākumus un sodus, lai novērstu bēgšanu, piemēram, noķertajiem bēgļiem noteikts sods “kā noziegotājiem pret tiem valdīšanas

¹⁷ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 250.

¹⁸ Turpat, Nr. 259.

¹⁹ Turpat, Nr. 261.

²⁰ Turpat, Nr. 267.

²¹ Turpat, Nr. 709.

²² Turpat, Nr. 769.

²³ Turpat, Nr. 801.

²⁴ Turpat, Nr. 820.

²⁵ Turpat, Nr. 821.

²⁶ Turpat, Nr. 240.

likumiem un pavēlēšanām” – pirmajā reizē trīs svētdienas pēc kārtas pērt ar desmit pāriem rīkstu pie baznīcas visas draudzes priekšā, otrajā reizē – uz gadu piekalt ķēdēs, trešajā reizē – mūža izsūtījums. Patentu noslēdz izziņošanas kārtība: “ka nu tas viss tiem zemniekiem prātā paliek”, “Pavēlēšanas grāmata” ir jānolasa katru mēnesi baznīcās “no sprediķa krēsla”, kā arī mācītājiem tā jāatgādina draudzei citos brīžos (“tādas pavēlēšanas vēl ikbrīžiem no tiem mācītājiem tiem ļaudīm iekodinātiem tapt”).

Bibliogrāfu atrastās ziņas par šo dažādo likumu drukas tirāžām (piemēram, par 1765. gada tirgus noteikumiem 100 eksemplāros) visdrīzāk liecina, ka “Pavēlēšanas” tiek izplatītas starp mācītājiem nolaišanai latviešu draudzēs un nav bijušas domātas izdalīšanai pašiem zemniekiem.

No latviešu juridiskās valodas vēstures viedokļa uzmanības vērti ir “Kurzemes ceļu likumi no tā gada 1801”²⁷ – ne tik daudz satura, cik tulkotāja priekšvārda dēļ. Patentu izdevusi Kurzemes guberņas pārvalde Aleksandra I vārdā, bet patenta ievadā minēts, ka to izstrādājuši Kurzemes muižnieki, konstatējot, ka ceļi Kurzemē joprojām nav tādi, “kā viņiem vajadzētu būt”, un ka “labi ceļi tiem iedzīvotājiem pašiem par labu nāk”. Patents attiecas uz zemes īpašniekiem, tāpat galvenokārt uz muižniekiem, nosakot pienākumus, kādā veidā katram “grunteskungam” savās robežās jānodrošina tiltu un ceļu būvniecība un uzturēšana. Tomēr patents ir tulkots latviski, un izdevuma priekšvārdā, kas publicēts vācu valodā, tulkotājs – mācītājs Bergezons (*Friedrich Wilhelm Reinhold Bergesonn*) – norāda, ka šos likumus tulkot viņam lūdzis Kurzemes brīvzemnieku pārstāvis (*respektive Vorsteher der Kurischen Freybauern*) Kruķiņu Juris, “vēlēdamies ceļu likumus lasīt savā mātes valodā”. No tā jāsecina, ka ceļu uzturēšanas pienākums bijis arī šiem brīvzemniekiem. Turpat ievadā Bergezons raksturo procesa grūtības: “tulkot latviski policijas rakstu ir nožēlojams pasākums (*misliches Unternehmen*), jo bieži jāstopas ar grūtībām, kas valodas nabadzības dēļ nav pārvaramas. Tādējādi ir iespējams, ka teologs ir labs latvietis (t. i., prot latviešu valodu – aut. piez.), bet ir nelaimīgs tulkotājs.” Bergezons norāda, ka līdz šim, iespējams, neviens nav domājis par šādu tulkojumu nepieciešamību. Viņš arī raksta, ka tulkošanas laikā nav radījis jaunus vārdus un latviešu valodas bagātināšanas procesu atstāj to vīru ziņā, kas šo valodu pārzina labāk; līdz ar to viņš tulkojumā nav stingri turējies pie katra vārda, bet gan tulkojis būtību (*Sinn*), lai “latviešiem viss būtu saprotams un nekas nepaliktu tumšs” (*so dass dem Letten alles verständlich und nichts dunkel wäre*). Tulkojumā līdz ar to esot vairākas novirzes no oriģināla, kā arī atmests tas, kas “latviešiem varētu būt pārmērīgs” (*was für den Letten überflüssig war*).

3. Kā pareizi izvēlēties kalpus un klausīt skolotāju: uzvedības noteikumi rīdziniekiem

Atsevišķā grupā varētu apkopot dažādus juridiskos seniespiedumus, kas bija paredzēti latviešu valodā lasošajiem Rīgas iedzīvotājiem.

Piemēram, Rīgā izdots “Likums priekš saimes skaperniekiem” (1783),²⁸ kas nosaka skapernieku (darbā iekārtotāju – mākleru) pienākumus: iztaujāt potenciālos kalpus un kalpones (“dienestbērnus”), savākt par viņiem atsauksmes pie iepriekšējiem

²⁷ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 698.

²⁸ Turpat, Nr. 396.

darba devējiem. Gadījumos, kad tie ierodas Rīgā no ārpusē (no Krievzemes, Vidzemes, Igaunzemes), pārliecināties, ka kandidātiem ir nepieciešamie dokumenti (“ceļagrāmata” vai “brīvības grāmata”) utt. Maksa, ko skapernieks saņem par kalpa sarunāšanu, ir pusdālderis no kunga un pusdālderis no kalpa.

Kultūrvēsturisku interesi varētu raisīt arī Rīgā izdotie “Skolas likumi, uz augstu pavēlēšanu celti, un tām latviskām brīvskolām par labu tulkoti [...]” (1789),²⁹ kas nosaka ne vien mācību gada garumu, stundu garumu un biežumu, pietiekšanās kārtību mācībām utt., bet līdz sīkai detalizācijai arī uzvedību klasē, iešanu uz skolu un no tās un pat personiskās higiēnas prasības. Piemēram: “Ikvienam uzņemtam bērnam būs ikrītos, pirms kā tas skolā nāk, vaigu un rokas mazgāt, matus sukāt, un, kad vajaga, nagus nogriezt.”

Seniespiedumu vidū atrodami arī vairāki citi Rīgas normatīvie akti latviešu valodā, ko mūsdienās varētu salīdzināt ar pašvaldības saistošajiem noteikumiem: Rīgas rātes rīkojums par Daugavas dambju aizsardzību (1799),³⁰ ģenerālgubernatora Filipo Pauluči “Pavēlēšana” (1813) – patents Aleksandra I vārdā – aizliegums postīt jaunos apstādījumus starp pilsētu un Ārrīgu,³¹ Rīgas rātes patents par galvasnaudas nomaksas kārtību (1818)³² u. c.

4. Muižu likumi

Īpašu grupu starp senākajiem latviešu valodā drukātajiem juridiskajiem tekstiem veido muižu tiesības:³³ sava veida deleģētās likumdošanas akti, ko savās privātajās muižās 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā izdeva Vidzemes un Kurzemes muižnieki, lai regulētu zemnieku dzīvi un uzvedības noteikumus.³⁴ Vidzemē zināms par diviem muižu privāto likumu gadījumiem, savukārt Kurzemē 1770.–1816. gadā šādus privātos likumus izdevuši vismaz 12 muižnieki. Likumi tika iespiesti latviešu valodā, lai izdalītu muižas saimniekiem, kas tādejādi nevarētu aizbildināties ar to nezinašanu. Muižu likumi regulēja zemnieku personisko stāvokli un padotību muižniekam, māju apsaimniekošanu un šo tiesību mantošanu, zemnieku klaudas un nodevas utt. A. Švābes vārdiem runājot: mēs redzam “muižu likumos dzimtbūšanu kā Kurzemes lauku dzīves formu”.³⁵

²⁹ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 480.

³⁰ Turpat, Nr. 668.

³¹ Turpat, Nr. 915.

³² Turpat, Nr. 996.

³³ Seniespiedumu kopkataloga rādītājā pie jēdziena “muižu likumi” atrodami vismaz 25 ieraksti. Apzinoties muižu likumu nozīmi tiesību vēsturē, starpkaru periodā A. Švābe izdeva deviņu Kurzemes muižas tiesību avotu faksimilizdevumus (A. Švābe. Kurzemes muižu tiesības. Rīga: A. Gulbja grāmatu spiestuve, 1931, 47. lpp.), kas brīvpieejā šobrīd pieejami Tartu Universitātes datubāzē, <http://dspace.ut.ee/handle/10062/25464>. Struteles valsts likumi pieejami 2006. gadā izdotajā tiesību avotu krājumā: Latvijas tiesību avoti. Teksti un komentāri. 2. sējums. Rīga: 2006, 284.–289. lpp.

³⁴ Šķirkļis “Muižas tiesības”. Sk.: Latvju enciklopēdija. Red. A. Švābe. Otrais sējums. Stokholma: Apgāds Trīs Zvaigznes, 1952–1953, 1725.–1726. lpp. Par muižu tiesībām plašāk sk. arī: Švābe A. 1931, 47 lpp.; Lazdiņš J. Kurzemes muižu likumi. Komentārs. Grām.: Latvijas tiesību avoti. Teksti un komentāri. 2. sējums. Rīga: 2006, 282.–283. lpp.

³⁵ Švābe A. 1931, 4. lpp.

Īpašu vietu Latvijas tiesību vēsturē ieņem pirmais zināmais šādas formas likums – Karla Frīdriha Šulca (*Baron Schoultz von Ascheraden*) izdotā “Aizkraukles un Rīmaņa muižas zemnieku tiesa” (1764),³⁶ kam, iespējams, bija arī vētrainākais mūžs starp šiem muižu “kodeksiem”. Šulca “zemnieku tiesa” trijās daļās regulēja zemnieku un šī likuma izdevēja – muižas īpašnieka – attiecības, viņam “pašierobežojot” savu rīcības brīvību un nosakot zemniekiem ne vien pienākumus, bet arī tiesības, piemēram, paļauties uz to, ka muižnieks viņus bez iemesla neizliks no mājām vai nepārdos uz ārzemēm. Vēsturē Šulca iniciatīvas vērtējumi svārstās no ticības viņa pārliecībai par apgaismības idejām līdz aizdomām, ka Šulcs vienīgi vēlēties izkalpoties “apgaismotās” ķeizarienes Katrīnas II acīs.³⁷ Šulca “zemnieku tiesa” sastapa lielu pretestību Vidzemes muižniecības vidū: landtāgs lika mācītājiem savākt vēl neizdalītos likuma eksemplārus no zemniekiem, kā arī centās atgūt tos eksemplārus, kas ar kāda grāmatu tirgotāja palīdzību bija izplatījušies ārpus Šulca muižām un tādējādi radījuši nemierīgu noskaņu citu muižu zemniekos. Arī pats Šulcs pasludinājis savu “zemnieku tiesu” par spēkā neesošu. Vienlaikus vēsturnieki norāda, ka tieši Šulca “zemnieku tiesa” kalpojusi par pamatu nākamajās desmitgadēs pieņemtajiem Kurzemes muižu likumiem.³⁸

Līdztekus šiem plašajiem muižu dzīves “kodeksiem” muižnieki latviešu valodā izdeva arī lielu skaitu “nozaru likumu”. Piemēram, Stukmaņu, Rīteru un Kokneses muižas īpašnieks Andrēass Bernhards fon Baiers (*Andreas Bayer*) izdeva “Meža tiesu” (1801),³⁹ kas noteica veidus, kā zemnieki muižas mežos var iegūt malku un kokmateriālus utt.

5. Lielo satricinājumu atspoguļojumi senajos juridiskajos tekstos

Latviešu juridisko tekstu seniespiedumos, protams, atspoguļojas arī lielie vēstures pagriezieni un vietējās sabiedrības satricinājumi.

Jau pieminētais Vidzemes ģenerālgubernators Georgs fon Brauns ķeizarienes Katrīnas II vārdā izdevis “Pavēlēšanu” (1784) par galvasnaudas nemieriem.⁴⁰ Vidzemes guberņas valde izdevusi Krievijas imperatora Pāvela I manifestu ar brīdinājumu izbeigt zemnieku nemierus (1797),⁴¹ Vidzemes ģenerālgubernators Sergejs Goļicins Krievijas imperatora Aleksandra I vārdā izdevis “Pavēlēšanu” (1802) zemniekiem izbeigt Kauguru nemieru nekārtības,⁴² kā arī Vidzemes guberņas valde Aleksandra I vārdā izdevusi patentu (1802) par sodiem Kauguru nemieru vadītājiem.⁴³

³⁶ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 258

³⁷ Plašu pētījumu par šo muižnieku sk.: Stepermanis M. Aizkraukles K. F. Šulcs un viņa sabiedriskā darbība. Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filosofijas fakultātes sērija. III sējums, Nr. 5, 105.–166. lpp., <https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/857/lurf1936s03n05.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [aplūkots 14.04.2023.].

³⁸ Zeids T. Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti. Rīga: Zvaigzne, 1992, 195.–196. lpp.

³⁹ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 683.

⁴⁰ Turpat, Nr. 401.

⁴¹ Turpat, Nr. 641.

⁴² Turpat, Nr. 697.

⁴³ Turpat, Nr. 702.

Piemēram, Goļicina patents par Kauguru nemieriem sākas, konstatējot, ka ir notikušas nekārtības, četri dumpinieki jau ir nošauti, bet 17 ievainoti. Pārējiem ar šo “Pavēlēšanu” tiek likts doties mājās un atsākt klausīt savus dzimtkungus, maksāt nodokļus, kā arī atgriezties pie saviem darbiem: “Citādi visi tie, kas lielos pulkos apkārt vazājot atrasti taps, tā kā visi nepaklausīgi par to bargi notiesāti un bez apžēlošanas jeb ar rīkstēm šauti jeb pēc viņu nozieguma ar skanstes darbu jeb ar aizsūtīšanu uz Sibera zemi sodīti taps.”

Pāris likumu latviešu valodā nodrukāti arī Napoleona vārdā, piemēram, “spranču” ķeizariskās majestātes vārdā izdotā “Pavēlēšana” (1812),⁴⁴ ar kuru Kurzemes un Zemgales hercogiste un Piltenes apgabala pārvalde informē, ka zaldātiem ir aizliegts marodēt.

6. Zemnieku likumi, brīvlaišanas likumi un pirmie likumu komentāri

1804. gadā ar vairākiem papildmetieniem tiek nodrukāti “Likumi priekš Vidzemes zemniekiem”,⁴⁵ kas būtiski uzlabo zemnieku stāvokli. Iznāk arī normatīvie akti, kas nosaka paredzamo reformu ieviešanas kārtību,⁴⁶ tiek izdotas “Ruļļu jeb vakas grāmatas”,⁴⁷ ko izmantot kā veidlapas iepļānotajai zemes uzmērīšanai, u. c. Tiesību vēsturē izceļams ekscentriskais fakts, ka vismaz vienu reizi “Likumi priekš Vidzemes zemniekiem doti” tiek nodrukāti apzināti kļūdainā veidā – ar daudziem sagrozījumiem muižnieku labā.⁴⁸

19. gadsimta sākums Kurzemes un Vidzemes zemniekiem nes sen gaidīto personisko brīvību – Krievijas ķeizara Aleksandra I izdotie likumi izdošanai latviski tiek sagatavoti speciāli izveidotās likumu ieviešanas komisijās: 1818. gadā Jelgavā iznāk “Likumu grāmata par Kurzemes zemniekiem, uz pavēlēšanu tās visaugstāki ieceltās Komisiones par ievēšanu šo likumu Latviešu valodā pārtulkota”⁴⁹ (tulkojuši mācītāji Joahims Frīdrihs Fogts (*Joachim Friedrich Voigt*), Johans Kristofs Kēlers (*Johann Christoph Köhler*) un Kārlis Frīdrihs Vatsons (*Carl Friedrich Watson*)); 1820. gadā turpat Jelgavā tiek drukāts Vidzemes zemnieku brīvlaišanas likumu ieviešanas komisijas sagatavotais izdevums “Likumi Vidzemes zemniekiem doti” (tulkojis mācītājs Brokhūzens (*Christian Wilhelm Brockhusen*), piedalījies arī mācītājs Pauls Tīdemanis (*Paul Tiedemann*), kurš Jēnā studējis arī tieslietas).

⁴⁴ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 900.

⁴⁵ Turpat, Nr. 731.

⁴⁶ Piemēram: Frīdriha Bukshevedena “Pavēlēšana” Aleksandra I vārdā par priekšdarbiem vaku grāmatu sastādīšanā. Sk.: Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 726.

⁴⁷ Piemēram: Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 735 un Nr. 736.

⁴⁸ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 742.

⁴⁹ Turpat, Nr. 995.

Brīvlaišanas likumiem veltīts plašs tiesību zinātnes un vēstures pētījumu klāsts,⁵⁰ tādēļ šie likumi šeit tuvāk netiks aplūkoti. Taču jāpiemin divi citi ar šo periodu saistīti juridiskās kultūras notikumi.

1818. gadā iznāk, iespējams, pirmie likumu komentāri latviešu valodā – zemes tiesas tiesneša un Kurzemes likumu komisijas priekšsēdētāja Georga Engelharda (*Georg von Engelhardt*) sarakstītie Kurzemes zemnieku brīvlaišanas likuma skaidrojumi “Kādi vārdi dēļ labākas saprašanas to jauno likumu priekš Kurzemes zemniekiem”,⁵¹ ko latviski tulkojis mācītājs J. K. Kēlers.

Savukārt 1824. gads ir zīmīgs ar to, ka, saskaņā ar Vidzemes zemnieku brīvlaišanas likuma 203. pantā doto uzdevumu, Vidzemes bruņniecība sāka izdot “Vidzemes Latviešu Avīzes”, ko var saukt par pirmo oficiālā laikraksta aizmetni latviešu valodā, jo tas publicēja saistošus paziņojumus (sludinājumus).⁵²

Kopsavilkums

1. Latviešu juridisko tekstu seniespiedumi ir tiesību vēstures pieminekļi, kas ļauj spriest par attiecīgā laikmeta juridisko kultūru, kā arī var kalpot par izpētes avotu vairāku mūsdienu tiesību nozaru vēsturiskajām saknēm.
2. Senākie latviešu juridisko tekstu seniespiedumi datējami ar 17. gadsimta otro pusi. Tajos atrodamas arī norādes par pieņemšanas motīviem, saistošo spēku, likumu izziņošanas kārtību.
3. Būtiska loma latviešu juridiskās kultūras veidošanā no 17. gadsimta līdz 19. gadsimta pirmajai pusei bijusi vācbaltu mācītājiem, kas tulkojuši likumus latviešu valodā, kā arī tos izsludinājuši un skaidrojuši savās draudzēs.
4. Senākie iespiestie juridiskie teksti satur a ziņā ir mūsdienu latviešu juristam samērā viegli uztverami, ja vien lasītājs spēj saprast t. s. veco druku.

⁵⁰ Piemēram, sk. prof. Jāņa Lazdiņa, *Dr. hist.* Gunta Zemīša, kā arī citus nolasītos referātus. Pieejami konferenču krājumos: Tiesību zinātnes uzdevumi, nozīme un nākotne tiesību sistēmās, I. LU Juridiskās fakultātes 7. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019. 548 lpp.; Tiesību zinātnes uzdevumi, nozīme un nākotne tiesību sistēmās, II. LU Juridiskās fakultātes 7. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2019. 425 lpp., https://www.apgads.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/apgads/PDF/Juridiskas-konferences/LUJFZK-7-2019/iscflul-7_2019_Ties-zin-uzd-noz-nak.pdf; <https://www.apgads.lu.lv/izdevumi/brivpieejas-izdevumi/rakstu-krajumi/lu-juridiskas-fakultates-zinatniska-konference-2/> [skatīti 20.03.2023.].

⁵¹ Seniespiedumu kopkatalogs, Nr. 991.

⁵² Plašāk sk.: Gailīte D. Oficiālās publikācijas Latvijā un latviešu valodā pirms valsts dibināšanas. Jurista Vārds, 2023, Nr. 6 (1272), 8. lpp.

TIESĪBU PALĪGAVOTU PUBLICĒŠANAS NEPIECIEŠAMĪBA DEMOKRĀTISKĀ TIESISKĀ VALSTĪ

THE NEED FOR PUBLICATION OF SUBSIDIARY SOURCES OF LAW IN A DEMOCRATIC STATE GOVERNED BY THE RULE OF LAW

Zoja Bruģe, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

Use of subsidiary sources of law (diversity) ensures quality decision-making. The use of subsidiary sources of law is affected by their availability. One of the subsidiary sources of law is the decision on the contested administrative act. This article analyses the issue of these decisions and making available thereof. It is concluded in the article that the decision on the contested administrative act is not publicly available, and this is an obstacle for its use in making of new decisions. To remove this obstacle, to promote the openness of public administration and to solve potential dispute in pre-trial process, the article suggests publishing the decision on the contested administrative act.

Atslēgvārdi: tiesību palīgavoti, tiesību palīgavotu pieejamība, lēmums par apstrīdēto administratīvo aktu

Keywords: subsidiary sources of law, availability of subsidiary sources of law, decision on the contested administrative act

Ievads

Tiesību avotu daudzveidība ir pamats kvalitatīva lēmuma pieņemšanai. Attīstot tehnoloģiju izmantošanu, t. i., elektronizējot un digitalizējot lēmumu pieņemšanas procesu un paplašinot izpratni par atklātu valsts pārvaldi, kā arī veicinot sabiedrības līdzdalību lēmumu pieņemšanā, ir jāaktualizē jautājums – vai demokrātiskā tiesiskā valstī mūsdienās ir pieļaujams, ka netiek nodrošināta tiesību palīgavotu pieejamība sabiedrībai? Tiesību palīgavotu pieejamība veido būtisko priekšnoteikumu to turpmākai izmantošanai. Minētais nozīmē, ka lēmumu pieņemšanā tiesību palīgavoti netiks izmantoti, ja to pieejamība nebūs nodrošināta vai būs apgrūtināta. Šādu pieeju varētu saprast, ja iepazīšanās ar nepieciešamo dokumentu aizvien paredzētu nosūtīt pieprasījumu, izmantot pasta un arhīva pakalpojumus, kā arī veikt individuālo datu atlasī (it īpaši, ja lēmums jāpieņem ierobežotā termiņā). Turpretim mūsdienās būtiski ir attīstījusies elektronisko dokumentu aprīte (kas ļauj ar interesējošo dokumentu iepazīties attālināti), dažādu valsts un pašvaldības informācijas sistēmu izmantošana

un pat automatizēta datu apmaiņa. Tādēļ autore vēlas rosināt diskusiju par nepieciešamību publicēt tiesību palīgavotus. Šajā rakstā no tiesību palīgavotiem izceļami augstākas iestādes (Administratīvā procesa likuma izpratnē) lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem.

Raksta mērķis ir analizēt augstākas iestādes lēmumu par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem izmantošanu jaunā lēmuma pieņemšanā. Šī mērķa sasniegšanai izvirzīti trīs uzdevumi: raksturot tiesību palīgavotu attīstību Latvijā (nacionālo tiesību avotu doktrīnā), apzināt šādu augstākas iestādes lēmumu pieejamību, kā arī izteikt priekšlikumu tiesiskā regulējuma pilnveidošanai.

1. Tiesību palīgavotu attīstība Latvijā

Profesore Daiga Rezevska uzsver, ka tieši tiesību avotu daudzveidība ir nenoliedzams taisnīga lēmuma pieņemšanas priekšnoteikums, jo nodrošina maksimālu tiesību piemērotāja objektivitāti un vienīgā pareizā un taisnīgā lēmuma atrašanu un pieņemšanu konkrētajā lietā.¹ Izpratne par tiesību palīgavotiem vēsturiski ir mainījusies.² Starpkaru Latvijā tika uzsvērtā nepieciešamība lēmuma pieņemšanā izmantot tiesību palīgavotus – tiesu praksi un zinātne. Saskaņā ar prof. Augustu Lēberu (1865–1948) tiesību palīgavoti ir juristu tiesības, t. i., tiesu prakse (tolaik arī praktika) un zinātne. Prof. A. Lēbers skaidroja, ka likumi nesatur un nevar saturēt atbildi uz visiem juridiskajiem jautājumiem, tādēļ tiesu prakses uzdevums ir papildināt likumu normas, savukārt tiesību zinātnes uzdevums ir attīstīt tiesības un dot tām zināmu virzienu.³ Atbilstoši Robertam Akmentiņam (1880–1956) tiesību palīgavoti ir tiesu precedenti, parlamentāriskie precedenti un administratīvie rīkojumi, R. Akmentiņš to izmantošanu pamatoja ar juridiskās obstrukcijas aizlieguma principu.⁴ Pēc valsts neatkarības atjaunošanas (*de facto*) tiesu prakse un tiesību zinātne tika atzītas par galvenajiem tiesību palīgavotiem. Pēc prof. Edgara Meļķiša (1929–2009) domām, tiesību palīgavotu – tiesu prakses un tiesību doktrīnas – izmantošana pastiprina nolēmuma pamatojumu vai argumentāciju.⁵ Arī Juris Jelāgins skaidroja, ka tiesību palīgavotus – tiesu praksi un tiesību zinātnes atziņas – izmanto kā argumentus, lai pieņemtu kvalitatīvu lēmumu.⁶ 21. gadsimta sākumā aktualizējās jautājums par nepieciešamību nošķirt jēdzienus “tiesu prakse” un “judikatūra”.⁷ Šo jēdzienu

¹ Rezevska D. Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana. 2. izd. Rīga: [aut. izd.], 2015, 75. lpp.

² Plašāk par tiesību avotu iedalījuma attīstību sk.: Rezevska D. Nacionālās tiesību avotu doktrīnas attīstība gadsimta laikā. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021.

³ Lēbers A. Ewads tiesību zinībās. Pēc Latvijas Augstskolā lasītam lekcijām 1920./21. gadā. Rīga: Studentu Padomes izdevums, 1921, 79.–82. lpp.

⁴ Akmentiņš R. Tiesību zinību teorija. Rīga: [b. i.], 1928, 64.–67. lpp.

⁵ Meļķīsis E. Juridisko jēdzienu un normu abstraktums kā tiesību sistēmu vienojošais elements. Grām.: Mūsdienu tiesību teorijas atziņas. Rakstu krājums. Rīga: TNA, 1999, 32.–33. lpp.

⁶ Jelāgins J. Tiesību pamatavoti. Grām.: Mūsdienu tiesību teorijas atziņas. Rakstu krājums. Rīga: TNA, 1999, 63.–64. lpp.

⁷ Levits E. Ģenerālklaudzulas un iestādes (tiesas) rīcības brīvība. Funkcijas likumā, piemērošana konkrētā gadījumā, kontrole augstākā iestādē un tiesā. Likums un Tiesības, 2003, Nr. 7 (47), 166. lpp.; Neimanis J. Ievads tiesībās. Rīga: [aut. izd.], 2004, 71.–73. lpp.

nošķiršana vēlāk aktualizēja arī jautājumu par jēdziena “judikatūra” konkretizāciju.⁸ Tiesību palīgavotu nozīmei vairākos pētījumos pievērsusi uzmanību *Dr. iur.* Diāna Apse.⁹ Tāpat tiesību palīgavotu izmantošanā nav plašāk analizēts jautājums par citiem tiesību palīgavotu veidiem un to identificēšanu.

Vienlaikus ir jāņem vērā, ka tiesību palīgavotu saraksts nav noslēgts – prof. D. Rezevska uzsver, ka tiesību palīgavoti var būt likumdošanas procesā izmantotie materiāli, tiesnešu atsevišķās domas¹⁰ un tamlīdzīgi materiāli, proti, palīgavots ir jebkurš avots, ko tiesnesis izmanto, lai sasniegtu un pieņemtū taisnīgu nolēmumu.¹¹ Minētais ir aktuāls arī pirmstiesas procesā, proti, tas, kādus tiesību palīgavotus tiesību piemērotājs izmanto, pieņemot sākotnējo lēmumu vai izskatot apstrīdēšanas iesniegumu. Viens no tiem ir augstākas iestādes lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem. To pamato apstrīdēšanas institūta uzdevums – panākt ātrāku tiesību aizsardzību, dot iespēju valsts pārvaldei pašai novērst kļūdas un atslēgt administratīvās tiesas.¹² Lēmums par apstrīdēto administratīvo aktu satur vērtējumu par apstrīdēšanas iesnieguma izskatīšanas pieļaujamību un pamatotību, t. i., vērtējumu par konkrētās lietas faktiskajiem un tiesiskajiem apstākļiem un, ja nepieciešams, arī par jauniem apstākļiem konkrētajā lietā. Tādēļ šajā aspektā ir konstatējama līdzība starp tiesu nolēmumiem un augstākas iestādes lēmumiem par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem. Piemēram, Anita Kovaļevska 2013. gadā uzsvēra, ka nevienveidīga tiesu prakse var radīt ne tikai tiesiskās vienlīdzības un tiesiskās drošības principu pārkāpumu, bet arī tiesību uz taisnīgu tiesu pārkāpumu.¹³ Piemēram, *Dr. iur.* Ginta Krūkle 2022. gadā vērsusi uzmanību uz to, ka, no vienas puses, tiesai ir jāseko agrākām tiesnešu tiesībām (tiesiskās sistēmas stabilitātes, kontinuitātes, tiesiskuma un vienlīdzības prasību dēļ), bet, no otras puses, tiesai noteiktos gadījumos ir jāatkāpjas no agrākām tiesnešu tiesībām (taisnīguma principa un vienlīdzības principa negatīvās izpausmes dēļ).¹⁴ Ja, pieņemot jaunus lēmumus, plašāk

⁸ Levits E. Judikatūra – pamati, problēmas, piemērošana. Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Biļetens, 2010, Nr. 1; Apse D. Judikatūras jēdziena satura meklējumi Latvijā. Grām.: Aktuālas tiesību realizācijas problēmas. Latvijas Universitātes 69. konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011; Sniedzīte G. Tiesnešu tiesību jēdziens, evolūcija un nozīme Latvijas tiesību avotu doktrīnā. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 2011; Miķelsons G. Judikatūras nozīme Latvijas kā demokrātiskas tiesiskās valsts tiesiskajā sistēmā. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 2015.

⁹ Apse D. Tiesību palīgavotu mijiedarbības aspekti. Promocijai izvirzīto darbu kopsavilkums (publikāciju kopa). Rīga: Latvijas Universitāte, 2013.

¹⁰ Tiesnešu atsevišķās domas ir īpašs analītisks palīgavots, kas veicina sabiedrības saliedētību un tiesu darbības efektivitāti. Sk.: Apse D. Tiesiskums un tiesību palīgavoti. Grām.: Inovāciju juridiskais nodrošinājums. Latvijas Universitātes 70. konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012, 298. lpp.

¹¹ Rezevska D. Judikatūra kā tiesību avots: izpratne un pielietošana. Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Biļetens, 2010, Nr. 1, 29. lpp. Līdzīgi sk.: Apse D. Kazuistikas nozīme Latvijas tiesību teorijā un vēsturē. Likums un Tiesības, 2008, Nr. 6 (106), 189. lpp.; Sniedzīte G. Tiesību palīgavoti, piemērojot tiesību normas. Jurista Vārds, 2005, Nr. 39 (394).

¹² Briede J., Danovskis E., Kovaļevska A. Administratīvā procesa tiesības. Mācību grāmata. Rīga: TNA, 2023, 174. lpp. Līdzīgi sk.: Senāta 29.11.2011. lēmums lietā Nr. SKA-1001/2011, 16. pkt.; Senāta 05.07.2018. lēmums lietā Nr. SKA-1277/2018, 7. pkt.; Senāta 11.03.2019. lēmums lietā Nr. SKA-1052/2019, 6. pkt.; Senāta 18.06.2021. lēmums lietā Nr. SKA-969/2021, 6. pkt.

¹³ Kovaļevska A. Tiesu prakses vienveidība tiesību uz taisnīgu tiesu kontekstā. Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Biļetens, 2013, Nr. 6, 48. lpp.

¹⁴ Krūkle G. Judikatūras maiņa, tiesiskā noteiktība un tiesiskās palāvības princips. Grām.: Latvijas Republikas Satversmei – 100. Latvijas Universitātes 80. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022, 313., 318. lpp.

tiktu izmantoti augstākas iestādes lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem, tas sekmētu iestādes vienveidīgas prakses veidošanu un informēšanu par to, kā arī nepieciešamības gadījumā dotu iespēju izvērstākai argumentācijai par atšķirīga risinājuma izvēli vai arī prakses maiņas nepieciešamību. Ņemot to vērā, secināms, ka, ciktāl saskatāms augstākas iestādes un tiesas kopīgs uzdevums pārbaudīt apstrīdēta lēmuma tiesiskumu, tiktāl iepriekš minēto par tiesu praksi un judikatūru var attiecināt uz augstākas iestādes lēmumiem par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem (augstākas iestādes prakse) un tajos paustajām atziņām (augstākas iestādes judikatūra). Tas pēc būtības turpina Pētera Mucinieka (1899–1980) 1938. gadā izteikto atziņu par administratīvo praksi: “Ja tiesu iestāžu agrākos spriedumus var respektēt analogiskās lietās, tad tāpat var darīt ar administratīvo iestāžu lēmumiem un rīkojumiem.”¹⁵ Tātad augstākas iestādes lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem ir atzīstami par tiesību palīgavotu.

Ieskats tiesību palīgavotu attīstībā Latvijā atklāj, ka dažādos tiesību palīgavotos atsevišķi izceļami augstākas iestādes lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem. Šādu lēmumu plašāka izmantošana sekmētu potenciālo strīdu risināšanu pirmstiesas procesā un nodrošinātu vienotas prakses veidošanu attiecīgajās lietās.

2. Augstākas iestādes lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem: to pieejamība

Augstākas iestādes lēmumus par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem, vēl jo vairāk augstākas iestādes praksi un judikatūru, praktiski izmantot kā tiesību palīgavotus nav iespējams būtiska trūkuma dēļ – šie lēmumi nav publiski pieejami. Proti, ar citiem iepriekš minētajiem tiesību palīgavotiem var iepazīties Saeimas likumdošanas portālā, Valsts kancelejas tiesību aktu projektu portālā, tiesas portālā “E-lieta” vai arī publicētajos izdevumos, bibliotēkā, arhīvā. Savukārt ar augstākas iestādes lēmumu par apstrīdēto administratīvo aktu persona var iepazīties, tikai iesniedzot attiecīgu iesniegumu. Tāpēc sabiedrībai ir apgrūtināta iespēja iepazīties ar šādiem lēmumiem. It īpaši, ņemot vērā, ka lietvedības informācijas sistēmas var nenodrošināt datu atlasī augstā detalizācijas pakāpē, interesējošās informācijas saņemšanas priekšnoteikums varētu būt papildu informācija – lēmumu identificējoša informācija.

Ne Administratīvā procesa likums, ne Valsts pārvaldes iekārtas likums, ne arī Pašvaldību likums neuzliek par pienākumu publicēt augstākas iestādes lēmumus par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem. Tādēļ šādas informācijas pieejamība ir atkarīga no iestādes iniciatīvas informēt sabiedrību par aktualitātēm nozarē vai iestādes darbības rezultātiem.

Iepazīstoties ar valsts iestāžu tīmekļa vietnēs pieejamo informāciju, atrasti šādi pozitīvi vērtējami piemēri. Iepirkumu uzraudzības birojs¹⁶ un Vides pārraudzības

¹⁵ Mucinieks P. Latvijas pašvaldību iekārta. Rīga: LU Studentu padomes grāmatnīca, 1938, 30.–31. lpp.

¹⁶ Iepirkumu uzraudzības biroja 2020.–2021. gada publiskais pārskats, www.iub.gov.lv/lv/publikacijas-un-parskati [aplūkots 09.10.2022.].

valsts birojs¹⁷ informē sabiedrību par apstrīdēšanas statistiku, savukārt Veselības un darbaspēju ekspertīzes ārstu valsts komisija¹⁸ ne vien informē sabiedrību par saņemto apstrīdēšanas iesniegumu statistiku, bet arī sniedz vērtējumu par tās rezultātiem. Augsti novērtējama ir Uzņēmumu reģistra prakse publicēt galvenā valsts notāra lēmumus.¹⁹ Šādu praksi prof. Ringolds Balodis pamato ar labas pārvaldības principa ideju – dot iespēju iepazīties ar pieņemtajiem lēmumiem un uzzināt iestādes praksi attiecīgajā jautājumā.²⁰ Vienlaikus prof. R. Balodis atzīmē, ka šāda pieeja ir ietekmējusi iestādes prakses attīstību – sabiedrībai tika dota iespēja strīdā ar Uzņēmumu reģistru balstīties uz pašas iestādes tiesisko argumentāciju citās lietās, tādējādi nedodot iestādei iespēju bezatbildīgi mainīt praksi.²¹ Pozitīvus minētās prakses rezultātus uzskatāmi attēlo statistikas dati par Uzņēmumu reģistra darbības rezultātiem 2012.–2016. gadā,²² kuri ļauj aprēķināt, ka 2016. gadā tika sasniegts šāds rezultāts: apstrīdēšanas rādītājs – 0,10%, pārsūdzēšanas rādītājs – 0,01%. Neskatoties uz to, ka nav pieejami aktuālākie Uzņēmumu reģistra statistikas dati²³ par lēmumu apstrīdēšanas rādītājiem, pozitīvs šādas prakses piemērs apliecina, ka publicētie lēmumi tiek izmantoti citu lēmumu pieņemšanā.

Iepazīstoties ar valstspilsētu pašvaldību tīmekļa vietnē pieejamo informāciju par 2022. gadā domes sēdēs izskatāmajiem jautājumiem,²⁴ konstatēts, ka Jūrmalā, Ventspilī, Valmierā, Jelgavā, Rēzeknē un Daugavpilī domes sēdes protokoli un tiem pievienotie dokumenti nesniedz informāciju par lēmumiem, ar kuriem tiek izskatīts apstrīdēšanas iesniegums. Informācija par šāda veida lēmumu pieņemšanu ir pieejama Ogrē un Liepājā, bet lēmums ir publicēts izrakstu veidā, tādējādi nav iespējams iepazīties ar lēmumā ietvertu pamatojumu.²⁵ Pozitīvi vērtējama Jēkabpils pašvaldības prakse publicēt anonimizētus domes lēmumus par apstrīdētajiem lēmumiem, vienlaikus tas ļauj apkopot statistikas datus par apstrīdēto lēmumu skaitu no visiem domes sēdē izskatītajiem jautājumiem: 2018. gadā 4 no 604, 2019. gadā – 3 no 652,

¹⁷ Vides pārraudzības valsts biroja statistika par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem 2017.–2021., www.vpvb.gov.lv/lv/statistika [aplūkots 09.10.2022.].

¹⁸ Veselības un darbaspēju ekspertīzes ārstu valsts komisijas 2019.–2020. gada publiskais pārskats, www.vdeavk.gov.lv/lv/publikacijas-un-parskati [aplūkots 09.10.2022.].

¹⁹ Galvenā valsts notāra lēmumi, www.ur.gov.lv/lv/specializeta-informacija/galvena-valsts-notara-lemumi/ [aplūkoti 07.10.2022.].

²⁰ Balodis R. Labas pārvaldības princips Uzņēmumu reģistra darbā. Jurista Vārds, 2011, Nr. 40 (687). Līdzīgi sk.: Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistrs: Vēsture. Prakse. Komentāri. Rīga: TNA, 2010, 48. lpp.

²¹ Balodis R. Uzņēmumu reģistra tiesību piemērošanas prakses loma likumu interpretācijas valdošā viedokļa veidošanā Latvijā. Grām.: Latvijas Republikas Uzņēmumu reģistra tiesību piemērošanas prakse. Komerctiesības, biedrošanās tiesības un publiskie reģistri. Rīga: Zvaigzne ABC, 2013, 12.–13. lpp. Līdzīgi: valsts pārvalde ir saistīta ar savu praksi gan likuma interpretācijā, gan pieņemot lēmumu savas rīcības brīvības ietvaros. Sk.: Levits E. Par tiesiskās vienlīdzības principu. Latvijas Vēstnesis, 2003, Nr. 68.

²² Paidere G., Aužele I. Uzņēmumu reģistrs: tiesiskās paļāvības princips Uzņēmumu reģistra praksē. Grām.: Vispārējie tiesību principi: tiesiskā drošība un tiesiskā paļāvība. Valsts pārvalde. Business. Jurisprudence. Rakstu krājums. Rīga: TNA, 2017, 131. lpp.

²³ Uzņēmumu reģistra publiskais 2018.–2021. gada pārskats, www.ur.gov.lv/lv/par-mums/gada-publis-kie-parskati/ [aplūkots 20.11.2022.].

²⁴ Domes lēmumi ir publiski pieejami. Sk.: Par pašvaldībām: 19.05.1994. likums, 26. panta piektā daļa (red.: 04.03.1998.–17.03.2005.), 26. panta trešā daļa (red.: 18.03.2005.–31.12.2022.); Pašvaldību likums: 20.10.2022. likums, 38. panta sestā daļa (red. no: 01.01.2023.).

²⁵ Piemēram, sk.: Liepājas valstspilsētas pašvaldības domes 15.09.2022. sēdes darba kārtība, 11. jaut., www.liepaja.lv/dokumenti/ [aplūkots 10.12.2022.]; Ogres domes 31.03.2022. sēdes darba kārtība, 36. jaut., www.ogresnovads.lv/lv/2022-gada-pienemtie-lemumi [aplūkots 10.12.2022.].

2020. gadā – 7 no 620, 2021. gadā – 5 no 922, 2022. gadā – 8 no 1298.²⁶ Tomēr jāņem vērā, ka šādu datu atlase, vēl jo vairāk nepieciešamo lēmumu atlase, ir apgrūtināta, jo prasa iepazīties ar visām domes sēžu darba kārtībām. Tādēļ pozitīvi ir vērtējama Rīgas pašvaldības prakse nodrošināt rīku interesējošās informācijas atlasei (aizpildot datu laukus: datums, dokumenta veids, pat vārds nosaukumā). Šis rīks ļauj apkopot statistikas datus par apstrīdēto lēmumu skaitu no visiem domes pieņemtajiem lēmumiem: 2018. gadā – 11 no 1226, 2019. gadā – 9 no 963, 2020. gadā – 2 no 1015, 2021. gadā – 10 no 897, 2022. gadā – 5 no 1007.²⁷ Šie dati rāda, ka Jēkabpils un Rīgas pašvaldībā pēdējo piecu gadu laikā ir zems lēmumu apstrīdēšanas rādītājs, tomēr jāņem vērā, ka šie dati nevar pilnvērtīgi raksturot lēmumu apstrīdēšanas rādītāju pašvaldībās, jo pašvaldība var noteikt speciālu lēmumu apstrīdēšanas kārtību kādā jomā (funkciju izpildē), un rezultātā apstrīdēšanas iesniegums domes sēdē netiks izskatīts.

Ņemot vērā iepriekš minēto, konstatējams, ka *Dr. iur. D. Apse* viedoklis – judikatūras atziņu raksturo publiskās pieejamības pakāpe, jo apgrūtināta vai neiespējama šo atziņu pieejamība apgrūtināta tiesībzinātnieku darbu, veicot izpēti, un sabiedrības tiesības zināt savas tiesības,²⁸ – gandrīz pēc desmit gadiem ir aktuāls arī attiecībā uz augstākas iestādes lēmumiem par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem, proti, par šo lēmumu pieejamību.

Ieskats par augstākas iestādes lēmumu par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem pieejamību sabiedrībai liecina, ka šobrīd to pieejamība nav pienācīgi nodrošināta, tādēļ šādu lēmumu pieejamība stiprinātu valsts pārvaldes atklātību un veicinātu tiesisku noteiktību. Papildus minēto lēmumu pieejamība sekmētu arī to izmantošanu zinātniskajā darbībā (piemēram, attiecīgās jomas prakses analīze).

3. Nākotnes izaicinājums publicēt augstākas iestādes lēmumus par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem

Jautājums par augstākas iestādes lēmumu par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem pieejamību veido pamatu turpmākai diskusijai par valsts pārvaldes gatavību nodrošināt šo lēmumu publicēšanu. Šī jautājuma nozīmi raksturo asoc. prof. Irēnas Kucinas 2014. gadā norādītais – ka tiesu nolēmumu publiska pieejamība internetā veicina tiesas procesu caurskatāmību un sabiedrības uzticību tiesu varai, kā arī tas ir instruments, kā tuvināt sabiedrību ar tiesu varu, veicināt dialogu un savstarpējo komunikāciju,²⁹ – proti, attiecinot to uz pirmstiesas procesu, tieši uz augstākas iestādes lēmumiem par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem. Viens no risinājumiem, kas nodrošinātu, ka šādi augstākas iestādes lēmumi būtu pieejami, ir noteikt pienākumu augstākai iestādei publicēt lēmumus par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem.

²⁶ Statistikas dati iegūti, apkopojot datus no publiski pieejamām domes sēdes darba kārtībām un tām pievienotiem dokumentiem, www.jekabpils.lv/lv/domes-lemumi [aplūkoti 12.03.2023.].

²⁷ Statistikas dati iegūti, apkopojot datus no publiski pieejamiem datiem, izmantojot elektronisko dokumentu meklēšanas rīku, www.riga.lv/lv/normativie-akti [aplūkoti 12.03.2023.].

²⁸ Apse D. Tiesību zinātne un tiesnešu tiesības. Juridiskā Zinātne, 2013, Nr. 4, 18. lpp.

²⁹ Kucina I. Tiesu prakses publicēšana kā viens no tiesas atvērtības instrumentiem. Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Biļetens, 2014, Nr. 9, 34.–36. lpp.

Viens no iespējamiem risinājumiem ir veikt šādu grozījumu Administratīvā procesa likumā – papildināt likumu ar 81.¹ pantu šādā redakcijā: “**81.¹ Lēmuma par apstrīdēto administratīvo aktu pieejamība** (1) Lēmums par apstrīdēto administratīvo aktu ir pieejams administratīvā procesa dalībniekiem, kā arī likumā noteiktajā kārtībā un apjomā ikvienai citai personai. (2) Augstākas iestādes lēmumu, kas stājies spēkā un kļuvis neapstrīdams, publicē augstākas iestādes mājaslapā internetā. Publicējot lēmumu, aizsedz to informācijas daļu, kas atklāj personas identitāti vai satur ierobežotas pieejamības informāciju (aizstājot ar attiecīgu norādi). Augstāka iestāde var publicēt arī pārsūdzēto lēmumu, ja lēmumā tiek formulētas būtiskas atziņas. (3) Mājaslapā internetā nodrošina šā panta otrajā daļā minēto lēmumu sadali vai atlasi atbilstoši administratīvā akta izdevēja funkcijām, kuru uzraudzība ir augstākas iestādes kompetencē.”

Minētais priekšlikums formulēts, respektējot Administratīvā procesa likuma 108.² panta stilu. Vienlaikus tas paredz trīs būtiskas atšķirības. Pirmkārt, tas prasa publicēt tikai tādus augstākas iestādes lēmumus, kuri stājušies spēkā un kļuvuši neapstrīdami (lai mazinātu administratīvo slogu jaunā pienākuma izpildei). Vienlaikus priekšlikums ļauj augstākai iestādei publicēt arī pārsūdzēto lēmumu, ja tā uzskata to par svarīgu. Otrkārt, tas prasa plašāku anonimizēšanu, lai uzsvērtu faktisko un tiesisko apstākļu vērtēšanu. Treškārt, tas prasa nodrošināt sabiedrībai iespēju iepazīties ar attiecīgās iestādes praksi konkrētajā jomā.

Kopsavilkums

1. Augstākas iestādes lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem ir izmantojami kā tiesību palīgavots jaunu lēmumu pieņemšanā. To plašāka izmantošana dos iespēju sabiedrībai apzināt attiecīgās augstākās iestādes praksi, tādējādi nodrošinot kvalitatīvāku lēmumu pieņemšanu un sabiedrības papildu informēšanu.
2. Tas, ka augstākas iestādes lēmumi par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem nav pieejami sabiedrībai, ir būtisks šķērslis to izmantošanai, pieņemot jaunus lēmumus. No vienas puses, šobrīd sabiedrības iespēja iepazīties ar šādiem lēmumiem ir apgrūtināta, vienlaikus, no otras puses, arī tiesību piemērotājam var būt liegta iespēja apzināt līdz šim aktualizētus problēmjaudījumus attiecīgajā jomā.
3. Anonimizētu augstākas iestādes lēmumu par apstrīdētajiem administratīvajiem aktiem publicēšana sekmētu to izmantošanu jaunāku lēmumu pieņemšanā un veicinātu valsts pārvaldes darbības atklātību.

NOZIEDZĪGI IEGŪTAS MANTAS INSTITŪTA IZPRATNE LATVIJAS TERITORIJĀ NO XVIII GADSIMTA LĪDZ XX GADSIMTA SĀKUMAM

COMPREHENSION OF THE INSTITUTE OF CRIMINALLY ACQUIRED PROPERTY IN TERRITORY OF LATVIA FROM THE XVIII CENTURY TO THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Daira Sergejeva, Mg. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorante

Summary

The current article provides an insight into the concept of the Institute of Criminally Acquired Property in the territory of Latvia as part of the Russian Empire. After the establishment of the Republic of Latvia, the laws and regulations of the Russian Empire on criminally acquired property were adopted. It should be emphasized that after inclusion into the Russian Empire in the XVIII century, local laws in the territory of Latvia were taken into account, explaining the basic principles of the criminally obtained property institute in Russian Empire in the XIX century.

Atslēgvārdi: Krievijas impērija, krimināltiesības, noziedzīgi iegūtas mantas institūts

Keywords: Russian Empire, criminal law, institute of criminally obtained property

Ievads

Lai gan tagadējā Latvijas teritorija XVIII gadsimtā tika ietverta Krievijas impērijas sastāvā kā Vidzemes guberņa,¹ Kurzemes guberņa² un Latgales teritorija kā daļa no

¹ 1721 g. augusta 30/septembra 10 Niштадтский мирный договор между Россией и Швецией: Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва: Русская книга, 1992, с. 118–131.

² 1794 g. декабра 23/1795 g. января 3 Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши. Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва: Русская книга, 1992, с. 148–151; 1795 г. Прошение Курляндского рыцарства и Земства о принятии Курляндии под покровительство России. Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва: Русская книга, 1992, с. 148–151; 1795 г., марта 18 Манифест сейма герцогств Курляндского и Семигальского о расторжении договора 1561 г. с Польшей. Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва: Русская книга, 1992, с. 151–153; 1795 г. апреля 15 Манифест императрицы Екатерины II о присоединении к России герцогств Курляндского и Семигальского и Пильтенского округ. Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва: Русская книга, 1992, с. 155–156.

Vitebskas guberņas³ un uz šīm teritorijām tika attiecināta Krievijas impērijas pārvalde un tai atbilstošās administratīvās tiesības, tomēr citās publisko tiesību nozarēs, īpaši noziedzīgi iegūtas mantas institūtu regulējošajā krimināltiesību nozarē, būtiskas pārmaiņas nebija līdz pat XIX gadsimta vidum, kad 1846. gada 1. maijā spēkā stājās 1845. gada 15. augusta nolikums “Par kriminālsodiem un labošanas sodiem” (pirmsreformu krievu val. – *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных*).⁴

Krievijas impērijā tiesu reformu laikā izstrādāto 1864. gada 20. novembra Kriminālprocesa nolikumu (pirmsreformu krievu val. – *Уставъ уголовного судопроизводства*)⁵ uz Baltijas guberņām attiecināja tikai no 1889. gada 9. jūlija.⁶ Savukārt uz tagadējo Latgales teritoriju Vitebskas guberņas sastāvā 1864. gada 20. novembra Kriminālprocesa nolikums tika attiecināts uzreiz pēc tā spēkā stāšanās.

Baltijas guberņās vietējie tiesību avoti veidoja sarežģītu dažādu tiesību noslāņošanos, kas atspoguļoja Baltijas teritoriju piederību dažādām varām pirms tās pievienošanas Krievijas impērijai.⁷ Kā norādījis Jurijs Samarins (*Юрий Федорович Самарин*, 1819–1876), “Krievija atļāva Baltijas muižām un sabiedrībai pāri valsts robežai pārvest līdzī visu savu juridisko bagāžu, nepakļaujot to muitas pārbaudei, un atlika tās detalizēto pārbaudi uz citu reizi. Tad atlika, protams, precīzi noteikt, kas tajā nav pretrunā un kas ir pretrunā ar mūsu valsts pārvaldes formu, mūsu fundamentālajiem dekrētiem; kas varētu palikt un kas bija jāatceļ vai jāmaina. Uzdevums nebija viegls, un pie tā ilgi strādāja”.⁸

Tādējādi pēc Baltijas guberņu inkorporēšanas Krievijas impērijā iezīmējās vietējo un visas Krievijas impērijas tiesību avotu sakārtošanas un saskaņošanas problemātika.⁹ Savukārt nule kā minētais skaidri iezīmē to, ka līdz tagadējās Latvijas teritorijas iekļaušanai Krievijas impērijas sastāvā un vismaz līdz XIX gadsimta otrajai pusei tajā nav bijis vienotas izpratnes par noziedzīgi iegūtas mantas institūtu un no tā izrietošiem pamatprincipiem.

Ņemot vērā minēto, rakstā tiek vēsturiski analizēts noziedzīgi iegūtas mantas institūts Latvijas teritorijā Krievijas impērijas sastāvā no laika, kad uz tagadējo Latvijas teritoriju tika attiecināts vienots normatīvais regulējums.

³ 1772 г. января 4 Петербургская конвенция между Россией и Пруссией о первом разделе Польши. Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва: Русская книга, 1992, с. 131–137; 1772 г. июля 25 Петербургская конвенция между Россией и Австрией о первом разделе Польши. Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва: Русская книга, 1992, с. 137–140.

⁴ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санктпетербург, Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845.

⁵ Высочайше утвержденный Уставъ уголовного судопроизводства, № 41476, 20.11.1864. Въ: Полное собрание законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXIX. Отдѣление второе, № 41319–41641, 1864. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1867.

⁶ Положеніе «О преобразовании судебной части въ Прибалтийскихъ губерніяхъ» отъ 9 июля 1889 года. Книга: Полное собрание законовъ Россійской имперіи. Томъ девятый. Законъ № 6188.

⁷ Sk., piem.: Latvijas tiesību avoti. Teksti un komentāri. 2. sējums. Poļu un zviedru laiku tiesību avoti (1561–1795). Dr. hist. Blūzmas V. redakcijā. Rīga, 2006.

⁸ Самарин Ю. Ф. Сочинения. Окраины России. Том восьмой. Москва, 1890, с. 55–56.

⁹ Кодан С. В. Систематизация местных узаконений прибалтийских губерний российской империи (1720–1860-е гг.). Политика и общество, № 1 (97), 2013, с. 108–120; Кодан С. В., Февралёв С. А. Местное право прибалтики в правовой системе российской империи: интеграция, систематизация, унификация (XVIII – начало XX вв.). Юридические исследования, № 7, 2013, с. 125–147.

1. Noziedzīgi iegūtas mantas institūta materiāltiesiskais regulējums

Kā jau minēts iepriekš, par vienotas noziedzīgi iegūtas mantas institūta satura izpratnes veidošanas Latvijas teritorijā var uzskatīt XIX gadsimta vidū, kad spēkā stājās 1845. gada 15. augusta nolikums "Par kriminālsodiem un labošanas sodiem", tādējādi spēku zaudēja agrāko gadsimtu krimināllikumi.¹⁰

1845. gada 15. augusta nolikuma "Par kriminālsodiem un labošanas sodiem" 1. un 2. pantā tika nošķirti kriminālsodāmi noziegumi no pārkāpumiem. Tomēr, ņemot vērā īpaši divpadsmitās sadaļas trešajā nodaļā ietvertos mantiska rakstura noziegumus (2128.–2187. pants), konstatējams, ka uz noziedzīgi iegūtas mantas jēdzienu ir attiecināmas tikai tādas darbības, kas kvalificējas kā noziegumi.

Proti, ka īpašums (manta), kas iegūts nozieguma, nevis pārkāpuma rezultātā, bija atzīstams par noziedzīgi iegūtu.

Šādam konstatējumam par pamatu ir materiāltiesiskais regulējums, kas skaidri un nepārprotami to sankciju dēļ norāda uz prettiesiskās darbības noziedzīgumu. Tāpat arī, piemēram, 244. pants noteic, ka par svēto rituālu priekšmetu nolaupīšanu no baznīcas vai tamlīdzīgas citas vietas vainīgais tiek sodīts ar visu viņa tiesību atņemšanu, ar katorgas darbiem rūpnīcā no sešiem līdz astoņiem gadiem un citiem sodiem. Tamlīdzīgs regulējums bija ietverts arī citos pantos, kas attiecas uz noziedzīgiem nodarījumiem pret reliģiju. Atbilstoši Krievijas impērijas Valdošā senāta spriedumos paustajām atziņām par noziedzīgi iegūtu mantu bija atzīstama tāda manta, kas no tās saimnieka faktiskās valdīšanas izņemta ar noziegumu.¹¹

Jāuzsver, ka jau 1845. gadā Krievijas impērijā skaidri un nepārprotami tika kriminalizētas tādas darbības, kuras mūsdienās tiktu kvalificētas kā noziedzīgi iegūtas mantas legalizēšana.

Proti, 1845. gada 15. augusta nolikuma "Par kriminālsodiem un labošanas sodiem" 2212. pantā tika noteikts, ka persona vainojama "[p]ar jebkura iepriekš nozagta vai ar varu vai apmānu iegūta īpašuma pārdošanu [...], ja nolaupīšanu izdarīja citi un viņam tas tikai bija zināms". Par šādām darbībām vainīgā persona tika sodīta kā līdzdalībnieks tajā noziegumā, kura rezultātā īpašums tika iegūts. Turklāt viņam tika uzlikts pienākums atlīdzināt tādas mantas pircējam visus zaudējumus. Secināms, ka no trešās personas noziedzīgi iegūtā manta tiek izņemta. Tamlīdzīgs regulējums ietverts arī 2213. pantā.

Savukārt, ja noziedzīgā ceļā pats pārdevējs bija ieguvis īpašumu, tad viņš bija sodāms saskaņā ar 1845. gada 15. augusta nolikuma "Par kriminālsodiem un labošanas sodiem" 156. pantu.

Citiem vārdiem, 1845. gada 15. augusta nolikumā "Par kriminālsodiem un labošanas sodiem" skaidri tika definēti tie noziedzīgie nodarījumi, kuru rezultātā prettiesiskā valdījumā varēja tikt iegūta sveša manta, gan arī sodi par rīcību ar šādu mantu.

Ņemot vērā vien jau iepriekš minēto, konstatējams, ka Krievijas impērijā noziedzīgi iegūtas mantas institūts jau risināja tādu mūsdienu aktuālu problēmu kā cīņa ar noziedzīgi iegūtu līdzekļu apriti.

¹⁰ Kalniņš V. Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture. Rīga: Zvaigzne, 1972, 348. lpp.

¹¹ Рѣшенія Общаго Собранія Кассационныхъ съ участіемъ Перваго и Второго Департаментовъ Правительствующаго Сената. 1906. Санктпетербургъ: Сенатская типографія, 1906, с. 77–81.

Lai gan arī vēlāk tika izdoti 1845. gada 15. augusta nolikuma "Par krimināl-sodiem un labošanas sodiem" papildinājumi un grozījumi (1866., 1885. gadā), kā arī 1864. gadā tika izdots Krimināllikums par sodiem, kuri piemērojami mīertiesās (pirmsreformu krievu val. – *Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями*),¹² tomēr šie grozījumi un papildinājumi pēc būtības neizmainīja noziedzīgi iegūtas mantas materiāltiesisko regulējumu.

Arī vēlāk XX gadsimta sākumā Krievijas impērijas izdotajā 1903. gada 22. marta Sodu likumu krājumā (pirmsreformu krievu val. – *Высочайше утвержденное Уголовное Уложение*)¹³ ietvertais noziedzīgi iegūtas mantas materiāltiesiskais regulējums konkretizēja noziedzīgi iegūtas mantas izpratni, tuvinot to mūsdienām.¹⁴

2. Noziedzīgi iegūtas mantas institūta kriminālprocesuālie aspekti

Līdz XVIII gadsimtam kriminālprocesuālā kārtība tagadējā Latvijas teritorijā bija veidojusies atšķirīgi, jo tai par pamatu bija Vācijas, Polijas, Zviedrijas un Krievijas kriminālprocesa likumi. Savukārt vispārējie kriminālprocesa principi tagadējā Latvijas teritorijā nostiprinājās tikai Krievijas impērijas laikā ar 1864. gada 20. novembra Kriminālprocesa nolikumu.¹⁵ Tādējādi nule kā minētais attiecināms arī uz noziedzīgi iegūtas mantas institūtu.

Pamatā noziedzīgi iegūtas mantas institūta kriminālprocesuālais regulējums 1864. gada 20. novembra Kriminālprocesa nolikumā tika ietverts 375. pantā (lietisko pierādījumu savākšana un glabāšana iepriekšējā izmeklēšanā), 126. pantā (par sprieduma taisīšanu un pasludināšanu mīertiesās)¹⁶ un 776. pantā (par sprieduma taisīšanu un pasludināšanu apgabaltiesās).¹⁷

Tādējādi pamatprincips paredzēja, ka noziedzīgi atņemta manta vienmēr bija atgriežama tās patiesajam īpašniekam neatkarīgi no tā, pie kā tā tiek atrasta. Saskaņā ar 1864. gada 20. novembra Kriminālprocesa nolikuma 375. pantu visus priekšmetus, kas bija nolaupīti vai atņemti, pēc to sameklēšanas atgriezta pret parakstu tiem, kuriem

¹² Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. Извлечено из Судебного Устава 20-го ноября 1864 года. Санктпетербург: Тип. Т-ва «Обществ. польза», 1867.

¹³ Высочайше утвержденное Уголовное Уложение, № 22704, 22.03.1903. В: Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XXXIX. Отделение первое. 1903.

¹⁴ Sk.: Sergejeva D. Noziedzīgi iegūtas mantas institūta izpratne starpkaru periodā. Jurista vārds, 2021, Nr. 09 (1171), 116.–17. lpp.

¹⁵ Kalniņš V. 1972, 350.–351. lpp.

¹⁶ Oriģinālā – «126. Вещи, добытыя преступнымъ дѣйствиємъ, возвращаются хозяину, который въ случаѣ надобности, обязанъ доставить ихъ ко времени разсмотрѣнія дѣла на съѣздѣ мировыхъ судьей». Высочайше утвержденный Уставъ уголовного судопроизводства, № 41476, 20.11.1864. В: Полное собрание законовъ Российской империи. Собрание второе. Томъ XXXIX. Отдѣление второе, № 41319–41641, 1864. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1867, с. 224.

¹⁷ Oriģinālā – «776. Сверхъ разрѣшенія въпросовъ о виновенности и наказаніи, судъ дѣлаетъ постановленія и о другихъ послѣдствіяхъ преступленія или проступка и судебного о немъ производства, какъ то:

1) о вещахъ, добытыхъ преступнымъ дѣяніємъ;

2) о вознагражденіи за убытки, понесенные тою или другою стороною, – и о возмѣщеніи судебныхъ издержек». Ibid., с. 269–270.

tie tika nolaupīti vai atņemti, ja neradās nepieciešamība tos pievienot lietai lietisko pierādījumu veidā.

Turklāt tas, no kā izņemtas ar noziegumu iegūtas mantas – no apsūdzētā vai no trešajām personām, kas tās bija labticīgi iegādājušas, – nebija būtiski, jo likumā netika ietverts izņēmums gan uz vietām, kurās iepriekšējā izmeklēšana varēja meklēt attiecīgo mantu, gan uz pienākumu atgriezt īpašumu cietušajam. Proti, bija vien noteikts pienākums atgriezt mantas pēc to sameklēšanas cietušajam.¹⁸

Kriminālprocesā cietušajam nolaupīto vai atņemto mantu atgriešanas rezultātā notika cietušā atjaunošana stāvoklī, kādā viņš atradās pirms pret viņu vērstā nozieguma izdarīšanas (restitūcija). Tādējādi iepriekšējā izmeklēšanā vai ar tiesas nolēmumu manta pamatā vienmēr tika atgriezta cietušajam bez atsevišķa cietušā pieteikuma.¹⁹ Tamlīdzīgu nosacījumu neievērošana veidoja būtisku kriminālprocesuālo tiesību pārkāpumu.²⁰

Tiesu pienākums atgriezt cietušajam ar noziegumu iegūtas mantas attiecās arī uz apsūdzētā attaisnošanas vai lietas izbeigšanas gadījumiem, tomēr ar nepieciešamo nosacījumu – tiesa bija konstatējusi nozieguma faktu. Apsūdzēto attaisnojošs spriedums bija šķērslis no trešajām personām izņemtu mantu atgriešanai vien tādā gadījumā, kad bija pierādīts, ka pats noziedzīgs notikums nebija noticis, vai arī kad nodarījums netika atzīts par noziedzīgu, jo šādos gadījumos jautājums par cietušā tiesību uz atņemto mantu kļuva apstrīdams un bija pakļaujams civilās tiesas izskatīšanai.²¹

Ja apsūdzētais bija attaisnots vien tāpēc, ka netika pierādīta viņa vaina nozieguma izdarīšanā, kas savukārt neizslēdza iespēju, ka cietušā tiesību kriminālsodāmu apdraudējumu bija izdarījusi cita persona, tad jebkurā gadījumā, ciktāl no tiesājamā vai trešajām personām izņemta īpašuma piederība cietušajam neizraisīja šaubas, manta bija atgriežama cietušajam. Tāds pats noteikums bija jāievēro izmeklēšanas tiesnesim un tiesai lietās, kas bija pakļautas izbeigšanai vainīgā nenoskaidrošanas, apsūdzētā nāves vai pierādījumu nepietiekamības dēļ, jo cietušajam atņemto vai nolaupīto mantu atgriešanu likums bija padarījis par atkarīgu vienīgi no noziedzīga nodarījuma esības.²²

¹⁸ Шрамченко М. П., Ширковий В. П. Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднѣйшими узаконеніями, законодательными мотивами, разъясненіями Правительствующаго Сената и циркулярами Министерства Юстиціи. Изданіе восьмое. Рига: Давидъ Гликсманъ, 1923, с. 839.

¹⁹ Фойницкій И. Я. Курсъ уголовного судопроизводства. Томъ II. Изд. четвертое. Санктпетербургъ: Синатская типографія, 1910, с. 71; "Тiesai jātaisa nolēmums par noziegumā iegūtām mantām un priekšmetiem, kas atrodas lietā; taču attiecībā uz priekšmetiem, kas saskaņā ar Kriminālprocesa nolikuma 375. pantu ir jau atdoti cietušajam kā viņam piederoši un par tiem izmeklētāja taisītais nolēmums ir palicis neapstrīdēts, tiesa netaisa nekādu nolēmumu." Spriedums Nr. 84/13. ВЪ: Шрамченко М. П., Ширковий В. П. Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднѣйшими узаконеніями, законодательными мотивами, разъясненіями Правительствующаго Сената и циркулярами Министерства Юстиціи. Изданіе восьмое. Рига: Давидъ Гликсманъ, 1923, с. 839.

²⁰ Spriedums Nr. 69/1030. ВЪ: Шрамченко М. П., Ширковий В. П. Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднѣйшими узаконеніями, законодательными мотивами, разъясненіями Правительствующаго Сената и циркулярами Министерства Юстиціи. Изданіе восьмое. Рига: Давидъ Гликсманъ, 1923, с. 839.

²¹ Рѣшенія Общаго Собранія Кассационныхъ съ участіемъ Перваго и Второго Департаментовъ Правительствующаго Сената. 1906. Санктпетербургъ: Сенатская типографія, 1906, с. 80.

²² Ibid.

Krievijas impērijas Valdošā senāta Kasācijas departaments norādīja, ka būtu visai netaisnīgi liegt cietušajam ar noziegumu aizskartu tiesību atjaunošanu nejaūšu apstākļu dēļ, piemēram, nolaupītāja nāves, tiesas varas līdzekļu nepietiekamības vainīgā noskaidrošanai vai nolaupītāja atjautības dēļ.²³ Noteikumi par mantas atgriešanu nebija piemērojami vien tādos gadījumos, kuros saistībā ar speciālām tiesību normām ar noziegumu iegūtu mantu atgriešana nebija pieļaujama pat civiltiesiskās prasības ceļā. Piemēram, attiecībā uz mantām, kas tika iegādātas publiskos tirgos, kā arī attiecībā uz nolaupītām mantām, kas pēcāk tika ieķīlātas Aizdevumu valsts kasē, jo Aizdevumu valsts kase neatgriezta šīs mantas cietušajam, vien piešķīra viņam to izpirkšanas tiesību.²⁴

Ņemot vērā minēto, konstatējams, ka Krievijas impērijā bija izveidots noteikta satura noziedzīgi iegūtas mantas institūts, kura pamatprincips paredzēja noziedzīgi iegūtas mantas atgriešanu cietušajam pat bez īpašas tā prasības, tostarp gadījumos, kad noziedzīgā nodarījumā vainojamā persona tomēr tika attaisnota. Galvenais nosacījums bija konstatēt tikai pašu faktu, ka cietušajam manta no tā valdījuma izgājusi noziedzīgā ceļā.

3. Noziedzīgi iegūtas mantas institūta civilprocesuālie aspekti

Jāuzsver, ka Krievijas impērijas Valdošā senāta Kasācijas departamenta 1906. gada 23. oktobra lēmumā, kurā sniegts noziedzīgi iegūtas mantas institūta regulējošo kriminālprocesuālo tiesību normu skaidrojums, tika vērtētas ne tikai prof. Frīdriha Georga fon Bunge (*Friedrich Georg von Bunge*, 1802–1897) izstrādātā un 1864. gada 12. novembrī apstiprinātā Baltijas vietējo likumu kopojuma III daļā (pirmsreformu krievu val. – *Сводъ местныхъ узаконеній губерній Остзейскихъ. Часть третья. Законы гражданскіе*)²⁵ ietvertās atsevišķas civiltiesisku jautājumu regulējošās normas, bet arī 1832. gada Krievijas impērijas Likumu krājumu X sējuma 1. daļā (pirmsreformu krievu val. – *Сводъ Законовъ Россійской Имперіи. Томъ X. Часть 1-я*)²⁶ ietvertās noziedzīgi iegūtas mantas institūta regulējošās tiesību normas.

Būtiski minēt, ka 1832. gada Krievijas impērijas Likumu krājumu X sējuma 1. daļa, kas spēkā stājās 1835. gada 31. janvārī,²⁷ tika ieviesta tagadējā Latgales teritorijā pilnībā no 1840. gada. Tādējādi spēku zaudēja Lietuvas statūti, kas tagadējā Latgales

²³ Рѣшенія Общаго Собранія Кассационныхъ съ участіемъ Перваго и Второго Департаментовъ Правительствующаго Сената. 1906. Санктпетербургъ: Сенатская типографія, 1906, с. 80.

²⁴ Ibid.

²⁵ Сводъ местныхъ узаконеній губерній Остзейскихъ. Ч. 3. Законы гражданские. Санктпетербург, 1864.

²⁶ Сводъ Законовъ Россійской Имперіи, № 5947, 31.01.1833. Въ: Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Собраніе второе. Томъ VIII. Отдѣленіе первое, № 5877–6684, 1833. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1834.

²⁷ «Сводъ законовъ Россійской имперіи» Объявленъ действующимъ источникомъ права». 19 (31) января 1833 г. на заседании Государственного Совета, обсудившего представленный «Сводъ законовъ», было решено ввести его в действие с 1 (13) января 1835 г. как единственный верный юридический кодекс. М. М. Сперанский за упорядочение законодательства был награжден орденом Святого Андрея Первозванного и возведен в графское достоинство, <https://www.prlib.ru/history/619022> [aplūkots 04.04.2023.].

teritorijā bija spēkā kopš 1677. gada.²⁸ Taču minētā kopsakarā jāuzsver, ka Krievijas impērijas Likumu krājumu X sējuma 1. daļa tika izstrādāta un vēlāk papildināta, balstoties arī uz Lietuvas statūtiem.²⁹

Tādējādi no Krievijas impērijas Valdošā senāta Kasācijas departamenta 1906. gada 23. oktobra lēmuma nepārprotami konstatējams, ka noziedzīgi iegūtas mantas institūta kriminālprocesuālais regulējums bija saskaņots arī ar tām tiesību normām, kas bija spēkā tagadējā Latvijas teritorijā pirms tās inkorporēšanas Krievijas impērijas sastāvā.³⁰

Krievijas impērijas Valdošā senāta Kasācijas departaments norādīja, ka ikvienam citas kustamas mantas prettiesiskajam turētājam, neraugoties uz to, vai šis valdījums bija labticīgs vai nelabticīgs, bija pienākums pēc tiesas gala nolēmuma nekavējoties atgriezt īpašumu tā patiesajam saimniekam. Tādā veidā trešās personas labticīgums neatbrīvoja to no pienākuma atgriezt mantu tās patiesajam saimniekam, ja tika pierādīts, ka manta izstājās no pēdējā valdījuma prettiesiskā ceļā un – vēl jo vairāk – nozieguma ceļā. Turklāt, ja īpašums bija iegādāts, nezinot, ka tas bijis iepriekš nozagts, tad nopirktā manta bija atņemama un atdodama patiesajam saimniekam, bet tās pircējam bija vien tiesība samaksāto naudu meklēt pie pārdevēja.³¹

Krievijas impērijas civilprocesuālās tiesības, tostarp Baltijas vietējo likumu kopojums, atzina noziedzīgi atņemtas mantas atgriešanas prasījuma tiesību, lai arī manta atradās trešo personu, kas bija tās labticīgi iegādājušas, rokās. Turklāt mantas atgriešana tās īpašniekam no trešās personas valdījuma civiltiesiskā kārtībā varēja notikt ne citādāk kā vien uz tiesas nolēmuma pamata par prasību, kas celta pret prettiesisko valdītāju.³²

Ņemot vērā minēto, Krievijas impērijā konstatējama noziedzīgi iegūtas mantas institūta krimināltiesisko un civiltiesisko regulējumu korelācija, kas bija saskaņota ar Baltijas vietējo civillikumu kopojumu.

Proti, Krievijas impērijā, arī vēlāk Latvijas Republikā, rīcība ar noziedzīgi iegūtu mantu varēja tikt izlemta arī civilprocesā, pamatojoties uz tādiem pašiem pamatprincipiem kā kriminālprocesā.³³

Kopsavilkums

1. Tagadējā Latvijas teritorijā Krievijas impērijas sastāvā vispāratzīts noziedzīgi iegūtas mantas institūta regulējums ietvēra gan krimināltiesiskos, gan civiltiesiskos aspektus, tostarp Baltijas vietējo likumu kopojuma III sadaļas noteikumus. Tas sekmēja vienveidīgu noziedzīgi iegūtas mantas institūta izpratni.

²⁸ Zeile P. Par "Lietuvas statūtu" Latgales kultūrvēstures kontekstā. Latvijas Vēstnesis, 2003, Nr. 6, <https://www.vestnesis.lv/ta/id/70160> [aplūkots 04.04.2023.].

²⁹ Нольде А. Э. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском: публицистика. Выпуск 1. Попытка кодификации литовско-польского права. С.-Петербург: Сенатская тип., 1906, с. 290.

³⁰ Ръшенія Общаго Собранія Кассационныхъ съ участиемъ Перваго и Второго Департаментовъ Правительствующаго Сената. 1906. Санктпетербургъ: Сенатская типография, 1906, с. 77–81.

³¹ Ibid. с. 78.

³² Ibid.

³³ Sergejeva D. Noziedzīgi iegūtas mantas institūta tiesiskais regulējums Latvijas Republikā starpkaru periodā. Grām.: Tiesības un tiesiskā vide mainīgos apstākļos. Latvijas Universitātes 79. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021, 364.–369. lpp.

2. Konstatējums par faktu, ka manta no cietušā valdījuma izgājusi noziedzīga nodarījuma rezultātā, bija pats par sevi pietiekams priekšnosacījums, lai atbilstoši Krievijas impērijā atzītajam pamatprincipam cietušajam kriminālprocesā bez atsevišķa pieteikuma šāda manta tiktu atdota.
3. Aizskarto tiesību atjaunošanai cietušais varēja izlietot noziedzīgi atņemtas mantas atgriešanas prasījuma tiesību, vēršoties vai nu pret pašu tiesību aizskārēju, vai pret trešo personu, tostarp pret labticīgu valdītāju. Mantas prettiesiskajam turētājam, neraugoties uz to, vai šis valdījums bija labticīgs vai nelabticīgs, bija pienākums pēc tiesas gala nolēmuma nekavējoties atdot īpašumu tā patiesajam saimniekam.
4. Tādējādi tagadējā Latvijas teritorijā tika nostiprināta izpratne, ka arī trešās personas labticīgums neatbrīvoja to no pienākuma atgriezt mantu tās patiesajam saimniekam, ja tika pierādīts, ka manta izstājās no pēdējā valdījuma prettiesiskā ceļā, vēl jo vairāk – nozieguma rezultātā. Turklāt, ja persona zināja, ka atsavina noziedzīgā ceļā citam atņemtu mantu, tad saskaņā ar krimināltiesību regulējumu persona tika sodīta ne tikai par šādas mantas atsavināšanu, bet arī kā līdzdalībnieks par tā paša noziedzīgā nodarījuma izdarīšanu, kura rezultātā manta tika vispār iegūta.

SATVERSMES TIESAS LOMA MODERNĀS DEMOKRĀTIJAS HARMONIZĒŠANĀ

ROLE OF CONSTITUTIONAL COURT IN HARMONISATION OF MODERN DEMOCRACY

Iveta Pazare

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes
Tiesību teorijas un vēstures zinātņu katedras doktorante

Summary

The paper explores the role of the constitutional review and the constitutional court in the harmonisation of modern democracy through the prism of various aspects, including newly created theories, principles, tests and other legal methods.

The article will look at the dynamics of constitutional control exercised by the Constitutional Court of Latvia and the methods applied to it, as well as developments in constitutional control in times of challenges and threats to modern democracy.

The thesis set out in the paper is an insight into a much broader theme that will be discussed in greater detail in the doctoral thesis by the author of the paper.

Atslēgvārdi: varas dalīšanas princips, konstitucionālā kontrole, politikas juridiskošana, konstitucionālais sabiedriskais iemesls, tiesu aktīvisms

Keywords: principle of separation of powers, constitutional review, judicialization of politics, constitutional public reason, judicial activism

Ja vēlaties saglabāt demokrātiju, balsojiet par politiķiem, kuri ciena iestādes, kas pārbauda un publicē patiesību.

Juvāls Noa Harari (Yuval Noah Harari)¹

Šis filozofijas un vēstures profesora Juvāla Noa Harari nelielais citāta fragments ietver būtiskākos mūsdienu demokrātijas konstitucionālisma principus – varas dalīšana, konstitucionālo orgānu un institūciju savstarpēja cieņa un lojāla sadarbība, varas leģitimitāte.

Demokrātiskas valsts harmonija ir balstīta stabilā un efektīvā līdzsvara un atsvara (*checks and balances*) sistēmā, un viena no tām ir enerģiska, neatkarīga un objektīva tiesu sistēma.²

¹ Sk. Juvāla Noa Harari ierakstu mikroblogošanas vietnē *Twitter*. If you want to preserve democracy, vote for politicians who respect the institutions that investigate and publish the truth, https://twitter.com/harari_yuval/status/164136512277067520?s=58&t=I6HLcsLmDhAuA8Sdxw7Vrg [aplūkots 30.03.2023.].

² Bonello G. *Misunderstanding the Constitution. How the Maltese judiciary undermines human rights*. Malta: BDL Publishing. Pēcvārds uz grāmatas vāka.

Latvijā kopš konstitucionālās jurisdikcijas izveides konstitucionālo taisnīgumu nodrošina Satversmes tiesa, aizsargājot Satversmi un tajā nostiprinātos principus un ietvertās vērtības, un tā ir tautas suverēnās varas nodrošinātāja līdzsvara un atsvara (*checks and balances*) sistēmā līdzās citiem varas orgāniem.

Tomēr līdzās demokrātijas konstitucionālisma pamatprincipu nodrošināšanai mūsdienu demokrātiski tiesiskās valstis saskaras ar virkni citiem jauniem un ne tik jauniem izaicinājumiem un apdraudējumiem (tostarp ar klimata pārmaiņām; brīvības un drošības līdzsvara meklēšanu digitalizācijas un nekontrolētu tehnoloģiju iespēju apstākļos, hibrīdkara, kara, imperiālisma ideju izplatības apstākļos; ar ārkārtas stāvokļiem – pandēmiju, imigrāciju un, visbeidzot, ar globālo cēloņsakarību komplicētību un konstitucionālo pluralismu). Tie prasa kalibrēt un pārskatīt arī līdzšinējo pieeju un meklēt jaunus risinājumus.

Aplūkojot attiecīgo jautājumu jau nedaudz detalizētāk, referātā tiks apskatīta Satversmes tiesas realizētās konstitucionālās kontroles un tajā lietoto metožu dinamika, konstitucionālās kontroles attīstības tendences un noslēgumā izdarīti galvenie secinājumi.

1. Konstitucionālās kontroles dinamika

Kopš konstitucionālās kontroles institūta izveides konstitucionalitātes pārbaude laika gaitā ir evolucionējusi, pilnveidojot un radot jaunas teorijas, principus, testus un citas metodes, kā arī iegūstot arvien lielāku nozīmi valsts pārvaldē, tostarp politiskajos procesos.

Līdz šim Latvijas tiesību doktrīnā Satversmes tiesas īstenotā konstitucionalitātes pārbaude tikusi raksturota kā negatīvā likumdevēja vai kvazilikumdevēja funkcija, kas tiek īstenota, lemjot par antikonstitucionālo tiesību normu spēkā esamību un iesaistoties dialogā ar likumdevēju par tiesību sistēmas pilnveidošanu.³ Tomēr 2020. gada izdevumā “Likumdošana Eiropā. Valstu ceļvedis” Latvijas konstitucionālā tiesa ierindota ne tikai pie negatīvajiem likumdevējiem, bet arī pie pozitīvajiem likumdevējiem (līdzās Vācijai un Zviedrijai), proti, starp tiesām, kas ievieš jaunus vispārējos noteikumus,⁴ kur aktīvākās tiesas pat nodēvētas par normu radītājam.⁵

Kā uzskatāmākos piemērus šim varētu minēt salīdzinoši nesenos Satversmes tiesas spriedumus garantētā minimālā ienākuma (GMI) līmeņa,⁶ sociālā nodrošinājuma pabalsta apmēra⁷ un bērna mātes partneres atvaļinājuma⁸ lietā, kur tiesa piemēroja cilvēka cieņu kā konstitucionālo vērtību, izraisot seismisku efektu Latvijas politiskajā vidē un raisot ļoti asas debates par iespējamu tiesas aktīvismu. Izskanēja pat politiku aicinājumi likvidēt Satversmes tiesu.

³ Sk.: Pleps J., Pastars E., Plakane I. Konstitucionālās tiesības. Trešais izdevums ar Daiņa Īvāna priekšvārdu. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2021, 583. lpp.

⁴ Sk.: Legislation in Europe. A Country by Country Guide. Karpen U. and Xanthaki H. (eds), Hart Publishing, 2020, p. 7.

⁵ Ibid.

⁶ Satversmes tiesas 25.07.2020. spriedums lietā Nr. 2019-24-03. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 121.

⁷ Satversmes tiesas 09.07.2020. spriedums lietā Nr. 2019-27-03. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 131.

⁸ Satversmes tiesas 12.11.2020. spriedums lietā Nr. 2019-33-01. Latvijas Vēstnesis, 2020, Nr. 222.

Tāpat bez vērtību jēdzieniem, kas ir ārkārtīgi plaši un ar dažādām dimensijām, Satversmes tiesa piemēro un konkretizē arī nerakstītās tiesību normas – vispārējos tiesību principus –, ko nerada likumdevējs.

Iespējams, par Satversmes tiesas iekļaušanu pozitīvo likumdevēju kategorijā un tās kritērijiem vēl var diskutēt, tomēr tie norāda uz Satversmes tiesas realizētās konstitucionālisma pārbaudes attīstību un Satversmes tiesas pieaugušo lomu.

Vienlaikus Satversmes tiesas lomas palielināšanās iespējama ne tikai caur jaunu normu radīšanu un/vai konkretizāciju, bet arī, piemēram, caur samērīguma izsvēršanu, kas ir viena no izaicinošākām (sarežģītākām) metodēm konstitucionalitātes pārbaudes procesā.

Satversmes tiesa izstrādājusi un laika gaitā pilnveidojusi dažādus testus tiesību normu atbilstības pārbaudei un saprātīga līdzsvara meklēšanai starp personas un valsts vai sabiedrības interesēm, tostarp pamattiesību ierobežojuma testu,⁹ samērīguma testu,¹⁰ valsts pozitīvā pienākuma izpildes testu,¹¹ valsts pozitīvā pienākuma testu ar pamattiesību ierobežojuma testa elementiem,¹² vienlīdzības principa testu,¹³ patvaļas aizlieguma testu un patvaļas aizlieguma testu vienlīdzības principa kontekstā,¹⁴ atšķirīgu samērīguma testu, pārbaudot pamattiesību ierobežojuma samērīgumu.¹⁵

Kaut gan Satversmes tiesa, lai nodrošinātu varas dalīšanas principa ievērošanu, spriedumos mēdz norādīt, ka tās kompetencē neietilpst *optimālāko risinājumu meklēšana, jo tas ir likumdevēja uzdevums. Tiesa var vienīgi norādīt, ka šādi saudzējoši līdzekļi pastāv*¹⁶ vai ka tās uzdevums nav *aizstāt likumdevēja rīcības brīvību ar savu viedokli par racionālāko risinājumu*,¹⁷ tomēr nevar izslēgt, ka dažādo testu piemērošanā izmantoti ne tikai juridiski apsvērumi un argumenti, tiesai nonākot pie secinājuma par viena vai otra risinājuma samērīgumu vai nesamērīgumu.

⁹ Satversmes tiesas 30.08.2000. spriedums lietā Nr. 2000-03-01.

¹⁰ Satversmes tiesas 19.03.2002. spriedums lietā Nr. 2001-12-01.

¹¹ Satversmes tiesas 19.12.2007. spriedums lietā Nr. 2007-13-03.

¹² Satversmes tiesas 25.01.2012. spriedums lietā Nr. 2011-08-01. Šāds tests tika piemērots, jo šajā lietā apstrīdētā norma nebija uzskatāma par ierobežojumu tiesībām uz sociālo nodrošinājumu un apstrīdētā norma neskāra arī valsts pozitīvo pienākumu izveidot un uzturēt sistēmu, kas vērsta uz pensionēšanās vecumu sasniegušo personu sociālo un ekonomisko aizsardzību. Un, lai arī tiesa atzina, ka likumdevēja lēmumiem par sociālo tiesību īstenošanu nozīmīga ir to politiskā dimensija, proti, lēmumi šajā jomā tiek pieņemti, pamatojoties ne tik daudz uz juridiskiem, bet vairāk uz politiskiem apsvērumiem, tomēr, tiesas ieskatā, arī politiskus lēmumus ierobežo Satversme, tāpēc likumdevēja rīcības brīvības apjomam, pieņemot lēmumus sociālo tiesību jomā, ir jāatbilst Satversmes normām un principiem.

¹³ Satversmes tiesas 11.10.2017. spriedums lietā Nr. 2017-10-01; Satversmes tiesas 18.10.2018. spriedums lietā Nr. 2017-35-03.

¹⁴ Satversmes tiesas 17.12.2019. spriedums lietā Nr. 2019-03-01.

¹⁵ Satversmes tiesas 12.03.2020. spriedums lietā Nr. 2019-11-01. Šāds atšķirīgs, samērīgs tests tika piemērots, vērtējot apstrīdētajā normā ietvertā tiesību uz pieeju kasācijas instances tiesai ierobežojuma samērīgumu lietā "Kasācijas atteikums civilprocesā mantiskos strīdos zem 2000 euro". Pārskatīto samērīguma testu Satversmes tiesa piemēroja, lai pārbaudītu, vai likumdevēja noteiktais leģitīmā mērķa sasniegšanas līdzeklis ir nepieciešams un saprātīgs, vai tas nodrošina taisnīgas tiesas īstenošanu demokrātiskā tiesiskā valstī, ievērojot tiesas neatkarību un rīcības brīvību.

¹⁶ Satversmes tiesas 04.11.2005. spriedums lietā Nr. 2005-09-01.

¹⁷ Satversmes tiesas 30.03.2010. spriedums lietā Nr. 2009-85-01.

Šādu secinājumu apstiprina Satversmes tiesas tiesnese Daiga Rezevska atsevišķās domās lietā Nr. 2016-14-01:

*Teorija, ka ekonomisku un politisku apsvērumu izmantošana juridiskajā argumentācijā nav pieļaujama, neatbilst mūsdienu demokrātiskas tiesiskas valsts pamatnormai. Šajā sakarā jāņem vērā, ka atbilstoši mūsdienu demokrātiskas tiesiskas valsts tiesiskajā sistēmā valdošajai tiesību izpratnei tiesību normas saturs ir ievērojami plašāks par tās tekstuāli uztveramo (pozitivizēto) daļu. Tiesību piemērotājs nevar pilnībā ignorēt apstākli, ka ikviena tiesiskā regulējuma pamatā pastāv noteikta politiska izšķiršanās, kas balstīta uz politiskiem un ekonomiskiem apsvērumiem.*¹⁸

Arī jaunākajā Latvijas tiesību doktrīnā tiek atzīts, ka likuma atbilstību konstitūcijai tiesa nevar konstatēt, pamatojoties tikai uz juridiskām metodēm, lielākoties šāds izvērtējums ir politisks jautājums.¹⁹

2. Attīstības tendences

Starptautiskajā tiesību doktrīnā kā 21. gadsimta galvenā iezīme parādījies un pamazām sāk nostiprināties jēdziens *judicialization of politics*, ar ko plašākā nozīmē tiek raksturota arvien pieaugošā paļaušanās uz tiesām un tiesiskajiem līdzekļiem svarīgu sociālo vērtību,²⁰ morālo pamatvērtību, sabiedriskās kārtības jautājumu un politisko strīdu risināšanā, kas, iespējams, ir viena no nozīmīgākajām 20. gadsimta beigū un 21. gadsimta sākuma valdības parādībām.²¹

Arī bijusi Satversmes tiesas tiesnese un priekšsēdētāja Ineta Ziemele atzinusi, ka šobrīd veidojas 21. gadsimta tiesas izpratne gan nacionālā, gan starptautiskā līmenī.²²

Jēdziena *judicialization of politics* oficiālu latvisko tulkojumu referāta autorei pagaidām nav izdevies atrast, bet, pamatojoties uz tā nozīmi un lietojumu, latviešu valodā to varētu tulkot kā '*politikas juridiskošana*'.

Šī fenomena pētniecības vajadzībām pavisam nesēn izveidota Eiropas Savienības Tiesas (Eiropas Savienības tiesu) lēmumu un lēmumu pieņēmēju datubāzes platforma, lai sekmētu empīriskus pētījumus par Eiropas Savienības tiesu politiku, jo līdz šim šāda veida pētījumi bija galvenokārt tikai par ASV tiesām.²³

Neskatoties uz oficiāla termina neesamību, šī fenomena klātbūtne un izpausmes ir novērojamas arī Satversmes tiesas praksē.

¹⁸ Satversmes tiesas tiesneses Daigas Rezevskas atsevišķās domas lietā Nr. 2016-14-01.

¹⁹ Pleps J., Pastars E., Plakane I. 2021, 590. lpp.

²⁰ Sk.: Brekke S. et al. The CJEU Database Platform: Decisions and Decision-Makers. *Journal of Law and Courts*, 2023, pp. 1–22, <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-law-and-courts/article/cjeu-database-platform-decisions-and-decisionmakers/69151433D88FD163B9CC997296CEE540> [aplūkots 14.03.2021. un 31.03.2023.].

²¹ Sk.: Hirschl R. The Judicialization of Politics. In: *The Oxford Handbook of Political Science*. Goodin R. (ed.), Oxford, 2011, pp. 253–274, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199604456.013.0013> [aplūkots 14.03.2023.].

²² Šāda atziņa pausta 26.07.2021. vasaras skolā "Starptautiskās un Eiropas tiesības: šī brīža izaicinājumi" Dr. Inetas Ziemeles zinātniskajā vadībā.

²³ Turpat.

Tā, piemēram, spriedumā lietā Nr. 2010-51-01 Satversmes tiesa norādījusi, ka *Tiesības un politika Satversmē ir cieši saistīti jēdzieni. Tiesiskā valstī politika nevar būt pilnīgi brīva no tiesībām un likumdevēju saista Satversmes prasības.*²⁴

Tāpat, neskatoties uz to, ka Satversmes tiesa neizšķir politiskus strīdus, atsevišķās Satversmes tiesā skatītās lietās vērtēti jautājumi, kas varētu būt pat tīri politiski: vēlēšanu procesi²⁵ un rezultāti,²⁶ Latvijas okupācija,²⁷ valsts nepārtrauktība un Latvijas atjaunošana,²⁸ partiju finansēšana.²⁹

Bijusī Satversmes tiesas tiesnese un priekšsēdētāja Ineta Ziemele intervijā žurnālam “Jurista Vārds” norādījusi:

*Es raugos gan uz tiesas spriešanu, gan visu tiesisko sistēmu kā dzīvu, nepārtrauktu, mijiedarbīgu procesu, nevis statiski, kā varbūt vairāk dara tiesību pozitīvistī. Visādā ziņā Satversmes tiesas tiesnešiem “visas antenas” nepārtraukti ir jāneregulē uz procesiem, kas notiek Latvijas sabiedrībā. Un, protams, arī tiesību zinātnē Latvijā un Eiropā, un citu valstu tiesu praksē. Lidz ar to šis process ir ļoti sarežģīts un reizē arī ļoti kvalitatīvs, un tā tam ir arī jābūt.*³⁰

Šie citētie apsvērumi daļēji sasaucas ar nesenā tiesību doktrīnā parādījušos *constitutional public reason* konceptu,³¹ kas ir tiesību un politiskās teorijas hibrīds, kurš apvieno konstitucionālisma doktrīnu un politikas filozofijas *public reason* konceptu (aktualizētā reinterpretācijā).

Skaidrojot *sabiedriskā iemesla* jeb *sabiedriskā saprāta* jēdziena mūsdienu reinterpretāciju, autors norāda, ka viņš izmanto tikai šīs idejas, kuras saknes meklējamas Tomasa Hobsa, Imanuela Kanta un Žana Žaka Ruso darbos, ietekmīgāko versiju, kas izstrādāta Džona Rola (*John Rawls*) priekšstatā par politisko liberālismu un kas kļuvusi arvien ietekmīgāka mūsdienu morāles un politiskās filozofijas jomā, pateicoties tās attīstībai Džona Rola, Jirgena Hābermāsa (*Jürgen Habermas*) un Džeralda Gausa (*Gerald Gaus*) darbos. Saskaņā ar Rola teoriju sabiedriskais iemesls ir cieši saistīts ar liberālo leģitimitātes principu, kas paredz, ka tikai tie tiesību akti, kuru pamatā ir argumenti un iemesli, par kuriem nevienam sabiedrības loceklim nevarētu būt racionāls iemesls ieblīst, var baudīt politisko leģitimitāti, un tādējādi tos var piemērot procesuāli (piespiedu kārtā) arī tiem, kuri tiem nepiekrīt.

²⁴ Satversmes tiesas 14.03.2011. spriedums lietā Nr. 2010-51-01.

²⁵ Satversmes tiesas 30.08.2000. spriedums lietā Nr. 2000-03-01; Satversmes tiesas 23.09.2002. spriedums lietā Nr. 2002-08-01; Satversmes tiesas 05.03.2003. spriedums lietā Nr. 2002-18-01; Satversmes tiesas 15.06.2006. spriedums lietā Nr. 2005-13-0106; Satversmes tiesas 22.02.2010. spriedums lietā Nr. 2009-45-01; Satversmes tiesas 05.02.2015. spriedums lietā Nr. 2014-03-01; Satversmes tiesas 29.06.2018. spriedums lietā Nr. 2017-25-01.

²⁶ Satversmes tiesas 22.02.2002. spriedums lietā Nr. 2001-06-03; Satversmes tiesas 29.06.2018. spriedums lietā Nr. 2017-32-05.

²⁷ Satversmes tiesas 25.03.2003. spriedums lietā Nr. 2002-12-01; Satversmes tiesas 13.05.2005. spriedums lietā Nr. 2004-18-0106; Satversmes tiesas 29.11.2007. spriedums lietā Nr. 2007-10-0102; Satversmes tiesas 23.04.2019. spriedums lietā Nr. 2018-12-01.

²⁸ Satversmes tiesas 13.05.2010. spriedums lietā Nr. 2009-94-01; Satversmes tiesas 17.02.2011. spriedums lietā Nr. 2010-20-0106; Satversmes tiesas 29.06.2018. spriedums lietā Nr. 2017-25-01.

²⁹ Satversmes tiesas 15.12.2022. spriedums lietā Nr. 2021-36-01.

³⁰ Ziemele I. Satversmes tiesas tiesnešiem “visas antenas” ir jāneregulē uz procesiem, kas notiek sabiedrībā. *Jurista Vārds*, 2020, Nr. 46 (1156), 11. lpp.

³¹ Sk.: Sadurski W. *Constitutional Public Reason*. Oxford University Press, 2023. Preface. Bez lapu numerācijas.

Kā norādījis šī *konstitucionālā sabiedriskā iemesla* koncepta autors, jebkura pārbaude, kas balstās uz likumdošanas faktisko motīvu otrreizēju uzminēšanu, ir *prima facie* nerealizējama, tāpēc ir nepieciešama objektivizēta pieeja motīviem, ko var konstatēt, veicot pamatotības analīzi, balstoties uz argumentāciju no ietekmes uz motīviem (visticamāk, iespējamām).³² Citiem vārdiem – tiesnešu lēmumiem un interpretācijām būtu jābalstās uz iemesliem, kas ir sabiedriski pamatoti (kur ņemts vērā plašākais sociālais un politiskais konteksts) un kas pārlicina dažādus pilsoņus neatkarīgi no viņu pārliecības vai vērtībām.

Tomēr, lai arī, no vienas puses, *konstitucionālā sabiedriskā iemesla* izmantošana konstitucionālisma pārbaudē varētu tikt uzskatīta par veidu, kā veicināt demokrātisko leģitimitāti, tas pēc būtības ir politisks koncepts, tāpēc pastāv riski, ka to var izmantot, lai attaisnotu atsevišķas ideoloģiskas nostājas.

Vienlaikus autore piekrīt, ka ir nepieciešams pilnveidot konstitucionālās kontroles pieeju un metodes, jo dzīvā konstitucionālisma ideja konfliktē ar tradicionālo teleoloģisko metodi. To apliecina arī Eiropas Savienības Tiesai veltītā kritika, ka, izmantojot teleoloģiskās interpretācijas metodi, Tiesa paplašina savas pilnvaras un sašaurina dalībvalstu kompetences.³³ Neskatoties uz argumentiem, ar kuriem atspēkota daļa pārmētumu par politisko aktīvismu teleoloģiskās metodes piemērošanā,³⁴ spriedze starp Tiesu un dalībvalstu konstitucionālām tiesām saglabājas arī neseno aktualizētajā jautājumā par konstitucionālās identitātes koncepcijas atdzimšanu Eiropā.

Kopsavilkums

1. Nav šaubu, ka kopš konstitucionālās kontroles institūta izveides konstitucionālītātes pārbaude laika gaitā ir evolucionējusi, pilnveidojot un radot jaunas teorijas, principus, testus un citas metodes, kā arī iegūstot arvien svarīgāku nozīmi valsts pārvaldē, tostarp politiskajos procesos, un šis process turpina būt dinamisks, jo, sabiedrībai attīstoties, attīstās arī tiesības, tostarp veidojas starpnozaru koncepti jeb hibrīdkoncepti, kā, piemēram, darbā aplūkotais *constitutional public reason*, kas apvieno konstitucionālisma doktrīnu un politikas filozofijas konceptu. Politoloģe Iveta Kažoka, reaģējot uz šīm attīstības tendencēm, norādījusi, ka tiesneši

*ir tie, kas nepilnīgu cilvēku nepilnīgā procesā pieņemtās nepilnīgās ieceres izsaka skaidrāk, racionālāk, izdomā normatīvajiem tekstiem sabiedrības pārmaiņām atbilstošu jēgu. [...] Diez vai tiesību teorija vispār varētu eksistēt, ja tās pamatā nebūtu ticība tam, ka katrai normai ir "visīstākā" interpretācija.*³⁶

³² Sk.: Sadurski W. 2023, p. 361.

³³ Sk.: Lenārtss K., Gutjers-Fonss A. H. Eiropas Savienības tiesas interpretācijas metodes. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2022, 74.–75. lpp.

³⁴ Turpat, 76.–85. lpp.

³⁵ Satori.lv. Mikroblogošanas vietne *Twitter*. 02.03.2023., <https://twitter.com/SatoriLV/status/1631231297388711936> [aplūkots 14.03.2023. un 31.03.2023.].

³⁶ Kažoka I. Mikroblogošanas vietne *Twitter*. 03.03.2023., <https://twitter.com/ivetakazoka/status/1631657568891273218?s=11&t=I6HLcsLmDhAuA8Sdxw7Vrg> [aplūkots 14.03.2023. un 31.03.2023.].

2. Atsaucoties uz referāta ievaddaļā citēto Harari, Satversmes tiesas leģitimitātē svarīga nozīme ir un arī turpmāk būs tās spējai pārbaudīt un pamatot konstitucionālo taisnīgumu, vienlaikus neizjaucot līdzsvara un atsvara (*checks and balances*) sistēmu. Arī jaunu metožu meklēšanā un lietošanā ir viena lieta, ko nedrīkst darīt konstitucionālā tiesa: apzināta, mērķtiecīga politikas taisīšana.³⁷ Vienlaikus Satversmes tiesas juridisks aktīvisms ir ierobežots, jo, lai arī konstitūcija ir aktīva, tiesnesis reaģējošs. Viņš var izlemt tikai viņam uzdotos jautājumus.³⁸
3. Konstitucionalitātes pārbaudes lomu modernās demokrātijas harmonizēšanā ietekmē dažādi modernās demokrātijas procesi, izaicinājumi un iespējas, tāpēc arvien lielāka loma ir dažādu dialogu veidošanai ar sabiedrību un citām valsts pārvaldes iestādēm gan vietējā mērogā, gan arī starptautiskā mērogā.

³⁷ Pleps J., Pastars E., Plakane I. 2021, 590. lpp.; sk. arī: Endziņš A. Tiesu sistēmas un politikas saskarsme un dinamika. *Jurista Vārds*, 2002, Nr. 9 (242).

³⁸ Carcassonne G., Guillaume M. *La Constitution*. Seizieme edition, 2022, b. v. Editions du Seuil, p. 425.

JURIDISKĀ SILOĢISMA JĒDZIENS

NOTION OF LEGAL SYLLOGISM

Jānis Musts, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes doktorants

Summary

To properly engage with the notion of the legal syllogism, a sufficiently broad definition is required. The aim of this paper is to create such a definition. The author concludes that the legal syllogism is a deductive argument with a predetermined content that is related to the application of legal norms.

Atslēgvārdi: juridiskis siloģisms, definīcija, tiesību teorija

Keywords: legal syllogism, definition, theory of law

Ievads

Joprojām aktuāls ir jautājums par juridiskā siloģisma nozīmi tiesību normu piemērošanā. Šo faktu apliecina nesenie pētījumi, kuros šī tēze tiek no jauna kritiski iztirzāta.¹ Lai šādi pētījumi būtu veiksmīgi, vispirms jānoskaidro juridiskā siloģisma definīcija. Eksistē vērā ņemams skaits dažādu juridiskā siloģisma izpratņu. Juridiskā siloģisma jēdziena definīcija, kura aptver šīs dažādās izpratnes, palīdzēs noskaidrot tās pazīmes, kuras līdzdala visi juridiskie siloģismi.

Darba mērķis ir pilnveidot juridiskā siloģisma jēdzienu, atklājot pazīmes, kuras piemīt ikvienam juridiskajam siloģismam.

Lai sasniegtu šo mērķi, darbā tiek izvirzīti divi uzdevumi:

- 1) salīdzināt juridiskos siloģismus, lai noskaidrotu juridiskā siloģisma nozīmi;
- 2) izveidot juridiskā siloģisma jēdziena definīciju, kas aptvertu šo nozīmi.

Darbā izmantotas trīs zinātniskās metodes – salīdzinošā, deduktīvā un induktīvā metode. Salīdzinošo metodi autors izmanto, lai noskaidrotu juridisko siloģismu atšķirīgās iezīmes. Induktīvā metode tiek izmantota, lai nonāktu pie kritērijiem par to, kādi elementi juridiskā siloģisma definīcijā nedrīkst parādīties, bet deduktīvā metode – lai pārbaudītu, vai konkrētas juridiskā siloģisma definīcijas nonāk pretrunā ar šiem kritērijiem.

¹ D'Almeida L. D. On the Legal Syllogism. In: *Dimensions of Normativity: New Essays on Metaethics and Jurisprudence*, D. Plunkett, S. Shapiro, and K. Toh (eds), New York: Oxford University Press, 2019, pp. 335–364.

1. Juridiskā siloģisma jēdziena nozīme

Tiesību teorijas diskursā eksistē dažādas juridiskā siloģisma izpratnes. Lai varētu atrast tādu definīciju, kas tās visas aptver, šīs dažādās juridiskā siloģisma izpratnes ir jāsalīdzina un jāsaprot, kas šīs izpratnes vieno un atšķir.

Pirmā juridiskā siloģisma autors ir vācu tiesību zinātnieks Roberts Aleksijs (*Robert Alexy*).

Premisa 1.: $(x)(Tx \rightarrow ORx)$ – piemērojamā tiesību norma.

Premisa 2.: $(x)(M^1x \rightarrow Tx)$ – valodas lietojuma noteikums.

Premisa 3.: $(x)(M^2x \rightarrow M^1x)$ – valodas lietojuma noteikums.

Premisa (n + 2): $(x)(Sx \rightarrow M^n x)$ – valodas lietojuma noteikums.

Premisa (n + 3): Sa – faktiskais sastāvs.

Secinājums: ORa – tiesiskās sekas (pienākums veikt noteiktu darbību R), kuras attiecinātas uz konkrētu tiesību subjektu.²

Šī juridiskā siloģisma struktūra sastāv no šādiem elementiem: “ x ” ir mainīgais, kas tver tiesību subjektus; “ a ” ir konkrēts tiesību subjekts; “ O ” ir deontiskais operators, kas noteic, ka kāda darbība ir obligāta; “ \rightarrow ” ir implikācijas (**ja.., tad..**) loģiskais operators; “ T ” apzīmē tiesiskā sastāva pazīmes; “ R ” ir tiesiskajās sekās noteikta darbība; “ M ” ir tiesisko sastāvu precizējoši predikāti, kurus formulā nošķir ar indeksiem 1, 2, n , u. tml.; S ir faktiskie apstākļi; “ (x) ” ir **predikātu loģikas** sintakses elements, kuru var izteikt ar “visiem x ”. Šī shēma ir īpatnēja ar to, ka tai nav strikti noteikts premisu skaits, jo tajā pēc vajadzības tiek iekļauti valodas lietojuma noteikumi, kuri palīdz pamatot to, ka faktiskais sastāvs ir viens no tiesību normas tiesiskā sastāva gadījumiem. R. Aleksijs dod turpmāko piemēru.

(1) Ikviens, kurš izdara slepkavību (T), ir sodāms ar mūža ieslodzījumu (OR).

(2) Ikviens, kurš nodevīgi nogalina cilvēku (M^1), izdara slepkavību (T).

(3) Ikviens, kurš apzināti izmanto stāvokli, kurā cietušais ir neaizsargāts un nesaprot notiekošo, lai viņu nogalinātu (M^2), nodevīgi nogalina cilvēku (M^1).

(4) Ikviens, kurš nogalina guļošu personu situācijā, kad cietušais nav veicis nekādas speciālas darbības, lai sevi pasargātu (S), apzināti izmanto stāvokli, kurā cietušais ir neaizsargāts un nesaprot notiekošo, lai viņu nogalinātu (M^2).

(5) a nogalināja guļošu personu situācijā, kad cietušais nav veicis nekādas speciālas darbības, lai sevi pasargātu (S).

(6) a ir sodāms ar mūža ieslodzījumu (OR).³

Otrā juridiskā siloģisma variants ir ar fiksētu premisu skaitu.

Premisa 1.: Pazīmes A, B, C, E raksturo darbību D

Premisa 2.: Subjekta s darbībai d ir pazīmes a, b, c, e

Secinājums: Subjekta s darbība d ir darbības D paveids⁴

Lai gan šajā juridiskā siloģisma shēmā ir grūtāk atpazīt izmantoto loģiku, tomēr šīs shēmas pamatā ir **kategoriskais siloģisms**. Šajā shēmā pirmā premisa un secinājums

² Alexy R. A Theory of Legal Argumentation. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification. Translated by Ruth Adler and Neil MacCormick. Oxford: Clarendon Press, 1989, pp. 221–230; Alexy R. On Balancing and Subsumption. A Structural Comparison. An International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law. Ratio Juris, 4 (16), 2003, p. 433.

³ Alexy R. 2003, p. 434.

⁴ Plotnieks A. Tiesību teorija & juridiskā metode. Otrais papildinātais un pārstrādātais izdevums. Rīga: Izglītības solī, 2013, 254.–257. lpp.

nesatur noteiktu pienākumu, tiesības vai sankcijas, kuras tiek attiecinātas uz noteiktu personu. Tā vietā juridiskā siloģisma secinājums ir par to, ka konkrēta persona ir izdarījusi noteiktu darbību, piemēram, zādzību vai slepkavību.⁵

Trešais juridiskā siloģisma variants ir balstīts pareizā domāšanas formā, kura formālajā loģikā ir pazīstama ar nosaukumu *modus ponens*.⁶

Premisa 1.: Ja *A*, tad *B*

Premisa 2.: *A*

Secinājums: *B*

Autors uzskata, ka šis juridiskā siloģisma variants ir īpatnējs ar to, ka to nevar tiešā veidā izmantot tiesību normu piemērošanas pamatojumā. A. R. Lodders (*Arno R. Lodder*) norāda, ka pirmās premisas forma (Ja *A*, tad *B*) ir piemērota, lai tvertu tiesību normas vispārējo dabu (angļu val. – *universality of rules*), bet otrā premisa (*A*) – lai tvertu konkrētas lietas individualitāti (angļu val. – *individuality of the case*).⁷ Šāds uzskats ir kļūdainais divu iemeslu dēļ. **Pirmkārt**, pirmās premisas forma (Ja *A*, tad *B*) nav piemērota, lai tvertu to, ka tiesību norma ir **vispārēja**, bet gan to, ka tiesību norma ir **hipotētiska**, proti, lai iestātos tiesiskās sekas, ir jāiestājas tiesību normā noteiktajiem priekšnoteikumiem – tiesiskajam sastāvam. Izteikumu loģikā,⁸ ar kuru tiek formalizēts saliktais izteikums “Ja *A*, tad *B*”, neeksistē tādu konceptu un simbolu, lai norādītu, ka kāds izteikums ir vai nav vispārējs.⁹ Siloģistikas un predikātu loģikas gadījumā šādu problēmu nav. Siloģistikā tiesību normas struktūru vienkāršos gadījumos var izteikt ar “**Visi** *A* ir *B*”, bet predikātu loģikā ar “**Visiem** *x*, ja *Ax*, tad *Bx*”.

Otrkārt, apgalvojums, ka otrā premisa tver konkrētas lietas individualitāti, ir aplams, jo, ja ar simbolu “*A*” pirmajā premisā tiek apzīmēts tiesiskais sastāvs, tad arī otrās premisas saturs ir identisks ar tiesiskā sastāva saturu. Tiesību normas tiesiskais sastāvs ir apzināti veidots tā, lai tas būtu abstrakts, jo šādi tas tver daudzus dzīves gadījumus.¹⁰ Tātad šāds juridiskais siloģisms, kura struktūra formalizēta izteikumu loģikā un atbilst pareizai domāšanas formai *modus ponens*, nevar tvert konkrētas lietas individualitāti.

Šāds juridiskais siloģisms nevarētu parādīties tiesību normu piemērošanas pamatojumā, bet tam var būt cita funkcija, piemēram, parādīt tiesību normu piemērošanas būtību, kas ir cieši saistīta ar tiesību normas **hipotētisko dabu**.

Salīdzinot visus trīs juridiskā siloģisma variantus, var veikt vairākus novērojumus, kas ļauj izdarīt tālākus secinājumus par to, kas jāņem vērā, veidojot juridiskā siloģisma jēdziena definīciju. **Pirmkārt**, katrs no šiem trim juridiskā siloģisma variantiem ir balstīts uz atšķirīgu loģiku. Tas nozīmē, ka juridiskā siloģisma definīciju nevar sašaurināt, norādot, ka juridiskais siloģisms ir balstīts noteikta veida loģikā, piemēram, siloģistikā, izteikumu loģikā vai predikātu loģikā.

⁵ Sk. arī: Guiu M. Legal Classification and Judicial Syllogism. *Juridical Tribune*, 2018, Vol. 8, Special issue, pp. 139–147.

⁶ Feteris E. T. *Fundamentals of Legal Argumentation. A Survey of Theories of the Justification of Judicial Decisions*. Second edition. Dordrecht: Springer Nature, 2017, p. 26.

⁷ Lodder A. R. *Law, Logic, Rhetoric: A Procedural Model of Legal Argumentation*. In: Rahman S. et al. *Logic, Epistemology, and the Unity of Science. Logic, Epistemology, and the Unity of Science*, Vol. 1. Dordrecht: Springer, 2009, p. 577.

⁸ Hausman A., Kahene H., Tidman P. *Logic and Philosophy: A Modern Introduction*. 13th edition. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2021, pp. 19–50.

⁹ Stelmach J., Brozek B. *Methods of legal reasoning*. Dordrecht: Springer, 2006, p. 25.

¹⁰ Neimanis J. *Ievads tiesībās*. Rīga: zvērināts advokāts Jānis Neimanis, 2004, 45. lpp.

Otrkārt, juridiskajiem siloģismiem mēdz būt atšķirīgs premisu skaits. Pirmajā tuvinājumā šāds novērojums varētu pārsteigt, jo jēdzieni “juridiskais siloģisms” satur vārdu “siloģisms”, kuram ir vairākas nozīmes. Pirmā nozīme ir cieši saistīta ar siloģistiku, respektīvi, ar “siloģismu” tiek domāts **kategoriskais siloģisms**, kas sastāv no divām premisām un secinājuma.¹¹ Otrā nozīme ir plašāka, jo aptver jebkuru deduktīvu argumentu, kam ir divas premisas un secinājums (piem., disjunktīvais un hipotētiskais siloģisms).¹² Nevienai no šīm divām vārda “siloģisms” nozīmēm neatbilst R. Aleksija juridiskā siloģisma loģiskā forma, jo tā var saturēt vairāk par divām premisām. Tātad juridiskā siloģisma definīciju nevar veidot tā, lai tā paredzētu konkrētu premisu skaitu.

Treškārt, šo trīs juridisko siloģismu premisu un secinājuma saturs atšķiras. Piemēram, R. Aleksija juridiskā siloģisma secinājums uz konkrētu tiesību subjektu attiecinā konkrētas tiesiskās sekas (piem., pienākumu veikt kādu darbību), bet otrā juridiskā siloģisma secinājums ir par to, ka konkrēts tiesību subjekts jau ir izdarījis konkrētu juridiski nozīmīgu darbību, piemēram, laupīšanu. Arī abu argumentu pirmās premisas atšķiras. Tātad juridiskā siloģisma definīcija nevar saturēt konkrētas norādes par premisu un secinājuma saturu.

Visbeidzot, salīdzinot šos trīs juridiskos siloģismus, var pamanīt, ka tie nav vienādā mērā saistīti ar tiesību normu piemērošanas pamatojumu. Pirmos divus juridiskos siloģismus principā var iekļaut tiesību normu piemērošanas pamatojumā, bet trešo nevar, jo tas var vienīgi kalpot kā vispārīgs tiesību normu piemērošanas būtības raksturojums. Tas nozīmē, ka šo juridisko siloģismu funkcijas var atšķirties. Tātad juridiskā siloģisma definīcija jāveido tā, lai tā nepamatoti nesašaurina juridiskā siloģisma funkciju daudzējādību.

2. Juridiskā siloģisma jēdziena definīcija

Klasiskā definīcija sastāv no vairākiem elementiem:

- 1) definējamā jēdziena;
- 2) tuvākās ģints;
- 3) sugas atšķirības.¹³

Tuvākā ģints ir tāda klase, kuras apakšklase ir definējamais jēdziens, bet sugas atšķirība satur tās būtiskās pazīmes, kas raksturo definējamā jēdziena īpatnības.¹⁴ Juridiskā siloģisma gadījumā definējamā jēdziena izvēle nav triviāla, jo līdzās jēdzienam “juridiskais siloģisms” (angļu val. – *legal syllogism*) zinātniskajā literatūrā parālēli tiek izmantoti arī citi jēdzieni, ar kuriem mēdz apzīmēt vienu un to pašu denotātu:

- tiesnešu siloģisms (angļu val. – *judicial syllogism*);¹⁵
- subsumpcijas formula (angļu val. – *subsumption formula*);
- iekšējais pamatojums (angļu val. – *internal justification*);

¹¹ Hausman A., Kahene H., Tidman P. 2021, pp. 328–361.

¹² Ibid., p. 88.

¹³ Vedins I. Loģika. Mācību grāmata augstskolām. Rīga: Avots, 2000, 115.–117. lpp.

¹⁴ Turpat, 116. lpp.

¹⁵ Timoshina E., Kraevsky A. Law and Logic: E. Bulygin's Deductive Pattern of Judicial Reasoning. WISDOM, 2021, 1 (1), p. 212.

- tiesisko seku noteikšanas siloģisms (vācu val. – *der Syllogismus der Rechtsfolgebestimmung*);¹⁶
- tiesību normu piemērošanas loģiskā shēma (vācu val. – *das logische Schema der Gesetzesanwendung*).

Nemot vērā, ka šī pētījuma mērķis ir izveidot definīciju, kura aptvers dažādus juridiskos siloģismus, jāizvēlas tāds definējams jēdziens, kas ir pēc iespējas neitrāls, proti, tāds, kura jēga nepamatoti neizslēdz noteikta veida juridiskos siloģismus no jēdziena tvēruma.

Autors uzskata, ka jēdzienu “subsumpcijas formula” nevajadzētu izmantot kā definējamo jēdzienu, jo vārds “subsumpcija” liecina par juridiskā siloģisma funkciju, kuru līdzdala tikai daļa no pētījumā analizētajām juridiskā siloģisma izpratnēm. Turklāt jēdziens “subsumpcijas formula” ir viegli sajaucams ar līdzīgu jēdzienu, kas Latvijas tiesību teorijas diskursā jau tiek izmantots, proti, “subsumpcijas slēdziens”.¹⁷

Jēdzienam “iekšējais pamatojums” ir vairākas izpratnes. Piemēram, R. Aleksijs popularizēja jēdziena “iekšējais pamatojums” izpratni, kurā tas tiek izmantots kā sinonīms jēdzienam “juridiskais siloģisms”,¹⁸ bet sākotnēji tam bija plašāka nozīme, proti, Ježijs Vrublevskis (*Jerzy Wróblewski*) to attiecināja uz jebkuru pareizu deduktīvu argumentu, ar kuru pamato lēmumu.¹⁹ Tā kā joprojām tiek izmantotas abas jēdziena “iekšējais pamatojums” izpratnes un ir pietiekami labas alternatīvas, tad vēlams izvēlēties citu definējamo jēdzienu.²⁰ Turklāt jēdziens “iekšējais pamatojums” paredz noteiktu izpratni par tiesību normu piemērošanas pamatojuma struktūru, kura sastāv no divām daļām, respektīvi, iekšējā pamatojuma un ārējā pamatojuma, ar kuru pamato iekšējā pamatojuma premisas.²¹ Tas nozīmē, ka jēdziens “iekšējais pamatojums” izslēdz juridiskā siloģisma struktūras, kuras kopā ar juridiskā siloģisma premisu pamatojumu neaptver visu tiesību normu piemērošanas pamatojumu.

Jēdzienu “tiesisko seku noteikšanas siloģisms” nevajadzētu izmantot kā definējamo jēdzienu, jo ne visi juridiskie siloģismi ir veidoti tā, lai ar tiem varētu noteikt tiesiskās sekas,²² un Latvijas tiesību teorijas diskursā ir ļoti līdzīgs jēdziens – “**juridisko** seku noteikšanas siloģisms”.²³

Ar jēdzienu “tiesību normu piemērošanas loģiskā shēma” sākotnēji aptvēra tiesību normu piemērošanas pamatojuma struktūru, kurā citstarp tiek iekļauts juridiskais siloģisms un subsumpcijas slēdziens.²⁴ Savukārt dažos Latvijas tiesību teorētiķu

¹⁶ Larenz K., Canaris C. W. *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Dritte, neu bearbeitete Auflage. Berlin, Heidelberg, New York, Barcelona, Budapest, Hongkong, London, Mailand, Paris, Tokyo: Springer Verlag, 1995, S. 92.

¹⁷ Neimanis J. 2004, 140. lpp.; Kalniņš E. *Tiesību normu piemērošanas loģiskā shēma*. Grām.: Juridiskās metodes pamati. 11 soļi tiesību normu piemērošanā. Melņikis E. (zin. red.). Rīga: Latvijas Universitāte, 2003, 26. lpp.

¹⁸ Alexy R. 1989, p. 221.

¹⁹ Wróblewski J. *Legal Decision and Its Justification*. *Logique et Analyse*, 1971, Vol. 14, No. 53/54, p. 412.

²⁰ Sk., piem.: Araszkievicz M. *Critical Questions to Argumentation Schemes in Statutory Interpretation*. *Journal of Applied Logics – IfCoLog Journal*, 2021, Vol. 8, No. 1, p. 294.

²¹ Wróblewski J. 1971, p. 412.

²² Guiu M. 2018, pp. 139–147.

²³ Plotnieks A. 2013, 254.–257. lpp.

²⁴ Larenz K., Canaris C. W. 1995, S. 91.

darbos šis jēdziens tiek izmantots kā sinonīms jēdzienam “juridiskais siloģisms”.²⁵ Ņemot vērā sākotnējo izpratni, nebūtu vēlams to izmantot kā definējamo jēdzienu, lai aptvertu dažādās juridiskā siloģisma izpratnes.

Jēdzieni “juridiskais siloģisms” un “tiesnešu siloģisms” ir relatīvi neitrāli un nepamatoti nesašaurina definīcijas tvērumu. Autors uzskata, ka jēdziens “juridiskais siloģisms” ir labākā no dotajām alternatīvām, jo tas ir plaši izmantots un nerada nepareizu priekšstatu par to personu loku, kurām tas jāizmanto, piemērojot tiesību normas.

Juridiskā siloģisma jēdziena definīcijās tuvākā ģints mēdz būt noteikta veida slēdziena struktūra, piemēram, kategoriskais siloģisms (*modus barbara*) vai *modus ponens*, bet sugas atšķirība – attiecīgā slēdziena premisu un secinājuma satura izklāsts.²⁶ Šādas definīcijas neatbilst šajā darbā izvirzītajiem nosacījumiem, jo pārlietu sašaurina definīcijas tvērumu. Autors uzskata, ka, lai izveidotu pietiekami plašu definīciju, tuvākā ģints ir jāabstrahē, proti, konkrētas slēdziena struktūras vai konkrētas loģikas vietā kā **tuvāko ģinti** jāizmanto **deduktīvs slēdziens (arguments)**. Šādi juridiskais siloģisms tiek nodalīts no cita veida slēdzieniem, piemēram, induktīviem slēdzieniem.

Protams, juridiskais siloģisms nav tikai deduktīvs slēdziens. Lai gan iepriekš secinājām, ka juridiskā siloģisma jēdziena definīciju nevar ierobežot, nosakot konkrētu premisu un secinājuma saturu, tomēr var abstrahēt un apgalvot, ka **juridiskajam siloģismam ir noteikts saturs, kas saistīts ar tiesību normu piemērošanu**. Šī sugas atšķirība sastāv no vairākiem būtiskiem elementiem. **Pirmkārt**, ar vārdiem “noteikts saturs” no definīcijas tiek izslēgti visi tie deduktīvie argumenti, kuri var parādīties tiesību normu piemērošanas pamatojumā, bet tiem nav iepriekš tiesību teorijā determinēta satura.

Otrkārt, vārds “saistīts” pieļauj juridiskā siloģisma funkciju daudzējādību. Piemēram, šāda definīcija pieļauj to, ka:

- juridiskais siloģisms faktiski ir tiesību normu piemērošanas pamatojuma daļa;
- slēdziens, kuru jāvar rekonstruēt no lietas risinājuma;
- slēdziens, kas parāda tiesību normu piemērošanas būtību, ciktāl tiesību normas ir hipotētiskas.

Visbeidzot, tas, ka juridiskā siloģisma saturs ir saistīts ar tiesību normu piemērošanu, izslēdz tādu deduktīvu argumentus, kam ir noteikts saturs, bet tiem nav saistības ar tiesību normu piemērošanas pamatojumu. Autors ar jēdzienu “tiesību normu piemērošanas pamatojums” apzīmē argumentu kopumu, kas ir vērsts uz to, lai pamatotu noteiktu tiesisko seku iestāšanos. Tas nozīmē: ja viss lietas risinājuma pamatojums ir vērsts uz vairāku tiesisko seku iestāšanos, tad tas satur vairākus tiesību normu piemērošanas pamatojumus.

Jēdzienu “tiesību normu piemērošanas pamatojums” nevajag jaukt ar jēdzienu “lietas risinājuma pamatojums”, jo otrais jēdziens ir plašāks. Lietas risinājuma pamatojums var būt vērsts uz vairākiem mērķiem, piemēram, **informēt** par domu

²⁵ Kalniņš E. 2003, 26. lpp.; Šablovska E. Judikatūras atziņu iztulkošanas problēmas. Jurista Vārds, 2010, Nr. 6 (601).

²⁶ Neimanis J. 2004, 137.–138. lpp.; MacCormick N. Rethoric and the Rule of Law. A Theory of Legal Reasoning. New York: Oxford University Press, 2005, p. 32.

gaitu, kas tiesību normu piemērotāju noved pie lietas risinājuma, un **pārliecināt** par risinājuma pareizību.²⁷ Pirmo un daļēji arī otro mērķi var sasniegt ar tiesību normu piemērošanas pamatojumu, bet, lai pilnībā sasniegtu otro mērķi, var nākties lietas risinājumā iekļaut papildu argumentus. Šādu nošķirumu starp dažādiem lietas risinājuma pamatojuma mērķiem var atrast ne tikai tiesību zinātnē, bet arī tiesu praksē.

Senāts lietā SKA-167/2020, atsaucoties uz Eiropas Cilvēktiesību tiesas judikatūru, ir atzinis, ka spriedums ir pienācīgi motivēts, ja:

- 1) tas ļauj saprast, kāpēc tiesa nonākusi pie konkrēta rezultāta;
- 2) tas procesa dalībniekiem ļauj saprast, ka tie ir sadzirdēti, proti, to argumenti ir uzklauti un pienācīgi novērtēti.²⁸

Piemēram, ja viena puse uzskata, ka lietā jāizmanto analogija, bet tiesa nepiekrīt, pamatojoties uz to, ka attiecīgās tiesību normas *ratio legis* to nepieļauj, tad tiesa var izmantot slēdzienu par pretējo (*argumentum a contrario*). Šāds slēdziens ir par tiesību normu **nepiemērošanu**. Tātad lietas risinājuma pamatojumā ārpus tiesību normu piemērošanas pamatojuma var parādīties deduktīvi slēdzieni ar noteiktu saturu, bet tie nebūs juridiskie siloģismi.

No iepriekš rakstītā var secināt, ka juridiskais siloģisms ir deduktīvs slēdziens ar noteiktu saturu, kas saistīts ar tiesību normu piemērošanu.

Kopsavilkums

Pētījuma rezultātā autors izvirza turpmākās tēzes.

1. Juridiskā siloģisma definīcija:
 - a) nevar noteikt, ka juridiskais siloģisms ir balstīts noteikta veida loģikā;
 - b) nevar saturēt norādes par konkrētu premisu skaitu;
 - c) nevar saturēt konkrētas norādes par premisu un secinājuma saturu;
 - d) nevar nepamatoti sašaurināt juridisko siloģismu funkciju daudzējādību.
2. Jēdziens “juridiskais siloģisms” ir pietiekami neitrāls un plaši izmantots, lai to varētu izmantot kā definējamo jēdzienu, ar kuru aptvert lielo juridisko siloģismu daudzējādību.
3. Nule uzskaitītajiem kritērijiem atbilst tāda definīcija, kura noteic, ka **juridiskais siloģisms ir deduktīvs slēdziens ar noteiktu saturu, kas saistīts ar tiesību normu piemērošanu**.

²⁷ Bārdiņš G. Dialoga loma tiesas spriešanā. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2016, 183. lpp.

²⁸ Augstākās tiesas 03.03.2020. spriedums lietā SKA-167/2020, 22. punkts, <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/6146> [aplūkots 29.01.2023.].

STUDENTU SEKCIJA

EITANĀZIJAS KONSTITUCIONALITĀTE

CONSTITUTIONALITY OF EUTHANASIA

Aleksandra Kristiāna Priede

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes

2. kursa studente

Summary

The right to life is the bedrock of all human rights. It is a natural right that arises from the fact of being born. While the right to life seems self-evident today, it still remains an open question whether it also encompasses the right to die, hence – the right to euthanasia. International law does not regulate euthanasia, it is left to the discretion of each state. In this article, the author analyses the compatibility of euthanasia with the Latvian legal system. The article examines whether and how the human right to life can be legally restricted. Most importantly, the ways in which the right to life could be restricted as a justification, and whether it is possible for the right of euthanasia to become a part of our legal system.

Atslēgvārdi: eitanāzija, cilvēktiesības, vispārējie tiesību principi, konstitūcija

Keywords: euthanasia, human rights, general principles of law, constitution

Ievads

Ikreiz, kad eitanāzija tiek legalizēta kādā valstī, arī Latvijā aktualizējas jautājums par eitanāzijas nepieciešamību. Likumdevējs eitanāzijas jautājumā šobrīd nav veicis plašas diskusijas par tās nepieciešamību, tomēr sabiedrībā šis temats ir aktuāls, uz ko norāda neskaitāmas balsu vākšanas iniciatīvas. Raksta mērķis ir noskaidrot eitanāzijas atbilstību cilvēka pamattiesībām, kuras tiek nodrošinātas ar vispārējiem tiesību principiem. Mērķa sasniegšanai autore izvirza šādus uzdevumus: noskaidrot eitanāzijas jēdzienu un dzīvības tiesību saturu, izpētīt eitanāzijas atbilstību cilvēka pamattiesībām, noskaidrot likumdevēja rīcības brīvību eitanāzijas legalizēšanā. Raksta izstrādes laikā autore izmantoja analītisko pētniecības metodi, pētot eitanāzijas jēdzienu, induktīvo pētniecības metodi, izdarot secinājumus par tiesību normu savstarpējo mijiedarbību, kā arī vēsturisko pētniecības metodi, pētot valsts varas pakāpenisko ietekmi uz cilvēka pašnoteikšanās tiesību ierobežošanu.

1. Eitanāzijas termins un veidi

Eitanāzija, saukta arī par žēlastības nogalināšanu, pēc juridiskajā vārdnīcā skaidrotā, ir dzīvības atņemšana, lai neārstējami slimos pēc viņu lūguma atbrīvotu

no nepanesamām sāpēm un ciešanām.¹ Svešvārdu vārdnīcā ar eitanāziju saprot gadījumus, kad ārsts atņem dzīvību neglābjami slimam pacientam, kam dzīvības mākslīga saglabāšana sagādā fiziskas ciešanas.² Eitanāziju var iedalīt pasīvajā un aktīvajā eitanāzijā atkarībā no tā, kā nāve iestājas. Aktīvā eitanāzija nozīmē aktīvu darbību, kuras laikā var tikt iesaistīta trešā persona, ko dēvē par asistēto pašnāvību.³ Jāuzsver, ka asistētā pašnāvība ir tikai viena no aktīvās eitanāzijas formām. Asistētās pašnāvības laikā trešā persona tikai asistē – palīdz ar ieteikumiem vai sagādā nāvi izraisošos medikamentus, bet pašu aktīvo darbību veic neārstējami slimais pacients. Pasīvā eitanāzija tiek realizēta, neveicot nepieciešamās darbības, lai nāvi novērstu. Piemēram, atsakot lietot nepieciešamos medikamentus, lai nodrošinātu organisma funkcionēšanu un dzīves pagarināšanu.⁴ Uz brīvprātīgo eitanāziju attiecinā tos gadījumus, kad cilvēks atsakās no turpmākas ārstēšanās un dzīvošanas un ārstam neizdodas pārliecināt viņu par pretējo, un rezultātā nāve tiek izraisīta tiši, pacienta nonāvēšana notiek pēc viņa paša lūguma.⁵ Ar nebrīvprātīgo eitanāziju saprot gadījumus, kad eitanāzija tiek lietota pret personu, nezinot tās patieso gribu, aiz apsvēruma, ka persona bijusi vai kļuvusi rīcībnespējīga, t. i., zaudējusi spējas saprast sava lēmuma nozīmi un sekas vai to skaidri izteikt, vai arī nav atstājusi šādam gadījumam saistošus norādījumus.⁶ Asistētā eitanāzija nozīmē, ka persona veic pašnāvību, bet cita persona palīdz, asistē, sagādājot līdzekļus, sniedzot padomus pašnāvības izdarītājam, taču personai pašai nejaucoties eitanāzijas aktā.⁷ Ja tas ir ārsts, kas palīdz citai personai, tad šāda ārsta darbība tiek saukta par “ārsta asistēto pašnāvību”.

2. Dzīvības tiesību ierobežošana atbilstoši Satversmei

Satversmes 93. pants⁸ paredz, ka ikviena tiesības uz dzīvību aizsargā likums. Satversmes 93. pantā iekļautās tiesības uz dzīvību ir pozitivizētas dabiskās tiesības. Pašas dabiskās tiesības ir tiesības augstākajā izpratnē.⁹ Jāņem vērā, ka dzīvības tiesības ir īpaši svarīgas, jo ir pārējo dabisko tiesību pamats. To atzinusi arī Satversmes tiesa – tiesības uz dzīvību nodrošina cilvēka fizisko eksistenci kā priekšnoteikumu cilvēka garīgajai eksistencei un jebkādi viņa rīcībai vai uzvedībai.¹⁰ Var secināt, ka tiesības uz dzīvību ir fundamentālas tiesības, kas balstās uz dabisko tiesību doktrīnu, tās cilvēkam pienākas no dabas tāpēc vien, ka ir piedzimis. Tiesības uz dzīvību ir ne tikai dabiskās tiesības, bet arī vispārējs tiesību princips. Vispārējie tiesību principi

¹ Birznieks J. Juridisko terminu vārdnīca. Angļu-latviešu, latviešu-angļu. Rīga: SIA “Multineo”, 2008, 95. lpp.

² Euthanasia, <https://www.britannica.com/topic/euthanasia> [aplūkots 08.04.2022.].

³ Biggs H. Euthanasia Death with Dignity and Law. Portland: Hart Publishing, 2001, p. 60.

⁴ Ibid., p. 30.

⁵ Poļaks R. Tiesības uz nāvi. Eitanāzijas kriminālistiskie, medicīniskie un ētiskie aspekti. Rīga: Tiesību namu aģentūra, 2016, 34. lpp.

⁶ Turpat, 41. lpp.

⁷ Turpat, 57. lpp.

⁸ Latvijas Republikas Satversme: LV likums. Pieņemts 15.02.1922. [08.04.2022. red.].

⁹ Neimanis J. Ievads tiesībās. Rīga: Viļānu tipogrāfija “Renovata”, 2004, 27. lpp.

¹⁰ Satversmes tiesas 07.01.2010. spriedums lietā Nr. 2009-12-03, 14. punkts, [https://www.satv.tiesa.gov.lv/web/viewer.html?file=/wp-content/uploads/2016/02/2009-12-03_Spriedums.pdf#search=\[aplūkots 21.04.2023.\]](https://www.satv.tiesa.gov.lv/web/viewer.html?file=/wp-content/uploads/2016/02/2009-12-03_Spriedums.pdf#search=[aplūkots 21.04.2023.]).

tiek atvasināti no pamatnormas, tāpēc var secināt, ka tiem ir augstāks spēks par pozitīvajām tiesībām, tie ir virspozitīvās tiesības. Balstoties uz to, ka tās tieši tiek atvasinātas no pamatnormas, tiesības uz dzīvību ir īpaši aizsargājamas kā valstī pastāvošās politiskās iekārtas vērtības. Var secināt, ka tiesības uz dzīvību kā vispārējs tiesību princips nevar tikt ierobežots ar ārēju tiesību aktu, tomēr var tikt ierobežots ar citu vispārējo tiesību principu. Pamattiesību ierobežošanas principi nacionālā līmenī ir iekļauti Satversmes 116. pantā. Visi vispārējie tiesību principi ir vienlīdz juridiski nozīmīgi – tiem visiem ir vienāds juridiskais spēks. Tiesību uz dzīvību ierobežošana iespējama tikai ar citu vispārējo tiesību principu. Ja ir radusies kolīzija starp principiem, jānosaka, kuram no tiem ir lielāks svars tieši attiecīgajā situācijā.¹¹ Satversmes 93. pants pieder pie pilsoniskajām tiesībām. Juridiskajā literatūrā skaidrots, ka pilsoniskās tiesības ietver aizsardzību pret valsts iejaukšanos,¹² tāpēc secināms, ka tās ir negatīvās tiesības. Tomēr, ņemot vērā Satversmes 93. panta formulējumu, ka dzīvības tiesības aizsargā likums, secināms, ka valsts tomēr var īstenot pozitīvo funkciju nepieciešamības gadījumā. Ņemot vērā, ka valsts pati nosaka, kad tiesībām uz dzīvību var piemērot pozitīvo raksturu, valsts var arī noteikt, kad atturēties no aktīvām darbībām. Ja valsts izlemj, ka citu dabisko tiesību aizsardzība ir svarīgāka par dzīvības tiesību nodrošināšanu, valsts nebūtu legītimēta izmantot pozitīvo aizsardzības funkciju.

3. Cieņas tiesību ietekme uz eitanāzijas legalizāciju

Analizējot jautājumu par eitanāzijas tiesiskumu, jāņem vērā, ka starptautiskie cilvēktiesību līgumi nerisina eitanāzijas jautājumu – tas ir atstāts valsts ziņā.¹³ Valsts pati ir tiesīga patstāvīgi lemt par eitanāzijas legalizēšanu vai aizliegšanu. Dzīvība ir pārējo pamattiesību avots, tāpēc tiesības uz dzīvību tiek uzskatītas par visaugstākajām cilvēkam piemītošajām tiesībām. Dzīvības tiesību ierobežošana nozīmē to vispārēju atņemšanu, kas ir neatgriezenisku seku radīšana. Satversmes 116. pants nosaka shēmu, kādā veidā relatīvās tiesības ir pamatoti iespējams ierobežot. Šajā ziņā dzīvības tiesības ir atsevišķi izdalāmas, jo tās ierobežot nav iespējams. Tiesību ierobežošanas shēma nav attiecināma uz Satversmes 93. panta saturu. Alternatīvu dzīvības tiesību atņemšanas pamatojumam var skatīt pēc vispārējo tiesību principiem raksturīgās svaru dimensijas, proti, vērtēt, vai pastāv pamattiesības, kas noteiktā situācijā ir vērtējamas augstāk par tiesībām uz dzīvību. Kā potenciālu dzīvības ierobežojošu tiesību autore apskata Satversmes 95. pantā ietvertās tiesības uz cilvēka godu un cieņu. Ar godu saprot personas sabiedrisku novērtējumu, kas rodas sakarā ar šīs personas uzvedību sabiedrībā, bet ar cieņu saprot personas sabiedriskā vērtējuma atspoguļojumu viņas pašas apziņā, tātad personas pašnovērtējumu.¹⁴ Secināms, ka gods ir

¹¹ Rezevska D. Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana. Otrais izdevums. Rīga: Daigas Rezevskas izdevums, 2015, 112. lpp.

¹² Rudevskis J. Komentārs Latvijas Republikas Satversmes 89. pantam. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 55. lpp.

¹³ Mits M. Tiesību katalogs. Grām.: Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā. Rīga: SIA "Izglītības solī", 2000, 71. lpp.

¹⁴ Godu un cieņu aizsardošs raksturs. Grām.: Goda un cieņas civiltiesiskā aizsardzība. Latvijas Republikas Augstākās tiesas Tiesu prakses apkopojums (2000.–2021. maijs). Rīga, 2021, 14. lpp.

cieņu raisošs elements. Cilvēka cieņa ir ikvienam cilvēkam piemītoša beznosacījuma vērtība, kas valstij izvirza divas tiesiski saistošas prasības: respektēt personas brīvību un garantēt līdztiesību, nepieļaujot diskrimināciju.¹⁵ Tomēr atšķirīgā attieksme mēdz izveidoties instinktīvi – cilvēka zemapziņā. Cilvēkam, saskaroties ar kaut ko atšķirīgu, ne līdz galam saprotamu, automātiski rodas atšķirīga attieksme, jo pierastais tiek nomainīts pret neierasto. Cilvēks, kas pēc fiziskajām vai garīgajām dotībām atšķiras, ir pakļauts atšķirīgai sabiedrības attieksmei, kas var radīt cilvēkam nepilnvērtības sajūtu, kura saistīta ar cieņas trūkumu. Persona, kas veselības problēmu dēļ ilgstoši atrodas bezpalīdzīgā stāvoklī, piemēram, ilgstoši ir atkarīga no medicīnas iekārtām, nevar raisīt sabiedrības cienīgu attieksmi. Uz personu ar mentālās veselības problēmām sabiedrība mēdz attiecināt stigmatu un nepieņemt viņu kā daļu no sabiedrības veselības nepilnību dēļ. Cilvēkam ir vēlme būt piederīgam sabiedrībai, tikt saprastam. Šo apgalvojumu pamato Abrahama Maslova radītā Maslova piramīda. Trešā vērtība Maslova piramīdā ir veltīta piederības apziņai. Cilvēks, būdams sociāla būtne, vēlas iedēties sabiedrībā, būt tās daļa, viņš nevēlas tikt atstumts vai vērtēts zemāk par citiem. Cilvēki, kas cieš no smagām slimībām, tādējādi nespējot pilnvērtīgi dzīvot, izjūt šis cilvēkam nepieciešamās vajadzības trūkumu. Satversmes ievada 4. rindkopa min cilvēka cieņu kā Latvijas valsts vērtību, kas ir īpaši aizsargājama. Cilvēka cieņas aizsardzība ir jāliek pamatā visai tiesību sistēmai.¹⁶ Dzīvības tiesības nodrošina cilvēka kā dzīvas būtnes vispārēju esību, par vienīgu kritēriju liekot faktu, ka cilvēka ķermenis funkcionē – veic ķīmiskās reakcijas, tādējādi nodrošinot orgānu darbību. Jāvērtē, vai lielāka nozīme ir tam, ka cilvēkam tiek nodrošināta fiziska dzīvošana, kas robežojas ar pamatvajadzību apmierināšanu, vai tomēr cilvēka vajadzībai dzīvi dzīvot cieņpilni, līdzvērtīgi pārējai sabiedrībai. Cieņpilnas dzīves neiespējamības gadījumā jāvērtē, vai dzīvības tiesības nesamērīgi neierobežo tiesības uz cieņu. Cieņas tiesības un dzīvības tiesības ir vienīgās Satversmes pamattiesību katalogā, kur valsts varai ir uzlikts viennozīmīgs pienākums aizsargāt.¹⁷ Tātad abas tiesības, īpaši Latvijas pamatlikumā, tiek uzsvērtas kā aizsargājamas, nevis vienkārši kā neaizskaramas vai ievērošanas pienākumu raisošas. Cieņas tiesības, atšķirībā no dzīvības tiesībām, nav tieši saistītas ar cilvēka esības nodrošinājumu. Tāpēc rodas jautājums par cilvēka dzīves jēgu – vai cilvēks dzīvo pastāvēšanas pēc vai tomēr dzīvošanas jēga ir saistīta ar laimi. Laime ir visaugstākais labums tāpēc, ka tā ir galīgais cilvēku mērķis.¹⁸ Sasaistot ar iepriekš jau pieminēto Maslova piramīdu, cilvēka cieņa ir būtiska laimes sastāvdaļa. Laimes saturs ir subjektīvs, tomēr, ņemot vērā visiem cilvēkiem piemītošās vajadzības, laimīgs cilvēks, kas netiek cienīts, nav iedomājams. Cieņas jautājums nepārprotami ir lielā mērā saistīts ar pašas personas attieksmi un pašvērtējumu, kas arī izriet no cieņas definīcijas.

¹⁵ Kūtris G. Cilvēka cieņa. Jurista Vārds, 2022, Nr. 7, 36.–37. lpp.

¹⁶ Turpat, 36.–37. lpp.

¹⁷ Vildbergs H. J. Pilsonis tiesiskā valstī. Vācu konstitucionālo un administratīvo tiesību pamati. Rīga: Latvijas Universitāte, 2004, 251. lpp.

¹⁸ Meļķis E. Latvijas tiesiskās sistēmas ceļš uz demokrātisku, tiesisku valsti. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2014, 67. lpp.

4. Cilvēka tiesības uz pašnoteikšanos

Svarīga sastāvdaļa cilvēka cieņas jautājumā ir personas tiesības uz pašnoteikšanos. Nevienas Satversmes normas tieši nenosaka tiesības uz pašnoteikšanos, jo pašnoteikšanās ir visu dabisko tiesību – tiesības uz brīvību, tiesības uz īpašumu, tiesības uz runas brīvību utt. – apvienojums. Pašnoteikšanās tiesības cilvēkam piemīt no dabas, jo sākotnēji, proti, cilvēces attīstības posma sākumā, visi cilvēki piedzima brīvi, cits ar citu nesaistīti. Cilvēka vēlme pēc dzīves kvalitātes izaugsmes rezultētās ar dabisko tiesību ierobežošanu, kas saistīta ar to, lai viena cilvēka pamattiesības neaizskartu otram cilvēkam piemītošās. Pašnoteikšanās tika ierobežota, cilvēkam kļūstot par sabiedrības daļu. Cilvēka dabiskā dzīve, vajadzības, nepieciešamības, instinkti aizveda viņu pie kopdzīves.¹⁹ Pakāpeniski no zemākām formām, tādām kā ģimene, kopiena un citām, cilvēks savā attīstībā nonāk pie valsts.²⁰ Valsts kārtības un taisnīguma nodrošināšanai var un tai ir pienākums aizstāvēt cilvēka intereses, tomēr jāņem vērā, ka cilvēka tiesības uz pašnoteikšanos izriet no dabas. Daba sākotnēji ir paredzējusi cilvēkam raksturīgas tiesības lemt par sevi neatkarīgi no citu cilvēku kopuma gribas jeb valsts varas. Nav apšaubāms, ka valsts, nosakot pamattiesību ierobežojumus, rūpējas par paša ierobežojumu objekta drošību un labklājību. Tomēr, ja valsts pārmērīgi ierobežo cilvēka tiesības uz pašnoteikšanos, tad tiek pārkāpts mērķis, ar kādu valsts sākotnēji tika dibināta – nodrošināt cilvēka tiesību aizsardzību, nevis pakļaut cilvēku ierobežojumiem, kas neatbilst viņa interesēm.

Secināms, ka hierarhiski tiesības uz dzīvību atrodas vienā līmenī ar tiesībām uz cieņu. Abu tiesību kolīzijā būtiska nozīme ir vispārējam skatījumam uz dzīves jēgu. Tiesības uz dzīvību nodrošina dzīves jēgu, kas saistīta ar izdzīvošanu un cilvēka esību, tiesības uz cieņu dzīves jēgu sasaista ar laimes jēdzienu. Cieņa ir būtisks laimes komponents neatkarīgi no cilvēka subjektīvā viedokļa par laimes izpratni. Kolīzijas atrisinājumam vērā ņemama ir cilvēka dabiskā tiesība uz pašnoteikšanos, kas ir saistīta arī ar cilvēka gribu un vajadzībām. Autore secina, ka tiesības uz dzīvību var tikt atņemtas, augstāk liekot tiesības uz cieņu un tās vērtējot kopsakarā ar cilvēka tiesībām uz pašnoteikšanos un valsts pamatmērķa ideju.

5. Eitanāzijas regulējuma samērīgums

Lai noskaidrotu eitanāzijas regulējuma atbilstību dzīvības tiesību ierobežošanai, būtiska nozīme ir vienlīdzības principam, kas jāņem vērā, vērtējot dzīvības tiesības atņemšanas gadījumā. Likumdevējam, lemjot par eitanāzijas likuma ieviešanu, būtiska ir samērīguma vērā ņemšana.

Samērīgums eitanāzijas likuma definēšanā ir būtisks, lai atrastu līdzsvaru starp cilvēka tiesībām uz nāvi, ko paredzētu likums, un valsts pienākumu aizsargāt dzīvību. Ja samērīgums netiek ievērots, likums rada draudu sabiedrībai, kas rodas no ļaunprātīgas likuma izmantošanas. Ir jābūt noteiktiem konkrētiem kritērijiem, kuriem izpildoties nekļūdīgi tiek identificēts eitanāzijas objekts. Samērīguma noteikšanai kā vienu

¹⁹ Meļķis E. Latvijas tiesiskās sistēmas ceļš uz demokrātisku, tiesisku valsti. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2014, 65. lpp.

²⁰ Turpat.

no palīglīdzekļiem nepieciešams lietot vienlīdzības principu. Juridiskajā literatūrā noteikts, ka vienlīdzības princips saista arī likumdevēju – jau pirms plānotā materiālā noregulējuma pieņemšanas tam ir jāpārbauda, vai tas nepārkāps vienlīdzības principu.²¹ Tātad likumdošanas procesā Saeimai ir ne vien ieteicams ņemt vērā vienlīdzības principu, bet tas ir obligāts. Vienlīdzīguma princips pieļauj un pat prasa atšķirīgu attieksmi pret personām, kas atrodas atšķirīgos apstākļos, kā arī pieļauj atšķirīgu attieksmi pret personām, kas atrodas vienādos apstākļos, ja tam ir objektīvs un saprātīgs pamats.²² Ņemot vērā, ka personas, kas slimo ar nedziedināmu slimību vai kam ir piešķirta invaliditātes grupa, neatrodas vienādos faktiskajos apstākļos ar personām, kas dzīvo veselīgu dzīvi, var secināt, ka abu personu grupu starpā pastāv nevienlīdzība. Valstij, legalizējot eitanāziju, ir jānosaka konkrēti kritēriji, kuriem ir jāizpildās, lai eitanāzijas veikšana cilvēkam tiktu atļauta. Tātad jānosaka eitanāzijas likuma piemērošanas robežas. Vienlīdzības princips šajā gadījumā noteic, ka cilvēkam ir jāatbilst konkrētiem kritērijiem, t. i., jāietilpst konkrētā cilvēku grupā, kam eitanāzija ir paredzēta. Būtisks kritērijs eitanāzijas veikšanai ir cilvēka gribas esamība. Likumdevējam kā vienu no kritērijiem ir jānostiprina prasība, kas ietver paša pacienta gribas esamības pierādījumu. Eitanāzijas veikšanas pamatā būtu gribas izteikums, kas apliecinātu, ka eitanāzija objektam tiek veikta ar pašas personas gribu, proti, pacients labprātīgi izvēlas nomirt. Eitanāzijas likumam būtu jāiekļauj arī valsts pienākums mēģināt atturēt personu no eitanāzijas veikšanas, informējot par seku smagumu un nozīmi. Likumam ir ne tikai jāregulē cilvēka tiesības uz nāvi, bet arī jāparedz tiesību normas, kas aizsargā cilvēka tiesības uz dzīvību. Likumam ir jānosaka tiešs regulējums trešo pušu tiesību robežām. Gadījumā, ja eitanāzijas procesā ir iesaistīta persona, kas tieši veic eitanāziju vai palīdz to veikt, likumam ir jānosaka šīs personas rīcības brīvība un atbildība. Pretējā gadījumā eitanāzijas akts atbilst slepkavībai vai novešanai līdz pašnāvībai, kas kā noziedzīgs nodarījums ir definēts Krimināllikumā.

Kopsavilkums

1. Tiesības uz dzīvību kā vispārējs tiesību princips nevar tikt ierobežots ar ārēju tiesību aktu, tomēr var tikt ierobežots ar citu vispārējo tiesību principu.
2. Dzīvības tiesības var tikt ierobežotas ar tiesībām uz cieņu. Tiesības uz dzīvību un tiesības uz cieņu Latvijas pamatlikumā tieši tiek formulētas kā aizsargājamas tiesības, nevis vienkārši kā neaizskaramas vai ievērošanas pienākumu raisošas.
3. Dzīvības tiesību un tiesību uz cieņu gadījumā notiek kolīzija par dzīvošanas termina izpratni. Nepieciešams izvērtēt, vai cilvēkam būtiskāka ir fizisko procesu nodrošināšana vai tomēr dzīvošana ir saistīta ar laimes komponenta nodrošināšanu.

²¹ Levits E. Komentārs Latvijas Republikas Satversmes 91. pantam. Grām.: Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 75. lpp.

²² Satversmes tiesas 03.04.2001. spriedums lietā Nr. 2000-07-0409, secinājuma daļas 1. punkts, https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2000-07-0409_Spriedums.pdf [aplūkots 21.04.2023.].

4. Cieņas jautājums ir saistīts ar pašas personas attieksmi un pašvērtējumu, tātad cieņu varētu uzskatīt par ģenerālklausulu, ko katrs indivīds, pamatojoties uz savu izpratni, piepilda ar saturu.
5. Neviena Satversmes norma tieši nenosaka tiesības uz pašnoteikšanos, jo pašnoteikšanās ir visu dabisko tiesību – tiesības uz brīvību, tiesības uz īpašumu, tiesības uz runas brīvību utt. – apvienojums.
6. Likumdevējam, pieņemot likumu par eitanāzijas legalizāciju, ir jāņem vērā vienlīdzības princips, kā arī jānosaka kritēriji, pēc kuriem ir noteicama persona, kas var iegūt eitanāzijas pacienta statusu, nodrošinot, ka netiek pieļauts noziedzīgs nodarījums pret personas dzīvību.

“SAINDĒTĀ KOKA AUGĻU” DOKTRĪNAS IZPRATNE PIERĀDĪJUMU PIEĻAUJAMĪBAS IZVĒRTĒJUMĀ LATVIJAS TIESU PRAKSĒ

APPLICATION OF THE “FRUIT OF THE POISONOUS TREE” DOCTRINE IN THE EVALUATION OF EVIDENCE ADMISSIBILITY IN LATVIAN COURT PRACTICE

Linda Lielbriede, Bc. iur.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes maģistrante

Summary

The “fruit of the poisonous tree” doctrine is associated with the common law system, developing a special concept to make evidence inadmissible in court if it has been derived from the evidence that has been illegally obtained. In other jurisdictions, the application of the aforementioned doctrine has not been perceived unambiguously. In Latvia, the legislator has refrained from recognizing this doctrine; the Supreme Court likewise so far has not confirmed the application of the said doctrine, although in practice the issue of admissibility of evidence is relevant in every criminal trial.

Atslēgvārdi: “saindētā koka augļu” doktrīna, pierādījumu pieļaujamība, procesuāls pārkāpums

Keywords: the “fruit of the poisonous tree” doctrine, admissibility of evidence, procedural violation

Ievads

“Saindētā koka augļu” doktrīna attīstījusies Amerikas Savienotajās Valstīs kā sevišķs pierādījumu pieļaujamības novērtēšanas koncepts kriminālprocesā, atbilstoši kuram no pierādīšanā izmantojamo ziņu loka ir izslēdzami gan tie pierādījumi, kas nelikumīgi iegūti policijas rīcības defektu rezultātā, gan pierādījumi, kas iegūti vēlāk nekā šis tiesiskās neatbilstības netiešās sekas.¹ Šādā veidā iegūto pierādījumu procesuālā

¹ Merin Y. Lost between the fruits and the tree: In search of a coherent theoretical model for the exclusion of derivative evidence. *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*, 2015, Vol. 18, No. 2, p. 274.

nepilnvērtība atspoguļota metaforiskajā šīs doktrīnas nosaukumā – ja pierādījumu avots (koks) ir bojāts, arī visam, kas no tā atvasināts (auglim), piemīt tāds pats trūkums.

Kontinentālās Eiropas kriminālprocesā atzītās pierādījumu teorijas evolūcijā minētās doktrīnas piemērošana nav guvusi viennozīmīgu atbalstu.² Vienlaikus Eiropas Cilvēktiesību tiesa norādījusi, ka “saindētā koka augļu” doktrīna varētu būt piemērojama, ciktāl procesuālais pārkāpums ir aizskāris absolūtas individuālam piemītošās cilvēktiesības.³

Jautājumi par pierādījumu pieļaujamības pamatiem pagērē to normatīvu reglamentāciju, tomēr līdz šim likumdevējs ir vairījies Kriminālprocesa likumā (turpmāk – KPL) *expressis verbis* nostiprināt to, vai pierādījumu pieļaujamības novērtēšanā ir atzistama minētā doktrīna, lai gan šis vērtējums nacionālajās tiesībās ir saistīts ar būtiskāko Satversmes 92. pantā nostiprināto pamattiesību garantiju piešķirumu personai, kurai ir tiesības uz aizstāvību.⁴ Tādējādi autores mērķis ir aplūkot nacionālajā tiesu praksē izteikto vērtējumu par šo doktrīnu.

1. Pierādījumu pieļaujamības izvērtējuma kriminālprocesuālais pamats

KPL 130. pantā ietverts vispārīgs nosacījums, ka ziņām par faktiem jābūt iegūtām un nostiprinātām minētajā likumā noteiktajā kārtībā. Aizsargājot kriminālprocesā iesaistīto personu tiesības, šīs tiesību normas otrā, trešā un ceturrtā daļa paredz pierādījumu absolūtas nepieļaujamības vai ierobežotas pieļaujamības kategorizēšanu atbilstoši tam, kāds bijis kriminālprocesuālo normu pārkāpuma raksturs un tā ietekme uz iegūto ziņu patiesumu un ticamību. Savukārt KPL 130. panta ceturtajā daļā paredzētā pierādījumu ierobežotā pieļaujamība saistāma ar novērtējumu par pieļautā procesuālā pārkāpuma ietekmi uz objektīvu kriminālprocesa norisi.

Jēdziens “objektīva norise” ir atzīstams par ģenerālklausulu, kurš atvasināms no tā, ka tiesības uz objektīvu kriminālprocesa norisi ir nostiprinātas Kriminālprocesa likuma 2. nodaļas jeb kriminālprocesuālo pamatprincipu saturā. Tomēr pierādījumu pieļaujamības koncepts būtu tulkojams arī atbilstoši tam, vai ziņu par faktiem iegūšanas apstākļi personai, kurai ir tiesības uz aizstāvību, varēja radīt pamatotas šaubas par neobjektīvu procesa virzīšanu.

2. “Saindētā koka augļu” doktrīna Latvijas tiesu praksē

Senāta judikatūrā nostiprināts, ka procesuāli defektīvu ziņu par pierādīšanas priekšmetā ietilpstošiem apstākļiem izmantošana šo apstākļu pierādīšanā ir atkarīga no tā, vai šos defektus var novērst, vai arī, ņemot vērā to salīdzinošo nebūtiskumu,

² Brown K. D., Turner I. J., Weisser B. *The Oxford Handbook of Criminal Process*. New York: Oxford University Press, 2019, p. 827.

³ Eiropas Cilvēktiesību tiesas Lielās palātas 01.06.2010. spriedums lietā *Gäfgen v. Germany*, pieteikums Nr. 22978/05, para. 169–178.

⁴ Sk.: Rozenberga-Strada K. *Pierādīšanas teorija kriminālprocesā*. Vispārīgā daļa. Rīga: Turība, 2002, 231.–233. lpp.

tie var tikt neievēroti, ja iegūto ziņu ticamību lietā apstiprina citi pierādījumi.⁵ Tādējādi pierādījumu pieļaujamība ir saistīta ar to praktisko problēmu par tādu ziņu izmantošanu pierādīšanā, kuras pašas par sevi nav iegūtas, pieļaujot procesuālus pārkāpumus, bet kuru iegūšanas iespējamību ir nosacījušas procesuāli defektīvas ziņas. “Saindētā koka augļa” doktrīna atbilstoši šādai koncepcijai ir attiecināma uz tām procesuālajām situācijām, kad konstatējams, ka pašas ziņas par faktiem iegūtas procesuāli pareizi, bet to iegūšana ir saistāma ar citu ziņu izmantošanu, kas savukārt ir procesuāli defektīvas.⁶

Izskatot krimināllietu trīs personu apsūdzībā par akcīzes preču iegādes, realizācijas, uzglabāšanas un pārvietošanas (pārvadāšanas) noteikumu pārkāpumu, Zemgales apgabaltiesa bija taisījusi attaisnojošu spriedumu, atzīstot, ka lietā iegūtie un nostiprinātie pierādījumi – ekspertīzes atzinums un sarunas, kas iegūtas operatīvās darbības rezultātā, – nav izmantojami pierādīšanā, jo atbilstot “saindētā koka augļu” doktrīnas būtībai. Tiesa secināja, ka pierādījumi, kas iegūti, piedaloties policijas inspektoram, kurš neietilpa izmeklēšanas grupas sastāvā, proti, nebija pilnvarots veikt kriminālprocesu, kā arī uz šo pierādījumu pamata vēlāk iegūtie pierādījumi nav izmantojami pierādīšanā.⁷

Šo spriedumu Senāts atcēla, skaidrojot, ka “Latvijā atzītajā tiesību doktrīnā nav izmantojama “saindētā koka augļu” teorija [, jo to] [...] Latvijā patlaban neatzīst”.⁸ Otrreiz izskatot minēto lietu kasācijas kārtībā, Senāts vēlreiz izdarīja analogisku secinājumu.⁹ Turpmākajā Senāta judikatūrā ir konstatējama minēto tēzu turpinātība.

Izskatot lietu, kurā apelācijas instancē tika konstatēts būtisks procesuāls pārkāpums, tādējādi protokolu par uzrādīšanu atpazīšanai atzīstot par pierādīšanā nepieļaujamu, Senāts vēlreiz uzsvēra, ka Latvijā atzītajā tiesību doktrīnā nav izmantojama “saindētā koka augļu” teorija.¹⁰ Argumentējot “saindētā koka augļu” doktrīnas neatiecināmību uz Latvijas kriminālprocesu, Senāts skaidroja, ka pierādījuma nepieļaujamība un tādējādi tā neizmantojamība pierādīšanā ir jākonstatē, pamatojoties uz Kriminālprocesa likuma normām par pierādījumu pieļaujamību, nevis doktrināri motivētos apsvērumos balstītā novērtējumā.¹¹ Tādējādi procesuāli defektīvu ziņu par faktiem izmantošana pierādāmo apstākļu pierādīšanā ir atkarīga no tā, vai, pirmkārt, šos trūkumus ir iespējams novērst vai arī, otrkārt, to salīdzinošais nebūtiskums ļauj tos neievērot, ja iegūto ziņu ticamību lietā apstiprina citi pierādījumi.¹²

⁵ Augstākās tiesas 18.06.2014. spriedums lietā SKK-0432-14, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/178164.pdf> [aplūkots 12.01.2023.].

⁶ Turpat.

⁷ Augstākās tiesas 19.03.2015. lēmums lietā SKK-0017-15, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/210651.pdf> [aplūkots 12.01.2023.]; Augstākās tiesas 21.06.2016. spriedums lietā SKK-0218-16, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/273224.pdf> [aplūkots 12.01.2023.].

⁸ Augstākās tiesas 19.03.2015. lēmums lietā SKK-0017-15, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/210651.pdf> [aplūkots 12.01.2023.].

⁹ Augstākās tiesas 21.06.2016. spriedums lietā SKK-0218-16, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/273224.pdf> [aplūkots 12.01.2023.].

¹⁰ Senāta 07.11.2019. lēmums lietā SKK-325/2019, 7.2. punkts, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/394658.pdf> [aplūkots 29.01.2023.].

¹¹ Turpat.

¹² RAT 28.10.2015. spriedums lietā Nr. 11354013612, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/285691.pdf> [aplūkots 04.02.2023.].

Izskatot lietu personas /A./ apsūdzībā pēc Krimināllikuma 253.¹ panta trešajā daļā paredzētā noziedzīgā nodarījumā, Rīgas apgabaltiesa (turpmāk – RAT) sniedza vērtējumu par speciālā izmeklēšanas eksperimenta laikā iegūto pierādījumu pieļaujamību un attiecināmību uz konkrēto apsūdzēto, izvirzot lietas izskatīšanai būtisku pamatjautājumu – vai citi kriminālprocesā iegūtie un apsūdzību pamatojošie pierādījumi atbilstoši KPL 130. panta trešajā daļā noteiktajam ir atzīstami par pieļaujamiem, ja konkrētā lietā veiktais izmeklēšanas eksperiments nav attiecināms uz apsūdzēto /A./.¹³

Konkrētajā lietā apsūdzētā /A./ vainu pamatojoši pierādījumi bija liecinieku liecības, naudas zīmju apskates protokoli, automašīnas numura zīmes apskates protokols, vīstokļu ar narkotiskajām vielām apskates protokols, kā arī eksperta atzinums par izņemtajām narkotiskajām vielām. Lai gan apelācijas instances tiesa atzina, ka šīs ziņas par faktiem tika iegūtas un nostiprinātas procesuāli pareizi, to ieguve bija saistīts ar procesuāli defektīvām ziņām. Proti, 2012. gada 2. maijā ar Rīgas rajona tiesas izmeklēšanas tiesneses lēmumu tika atzīts, ka pastāv nepieciešamība veikt speciālās izmeklēšanas darbības, jo eksperimenta rezultātā būtu iespējams iegūt ziņas par pierādāmajos apstākļos ietilpstošajiem faktiem, tādējādi piešķirot atļauju veikt speciālo izmeklēšanas eksperimentu. Nolēmumā fiksēts, ka tā mērķis ir savākt un nostiprināt pierādījumus par to, ka cita persona /B./ glabā narkotiskās vielas.¹⁴ Tomēr, lai gan speciālais izmeklēšanas eksperiments norisa KPL normās noteiktajā kārtībā, tā laikā tika aizturēts nevis /B./, bet gan konkrētajā lietā apsūdzētais /A./.

Prokurors bija paudis viedokli, ka šāds fakts neliecina par procesuāla defekta esību, jo izmeklēšanas tiesneses nolēmumā, sankcionējot speciālā izmeklēšanas eksperimenta veikšanu, kā viens no tā mērķiem bija norādīta nepieciešamība noskaidrot arī citas personas, kas iesaistītas narkotisko vielu realizācijā. RAT tam nepiekrita, norādot, ka ar citiem lietas materiāliem neapstiprinās tas, ka speciālā izmeklēšanas eksperimenta uzsākšanas laikā policijas darbinieki būtu meklējuši vai vākuši ziņas par vēl kādu citu konkrētu personu, nevis tikai par /B./. Tāpat atzīmēšanas vērts ir secinājums, ka no konkrētās krimināllietas materiāliem neesot atvasināms secinājums par ziņām, kas pamatotu iespējamību uzsākt operatīva rakstura, kāds piemīt speciālajām izmeklēšanas darbībām, pasākumus tieši pret konkrētajā lietā apsūdzēto /A./, tālab šis procesuālais pārkāpums uzskatāms par tiesību uz taisnīgu tiesu un citu indivīdam piemītošo tiesisko garantiju aizskārums.¹⁵

Minētie apsvērumi kalpoja par pamatu attaisnojoša sprieduma taisīšanai, kuru atstāja negrozītu arī Augstākā tiesa pēc prokurora iesniegtā protesta.¹⁶

Senāts uzsvēra, ka speciālo izmeklēšanas eksperimentu veic tikai attiecībā uz konkrētu personu un pamatojoties uz iepriekš noskaidrotām ziņām, tāpēc nav pieļaujams paplašināt sākotnējā lēmumā norādīto personu loku, uz kurām attiecas paredzēto speciālo izmeklēšanas darbību veikšana. Tādējādi speciālo izmeklēšanas darbību var veikt tikai pret personu, par kuras noziedzīgo darbību jau ir informācija. Turklāt baumas vai tamlīdzīga rakstura nepārbaudāma informācija nav atzīstama

¹³ RAT 28.10.2015. spriedums lietā Nr. 11354013612, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/285691.pdf> [aplūkots 04.02.2023.].

¹⁴ Turpat.

¹⁵ Turpat.

¹⁶ Augstākās tiesas 31.10.2016. lēmums lietā SKK-0149-16, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/289039.pdf> [aplūkots 04.02.2023.].

par pietiekamu pamatu šādu operatīvu pasākumu izvēšanai pret kādu individu. “Saindētā koka augļu” doktrīnas izpratnes ziņā Augstākā tiesa arī šajā nolēmumā neapstiprināja, vai nule kā analizētais būtiskais procesuālais pārkāpums faktiski bija radījis “saindētā koka augļu” doktrīnas procesuālo konstrukciju.

Līdzīga argumentācija par speciālā izmeklēšanas eksperimenta laikā iegūto ziņu pieļaujamību konstatējama spriedumā, kur personai /G./ bija celta apsūdzība par narkotisku vielu neatļautu iegādāšanos un glabāšanu realizācijas nolūkā, kā arī neatļautu to realizāciju.¹⁷ Pārbaudot pārskatu par speciālā izmeklēšanas eksperimenta veikšanu, kā arī izmeklēšanas tiesneša lēmumu, ar kuru tika sankcionēta konkrētā darbība, apelācijas instances tiesa konstatēja, ka konkrētajā lietā apsūdzētais /G./ nebija minēts procesa virzītāja ierosinājumā. Tādējādi speciālā izmeklēšanas eksperimenta laikā pieļautais pārkāpums tika atzīts par būtisku un iegūtās ziņas, tostarp liecinieku liecības, – par pierādīšanā nepieļaujamām.¹⁸ Arī šajā gadījumā RAT konstatēja, ka pieļauto procesuālo pārkāpumu nav iespējams novērst, jo līdz tiesas izmeklēšanas pabeigšanai jauni pierādījumi lietā iesniegti netika.¹⁹ Šajā ziņā ir vērojama arī turpmāka konsekvence Senāta judikatūrā.²⁰

Tomēr nesēnā Senāta judikatūrā ir vērojama gan kasācijas instances tiesas nostājas modifikācijas, gan argumentācijas uzsvāru maiņa. Senātam jo sevišķi uzsverot, ka “saindētā koka augļu” doktrīna Latvijā netiek atzīta,²¹ tika atstāts spēkā nolēmums, kurā fiksēts – pret citu personu veiktais izmeklēšanas eksperiments pats par sevi uzskatāms par tiesisku, taču no konkrētā kasācijas sūdzību iesniegušā apsūdzētā vainīguma pierādījumiem speciālā izmeklēšanas eksperimenta pārskats bija atzīstams par nepieļaujamu. Vienlaikus tas neliedza izmantot vainīguma pierādījumus, kuru iegūšanas iespējamību noteica speciālā izmeklēšanas eksperimenta laikā iegūtās procesuāli defektīvās ziņas, bet kuri paši netika iegūti, pieļaujot procesuālos pārkāpumus. Proti, gan liecinieku liecības, gan kratišanas laikā izņemtā nauda un eksperta atzinumi bija pieļaujami, lai gan pēc būtības “izcēlušies” no ziņām, kas iegūtas speciālā izmeklēšanas eksperimenta laikā.

Līdzīgu secinājumu Senāts pauda arī 2022. gada 6. septembra nolēmumā, uzsverot, ka apsūdzētā kasācijas sūdzībā paustie apsvērumi par to, ka par nepieļaujamiem būtu uzskatāmi tie apsūdzētā vainīguma pierādījumi, kuru iegūšanas iespējamību noteica speciālo izmeklēšanas darbību laikā iegūtās procesuāli defektīvās ziņas, bet kuri paši nav iegūti, pieļaujot procesuālos pārkāpumus, ir nepamatoti. Proti, “[..] “saindētā koka augļu” doktrīna, saskaņā ar kuru arī šādi pierādījumi atzīstami par nepieļaujamiem, Latvijā netiek atzīta”.²² Vienlaikus, autores ieskatā, visnotaļ divdomīgs ir Senāta piemētinājums pie šī konstatējuma, proti, “[n]ekādus citus argumentus

¹⁷ RAT 11.05.2016. spriedums lietā Nr. 11519015813, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/289324.pdf> [aplūkots 07.02.2023.].

¹⁸ Turpat.

¹⁹ Turpat.

²⁰ Senāta 10.05.2021. spriedums lietā SKK-25/2021, sk. motīvu daļu, <https://www.at.gov.lv/download-lawfile/7188> [aplūkots 07.02.2023.].

²¹ Senāta 16.09.2021. lēmums lietā SKK-557/2021, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/458370.pdf> [aplūkots 07.02.2023.].

²² Senāta 06.09.2022. lēmums lietā SKK-29/2022, 12.3. punkts, <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/8654> [aplūkots 07.02.2023.].

šo pierādījumu atzišanai par nepieļaujamiem un pierādīšanā neizmantojamiem apsūdzētais [...] kasācijas sūdzībā nav norādījis”.²³

“Saindētā koka augļu” doktrīnas atzišanas jautājums tika aktualizēts, kādā lietā vērtējot, vai pierādīšanā ir pieļaujami pierādījumi, kas iegūti, noprotinot policijas darbinieku kā liecinieku un pēc tam, darbojoties interešu konflikta apstākļos, šim policijas darbiniekam kā klātesošai personai piedaloties kratīšanā.²⁴

Pirmās instances tiesa, ievērojot šādus apstākļus, gan kratīšanas protokolu, gan tās laikā izņemtos priekšmetus atzina par pierādīšanā nepieļaujamiem. Šādam secinājumam nepievienojās RAT,²⁵ uzsverot, ka interešu konflikta apstākļos iegūto pierādījumu pieļaujamība ir izvērtējama atbilstoši KPL 130. panta noteikumiem, proti, šādi pierādījumi pieļaujami tikai tad, ja apsūdzības uzturētājs spēj pierādīt, ka interešu konflikts nav ietekmējis objektīvu kriminālprocesa norisi. Prokurore bija norādījusi, ka minētais policijas darbinieks “[...] kratīšanā piedalījās kā klātesošā persona, viņam nebija tiesības pieņemt lēmumus kratīšanas laikā vai organizēt kratīšanas gaitu, līdz ar to [...] bija otršķirīga loma kratīšanas veikšanā”.²⁶ Tādējādi arī RAT secināja, ka interešu konflikts nav ietekmējis kratīšanas protokolā ietverto ziņu objektivitāti.²⁷

Atsauces uz “saindētā koka augļu” doktrīnu fiksējamas zemāko instanču tiesu praksē.

Tā, piemēram, par pierādīšanā nepieļaujamu ticis atzīts kratīšanas protokols un tās laikā izņemtie priekšmeti, jo kratīšana tika veikta uz izmeklēšanas tiesneša lēmuma pamata, taču lietas materiālos bija tikai šī lēmuma pirmā lapa, bet lēmuma turpinājumu valsts apsūdzības uzturētājs krimināllietas materiāliem nebija lūdzis pievienot un attiecīgo trūkumu tādējādi nenovērsa.²⁸

Savukārt Ekonomisko lietu tiesa, izskatot krimināllietu divu valsts amatpersonu apsūdzībā par kukuļņemšanu personu grupā pēc iepriekšējas vienošanās, vērtēja protokola par personas uzrādīšanu atpazīšanai pēc fotogrāfijām pieļaujamību. Aizstāvība konkrētajā lietā bija atsaukusies uz “saindētā koka augļu” doktrīnu, jo konkrētās fotogrāfijas neesot pietiekami skaidras. Noraidot šādu apsvērumu, spriedumā skaidrota, ka “[...] Latvijā atzītājā tiesību doktrīnā nav izmantojama “saindētā koka augļa teorija””,²⁹ vienlaikus pamatoti norādot, “[...] ka ar “saindētā koka augļu” gadījumu apzīmē situācijas, kad pašas ziņas iegūtas procesuāli pareizi, taču to iegūšana ir saistīta ar citu ziņu izmantošanu, kas, savukārt, ir procesuāli defektīvas. Saskaņā ar minēto doktrīnu arī pēdējās ziņas uzskatāmas par nepieļaujāmām. Savukārt Latvijā pierādījumi, kas iegūti, izmantojot procesuāli defektīvas ziņas, ir pieļaujami”.³⁰ Proti, attiecībā uz protokolu par personas uzrādīšanu atpazīšanai pēc fotogrāfijām

²³ Senāta 06.09.2022. lēmums lietā SKK-29/2022, 12.3. punkts, <https://www.at.gov.lv/downloadlawfile/8654> [aplūkots 07.02.2023.].

²⁴ RAT 10.06.2021. spriedums lietā ar arhīva Nr. KA04-0535-21/8, 4. punkts, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/471467.pdf> [aplūkots 07.02.2023.].

²⁵ Turpat.

²⁶ Turpat.

²⁷ Turpat.

²⁸ Rīgas pilsētas Zemgales priekšpilsētas tiesas 20.12.2016. spriedums lietā Nr. 15830009714, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/392467.pdf> [aplūkots 07.02.2023.].

²⁹ Ekonomisko lietu tiesas 18.08.2022. spriedums lietā ar arhīva Nr. K75-0046-22, <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi/pdf/488230.pdf> [aplūkots 05.02.2023.].

³⁰ Turpat.

pieļaujamību aizstāvībai patiesi pirmšķietami nebija pamata paust argumentus par “saindētā koka augļu” doktrīnu.

Tādējādi Latvijas tiesu prakse un nolēmumos rodamā argumentācija principiāli uzskatāma par saskaņīgu ar kontinentālās Eiropas kriminālprocesā prevalējošo izpratni par atvasināto pierādījumu pieļaujamību, ja tie cēlušies no procesuāli defektīviem pierādījumiem.

Kopsavilkums

1. Likumdevējs ir vairījies Latvijas kriminālprocesuālajā noregulējumā nostiprināt “saindētā koka augļu” doktrīnas būtību, lai gan minētā doktrīna varētu tikt piemērota, ciktāl procesuālais pārkāpums ir aizskāris absolūtas individuālas piemītošās cilvēktiesības. Latvijas Senāta nostāja laikposmā pēc 2021. gada ir ieguvusi kategoriski noraidošas attieksmes veidolu šīs doktrīnas atzīšanai iepretim iepriekšējai judikatūrai, kas tiesiska pieļāvuma formā vēl bija paudusi viedokli, ka, iespējams, tā Latvijā varētu tikt atzīta.
2. Senāta judikatūrā, noliedzot doktrināri motivētu pierādījumu pieļaujamības izvērtēšanu, atzīta derivatīvo pierādījumu izmantošanas pieļaujamība, ja tiem piemītošie defekti ir novēršami vai uzskatāmi par nebūtiskiem. Šādā gadījumā gūto ziņu ticamību lietā var apstiprināt ar citiem pierādījumiem, kas turklāt, Senāta ieskatā, apsūdzētajam uzliek pienākumu pašam izvirzīt apsvērumus, kas balstīti lietā nostiprinātajās ziņās par faktiem, lai pierādījumus atzītu par nepieļaujamiem un pierādīšanā neizmantojamiem.
3. Latvijas tiesu praksē konstatējamajā tiesu argumentācijā, izvērtējot pierādījumu pieļaujamību, uz “saindētā koka augļu” doktrīnu *expressis verbis* atsauču bijis pietiekami daudz, taču, vienlaikus izdarot secinājumu par pierādījuma izslēgšanu, nav ticis atzīts, ka tiesas izvērtētais procesuālais pārkāpums izraisījis tādu minētās doktrīnas intensitāti, kas liedz izmantot ar defektīva pierādījuma esību nosacītas atvasinātās ziņas par faktiem. Tas rada nepieciešamību pilnveidot KPL 130. panta saturu un interpretācijas robežas.
4. “Saindētā koka augļu” doktrīnas neatzīšana nemazina kriminālprocesuālo pamatprincipu nozīmi un tiesību uz aizstāvību būtiskumu. Tādējādi, ja tiesu prakse ir ievirzījusi šīs konstrukcijas neatzīšanas gultnē, tad tiesiskā nepieciešamība izvirza pienākumu likumdevējam rast normatīvi kompensējošu apsūdzētā tiesības garantējošu mehānismu, kā novērtēt procesuālā pārkāpuma būtiskumu un ietekmi uz lietas iznākumu, tajā skaitā, nosakot mīkstkāku sodu vai atzīstot to par atbildību mīkstinājošu apstākli, līdzīgi kā tas ir Vācijā.

**Tiesību ierobežojumu pieļaujamība un
attaisnojamība demokrātiskā tiesiskā valstī**

Latvijas Universitātes
81. starptautiskās zinātniskās konferences
rakstu krājums

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāris 5, Rīga, LV-1050, Latvija
www.apgads.lu.lv